

SOCIETATEA DE STUDII
CLASICE DIN R.P.R.

STUDII
CLASICE
V

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
POPULARE
ROMÂNE

UNIVERSITATEA DE ȘTIINȚE
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PĂRVAN”
Nr. inv.: 542
Cota: C 16 A, 1963

DONATIE
V. ZIRRA

STUDII CLASICE

V

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN”

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, *redactor responsabil*;
Acad. EM. CONDURACHI; Acad. C. DAICOVICIU;
Prof. GH. GUȚU; Prof. D. M. PIPPIDI, membru
corespondent al Academiei R.P.R., *redactor responsabil*
adjunct; C. POGHIRC, *secretar*

STUDII CLASICE

V

1963

SUMAR

COMUNICĂRI ȘI STUDII

	<u>Pag.</u>
AL. GRAUR, Verbe latinești în <i>-ito</i>	7
E. GRINȚESCU și A. PIATKOWSKI, Agricultură cu ramurile ei în epoca lui Homer	13
G. BRĂTESCU, Hippocratismul și revizuirea lui antică.....	43
Z. PETRE, Teoria sofistă a egalității naturale.....	69
F. VANȚ-ȘTEF, Probleme de limbă în opera lui Aristotel.....	93
L. LUPAȘ, Denumirile mormintului în latină.....	111
D. M. PIPPIDI, Histria și geții în sec. II î.e.n. Observații asupra decretului în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos.....	137
M. ANDRÉEV, La lex Iulia de adulteriis coercendis.....	165
N. LASCU, Le « Epistulae ex Ponto » in un codice di Alba Iulia.....	181
M. JACOTĂ, Contribuții la studiul crizei generale a sistemului sclavagist în Impe- riul roman	191
E. CIZEK, Despre redactarea dialogului <i>De vita beata</i>	211
R. VULPE, Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan	223
T. ZAWADZKI, Encore sur les buts et la date de composition de l'Histoire Auguste	249
N. I. BARBU, Observații asupra poeziei lui Claudian.....	259

NOTE ȘI DISCUȚII

D. MARMELIUC, Interpretări homerice.....	269
T. COSTA, Două conjecturi vitruviene.....	287
G.H. POENARU-BORDEA, Cîteva inscripții recent descoperite în Dobrogea.....	289
N. GOSTAR, Monumente epigrafice inedite din lapidariul Muzeului regional de arheologie Dobrogea	299

	<u>Pag.</u>
A. ARICESCU, Notă asupra unui decret elenistic inedit din Muzeul regional de arheologie Dobrogea	315
A. ARICESCU, Inscripții inedite tomitane în versuri.....	319
I. FISCHER, O sursă antică a lui Caragiale.....	333

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

D. M. PIPPIDI, A VI-a Conferință intersocialistă de studii clasice (Plovdiv, 24—29 aprilie 1962)	335
C. POGHIRC, A II-a Conferință internațională a secției de istorie antică a Societății germane de istorie.....	337
D. M. PIPPIDI, Al IV-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină (Viena, 17—22 septembrie 1962).....	339
T. VIANU, Manierism și asianism	341
D. M. PIPPIDI, O colecție de studii despre cultele orientale în Imperiul roman....	351

STUDIILE CLASICE ÎN R.P.R.

M. MARINESCU-HIMU, Contribuții la istoricul învățămîntului limbii latine în țara noastră	355
M. NASTA, Din nou despre versiunile românești din clasici. Pe marginea unor traduceri din Aristofan	363
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1962).....	375

RECENZII

Die Schule des Aristoteles. Texte und Kommentar, Heft I—X von Fritz Wehrli (A. M. Frenkian)	387
POLYBE, Histoires (livre XII). Texte établis, traduit et commenté par Paul Pédech (D. M. Pippidi)	388
EXCERPTA VALESIANA recensuit Jacques Moreau (D. M. Pippidi).....	390
ИОРДАН, О происхождении и деяниях готов — Getica (Zoe Petre).....	391
I. M. TRONSKI, Древнегреческое ударение (C. Poghirc)	393
GIUSEPPINO PERNICE, Contributo ad uno Studio Sistematico dei Preverbi in Greco (Liana Lupaș)	396
ALESSANDRO RONCONI, Il verbo latino. Problemi di sintassi storica (N. I. Barbu)	396
HERMANN GÄHWILER, Das Lateinische Suffix <i>-ensis</i> (H. Mihăescu)	398
Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A. Edited by W. C. Brice, M. A., from the Notes of Sir Arthur Evans and Sir Sohn Myres (A.M.Frenkian)	399
SAMOTHRACE. Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University. Karl Lehmann, Editor (D. M. Pippidi).....	400
L. ROBERT, Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques (D. M. Pippidi)	401
Inscriptions latines de l'Algérie, tome II, recueillies par St. Gsell (I. I. Russu)...	403

	<u>Pag.</u>
H. BENGTON, Einführung in die Alte Geschichte (<i>D. M. Pippidi</i>).....	406
M. I. FINLEY, El mundo de Odiseo (<i>Mihai Nasta</i>).....	408
DETLEF LOTZE, Μεταξύ ἐλευθέρων καὶ δοῦλων. Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum IV. Jahrhundert v. Chr. (<i>D. M. Pippidi</i>)	410
NORBERT ZEGERS, Wesen und Ursprung der tragischen Geschichtsschreibung (<i>A. Piatkowski</i>)	413
LIVIU RUSU, Eschil, Sofocle, Euripide (<i>Nic.-Șerban Tanașoca</i>)	415
История римской литературы. Sub redacția lui S. I. Sobolevski (<i>C. Poghirc</i>).....	417
GEORGES PIRE, Stoïcisme et pédagogie. De Zénon à Marc-Aurèle. De Sénèque à Montaigne et à J. J. Rousseau (<i>Eugen Cizek</i>).....	418
LUIGI PEPE, Per una storia della narrativa latina (<i>Eugen Cizek</i>).....	419
E. DE LOTTO, Una divinità sanante a Làgole (Calalzo di Cadore) nel III sec. a.C. (<i>I. Fischer</i>)	420
FR. SCHACHERMEYR, Die ägäische Frühzeit (Kreta und Mykenai), IV. Bericht (<i>Vladimir Dumitrescu</i>)	421
J. M. COOK, R. V. NICHOLLS, J. K. ANDERSON, JOHN BOARDMAN, Old Smyrna 1948—1951 (<i>Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu</i>).....	424
HEINRICH ALEXANDER STOLL, Griechische Tempel (<i>D. M. Pippidi</i>)....	427
V. D. BLAVATSKI, Античная археология северного Причерноморья (<i>Petre Alexandrescu</i>)	428
M. M. HUDIAK, Из истории Нимфея VI—III в. до н.э. (<i>Petre Alexandrescu</i>)	429
FLOREA BOBU FLORESCU, Monumentul de la Adamklissi (<i>I. I. Russu</i>)....	430
KADMOS. Zeitschrift für vor -und frühgriechische Epigraphik (<i>A. M. Frenkian</i>)	437
ROMANITAS. Revista de cultura romana (<i>Valentin Georgescu</i>).....	438

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din R.P.R.....	441
INDICE	455

UNIVERSITATEA DE BUCUREȘTI	
SEMINARUL DE ETIMOLOGIE	
„VASILE PARAHIAN”	
Nr. inv.:	542
Cota:	C 16 a, 1963

COMUNICĂRI ȘI STUDII

VERBE LATINEȘTI ÎN *-ITO*

DE

AL. GRAUR

Verbele latinești formate cu sufixul *-it-* (*-ito*, *-itor*) (de exemplu *agito*, *pollicitor*) sînt numeroase și ele sînt importante atît prin greutatea lor specifică în latinește, cît și prin faptul că de multe ori, singure sau alături de formele fără sufix, s-au menținut în limbile romanice. Iată cîteva exemple (numerele din paranteză trimit la *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* al lui Meyer-Lübke, ed. 3, Heidelberg, 1935):

- **capitare* (1635), alături de *capere* (1625)
- circitare* (1943), alături de *circare* (1938)
- domitare* (2742), alături de *domare* (2731)
- pigritare* (6492), alături de *pigrare* (6491)
- **uannitare* (9142), alături de *uannere* (9141)
- uomitare* (9452), alături de *uomere* (9449)
- ambitare* (409), în timp ce *ambire* nu s-a păstrat.

Se mai poate adăuga rom. *șchiopăta* (pe cînd *șchiopa* este desigur derivat românesc de la *șchiop*).

Cea mai mare parte a exemplelor latinești este formată de grupa verbelor așa-numite iterative sau frecventative, *-ito* nefiind decît o variantă a lui *-to* (tipul *salto*). Această formație a fost în mod magistral prezentată de Marie-Louise Sjoestedt (BSL, XXV, 1925, nr. 78, p. 153—173 și nr. 79, p. 113—143). Autoarea, de la a cărei moarte prematură se împlinesc acum 20 de ani, a arătat în mod convingător că valoarea obișnuită a acestor verbe este de imperfectiv, că ele au la bază adjectivul verbal în *-to-* și, lucru mai interesant, a știut să vadă că succesul formației se datorează între altele faptului că se încadrează într-o conjugare regulată, în timp ce verbele fără sufixul *-to-* erau de obicei de conjugarea a III-a, esențialmente neregulată. Pentru mine nu încapе îndoială că tot în această împrejurare trebuie să vedem și cauza principală a păstrării verbelor în *-ito* în limbile romanice (SCL, XIII, 1962, p. 155).

În cele ce urmează, las la o parte formațiile în *-to* și mă ocup numai de *-ito(r)*, pentru a discuta exemplele a căror formație se explică altfel sau care au căpătat o valoare specială.

După modelul derivatelor de la verbe cu supinul în *-tum*, s-au format derivate în *-ito* de la verbe de conjugarea a III-a care nu aveau supinul în *-tum*, sau îl aveau în *-tum*, dar fără *-i-*. Aceste formații se bazează pe tema prezentului, la care se adaugă direct sufixul *-ito*, uneori avînd în paralelă un verb în *-ito* derivat de la tema supinului:

agito (alături de *actito*)
appellito
cogito
coquito (alături de *coctito*)
discito
fellito
fluito
fundito
lambito
legito (alături de *lectito*)
loquitor
mergito (alături de *mersito*)
noscito
quaerito
queritor
texito
tudito (fără *n*!)
unguito.

După cum se vede, sînt destul de multe exemple. Drept model au putut servi cazurile ca:

credo (*creditum*), *credito*
strepo (*strepitum*), *strepito*
uendo (*uenditum*), *uendito*
uomo (*uomitum*), *uomito*,

la care se mai pot adăuga exemple de conjugarea I, ca *crepo* (*crepitem*), *crepito*. De vreme ce de la *uendo* putem avea paralel pe *uendito*, de ce nu s-ar forma și *fundito*, paralel cu *fundo*? Exemple de derivate în *-ito* de la prezentul conjugării a II-a și I se găsesc la Sjoestedt, p. 158—159. Pentru noi este important să constatăm că formația s-a putut desprinde de baza ei primitivă, care era tema supinului în *-tum*.

Altă categorie e formată de verbele cu caracter onomatopeic care reproduc strigăte ale animalelor (las la o parte, ca nesemnificative pentru ceea ce vreau să dovedesc, exemplele de felul lui *tinnito* de la *tinnio*, căci nu se deosebesc prin nimic de masa exemplelor din celelalte categorii):

crocito < *crocio*
glattito (*glaucito*) < *glattio*
hinnito < *hinnio*.

Alături de aceste exemple și după modelul lor găsim și formații care nu au în paralel un verb fără *-ito*:

clocito
graccito
parsito
pilpito
soccito

tetrissito
trissito
zinzito.

Neavînd un termen de comparație, s-ar părea că nu putem vorbi aici de un sufix. Totuși asemănarea de înțeles a tuturor acestor verbe înlătură îndoiala. Pe de altă parte, găsim desigur la ele valoarea iterativă, tăgăduită de Sjoestedt celorlalte: strigătul animalelor este de obicei repetat.

S-au citat și exemple fără nici o legătură cu verbele, derivate de la substantive sau adjective. Pentru unele cazuri sînt de acord cu această explicație. În primul rînd avem verbe în *-ito* formate cu simplul sufix verbal *-a-* de la substantive în *-es*, *-itis*:

caespito, *comitor*, *diuito*, *equito*, *hospitor*, *ingurgito*, *limito*, *milito*, *sospito*, *uelitor*.

Pentru un roman din epoca republicană era fără îndoială clar că tema lui *diuito* e *diuit-* și nu *diu-(es)*. Deci în vremea aceea nu putea fi vorba de a intercala verbele de acest fel în grupul derivatelor în *-ito*. Dar mai tîrziu, cînd flexiunea se pierde, cînd rămîne numai forma de nominativ sau cea a cazurilor oblice, eventual numai un derivat verbal paralel fără sufixul cu dentală, nu pare de loc imposibil ca vorbitorii să fi văzut și în verbele citate aici derivate în *-ito*: găsim în REW nominativul *caespes* (1476) și verbul *caespitare* (1477), nominativul *hospes* (4197) și verbul *hospitare* (4199), iar *equito* a putut fi pus în legătură directă cu *equus*. Prin aceasta formația a putut fi consolidată în epoca imperială și mai tîrziu.

Sînt însă și exemple mai sigure:

bubulcito(r) de la *bubulcus*
exorbito, format de la *orbita*, a fost desigur pus în legătură cu *orbis*
periclitōr alături de *periculum*
puellitor de la *puella*
uinīto de la *uinum*.

Bubulcitor, care înseamnă « a face meseria de *bubulcus* », se leagă ușor de sensul de iterativ. Pentru celelalte exemple am găsi un bun model în *lutito* (format de la *luto*, dar înțeles ca derivat de la *lutum*), dacă s-ar admite restituirea acestui cuvînt în textul corupt din Pl., *Trin.*, 292. *Fabricito* în raport cu *febris* rămîne încă nelămurit: comparația cu *felicito* (Ernout-Millet) lasă neexplicat pe *c* din *fabricito*, afară de cazul cînd ne-am referi la o epocă în care *felix* s-ar fi pronunțat **felis*.

Mai rămîne un grup masiv de derivate de la substantive, care după părerea mea nu a fost încă suficient lămurit. Le înșir mai jos; trecînd în paranteză substantivul sau adjectivul cu care au fost puse în legătură:

anilitor (*anilis*)
crudito (*crudus*)
debilito (*debilis*)
densito (*densus*)
fecundito (*fecundus*)
felicito, *infelicito* (*felix*)
heredito (*heres*)
humilito (*humilis*)
longaevito (*longaevus*)
mobilito (*mobilis*)
nobilito (*nobilis*)

uanito (uanus)
uastito (uastus)
uilito (uilis).

S-ar putea crede că între acest grup și cel anterior nu e nici o deosebire. Dar această credință ar fi greșită. În primul rînd e vorba aici de baze adjectivale (cu excepția lui *heredito*) și nu avem siguranța că astfel de baze există. În al doilea rînd, bazele adjectivale ar fi de tipuri foarte diferite între ele. Mai departe nu vedem de ce s-ar fi format un derivat de la *anilis* și nu de la *anus*. De la *heres* s-a format în epoca republicană *exheredo*, ceea ce pare normal, și abia tîrziu, după ce s-a creat *heredito*, apare și *exheredito*, fără să aducă vreo nuanță de sens în plus. Acesta este după mine principalul argument împotriva explicației pe care o discut: nici unul dintre exemple nu este nici imperfectiv, nici iterativ, nici intensiv. De ce atunci a fost nevoie de această formație, productivă mai cu seamă în epoca tîrzie?

Stolz, *Historische Grammatik*, I, Leipzig, 1894, p. 333, a fost mult mai aproape de adevăr, pornind de la substantivele în *-tas*. El citează numai trei exemple (se vede însă că sînt mult mai multe) și consideră că verbele ca *debilitare* se explică prin haplogogie: *debilitat-are*. Pe vremea aceea haplogogia explica multe lucruri, dar în cazul nostru nu pare acceptabilă. Ce e drept, absolut toate exemplele pe care le-am adunat au alături un substantiv în *-tas*, în general mult mai obișnuit decît verbul derivat, și aceasta face foarte plauzibilă legarea verbelor de substantive. Dar dacă realmente am avea de-a face cu o haplogogie, ne-am aștepta să găsim pe undeva măcar un exemplu netransformat, ceea ce nu e cazul.

În realitate, trebuie să trecem direct de la substantive la verbe, pe bază de analogie. Alături de *denso*, avem pe *densito*, care ar putea fi derivat normal de la verb, și pe *densitas*, derivat de la adjectivul *densus*. Nimic nu era mai ușor decît să se pună *densito* în legătură directă cu *densitas*. În același fel s-ar putea interpreta *uastito* alături de *uasto* și *uastitas*, *uanito* alături de *uanor* și *uanilas*.

Același proces, exact în aceeași formă, se petrece în vremea noastră în limbile romanice. Au apărut verbele:

fr. *faciliter*, it. *facilitare*, rom. *facilita*
 fr. *graviter*, it. *gravitare*, rom. *gravita*
 fr. *necessiter*, it. *necessitare*, rom. *necesita*
 it. *abilitare*, rom. *abilita*
 it. *capacitare*, rom. *capacita*
 rom. *validita*,

toate formate de la substantive care în latinește erau (sau ar fi fost, dacă ar fi existat) în *-itas* (vezi cartea mea *Etimologii românești*, București, 1962, p. 105).

ЛАТИНСКИЕ ГЛАГОЛЫ НА *-ITO*

РЕЗЮМЕ

В латинском языке, наряду с довольно многочисленными глаголами многократного вида на *-ito*, встречаются глаголы на *-ito*, обозначающие крики животных и тоже выражающие многократность действия. Вторая

группа (типа: *debilito*, *felicito* и т.д.) формировалась не от прилагательных, а от существительных с окончанием на *-tas*, происходящих от прилагательных.

LES VERBES LATINS EN *-ITO*

RÉSUMÉ

En latin, à côté des itératifs, assez nombreux, en *-ito*, on trouve des verbes en *-ito* qui désignent des cris d'animaux et qui s'expliquent, vraisemblablement, par les itératifs. Un autre groupe (type *debilito*, *felicito*, etc.) a été fait non pas sur les adjectifs, mais bien sur les substantifs en *-tas* qui en dérivent.

AGRICULTURA CU RAMURILE EI ÎN EPOCA LUI HOMER

DE

E. GRINȚESCU și A. PIATKOWSKI

Epopeile homerice cuprind importante amănunte referitoare la agricultură și ramurile ei de la începutul mileniului I î.e.n. Nenumărate pasaje din epoei, fie și sub înfățișarea unor comparații, reprezintă mărturii prețioase despre formele de proprietate agrară și despre practicile agricole la greci în perioada imediat premergătoare extinderii sclavagismului. Lucrarea de față, folosindu-se de mijloacele actuale de investigație, își propune să schițeze o vedere de ansamblu asupra problemelor legate de sectorul agricol, așa cum este el înfățișat în *Iliada* și în *Odiseea* și, în al doilea rând, să încerce o discuție critică asupra unor termeni din domeniul vocabularului agricol folosiți în traducerile românești din Homer.

I. CONSIDERAȚII ASUPRA FORMELOR DE PROPRIETATE ȘI A RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE ÎN SECTORUL AGRICOL

Așa cum relevă V. I. Iarho într-un studiu foarte recent despre Homer, intitulat *Vină și răspundere în epopeea homerică*¹, « societatea homerică » n-a existat niciodată ca un tot unitar. Cu toate acestea nu greșim dacă afirmăm că, în esența ei, societatea homerică reprezintă o fază foarte înaintată din perioada comunei primitive și anume faza destrămării orînduirii gentilice și a unei puternice diferențieri de clasă².

Încă din sec. al XIX-lea s-a ivit o aprigă controversă cu privire la relațiile de proprietate în societatea homerică. Întrebarea cea mai de seamă, la care s-au dat răspunsuri afirmative și negative, a fost legată de dubiul asupra existenței proprietății colective. În 1890, A. Esmein într-un articol intitulat *La propriété foncière dans les poèmes homériques*³, bazîndu-se îndeosebi pe faimosul pasaj din *Iliada*, XII, 421—423

Ἄλλ' ὄστ' ἀμφ' οὐροισι δὴ ἀνέρε δηριάασθον
μέτρ' ἐν χερσὶν ἔχοντες, ἐπιζύονω ἐν ἀρούρη,
ὄτ' ὀλίγω ἐνὶ χώρῳ ἐρίζητον περι ἴσης·

¹ Вестник древней истории, 1962, 2, p. 8.

² Fr. Engels, *Originea familiei, a proprietății private și a statului*, EP, 1961, p. 101 și 105.

³ Nouvelle revue historique de droit français et étranger, 14, 1890, p. 821—845.

nu se îndoia că în Grecia arhaică, alături de proprietatea privată, deseori citată în epopeile homerice, au continuat să subziste și forme ale proprietății gentilice. De aceeași părere era și W. Ridgeway care în două articole consecutive, *The Homeric Land System*¹ și *The Origin of the Stadion*² s-a străduit să demonstreze că sistemul de exploatare agricolă la vechii greci, în afară de proprietatea privată aparținând virfurilor conducătoare, se baza pe ceea ce Ridgeway numea *Open-field-system*, adică desțelenirea și lucrarea unui ogor preluat de o colectivitate care împărțea membrilor ei pământul pe fișii (*strip-acres*). Problema existenței proprietății colective la vechii greci W. Ridgeway a reluat-o în cartea sa *The Early Age of Greece*, Cambridge, 1901.

La un interval foarte scurt după apariția articolului lui A. Esmein, studiu care a stîrnit multe comentarii, spre sfîrșitul sec. al XIX-lea, a apărut cartea lui P. Guiraud: *La propriété foncière en Grèce*, Paris, 1893. De comun acord cu Fustel de Coulanges, a cărui *Cité antique* apăruse încă în 1878, P. Guiraud nega supraviețuirea formelor de proprietate a demosului în societatea homerică, mulțumindu-se să recunoască ca formă a proprietății colective numai proprietatea *genos*-ului asupra parcelei de pământ pe care o poseda cu drept de succesiune. P. Guiraud numește acest fel de proprietate « familială », « patrimonială »³. Tezele lui P. Guiraud au fost reluate și susținute în Franța cu toată vigoarea de Jules Toutain⁴ care, ca un argument în plus în favoarea acestor teze, amintește că în *Munci și Zile*, poem scris de un *mic proprietar* din sec. al VIII-lea î.e.n., Hesiod din Asera, nu întîlnim nici cea mai mică aluzie la dănuirea formelor de proprietate colectivă.

Iată pe scurt, după J. Toutain, argumentele celor care nu admit existența proprietății colective în Grecia arhaică:

a) metoda de a deduce că în vechea societate greacă, cunoscută nouă după epopeile homerice, există încă forme ale proprietății colective, folosindu-ne de analogia cu alte societăți (germanice, slave, orientale) este antiștiințifică;

b) grecii au sosit în Peninsula Balcanică la începutul mileniului al II-lea î.e.n.; aici au întîlnit populații ale căror pămînturi le-au cucerit; o dată cu procesul însușirii, unor pămînturi străine s-a accelerat și procesul apariției proprietății private. Organizarea socială și economică a grecilor « homerici » nu mai presupune dănuirea formelor de proprietate colectivă. Însăși natura solului în Grecia, lipsit de întinderi fertile, a grăbit parcelarea terenului în proprietăți private;

c) știrile vechi sînt de acord că orice fundare a unei noi așezări omenești era legată de împărțire de pămînt. Ca exemplu în acest sens poate fi dată fundarea așezării feacienilor în Scheria (*Odiseea*, VI, 9—10). Atribuirea loturilor se făcea prin sorți, dar acest procedeu n-are nimic comun cu proprietatea colectivă.

d) proprietatea privată formează premisa apariției orașului-stat⁵.

În această controversă, care și într-un caz și în altul nu ține seama de legile fundamentale de dezvoltare a societății omenești, să examinăm care sînt părerile lui Fr. Engels și K. Marx în lucrările lor *Originea familiei, a proprietății private și a statului* și *Forme premergătoare producției capitaliste*.

Din amănunțita analiză pe care Marx și Engels o fac asupra « societății homerice » reiese că deși proprietatea privată era în dezvoltare în perioada democrației

¹ JHS, 6, 1885, p. 319—339.

² JHS, 9, 1886, p. 18—26.

³ Cf. G. Glotz, *La solidarité de la famille*, Paris, 1904, p. 5.

⁴ J. Toutain, *L'économie antique*, Col. « L'Évolution de l'humanité », Paris, 1927, p. 16 și urm.

⁵ P. Guiraud, *La propriété foncière en Grèce*, p. 34.

militare descrisă în epopei, totuși, « în orînduirea socială greacă din timpurile eroice găsim vechea orînduire gentilică încă în plină vigoare »¹. Rapida creștere a deosebiri de avere prin mijloacele pe care Fr. Engels le enumeră în *Originea familiei*² se produce în dauna proprietății familiale și obștești, dar nu o înlătură cu desăvîrșire. În lucrarea sa *Forme premergătoare producției capitaliste* K. Marx a lăsat o pătrunzătoare analiză a raportului între colectivitatea primitivă și proprietatea colectivă, între subiectul care muncește pămîntul și obiectul acestei munci. În antichitatea greacă, arată Marx, condiția apariției proprietății particulare este tocmai *organizarea tribală*³. Nici un om care nu este membru al unei ginți sau al unei uniuni de ginți nu poate deveni proprietar particular. Un trib cucerit de alt trib devine lipsit de proprietate⁴. Sclavia, în consecință, este parțial datorită și faptului că proprietatea colectivă și apoi privată se baza în exclusivitate pe organizarea tribală. Înmulțirea membrilor unei colectivități presupune extinderea proprietății colective. De aici războaiele de cucerire, colonizările, necesitatea unei noi împărțiri de pămînturi. *Proprietatea individuală este așadar strict condiționată de existența proprietății colective*. Între proprietatea individuală și cea obștească nu există inițial nici o contradicție, ci, dimpotrivă, ele formează o unitate, căci proprietarii individuali au această calitate numai dacă sînt membrii unei uniuni de ginți⁵. Această strînsă interdependență este adevărata premisă a înființării orașelor-state antice și nu simpla apariție a proprietății private, considerată aparte de condițiile social-economice în care s-a ivit; după o definiție fericită a lui K. Marx, pe acea vreme exista *proprietate colectivă și posesiune privată*. Teza lui K. Marx este pe deplin confirmată de înțelesul cuvîntului δῆμος. La Homer, δῆμος are atît înțelesul de *comunitate tribală* cît și acela de *pămînt cultivat de această comunitate*⁶ (subiect-obiect). Nu avem nici un motiv în fața nenumăratelor mărturii cuprinse în epopei despre atribuțiile demosului să ne alăturăm acelor care socot perioada de formare a poeziei epice grecești drept o fază în care proprietatea gentilică a dispărut cu desăvîrșire, în care relațiile de proprietate nu mai păstrează nici o urmă din specificul orînduirii societății primitive.

O poziție netă împotriva celor care neagă dănuirea oricărei forme de proprietate colectivă în Grecia « homerică » a luat-o în ultimele două decenii George Thomson, care, plecînd de la ideile de bază ale lui Morgan, Marx și Engels, atacă cu vehemență pe susținătorii vechi și moderni ai argumentelor teoriei privitoare la dispariția urmelor de proprietate gentilică în Grecia arhaică⁷. Situîndu-se pe o poziție marxistă, ținta atacurilor lui Thomson este în primul rînd concepția reacționară a învățaților burghezi despre identitatea proprietății private de-a lungul orînduirilor omenești, așa cum este ea înfățișată de cei care doresc să-i dovedească eternitatea. Graba unor anumiți istorici ai societății omenești de a face uitată

¹ Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109.

² *Ibidem*.

³ *Forme premergătoare producției capitaliste*, ESPL, 1956, p. 11—12.

⁴ *Ibidem*, p. 28.

⁵ *Ibidem*, p. 12—14.

⁶ *Iliada*, V, 710, πῖονα δῆμον; XX, 166, πᾶς δῆμος.

⁷ George Thomson, *Frügeschichte Griechenlands und der Ägäis*, trad. din limba engleză de Hans Georg Heidenreich, Ed. Academiei din Berlin, 1960, p. 245 și urm. În articolul nostru ne folosim de traducerea în limba germană a lucrării care poartă titlul original *Studies in Ancient Greek Society* deoarece traducerea germană este făcută după ediția îmbunătățită și revizuită de autor în 1954.

existența proprietății gentilice condiționată de existența uniunii de triburi, nu trădează, după G. Thomson, decât o atitudine de subliniere a ideii că progresul omenesc este legat de dezvoltarea proprietății private, idee evident reacționară.

Paginile scrise de G. Thomson despre problema proprietății în Grecia arhaică ridică două chestiuni de principiu: a) este posibil ca într-o societate în care organizația gentilică se dovedește încă atât de tare, ca în societatea homerică să nu mai existe rămășițe ale proprietății în comun a solului? b) natura formelor de proprietate privată menționată în epopeile homerice este identică din punct de vedere juridic cu cea din perioada posteroară apariției statului sclavagist grec? Aceste întrebări G. Thomson le rezolvă pe baza unui bogat material documentar¹. Spațiul nu ne îngăduie să întreprindem o analiză a argumentării profesorului Thomson, totuși vom releva una din observațiile acestei argumentări care ni se pare extrem de importantă. Orașul-stat, așa cum arătase și Karl Marx, pe care în mod surprinzător G. Thomson nu-l citează în această direcție, s-a înfiripat din reunirea unor *gospodării* (οἶκοι) aparținând membrilor unor uniuni de triburi. Calitatea de proprietar al unui *oikos* este determinată de apartenența la un *dem*, cu alte cuvinte de apartenența la o anumită formă de viață colectivă. Prin urmare, în perioada apariției orașelor-stat care coincide cu destrămarea relațiilor de producție caracteristice orânduirii societății primitive, proprietatea privată are un alt specific decât în perioada sclavagistă. Demele, cum ar fi de pildă demele atice, se confundă însă pînă tîrziu cu însăși structura statului sclavagist.

Atitudinea luată de G. Thomson ni se pare a fi cea justă. Epopeile au păstrat amintirea procedeeleor de împărțire a teritoriului ocupat de o uniune de ginți în însăși nomenclatura de care se folosesc rapsozii: *temenea* (τεμένεα) sînt părțile de pămînt « tăiate », « scoase afară » și atribuite eroilor sub forma de privilegii; ele constituie ceva asemănător cu atribuirea unei părți majore din prada de război (τὸ γέρας); să ținem seama că adesea asemenea terenuri sînt deja *cultivate*, cum e cazul vici pe care comunitatea etoliienilor intenționează să o dăruiască lui Meleagros², și nu constituie « terenuri comunale », modernizare nepotrivită, așa cum dorește să înfățișeze lucrurile J. Toutain³; *kleroi* (κλήροι), loturile de pămînt atribuite membrilor obștei, sînt fișii de ogor trase la sorti⁴. Astfel de împămînteniri se făceau pînă în sec. al V-lea încă, ținîndu-se seama de apartenența gentilică, chiar atunci cînd fratria (φρατρία) nu mai avea decât însemnătatea unei reuniuni religioase⁵.

Deslușirea înțelesului tăblițelor din Pylos în Linearul B a adus, după părerea noastră, confirmarea științifică cea mai potrivit posibilă tezelor lui G. Thomson. Grupul de tăblițe din Pylos marcat prin E—cuprinde multe mărturii grăitoare despre stadiul relațiilor de proprietate funciară din Grecia prehomerice pe care, după un interval de cîteva sute de ani, rapsozii din Ionia nu o uitaseră cîtuși de puțin.

Între tăblițe și epopeile homerice există surprinzătoare contingente dar și explicabile deosebiri. Cuvîntul *kotona* (gr. κτόνα), care revine atît de des în inscripțiile din seria E, denumește o unitate agrară cultivată pe o suprafață nu prea întinsă

¹ G. Thomson, *op. cit.*, cap. VIII, p. 243—276.

² *Iliada*, IX, 574—580.

³ J. Toutain, *op. cit.*, p. 19.

⁴ *Istoria Universală* sub redacția lui E. Jukov, trad. rom., Ed. științifică, București, 1958, vol. I, p. 650.

⁵ G. Thomson, *op. cit.*, p. 269—270; cf. P. Guiraud, *op. cit.*, p. 19.

(cu aproximație 6 ha)¹. Termenul *kotona* este însoțit în mod curent de determinativele *kitimena* și *kekemena*, determinative asupra cărora s-a discutat mult în ultima vreme fără să se ajungă la concluzii absolut sigure. În 1956, Emmett L. Bennett Jr. a publicat în *AJA* din aprilie (vol. 60, nr. 2) un articol intitulat *The landholders of Pylos*. Interpretările lui Bennett, deși nu sînt acceptate în întregime lor, rămîn totuși pînă astăzi cea mai serioasă bază de discuție pentru relațiile de proprietate în sectorul agricol din Grecia miceniană. Actualmente, se admite în genere că prin *kotona kitimena* se înțelege posesiune privată iar prin *kotona kekemena* proprietate obștească². Majoritatea celor care posedă *kotona kitimena* sînt clasificați în tăblițele de la Pylos ca *tereta* (τερεσται?). Cuvîntul, chiar dacă nu are înțelesul ulterior, indică în orice caz un grup social în curs de diferențiere prin privilegiile care îl deosebesc de ceilalți membri ai comunității. Posesorii unor astfel de ogoare au dreptul să le « arendeze » (?); ei înșiși pot lua în « arendă » (?) alte pămînturi. Dreptul de « arendare » (?) îl are însă în primul rînd obștea, *damo* (δημοσ) și acest lucru este menționat de nenumărate ori prin formula *onata kekemena paro damoi*³. Nu este necesar să reproducem aici tabloul relațiilor de proprietate în Grecia miceniană⁴. Menționăm numai că luările în « arendă » (?) sînt frecvente și complexe. Ceea ce interesează este faptul că teza lui G. Thomson despre existența proprietății gentilele colective în Grecia arhaică, teză expusă încă din 1949 în prima ediție a cărții sale *Studies in Ancient Greek Society* a fost confirmată de tăblițele din Pylos. Părerile lui G. Thomson sînt de altfel amintite de M. Ventris și J. Chadwick în sprijinul unora din demonstrațiile lor.

După cum rezultă din tăblițele din Pylos, principalele culturi cerealiere din Grecia myceniană sînt aceleași ca în Grecia « homerică »; alături de culturile cerealiere inscripțiile menționează culturile de măsline, vița de vie, condimente, culturi de fructe și șofran⁵.

Rămîne să examinăm mai îndeaproape dacă există o reală concordanță între rezultatul interpretărilor făcute asupra tăblițelor din Pylos și textul epopeilor homerice.

P. Guiraud, încă la începutul cărții sale *La propriété foncière en Grèce*, expunea următoarea idee: deoarece în epopeile homerice nu se vorbește de o exploatare în comun a solului înseamnă că pe acea vreme proprietatea colectivă era deja de domeniul trecutului. P. Guiraud nu admitea, așa cum a făcut W. Ridgeway, posibilitatea care a dăinuit pînă nu de mult în Europa la unele ramuri slave bunăoară, și anume existența formelor de proprietate obștească îmbinate cu exploatarea solului pe familii. Tăblițele din Pylos au dovedit că deminul avea dreptul, sub anumite condiții, să atribuie loturi de diferite mărimi și calități celor care aparțineau comunității locuitorilor din Pylos. Acest drept, incontestabil, abstracție făcînd de discuțiile purtate asupra timpului de formare a poeziei epice grecești, demosul îl avea încă la începutul mileniului I î.e.n.

¹ M. Ventris și J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge, University Press, 1959, p. 232 și urm.

² E. L. Bennet, *The landholders of Pylos*, p. 120; S. Ia. Lurie, Язык и культура Микенской Греции, М.-Л. Ed. Academiei de științe a U.R.S.S., 1957, p. 233.

³ E. L. Bennett, *op. cit.*, p. 125; Ventris-Chadwick, *op. cit.*, p. 250 și urm. S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 233 și urm.

⁴ Problema este expusă în mod critic cu referirile de rigoare la Homer de Ventris-Chadwick, *op. cit.*, cap. VIII, *Land ownership and Land use* și de S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 233—250.

⁵ S. Ia. Lurie, *op. cit.*, p. 242.

În epopeile homerice privilegiul acordat sub forma unui *temenos* de o comunitate obștească este menționat de nenumărate ori: *Iliada*, VI, 194—195, pasaj în care este vorba de cinstirea acordată de licieni lui Bellerofon; *Iliada*, IX, 574—580, cinstirea lui Meleagros de către etolieni; *Odiseea*, I, 117, pasaj în care cuvântul *temenos* este înlocuit printr-o metaforă, $\tau\mu\eta$; *Odiseea*, VI, 9—10; 293; *Odiseea*, VII, 150, pasaj în care se precizează că *temenos*-ul reprezintă « un privilegiu acordat de popor » ($\gamma\acute{\epsilon}\rho\alpha\varsigma \theta' \delta \tau\iota \delta\eta\mu\omicron\varsigma \acute{\epsilon}\delta\omega\kappa\epsilon$) etc. Termenul grec *temenos* exista, cum vedem din tăblițele, în dialectul vorbit în Grecia myceniană și avea un înțeles identic cu cel din vocabularul homeric. *Temeno* aparține în sectorul agricol din preajma Pylosului categoriei de terenuri care sînt denumite *kotona kitimena*.

Asupra întinderii unui *temenos* s-au făcut diferite presupuneri. Tăblițele din Pylos, care menționează în măsuri de grîne întinderea ogoarelor ajută întrucîtva la rezolvarea problemei. După aprecierea Ventris-Chadwick, întinderea maximă a unui *temenos* varia între 120 și 90 ha¹. Deținătorii unor astfel de proprietăți sînt oameni bogați, care deși se pricep la muncile agricole, nu-și exploatează singuri pămîntul²; ei posedă mari turme de vite care constituie principala bogăție în Grecia « homerică »³.

Între realitatea dezvăluită de tăblițele din Pylos și epopei sînt însă și diferențe însemnate⁴. La Homer, principalul termen prin care scribii de la Pylos desemnau pămîntul de cultură, *kotona*, nu există. De asemenea, cu toate că epopeile menționează deseori *demosul* ($\delta \delta\eta\mu\omicron\varsigma$) care întocmai ca în Grecia prehomerică are prerogativa împărțirilor de pămînt și acordării de privilegii — epopeile nu fac o precizare clară asupra împuternicirilor *demos*-ului în împărțirile de pămînt, nici asupra formelor de proprietate colectivă. Raportul între *demos* (*damo*) și formele de proprietate obștească (*kotona kekemena*, *onata kekemena*) este mult mai limpede formulat în tăblițele de la Pylos decît în cînturile epice. Această lipsă de precizări în *Iliada* și *Odiseea*, explicabilă dacă ținem seama de natura artistică a operelor, a și îngăduit de altfel formularea tezelor despre unicitatea formelor de proprietate privată în lumea « homerică », cu toată existența pasajelor în care e vorba despre prerogativele *demos*-ului în materie de distribuire agrare. În schimb, în epopei, alături de termenul *temenos*, apare un nou termen pentru a indica posesiunea de pămînt familială și individuală, inexistent în tăblițele de la Pylos: *kleros* ($\delta \kappa\lambda\eta\rho\omicron\varsigma$). Termenul este pe larg discutat de G. Thomson⁵. Înțelesul inițial al cuvîntului este acela de « bucată de lemn » folosită în tragerile la sorți⁶. Cuvîntul a evoluat apoi spre următoarele sensuri: « lot », « parte », « moștenire », « domeniu »⁷. Nu încape

¹ Ventris-Chadwick, *op. cit.*, p. 237 expun controversa dacă unitatea de măsură în grîne deseori întîlnită în tăblițele seriei E — privește cantitatea de semințe necesară unei anumite suprafețe sau cantitatea de grîne recoltate de pe o anumită suprafață. Concluzia la această discuție este că, exprimată în ha, unitatea de măsură a unei suprafețe arabile era de aproximativ 2,4 ha.

² *Iliada*, XVIII, 556—557.

³ *Iliada*, V, 643; *Odiseea*, XIV, 80—108.

⁴ John Chadwick, *The decipherment of Linear B*, Cambridge, University Press, 1958, p. 131—132.

⁵ G. Thomson, *op. cit.*, p. 272 și urm.

⁶ *Vezi*, de pildă, *Iliada*, III, 316. Cu privire la o procedură asemănătoare la unele popoare slave vezi E. Grințescu, *Cadastrul, Cartea funciară și Comasarea*. Ed. Universul, București, 1936, p. 97.

⁷ E. Boisacq, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Heidelberg-Paris, 1938, p. 469.

îndoială că frecvența cuvîntului *kleros* în epopeile homerice amintește de perioada cînd alături de rezervații (*temenea*) începuseră masiv și distribuiri prin tragere la sorți a teritoriului ocupat de o uniune de ginți. Cînturile epice însă nu dau nici o precizare dacă aceste distribuiri erau periodice sau nu, ce întindere aveau parcelele, condițiile dreptului de proprietate sau folosință. Un singur lucru este clar: coexistența proprietății denumită *temenos*, adesea echivalent al unui privilegiu dobîndit de la *demos* cu loturile lucrate de membrii obștei. Denumirea acestor loturi, κλήρος, μοῖρα, λάχος, indică modul cum au fost ele dobîndite de posesorii lor sau de străbunii acestora. Calitativ, după cum reiese din formula întrebuintată în *Iliada*, VI, 194—195 și XX, 184—185, *temenea* se deosebeau radical de *kleroi* și puteau fi folosite pentru culturi multiple. Din analiza cînturilor celor două epopei G. Thomson trage concluzia că împărțirea loturilor în mod periodic era deja depășită în societatea greacă de la începutul mileniului I î.e.n.¹

Loturile distribuite membrilor comunității erau egale. Cearta între cei doi vecini care stăpînesc loturi dobîndite de la comunitate sau care aparțin unuia și aceluiași *oikos*, divizat prin moștenire, este lesne de înțeles; cu măsurători în mînă cei doi oameni pretind ca dreptul lor să nu fie știrbit de vreunul din ei.

Asocierea cuvintelor *oikos* și *kleros*, cum ar fi, de pildă, versul 489 din cîntul XV al *Iliadei* ni se pare deosebit de semnificativă. Formula και οἶκος και κλήρος ἀκράτος indică că parcelele de pămînt distribuite membrilor unei uniuni de ginți deveniseră în epoca «homerică» gospodării stabile, premisa apariției proprietății private garantată de statul în curs de întărire. *Demos*-ul, așa cum am arătat mai sus la p. 15 cu semnificația de teritoriu ocupat de o uniune de ginți, este unitatea superioară care înglobează toate *oikos*-urile.

Despre posibilitatea de vindere și arendare a acestor loturi nu avem nici o știre. În schimb, epopeile fac unele aluzii la dreptul de succesiune, cum ar fi, de pildă, versurile 155—158 din cîntul V al *Iliadei*. Faptul în sine n-are nimic surprinzător deoarece dreptul de moștenire începuse să fie valabil și în domeniul conducerii uniunii de ginți². Procedul partajului făcut tot prin sorți, menționat în *Iliada*, XV, 187 și *Odiseea*, XIV, 208 și urm. este plin de interes. P. Guiraud atrage totuși atenția că nu aceasta era regula obișnuită; cuvîntul πατρώια, cu înțelesul de «moștenire părintească indivizibilă», predomină în cînturile epice³. Dacă admitem că stadiul indiviziunii unei moșteniri funciare fusese depășit în perioada destrămării orînduirii gentilice, nu este exclus ca cearta care se dă între cei doi agricultori despre care este vorba în *Iliada*, XII, 421 și urm. să fie o neînțelegere obișnuită între moștenitori care-și împart pămîntul comun (ἐπίξυρος ἄρουρα) în sensul pămîntului unui *oikos*, proprietate familială, pe care o moștenesc în diviziune.

Deoarece în epopei există termenii πολύκληρος, *Odiseea*, XIV, 211 și ἀκκληρος, *Odiseea*, XI, 490 sîntem îndreptățiți să presupunem că în societatea «homerică» dobîndirea mai multor loturi se petrecea în cadrul aceluiași proces al acumulării de avere, specific și societății miceniene, proces care a dus la inevitabila apariție a claselor antagoniste în urma dezvoltării forțelor de producție⁴. Cel care este un ἀκκληρος are situația socială de *thet*, adică o persoană lipsită de drepturile familiale.

¹ G. Thomson, *op. cit.*, p. 264; *Istoria Universală*, ed. cit., vol. I, p. 648.

² Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 107.

³ P. Guiraud, *op. cit.*, p. 55 și urm.; vezi, de pildă, *Odiseea*, XVII, 80; XX, 336 etc.

⁴ Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109.

Ca să trăiască, theții sînt nevoiți să-și vîndă forța de muncă, să se tocmească la cei care posedă mai mult pămînt decît pot să-l lucreze personal. Cu alte cuvinte, devin *erithoi*¹, adică argați. Situația socială a celor lipsiți de pămînt este echivalentă cu cea a unor oameni scoși din rîndurile comunității și aici se vede foarte limpede cît de strînsă era interdependența între proprietatea privată, în curs de întărire, și comunitatea obștească, în ajunul apariției instrumentului care avea s-o garanteze: statul².

Neexistînd moneda, plata muncitorului angajat consta în hrană și haine³. Uneori, muncitorii zileri erau alungați fără a-și primi drepturile, fără ca nimeni să-l poată trage la răspundere pe stăpîn⁴.

Pe loturile celor înstăriți, alături de theți lucrează și *dmoes* (δμῶες), sclavii casnici, prizonieri de război sau robi cumpărați pe schimb în natură⁵. Situația sclavilor destinați muncilor agricole este desigur grea; cu toate acestea, în condițiile sclaviei patriarhale, un rob ca Eumaios, care se bucură de o situație specială, are speranța că într-o zi va dobîndi de la stăpîn οἶκον τε κληρὸν τε εὐμορφὸν τε γυναικᾶ⁶; o promisiune asemănătoare este făcută de Ulise în cîntul XXI al *Odiseei*, versurile 213—215. Posibilitatea de cazare a sclavilor pe o bucată de pămînt care li se dă în folosință nu echivalează cu eliberarea lor. Ei continuă să aparțină *oikos*-ului celui care le este stăpîn. O asemenea alternativă pentru un sclav în perioada de plină dezvoltare a sclavagismului în Grecia nu a mai fost ulterior posibilă.

II. AGRICULTURA

1. INDICAȚII GENERALE AGROTEHNICE

Înainte de a trece la descrierea soiurilor de plante vom da cîteva indicații generale asupra agrotehnicii din lumea «homerică».

În general, practicile agricole așa cum sînt descrise în epopei sînt destul de reduse. Acest lucru se datorează unor cauze multiple: *a)* prioritatea creșterii vitelor și a regimului alimentar carnivor⁷, ceea ce presupune o creștere relativ slabă a forțelor de producție în domeniul agricol; *b)* clima secetoasă⁸; *c)* solul sărac, insuficient răscolit de mijloacele rudimentare din acea vreme⁹; *d)* numărul redus al terenurilor destinate culturilor¹⁰ etc. După aprecierea lui A. Jardé, din totalul suprafețelor ocupate de triburile grecești terenul arabil ocupa abia 25% din care 89% era atribuit culturilor cerealiere iar 11% altor culturi. Desigur, pe teritoriul Greciei balcanice erau și regiuni care se distingeau prin fertilitatea lor. Epopeile amintesc în primul rînd de Argos și de cîmpia rîului Eurotas, peste care stăpînește Menelaos¹¹.

¹ *Odiseea*, IV, 644, Θῆτες τε δμῶες τε; *Iliada*, XVIII, 550, ἔριθοι.

² Fr. Engels, *Originea familiei*, ed. cit., p. 109—110.

³ *Odiseea*, XVIII, 360—361.

⁴ *Iliada*, XXI, 450—451.

⁵ *Iliada*, VII, 475.

⁶ *Odiseea*, XIV, 64.

⁷ Vezi, de pildă, *Iliada*, VII, 314 și urm.; *Odiseea*, XIV, 72 și urm.

⁸ G. Thomson, *op. cit.*, p. 253.

⁹ *Iliada*, XIII, 707.

¹⁰ A. Jardé, *La formation du peuple grec*, Paris, 1923, p. 59—61.

¹¹ *Iliada*, XIV, 122—123; *Odiseea*, IV, 602 și urm.

Oricât de rudimentare vor fi fost mijloacele de cultivare a pământului, epopeile au păstrat totuși câteva mențiuni despre metodele de îngrășare și irigare a terenului agricol practicate în antichitate.

Gunoii de grajd era cunoscut ca îngrășămint în lumea mediteraneană și în Asia anterioară încă din timpuri străvechi¹. *Odiseea*, XVII, 297—299 pomenește de gunoii îngrămădit în fața porții lui Eumaios, morman pe care zace bătrînul ciine Argos. Acest gunoi urma să fie cărat pe cîmp de robi. Irigarea este de asemenea pomenită în ambele epopei. În *Iliada*, XXI, 256, este vorba de un meșter specializat în săparea canalelor de irigație.

Rînduirea culturilor, de obicei, nu era anuală. Ea putea fi bienală, pentru ca în timpul anului de odihnă terenul să se poată reface², sau chiar trienală, cu un interval de doi ani de odihnă³. Pîrloaga, adică ogorul lăsat să se refacă pe cale naturală și apoi lucrat din nou, poartă în vocabularul homerice numele ἡ νερός (γῆ)⁴. Pe de altă parte, epuizarea solului era înlăturată și pe calea asolamentelor bienale. În mod obișnuit ogoarele erau împărțite în două porțiuni, din care una pîrloagă, cultivate pe rînd⁵.

Pregătirea terenului pentru însămînțat se făcea cu un plug primitiv, o bucată de lemn întărit la foc, o cracă prevăzută cu un cîrlig sau un corn de cerb etc. Un asemenea plug, pomenit de Hesiod în *Munci și Zile*, 425 și 434 se numea ἄροτρον αὐτόγυον, adică plug dintr-o singură bucată. Cu toate acestea nu încape îndoială că la începutul mileniului I î.e.n., o dată cu răspîndirea fierului în bazinul estic mediteranean⁶ apare și un plug mai complicat, îmbinat din două sau mai multe piese, ἄροτρον πηκτόν, căruia i s-a adaptat și un brăzdar de fier. Plugul îmbinat este cunoscut de Homer care-l pomenește de mai multe ori: *Iliada*, X, 353; XIII, 703; *Odiseea*, XIII, 32 etc. La plug erau înjugați boi, adesea și catîri. Nu cunoaștem exact tehnica înjugării la plug din acea vreme. Prin analogie cu *Iliada*, XXIV, 265—274, unde este descris felul cum erau înjugați catîrii la o căruță, putem deduce și tehnica înjugării la plug. Jugul era de lemn cu o mică proeminență și inele fixate deasupra; partea de jos era slobodă. De jug atîrna o curea lungă de cîțiva metri. Fixarea jugului de oiște se făcea printr-un cui lung, iar gîtul animalelor, așezate sub jug, era fixat în partea de jos prin cureaua trasă de trei ori și prinsă de proeminența jugului și de capătul oiștei. Cînturile din epopei pomenește cum ogoarele erau arate de două și chiar de trei ori⁷. Procedul se explică dacă ne gîndim la primitivitatea uneltelor de muncă care nu puteau pătrunde prea adînc de la prima arătură. În intervalele dintre operațiuni, pămîntul, sărac de la natură în Grecia, se îmbunătățea prin aerisire și expunere la agenții atmosferici. Practic, procedul

¹ Max Weber, *Handwörterbuch der Staatswissenschaft*, Jena, 1909, vol. I, articolul *Agrargeschichte im Altertum*, p. 95 și urm.

² F. Sauciu-Săveanu, *Cultura cerealelor în antichitate și politica cerealistă a Atenienilor*, București, 1925, p. 15.

³ Max Weber, *op. cit.*, p. 95.

⁴ *Iliada*, X, 353; XVIII, 541; *Odiseea* V, 127.

⁵ P. Guiraud, *op. cit.*, p. 471; J. Toutain, *op. cit.*, p. 12.

⁶ Yezi H. L. Lorimer, *Homer and the Monuments*, Londra, 1950, p. 113; evoluția plugului în Grecia veche a fost studiată de A. S. F. Gow, *The ancient plough*, JHS, 1914, XXXIV, p. 249 și urm.

⁷ Primăvara, *Odiseea*, XIII, 32; Hesiod, *Munci și Zile*, 432—433; după culegerea recoltei, în braze perpendiculare față de prima arătură, *Iliada*, X, 351—353; *Odiseea*, VIII, 124; Hesiod, *Munci și Zile*, 46. A treia arătură se făcea prin octombrie, înainte de însămînțările de toamnă. Despre această tehnică agricolă dă amănunte Teofrast, *Hist. plant.*, VII, 1. 1. Vezi G. Thomson, *op. cit.*, p. 255.

confirmă existența sistemului bienal de cultură, căci numai pe un teren odihnit se ară de două, trei ori.

Unitatea de măsură a suprafețelor cultivate la Homer este *gyes-ul* (γούγες) ¹. Despre accepțiunea termenului care la origine înseamnă « băț cu care se ară », « plug primitiv », s-a discutat mult, mai ales datorită faptului că informațiile celor vechi se contrazic între ele. Actualmente se admite în general că *gyes-ul* reprezintă în metri pătrați suprafața arată cu un plug primitiv într-o singură zi. Care va fi fost această suprafață nu se știe cu exactitate; după aprecierea agronomilor moderni, un plug cu o pereche de boi nu poate ara într-o zi, răscolind pământul la 25 cm adâncime, mai mult de 33—40 ari ². În acest caz *gyes-ul* avea ceva mai mult de suprafața unui *jugerum* adică 25 ari, iar unitatea superioară *gyes-ului*, *tetragyonul*, depășea cu puțin suprafața unui hectar. În *Odiseea*, cântul XVIII, 374 e vorba de un *tetragyon* pe care Ulise se laudă că îl poate ara într-o singură zi cu boi odihniți, de aceeași vîrstă (ἡλικε-) și de aceeași forță (ισοφόροι). Trebuie însă să ținem seama că aici e vorba de o *provocare* pe care Ulise i-o aruncă lui Eurymachos. Identificarea făcută de Eustathios între *tetragyon* și *jugerum*, adică 25 ari, e puțin probabilă ³. Plecînd de la informația scoliilor la *Iliada*, IX, 579, unde *gyes-ul* ca unitate de lungime este egalat cu brazda lungă de un *plethron*, W. Ridgeway, în articolul pe care l-am citat, *The Origin of the Stadion*, a făcut următorul raționament: analiza etimologică a cuvîntului *stadion* și a variantei sale fonologice, *spadion*, arată că ambele cuvinte se sprijină respectiv pe rădăcinile *sta-*, pauza făcută la capătul brazdei de plugar, după care acesta întoarce plugul, și *spa-*, acțiunea de tracțiune animală. *Stadionul*, ca suprafață în m² era de 5 766 m², avînd o lungime de 185 m și o lățime de un *plethron*, 31 m. Confuzia între *stadion* și *plethron* pentru indicarea unei suprafețe aproximativ superioară unei jumătăți de hectar, era însă frecventă ⁴. Ca atare, concludă Ridgeway, scoliastul egalînd *gyes-ul* cu un *plethron* a avut în vedere un stadion, deci o suprafață care depășește o jumătate de ha ⁵. Nu e lipsit de interes să semnalăm că, în acest caz, *tetragyonul* ar avea o suprafață de peste 2 ha și constituie, în mod surprinzător, tocmai echivalentul unității de măsură exprimată în ha pentru suprafețele agricole consemnate de scribii de la Pylos ⁶. Dacă *gyes-ul* era însă un teren pătrat, cu o latură de un *plethron*, 31 m, înseamnă că reprezenta numai a șasea parte dintr-un stadion, deci avea în jurul a zece ari. După socoteala lui W. Ridgeway există deci două posibilități, ambele demne de luat în considerare: a) *gyes-ul* este echivalentul unei măsuri care depășește cu puțin o jumătate de ha (suprafața unui stadion, o fișie lungă de 185 m și lată de 31 m); b) *gyes-ul* este a șasea parte dintr-un stadion, deci o suprafață de 10 ari, în formă pătrată; *tetragyonul*, 40 de ari, constituie în acest caz suprafața pe care poate s-o are un plug cu doi boi într-o singură zi. Sprijinindu-se pe mărturia poetului despre felul cum se practică aratul în *Iliada*, XVIII, 541—547 G. Thomson înclină spre acceptarea primei variante ⁷.

¹ *Iliada*, IX, 579; *Odiseea*, VII, 113; XVIII, 374 etc.

² P. Guiraud, *op. cit.*, p. 68; S. V. Sergheev, *Istoria Greciei Antice*, trad. din limba rusă, București, 1951, p. 77.

³ Eustathios este citat la P. Guiraud, *op. cit.*, p. 65.

⁴ De pildă, IG II², 14, 10.

⁵ Aceste date sînt luate după G. Thomson, *op. cit.*, p. 263 și *Anhang*, p. 515—516.

⁶ Vezi mai sus p. 18, nota 1.

⁷ G. Thomson, *op. cit.*, p. 517.

În textul homeric, alături de înțineri agrare exprimate în *gyes* πεντηκοντόγυον, τετράγυον etc. apare și un alt cuvânt pentru a indica linia unei brazde și, implicit, o unitate de suprafață agricolă: *uron*. *Uron* înseamnă și brazda trasă de boi, *Iliada*, X, 351—353 și brazda ceva mai lungă, trasă de catiri, *Iliada*, loc. cit., și *Odissea*, VIII, 124—125. Scoliile la *Iliada*, X, 351 menționează că *uron*-ul este egal cu un *plethron*, deci egal cu un *gyes*; e probabil ca cele două cuvinte să reprezinte măsuri egale între ele. Cuvântul *uron* face parte din aceeași familie de cuvinte ca *uros* (ion. οὔρος, atic ὄρος, gr. com. * ὄρῶς) cu înțelesul de « brazdă », « hotar » și *ureus* (hom. οὔρεϋς) « catir care trage brazda »¹. *Uros* cu înțelesul de « hotar » apare bunăoară în *Iliada*, XXI, 405: οὔρος ἀρούρης. Pentru o astfel de linie despărțitoare s-a ivit disputa pomenită în *Iliada*, XII, 421 și urm. Oamenii țin în mână niște *metra*, măsuri de lungime pe care Eustathios în comentariul său la *Iliada* le explică prin cuvântul ἄκαιαι. Ca unitate de măsură, în Thessalia, ἄκαιαι era o *decempeda*, o unitate de zece picioare, aproximativ trei metri².

Din *Iliada*, XVIII, 541—547 reiese modul în care erau cultivate fișii: plugarii parcurgeau lungimea fișiei de ogor pînă la capăt și apoi se întorceau. Textul homeric nu precizează cîte brazde sînt trase pe un ogor.

Pietrele despărțitoare între ogoare erau fixate după un ritual religios³, statutul juridic primitiv al proprietății private dependentă de unitatea superioară a proprietății colective fiind la rîndul lui fundamentat pe o bază religioasă⁴.

N-avem indicații cum se făcea semănatul. Presupunem că se executa prin împrăștiere, metoda cea mai simplă de semănat. Cuvîntul σπείρειν, « a semăna », « a însămînța » apare pentru prima oară abia la Hesiod, *Munci și Zile*, 389 și 461 (σπείρειν ἄρουραν). Nu există îndoială că procedeul de însămînțare este unul și același în perioada de la începutul mileniului I î.e.n. De asemenea, din cînturile homerice nu rezultă nici o indicație dacă plantele se prășeau. Omisiunea e firească de vreme ce majoritatea terenurilor arabile erau cultivate cu cereale. Locurile de grădină însă știm că se lucrau cu sapa; indirect, ca instrument de lucru, sapa este pomenită în *Iliada*, XXI, 256 unde este vorba de un om care lucrează la un șanț.

Recoltatul cerealelor s-a făcut din cea mai mare antichitate prin smulgere și prin mijlocirea secerei. Secera, inițial de silex, introdusă într-un jgheab de lemn, a fost ulterior înlocuită prin secera de bronz și apoi prin cea de fier, avînd diferite forme. Afară de seceri, la recoltat se întrebuințau încă din neolitic și coase din lemn sau corn, cu proeminențe ascuțite de silex. Rădăcina cuvîntului are înțelesul de « a smulge », « a culege »⁵. Secera încovoiată, δρέπανον εὐχαμπές este amintită în cîntul al XVIII-lea al *Odissei*, v. 368; secera (coasa?) ascuțită, δρεπάνη ὀξεῖα, în cîntul XVIII, v. 551 al *Iliadei*. Mănunchiul de paie cu spice pe care-l prind în mînă secerătorii poartă numele de *dragma* (δράγμα; δρᾶσσομαι, « a prinde cu mîna »). Cuvîntul se întilnește, de pildă, în *Iliada*, XI, 69 sau în *Iliada*, XVIII, 552. Poetul s-a folosit de imaginea spicelor care cad sub loviturile secerei pentru a sugera felul cum cad luptătorii pe cîmpul de bătălie.

¹ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 730.

² Pentru întreaga problemă vezi G. Thomson, *op. cit.*, p. 262 și p. 561.

³ Fustel de Coulanges, *La cité antique*, p. 363.

⁴ P. Guiraud, *op. cit.*, p. 61.

⁵ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 200.

Vocabularul homeric nu are cuvinte deosebite pentru seceră și coasă. Dacă luăm totuși în considerare comparația din *Iliada*, XI, 67—72 între luptători și lucrători

Οἱ δ', ὥστ' ἀμητῆρες ἐναντίοι ἀλλήλοισιν
ὄγμον ἐλαύνωσιν, ἀνδρὸς μάκαρος κατ' ἄρουραν,
πυρῶν ἢ κριθέων· τὰ δὲ δράγματα ταρφέα πίπτει·
ὥς Τρῶες καὶ Ἀχαιοὶ ἐπ' ἀλλήλοισιν θορόντες
δῆρουν, οὐδ' ἕτεροι μῶνοντ' ὀλοοῖο φόβοιο·

faptul că lucrătorii care strâng recolta merg unii contra altora, se folosesc de instrumente asemănătoare, întărește convingerea că, cel puțin pe proprietatea mai întinsă a unui *temenos*, la recoltat se întrebuițau coasele. Lucrătorii care înaintează unii către alții formau un singur polog de grâu sau de orz, sprijinit la început pe plantele încă în picioare și doborât apoi regulat pentru ca holda să nu se încurce. După cosăși vin legătorii care adună poloagele, le fac snopi, iar snopii sînt adunați în clăi. În antichitate exista însă și un alt sistem de recoltare, smulgerea cu mîna, ἀνασπᾶν, întrebuițat îndeosebi la bob și la mazăre¹.

La separarea boabelor din spice, pe lîngă mijloacele rudimentare (bîte, prăjini, mlăciu) se întrebuițau și animale: cai, catfri, asini, bovine care « călcau » paieile și spicele. Procedul este, de pildă, amintit în *Iliada*, XX, 495—496.

᾽Ως δ' ὅτε τις ζεύξη βόας ἄρσενας εὐρυμετώπους,
τριβέμεναι κρῖ λευκὸν εὐκτιμένην ἐν ἀλώῃ
ρίμφα τε λέπτ' ἐγένοντο βοῶν ὑπὸ πόσσ' ἐριμύκων·

Aria pe care se bat boabele poartă numele de ἀλώφ, cuvînt a cărui etimologie este necunoscută². Separarea boabelor de pleavă o găsim descrisă în *Iliada*, V, 499—505:

᾽Ως δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱεράς κατ' ἀλώας,
ἀνδρῶν λιχμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ
κρίνη, ἐπειγομένων ἀνέμων, καρπὸν τε καὶ ἄχνας·
αἰ δ' ὑπολευκαίνονται ἀχυρμιαί·

Separarea se obținea prin coșuri aplecate care lăsau boabele să cadă în bătaia vîntului sau prin mijlocirea lopeții de vînturat, τὸ πτύον pomenită în *Iliada*, XIII, 588³. Această unealtă servea în primul rînd la separarea boabelor de bob și de mazăre, lovind tulpinile pe arie. Cerealele se ciuruiiau printr-un ciur de nuiele⁴. Să se remarce că, în exemplul citat, însăși zeița Demeter separă boabele care ulterior se vor preface în făină albă.

După separarea boabelor de spice și vînturatul lor produsele se păstrau în oloaie (πίθοι) întocmai ca vinul și untdelemnul. Depozite de pithoi pentru păstratul cerealelor și a altor produse au fost descoperite pretutindeni în Grecia miceniană.

¹ M. Schnebel, *Die Landwirtschaft im hellenistischen Aegypten*, München, 1925, p. 168.

² Hyalmar Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 82.

³ Pentru lopata de vînturat în *Odiseea*, XI, 128, întîlnim și cuvîntul ἀθηρηλοιογόν, repetat în cîntul XXIII, 275.

⁴ K. M. Kolobova și E. L. Ozeretkaia, *Cum trăiau vechii greci*, trad. din limba rusă, Ed. științifică, 1961, p. 130.

Cerealele erau destinate hranei oamenilor și a animalelor. În acest sens există nenumărate indicații în epoei. Grîul și orzul care sînt $\mu\epsilon\lambda\omicron\nu\ \acute{\alpha}\nu\delta\rho\omega\nu$ ¹ erau zdrobite în piuă dar se și măcinau ($\tau\epsilon\upsilon\chi\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$) în rîșnițe sau moriști ($\mu\acute{\upsilon}\lambda\alpha\iota$)². În săpăturile arheologice s-au găsit nenumărate rîșnițe de mină, cum sînt, de pildă, cele de trahit sau de bazalt descoperite la Troia³.

Făina care se consuma avea diferite calități⁴. La Homer, cuvîntul care înseamnă făină este de obicei un plural, $\tau\acute{\alpha}\ \acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\alpha$, sing. $\tau\acute{\omicron}\ \acute{\alpha}\lambda\phi\iota$, $\tau\acute{\omicron}\ \acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\omicron\nu$. Rădăcina acestui cuvînt este aceeași cu cea a cuvintelor din limbile indo-europene care înseamnă «orz»⁵. La origine $\acute{\alpha}\lambda\phi\iota$ ($\acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\omicron\nu$) însemna «făină de orz» dar înțelesul cuvîntului s-a generalizat ajungînd să însemne «mijloc de trai». De la rădăcina **al-*, «a măcina» la Homer întîlnim și pluralul $\tau\acute{\alpha}\ \acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\tau\alpha$, cu singularul, probabil, $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\rho$ sau $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\alpha\rho$ ($\acute{\alpha}\lambda\epsilon F-\alpha\rho$). În *Odiseea*, XX, 108 se face distincția între $\acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\alpha$, «făină de orz» și $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\iota\alpha\tau\alpha$, «făină de grîu»⁶. După toate probabilitățile făina de orz era mai răspîdită la începutul mileniului I decît cea de grîu. La Homer întîlnim și locuțiunea $\acute{\alpha}\lambda\phi\iota\tau\omicron\nu\ \acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\eta}$ ⁷ care nu se știe exact dacă indică în special făina de grîu. Scoliaștii au făcut legătura între cuvîntul $\acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\eta}$ și rădăcina verbului $\acute{\alpha}\gamma\nu\omicron\mu\iota$, dar E. Boisacq atrage atenția că în cuvîntul homeric nu găsim nici urmă de *F* care se află în rădăcina **Fαγ*⁸.

Măcinatul făinii era o indeletnicire rezervată îndeosebi roabelor, desigur în complexul marilor «palate»⁹. Făina se păstra în burdufuri bine cusute, așa cum indică, de exemplu, *Odiseea*, II, 354 și 380.

2. SOIURI DE PLANTE AGRICOLE

Cereale și leguminoase

Principala cultură agricolă din Grecia «homerică» era cultura cerealiară: grîul, orzul și alacul. Întinderile mari de pămînt erau cultivate îndeosebi cu grîu și orz¹⁰.

Grîul ($\pi\upsilon\rho\omicron\zeta$) este pomenit în *Iliada*, VIII, 188; XI, 69 etc.; *Odiseea*, XX, 109 etc.; în epoei cuvîntul se întîlnește la forma de plural, $\pi\upsilon\rho\omicron\iota$, care, mai mult ca sigur, desemnează specia *Triticum vulgare* Vill. syn. *Triticum sativum* L. În epoei există o singură mențiune a grîului crescut spontan: *Odiseea*, IX, 106–111. A. De Candolle își exprimă pe drept cuvînt îndoiala asupra acestei afirmații care, probabil,

¹ «A lumii hrană și măduvă» (trad. G. Murnu): *Odiseea*, II, 190; XX, 108.

² *Odiseea*, VII, 104; XX, 106.

³ Sauciu-Săveanu, *op. cit.*, p. 44.

⁴ «Făina albă», *Iliada*, XVIII, 560; *Odiseea*, XIV, 77. Vezi și V. Bérard, *L'Odyssee*, 1924, vol. I, p. 49.

⁵ E. Boisacq, *Dictionnaire étymol.*, p. 48; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 81.

⁶ Cuvîntul grec $\tau\acute{\omicron}\ \acute{\alpha}\lambda\eta\tau\acute{\omicron}\nu$, întrebuițat și el de obicei la plural, cu înțelesul de «făină de grîu» apare abia la Herodot, VII, 119; cuvîntul $\tau\acute{\omicron}\ \acute{\alpha}\lambda\eta\tau\acute{\omicron}\nu$, neutru de la $\acute{\alpha}\lambda\eta\tau\acute{\omicron}\zeta$, - η , - $\acute{\omicron}\nu$, este tîrziu, deși verbul $\acute{\alpha}\lambda\epsilon\tau\rho\epsilon\omega$ și substantivul $\acute{\eta}\ \acute{\alpha}\lambda\epsilon\tau\rho\iota\zeta$ le întîlnim în *Odiseea*, VII, 104 și XX, 105.

⁷ *Iliada*, XI, 631; $\Delta\eta\mu\acute{\eta}\tau\epsilon\rho\omicron\zeta\ \acute{\alpha}\kappa\tau\acute{\eta}$, *Iliada*, XIII, 322; *Odiseea*, II, 355.

⁸ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 39; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 61. Etimologie necunoscută.

⁹ *Odiseea*, XX, 105.

¹⁰ *Iliada*, XI, 67–69; *Odiseea*, IV, 604 etc.

nu are altă valoare decât aceea de caracterizare a unui ținut de basm unde roadele pământului cresc de la sine¹. N. I. Vavilov² menționează că în Orientul apropiat și în baziunul estic mediteranean au apărut și speciile *Triticum durum* Desf. și *Triticum turgidum* L.; prin cuvântul $\tau\rho\sigma\omicron\tau$ e posibil să fie indicate și aceste specii.

Orzul ($\kappa\rho\tilde{\iota}$ și $\kappa\rho\tilde{\iota}\theta\eta$) este deseori menționat în epopei³. Deși mai puțin hrănitor, el copleșește în suprafață grâul. Lucrul se explică prin faptul că orzul este o plantă rustică foarte productivă, puțin pretențioasă față de sol, servind în același timp și la hrana oamenilor și la cea a animalelor⁴. Cuvântul grec întrebuițat pentru boabele de orz puțin măcinate și prăjite care erau răspândite pe capul victimelor este $\omicron\lambda\alpha\acute{\iota}$, cuvânt care era la bază forma *al-(eF)⁵. Orzul era planta cultivată îndeosebi pentru hrana slujitorilor. Stăpînii de sclavi se hrăneau cu făină albă de grâu.

Cultura speciilor de orz se ridică pînă în epocile preistorice. Inițial, pe cît se pare, s-a cultivat orzul cu două rînduri, din care apoi au derivat celelalte specii⁶. Orzul cu două rînduri, *Hordeum distichum* L., denumit în romînește orzoaică, este pomenit de Teofrast alături de orzul cu patru rînduri, *Hordeum vulgare* L. sau *Hordeum sativum* L. Cea mai răspîndită specie din antichitate era însă orzul cu șase rînduri, *Hordeum hexastichum*⁷.

Alacul. Alături de grâu și de orez, o altă cereală deseori menționată în epopei este alacul, în grecește η $\zeta\epsilon\acute{\iota}\alpha$ ($\zeta\epsilon\acute{\iota}\alpha\acute{\iota}$)⁸. În limbile indo-europene cuvintele înrudite înseamnă atît «grâu» cît și «orz»⁹. Traducerea obișnuită în limba franceză a cuvîntului grec η $\zeta\epsilon\acute{\iota}\alpha$ este *épeautre* iar în limba germană *Dinkel*. *Épeautre* este alacul cu spicul fragil, două boabe în spiculeț și textura boabelor sticloasă, *Triticum spelta* L. Acest alac are 42 de cromozomi în ovul, bob îmbrăcat și glume nearistate. După toată probabilitatea nu aceasta este însă specia pomenită de epopei. Victor Hehn¹⁰ arată că alacul era o plantă cultivată de triburile indo-europene din cea mai mare antichitate și adusă din Asia în Europa. Cea mai veche specie cunoscută de alac nu este *Triticum spelta* L. ci *Triticum monococcum* L., denumit în franceză *engrain* în germană *Einkorn*. Această specie are un bob în spiculeț, spicul turtit și fărîmicios, cu 14 cromozomi în ovul, bob îmbrăcat și glume aristate. La începutul mileniul I î.e.n. aceasta era, după cîte credem, specia de alac cultivată în baziunul estic mediteranean¹¹. Afară de această specie, foarte răspîndită în antichitate, în Egipt s-a găsit cu prilejul săpăturilor arheologice și așa-numita specie *Triticum dicoccum* Schrank, zis la noi *tenchiu*, în franceză *amidonnier*, în germană *Emmer*,

¹ A. De Candolle, *L'origine des plantes cultivées*, ed. IV, Paris, 1896, p. 286.

² N. I. Vavilov, *The Origin, Variation, Immunity and Breeding of Cultivated Plants*, trad. din limba rusă, Chronica Botanica, vol. 13, 1949/1950, Waltham, Mass., USA.

³ *Iliada*, VIII, 564; *Odiseea*, IV, 41 orzul asociat cu grâul, *Iliada*, IX, 67.

⁴ A. Jardé, *op. cit.*, p. 60; G. Thomson, *op. cit.*, p. 2.

⁵ H. Ebeling, *Lexicon Hom.*, vol. II, p. 109.

⁶ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297.

⁷ *Id.*, *ib.*, p. 296.

⁸ *Iliada*, II, 254, $\zeta\epsilon\acute{\iota}\delta\acute{\omega}\rho\omicron\varsigma$ $\acute{\alpha}\rho\omicron\upsilon\rho\alpha$; *Odiseea*, III, 3; IV, 41 etc.

⁹ E. Boisacq, *Dict. étymol.*, p. 307; H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 608.

¹⁰ V. Hehn, *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa*, ed. VII, Berlin, 1902.

¹¹ Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 753; Al. Borza, *L'alac (engrain, Triticum monococcum) chez les Roumains*, Timișoara, 1942, p. 3; G. Ionescu-Șișești, *Cultura grâului*, București, 1937, p. 3 și p. 58; E. Grințescu, *Grâul*, București, 1940, p. 27.

alac cu bobul fragil, două boabe în spiculeț, textura bobului făinoasă. Acest alac are 28 de cromozomi în ovul, bobul îmbrăcat, glume aristate. Prezența lui *Triticum dicoccum* Schrank în Egipt face plauzibilă ipoteza răspîndirii acestei specii și în Grecia arhaică alături de *Triticum monococcum*.

Alături de cuvîntul ἡ ζεία pentru alac în *Iliada* apare și denumirea ἡ ἔλυρα¹ cuvînt care are la bază rădăcina *al- (*Fel). E posibil ca poetul să fi avut în vedere specii diferite de alac. Deoarece dicționarele nu fac de cele mai multe ori deosebirea între speciile de grîu și cele de alacuri menționăm că grînele propriu-zise au bobul golaș iar alacurile sînt grîne « îmbrăcate ». Ele sînt specii înrudite însă această filiație este anterioară datelor istorice².

Traducerea lui George Murnu a cuvîntului ζεία prin « ovăz »³ nu este exactă. Tot prin « ovăz » traduce același cuvînt C. Papacostea și E. Lovinescu. Așa cum arată L. I. R. Pommery, într-o lucrare recentă, *De l'Odyssée des animaux domestiques*⁴, ovăzul, baza alimentației actuale a calului lipsește în epoei. A. De Candolle⁵ indică totuși că genul *Avena* era cunoscut la vechii greci sub numele de βρόμος. Această denumire pe care o întîlnim la Teofrast⁶ corespunde altor specii de ovăz care însă nu aveau valoarea ovăzului cultivat, *Avena sativa* L. După părerea lui L. A. Guyot⁷, *Avena sativa* L. s-ar fi cultivat în Grecia ceva mai tîrziu față de perioada « homerică », posibil o dată cu răspîndirea tenchiului, *Triticum dicoccum* Schrank a cărui cultură în Grecia este de dată mult mai recentă. De altfel I. N. Vavilov⁸, enumerînd speciile de *Avena* ca existente în bazinul estic mediteranean la începutul mileniului I nici el nu pomenește *Avena sativa* L.

Despre alte cereale nu găsim nici o mențiune în epoei.

Secara. Secale cereale L. nu este menționată în epoei pentru simplul motiv că grecii nu o cunoșteau încă⁹. Culturile de secară reușesc mai bine în țările septentrionale. În sud nici astăzi secară nu este extensiv lucrată afară doar pe înălțimi, cum ar fi, de pildă, podișul transcaucazian¹⁰.

Meiul, Panicum milliaceum L. și *meiul pășăresc, Setaria italica* (L.) P. Beauv. deși cunoscute de multă vreme în China¹¹, în sudul Europei, în Egipt și în Asia Mică¹², nu sînt pomenite în epoei. În literatura greacă meiul este pomenit pentru prima oară în poemul de școală hesiodică *Scutul*, v. 389 și apoi în *Istoriile* lui Herodot, III, 100; 117 și IV, 17.

Dintre leguminoase, în Grecia arhaică se cultiva bobul, mazărea, linte și năutul. Cele două dintii sînt menționate în epoei. Semințe de bob au fost găsite în săpăturile de la Troia¹³.

¹ *Iliada*, V, 195; VIII, 564 etc. Cf. Herodot, II, 36; 77. H. Ebeling, *Lexicon Homericum*, II, p. 52.

² A. De Candolle, *op. cit.*, p. 294.

³ Vezi de pildă, *Odiseea*, IV, 57—58 și 803, traducerea G. Murnu.

⁴ Toulouse, 1957, p. 35.

⁵ *Op. cit.*, p. 291.

⁶ *Historia Plant.* VIII, 9, 2.

⁷ *L'origine des plantes cultivées*, Paris, 1949, p. 84 și 86.

⁸ *Op. cit.*, p. 35 și 63.

⁹ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297.

¹⁰ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 297; I. N. Vavilov, *op. cit.*, p. 57.

¹¹ Werner Rothmaler, *Probleme der Kulturpflanzenengeschichte*, vol. II, Berlin, p. 90.

¹² A. De Candolle, *op. cit.*, p. 302.

¹³ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 254.

Bobul, Faba vulgaris Moench. syn. *Vicia faba* L. se cultiva sub forma varietății cu bobul negru κύαμοι μελανόχροες ¹.

Mazărea, Pisum sativum L. o găsim menționată în *Iliada* alături de bob ². Numele grec al mazării este ἐρέβινθος. Acest cuvânt aparține clasei cuvintelor cu sufixul -νθ-. După părerea lui H. Frisk ³ cuvântul este un împrumut preluat din vocabularul mediteranean de răsărit și este înrudit cu ὄροβος, «măzăricea». Ca și linte, mazărea este o leguminoasă cunoscută în Orientul apropiat de peste 2500 de ani. Din locul citat din *Iliada* aflăm că bobul și mazărea se separau de vreji cu lopata denumită în cânturile epice *ptyon*.

O altă denumire pentru mazăre este τὸ πῖσος; cuvântul se întâlnește pentru prima oară abia la Aristofan ⁴.

Linte, Ervum lens L. syn. *Lens esculenta* Moench. este pomenită abia de Herodot, IV, 12 sub numele ὁ φακός. La Aristofan, care denumește linte «hrana săracului», cuvântul are forma ἡ φακῆ contras pentru ἡ φακέα ⁵.

Ca și linte, *năutul, Cicer arictinum* L., deși nu este pomenit în epoei, se cultiva cu siguranță la începutul mileniului I î.e.n. ⁶.

3. PLANTE TEXTILE

Inul, Linum usitatissimum L. este menționat în epoei și ca plantă (fir de in) ⁷ și sub forma veșmintelor țesute din fibre de in ⁸.

În Europa inul a fost cultivat încă din perioada preistorică (neolitic). Varietatea de in care a precedat *Linum usitatissimum* L. poartă numele de *Linum angustifolium* syn. *Linum tenuifolium* L. Locul de origine al acestei specii sînt insulele Canare de unde inul a ajuns în Europa peste Mediterana. Nu încapе îndoiială că inul cunoscut de rapsozi este *Linum usitatissimum* L ⁹.

Fibrele de in în economia lumii antice aveau întrebuințări multiple: ele slujeau la fabricarea plaselor de prins pește și ca fire de undiță ¹⁰; la confecționarea pieptarului de luptă λινοθώραξ pomenit, de pildă, în *Iliada*, II, 529 și 830; Ajax, conducătorul locrienilor, poartă un asemenea pieptar de proveniență asiatică; la confecționarea hainelor pentru femei și pentru bărbați ¹¹; puful de in este întrebuințat pentru pregătirea unor culcușuri moi ¹²; pînzele aduse de Calypso lui Ulise pentru ambarcațiunea cu care pleacă sînt tot de in ¹³.

Cultivarea inului în sine nu este nicăieri pomenită în epoei. S-a ridicat întrebarea dacă nu cumva obiectele de in menționate în cânturile epice ale *Iliadei* și

¹ *Iliada*, XIII, 589.

² *Ibidem*.

³ *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 549.

⁴ *Frag.* 88 Dindorf.

⁵ *Cavalerii*, 1007; *Viespile*, 811.

⁶ A. L. Guyot, *op. cit.*, p. 96.

⁷ *Iliada*, XX, 128; XXIV, 209; *Odiseea*, XIII, 73; 118 etc.

⁸ *Iliada*, IX, 601; *Odiseea*, XIII, 73, 118.

⁹ V. Hahn, *op. cit.*, p. 184; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 1051.

¹⁰ *Iliada*, XVI, 406; *Iliada*, V, 487.

¹¹ ἡ δόβνη *Iliada*, III, 141; *Odiseea*, VII, 107; ὁ χιτών, *Iliada*, XVIII, 595 etc.

¹² *Iliada*, IX, 660; *Odiseea*, XIII, 73.

¹³ *Odiseea*, V, 258.

Odiseei sînt obiecte de import¹. Deoarece prezența speciei *Linum angustifolium* este atestată încă din neolitic și perioada bronzului în nordul Mediteranei, iar în Egipt *Linum usitatissimum* este atestat încă din mileniul al III-lea î.e.n. — nimic nu împiedică să credem că inul se cultiva la începutul mileniului I î.e.n., cel puțin în Grecia asiatică, deși V. Hehn e de părere că el se cultiva în toate regiunile mediteraneene prielnice speciei².

Din punct de vedere etimologic, A. Carnoy³ apropie cuvîntul de rădăcina indo-europeană *(s)li- = «obiect de culoare albastră», înfîlțită în lat. *livico*, *lividus*, rus. *sliva* = «prună».

Cînepa, *Cannabis sativa* L. nu este menționată în epopi. Cînepa aparține familiei Moraceae și a avut căi de penetrație în Europa, diferite de cele ale inului. Pomenită abia de Herodot, cînepa își are originea în Asia Anterioară; a fost cultivată de ramurile medo-perse și adusă în Europa de sciți⁴.

Papyrusul (ἡ βύβλος) a fost folosit de greci pentru fabricarea odgoanelor de corăbii ca înlocuitor al odgoanelor de piele mai puțin rezistente. În *Odiseea* XII, 422 este pomenit un odgon de piele care nu rezistă:

Ἐκ δέ οἱ ἰστών ἀραξε ποτὶ τρόπιν αὐτὰρ ἐπ' αὐτῷ
ἐπίτονος βέβλητο, βοὸς ῥινοῖο τετευχῶς.
Τῷ ῥ' ἄμφω συνέργον ὁμοῦ, τρόπιν ἤδ' ἐπὶ ἰστών,
ἐζόμενος δ' ἐπὶ τοῖς φερόμην ὀλοοῖσ' ἀνέμοισιν.

În schimb, în cîntul XXI, 390 este amintită coarda de papyrus:

Κεῖτο δ' ὑπ' αἰθούσῃ ὄπλον νεὸς ἀμφιελίσσης
βύβλινον, ᾧ ῥ' ἐπέδησε θύρας, ἐς δ' ἦεν αὐτός·

Odgoanele de papyrus au înlocuit pe cele de piele în perioada influenței pe care tehnica construcțiilor navale feniciene a avut-o asupra celei grecești (sec. IX—VIII î.e.n.). La locul citat din *Odiseea*, XXI, 390, G. Murnu traduce ὄπλον βύβλινον prin «frînghie de cînepă». G. Murnu s-a ghidat după explicațiile unor comentarii antice, dar, după toată probabilitatea, cuvîntul trebuie înțeles la propriu, odgon de papyrus.

4. PLANTE FURAJERE

Principala plantă furajeră menționată în epopi este *lotosul*, plantă mîncată cu lăcomie de cai⁵. Cuvîntul ὁ λωτός este de origine nesigură, aparținînd vocabularului prehelenic mediteranean. Ca ipoteză, se presupune o înrudire cu ebr. *lot*, arab *ladan*⁶. Sub denumirea de *lotos*, plantă furajeră, în epopi se înțeleg diferite specii de trifoi: *Trifolium pratense* L., *Trifolium fragiferum* L. etc. care cresc în locuri umede, uneori puțin sărate. În Grecia balcanică trifoiul creștea spontan

¹ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 103; V. Hehn, *op. cit.*, p. 166.

² V. Hehn, *op. cit.*, p. 186—187.

³ *Noms grecs des plantes*, în *Revue des Études grecques*, LXXI, 1958, p. 95.

⁴ V. Hehn, *op. cit.*, p. 188.

⁵ *Iliada*, II, 776; *Odiseea*, IV, 803 etc. Vezi mai departe discuția despre cuvîntul λωτός la p. 33.

⁶ H. Frisk, *Griech. etymol. Wörterbuch*, p. 153; A. Carnoy, *op. cit.*, p. 95.

în cîmpia Eurotasului, celebră pentru hergheliile sale. O a doua accepțiune a termenului *lotos* este aceea de *ghizdei*, *Lotus corniculatus* L., tot o plantă furajeră, însă de mai puțină valoare, care crește în locuri uscate. Socotim că Homer nu se referă la ghizdei, ci numai la speciile de trifoi. Alte două plante furajere menționate în *Iliada* și *Odiseea* sînt *țelina sălbatică* sau *cosițelul*, *Sinum latifolium* L. din familia Umbeliferae, în grecește τὸ σέλινον¹, și *căprișorul*, *Cyperus fuscus* L. din familia Cyperaceae, în grecește τὸ κύπειρον². Ambele plante cresc în locuri umede, însă sînt de puțină valoare nutritivă. Încalinăm să credem că prin τὸ σέλινον se înțelege «fineață» în general, cu o compoziție mai complexă. Traducerea românească a cuvîntului τὸ κύπειρον prin *cimbru*, *Thymus serpyllum* L. la *Odiseea*, IV, 803, făcută de G. Murnu și E. Lovinescu, nu este exactă, după cum nu este exactă traducerea aceluiași cuvînt de către G. Murnu la *Iliada*, XXI, 351 prin *obligeană*, *Acorus calamus* L.

III. ALTE PLANTE

1. PLANTE DE GRĂDINĂ

În «lumea homerică» grădinăritul (cultura legumelor) și pomicultura erau destul de dezvoltate, deși epopeile menționează relativ puține soiuri din legumele care se cultivau în Grecia arhaică. *Odiseea* descrie două «grădini»: cea a lui Alkinoos (cîntul VII) și cea a lui Laerte (cîntul XXIV).

Dintre legumele cunoscute, în cînturile epice afară de plantele leguminoase deja discutate³ sînt citate numai plante din familia Liliaceae.

Ceapa (*Allium cepa* L.) se numește în grecește τὸ κρόμμυον⁴. În antichitate se cultivau diferite soiuri de ceapă. Numele acestei plante se presupune că este legat de cel al unei localități de pe teritoriul Corintului Κρομμύων, de unde ceapa s-a răspîndit apoi în Grecia balcanică⁵. Locul citat din *Odiseea*, adică XIX, 233, conține o frumoasă comparație: tunica pe care o poartă Ulise este dintr-o țesătură tot atît de fină ca «învelișul unei cepe».

Prazul (*Allium porrum* L.), în grecește τὸ πράσον, apare abia în literatura greacă din sec. al V-lea⁶. Prazul era însă fără îndoială cunoscut în Grecia arhaică căci în *Odiseea*, cîntul VII, v. 127 găsim cuvîntul ἡ πρασιά⁷, «straturi de praz», prin extensiune de sens «straturi de legume». Homer alătură cuvîntului *πρασιά* epitetul *κοσμηταί*, «legume cultivate de mîna omului».

În Grecia posthomeră ceapa și varietățile ei constituiau un aliment de bază. O localitate din Laconia și un dem atic poartă numele de Πρασιαί⁸.

Usturoiul (*Allium sativum* L.) este de asemenea o plantă foarte răspîndită în Asia Anterioară și bazinul mediteranean. Numele grec al usturoiului σκόροδον

¹ *Iliada*, II, 776; *Odiseea*, V, 72 etc. Cosițelul era socotit ca alimentul care hrănește morții și era oferit la praznice. Vezi G. Germain, *La genèse de l'Odyssee*, p. 219.

² *Iliada*, XXI, 351; *Odiseea*, IV, 803 etc.; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, *Cyperus longus* L.

³ Vezi mai sus p. 28.

⁴ *Iliada*, XI, 630; *Odiseea*, XIX, 233 etc.; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 988.

⁵ V. Hehn, *op. cit.*, p. 195.

⁶ Aristofan, *Braoștele*, 621, de exemplu; Lidell-Scott, ed. IX, 1940, p. 1460.

⁷ Cf. și *Odiseea*, XXIV, 247.

⁸ V. Hehn, *op. cit.*, p. 196.

apare pentru prima oară abia la Herodot, II, 125. Cu siguranță însă că usturoiul, cu o înfățișare asemănătoare cu a cepei, a fost inclus de Homer în denumirea comună de care ne-am ocupat mai sus: *πρασιαι*.

În ambele epopei nu sînt pomeniți castraveții, dovleacul, pepenii. Nici Homer, nici Hesiod nu pomenesc specii de Cucurbitaceae¹. Legumele obișnuite, ridichea, țelina, pătrunjelul, morcovul, lăptucile, hreanul, sparanghelul, păstîrnacul etc. existau cu siguranță la începutul mileniului I î.e.n. în bazinul estic mediteranean². Și ele sînt probabil subînțelese în cuvîntul cu sens general *πρασιαι*.

Grădinile se irigau. În *Odiseea*, VII, 129 este indicat modul cum un izvor captat slujește la irigarea grădinii de zarzavaturi a lui Alkinoos iar în *Iliada*, XXI, 267–258 poetul amintește cum un om abate apa cu sapa și întreține șanțul de irigare³.

2. PLANTE AROMATE, ORNAMENTALE ȘI SĂLBATICE

Dintre plantele aromate o discuție specială o comportă planta odoriferă denumită în *Iliada*, XIV, 348 *λωτός ἐρσήεις*: «lotos plin de rouă».

Am văzut mai sus că principalele plante furajere din Grecia arhaică erau diferite specii de trifoi și eventual, ghizdeul, *Lotus corniculatus* L. Ambele plante sau poate numai una din ele este citată de Homer sub numele de *λωτός* ca principala plantă furajeră din Grecia arhaică. În contextul din *Iliada*, XIV, 348 în care este descris patul de flori aromate pe care adorm Zeus și Hera sub denumirea de *λωτός* socotim că nu mai poate fi vorba de obișnuita plantă furajeră, nutreț pentru cai. Propunem deci două variante: sau e vorba de *sulfină*, *Melilotus officinalis* (L.) (Lam.) Medik. ori de *molotru*, *Trigonella foenum graecum* L., ambele din familia Papilionaceae. Sub același nume *λωτός*, V. Hehn amintește și de o liliacee frumos colorată, cu miros puternic, care în Egipt, în popor, purta numele de lotus⁴.

Din componența aceluiași pat de flori fac parte *șofranul*, *Crocus sativus* L. și *zambila*, *Hyacinthus orientalis* L., «cea deasă și fragedă». Cultura șofranului în Asia Mică este extrem de veche. Cilicia dădea cele mai bune specii de șofran⁵. Deși o plantă colorantă de prim ordin datorită pigmentilor galbeni ce-i conțin stilul și stigmatul ei, în Grecia șofranul era întrebuințat îndeosebi pentru fabricarea parfumurilor. Floarea zambilei, ca formă și culoare, a slujit deseori ca termen de comparație în poezia epică: astfel, în *Odiseea*, VI, 231, părul lui Ulise este comparat cu florile hiacintului iar în XXIII, 158, comparația se repetă într-un pasaj interpolat.

Ca floare, trandafirul atît de iubit de Sappho, nu este pomenit de Homer; dovadă însă că floarea era răspîndită sînt cunoștințele poetului despre uleiul de trandafir care servește ca balsam⁶. În schimb, în *Odiseea*, V, 72, sînt pomeniți

¹ V. Hehn, *op. cit.*, p. 311.

² N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32–37.

³ Vezi și Max Weber, *op. cit.*, p. 96.

⁴ V. Hehn, *op. cit.*, p. 250 și 259.

⁵ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 132.

⁶ *Iliada*, XXIII, 186. Esențele mirositoare se extrag în special din *Rosa centifolia* și din *Rosa damascena*, N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32, 37.

toporașii, *Viola odorata* L., în grecește τὸ ζῶν, flori de culoare violet închis al căror nume a slujit la formarea multor epetite în poezia epică și lirică.

Între plantele sălbatice, pe lângă cele deja amintite, căpřișor, coșițel etc. în cînturile epice sînt menționate *papura*, *Typha angustifolia* L. și *pîpirigul*, *Scirpus lacustris* L., plante care cresc la marginea apelor și pe care Homer le desemnează sub numele comun de τὸ θρῶον¹. Plantele care cresc sub formă de tufăriș, eventual chiar tamariscul, sînt numite ἡ μυρίκη².

În categoria plantelor sălbatice intră și *asfodelul*, amintit de mai multe ori în *Odiseea*³. Asfodelul este o liliacee. Socotim că asfodelul homeric poate fi identificat cu *Asphodelus ramosus* L. sau cu *Asphodeline lutea* (L.) Rohb.

3. PLANTE MEDICINALE, PLANTE NARCOTICE, PLANTA *MOLY*

În epeei sînt uneori menționate și plante cu proprietăți medicinale, narcotice sau chiar plante pentru farmece.

Orice iarbă de leac este numită φάρμακον⁴. În primul rînd trebuie menționată planta cu « rădăcina amară » care în *Iliada* este menționată ca o medicație minunată pentru oblojitul rănilor, oprirea sîngelui și potolirea durerilor⁵. Această plantă, eventual, poate fi identificată cu *Aristolochia clematidis* L., numită popular renf, mărul lupului sau curcubetică, plantă care are tocmai proprietățile descrise de poetul *Iliadei*⁶. O a doua interpretare pe care o propunem este identificarea acestei plante cu *Anthyllis vulneraria* L. care posedă anumite proprietăți în vindecarea rănilor și care în medicina veche s-a bucurat de un mare renume.

Dintre ierburile otrăvitoare amintim pe acelea care poartă epitetul κακός (*Iliada*, XII, 94) sau ἀνδροφόνος (*Odiseea*, I, 261), iar dintre cele cu proprietăți magice ierburile folosite în diferite amestecuri de Circe (*Odiseea*, X, 236, 287, 392, 394), ierburi care au puterea să lege și să dezlege vrăjile. În *Iliada*, XI, 740—741 este amintită blonda Agamedea care cunoștea proprietățile tuturor plantelor pe care le poartă pămîntul.

Și *macul* (*Papaver somniferum*) era cunoscut pe vremea lui Homer pentru proprietățile lui calmante. Planta denumită în grecește ἡ (ὁ) μῆκων⁷ era cultivată în primul rînd pentru semințele care se mînceau; macul a pătruns în Grecia o dată cu cerealele despre care a fost vorba la p. 26. Numele orașului Sicyone, nume care amintește de culturile de cucurbitacee din această regiune (ἡ σικύη (σικύα), la începutul mileniului I, era Μηκῶνη, «orașul macilor»⁸. E posibil ca tot despre o capsulă de mac să fie vorba și în *Iliada*, XIV, 494 unde se găsește o comparație între modul cum este tăiată măciulia unei plante (o capsulă de mac sau un bulb?) și un cap omenesc.

★

¹ *Iliada*, XXI, 350.

² *Ibidem*, X, 466—467; XXI, 18, 350; Lidell-Scott, p. 1154.

³ *Odiseea*, XI, 539; 573; XXIV, 13.

⁴ *Iliada*, IV, 191; 218.

⁵ *Ibidem*, XI, 846; XV, 393.

⁶ G. Grințescu, *Botanica farmaceutică*, București, 1923, p. 285; E. Coiciu și G. Rącz, *Plante medicinale și aromate*, București, 1962, p. 120.

⁷ *Iliada*, VIII, 306.

⁸ Hesiod, *Theogonia*, 536.

Trecem acum la discutarea unei plante cu proprietăți miraculoase a cărei determinare a dat loc la multe controverse. În *Odiseea*, X, 305 este citată planta *moly* cu floarea albă și rădăcina neagră care a fost dată de Hermes lui Ulise ca să-l apere contra farmecelor vrăjitoarei Circe. Pentru identificarea ei s-au făcut multe presupuneri atît din punct de vedere botanic cît și filologic. În notele la traducerea *Odiseei* de G. Murnu, cîntul X, 426, D. M. Pippidi optează pentru etimologia feniciană a cuvîntului iar planta o identifică cu *Halimus triplex*. După Index Kewensis, marele repertoriu clasic de botanică apărut la Oxford în 1875, genul *Halimus* este sinonim cu *Atriplex*, plante din familia Chenopodiaceae, cărora aparține și loboda (*Atriplex hortense* L.) întrebuițată în bucătărie. G. Germain¹ discutînd despre înțelesul cuvîntului indică cum ipotezele lingvistice au căutat concordanțe etimologice și în limbile semitice și în cele indo-europene.

Cele mai importante discuții despre identificarea plantei *moly* care ne-au fost accesibile sînt următoarele: articolul lui Steier din RĚ², care citează părerile lui E. Bucholz³ și Schmiedeger⁴ precum și articolul lui P. Marzell intitulat *Die Zauberpflanze Moly*⁵. Victor Hehn atrage însă pe drept cuvînt atenția cercetătorilor că de-a lungul veacurilor, în diferite regiuni, plante cu proprietăți «miraculoase» au fost denumite *moly* tocmai după locul citat din *Odiseea*, așa că identificările unora sau altora din autorii vechi cum ar fi de pildă Teofrast sau Dioscorides trebuie privite cu multă circumspecție. Hippocrate și după Hippocrate Teofrast susțin că planta aparține genului *Allium*⁶; Dioscorides presupune că planta ar putea fi *Pergamum harmala* L. cu rădăcina neagră și floare alb-verzuie, dar cu miros foarte urît, sau *Ruta graveolens* L. syn. *Ruta vulgaris* Mill., plantă cu miros aromat pătrunzător și proprietăți excitante asupra pielii și a sistemului nervos. Originară din Asia Mică, *Ruta graveolens* L. a fost cunoscută de grecii din Pont pentru proprietățile ei miraculoase, și, după Dioscorides, denumită $\mu\delta\lambda\upsilon$ în amintirea plantei menționată de Homer⁷.

Este inutil să înșirăm lunga listă a identificărilor propuse pentru *moly*. Vom menționa totuși identificarea cu *spînzul* (*Heleborus niger* L.) deoarece această plantă cu rădăcină neagră și flori albe era curent utilizată în antichitate ca iritant și stupefiant⁸. Așa cum conchide Gabriel Germain⁹ în discuția despre planta *moly*, important de reținut este nu atît încercarea de a identifica genul plantei, ci spiritul de magie populară pe care-l inspiră episodul. Alte ipoteze referitoare la inexistența plantei însoțite de diferite interpretări fanteziste n-au nici o valoare.

4. PLANTE DENUMITE « LOTUS »

Sub denumirea de «*lotus*» în epopeile homerice sînt menționate și plante erbacee și plante lemnoase pentru identificarea cărora învățații au depus multă stăruință.

Am văzut mai sus la p. 29 și 31 că sub denumirea de «*lotus*» Homer înțelege diferite specii de trifoi sau ghizdeii (*Lotus corniculatus* L.) și, mai mult de cît

¹ *La genèse de l'Odyssee*, Paris, 1954 p. 217.

² Vol. 31, 1933, col. 29–33.

³ *Homer-Realien*, vol. I, partea II, p. 216 și urm.

⁴ *Ueber die Pharmaka in der Ilias und Odyssee*, Strassburg, 1918, p. 22 și urm.

⁵ În *Naturforscher*, 1926, II, p. 523 și urm.

⁶ V. Hehn, *op. cit.*, p. 199.

⁷ V. Hehn, *op. cit.*, p. 200 și Steier, *op. cit.*

⁸ G. Grințescu, *op. cit.*, p. 263 și E. Coiciu și G. Rácz, *op. cit.*, p. 324.

⁹ G. Germain, *op. cit.*, p. 231.

probabil, aparte de plantele pentru nutreț, papilionaceele: sulfina (*Melilotus officinalis* L.) și molotru (*Trigonella foenum graecum* L.). Steier în articolul citat din RE¹ este de părere că *lotusul*, citat de Homer în cîntul XXI al *Iliadei*, v. 351, împreună cu papura și pipirigul, poate fi identificat cu ghizdeul, plantă furajeră care crește în locuri mai uscate. După părerea noastră, planta din mlaștinile Scamandrului, menționată de Homer, este după toată probabilitatea nufărul de apă rece cu floarea albă sau galbenă (*Nymphaea alba* L. și *Nuphar luteum* L.). Speciile acestea cresc în mod obișnuit în locurile mlăștinoase alături de papură și pipirig acolo unde apa curge foarte încet.

Cu toate acestea, în *Odiseea*, afară de *lotus*-ul identificat cu diferite plante erbacee este vorba și de o plantă, probabil lemnoasă, ale cărei fructe sînt comestibile². E vorba de faimoasa hrană a « lotofagilor » care a suscitât vii discuții³. Principalele ipoteze pentru identificarea acestui *lotus* se grupează în două direcții: a) identificarea *lotosului* din Nordul Africii, ale cărui fructe sau semințe sînt mîncate de lotofagi, cu *Nymphaea lotus* L. un nufăr cu tulpina înaltă, cu fructe care au semințe comestibile și care popular se numește trandafirul de baltă indian; alături de *Nymphaea lotus* L. intră în considerare și *Nymphaea nelumbo*, *lotusul* alb și albastru al egiptenilor, ale cărui fructe sînt de asemenea comestibile; b) identificarea *lotosului* din acest cînt al *Odiseei* cu *Zizyphus lotus* Desfontaines, cu mai multe sinonime, un arbust din familia Rhamnaceae. Steier descrie fructul acestui arbust care crește și în sudul Siciliei ca fiind de mărimea unei măslini, cu gust de curmale sau smochine din care se poate face și un vin dulce⁴. A. De Candolle își exprimă însă scepticismul asupra acestei identificări⁵, atitudine împărtășită și de G. Germain⁶; o altă identificare propusă pentru *lotusul* din Nordul Africii este aceea cu simbovină, *Celtis australis* L., care face parte din familia Ulmaceae, are fructe cărnoase de mărimea unei cireșe zaharate, cu simburi tari; în fine, o a treia identificare s-a făcut cu o plantă lemnoasă *Diospyros lotus* L., un arbore cu lemn tare din familia Ebenaceelor. Nici aceste ultime identificări nu au întrunit aprobări unanime⁷. Propunerea lui V. Bérard pentru identificarea acestui *lotus* cu un finic (curmal)⁸, nu poate fi luată în considerare după cum nu a căpătat credit nici propunerea de identificare a *lotosului* despre care este vorba cu arborele roșcovului, *Ceratoria siliqua* L., de talie mică, fără ghimpi, din familia Leguminosae⁹.

Așa cum au atras atenția pe rînd V. Bérard¹⁰ și G. Germain¹¹ în povestea « uitării » țărurilor natale de către cei care au gustat fructul *lotosului* se ascunde un joc de cuvinte bazat pe structura fonologică a cuvîntului *lotos* și a rădăcinii **lath-* = « a uita ».

¹ Vol. 26, ed. 1927, col. 1515—1532.

² *Odiseea*, IX, 91 și urm.

³ G. Germain, *op. cit.*, p. 220—228.

⁴ Amintit de Herodot în cartea a IV-a, cap. 177.

⁵ A. De Candolle, *op. cit.*, p. 156.

⁶ G. Germain, *op. cit.*, p. 220.

⁷ Vezi discuția la Steier, *op. cit.*, col. 1515 și la G. Germain, *op. cit.*, p. 222 și urm.,

A. Carnoy optează pentru *Celtis australis* deoarece simbovină distilă ulei asemănător cu al zizifului iar pe de altă parte constituie un nutreț apreciat, cea ce, eventual, explică transferul numelui λωτός la plantele furajere, *op. cit.*, p. 96.

⁸ V. Bérard, *L'Odyssee*, vol. II, nota la IX, 96—97, p. 30.

⁹ Vezi A. De Candolle, *op. cit.*, p. 268—269.

¹⁰ V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssee*, vol. II, p. 103.

¹¹ G. Germain, *op. cit.*, p. 226.

IV. VITICULTURA ȘI POMICULTURA

1. VIILE

Plantațiile de vii și cele de pomi, în majoritate măslini și smochini, aveau în Grecia «himerică» o largă dezvoltare, fiind pasul cu agricultura¹.

Întinderea podgoriilor în Grecia se explică prin mai multe considerente din care amintim pe cele mai de seamă și anume: existența terenurilor aride, stîncoase, cu predominarea calcarului, potrivite pentru cultura viței de vie; clima secetoasă care contribuie la producția unor sorturi superioare de vin; rolul însemnat pe care-l jucau culturile de viță (*Vitis vinifera* L.) în economia întregului bazin estic mediteranean încă din cele mai vechi timpuri. La Homer menționarea viilor și a produselor dobîndite din struguri este foarte frecventă. Cel mai sugestiv tablou al lucrului în vie este desigur figurația de pe scutul lui Ahile² dar, deosebit de aceasta, în epoei sînt amintite podgoriile renumite din insula Lemnos, care furnizau vinul luptătorilor de la Troia³, podgoriile din Epidauros⁴, Pedasos⁵ și Pramnē⁶ și în fine, alături de viile din Troada⁷, în epoei găsim unele aluzii și la viile din Tracia⁸ și Frigia⁹.

Viile erau de obicei înconjurate de un șanț și împrejmuite cu gard iar coardele erau legate de araci, rînduiți simetric. Așa se înfățișează figurația de pe scutul lui Ahile. Asupra întinderii unei podgorii avem o singură indicație precisă și anume în cîntul IX al *Iliadei*, v. 578—580.

ἐνθα μιν ἤνωγον τέμενος περικαλλὲς ἐλέσθαι
πεντηκοντόγυον· τὸ μὲν ἤμισυ οἰνοπέδιοι.

Dacă acceptăm identificarea *gyes*-ului propusă de W. Ridgeway cu aproximativ 1/2 ha, via despre care este aici vorba, făgăduită lui Meleagros, avea o întindere de 12 ha.

Deși nu avem alte indicații, există totuși un pasaj în *Odiseea*¹⁰ care, după unele interpretări, ar indica cum printre rînduri de vie se cultivau și brazde de grîu, ceea ce, eventual, dovedește existența unui sistem de culturi duble în Grecia arhaică; în acest caz via nu era săpată decît foarte sumar. Cultivatorii se îngrijeau de paza viilor care nu aveau decît o singură intrare¹¹. În podgoria lui Alkinoos vița produce tot anul¹². Parte din viță are ciorchini verzi, parte se culege. Acest fapt dovedește că în regiunile prielnice erau plantate mai multe sorturi de viță care, printr-o îngrijire

¹ A. Jardé, *op. cit.*, p. 58.

² *Iliada*, XVIII, 561—572.

³ *Ibidem*, VII, 467.

⁴ *Ibidem*, II, 561.

⁵ *Ibidem*, IX, 294.

⁶ *Odiseea*, X, 235; cf. *Iliada*, XI, 639. Vinul de Pramnē era probabil o specialitate din preajma Smirnei.

⁷ *Iliada*, XX, 185, φυταλιή.

⁸ *Ibidem*, IX, 71—72.

⁹ *Ibidem*, III, 184.

¹⁰ *Odiseea*, XXIV, 343 διατρύγιος ὄρχος; διατρύγιος ὄρχος este dublu interpretat: a) spațiu însămintat între două rînduri de butuci de vie, b) viță al cărei rod se coace la epoci diferite. Cf. *Odiseea*, VII, 120 și urm.

¹¹ *Iliada*, XVIII, 565.

¹² *Odiseea*, VII, 120 și urm.

potrivită, permiteau prelungirea producției pe o perioadă îndelungată. După o altă interpretare¹, diferența de coacere se datorează expoziției la soare. Vița plantată pe povirnișurile nordice este mult întârziată. Producția podgoriilor era în orice caz foarte abundentă. Culesul, o adevărată sărbătoare, era o ocupație care revenea îndeosebi tineretului. Strugurii erau culeși în coșuri purtate de fete și băieți precedați de cântăreți din nai sau citară². Homer este cel mai vechi izvor literar care pomenește de sărbătorile și jocurile însoțitoare ale culesului, moment atât de important în viața socială și culturală a Greciei antice.

2. VINUL

Calitatea vinului era superioară și de multe sorturi: vin negru³, vin roșu⁴, vin dulce⁵ etc. Despre vin alb nu se vorbește în epopei.

Vinul se păstra în pithoi de proporții mari⁶ sau în burdufuri de piele de capră⁷. Vinul era curat, învechit și foarte tare⁸. În *Odiseea* găsim, de pildă, menționat un vin de 11 ani, care, fermentat închis, devenise spumos⁹. Comerțul cu vinuri era intens, la transporturi fiind uneori folosite corăbii întregi. Un bun exemplu de schimburi care se puteau obține pentru vin îl găsim în cartea a VII-a a *Iliadei*, v. 467—475; în schimbul unei corăbii întregi de vin se obține fier, aramă, piei de vită, boi și sclavi. Nici vinul de import nu era disprețuit de luptătorii de la Troia. În corturile căpeteniilor aheene se găsea mult vin din Tracia¹⁰.

Afară de întrebuintarea obișnuită ca băutură alcoolică și pentru libații vinul este considerat de Homer și ca un întăritor cu efecte terapeutice¹¹. «Kykeonul», băutura întăritoare oferită de Hecamedea¹² lui Nestor, are la bază un vin negru din Pramne. Pentru libații se întrebuintă de obicei vin curat după ce, în prealabil, pământul era stropit cu vin după o datină veche¹³. În general însă, eroii înfățișați în epopeile homerice beau vinul amestecat cu apă¹⁴; băutura în gen dionisiac, beția considerată sacră, obicei preluat de greci de la traci, nu este încă cunoscută. Epitetul οἰνοβαρής adresat lui Agamemnon de Ahile¹⁵ este o insultă grea. Beția caracterizează numai personajele negative din epopei. Cupele în care era băut vinul se dezinfectau de obicei cu fum sau sulf¹⁶; pentru șefii triburilor care luptau sub zidurile Troiei erau confecționate cupe cu o lucrătură migăloasă, cupe din metale prețioase, cum ar fi de pildă cupa lui Nestor descrisă în cântul al XI-lea al *Iliadei*, model găsit ulterior în unul din mormintele din Micene.

¹ V. Bérard, *L'Odyssee*, vol. I, Paris, 1924, p. 187.

² *Iliada*, XVIII, 567 și urm.

³ *Ibidem*, I, 462; XVI, 230; *Odiseea*, III, 459; IX, 194 μέλας οἶνος etc.

⁴ *Odiseea*, V, 165; IX, 163 etc.

⁵ *Ibidem*, IX, 20 οἶνος ἡδύς, ἀκηράσιος; *Iliada*, IV, 346 οἶνος μελιηδύς etc.

⁶ *Iliada*, III, 295; *Odiseea*, II, 340.

⁷ *Iliada*, III, 246; *Odiseea*, IX, 196.

⁸ *Odiseea*, II, 340.

⁹ *Ibidem*, III, 391.

¹⁰ *Iliada*, IX, 71—72.

¹¹ *Ibidem*, VI, 261.

¹² *Ibidem*, XI, 638 și urm.

¹³ *Ibidem*, VI, 258—259; *Odiseea*, XVIII, 426; libație cu vin amestecat, III, 332.

¹⁴ *Iliada*, IX, 202—203.

¹⁵ *Ibidem*, I, 225.

¹⁶ *Ibidem*, XVI, 228—229.

3. RĂSPÎNDIREA PLANTAȚIILOR

Fără să aibă extinderea viticulturii, plantațiile de pomi sînt și ele deseori pomenite în epoei. Îngrijirea livezilor de pomi era o ocupație minoră în comparație cu podgoriile. Epopeile vorbesc de pometuri în Argos, în Itaca, în Scheria, dar pomii «cultivați» sînt pomeniți mai rar. Laertes, tatăl lui Ulise, avea în grădina lui pomi roditori bine îngrijiți, deci cultivați¹. Penelopa avea la rîndul ei un îngrijitor special pentru grădina cu pomet². În altă parte a Odiseei se vorbește chiar de sădirea pomilor³. Cu toate acestea, marea grădină din Scheria care rodește tot timpul anului⁴ se pare că este o grădină naturală care se dezvoltă în condiții climaterice excepționale. Cultura pomilor roditori este în orice caz mult mai des pomenită în *Odiseea* decît în *Iliada*.

4. SOIURI DE POMI

Dintre pomii roditori cei mai des citați de autorul cînturilor epice ale *Iiadei* și *Odiseei* sînt măslinul (*Olea europaea*⁵ L.) și smochinul (*Ficus carica* L.)⁶. Măslinul era și cultivat și sălbatic⁷. Cele mai adesea crește spontan, fără îngrijiri deosebite, ajungînd deosebit de stufos și bogat în ramuri⁸. După interpretarea lui V. Bérard, măslinul sub care s-a adăpostit Ulise era pe jumătate altoit, pe jumătate sălbatic.

Și pentru smochin găsim dese indicații că era crescut spontan⁹ ceea ce ne face să bănuim că în pasajele unde nu găsim indicațiile «smochin sălbatic» pomul era cultivat. În Itaca, de exemplu, sînt menționați cei patruzeci de smochini cultivați din grădina lui Laertes¹⁰.

Alte soiuri de pomi citați mai ales în *Odiseea* sînt merii, perii¹¹ și rodiile (*Punica granatum* L.). A. De Candolle menționează că rodia era un arbore rar chiar în Orient, cultivat în grădinile regale¹². Numele grecesc al rodiei era ῥοδιά, ῥοά, cuvînt de origine semită, sau ριδη, după V. Hehn¹³ cuvînt străin frigian sau carian; alb. ṣeĝe = «rodie» este de asemenea considerat un împrumut, afară dacă nu este cumva un cuvînt aparținînd fondului de cuvinte comun ramurilor traco-frigiene. Desigur, alături de arborii fructiferi menționați în epoei în perioada «homerică» erau cultivați majoritatea arborilor roditori cunoscuți astăzi. Despre răspîndirea lor în bazinul estic mediteranean au discutat pe larg în lucrările de specialitate citate de noi A. De Candolle, V. Hehn și N. I. Vavilov. Menționăm totuși că lămîiul și portocalul, atît de răspîndiți astăzi pe țărmurile Mediteranei, nu sînt cunoscuți lui Homer. Acești

¹ *Odiseea*, XXIV, 336 și urm.

² *Ibidem*, IV, 737.

³ *Ibidem*, XVIII, 359.

⁴ *Ibidem*, VII, 120–126.

⁵ *Iliada*, XVII, 53; *Odiseea*, V, 477; VII, 116.

⁶ *Ibidem*, VI, 433; XI, 167; *Odiseea*, VII, 116.

⁷ *Odiseea*, V, 477.

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Iliada*, VI, 433; numele smochinului sălbatic în grecește este ῥοινοός (hom.), ῥοινοός

(alt.).

¹⁰ *Odiseea*, XXIV, 341 συκίας τεσσαράκοντα.

¹¹ *Ibidem*, VII, 115, 120.

¹² A. De Candolle, *op. cit.*, p. 190; V. Hehn, *op. cit.*, p. 237–238; N. I. Vavilov, *op. cit.*, p. 32–37.

¹³ V. Hehn, *loc. cit.*

pomi, originari din China, Indochina și India¹ au pătruns mai târziu în Mediterana față de rodii, deoarece semințele nu reproduc caracterul plantelor și în cultivarea lor este nevoie de metoda altoirii. Lămâiul este pomenit abia de Teofrast. În *Odiseea*, VI, 163 este menționat un finic. Cum însă numai regiunile cu media anuală a unei temperaturi de peste 21° posedă finici cu fructe valoroase, nu e cazul să considerăm arborele menționat de Homer drept un arbore roditor.

CONCLUZII

Cercetarea pe care am făcut-o asupra relațiilor de producție în sectorul agrar și al culturilor de la începutul mileniului I î.e.n., în măsura în care acestea se reflectă în materia epică a *Iliadei* și a *Odiseei*, reprezintă o sinteză a unor date care se găsesc dispersate în lucrări de specialitate: a) lucrări despre istoria societății grecești, b) lucrări despre istoria agriculturii și a speciilor de plante, c) lucrări de lingvistică în care sînt discutate numele de plante.

Munca de sintetizare a implicat însă și o luare de atitudine față de problemele care s-au ivit. Sprijinindu-ne pe tezele lui K. Marx și Fr. Engels despre faza premergătoare ivirii orașelor-state în Grecia, democrația militară descrisă în epopeile homerice, sîntem de acord cu încercarea lui G. Thomson de a spulbera părerile despre existența în acea vreme a proprietății private considerată în afara orînduirii gentilice încă în vigoare. Problema apariției proprietății private în raport cu dezvoltarea forțelor de producție, a formării claselor și a trecerii de la uniunile de triburi spre primele state sclavagiste în Grecia antică, după cunoștința noastră, nu a fost încă studiată cu destulă profunzime. G. Thomson, în lucrarea sa *Studies in ancient Greek Society* este departe de a rezolva problema. Totuși, printre cercetătorii moderni, G. Thomson are meritul de a indica o cale de cercetare cu adevărat științifică atunci cînd atrage atenția asupra verigii care leagă apariția orașelor-state de orînduirea gentilică.

După prețioasele indicații ale lui K. Marx cuprinse în lucrarea *Forme premergătoare producției capitaliste*, în lucrarea noastră am ținut seama de faptul că în fazele evoluale ale orînduirii gentilice, atunci cînd posesiunea privată a căpătat drept de succesiune, poate chiar și de divizare prin succesiune, deținătorii parcelelor de întinderi diferite nu au calitatea de proprietari decît dacă sînt membri ai unei uniuni de triburi și locuiesc întinderea teritorială (*demos*) stăpînită de această uniune de triburi.

Atribuțiile conducerii uniunii de triburi în materie de distribuiri agrare și acordare de privilegii sînt de o covârșitoare importanță; ele nu pot fi trecute cu vederea după cum nu poate fi micșorată nici importanța interdependenței între cei care dețin parcelele pe care le lucrează personal sau cu muncă străină și uniunea de triburi în sine (*demos*).

Studiul de față s-a mărginit la o cercetare a tehnicii agricole și a soiurilor de plante cultivate descrise în epoei. Studiile de specialitate consultate de noi, ca, de pildă, lucrările lui A. De Candolle și V. Hehn, indică o platformă mult mai vastă a sectorului agricol în Grecia la începutul mileniului I î.e.n. decît informațiile oferite de epoei. Cu toate acestea, nu încapem îndoială că în epoei au fost pomenite aspec-

¹ A. De Candolle, *op. cit.* p. 147.

tele esențiale ale problemelor care ne interesează; pe parcursul strîngerii materialului se observă repetarea unora și aceluiași date.

Sumarele indicații etimologice pe care le-am dat vor ajuta la înțelegerea originii culturilor pomenite în epoei: majoritatea acestor culturi au fost găsite de greci la sosirea lor în bazinele mediteranean și erau necunoscute unor triburi de păstori venite din nord. Față de sectorul creșterii vitelor, sectorul agricol în Grecia arhaică a rămas totuși în inferioritate.

Discuțiile purtate asupra identificării plantelor, discuții în care unele puncte de vedere sînt originale, au contribuit totodată și la elucidarea unor interpretări din traducerea românească și străine ale *Iliadei* și *Odiseei*, uneori chiar la îndreptarea unora din aceste interpretări.

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО И ЕГО ОТРАСЛИ В ЭПОХУ ГОМЕРА

РЕЗЮМЕ

Исследование производственных сельскохозяйственных отношений и сельскохозяйственных культур в начале I тысячелетия до н.э. в той мере, в какой они отражены в эпических сказаниях «Илиады» и «Одиссеи», является синтезом разрозненных данных, встречающихся в специальных работах по: а) истории греческого общества; б) истории сельского хозяйства и видов растений и в) в лингвистических работах, касающихся названий растений.

Синтетический характер работы обуславливает критическое отношение к поднятому вопросу. Опираясь на положения К. Маркса и Ф. Энгельса относительно фазы, предшествующей появлению греческих городов-государств, фазы военной демократии в эпоху Гомера, авторы согласны с попытками Г. Томсона опровергнуть мнения о существовании в то время частной собственности, рассматриваемой вне еще существовавшего родового строя. Вопрос появления частной собственности в зависимости от развития производительных сил, образования классов и перехода племенных союзов к первым рабовладельческим государствам в древней Греции, по мнению авторов, до настоящего времени не достаточно изучен. В своей работе *Studies in ancient Greek Society* Г. Томсон далеко не разрешил этого вопроса. Его заслуга по сравнению с другими современными исследователями состоит в том, что он указал подлинно научный путь исследования, обратив внимание на связующее звено между появлением городов-государств и родовым строем.

В соответствии с ценными указаниями К. Маркса, имеющимися в его труде *Формы, предшествующие капиталистическому производству*, в настоящей работе учитывается тот факт, что в развитых фазах родового строя, когда частное владение становится наследственным и даже подлжит делению при наследовании, владельцы земельных участков различной величины обладают правами собственника лишь тогда, когда явля-

ются членами племенного союза и живут на территории (*demos*), занятой этим племенным союзом.

Права руководителей племенного союза в вопросе сельскохозяйственного распределения и дарования привилегий имеют решающее значение; с ними нельзя не считаться, так же как нельзя преуменьшить значения взаимозависимости между владельцами участков, которые они обрабатывают лично или при помощи чужого труда, и племенным союзом как таковым (*demos*).

Настоящая работа ограничивается исследованием сельскохозяйственной техники и сортов культурных растений, описанных в произведениях Гомера. Специальные труды, использованные авторами, как например работы А. де Кандоля и В. Гена, говорят о значительно более обширной сельскохозяйственной базе в Греции в начале I тысячелетия до н.э. по сравнению со сведениями Гомера. Все же, вне всякого сомнения, Гомер упоминает наиболее существенные аспекты вопросов, интересующих авторов. В процессе собирания материалов было отмечено повторение одних и тех же данных.

Краткие этимологические указания помогают пониманию происхождения упомянутых в гомеровском эпосе сельскохозяйственных культур, большинство которых греки застали в момент своего появления в восточно-средиземноморском бассейне. Эти культуры были не известны некоторым пастушеским племенам, прибывшим с севера. По сравнению с животноводством, земледелие древней Греции занимает подчиненное положение.

Касающиеся определения растений дискуссии, в которых некоторые мнения выражены впервые, способствовали уяснению ряда толкований в румынских и других переводах «Илиады» и «Одиссеи» и даже исправлению некоторых из них.

DIE LANDWIRTSCHAFT UND IHRE ZWEIGE ZUR ZEIT HOMERS

ZUSAMMENFASSUNG

Die Untersuchung der Produktionsverhältnisse auf dem Gebiete der Landwirtschaft und das Studium der Kulturpflanzen zu Beginn des 1. Jahrtausends v. u. Z., insoweit sie sich in dem epischen Stoffe der *Ilias* und *Odyssee* widerspiegeln, bildet eine Zusammenfassung von Angaben, die sich verstreut in verschiedenen Fachschriften vorfinden u. zw. a) in Arbeiten über die Geschichte der griechischen Gesellschaft, b) in solchen über die Geschichte des Ackerbaus und der Pflanzenarten c) in sprachwissenschaftlichen Arbeiten, in denen Pflanzennamen erörtert werden.

Eine derartige Zusammenfassung hat aber auch eine Stellungnahme zu den verschiedenen Problemen eingeschlossen. Auf Grund der Thesen von K. Marx, und Fr. Engels über die in den homerischen Gesängen geschilderte, der Bildung der griechischen Stadtstaaten vorangehende Stufe der militärischen Demokratie sind die

Verfasser mit G. Thomsons Versuch einer restlosen Widerlegung jener Ansichten einverstanden, wonach damals ein Privateigentum bestanden hätte, das außerhalb der zu jener Zeit noch herrschenden Gentilverfassung zu betrachten wäre. Nach Ansicht der Verfasser wurde jedoch das Problem des Entstehens des Privateigentums im Zusammenhang mit der Entwicklung der Produktivkräfte, dem Entstehen der Klassen und dem Übergang von den Stämmebünden zu den ersten Sklavenhalterstaaten des antiken Griechenlands noch nicht tieferschöpfend genug erforscht. G. Thomson ist in seiner Arbeit *Studies in ancient Greek Society* noch weit davon entfernt, dieses Problem gelöst zu haben. Immerhin kommt ihm von allen modernen Forschern das Verdienst zu, eine wirklich wissenschaftliche Forschungsmethode dadurch angegeben zu haben, daß er das Augenmerk auf das Verbindungsglied zwischen dem Erscheinen der Stadtstaaten einerseits und der Gentilverfassung andererseits lenkte.

Auf Grund der wertvollen, in K. Marx' Arbeit über die *Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergehen*, enthaltenen Hinweise, wurde in der vorliegenden Arbeit der Umstand berücksichtigt, daß in den vorgeschrittenen Phasen der Gentilverfassung als der private Landbesitz den Anspruch auf Erbllichkeit und vielleicht sogar Teilbarkeit durch Erbfolge errungen hatte, den Inhabern von Parzellen verschiedener Größe nur dann die Stellung von Eigentümern zukam, falls sie Mitglieder eines Stämmebundes waren und das unter der Herrschaft dieses Stämmebundes stehende Gebiet (*demos*) bewohnten.

Die Befugnisse der Leitung des Stämmebundes auf dem Gebiete der landwirtschaftlichen Zuteilungen und der Einräumung von Vorrechten sind von überragender Bedeutung; sie dürfen keineswegs überschen werden, so wie es auch unzulässig wäre, die Bedeutung der gegenseitigen Abhängigkeit zwischen den Inhabern von Parzellen, die sie selbst oder mit fremden Arbeitskräften bebauten, einerseits und dem Stämmebund als solchen (*demos*) andererseits zu unterschätzen.

Die vorliegende Arbeit beschränkt sich auf eine Untersuchung der in den Epen geschilderten Ackerbautechnik und der Arten der Kulturpflanzen. Die zu diesem Zwecke herangezogenen Spezialarbeiten, wie etwa diejenigen von A. de Candolle und V. Hehn, lassen das Bestehen einer viel umfangreicheren Unterlage der Landwirtschaft in Griechenland zu Beginn des 1. Jahrtausends v.u.Z. erkennen, als es die in den Epen enthaltenen Nachrichten tun. Trotzdem besteht kein Zweifel darüber, daß die wesentlichen Seiten der hier interessierenden Probleme in den Epen erwähnt wurden; nach Maßgabe der Zusammenstellung des Materials ist das wiederholte Vorkommen der gleichen Angaben zu bemerken.

Die knappen etymologischen Hinweise, die die Arbeit enthält, sollen das Verständnis für die Herkunft der in den Epen erwähnten Kulturpflanzen erleichtern: die Mehrzahl dieser Kulturen wurde von den Griechen bei ihrem Eindringen in das Becken des östlichen Mittelmeeres vorgefunden und war den aus dem Norden kommenden Hirtenstämmen unbekannt. Dennoch blieb im archaischen Griechenland der Ackerbau gegenüber der Viehzucht im Hintergrund.

Die Erörterungen über die Identifizierung der Kulturpflanzen, bei denen einige auf eigene Forschungen der Verfasser beruhende Ansichten vorgebracht wurden, tragen gleichzeitig auch zur Klärung gewisser Deutungen in den rumänischen und ausländischen Übersetzungen der *Ilias* und *Odyssee* bei, zuweilen sogar zu deren Richtigstellung.

HIPPOCRATISMUL ȘI REVIZUIREA LUI ANTICĂ

DE

G. BRĂTESCU

Faza cu adevărat creatoare a școlii medicale din Cos a avut o durată extrem de scurtă, practic nedepășind existența fizică a celui care i-a asigurat faima de-a lungul veacurilor, marele Hippocrate. Deși scrierile pe care consensul majorității comentatorilor le atribuie lui Polibiu și altor urmași direcți ai « părintelui medicinei »¹ prezintă toate un interes de netăgăduit, ele nu mai vădesc cu aceeași strălucire calitățile operelor autentic hipocratice, opere caracterizate prin acuitatea observației clinice, prin strădania de a descoperi etiologia reală a manifestărilor morbide și, mai ales, prin forța generalizării științifice. Tendința spre dogmatism se va accentua la hipocratizii din generațiile ulterioare, care, pe de altă parte, vor opune o rezistență tot mai slabă infiltrațiilor idealiste și mistice în gândirea medicală. De altminteri, prestigiul școlii din Cos se va risipi cu desăvârșire la numai câteva decenii după moartea corifeului ei: în secolul al III-lea, când Alexandria s-a afirmat ca principalul centru medical al epocii, Hippocrate aproape că trecuse în legendă, iar patria sa încetase să exercite vreo atracție pentru cei ce voiau să se desăvârșească în meșteșugul vindecării.

Unii istorici socotesc că grabnicul declin al școlii din Cos, către jumătatea secolului al IV-lea î.e.n., ar intra oarecum în firea lucrurilor. « S-a întâmplat cu gândirea hipocratică — declară cunoscutul istoric al medicinei Arturo Castiglioni — ceva ce pare să constituie destinul multor mari idei religioase și filozofice: ele nu pot să trăiască, să înflorească și să se dezvolte atunci când, îndepărtându-se de obârșia lor, capătă, potrivit epocii și evenimentelor, forme și orientări diferite »². Pentru adepții unei asemenea concepții organiciste asupra evoluției curentelor filozofice și științifice, problema cauzelor mai adânci ale precocelui regres al hipocra-

¹ O trecere în revistă a opiniilor emise în legătură cu autenticitatea operelor incluse în *Corpus Hippocraticum* întreprinde V. P. Karpov în articolul său *Гиппократ и Гипократос сборник*, studiu introductiv la *Гиппократ, Избранные книги*, Moscova, 1936, p. 65—73. Despre stadiul mai recent al problemei și, în general, despre dificultățile precizării autenticității diverselor scrieri, vezi articolul lui L. Edelstein, *The Genuine Works of Hippocrates*, în *Bulletin of the History of Medicine*, 1939, nr. 2, p. 236—248.

² A. Castiglioni, *Storia della medicina*, Milano, 1936, p. 165.

tismului originar, de fapt, nici nu se pune, ei mulțumindu-se să constate fenomenul ca atare și să-i atribuie un caracter fatal, drept care nu mai încearcă să stabilească dacă elanul creator al școlii din Cos nu s-a frânt cumva prin intervenția unui determinism istoric concret. Căci lucrul cel mai instructiv este să aflăm cum a survenit procesul involutiv a cărui realitate o recunoaște Castiglioni, adică în ce mod « epoca și evenimentele » aveau să înfrumusească negativ asupra hippocratismului, impunându-i « forma și orientarea » incompatibile cu dezvoltarea lui ascendentă.

Alți cercetători s-au străduit să dea totuși o explicație fenomenului decăderii rapide a celei mai vestite școli medicale antice. Astfel, eruditul Louis Bourgey apreciază că « totul s-a petrecut ca și cum marele avânt, al cărui apogeu se situează probabil între anii 430 și 380, s-a stins treptat, din lipsă de oameni în stare să-l reînnoiască și să-l retrăiască dinăuntru lui »¹. Dar și aceasta este o simplă constatare, istoricul rămânând dator să meargă mai departe și să deslușească pricinile pentru care, îndată după dispariția lui Hippocrate, fiul lui Heraclide și al Fenaretei, urmașii s-au dovedit incapabili nu numai să-i dezvolte cu consecvență învățătura, dar măcar să asigure interpretarea fidelă a textelor rămase de la el. Căci așa cum afirmarea hippocratismului nu-și găsește explicația ultimă în genialitatea promotorului său, tot astfel eclipsa pe care, începând chiar din secolul al IV-lea, o cunoaște acest curent medical nu a putut fi determinată doar de slabele calități personale ale reprezentanților lui.

Elucidarea problemei este cu atât mai importantă, cu cât disoluția școlii din Cos coincide cu începutul procesului de revizuire pe linie vitalistă a învățaturii hippocratice, revizuire ale cărei consecințe se fac și azi simțite, sub unele aspecte, în teoria și practica medicinei. Punerea în evidență a trăsăturilor hippocratismului veritabil, cât și precizarea cauzalității alterărilor suferite de gândirea hippocratică în decursul timpului nu este deci lipsită de actualitate.

Deși cărțile medicale care, încă din antichitate, sînt cunoscute ca făcînd parte din *Corpus Hippocraticum* au fost elaborate de-a lungul unei perioade ce depășește un secol, iar unele din ele sînt produsul școlilor cu care medicii din Cos se găseau nu numai în rivalitate « profesională », dar și în polemică științifică și filozofică, nu poate fi negat că scrierile Colecției hippocratice prezintă, dacă nu o omogenitate manifestă, cel puțin un « aer de familie ». Culegerea, subliniază Bourgey, « constituie un adevărat bloc, care posedă o unitate originală, desigur că nu o unitate de inspirație sau de autor, ci de poziție într-o epocă anumită »².

Există o atitudine *hippocratică* bine conturată în ce privește comportamentul clinic și, într-o măsură, tehnica terapeutică, ba chiar bazele filozofice ale practicii medicale. Îndepărtările de la această atitudine care apar ici-colo în diferitele cărți zise « hippocratice », mai cu seamă în cele a căror autenticitate stă de mult sub semnul întrebării, nu fac decît să reliefeze și mai puternic orientarea cardinală a școlii din Cos, în perioada ei culminantă. Această orientare se caracterizează prin promovarea sistematică, în întreaga activitate medicală, a observației raționate.

Ar fi, desigur, nejust să contestăm tendințele raționaliste, ce e drept mai puțin marcate, care se manifestă atât în scrierile școlii rivale din Cnidos, cît și în aproape toate celelalte lucrări pe care întîmplarea le-a încadrat în Corpul hippocratic. Dar la fel de nejust ar fi să trecem cu vederea divergențele metodologice și de

¹ L. Bourgey, *Observation et expérience chez les médecins de la Collection hippocratique*, Paris, 1953, p. 99.

² *Ibidem*. p. 26.

fundamentare filozofică ce apar în colecția amintită. Ele nu trebuie ignorate și nici măcar minimalizate, deoarece analiza lor permite o apreciere mai corectă și mai deplină a fondului hipocratismului autentic.

★

Ceea ce impresionează pe oricine ia cunoștință de metodologia clinică hipocratică este exigența acesteia în ce privește calitățile de observator vigilent pretinse medicului. În prima carte a *Epidemiilor* sînt enumerați următorii factori de care trebuie ținut seamă pentru recunoașterea unei boli anumite: « Constituția comună tuturor bolnavilor și cea individuală, boala, bolnavul, îngrijirea lui, îngrijitorul bolnavului, întrucît boala poate merge spre ameliorare ori spre agravare, starea meteorologică în totalitate, cu particularitățile cerului și ale fiecărei regiuni în parte, obiceiurile, regimul alimentar, felul de viață, vîrsta bolnavului, cum vorbește bolnavul, dacă se reține de la vorbă, reflecțiile sale, somnul și insomnia, viscele, felul și momentele în care apar, mișcările mîinilor, pruritul, plînsul, salivația, vărsăturile, modificările bolilor și urmările lor, desfășurarea funestă sau defavorabilă a bolii, transpirațiile, hipotermia, frisoanele, tusea, strănutul, sughițul, respirația, eructațiile, flatulența sonoră sau mută, hemoragiile și hemoroizii. Toate aceste fapte trebuie cercetate, precum și tot ce se produce din pricina lor », conchide autorul antic¹.

Dar asemenea date semeiologice și anamnestiche nu pot servi decît ca materie primă. Simpla lor înregistrare nu-l satisface pe adevăratul medic, care este dator să raționeze cît mai aprofundat asupra faptelor brute oferite de simțuri. Prezența unui anume simptom, oricît de clar s-ar manifesta el și oricît de importantă ar fi semnificația lui în patologie, se dovedește insuficientă pentru recunoașterea bolii și, mai cu seamă, pentru stabilirea prognosticului; și tocmai de acest prognostic depinde, la hipocratici, complexul terapeutic și igienico-dietetic indicat în cazul respectiv². Numai confruntarea tuturor simptomelor între ele, o dată cu luarea în considerație a ansamblului factorilor de mediu cosmic și social ce acționează asupra bolnavului, îngăduie justa orientare a medicului, care trebuie deci să pună în valoare, la fiecă pas, calitățile înnăscute și dobîndite ale rațiunii sale. Necesitatea îmbinării observației și raționamentului este astfel formulată de un autor hipocratic: « Trebuie să cercetezi ce se poate vedea, pipăi, auzi; ce se poate percepe privind, pipăind, ascultînd, mirosind, gustînd și folosind judecata (γνώμη); în sfîrșit, ce se poate cunoaște prin toate mijloacele noastre de cunoaștere »³.

Interesul statornic arătat de hipocratici față de prognostic demonstrează convingerea lor că evoluția bolii poate fi prevăzută cu exactitate, întrucît cursul proceselor morbide nu este întîmplător, ci guvernat de legi pe care medicul trebuie să le cunoască. Prin aceasta, școala medicală din Cos a preconizat o atitudine științifică net superioară celei adoptate de școala din Cnidos, care se complăcea într-un pragmatism extrem, iar pe plan teoretic se preocupa nu atît de punerea în lumină a legilor proprii fenomenelor fiziologice și patologice, cît de « perfecționarea » unor catalogări și clasificări formale ale simptomelor și ale mijloacelor terapeutice. Însemnătatea acordată de hipocratici prognosticului constituie așadar

¹ *Epidemiile*, I, III, 10 (Littré, II, p. 670) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, București, 1960, p. 38.

² Despre însemnătatea prognosticului în doctrina hipocratică, vezi L. Edelstein, *Περὶ ἀέρων und die Sammlung der hippocratischen Schriften*, Berlin, 1931, p. 60—88.

³ *Despre ofcina medicului*, I (L. III, p. 272).

un indiciu al eforturilor pe care medicina începea să le desfășoare pentru a se elibera din captivitatea empirismului orb.

Mulți comentatori au stăruit asupra accentului pe care Hippocrate îl pune pe artă, pe latura « artistică » a medicinei. Trebuie totuși precizat că, în cazul de față, prin *artă* se înțelege o activitate de esență, am zice, meșteșugărească, întrucât presupune stăpînirea de către cel ce o practică a unui bagaj de cunoștințe și deprinderi dobîndite prin studiu și exercițiu, iar nu prin generozitatea unei inspirații capricioase. Adevăratul medic se dispensează de noroc, deoarece se sprijină pe știință, arată autorul tratatului *Despre locuri la om*. « După părerea mea — spune el — au noroc sau nenoroc doar cei care știu să facă ceva bine sau rău. A avea noroc înseamnă a face bine ceva, iar așa fac cei care știu. A nu avea noroc înseamnă a nu face bine ceva, din neștiință; iar dacă ești neștiutor, cum să ai noroc? »¹.

Medicina nu ne-a fost revelată de o conștiință supranaturală, ci este un produs istoric, un rezultat al strădaniei generațiilor. « Nevoia însăși i-a silit pe oameni să caute și să născosească meșteșugul medical », consideră autorul *Vechii medicinei*, care mai avertizează că medicina nu stăpînește adevărul absolut, ci numai o metodă verificată de veacuri, care va îngădui unor persoane capabile și instruite să descopere ce a rămas încă nedescoperit². Ideea este reluată de Gomperz, care ține să sublinieze meritele școlii din Cos în însăși elaborarea acestei metode³.

Nesubestimînd în nici un fel valoarea gândirii abstracte, adevărații hipocratici acordă totuși prioritate experienței, față de raționament. Ei susțin necesitatea întemeierii judecăților pe materialul oferit de realitatea obiectivă. Autorul *Preceptelor* îi îndeamnă pe medici să se sprijine în primul rînd pe « experiența raționată » (τρίβῃ μετὰ λόγου), iar nu pe « probabilitatea raționamentului » (λογισμῶ πιθανῶ). Ceea ce nu înseamnă că raționamentul ar trebui disprețuit. Dimpotrivă, arată scriitorul hipocratic, tocmai prin faptul că raționamentul reprezintă « un fel de memorie sintetică (μνήμη τις ἐστὶ ξυμβατική) a ce a fost perceput prin simțuri » merită toată încrederea și considerația. « Laud deci și raționamentul, — afirmă el — dacă își are izvorul în împrejurările concrete (περίπτωσις) și îndrumă deducția conform fenomenelor »⁴. Întreg acest pasaj de elogiare a experienței ca bază a raționamentului sau, ceea ce este același lucru, de elogiare a raționamentului întemeiat pe datele experienței constituie o remarcabilă formulare a concepției despre caracterul obiectiv al naturii și despre gândire ca fenomen de reflectare. Și mai concentrat se exprimă în această privință alt autor hipocratic: « Constituția naturală (φύσις τοῦ σώματος) este punctul de plecare al raționamentului în medicină »⁵.

Caracterizînd contribuția școlii din Cos la fundamentarea științifică a medicinei, eminentul elasicist și iatroistoriograf Charles Daremberg arăta: « Hippocrate nu a preconizat nici un sistem exclusivist, nici o nouă doctrină, căci a extras din tradiție aproape toate elementele științei. Dar a creat o metodă științifică îmbrățișînd semcologia, prognosticul și terapeutica. Metoda aceasta, care-i va asigura o glorie veșnică, este experiența sprijinită pe raționament »⁶. Trebuie adăugat că, prin

¹ *Despre locuri la om*, 46 (L. VI, p. 342).

² *Despre vechea medicină*, 2 și 3 (L. I, p. 570 și 572).

³ Th. Gomperz, *Griechische Denker*, vol. I, ed. IV, Berlin și Leipzig, 1922, p. 256.

⁴ *Preceptele*, 1 (L. IX, p. 250—252).

⁵ *Despre locuri la om*, 2 (L. VI, p. 278).

⁶ Ch. Daremberg, *Œuvres choisies d'Hippocrate, Introduction*, ed. II, Paris, 1855, p. LV.

contribuția lor decisivă la elaborarea acestei metode, hippocraticii și-au câștigat totodată dreptul de a ocupa un loc de onoare în galeria materialiştilor antici¹.

Puternicul suflu materialist care străbate scrierile considerate îndeobște ca aparținând lui Hippocrate însuși pare, de altminteri, să îndreptățească legenda legăturilor spirituale dintre Democrit din Abdera și ilustrul medic din Cos. S-a arătat că, de pildă, preocuparea hippocratică pentru etiologie s-ar datora înfringerii directe a metodologiei marelui filozof atomist².

Autorul tratatului *Despre meșteșug* ia poziție categorică împotriva idealismului nominalist, afirmând primordialitatea realității materiale față de categoriile spirituale: « Realitățile au dat nume meșteșugurilor, căci este absurd să crezi [că realitățile ar fi produse de nume; lucrul acesta este cu neputință; numele sînt convenții (νομοθεήματα) pe care le impune natura, dar realitățile nu sînt convenții impuse de ea, ci produse pe care ea le zămislește »³. Este evident aci tonul polemic, țintind în partizanii existenței absolute a noțiunilor, concepție al cărei principal susținător a fost, cum se știe, Platon.

Una din expresiile cele mai clare ale materialismului hippocratic o constituie teoria despre creier ca organ al gândirii și ca centru al vieții psihice, teorie dezvoltată mai cu seamă în tratatul consacrat epilepsiei: « Trebuie știut că, pe de o parte, plăcerile, bucuriile, rîsetele și jocurile, pe de altă parte mîhnirile, suferințele, nemulțumirile și plîngerile nu-și au obîrșia decît acolo (în creier). Datorită lui, îndeosebi, gîndim, pricepem, vedem, auzim, cunoaștem uritul și frumosul, răul și binele, plăcutul și neplăcutul... Tot datorită lui înnebunim, aiurăm, ne împresoară temeri și spaime, fie noaptea, fie după ce se face ziuă, visuri, greșeli nesăbuite, griji neîntemeiate, ignorarea a ce ne înconjoară, neobișnuința, inexperiența. Toate acestea le încercăm prin intermediul creierului, atunci cînd el nu este sănătos, adică atunci cînd devine prea cald, sau prea rece, sau prea umed, sau prea uscat, sau cînd a suferit vreo altă leziune împotriva naturii sale și cu care nu era obișnuit ». Cu alte cuvinte, creierul, ca suport material al activității psihice, este afectat de factori tot cu caracter material.

Epilepsia, reputată ca « boala sfîntă » prin excelență, întrucît ar constitui o afecțiune *sine materia*, fiind o pedeapsă sau, poate, un dar al zeilor, care ar acționa asupra bolnavului în acces prin mijloace supranaturale, epilepsia însăși posedă, după părerea autorului hippocratic, o patogenie materială perfect decelabilă, constînd în simpla alterare a substanței creierului. În favoarea acestei teze, medicul antic aduce un argument impresionant: de așa-zisa « boală sfîntă » suferă și dobitoacele, în special capra. Este de ajuns să deschidem craniul unui animal care a prezentat crize epileptoide și ne vom încredința că în creierul lui s-au produs modificări patologice: organul este « umed, plin cu lichid de hidropizie și miroase urît ». Concluzia scriitorului hippocratic era că « nu divinitatea, ci boala a corupt în acest mod corpul »⁴.

¹ Vezi și comunicările lui I. Banu, *Quelques problèmes philosophiques dans le «Corpus Hippocraticum»* și I. Gheletter, *Hippocrate et la philosophie*, în *XVIIe Congrès international d'histoire de la médecine*, vol. I, Atena, 1960, p. 252—258 și 193—198.

² C. Săndulescu, *Stadiul actual al problemei hippocratice*, introdusere la Hippocrate, *Despre medicina veche; Despre aer, ape și locuri*, București, 1940, p. 6.

³ *Despre meșteșug*, 2 (L. VI, p. 4).

⁴ *Despre boala sfîntă*, 11 și 14 (L. VI, p. 382 și 386). În legătură cu aceasta putem aminti că în tratatul *Despre articulații* (al cărui autor ar fi, după opinia evasiunanimă a exegeților,

În ce privește esența fenomenelor psihice, merită reținută o afirmație a autorului celei de-a șasea cărți a *Epidemiilor*: «Sufletul omului se făurește într-una pînă la moarte» (ἀνθρώπου ψυχή αἰεὶ φέρεται μέχρι θανάτου)¹. Este o formulă care denotă o viziune materialistă și dialectică, deoarece neagă preexistența sufletului față de corp și neagă presupusa perfecțiune ideală a sufletului, proclamînd, în schimb, caracterul, am zice, istoric al psihicului, care nu reprezintă un dat supranatural, ci rezultanta unui proces continuu, al cărui substrat indispensabil este organismul biologic, întrucît o dată cu nimicirea acestuia încetează producerea și reproducerea activității psihice.

«Omul — se arată în tratatul *Despre natura omului* — nu este în mod absolut nici aer, nici foc, nici apă, nici pămînt, nici vreo altă substanță a cărei existență să nu se vădească în corp»². Ceea ce înseamnă, pe de o parte, că alcătuirea noastră somatică nu se rezumă la un singur element, ci constituie o sinteză complexă, iar pe de altă parte, că nu se poate vorbi de o calitate ocultă proprie materiei vii, organismul uman nedatorîndu-și structura și funcționalitatea unei substanțe insesizabile. Acest punct de vedere se deosebește radical de concepția vitalistă, conform căreia specificitatea fenomenelor biologice s-ar explica prin acțiunea unor forțe imateriale, deci incomensurabile și neinfluențabile prin mijloace fizice.

Secole de-a rîndul Hippocrate a fost considerat de către majoritatea teoreticienilor și istoricilor medicinei drept un reprezentant tipic al vitalismului. Mai cu seamă după 1700, cînd animiștii au inițiat o largă contraofensivă împotriva curentelor biologice de orientare materialist-mecanicistă, numele căpeteniei școlii din Cos a fost fluturat ca un stindard capabil să ralieze, prin prestigiul său, atît pe toți partizanii idealismului în științele medicale, cît și pe mulți din admiratorii tradițiilor clasice.

Pentru a demonstra pretinsul vitalism funciar al hippocratismului s-a invocat mai cu seamă concepția despre φύσις ca element de bază în explicarea proceselor biologice normale și patologice. În legătură cu aceasta s-au citat și s-au răsicitat cîteva fraze din cartea a șasea a *Epidemiilor*: «Natura este medicul bolilor. Natura află prin ea însăși căile și mijloacele, iar nu cu ajutorul inteligenței... Natura, fără învățătură și fără știință, face ce se cuvine»³.

Au oare aceste rînduri semnificația unei pledoarii în favoarea medicinei «intuiționiste», proclamă ele cumva falimentul clinicii savante, constituie ele un îndemn la pasivitate terapeutică prin aceea că ar recomanda ca tratarea bolii să fie lăsată în grija exclusivă a preaînțeleptei «naturi vindecătoare»?

Vom remarca, în treacăt, că citatul de mai sus este extras dintr-o lucrare căreia cei mai mulți comentatori îi contestă autenticitatea hippocratică, atribuind-o unor urmași ai «părintelui medicinei»⁴. Mai semnalăm și ipoteza lui Daremberg că acel νόσων φύσεις ἡγεροί ar fi, eventual, un adaos tîrziu al unui copist antic, care a ținut să marcheze, la începutul paragrafului și pe marginea manuscri-

chiar marele Hippocrate) se arată că cei cu gibozitate au în plămîni «tuberculi duri și cruzi» (σκληρῶν φυματίων καὶ ἀπέπτων) (L. IV, p. 180). Ceea ce ar lăsa de presupus că medicii școlii din Cos practicau necropsia și, mai mult, că acumulasera un bagaj destul de important de cunoștințe anatomico-patologice.

¹ *Epidemiile*, VI, V, 2 (L. V, p. 314).

² *Despre natura omului*, 1 (L. VI, p. 32).

³ *Epidemiile*, VI, V, 1 (L. V, p. 314).

⁴ Bourgey (*op. cit.*, p. 96 și 97, în nota) atrage atenția asupra similitudinilor de conținut între diverse pasaje ale cărții a șasea a *Epidemiilor* și anumite opere ale lui Platon.

sului, ideea principală care, după părerea lui, se desprindea din textul transcris¹. Este foarte instructiv, pe de altă parte, să analizăm și exemplele pe care le aducea autorul cărții în sprijinul tezei că « natura află prin ea însăși căile și mijloacele »; el avea în vedere « clipitul, treburile pe care le îndeplinește limba și celelalte acțiuni de același fel », apoi « lacrimile, umezeala nărilor, strănutul, ceara din urechi, saliva, expectorația, inspirația, expirația, căscatul, tusea, sughitul » etc. Nu poți să nu fii de acord cu scriitorul antic că toate acestea se produc fără intervenția « inteligenței » și a « științei ». De altminteri, majoritatea lor se încadrează în categoria reflexelor necondiționate, a căror geneză și al căror sens biologic adaptativ a căpătat o explicație deplină în lumina concepției evoluționiste, astfel că nu este nevoie să apelezi la intervenția unei « conștiințe » supranaturale pentru a lămuri mecanismele « inconștiente » ale acestor procese fiziologice. De aceea, mai cu seamă astăzi, interpretarea vitalistă a textului de mai sus, așa cum se întâlnește ea la foarte mulți nehipocraticiști, nu este posibilă decât cu prețul răstălmăcirii gândirii autentice hipocratice.

Căci argumentul cel mai puternic care trebuie opus comentatorilor idealști ai pasajului citat este furnizat de însuși ansamblul Colecției hipocratice, în care abundă nu numai notațiile despre necesitatea atitudinii active a medicului în combaterea bolii², dar și semnalările de cazuri când natura « se înșeală »³, astfel că medicul se vede obligat « să o contrarieze » pentru a salva bolnavul, care ar pieri dacă l-am lăsa la discreția faimoasei *vis medicatrix naturae*, entitate imaginară, pe care însă ațiția epigoni au prezentat-o și o prezintă ca fiind esențialul în hipocratism.

Presupusul principiu vital a fost identificat în *Corpus Hippocraticum*, de către unii comentatori, și sub alte denumiri în afară de φύσις. Într-o listă redactată de L. Boyer mai apar termenii ψυχή, πνεῦμα, ἔμφυτον θερμόν și ἐνορμῶν⁴.

Cît privește ultimul din acești termeni, el nici măcar nu figurează ca atare în toate versiunile care ni s-au păstrat ale Colecției hipocratice, ci numai într-o anume variantă a celei de-a șasea cărți a *Epidemiilor*⁵. Într-un paragraf, în care sînt enumerate tot soiul de elemente într-o ordine a cărei logică nu poate fi nicidecum deslușită, întîlnim la un moment dat, printre alte fraze trunchiate, următoarea formulare sibilină: Τὰ ἰσχυόντα, ἢ ὀρμῶντα (ἐνορμῶντα), ἢ ἐνισχύόμενα, ceea ce ar corespunde « conținătorului, impulsului, conținutului ». Formularea nu are nici o legătură aparentă cu contextul și dă impresia unei notații fugare, în vederea explicitării ulterioare a ideii consemnate⁶.

¹ Ch. Daremberg, *Histoire des sciences médicales*, vol. I, Paris, 1870, p. 115.

² Vezi și comunicarea noastră *Quelques remarques sur l'expectation hippocratique*, în *XVIIe Congrès internat. d'histoire de la méd.*, vol. I, p. 206—212.

³ Ch. Daremberg, *op. cit.*, p. 117; L. Bourgey, *op. cit.*, p. 273. Asclepiade din Bitinia a atras și el atenția, în sec. I î.e.n., asupra faptului că, foarte adesea, natura îi face omului mai mult rău decât bine.

⁴ A. Dechambre, *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales*, seria II, vol. VI, Paris, 1874, p. 38. Lista lui Boyer nu este completă.

⁵ *Epidemiile*, VI, VIII, 7 (L. V, p. 346). De remarcat că Littre a transcris în textul de bază forma ὀρμῶν, trimitînd în scolie termenul ἐνορμῶν.

⁶ De altfel, întreaga carte a șasea a *Epidemiilor*, precum și respectivele cărți a doua, a patra, a cincea și a șaptea, se prezintă, după părerea lui Littre și a altor comentatori, ca « o înșiruire de note fără legătură între ele și care n-au fost niciodată destinate publicării » (*Oeuvres complètes d'Hippocrate*, vol. V, Paris, 1846, p. 23).

În ciuda acestui fapt, ἐνορμῶν (uneori sub denumirea latină de *impetum faciens*) a fost ridicat în ultimii 250 de ani la rangul unui concept fundamental pentru gândirea hipocratică, ca fiind pseudonimul «forței vitale» ce ar prezida întreaga desfășurare a proceselor normale și patologice din organism.

O serie de cercetători mai vechi și mai noi au atras atenția asupra faptului că πνεῦμα, ἐμφυτον θερμόν și mai ales φύσις nu au, în general, pentru autorii hipocratici înțelesul unor entități de esență imaterială, care determină din afară sensul fenomenelor biologice¹. Bourgey, de pildă, a remarcat că, în mare măsură, noțiunea de pneumă păstrează în tratatul *Despre vinturi* «o semnificație naturală și directă», semnificație absentă însă când va fi vorba de misterioasa pneumă cu caracter speculativ, pusă de școala medicală de mai târziu a lui Athenaios și Arhigene la baza fiziologiei și patologiei².

Dușman al oricăror speculații sterile, Hippocrate n-a manifestat simpatie nici pentru speculația vitalistă. Abel Rey scrie că ne-am putea referi la vitalismul hipocratic cel mult în sensul că școala din Cos considera viața ca *primum datum* al concepțiilor sale³. Dar din acest punct de vedere orice biolog ar fi un vitalist, de vreme ce este greu de crezut că ar putea exista vreun cercetător în domeniul biologiei care să nu recunoască, într-un fel sau altul, specificitatea fenomenelor proprii substanței vii.

S-a afirmat că totuși Hippocrate nu a izbutit să se sustragă tentației de a introduce noțiuni speculative în practica medicală. Astfel, teoria zilelor critice ar constitui un reflex direct al misticii aritmetice și, în primul rând, al străvechilor superstiții legate de cifra 7. S-a mai spus că, în această privință, școala din Cos ar fi suferit din plin influența laturilor esoterice ale doctrinei lui Pitagora.

Este adevărat că în tratatele hipocratice se întâlnesc dese referințe la cifre mai mult sau mai puțin fixe care marchează etapele de evoluție ale diferitelor boli. Cutare fază a bolii, aflăm din aceste tratate, durează, de regulă, atâtea zile, după care se produce o modificare bruscă și profundă a simptomatologiei, modificare ce constituie criza. Apariția sau întârzierea crizei, precum și caracterele concrete ale acesteia constituiau pentru hipocraticii elemente din cele mai importante pentru stabilirea și corectarea prognosticului.

Ar fi însă complet eronat să se creadă că noțiunea de criză, în general, și reperatele numerice concrete indicate în legătură cu diferitele afecțiuni, în special, ar fi produsul imaginației speculative. Se știe că medicina modernă a confirmat existența unei cronologii destul de precise în succesiunea fazelor evolutive a nenumărate entități nosologice. Mai trebuie ținut seama de frecvența febrilor ciclice și, în primul rând, a diverselor tipuri de malarie în Grecia antică: subtilii observatori hipocratici nu au putut să nu sesizeze regularitatea reinnoirii acceselor.

De altminteri, în cărțile hipocratice cărora li se recunoaște autenticitatea, cifrelor «critice» nu li se atribuie de fel un caracter absolut. Autorul tratatului *Despre fracturi* se consideră dator să declare: «De obicei, oasele antebrațului se consolidează pe deplin în 30 de zile. Nimic nu este totuși perfect fixat, deoarece constituțiile diferă între ele, ca și vârstele»⁴. *Prognosticul* arată de asemenea că,

¹ Vezi și articolul lui C. Săndulescu, *Physis și medicina hipocratică*, în *Istoria medicinei. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 25–39.

² L. Bourgey, *op. cit.*, p. 257.

³ A. Rey, *L'apogée de la science technique grecque*, Paris, 1946, p. 145.

⁴ *Despre fracturi*, 7 (L. III, p. 440) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, p. 154.

în ce privește periodicitatea crizelor, nu este cu puțință un calcul riguros « pe zile întregi »¹, iar în tratatul *Despre vechea medicină* se formulează o concluzie cu caracter foarte general: nu există un etalon de măsură exprimat printr-o greutate sau printr-un număr la care medicul să poată raporta observațiile clinice, singurul său ghid rămânând deci « percepția sensibilă » (τοῦ σῶματος τῆν αἰσθησιν)².

S-a mai afirmat că Hippocrate pune în legătură stările morbide și, mai ales, valorile epidemice cu poziția corpurilor cerești, în sensul că ilustrul medic antic ar fi împărtășit convingerea că sănătatea și fericirea oamenilor sau, într-un cuvânt, soarta lor sînt determinate de mișcările fatale ale stelelor și planetelor. Unii din cei care îi atribuie marelui savant din Cos asemenea vederi antiștiințifice par, de altminteri, să considere că ele chiar îmbogățesc meritele lui Hippocrate, întrucît acesta s-ar dovedi a fi un precursor în materie de . . . cosmobiologie.

Este însă de ajuns să parcurgem Colecția hipocratică, insistînd asupra cărților considerate autentice, ca să ne încredințăm de inconsistența tezei despre Hippocrate astrologul. Nicăieri în aceste cărți nu vom întîlni vreo aluzie la influența determinată a stelelor asupra sănătății oamenilor.

Este drept că Hipocrate recomandă medicilor să țină seama de imaginea cerului atunci cînd studiază o epidemie sau un caz clinic. Astfel, el arată, cum am mai menționat, că pentru stabilirea unui diagnostic complet și corect trebuie să avem în vedere, printre altele, « starea meteorologică în totalitate, cu particularitățile cerului și ale fiecărei regiuni în parte » (κατὰ μέρεα τῶν οὐρανίων καὶ χώρης ἐκάστης)³. Dar despre ce particularități este vorba și ce semnificație au ele pentru evoluția bolilor?

Mențiunile despre poziția astrelor apar mai ales în tratatul despre *Epidemii*. Partea întîi a primei cărți începe chiar cu o precizare de ordin astronomic-meteorologic: « În insula Thasos au fost în preajma echinoctiului de toamnă și în timpul Pleiadelor ploi multe, aproape continue, și vînturi din sud ». Pentru mai fiecare din « stările meteorologice » descrise în lucrarea amintită se face o referință sumară la constelațiile care, în perioada respectivă, răsăreau sau apuneau. Interesul acestor referințe este relevat de un pasaj al tratatului *Despre regim*: « Iarna durează de la apusul Pleiadelor pînă la echinoctiul de primăvară; primăvara, de la echinoctiul pînă la răsăritul Pleiadelor; vara, de la Pleiade pînă la răsăritul lui Arcturus; toamna, de la Arcturus pînă la apusul Pleiadelor »⁴. Faptul că indicarea mișcării constelațiilor are valoarea unor repere calendaristice reiese și din alt paragraf al aceleiași serii: « Veți lua seama la răsăritul și apusul constelațiilor pentru a ști să vă păziți de schimbări și de stările excesive ale alimentelor, băuturilor, vînturilor și ale întregii lumi, stări care dau naștere la boli »⁵. Se știe ce însemnătate acordau hipocraticii adaptării hranei la « constituția » specifică fiecărui anotimp în parte; schimbările în tabloul sideral serveau drept semnal pentru trecerea la un alt regim alimentar.

Agerul observator care a fost Hippocrate a evidențiat cu mare măiestrie legătura dintre meteorologie și patologie, cît și caracterul sezonier al unor afecțiuni. Autorul tratatului *Despre aer, ape și locuri* atrage atenția asupra excepționalei

¹ *Prognosticul*, 20 (L. II, p. 168—170).

² *Despre vechea medicină*, 9 (L. I, p. 588—590).

³ *Epidemiile*, I, III, 10 (L. II, p. 670).

⁴ *Despre regim*, III, 68 (L. VI, p. 594).

⁵ *Ibidem*, I, 2 (L. VI, p. 470).

importante pentru prognostic a precizării condițiilor meteorologice: « Cunoșcînd schimbările anotimpurilor, răsăritul și apusul constelațiilor, precum și modul în care se produce fiecare fenomen, el (medicul) ar ști de mai înainte cum se va desfășura anul respectiv. Studiind în acest mod și cunoșcînd în prealabil care sînt momentele prielnice, el ar cunoaște în chip desăvîrșit orice lucru, ar înfriuri deseori sănătatea oamenilor și ar călăuzi-o prin meșteșugul său pe drumul cel drept. — Și scriitorul antic adaugă: — Dacă cineva ar socoti însă că acestea sînt chestiuni de meteorologie și ar sta să gîndească, ar pricepe atunci că astronomia nu este legată în mică măsură de medicină, ci mult de tot, pentru că o dată cu anotimpurile se prefac și organele digestive¹ ale oamenilor »². Acest paragraf ni se pare cu totul convingător pentru teza că elementul astronomic trebuie considerat la Hippocrate prin prisma calendaristicului și meteorologicului, iar nu a astrologicului. Vom cita totuși încă un pasaj din aceeași scriere, pe care-l socotim deosebit de concludent: « (Medicul) trebuie să se ferească, mai ales, de schimbările mari ale anotimpurilor și să nu dea leacul hotărît sau purgative și nici să facă incizii în regiunea abdominală mai înainte de a trece zece zile sau mai multe. Amîndouă solstițiile, îndeosebi cel de vară, și amîndouă echinoctiile, mai ales cel de toamnă, trebuie socotite ca foarte importante și primejdioase. Mai trebuie să se ferească de răsăritul lui Sirius, apoi de cel al lui Arcturus și de apusul Pleiadelor, întrucît cu deosebire în aceste zile se hotărăște mersul bolilor »³. Contextul arată că referințele la astre nu au aci alt rol decît să marcheze succesiunea anotimpurilor, cu perioadele « critice » de tranziție, caracterizate, s-ar putea spune, prin confuzia elementelor.

În nici una din cărțile hipocratice autentice nu figurează vreo aluzie la eventuala legătură cauzală *directă* dintre poziția astrelor și « geniul epidemic » sau evoluția îmbolnăvirilor. În nici una din aceste cărți nu se menționează despre existența unor « zile faste » și « zile nefaste » de esență cosmologică. « Zilele critice » relevante de hipocratici sînt determinate de evoluția intrinsecă, am zice materială, a bolii, iar nu de o înfriurire exterioară, și cu atît mai puțin « siderală », asupra bolnavului. Invazia astrologicului în medicina zisă hipocratică se va produce abia în faza disoluției școlii din Cos. Dacă este adevărat că « părintele medicinei » a fost un înaintaș în domeniul meteo-patologiei, ni se pare totuși exagerat să i se atribuie merite în fundamentarea cosmobiologiei, studiu care, de altminteri, abia astăzi poate dobîndi o bază științifică.

Înrudit cu repulsia sa față de speculația magică și astrologică este refuzul lui Hippocrate de a admite imixtiunea religiei în medicina teoretică și practică. Sînt semnificative reflecțiile autorului scrierii *Despre aer, ape și locuri* în legătură cu efeminarea care survenea la unii bărbați sciți, tulburare pe care cei din jur o considerau a fi provocată de intervenția nemijlocită a zeilor. « Eu însă — afirma medicul hipocratic — cred că această boală este la fel de divină ca toate celelalte și că îndeobște o boală nu este nici mai divină și nici mai omenească decît alta, ci toate sînt la fel de divine, adică au o pricină firească, întrucît nimic nu se produce

¹ Această « prefacere a organelor digestive » o dată cu schimbarea anotimpurilor subliniază ideea influenței meteorologiei asupra metabolismului uman, prin intermediul alimentației cu caracter sezonier.

² *Despre aer, ape și locuri*, 2 (L. II, p. 14) = Hippocrate, *Texte alese*, trad. C. Săndulescu, p. 126.

³ *Ibidem*, 11 (L. II, p. 50–52).

fără o pricină firească »¹. Iată o respingere, fără apel, a concepțiilor despre existența unui determinism supranatural al bolilor !

Cei care încearcă să-l prezinte pe Hippocrate drept prototipul medicului teist nu dezarmează însă, ci invocă alte texte ale colecției, printre care o notație din cartea *Prognosticului*. Mărturia aceasta li se pare cu atât mai prețioasă, cu cât tratatul amintit este socotit a face parte din grupul de scrieri ce pot fi atribuite lui Hippocrate cel Mare. Se arată aci, într-adevăr, că medicul este dator să stabilească dacă în bolile de care se ocupă « nu cumva există ceva divin » (θεϊόν). Fraza care completează această enunțare prezintă însă cel mai mare interes: medicul trebuie să deceleze eventualul element divin din boală, întrucît urmează « să deprindă și prognosticul acestuia » (καὶ τοῦτερον τὴν πρόνοιαν ἐκμανθάνειν)². Dar ce fel de divin este acela care poate fi încadrat în diagnosticul și prognosticul pozitiv al bolii, care se supune deci determinismului material al fenomenelor, pentru că altminteri n-ar fi previzibil? Nu se poate concepe o intervenție supranaturală în desfășurarea bolii fără un anumit grad de « spontaneitate » care să înfrîngă cauzalitatea biologică, pe cînd Hippocrate afirmă aici că relevarea factorului divin trebuie tocmai să asigure precizia diagnosticului. Acest divin care-și pierde caracterul supranatural încețază, de fapt, să mai fie divin. . .

Aceeași semnificație o are, pînă la urmă, și celebra formulă: « Medicul filozof este asemenea zeilor » (ἰητροὺς φιλόσοφος ἰσόθεος)³. Departe de a fi expresia unui respect desăvîrșit față de zei, cum opinează unii comentatori, sentința aceasta reprezintă mai degrabă o « blasfemie », întrucît proclamă egalitatea savantului cu ființele divine, cărora li se contestă astfel misterioasa lor atotputernicie.

Este cazul să amintim aici despre o achiziție relativ recentă a istoriei medicinei în legătură cu condițiile în care tînărul Hippocrate a dobîndit instrucția lui medicală. Se considera mai de mult că el s-a format în umbra templului din Cos al lui Asclepios. Săpăturile efectuate după primul război mondial în această insulă au demonstrat însă că avem de-a face cu o legendă, pentru simplul motiv că sanctuarul amintit s-a clădit tîrziu după moartea vestitului medic și gînditor. Astfel, primul altar al lui Asclepios a fost ridicat în Cos după anul 350 î.e.n., iar marele templu nu și-a deschis porțile decît la începutul secolului al III-lea⁴. Cît despre apartenența lui Hippocrate la dinastia « preotească » a Asclepiazilor, s-a dovedit că aceștia nu constituiau de fel o castă de preoți, fiind vorba de o familie care practica o medicină cu caracter laic, bazată pe inițierea fiului de către tată în « tainele » artei vindecării. Așa se explică faptul subliniat de Bourgey că, « oricît de multiple și de opuse ar fi . . . tendințele care se manifestă în diversele tratate (din *Corpus Hippocraticum*), niciodată nu apare în ele, măcar ca obiect de critică, silueta preotului vindecător »⁵.

Cel mult dacă, în unele cărți, precum în cea *Despre boala sfîntă*, întîlnim aluzii sau chiar atacuri la adresa « vrăjitorilor, descîntătorilor, șarlatanilor și a altor înșelători », care susțin că, prin mijloace supranaturale, pot vindeca epilepsia și

¹ *Despre aer, ape și locuri*, 22 (L. II, p. 76—78).

² *Prognosticul*, 1 (L. II, p. 112).

³ *Despre comportarea cuvenită*, 5 (L. IX, p. 232).

⁴ H. E. Sigerist, *Notes and Comments on Hippocrates*, în *Bulletin of the Institute of the History of Medicine*, 1934, nr. 3, p. 190. Vezi R. Herzog, *Das Asklepeion und die Aerzteschule von Kos*, în *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 1932, p. 274.

⁵ L. Bourgey, *op. cit.*, p. 111.

tot felul de boli pe care zeii le-ar abate asupra nefericiților muritori. Faptul că, în tratatul amintit, medicul hipocratic se prezintă ca un apărător al « adevăratului » respect pentru zei, respect incompatibil cu pretențiile impostorilor care declară că sînt capabili să influențeze voințele divine, nu trebuie să ne deruteze, îndemnîndu-ne să-l socotim pe autorul acestei scrieri drept « un credincios adevărat », cum îl caracterizează Bourgey¹. Nu este nevoie să fii un sincer adorator al zeilor pentru a demasca șarlatanismul cu argumentul că superstițiile presupun nesocotirea dogmelor religioase « autentice »². . . Withington remarcă just că în *Corpus Hippocraticum* se manifestă față de religie doar respectul formal pretins de cultul oficial³.

În 1719 a apărut la Rudolstadt, sub semnătura D.W.T.D., un opuscul intitulat *Hippocrates atheismi falso accusatus*, în care era combătută, cu patima obișnuită în asemenea caz trebuie să intervii; căci acolo unde este iubire pentru oameni este și iubire pentru meșteșug »⁴. Nu avem nici un motiv să credem că Hippocrate și discipolii săi ar fi nesocotit principiul de mai sus. Trebuie stăruit mai ales asupra faptului că hipocraticii, cel puțin în epoca redactării scrierilor de bază din *Corpus*, n-au făcut nici o deosebire între cetățeanul liber și sclav în ce privește respectul personalității umane și acordarea asistenței medicale. *Jurămîntul*⁵ îl ține dator pe medic să manifeste aceeași conștiinciozitate și puritate de intenții față de bărbat și femeie, față de adult și copil, față de omul liber și rob (ἐλευθέρων τε καὶ δούλων). André Bonnard a constatat că, dintre cei o sută de bolnavi menționați în cartea a cincea a *Epidemiilor*, cu siguranță că 19 erau sclavi (12 bărbați și 7 femei). Cifra reală poate fi chiar mai mare, întrucît nu posedăm indicații îndestulătoare despre starea socială a fiecărui pacient a cărui suferință este studiată în scrierea amintită⁶. Trebuie precizat că o asemenea atitudine deontologică nu era, la vremea aceea, un lucru curent. Platon arată că, cel mai adesea, sclavii primesc o îngrijire medicală sumară din partea unor sclavi care nu au beneficiat de instrucție profesională sistematică, pe cînd oamenii liberi sînt tratați de oameni liberi, cu pregătire temeinică și care zăbovesc lângă bolnav, dînd atît asistență, cît și explicațiile corespunzătoare asupra cursului bolii⁷.

¹ L. Bourgey, *op. cit.*, p. 111—112.

² Despre fondul ateist al tratatului amintit, vezi și nota lui F. H. Kessidi, *Гиппократ против религии*, în *Наука и жизнь*, 1958, nr. 1, p. 58—59.

³ E. T. Withington, *The History of Greek Therapeutics and the Malaria Theory*, apendice la lucrarea lui W. H. S. Jones, *Malaria and Greek History*, Manchester, 1909, p. 138.

⁴ *Preceptele*, 6 (L. IX, p. 258).

⁵ *Jurămîntul* (L. IV, p. 630).

⁶ A. Bonnard, *Civilisation grecque*, vol. II, Lausanne, 1957, p. 209.

⁷ *Legile*, IV, 720 c-d.

Democratismul școlii hipocratice prezintă și un aspect de altă natură, dar la fel de respectabil: preocuparea de a face înțelese noțiunile științifice medicale de către oricine. « După părerea mea, — scrie autorul *Vechii medici*, — cel care vrea să vorbească despre arta medicală trebuie să se apuce să spună, mai ales, lucrurile cunoscute de omul de rînd; căci spusele și cercetările medicului n-au alt obiect decît bolile de care suferă și este atins oricare... (Omului de rînd) îi va fi ușor să înțeleagă ceva aflat și explicat de alții »¹. În legătură cu aceasta se poate menționa că unele tratate hipocratice, precum cel *Despre afecțiuni*, se prezintă ca niște cărți « de medicină populară, avînd drept scop să-i permită omului obișnuit (ιδιώτης) de a înțelege regulile după care se conduce medicul »². În felul acesta, hipocratismul se dovedește a fi dușman al hieratismului medical, al cultivării « misterelor » vindecării în cercul unor inițiați, care se simțeau cu atît mai stăpîni pe ei, cu cît marea masă era mai străină de înțelegerea principiilor și procedeelelor artei lor.

Am încercat să recapitulăm pînă aci trăsăturile filozofice, științifice și morale care au conferit hipocratismului prestigiul său incomparabil de-a lungul a peste 20 de veacuri. Desigur că nu ne-am propus să întreprindem o analiză cuprinzătoare a gândirii hipocratice, ci ne-am limitat să desprindem unele aspecte pe care le considerăm esențiale pentru caracterizarea acestei gândiri. Am urmărit, pe de altă parte, să atragem atenția asupra acelor trăsături pozitive ale hipocratismului care, în cursul timpului, au avut de suferit un proces de revizuire ce a determinat, în anumite privințe, elaborarea unei imagini false despre orientarea generală a școlii din Cos.

Aminteam că revizuirea aceasta a început, pe cît se pare, îndată după moartea marelui Hippocrate (ceea ce nu însemnează că s-a datorat dispariției lui !). Analiza cărților din *Corpus Hippocraticum* despre care critica istorică, medico-istorică și filologică a dovedit, cu cel mai înalt grad de probabilitate, că nu aparțin protagonistului școlii din Cos, ci unor epigoni mai mult sau mai puțin tîrzii, arată că unele fisuri pozitiviste sau mistice au început să se ivească încă de la jumătatea secolului al IV-lea în mărețul edificiu al hipocratismului.

Doctrina umorală, de pildă, care în operele considerate astăzi autentice hipocratice deține un rol important în explicarea fenomenelor normale și patologice, fără să constituie însă cheia de boltă a întregului sistem, va dobîndi în lucrările ulterioare o însemnătate excepțională și, mai cu seamă, va tinde să capete un aspect dogmatic ce-și va pune pecetea pe foarte multe din raționamentele științifice din domeniul medicinei și biologiei. Din punct de vedere cronologic, se pare că în colecția hipocratică teoria celor patru umori corespunzătoare celor patru elemente se găsește formulată pentru prima oară în tratatul *Despre natura omului*, tratat pe care mulți comentatori competenți îl atribuie unor urmași ai marelui Hippocrate, și în nici un caz acestuia³. De remarcat că, pe lîngă incontestabilele sale laturi pozitive, rezultate din observarea perspicace a realității, teoria celor patru elemente și umori se resimte de o anumită tendință formalistă, prin reducerea, pe cale

¹ *Despre vechea medicină*, 2 (L. I, p. 572—574).

² E. Littré, *op. cit.*, vol. VI, p. 206.

³ A. Frenkian, *La méthode hippocratique dans «le Phèdre» de Platon*, București, 1941, p. 16.

speculativă, a multiplicității fenomenelor la efectele combinării recelui, caldului, uscatului și umedului. Se ajunge astfel uneori la un joc gratuit de simetrii, care pierde contactul cu realul și amenință să prezinte false soluții evasimagice în cele mai diverse probleme ale fiziologiei și patologiei.

Dacă conceptul de φύσις păstrase în cărțile hipocratice autentice un sens care, în genere, denota o orientare materialistă, anumite scrieri ulterioare din *Corpus Hippocraticum* vădese, dacă nu o alunecare netă spre vitalism, cel puțin grave șovăieli filozofice. Așa este cazul cu « focul înăscut » (ἐμφυτον πῦρ), menționat în tratatul *Despre inimă*. Vitaliștii declarați din secolele următoare vor ști să bată monedă din aceste șovăieli.

În tratatul *Despre natura femeii*, pe care însă, ce e drept, comentatorii tind să-l atribuie mai degrabă școlii din Cnidos, se arată că « lucrurile divine » (θεῖα) sînt primele cunoștințe pe care trebuie să le stăpînească un medic cu adevărat priceput¹. Cît privește pe autorul tirziului tratat *Despre săptămîni*, el cultivă, fără nici o rezervă, mistica cifrei 7, cu aplicațiile astronomice, astrologice, calendaristice, meteorologice, fizice, fiziologice, anatomice, nosologice etc. ale acesteia. Lucrarea în cauză constituie o reactualizare a tezelor celor mai fanteziste ale pitagoreismului. În cartea a patra a tratatului *Despre regim* se admite realitatea viselor prevestitoare, care ar avea valoarea unor mesaje ale zeilor².

Asemenea exemple de alterare a fondului materialist original al hipocratismului în scrierile mai recente ale Colecției hipocratice s-ar mai putea da. Ne vom opri totuși aici, trăgînd concluzia că, încă în perioada elaborării și definitivării colecției, au început să se manifeste unele semne de criză în științele medico-biologice. Poate ar fi exagerat să vorbim despre o fractură sau chiar, mai modest, de o cotitură care să fi intervenit, la jumătatea secolului al IV-lea, în dezvoltarea concepțiilor inițiale ale școlii din Cos, acele concepții care au însemnat o contribuție nemuritoare la tezaurul culturii mondiale. Este însă incontestabil că un proces de involuție s-a declanșat pe plan științifico-medical chiar din epoca în care cei care-l cunoscuseră nemijlocit pe marele Hippocrat, primind de la el instrucție profesională, continuau să activeze.

Să se datorească acea involuție faptului că hipocratizii erau incapabili să îmbogățească moștenirea genialului lor înaintaș? Dar care este atunci cauza *revizuirii* esențiale la care începe să fie supus, încă din această etapă, fondul realist al hipocratismului?

Credem că în privința aceasta trebuie să ținem neapărat seama de evoluția generală a stărilor de lucruri din Grecia în prima jumătate a secolului al IV-lea, perioadă cînd sistemul selavagist intră într-o criză fără precedent.

Apariția hipocratismului fusese legată de excepționalul avînt economic și cultural pe care l-a cunoscut lumea elină în epoca lui Pericle, epocă în care, după expresia lui Marx, « Grecia a atins cel mai înalt grad al înfloririi ei pe plan intern »³. Declinul școlii din Cos coincide cu marile frămîntări sociale determinate de urmările economice și politice ale pustiitorului război peloponeziac, care « zdruncinase bazele ordinii existente în orașele grecești »⁴. Polisul se dovedea tot mai necorespunzător

¹ *Despre natura femeii*, 1 (L. VII, p. 312).

² *Despre regim*, IV, 87 (L. VI, p. 640—642).

³ K. Marx și F. Engels, *Opere*, vol. I, București, 1957, p. 100.

⁴ V. S. Sergheev, *Istoria Greciei antice*, București, 1951, p. 241.

față de dezvoltarea forțelor de producție, făcându-se tot mai simțită necesitatea unor forme de organizare economică și administrativă mai cuprinzătoare. Antagonismele de clasă căpătaseră o ascuțime atît de mare, încît cadrul democrației sclavagiste caracteristic pentru epoca precedentă devine perimat în veacul al IV-lea. Războiul provocase, pe de altă parte, o accelerare a polarizării avuției sociale, permițînd îmbogățirea nemăsurată a unui pumn de cămătari și speculanți, o dată cu sărăcirea extremă a maselor muncitoare. Numărul sclavilor a crescut și el rapid. Foarte des izbucnesc în orașe răzmerițe ale populației înfometate și, în general, o atmosferă de deprimare începe să stăpînească.

Ca un reflex al acestei situații, în scrierile vremii se desemnează un întreg curent de critică a rînduierilor existente, de înfierare a dragostei de arginți, de idealizare a străvechii « vîrste de aur », în care proprietatea particulară nu se ivise încă, și de schițare a unor proiecte utopice pentru reforma și chiar reconstrucția din temelii a societății. Pînă și în *Scrisorile* apocrife incluse mai tîrziu în *Corpus Hippocraticum* răzbat ecourile nemulțumirii maselor față de abuzurile plutocrației. Într-o presupusă epistolă a lui Hippocrate către Damagetes se întîlnesc unele considerații atribuite lui Democrit asupra deșertăciunilor omenești, deșertăciuni printre care, la loc de frunte, se află « patima pentru bani, boală nesățioasă » (φιλαργυρία νοσος ἀόριστος). Astfel, oamenii « dărimă și reclădesc, iartă și se căiesc, întorc spatele îndatoririlor prieteniei, merg cu răutatea pînă la ură, calcă în picioare legăturile de rudenie, și toate acestea datorită patimii pentru bani »¹. În *Precepte*, tratat de certă orientare hipocratică, găsim aprecieri puțin măgulitoare față de comportamentul bolnavilor bogați, totdeauna capricioși, egoiști și încrezători în făgăduielile șarlatanilor².

Criza socială care începe o dată cu secolul al IV-lea nu avea ieșire, întrucît în Grecia antică nu existau de fel, la vremea aceea, condiții obiective pentru înlocuirea relațiilor sclavagiste cu altele, corespunzînd unui mod de producție mai evoluat³. De aici marasmul economic, politic și ideologic care, ulterior, se va accentua veac după veac. Dată fiind fragila fundamentare științifică a medicinei antice și greutatea specifică relativ mare a elementului « filozofic » în ansamblul conceptelor și al cunoștințelor pozitive cu care opera medicul acelor timpuri, influența factorilor social-economici asupra orientării teoretice și chiar asupra laturii tehnice a artei medicale s-a manifestat atunci mai prompt și, în unele privințe, mai profund decît avea să se exercite, de pildă, peste două milenii, cînd știința medicală va dobîndi o bază mult mai largă și deci mai stabilă, întrucît a reușit să acumuleze un impunător bagaj de noțiuni fiziopatologice și de procedee terapeutice bine verificate, bagaj aflat oarecum la adăpost de fluctuația « modelor ». Tocmai de aceea medicina de după Hippocrate s-a resimțit cu atîta intensitate de pe urma fenomenelor de criză caracteristice pentru societatea elină contemporană.

Secolul al V-lea se remarcase printr-un avînt deosebit al construcției și reconstrucției. În atmosfera optimistă determinată de înflorirea economică ce a urmat după războaiele medice, activitatea meșteșugărească căpătase proporții fără precedent, stimulată fiind, mai ales, de vastele lucrări de edificare inițiate în toate cetățile grecești și, în primul rînd, la Atena.

¹ *Scrisori*, 17 (L. IX, p. 370).

² *Preceptele*, 7 (L. IX, p. 260–262).

³ V. N. Diakov, *Grecia în prima jumătate a sec. al IV-lea î.e.n.*, în vol. *Grecia antică*, București, 1958, p. 492.

În general, preocuparea pentru tehnică se intensifică în această perioadă. Mintea iscoditoare a savanților și a meseriașilor imaginează numeroase aparate mecanice, în care-și găsesc aplicarea principiile teoretice ale geometriei și fizicii. Totodată sint alcătuite expuneri care sistematizau cunoștințele din cele mai diferite ramuri ale « artei », inclusiv arta medicală.

Dar fenomenele de criză ce se înregistrează pe plan social-economic începînd din preajma anului 400 tind să frîneze interesul pentru tehnica de esență meșteșugărească și să « reabiliteze », în schimb, preocupările speculative.

O expresie a acestei noi atitudini este și disprețul lui Platon față de experiența practică, în general, și față de meșteșuguri, în special¹. Pentru el, încercarea de a controla valabilitatea unui raționament recurgînd la o experiență echivală aproape cu un sacrilegiu, întrucît ideea, de origine divină, nu putea decît să fie înjosită prin chemarea ei în fața instanțelor judecătorești inferioare ale realității materiale. Platon considera experiența sensibilă drept izvorul cunoașterii eronate, deoarece ea se întemeia pe aparențe, iar nu pe esențe. De aici, în bună măsură, și ostilitatea lui față de sofisti, care pretindeau să predea « din afară » cunoștințe științifice unor ignoranți ce năzuiau spre înțelepciune, cînd adevărata știință ar fi « interioară », dezvoltîndu-se spontan în suflet și deci neputîndu-se transmite ca atare altora².

Ar exista deci o falsă știință, întemeiată pe cunoșterea empirică, și o știință veritabilă, izvorită din cultivarea metodică, cu ajutorul exclusiv al raționamentelor, a propriilor latențe spirituale, căci știința veritabilă nu este altceva decît evocarea sau reactualizarea ideilor pure de care sufletul s-a despărțit temporar atunci cînd a coborît în lumea materială. Tocmai la aceste două modalități, cu totul inegale ca semnificație și valoare de cunoaștere științifică, se referă Platon în pasajul citat din *Legi*, unde pomenește despre preinșii medicii, cei cu instrucție căpătată empiric și care îngrijesc de sclavii bolnavi, și despre adevărații medici, care au studiat metodic știința medicală, reflectînd asupra fenomenelor patologice și asupra mijloacelor terapeutice³.

Concepția platonice în legătură cu superioritatea cunoașterii speculative față de cea empirică își va afla ecoul și în Colecția hipocratică. De pildă, în tratatul *Despre vînturi* se arată că aerul (ἀήρ, φῦσα) sau suflul (πνεῦμα) constituie cauza principală a tuturor fenomenelor cosmice, fizice și biologice, iar acest aer, deși rămîne « invizibil pentru ochi, este vizibil pentru gîndire » (τῷ δὲ λογισμῷ φανερός)⁴. Ce departe se situează de hippocratismul autentic această proclamare a preponderenței speculației raționale asupra observației raționate !

De notat că totuși, la sfîrșitul secolului trecut, tratatul *Despre vînturi* a fost considerat de unii elasiști drept singura scriere în privința căreia se poate afirma cu certitudine că sintetizează adevărata învățătură a școlii din Cos. Aceasta, fiindcă se descoperise un papirus medical anonim, în care « părintelui medicinei » i se atribuiu vederi similare celor expuse în lucrarea amintită. Astfel, teoria speculativă despre aer (și echivalentul lui, *pneuma*) părea să reprezinte conceptul fundamental

¹ P. M. Schuhl, *Essai sur la formation de la pensée grecque*, ed. II, Paris, 1949, p. 378—379.

² E. Halévy, *La théorie platonicienne des sciences*, Paris, 1896, p. 98.

³ P. Kucharski, *Les chemins du savoir dans les derniers dialogues de Platon*, Paris, 1949, p. 136.

⁴ *Despre vînturi*, 3 (L. VI, p. 94).

al hipocratismului. O analiză mai aprofundată a demonstrat însă validitatea aprecierii comentatorilor mai vechi, care opinaseră că *Despre vînturi* nu este decît un « discurs », o producție retorică destinată, în spiritul epocii, să argumenteze o teză anumită, în cazul de față teza că aerului îi revine rolul primordial, atît în univers, cît și în organismul uman. Papirusul respectiv era, după toate probabilitățile, «caietul de notițe» al unui învățăcel în ale medicinei, caiet în care acesta a copiat sau, mai degrabă, a parafrazat și rezumat unele scrieri cu circulație la acea epocă și, în primul rînd, lucrările lui Menon, un discipol al lui Aristotel¹.

Trebuie însă subliniat că, în timpul vieții lui Menon, deci la abia o jumătate de secol după moartea marelui Hippocrate, nedumeririle și confuziile în legătură cu autenticitatea operelor acestuia începuseră să se și manifeste, o dată ce tratatul sofist *Despre vînturi* i-a fost atribuit lui. Fapt care arată că disoluția școlii din Cos era atunci destul de înaintată sau măcar că procesul de revizuire a concepțiilor hipocratismului originar ajunsese atît de departe încît o asemenea substituire de autori nu mai trezea obiecții, chiar cînd ilustrului medic din Cos i se împrumutau convingeri fără nici o contingență cu acelea pe care le profesase în realitate².

Galen îl califică pe Platon drept un asiduu imitator al lui Hippocrate, adăugînd că cele mai importante dogme platonice ar fi fost împrumutate de la «părintele medicinei»³. Afirmția este, neîndoios, inexactă, dar la fel de neîndoios este că celebrul filozof atenian a studiat operele hipocratice, pe care le și citează (precum în *Fedru*). Mult mai însemnată decît influența exercitată de hipocratism asupra doctrinei lui Platon se dovedește însă a fi înfrîurirea platonismului asupra evoluției școlii din Cos, după dispariția corifeului acesteia.

Însuși bătrînul Sprengel remarcase proporțiile fenomenului de revizuire a învățăturii hipocratice în cursul secolului al IV-lea. « Abia fusese descoperită calea ce putea duce spre desăvîrșire, abia se recunoscuse că observația este suportul cel mai trainic al tuturor raționamentelor în medicină, — notează medico-istoricul german, — că, atrasă de preferința generală pentru dialectică și speculații, (medicina) a părăsit din nou această orientare și, de dragul unor sterpe subtilități, a neglijat adevărurile veșnice propagate de Hippocrate». Dogmatizarea hipocratismului, mai constată Sprengel, a început prin introducerea fizicii lui Platon în medicină⁴.

Nu este, de altminteri, exclus ca puternica influență a medicinei siciliene asupra școlii dogmatice de ascendență hipocratică să se fi manifestat mai cu seamă prin intermediul platonismului. Se știe că Platon stabilise legături personale, în cursul călătoriilor sale în Sicilia, cu unii din exponenții de seamă ai școlii medicale din acea insulă și, în primul rînd, cu Filistion din Loeri. Medicina siciliană, reprezentată pe atunci de urmașii lui Empedocle, propaga teoria celor patru umori, considera inima drept organul esențial al economiei, iar πνεῦμα drept suflul vital

¹ W. H. S. Jones, *Introduction la The Medical Writings of Anonymus Londinensis*, Cambridge, 1947, p. 8.

² Includerea în *Corpus Hippocraticum* a multor scrieri ale școlii medicale din Cnidos, rivala declarată a celei din Cos, se explică nu numai prin aceea că opoziția dintre concepțiile acestor școli nu era atît de marcată, mai ales sub raportul metodelor terapeutice, cît au presupus unii comentatori, dar și prin faptul că procesul de revizuire a hipocratismului avea să împiedice manifestarea individualității reale a învățăturii lui Hippocrate.

³ *Despre folosința părților corpului omenesc*, I, VIII (Kühn, III, p. 16).

⁴ K. Sprengel, *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde*, vol. I, Halle, 1800, p. 433 și 435.

cu sediul în inimă, recomanda o terapie bazată pe dietetică și, cu toate că promova cercetarea anatomică și experimentul fiziologic și terapeutic, nu disprețuia speculația filozofică, ba chiar arăta un anumit interes față de practicile magice. Toate aceste trăsături doctrinare își au corespondentul, într-o măsură sau alta, atât în scrierile platonice, cât și în anumite cărți tîrzii ale Culegerii hippocratice, printre care tratatul *Despre inimă*.

Cît privește noțiunile medicale întîlnite în opera lui Platon, este de notat că multe din ele sînt cu totul străine literii și spiritului lucrărilor hippocratice a căror autenticitate este mai puțin pusă la îndoială. Astfel, teza platonicească despre destinul individual imuabil al fiecărei boli nu are nimic comun cu concepția marelui Hippocrate despre evoluția și prognosticul bolii în funcție de mobilizarea capacității naturale de rezistență a organismului și intervenția factorilor externi (printre care se numără și mijloacele terapeutice). « Dacă nu sînt prea periculoase, bolile nu trebuie întăritate cu leacuri, — recomandă Platon, care adaugă: — Într-adevăr, alcătuirea bolilor se aseamănă, într-o privință, cu natura ființelor vii. Iar alcătuirea ființelor vii impune, pentru fiecare specie în parte, anumite răstimpuri de viață determinate. Orice ființă vie se naște avînd în sine o anumită durată de existență hotărîită de soartă, excepție făcînd accidentele datorite necesității. . . Dacă prin lucrarea leacurilor punem capăt bolii înainte de termenul fixat, din bolile ușoare se nasc atunci, de regulă, boli mai grele, iar din boli puține, boli mai numeroase »¹. La prima vedere s-ar părea că aci avem de-a face cu o concepție apropiată de cea a « zilelor critice », care și ea se întemeiază pe punerea în evidență a anumitor intervale de timp în desfășurarea unui proces morbid oarecare. În realitate nu există nici o înrudire între concepția lui Platon despre termenele îmbolnăvirilor și aceea a lui Hippocrate. Pentru filozoful din Atena, boala este provocată de un misterios « corp străin », cu ființa sa proprie și cu destinul său inexorabil, corp care vine să se cuibărească în organismul bolnavului; pentru Hippocrate, suferința reprezintă un fenomen natural, datorit tulburării de către factori materiali a echilibrului firesc al organismului. De aceea, cînd este vorba de recidiva îmbolnăvirii, Hippocrate are în vedere faptul că suferindul n-a putut realiza în întregime, din motive explicabile fiziopatologice, fenomenele prin care se manifestă « criza », în timp ce Platon consideră recidiva drept împlinirea destinului unei boli ce nu fusese lăsată de către medic să-și urmeze cursul fatal.

Concluzia practică a atitudinii teoretice adoptate de platonicieni în problema esenței proceselor morbide era că evoluția bolii nu trebuie stingherită prin tratament medical, întrucît vindecarea reală nu poate surveni decît atunci cînd boala ajunge la termenul său prestabil, termen neinfluențabil de efortul terapeutic. Mai mult încă, medicina ar îndeplini un rol social negativ tocmai fiindcă încearcă să prelungească viața unor indivizi incapabili, datorită bolii, să servească în mod corespunzător cetatea. Platon definește medicina epocii sale drept « o metodă de cultivare a bolii », întrucît, de multe ori, datorită îngrijirii medicale, boala întîrzie să-și afle sfîrșitul firesc prin decesul bolnavului². . .

Platon preconizează așadar o atitudine medicală de pasivitate cvasiabsolută în fața bolii. Acest contemplativism, perfect compatibil cu vederile unui filozof idealist, se dovedește însă a fi o monstruoasă etică atunci cînd însuși medicul încearcă

¹ *Timeu*, 89 b-c.

² *Republica*, 406 a și 407 d-e.

să-l pună în practică, uitînd că noblețea profesiei sale nu constă decît în lupta neîntreruptă și necondiționată cu suferința și moartea. Deși scrierile hipocratice oferă înalte exemple de activism terapeutic rațional, revizuirea vitalistă la care a fost supusă doctrina școlii din Cos i-a creat acesteia faima nemeritată de a fi preconizat expectativa sistematică¹. S-a spus că vindecarea bolii a fost lăsată de Hippocrate în seama unei forțe imateriale, care ar acționa spontan și necontrolabil pentru restabilirea echilibrului funcțional al organismului. Forța în cauză ar fi tocmai « natura » (φύσις), care însă, cum am mai arătat, posedă în cărțile hipocratice autentice o semnificație concretă, nedepășind de fel limitele viziunii materialiste asupra fenomenelor biologice.

Sub înfrîurirea platonismului, hipocratizii au început să confunde φύσις-ul materialist cu πνεῦμα de esență spiritualistă, iar ulterior, discipolii lui Aristotel au identificat întru totul conceptul de φύσις cu acela de ψυχή, care în sistemul marelui filozof și savant din Stagira este sinonim cu principiul vital al plantelor, animalelor și omului, organizatorul funcțiilor și structurii acestor viețuitoare conform planurilor inteligenței supreme. În felul acesta, φύσις-ul a fost investit cu un sens finalist și, prin urmare, deist de care el rămăsese cu totul străin în contextul cărților ce stau la baza Colecției hipocratice. Mai tîrziu, tendința « dematerializării » φύσις-ului hipocratic va afla susținători și printre adepții moralei stoice, care promovau un naturism de esență idealistă².

Iată cum, în decurs de numai două-trei secole, hipocratismul a suferit, în condițiile social-economice ale lichidării democrației sclavagiste în lumea elină, o « schimbare la față » care va face cu neputință pentru foarte multă vreme nu numai valorificarea corespunzătoare a metodologiei clinice realiste preconizate de școala din Cos în perioada sa de acme, ci chiar utilizarea judicioasă a fondului terapeutic empiric pe care-l folosiseră medicii din jurul anului 400. Hipocratizii dogmatici și-au întemeiat în mod deliberat raționamentele medicale nu pe materialul de observație, ci pe cîteva premise teoretice iluzorii, împrumutate din arsenalul sistemelor filozofice idealiste sau eclectice. Speculația a devenit astfel fundamentul medicinei. Pentru adoptarea unui mijloc terapeutic nu era suficientă verificarea experimentală a eficacității sale, ci se pretindea justificarea « logică » a corespondenței sau opoziției dintre pretensele calități oculte ale drogului respectiv și cele ale bolii în care el urma să fie aplicat.

« Trebuie mai întîi să ne ocupăm cu filozofia (φιλοσοφητέον ἡμῖν ἐστὶ πρότερον), dacă vrem să fim cu adevărat discipolii lui Hippocrate », scrie Galen³. Din păcate, acest îndemn pare să nu aibă în vedere metodologia filozofică a adevăratului hipocratism, care nu admitea ruptura dintre raționamentul științific și observația practică, ci dă impresia că se referă la speculația formală asupra unor « esențe »

¹ Astfel, Claude Bernard va afirma și el că terapeutică « este nulă la Hippocrate », continuatorii acestuia fiind medici « care nu aveau drept scop să acționeze asupra bolii pentru a o vindeca, ci care aveau drept scop să studieze boala pentru a-i prevedea desfășurarea, pentru a o clasifica și a-i preciza caracterele sau diagnosticul » (*Principes de médecine expérimentale*, Paris, 1947, p. 96 și 98). În realitate, medicul hipocratic aștepta manifestarea simptomelor bolii nu dintr-o pasiune « contemplativă », ci tocmai fiindcă înțelegea să acționeze în cunoștință de cauză, adaptîndu-și atitudinea terapeutică la evoluția cazului clinic respectiv. Și în această privință se manifestă superioritatea hipocratismului față de medicina magică, în care folosirea schemelor rituale stereotipe face inutilă relativă expectație preconizată de școala din Cos.

² Sînt cunoscute afinitățile dintre stoicism și concepțiile școlii medicale pneumatice.

³ *Medicul cel mai bun este și filozof* (K. I, p. 62—63).

imateriale. Pentru hipocratizi, medicina era tot mai puțin *τέχνη* în vechiul înțeles, pe care-l folosise și marele Hippocrate, de ocupație aplicată pe concret, înrudită cu meșteșugul productiv al meseriașului, și tot mai mult *τέχνη* în înțelesul, mai « distins », de îndemânare creatoare în domeniul artelor plastice, al oratoriei și al preocupărilor teoretice îndeobște.

Este interesant de semnalat că speculația dogmatică a fundamentat în medicina timpului două atitudini practice contradictorii, însă la fel de dăunătoare: partizanii naturismului recomandau expectația absolută, pe considerentul că medicul are ca primă îndatorire să nu stînjenească « natura » în demersurile ei salutare, pe cînd adepții altor școli medicale cultivau tendința spre polifarmacie, pe motiv că oricărui simptom manifestat în cursul unei boli, de fiecare organ în parte, îi corespunde un anumit remediu ce poate fi dedus pe cale logică, cunoscînd « simpatia și antipatia » dintre diferitele droguri și umori.

Împotriva dogmatismului speculativ avea să se ridice curînd școala medicală empirică, adversară a generalizărilor de orice fel. Numai că empiricii se mulțumeau cu descrierea, adesea oțioasă, a fenomenelor patologice și cu indicarea formală a mijloacelor terapeutice a căror eficacitate li se părea probată. Subaprecierea cunoașterii raționale și disprețul pentru preocupările teoretice i-au condamnat pe empirici fie la șovăieli anihilante, fie mai cu seamă la o nejustificată siguranță de sine, la fel de amăgitoare ca aceea a dogmaticilor.

Atît orientarea speculativă, cît și cea empirică au înlesnit infiltrațiile mistice în medicina posthipocratică. Am amintit despre recidivele pitagoreice care s-au manifestat pînă și în unele cărți tîrzii din *Corpus Hippocraticum*, dar fenomenul cel mai izbitor este, în această privință, amploarea luată, încă din secolul al IV-lea, de medicina templelor, medicină care, pe alocuri, va tinde chiar să și-o subordoneze pe cea științifică.

Cultul lui Asclepios a fost introdus la Atena în anul 420, desigur că în legătură cu marile epidemii (de o natură încă neelucidată) care au bîntuit cetatea la acea epocă¹. Dar această îmbogățire a panteonului atenian nu a coincis cu o afirmare a medicinei hieratice. În veacul următor, sub acțiunea factorilor social-istorici care au determinat propagarea misticismului, templele devin însă locuri de pelerinaj frecventate în mod curent de suferinzii de tot soiul. Scena « incubăției » din *Plutos* al lui Aristofan nu ridiculizează o practică « vindecătoare » superstițioasă în curs de lichidare, ci una care abia căpăta extindere. De subliniat că, totuși, nici în secolul al IV-lea nu întîlnim medici care să-și exercite profesiunea în incinta sanctualelor. Curînd însă, titlul de « medic și preot al lui Asclepios » va intra în obișnuință, ca în perioada romană să apară medici care fondează « asclepeioane » pentru a practica ei înșiși în ele².

¹ I. I. Russu, *Aesculapius, contribuție la preistoria medicinei*, în *Istoria medicinei. Studii și cercetări*, București, 1957, p. 12—13.

² E. T. Withington, *op. cit.*, p. 152. Dar Jones și Withington încearcă să explice decăderea Greciei după secolul lui Pericle prin ravagiile pe care le-ar fi produs paludismul. De aci și relativul declin al medicinei științifice, neputincioasă în fața bolii, de aci și favoarea de care au ajuns să se bucure magia și medicina templelor, întrucît se înregistrau unele cazuri de vindecare « miraculoasă » a malariei prin autosugestie. Este inutil să insistăm asupra caracterului cu totul nesatisfăcător al acestor explicații patologice ale unui fenomen social-economic cu rădăcini atît de profunde, cum a fost decadența polisului după secolul al V-lea. De altminteri, Jones nu a reușit să demonstreze măcar faptul că paludismul luase în Grecia proporții catastrofale începînd din jurul anului 400 î.e.n.

Opera lui Hippocrate reprezintă, în medicina antică, punctul culminant al strădaniei de a elibera arta vindecării de sub tutela misticismului. Urmașii marelui gânditor și savant nu au mai știut să manifeste aceeași inflexibilă hotărâre de a nu pactiza cu religia și supranaturalul. Însuși Galen consemnează în scrierile sale cazuri de vindecări obținute prin «cure» magice, ba chiar recomandă purtarea amuletelor protectoare¹. Să se datoreze această recrudescență a magiei în secolul al IV-lea și în perioada următoare influenței misticismului oriental, de care grecii s-ar fi contaminat de la perși, în cursul războaielor medice, așa cum presupune Castiglioni²? Factorul extern a putut juca, desigur, un anume rol, dar hotărâtor pentru extinderea superstițiilor a fost marasmul economic, social și politic în care se afunda fără scăpare lumea elină.

Semnificativă este, în aceeași ordine de idei, tendința ce se schițase în antichitate de a atribui calități supraomenești personalității lui Hippocrate³. Acest cult, atât de străin spiritului hipocraticismului original, constituie prin el însuși un indiciu al ignorării valorii metodologiei filozofice și clinice a școlii din Cos, căci numai cineva care nu înțelege în ce mod au dobândit hipocraticii strălucirile lor succese medicale poate presupune că asemenea rezultate s-ar datora unei dotări supra-naturale.

Pe de altă parte, preocupările astrologice aveau să se accentueze și ele în jurul erei noastre. Importantele cercetări astronomice desfășurate de savanții din Alexandria au îmbogățit cunoștințele pozitive despre mișcarea stelelor și a planetelor, dar nu e mai puțin adevărat că aceiași savanți, în frunte cu Ptolemeu, se raliuau ideii că destinul indivizilor și al popoarelor depinde de poziția relativă a corpurilor cerești. Ecouri ale acestei concepții se întâlnesc și în scrierile lui Galen. Spre deosebire de Hippocrate, care admitea doar influența *meteorologicului* asupra stării de sănătate, celebrul medic greco-roman din secolul al II-lea e.n. a acordat uneori un rol determinant elementului *astrologic* în explicarea fenomenelor morbide⁴. «Astrele, care sînt străvezii și uscate, posedă o înțelepciune supremă (*ἀκραν σύνεσιν ἔχειν*); căci dacă cineva ar nega aceasta, înseamnă că nu pricepe măreția și superioritatea zeilor», afirmă Galen⁵. Declarația aceasta dă măsura infiltrațiilor mistice în medicina de după Hippocrate.

Ar fi însă cu totul greșit să socotim că, în jumătatea de mileniu care desparte pe Hippocrate de Galen, medicina nu ar mai fi progresat, ba poate chiar că ar fi decăzut. Prin ea însăși, uriașa operă galenică reprezintă o dezmințire a acestui punct de vedere.

De-a lungul secolelor, generație după generație, medicii au adăugat contribuția lor, cînd mai importantă și cînd mai modestă, la tezaurul artei vindecării. Școala medicală din Alexandria a constituit o remarcabilă etapă pregătitoare în elaborarea bazei experimentale a viitoarei medicini științifice (de menționat că acest moment de avînt creator a corespuns unei intense vieți economice în marele oraș de la gurile Nilului).

Dacă în decursul acestor 500 de ani idealismul și misticismul au recîstigat din terenul pe care-l pierduseră la un moment dat în medicina teoretică și practică

¹ E. T. Withington, *op. cit.*, p. 152—153.

² A. Castiglioni, *Incantesimo e magia*, Milano, 1934, p. 231.

³ L. Bourgey, *Observation et expérience chez Aristote*, Paris, 1955, p. 38.

⁴ A. Castiglioni, *op. cit.*, p. 302—303.

⁵ *Deprinderile sufletului sînt urmea temperamentelor corpului*, V (K. IV, p. 786).

nu înseamnă că filonul realist și nerezligios s-ar fi epuizat cu totul în medicina antică. Este de ajuns să amintim despre rădăcinile materialiste ale școlii metodice, al cărei doctrinar, Asclepiade, a criticat fără rezerve orientarea vitalistă, cu complementul ei practic, pasivitatea terapeutică promovată de preinșii continuatori ai învățăturii hipocratice.

De fapt, pe măsură ce persoana lui Hippocrate tindea să fie zeificată, opera lui înceta să constituie un îndreptar sau măcar un obiect de meditație pentru majoritatea medicilor. Galen constata că aceștia, deși îl admiră pe ilustrul lor înaintaș, nu-i citesc scrierile, sau dacă le citesc nu le înțeleg, sau dacă le înțeleg nu aplică principiile care stau la baza Colecției hipocratice¹. Este de remarcat că Galen însuși nu a izbutit să se mențină cu consecvență pe linia hipocratismului autentic, cu toate că celebrul medic din Pergam avea un adevărat cult pentru protagonistul școlii din Cos; ideologia dominantă în Roma perioadei imperiului l-a împiedicat să valorifice pînă la capăt metoda materialistă cu care Hippocrate înzestraseră științele medicale².

Galen era un spirit cu adevărat enciclopedic. Pasiunea pentru erudiție el a îmbinat-o cu un deosebit talent de experimentator, ceea ce i-a permis să aducă o contribuție de seamă la progresul anatomiei, patologiei, terapeuticii și farmacologiei. Dar savanții medievali au apreciat mai ales preocuparea lui Galen pentru sistematizarea dogmatică și, mai presus de orice, concesiile pe care vestitul medic greco-roman le-a făcut idealismului. Același Galen care recunoștea că «afecțiunile corpului le domină pe cele ale sufletului» (... τῶν τοῦ σώματος κακῶν δυναστεύεσθαι τὴν ψυχὴν)³, alăturîndu-se deci punctului de vedere materialist, declara cu alt prilej că «trupul este instrumentul (ὄργανον) sufletului»⁴, formulă tipică pentru gînditorii idealști. De altminteri, întreaga operă anatomo-fiziologică a lui Galen este pătrunsă de ideea că diversele organe, cu forma și structura lor, au fost create de către o inteligență supremă în vederea îndeplinirii anumitor funcții prestabilite⁵. Acest finalism (deist, ca orice finalism) explică marea favoare de care s-au bucurat timp de un mileniu și jumătate cărțile medicului din Pergam în cercurile științifice aflate sub dominația spirituală a teologiei (creștine sau musulmane).

Comentariul eclectic și, adeseori, net idealist al lui Galen va influența în mod hotărîtor interpretarea scrierilor hipocratice, chiar a celor în care materialismul și-a găsit o expresie cît se poate de clară. Sute de ani, hipocratismul va fi identificat cu imaginea deformată pe care o reflectează oglinda curbă a dogmatismului galenic. Legenda vitalismului hipocratic s-a perpetuat pînă în zilele noastre, dobîndînd răspîndirea și tenacitatea atîtor alte prejudecăți. Acest Hippocrate răstălmăcit pare a fi devenit patronul celor ce manifestă dispreț față de terapeutică «oficială», al șamanilor moderni, al promotorilor intuiționismului și ocultismului în medicină.

Apogeul școlii din Cos a corespuns amiezii democrației eline, iar elaborarea Colecției hipocratice s-a încheiat atunci cînd amurgul prindea să coboare peste

¹ *Medicul cel mai bun este și filozof* (K. I, p. 55).

² Despre determinismul social al orientării filozofice a lui Galen, vezi și articolul lui V. L. Bologa și S. Izsák, *Marele medic Avicena (Ibn Sina)*, în Revista de ocrotire a sănătății în R.P.R., 1952, nr. 6, p. 81.

³ *Deprinderile sufletului sînt urmarea temperamentelor corpului*, V (K. IV, p. 788).

⁴ *Despre folosința părților corpului omenesc*, I, 2 (K. III, p. 2).

⁵ Cu atît mai surprinzătoare sînt afirmațiile nehipocratistului R. Allendy, care îi atribuie lui Hippocrate o «rodnică» orientare finalistă, iar lui Galen un «reprobabil» punct de vedere materialist determinist (*Orientation des idées médicales*, Paris, 1929, p. 22).

cetățile grecești. Rod al unei epoci care a prețuit lumina, învățătura « părintelui medicinei » reprezintă o afirmare a forței rațiunii pusă în serviciul desăvîrșirii fizice și morale a omului.

Hippocratismul autentic este de aceea incompatibil cu atitudinea celor care, lansînd astăzi lozincă « întoarcerii la Hippocrate », dovedesc neîncredere în posibilitățile științei de a contribui la făurirea unei vieți mai sănătoase și mai demne pentru umanitatea ce se pregătește să părăsească pentru totdeauna imperiul necesității oarbe.

УЧЕНИЕ ГИППОКРАТА И ЕГО АНТИЧНАЯ РЕВИЗИЯ

РЕЗЮМЕ

Труды Гиппократы выделяются остротой клинической наблюдательности, старанием уточнить реальную причину болезненных проявлений, а также силой научного обобщения. Настоящее гиппократовское учение ставит в основу медицинской практики наблюдение и эксперимент, оно отвергает как догматизм, так и идеалистические жлетолкования. В работах Гиппократы термин *physis* не имеет того виталистического значения, которое приписывают ему некоторые комментаторы, а сохраняет свое конкретное текущее значение. Так же ошибочны и попытки найти в этих работах мистические или теистические тенденции, или хотя бы определенную склонность к магии и астрологии. В *Corpus Hippocraticum* не встречается даже намеска на решительное влияние звезд на здоровье людей. Гиппократ упоминает о положении звезд во время эпидемии только лишь с целью уточнить время года, в которое произошли данные заболевания. Астрономический элемент нужно рассматривать в трудах «отца медицины» сквозь призму календаристики, метеорологии, а не астрологии.

Еще в первой половине IV в. до н.э., следовательно в период, когда составление *Corpus Hippocraticum* еще не было закончено, в ориентировке косской школы отмечается отдаление от позиций детерминизма, все более и более явное сползание к догматическому витализму, определенный идеалистический пересмотр учения Гиппократы. Все исследователи признают, что вскоре после его смерти, медицинское направление, прославленное Гиппократом, вступило в фазу непоправимого упадка. Некоторые исследователи ограничиваются констатированием этого явления, другие же пытаются объяснить этот инволюционный процесс лишь слабыми личными качествами последователей Гиппократы. Причина пересмотра первоначального гиппократовского учения обусловлена, однако, общей эволюцией положения в Греции после 400 г. до н.э., когда рабовладельческий строй вступил в невиданный еще кризис. Появление гиппократовского учения было связано с исключительным экономическим и культурным расцветом элинского мира в эпоху Перикла, тогда как упадок косской школы совпадает с социаль-

ными волнениями и идеологическим кризисом, обусловленными экономическими и политическими последствиями пелопоннесской войны.

Последователи великого Гиппократы недооценивали рациональное наблюдение, предпочитая догматические спекуляции, в которых чувствовались отзвуки платоновского идеализма. В поздних «гиппократических» работах понятие *physis* начинает на самом деле приобретать виталистический оттенок. В следующих веках, параллельно с углублением кризиса, связанного с ликвидацией рабовладельческой демократии, медицина сопротивляется все более слабо идеалистическим, мистическим влияниям. В то же время «гиппократики» становятся сторонниками выжидательного лечения, поскольку они в значительной мере утратили веру в возможности своего искусства, довольствуясь лишь поддержкой спонтанного действия предполагаемой нематериальной «выздоровительной природы». Следует заметить, что этот процесс совпадает с тенденцией обожествления самого Гиппократы.

Знаменательно, что Галену, известному врачу II в. н.э., страстному почитателю Гиппократы, не удалось в условиях этой эпохи использовать полностью реалистическую основу настоящего гиппократизма: господствующая идеология в Риме, в период империи, помешала ему усвоить и последовательно применять материалистическую методологию косской школы. Таким образом и объясняются уступки Галена по отношению к витализму и биологическому финализму. Эклектические, а часто прямо идеалистические комментарии Галена решающим образом повлияли на позднейшее истолкование сочинений Гиппократы, даже тех, в которых материализм выражен особенно ясно.

На протяжении многих веков гиппократизм отождествлялся с искаженным образом, отражаемым кривым зеркалом галеновского догматизма, который представляет собой основной источник нынешнего так называемого неогиппократического направления.

L'HIPPOCRATISME ET SA RÉVISION DANS L'ANTIQUITÉ

RÉSUMÉ

Les livres hippocratiques se distinguent par l'acuité de l'observation clinique, l'effort visant à préciser l'étiologie réelle des manifestations morbides, enfin par la vigueur de la généralisation scientifique. L'hippocratism authentique assied la pratique médicale sur l'observation et l'expérimentation, et rejette aussi bien le dogmatisme que les pseudo-explications idéalistes. Dans les écrits hippocratiques, le terme de *physis* n'a nullement le sens vitaliste que lui attribueront certains commentateurs, mais conserve sa signification concrète courante. Non moins erronées sont les tentatives de ceux qui veulent découvrir dans ces écrits des tendances mystiques ou théistes, ou pour le moins une certaine prédilection pour la magie et l'astrologie. Le *Corpus Hippocraticum* ne fait nulle part allusion à une influence déterminante des astres sur la santé humaine. Si l'illustre médecin mentionne la position des constellations lors d'une épidémie, c'est simplement pour préciser la

saison à laquelle elle s'est produite. Dans les œuvres du « Père de la médecine », l'élément astronomique est à considérer du point de vue du calendrier et de la météorologie et non pas de l'astrologie.

Dès la première moitié du IVe siècle av. n. è., c'est-à-dire à une époque où l'élaboration du *Corpus Hippocraticum* n'était pas encore achevée, on constate un changement dans l'orientation de l'École de Cos: elle s'écarte, en effet, des positions du déterminisme pour glisser de plus en plus vers un vitalisme dogmatique, vers la révision idéaliste de la doctrine hippocratique. Les historiens sont unanimes à reconnaître qu'après la mort d'Hippocrate le courant médical qu'il avait illustré entre dans une phase irrémédiable de déclin. Certains se bornent à constater le phénomène, alors que d'autres essaient d'expliquer ce processus d'involution par la médiocrité des successeurs du maître.

En réalité, cette révision de la doctrine originelle tient de l'évolution générale de la situation en Grèce après l'an 400 av. n. è., lorsque le système esclavagiste connut une crise sans précédent. De même que l'apparition de l'hippocratisme avait correspondu à l'essor économique et culturel exceptionnel du monde hellène à l'époque de Périclès, le déclin de l'École de Cos coïncidait avec les troubles sociaux et la crise idéologique engendrés par les suites économiques et politiques de la guerre du Péloponèse.

Les épigones du grand Hippocrate ont sous-estimé la valeur de l'observation raisonnée, lui préférant la spéculation dogmatique, où se retrouvaient les échos de l'idéalisme platonicien.

Dans les ouvrages « hippocratiques » ultérieurs, le concept *physis* commence, en effet, à se teinter de vitalisme et aux siècles suivants, parallèlement à l'aggravation de la crise suscitée par la liquidation de la démocratie esclavagiste, la médecine opposera une résistance de plus en plus faible aux infiltrations idéalistes et mystiques. En même temps, les successeurs d'Hippocrate, ayant en bonne partie perdu confiance dans les possibilités de leur art, adoptent une attitude expectante en thérapeutique, se contentant d'aider l'action spontanée de la prétendue « nature médicatrice », d'essence immatérielle. Il convient de remarquer que ce processus coïncidait avec la tendance à déifier la personne d'Hippocrate.

Il est significatif que Galien, le célèbre médecin gréco-romain du IIe siècle de n. è., admirateur passionné de l'œuvre d'Hippocrate, n'ait pas réussi, dans les conditions de son temps, à mettre entièrement en valeur le fond réaliste de l'hippocratisme authentique, l'idéologie dominante de la Rome impériale l'ayant empêché de s'assimiler et d'appliquer d'une manière conséquente la méthode matérialiste de l'École de Cos. C'est ce qui explique les concessions que Galien consent au vitalisme et au finalisme biologique. Le commentaire éclectique — souvent nettement idéaliste — de Galien exercera une influence décisive sur l'interprétation des écrits hippocratiques, de ceux-là même où le matérialisme se manifeste sous une forme parfaitement claire. Désormais, quelques siècles durant, l'hippocratisme sera identifié à l'image que réfléchit le miroir déformant du dogmatisme galénique, qui est la principale source de l'orientation soi-disant néo-hippocratique actuelle.

TEORIA SOFISTĂ A EGALITĂȚII NATURALE

DE

ZOE PETRE

În cea mai mare parte a literaturii de specialitate, personalitatea și ideile sofștilor au fost considerate exclusiv ca rezultate ale unei epoci și nu ca expresie a unor interese de clasă; ca urmare, aspectul critic al tezelor lor social-politice a fost înțeles ca o negare destructivă a esenței democrației selavagiste¹.

Acest mod de a vedea lucrurile nu poate fi însă susținut fără a substitui concluziilor către care conduce investigația critică a sofșticiei încheieri decurgînd dintr-o mentalitate modernizatoare. Din această pricină, o seamă din fragmentele sofște ajunse pînă la noi n-au mai putut fi integrate punctului de vedere amintit². Singură atenta reconstituire a ansamblului gîndirii sofște, datorată lui Ettore Bignone³, a demonstrat netemeinicia afirmațiilor despre « anarhismul » sofștilor;

¹ V. de ex.: U. von Wilamowitz Moellendorf, *Plato*, I, p. 84; id., *Der Glaube der Hellenen*, II, p. 217 și urm.; S. I. Lurie, *Eine politische Schrift des Redners Antiphon aus Rhamnus*, Hermes, 1926, p. 343–348; A. Stenzel, s. v. *Antiphon*, RE Suppl. V, 1924, col. 40, 10. St. Zeletin, *Începuturile individualismului*, Arhiva pentru științe sociale, 3–4, 1924, p. 374 și urm., consideră pe sofști ca fiind exponenții intereselor « plutocrației ateniene », dar în același timp protestatari individualiști, precursori ai lui Stirner și Nietzsche. Cităm articolul lui K. Gregoriades, *Begriff und Wirklichkeit des « Nomos » bei den Griechen*, Πλάτων, I Γ' 1961, A'-B', 25–26, p. 216–220, pentru că demonstrează persistența echivalării sofșticiei cu o doctrină anarhică în cercetarea actuală. Nu am avut la îndemînă studiul lui M. Pohlenz, *Nomos und Physis*, Hermes, 97, 1953, p. 418, dar din articolul lui Gregoriades rezultă că și savantul german susține aceleași teze.

² Ne referim la imposibilitatea de a concilia interpretarea anarhistă a fragmentelor sofște cu un alt grup de fragmente care preconizează fără putință de echivoc *concordia* ca suprem bine în viața cetății; dificultatea devine cu atît mai mare cu cît fiecare din cele două elemente ale presupusei contradicții sînt reprezentate de cîte un tratat al unuia și aceluiași autor, Antifon Sofștul. Diferitele încercări de a disjunge cele două doctrine nu ni se par convingătoare, fie că e vorba de omiterea fragmentelor din *Περὶ ὁμονοίας* (A. Stenzel, *loc. cit.*) sau de atribuirea lor lui Antifon din Rhamnus, oligarh notoriu (S. I. Lurie, *loc. cit.*). Ett. Bignone, în articolul *Antifonte Oratore ed Antifonte Sofista*, în *Studi sul pensiero antico*, Napoli, 1938, p. 162 și urm., demonstrează limpede paternitatea unică a tratatelor *Περὶ ἀληθείας* și *Περὶ ὁμονοίας*.

³ La studiul citat în nota precedentă adăugăm *Antifonte Sofista ed il problema della sofistica nella storia del pensiero greco*, *ibid.*, p. 1–161. Pornind de la alte considerente, W. Jaeger (*Paideia*, vol. I, trad. ital., Florența, 1936, p. 426 și urm.) ajunge la concluzii asemănătoare cu Bignone în ce privește sensul general al doctrinelor sofște.

încheierile la care el a ajuns sînt pentru noi, ne grăbim să o spunem, în egală măsură valabile și esențiale ¹. Dacă totuși avem azi îndrăzneala de a relua acest subiect, o facem pentru că ni se pare că mărturiilor strînse de savantul italian li se pot alătura alte cîteva care îi întăresc concluziile; o facem însă mai ales din convingerea că singură reexaminarea în spirit materialist-dialectic a complexului raport între doctrina sofistă și societatea democrat-sclavagistă este în măsură să lămurească pînă la capăt problema de care avem a ne ocupa ².

Apariția curentului sofist constituie un fenomen ideologic necesar al perioadei de desăvîrșire a democrației sclavagiste ateniene. În cursul instaurării regimului democrat, mii de cetățeni capătă pe deplin nu numai conștiința unor drepturi politice extrem de largi, ci și putința de a le exercita efectiv. Ei sînt acum chemați a-și spune direct cuvîntul în domeniile cele mai variate ale vieții publice. În contradicție cu aceste noi stări, sistemul de educație al secolului precedent nu mai răspundea cerințelor epocii: prea restrîns și îndreptat în alt sens decît formarea pentru viața publică activă ³, el corespundea și unui ideal uman aristocratic ⁴, străin prin esența lui unui stat în care *demos*-ul reprezenta elementul preponderent.

În același timp însă se petrece și un alt fenomen: maturizarea conștiinței sociale face să apară cu limpezime și să se impună complexitatea problemelor izvorîte din viața socială, ai cărei participanți conștienți sînt tot mai mulți. În acest sens acționează și alte elemente. Dezvoltarea producției simple de mărfuri ⁵ necesită și determină o autonomie crescîndă a producătorului; în viața politică, acesta din urmă nu mai e o particulă amorfă a *genos*-ului, căci progresele democrației distrug rînd pe rînd multiplele fibre care îl legau de vechea comunitate și-l transformă într-un element conștient al clasei și statului său ⁶.

Tuturor acestor transformări trebuia să le răspundă o ideologie care, îndreptîndu-și atenția cu precădere asupra sferei social-politice și acordînd individului social ponderea lui reală ⁷, să-l educe pe acesta în vederea unei prezențe efective în treburile statului. Doctrina sofistă a apărut ca răspuns al acestor necesități de viață socială și ideologică a Atenei secolului al V-lea. Multiplicitatea intereselor sofiste și atenția pe care ei o acordă educației retorice pot părea îndreptate spre alcătuirea unei sume de locuri comune, care, laolaltă cu cîteva formulări paradoxale și cu o subtilă artă a cuvîntului, ar forma bagajul de artificii al oricărui politician abil. În realitate însă, oricîtă însemnătate ar avea aspectul formal pentru învățătura

¹ Concluziile lui Bignone nu au fost unanim acceptate. S. I. Lurie, *op. cit.*, p. 349, n. 2 le combate, iar în articolul citat, K. Gregoriades nici nu le menționează.

² Nu putem încheia aceste rînduri înainte de a aduce încă o dată mulțumirile noastre prof. D. M. Pippidi, din al cărui îndemn am pornit modesta noastră cercetare și ale cărui sugestii ne-au îndrumat mereu.

³ Th. Gomperz, *Les penseurs de la Grèce*, vol. I, ed. a III-a, Paris, Payot, 1925, p. 453 și urm.

⁴ W. Jaeger, *loc. cit.*

⁵ *Древняя Греция*, Moscova, 1956, p. 237 și urm.

⁶ G. Glotz, *La cité grecque*, Paris, 1928, p. 137—150.

⁷ Un fenomen analog are loc în suprastructura juridică, care tinde să acorde o cît mai deplină libertate a persoanei. Cf. Demosth., *C. Timocr.*, 167; *C. Androt.*, 35; v. și G. Glotz, *op. cit.*, p. 300.

s sofistă, acest aspect nu este și nu poate fi unicul¹. Sofiștii tindeau, dimpotrivă, să cultive spiritele către o «euritmie» și «euharmostie» interioară: Protagoras formulează înseși aceste principii², și întreaga doctrină antifonteică implică ideea unei atari unități armonioase a eticului³. Or, un asemenea principiu formativ⁴ putea fi realizat nu printr-o educație formal-retorică, ci prin intermediul unei doctrine coerente, cum se și dovedesc, la o privire mai atentă, a fi profesat principalii exponenți ai curentului sofist. Într-adevăr, în gândirea acestora, cele mai variate preocupări tind a se închea într-o unitate al cărei nucleu central este omul.

Fără îndoială, problema care a concretizat în cea mai mare măsură, pentru gândirea sofistă și contemporanii ei, relația dintre om și lumea exterioară a fost raportul dintre νόμος și φύσις, lege și natură. Acesta a însemnat în egală măsură raportul dintre individ și calitatea lui de cetățean, implicând astfel constituirea unei morale civice, și raportul între societate și lumea naturală, bază a unei ideologii social-politice.

Dezvoltarea societății sclavagiste din Grecia secolelor VI și V î.e.n. a determinat un continuu progres al conștiinței sociale, progres ce se manifestă, în anii despre care avem a ne ocupa, și printr-o delimitare precisă în gândire între sfera existenței sociale și restul lumii materiale. În acest stadiu de dezvoltare a gândirii filozofice, delimitarea despre care vorbeam se exprimă prin înlocuirea viziunii de ansamblu, spontan-dialectice, asupra lumii cu opoziția metafizică absolută între «social» și «natural». Confundînd societatea cu expresiile ei suprastructurale, politice și juridice, se ajunge a se considera întreaga existență socială ca fiind artificială. Era nevoie de o gândire pe măsura celei aristotelice pentru a intui, sub multiplele stări aparente, faptul că omul e un ζῷον πολιτικόν și societatea un fapt natural⁵. Accentuată pînă la opoziție în cadrul luptei ideologice între etica aristocratică și doctrinele orfico-pitagoreice⁶, extinsă apoi la cele mai variate domenii⁷, opoziția νόμος-φύσις revine tot mai frecvent în terminologia filozofică a vremii.

Domeniul în care gândirea greacă a operat de cele mai multe ori și cel mai eficient cu cele două concepte este teoria etică și social-politică, terenul lor specific de dezvoltare. În această direcție posedăm și cele mai numeroase mărturii, studiul raportului dintre νόμος și φύσις impunîndu-se aici cu necesitate. Într-adevăr, fundamentalele transformări ale realității sociale au adus cu ele și firești răsturnări ale valorii conceptelor. Rapiditatea cu care normele vieții publice se văd silite să

¹ Totuși L. Robin (*La Pensée grecque*, Paris, 1923, p. 168, 173, 177) consideră acest aspect ca esențial pentru sofști.

² Plat., *Protag.*, 326 b.

³ Ett. Bignone, *Antifonte sofista ed il problema della sofistica nella storia del pensiero greco*, în *Studi sul pensiero antico*, p. 1-161.

⁴ V. mai ales W. Jaeger, *loc. cit.*

⁵ Arist., *Pol.*, I, 1, 9, 1253 a 1 și urm.

⁶ G. Glotz, *Histoire grecque*, vol. I, Paris, 1938, p. 503 și urm., 506; Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 17.

⁷ Democrit o aplică în gnoseologie (Galen., *De elem. sec. Hipp.*, I, 2); Protagoras — în studiul originii limbii (Arist., *Rhet.*, III, 5; *Soph. elench.*, 14; *Poet.*, 19; Diog. Laërt., IX, 52 și urm.) și al religiei (Plat., *Legi.*, X, 889 e; cf. W. Nestle, *Neues zur Sophistik*, Phil. Woch., 1932, p. 1360 și urm.). Antifon operează cu aceiași termeni în studiul categoriei de fenomen și esență (Arist., *Phys.*, II, 193 a 8 și urm.; cf. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 135).

se adapteze transformărilor din societatea ateniană aduce după sine ideea de mobilitate a legilor în calitate de alcătuirii convenționale și impune celor ce reflectau asupra acestor realități gândul că înnoirile sînt necesare ¹.

Esența însăși a procesului de trecere a Atenei la democrația sclavagistă — proces care s-a efectuat în etape și fără răsturnări violente generale — implică o continuă acțiune de înnoire parțială și de adaptare a unor stări anterioare la noile realități. Acest fapt a determinat în Atena democrată a secolului al V-lea o efervescență legislativă fără precedent ². Unul din reproșurile permanente ale oligarhilor, pentru care legea primează, avînd o valoare crescîndă în raport direct cu vechimea ei ³, și care preferă « să moară respectînd legea decît să trăiască încălcînd-o » ⁴ este tocmă această căutare continuă de norme juridice mai adecvate intereselor democrației sclavagiste. Platon condamnă statul în care cetățenii « ajung să nu le mai pese de legi » ⁵ și chiar Aristotel dezaprobă pe ateniinii secolului al V-lea care « cîrmuiau. . . fără a mai acorda legilor aceeași atenție ca mai înainte » ⁶. În aceste condiții, ideologia democrată era chemată să înlăture argumentele adversarilor ei politici care încercau să stea în calea dezvoltării firești a societății sclavagiste.

Dar transformarea suprastructurii politico-juridice nu era împiedicată numai de opoziția morală a grupărilor oligarhice reacționare. Din faptul că normele juridice noi, care exprimau și slujeau necesitățile reale ale statului democrat, continuă să coexiste cu totalitatea legilor anterioare, niciodată efectiv abrogate ⁷, decurg dificultăți deosebite în calea oricărei inițiative legiuitoare. Incontestabil, măsurile pentru apărarea stabilității constituționale erau necesare, dar piedicile create se opuneau aproape în egală măsură și unor inițiative îndreptate spre perfecționarea statului democrat. Așa stînd lucrurile, era mai mult decît necesară o permanentă străduință de clarificare a ideilor contemporane, de modificare, în direcția cerută de realitate, a sensului noțiunilor fundamentale în gîndirea social-politică. Dezvoltarea sofisticii a reprezentat și un neîntreput efort, mai mult sau mai puțin conștient, spre aceste țeluri; principalul teren al acestei acțiuni l-a constituit studierea raportului între lege și natură.

Tendința constantă de sprijinire, pe această cale, a stărilor pe care le aducea cu sine guvernămîntul democrat-sclavagist, își găsește, în limitele raportului νόμος-φύσις, două expresii opuse absolut în mintea celor ce le-au reprezentat, dar relativ în fapt, din moment ce converg, fiecare în felul ei, într-o întări o aceeași realitate social-politică.

Prima dintre ele, de largă circulație desigur, dar susținută mai cu seamă de Protagoras, situează, în cadrul raportului contradictoriu νόμος-φύσις, adevărul și dreptatea ⁸ de partea convenției sociale, a legii.

¹ Cf. Arist., *Pol.*, II, 5, 11, 1268 b 32—1269 a 14.

² Cf. G. Glotz, *La cité grecque*, p. 298.

³ Antiph. Orat., VI, 2; I, 24, 31; V, 7, 14 și urm., 17; cf. [Plutarch], *V. Antiph.*, 8; v. și Ed. Meyer, *Gesch. d. Alt.*, III, p. 424.

⁴ Xen., *Mem.*, IV, 4, 4; cf. și 4, 1; 4, 13.

⁵ Plat., *Rep.*, VIII, 563 d.

⁶ Arist., *Constit. Ath.*, 26, 2; cf. 41, 2.

⁷ G. Glotz, *La cité grecque*, p. 193.

⁸ În fapt, noțiunile trebuie să coincidă pentru a avea valabilitate, atît din punct de vedere juridic (Prisc., XVIII, 2; Ulpianus, *Dig.*, 50, 17, 207) cît și filozofic (Parmenides, *fr.* 1, v. 14; v. 28 și urm.; Plat., *Minos*, 315 și urm.; Arist., *Rhet.*, I, 13, 1375 b 2; [Plat.] *Assiokos*, 371 b).

Înlocuind starea naturală de *bellum omnium contra omnes*¹ cu o eră de ordine și prietenie², legile, izvorite din «opinia cetății» (δόξα πόλεως)³ aduc cu ele supremul bine, practica cetățenească, și sînt criteriul dreptății⁴. În opinia primului dintre sofîști, legea, izvorită din rațiunea socială, e mobilă; atîta vreme cît durează, ea stabilește limitele dreptății și ale binelui⁵. Atunci cînd însă legile se cer modificate pentru o mai mare utilitate, limita dreptății și a nedreptății se deplasează și ea. În acest efort de desăvîrșire înțeleptul își capătă rosturi majore, ca unul ce are putința de a îndruma spre mai bine δόξα πόλεως — opinia concetățenilor săi⁶.

Nu toți contemporanii lui Protagoras au însă înțelegerea acestuia pentru realitățile politice în continuă transformare și îndrăzneala de a le răspunde printr-o doctrină a adevărului în devenire. Pentru o parte din sofîști, reprezentaiți mai cu seamă de Antifon și Hippias, cărora le-am adăuga și numele lui Euripide⁷, valabilitatea principiului dreptății atîrnă de permanența lui inamovibilă și imobilă, și e evident că legea nu mai putea reprezenta un atare adevăr într-un veac atît de efervescent.

Opoziția în raport cu doctrina protagoreică se accentuează și din pricina faptului că, premergînd în direcția pe care o va adopta gîndirea epocii elenistice, Hippias și mai ales Antifon transpun noțiunea de ἀρετή din viața civică în cea intimă, a eticului individual; cu toate acestea, prin însăși opoziția νόμος-φύσις, individul e permanent situat în mijlocul vieții sociale⁸.

Din aceste două puncte de vedere conjugate — cel al permanenței și cel al valorii morale — dreptul convențional e declarat de către Antifon și Hippias δόξα, opinie falsă, căreia i se opune dreptul natural. «Natura (φύσις) e substanța primă (οὐσία) care persistă (διαμένει) în pofida accidentelor (συμβεβηκότα) rezultate din convenție și artificiu» — astfel parafrazează Aristotel doctrina antifonteică asupra esenței⁹. Din moment ce legile sînt accidentale (ἐπιθετα), spre deosebire

¹ Plat., *Protag.*, 320 d — 322 b.

² Id., *ibid.*, 322 c — legile aduc cu ele κοσμοὶ καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγογοί.

³ Plat., *Theait.*, 172 b.

⁴ Antifon formulează astfel teza protagoreică a dreptății: δικαιοσύνη οὖν τὰ τῆς πόλεως νόμιμα ἐν ἧ ἄν πολιτεύεται τις, μὴ παραβαίνειν (*Oxyrh. Pap.*, XI, 1364, fr. A, col. I, 6—11). Cf. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 22 și urm.

⁵ Plat., *Theait.*, 167 c, 172 a și urm.; cf. Epicur, κ. δ., XXXII și urm.

⁶ Id., *ibid.*, 172 c. Ni se pare interesant de semnalat faptul că și Pericle pare a fi împărtășit ideile protagoreice asupra legii — Xen., *Mem.*, II, 2, 42; v. și G. E. J. Mooren, *Plutarchus' leven van Pericles en enkele gestalten uit Pericles' omgeving (Indagationes Nouiomagensis, I)* Berkhout-Nijmegen, 1948, p. 120—126. Acest fapt ne întărește în convingerea că tezele protagoreice răspundeau necesităților guvernămintului democrat, și încă într-o măsură mulțumitoare, înlesnind statului sclavagist îmbunătățiri în spiritul care îi era propriu.

⁷ De la Antifon ne-au rămas fragmente esențiale pentru studiul doctrinei dreptului natural: pasajele din tratatul Περί ἀληθείας, descoperite între papirii de la Oxyrhynchos (Grenfell-Hunt, *Oxyrh. Pap.*, XI, 1364 A—B; XV, 1797 = Diels, *Vors.*, II⁶, 87, *Antiph.*, fr. 44 A—B) cărora li se adaugă fragmente mai demult cunoscute din același tratat și din tratatul Περί ὁμοιοτάς. Am adăugat celor doi sofîști numele lui Euripide deoarece, chiar fără a avea o contribuție proprie la dezvoltarea doctrinei dreptului natural, Euripide constituie, pentru problemele pe care le avem în vedere, un izvor direct, măcar că, pînă la sfîrșitul vieții, punctul lui de vedere în teoria social-politică se va schimba radical. S. I. Lurie, *Noch einmal über Antiphon in Euripides' Alexandros*, *Hermes*, 1929, p. 492, nu e de părere că Euripide însuși a aderat la aceste doctrine.

⁸ E interesant de remarcat faptul că opoziția între Antifon și Protagoras s-a manifestat printr-o aprigă polemică pe tema adevărului. V. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 71 și urm., 76 și urm.

⁹ Arist., *Phys.*, II, 1, 193 a 9.

de cele cerute de natură, necesare (ἀναγκαῖα)¹, nu convenția exprimă adevărul, ci natura, legea nescrisă (ἀγραφοῦ νόμος), căreia Hippias îi conferă valoare absolută fiindcă e permanentă². Un veac mai târziu, Aristotel pare a fi partizanul acelorași idei când opune echitatea și legea naturală, permanente pentru că firești, legii scrise, labile³.

Considerînd desigur, ca și filozoful stagirit, că dreptatea e ceva ἀληθές και συμφέρον⁴, sofistii partizani ai dreptului natural constată și inutilitatea convenției. Aceasta « nu e în stare să apere pe cei ce i se supun »⁵ din pricină că nu previne răul⁶ și nu atinge decît nedreptatea vizibilă⁷, fără a o putea întotdeauna pedepsi⁸. Din moment ce pentru Antifon « un lucru cu adevărat util nu trebuie să vatăme, ci să folosească »⁹, legea nu e utilă¹⁰. Ea nu se poate impune deci decît ca o constrîngere exterioară; dar această constrîngere înseamnă în primul rînd o non-participare etică pe care Antifon, mai înainte de toate moralist, nu o putea accepta.

Valoare are, deci, nu convenția, ci dreptul natural, — permanent, util, și ale cărui principii sînt, cum spune Isocrate, « săpate în sufletul cetățenilor »¹¹. Aceste legi interioare, autonome determinate, au o evidentă superioritate morală în raport cu legea scrisă; ele constituie, ca și conceptul aristotelic de ἐπιεικής, o interpretare a legalității în sens larg filantropic¹², un « drept care depășește legea scrisă »¹³, pentru care νόμος constituie o constrîngere și o limitare.

Particulară, legea e « definită pentru un popor în raport cu sine însuși »¹⁴; legea naturală e însă universală (κοινὸν δὲ κατὰ φύσιν). « Căci, spune Aristotel, există ceva pe care îl intuiesc toți, un sentiment al dreptății pe care îl au în comun din fire, chiar dacă nu există între ei nici unitate, nici convenție »¹⁵. Prin esența ei, convenția diferă în raport cu cazul dat; universală, legea naturală este aceeași față de oricine. Și astfel se ajunge la încheierea, de mulți împărțită, că legea

¹ Pap. 1634 A, col. I, 23—27.

² Diels, *Vors.*, II⁵, 86, Hipp. A 14; Xen., *Mem.*, IV, 4, 9; 4, 14; cf. I, 2, 40. Cf. Cic., *Resp.*, III, 24, 11 și urm.; Dio Chrys., *Or.*, 75 și urm. (Dindorf). Pentru ecoul unor atari idei, v. Hdt., III, 38; Soph., *Antig.*, 456.

³ Arist., *Rhet.* I, 15, 1375 a 31 și urm. — τὸ μὲν ἐπιεικὲς αἰεὶ μένει καὶ οὐδέποτε μεταβάλλει, οὐδ' ὁ κοινός (κατὰ φύσιν γὰρ ἐστίν), ὁ δὲ γεγραμμένοις πολλαίαις.

⁴ Arist., *loc. cit.*, 1375 b 2.

⁵ Pap. 1364 A, col. VI, 167—183.

⁶ *Ibid.*, 183—192.

⁷ *Ibid.*, col. I, 12 și urm.; cf. Hippias în Xen., *Mem.*, IV, 4, 19.

⁸ Pap. 1364 A, col. VI, 193 și urm., col. VII, *pass.*

⁹ *Ibid.*, col. IV, 118 și urm. Hippias critică și el legile din punctul de vedere al utilității (Plat., *Hipp. maior*, 284 a și urm.).

¹⁰ Pap. 1364 A, col. I, cf. Diels, *Vors.*, II⁵, 87, Antiph., *fr.* 58 și urm.; cf. Democrit, *fr.* 4, *fr.* 248.

¹¹ Isocr., *Areop.*, 31.

¹² Cf. Arist., *Rhet.*, I, 13, 1374 b 10 și urm.: « A fi echitabil înseamnă a fi îngăduitor cu cele omenești; și a lua în seamă nu legea, ci legiuitorul, și nu cuvîntul, ci gîndul acestuia; înseamnă să cauți nu fapta, ci intenția, nu partea, ci întregul. . . Și să-ți amintești mai degrabă binele ce ți s-a făcut decît cel pe care l-ai făcut tu. Și să rabzi nedreptatea. Și să preferi să te îndrepti către împăciuire mai degrabă decît spre judecată, căci împăciuitorul caută echitabilul, iar judecătorul legea ».

¹³ Arist., *Rhet.*, 1374 a 27.

¹⁴ Id., *ibid.*, I, 13, 1373 b 4 și urm.

¹⁵ Id., *ibid.*, 1373 b 6 și urm.

tiranică inegalizează pe oameni, în timp ce din fire ei sînt egali, la teoria egalității naturale a oamenilor.

Ideea că oamenii sînt, prin fire, egali între ei nu a apărut în gîndirea greacă cristalizată ca o teză filozofică, fiind inițial legată de o altă formă a conștiinței sociale — religia. Într-adevăr, gîndul că natura i-a creat pe oameni asemenea și egali a fost pentru prima oară formulat de adepții cultelor orfice și dionisiace ¹.

Noua religie avea să capete o coloratură filozofică prin adaptarea ei de către doctrina pitagoreică, care preia și extinde ideea originii comune a tuturor viețuitoarelor. Însușită de Empedocles, teoria orfico-pitagoreică ajunge să proclame cu hotărîre că toate ființele vîi conțin aceleași elemente primare amestecate sub diferite forme ², că deci egalitatea, dragostea și fraternitatea între oameni și în întreaga natură sînt supremul bine ³, și că:

„O singură lege-a dreptății cuprinde eterul
În largul hotar al luminii ce scinteie-n ceruri” ⁴.

Religia devine astfel o determinare autonomă a eticii, normă absolută de conduită în viața personală și civilă; sub o formă numai într-o anumită măsură nuanțată idealist, doctrina egalitaristă pătrunde în gîndirea filozofică.

Ea avea însă să-și capete deplina dezvoltare în cursul secolului al V-lea, susținută și definitiv formulată de o parte dintre sofisti și de adepții lor, ca un aspect particular al teoriei dreptului natural. E probabil că la cristalizarea acestor idei a contribuit și influența școlii hipocratice, și dezvoltarea cunoștințelor de anatomie și medicină pe care această școală a adus-o cu sine ⁵. Modul de argumentare utilizat de Antifon, de exemplu, pentru a demonstra natura identică a oamenilor sugerează această apropiere ⁶.

Hippias pare să fi considerat că una din cauzele pentru care legea e tiranică este acțiunea ei inegalizatoare: în pasajul din *Protagoras* care, de bună seamă, urma să dea în cîteva cuvinte cititorului cunoscător portretul sofistului și ceea ce era socotit a fi esența doctrinei sale, filozoful din Elis declara: « O voi, cei de față (...) vă socotesc pe toți rude, vecini și concetățeni după fire, dacă nu după lege; căci după natură, cel asemenea e rudă celui asemenea, dar legea, fiind tiran al oamenilor, silnicește în multe privințe natura » (ἜΩ ἄνδρες, οἱ παρόντες... ἡγοῦμαι ἐγὼ ὅμας συγγενεῖς τε καὶ οἰκείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι φύσει, οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὁμοίων τῶ ὁμοίῳ φύσει συγγενεῖς ἔστιν· ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων, πολλὰ παρὰ τὴν φύσιν βιάζεται) ⁷.

Din această viziune sintetică reies cu limpezime pe de o parte raporturile între teoria dreptului natural și cea a egalității naturale, pe de altă parte legăturile

¹ Cf. R. Pettazoni, *La religione nella Grecia antica*, Bologna, 1921, p. 133 și urm.; L. Gernet — A. Boulanger, *Le génie grec dans la religion*, Paris, 1932, p. 323 și urm.; G. Glotz, *Hist. grecque*, I, p. 506; Th. Gomperz, *op. cit.*, p. 171 și urm.

² Empedocles, *fr.* 9.

³ *Id.*, *fr.* 21.

⁴ *Id.*, *fr.* 135.

⁵ Mulțumim și pe această cale prof. I. Tréncseny-Waldapfel, care ne-a atras atenția asupra aportului posibil al școlii hipocratice la constituirea doctrinei egalitariste.

⁶ *Pap.* 1364 B, col. II, 62 și urm.; cf. Philemon, *fr.* 94 (Kock, CAF).

⁷ *Plat.*, *Protag.*, 337 c-d.

strînse pe care gîndirea sofistă le păstrează cu doctrinele orfico-pitagoreice, în interpretarea dată lor de către Empedocles. Expresia συγγενεῖς se leagă direct de ideea orfică a unei origini comune a oamenilor care ar determina egalitatea lor prin fire, origine dedusă din aceea că oamenii sînt asemenea; teza că cel asemenea e înrudit cu cel asemenea lui se referă desigur la cunoscuta doctrină empedocleică a atracției celor asemenea¹, asupra căreia vom mai avea prilejul să revenim. Concepția despre o lege tiranică, caracter exprimat și în aceea că, deși înrudiți prin natură, oamenii nu apar ca atare în fața legii, dovedește pe de altă parte în modul cel mai limpede, credem, raporturile între cele două concepte de *drept* și *egalitate* naturală.

Celelalte mărturii păstrate în acest sens, fie fragmente rupte din dezvoltări mai ample, fie idei fugar enunțate de personaje în confruntări dramatice, nu pot prezenta, în aceeași măsură cu pasajul citat, gînduri cristalizate și subordonarea lor reciprocă; ele au în schimb meritul că, păstrînd în linii mari aceeași direcție, adîncesc și diversifică discuția: referindu-se de cele mai multe ori la aspecte parțiale ale relațiilor dintre oameni, ele protestează împotriva inegalității pe diferite planuri.

În primul rînd, izbitoare era inegalitatea între nobil și omul de rînd: tocmai pentru că, din punct de vedere politic, Atena democrată nu cunoștea, teoretic și în mare măsură și real, deosebiri și privilegii ale obîrșiei, apare revoltător pentru moralisții veacului faptul că unui nobil i se acordă totuși mai multă considerație. Antifon socoate că « ne purtăm ca barbarii unii cu alții » (πρὸς ἀλλήλους βεβαρβάρωμεθα)² din pricină că « pe acei de neam ales îi cinstim și-i slăvim, dar pe cei născuți într-o casă care nu e nobilă nici nu-i cinstim, nici nu-i slăvim » (τοὺς ἐκ καλῶν πατέρων ἐπαιδούμεθα τε καὶ σεβόμεθα, τοὺς δὲ ἐκ μὴ καλοῦ οἴκου ὄντας οὔτε ἐπαιδούμεθα οὔτε σεβόμεθα)³. Licofron trebuia să fi gîndit în același fel din moment ce declară că « noblețea e un lucru deșert, prețul ei — o părere de loc evidentă, demnitatea ei — o vorbă goală »⁴. Modul de argumentare al acestei teze de către Licofron nu ne apare prea limpede, deoarece acesta nu pare să fi fost întru totul partizanul dreptului natural⁵; Antifon, în schimb, urmează în demonstrație un drum similar cu cel al lui Hippias, referindu-se la originea comună a oamenilor (φύσει πάντα πάντες ὁμοίως πεφύκαμεν — după fire ne-am născut cu toții asemenea în toate privințele)⁶ pe care o deduce din asemănările între oameni⁷.

Euripide, asupra căruia ideile sofiste au avut o influență deosebită, împărtășește, credem, idei asemănătoare și pe care le sprijină cu aceleași argumente. « Cuvintele sînt de prisos, declară corul din *Alexandros*, dacă stăm să lăudăm nașterea strălucită a oamenilor; căci în vechime, cînd pentru prima oară ne-am ivit plămuiți de pămîntul-mamă, ne-am născut cu toții cu aceeași înfățișare. Nu avem nimic deosebitor: obîrșia celui nobil și a celui de rînd e una și aceeași; numai legea și vremurile l-au slăvit pe unul mai mult ».

Περὶ σόμουθος ὁ λόγος, εὐγένειαν εἰ
βρότειον εὐλόγησομεν, τὸ γὰρ πάλα

¹ Empedocles, *fr.* 22.

² *Pap.* 1364 B, col. II; 43 și urm.

³ *Ibid.*, 36 și urm.

⁴ Ap. Ett. Bignone, *Antifonte sofista...*, *Studi...*, p. 30 și urm.

⁵ Arist., *Pol.*, III, 6, 1280 b 10.

⁶ *Pap.* 1364 B, col. II, 45 și urm.

⁷ *Ibid.*, 62 și urm.

καὶ πρῶτον ὅτ' ἐγενόμεθα,
 δία δ' ἔκρινεν ἅ
 τεκοῦσα γὰ βροτοῦς ὁμοί-
 αν χθῶν ἅπασιν ἐξεπαίδευσεν ὀ-
 ψιν. Ἴδιον οὐδὲν ἔχομεν
 μία δὲ γόνα τὸ τ' εὐγενές καὶ τὸ δυσ-
 γενές, νόμφ δὲ γαῦρον αὐ-
 τὸ κραίνει χρόνος¹.

E drept, poetul însuși pare de multe ori a acorda nobleței singelui o valoare deosebită²; dar dacă faptul acesta ține pe de-o parte de originea și poziția lui socială, el se leagă și de ideea, frecvent exprimată, că noblețea e echivalentă cu excelența etică — ἀρετή. Euripide nu stabilește însă această identitate în sensul moralistilor aristocrați care socot noblețea de singe condiție *sine qua non* a nobleței morale; considerînd-o, dimpotrivă, pe aceasta din urmă ca singur semn al nobleței reale, poetul aduce un argument nou în favoarea egalității naturale a oamenilor. Căci, spune el în continuarea pasajului citat, «înțelepciunea și cumpătarea pe care ni le dăruie zeii sînt adevărata noblețe».

τὸ φρόνιμον εὐγένεια, καὶ τὸ συνέτον, ὃ
 θεὸς δίδωσιν³.

Iar un personaj din *Dictys* vorbește astfel: «Despre obîrșia strălucită, puține lucruri bune am de spus. Pe cel ce are suflet ales, îl socotesc a fi un bărbat de viță nobilă; dar cel nedrept, fie el și odrasla lui Zeus, cel mai strălucit părinte, îmi pare a fi om de rînd».

Εἰς δ' εὐγένειαν ὀλιγ' ἔχω φράσαι καλά.
 Ὅ μὲν γὰρ ἐσθλὸς εὐγενῆς ἔμοιγ' ἀνὴρ,
 ὃ δ' οἱ δίκαιος, κἂν ἀμείνωνος πατρὸς
 Ζητὸς πεφύκη, δυσγενῆς εἶναι δοκεῖ⁴.

În secolul al IV-lea, deși cu incomparabil mai puțină vigoare, ideea egalității de natură a oamenilor continuă să fie susținută de unii reprezentanți ai școlii peripatetice și, după unele opinii, de însuși întemeietorul ei într-o primă perioadă de activitate⁵.

Între peripateticieni, Teofrast cu deosebire susține, în tratatul *Περὶ εὐσέβειας*, egalitatea între toți oamenii, «vecini și înrudiți» (οἰκείους καὶ συγγενεῖς) pentru că au aceeași origine și un mod comun de a trăi și a simți⁶.

Spre deosebire însă de gânditorii care-i precedaseră, filozofii secolului al IV-lea nu se mai referă în primul rînd la egalitatea socială, ci la egalitatea între greci și

¹ Euripide, *fr.* 53 (Nauck), v. 1—10.

² V. de ex. *Electra*, 37 și urm.; *Heracleizii*, 297 și urm.; *Andromaca*, 1279—1282; *fr.* 287, 662 etc.

³ Euripide, *fr.* 53, 10 și urm.

⁴ *Id.*, *fr.* 212. Remarcăm că argumentul pe care poetul îl aduce — echivalarea conduitei superioare cu noblețea, înlocuirea, deci, a unei determinări exterioare, obîrșia, cu o măsură autonomă a valorilor — ἀρετή — e departe de a distona în ansamblul ideilor etice ale sofistilor.

⁵ Ett. Bignone, *L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro*, 1936, vol. II, p. 274 și urm.

⁶ Porph., *De abst.*, III, 25.

barbari. Acest aspect al doctrinelor egalitariste fusese exprimat și de Antifon în fragmentul mai sus discutat, care declară: « din fire, ne-am născut cu toții în toate privințele asemenea, și barbari și greci »¹; « aceasta se vede din nevoile firești ale tuturor oamenilor; (...) nici unul dintre noi nu se distinge, nici ca barbar, nici ca grec, căci cu toții respirăm aerul prin gură și nări și... » (σκοπεῖν δὲ παρέχει τὰ τῶν φύσει ὄντων ἀναγκαιῶν πάσιν ἀνθρώποις... καὶ ἐν πᾶσι τούτοις οὔτε βάρβαρος ἀφώρισται δ' ἡμῶν οὐδεὶς οὔτε Ἑλληγνῶν ἀναπνεύομέν τε γὰρ εἰς τὸν ἀέρα ἅπαντες κατὰ τὸ στόμα καὶ κατὰ τὰς ῥίνας καὶ...) ².

E posibil ca și pe Hippias să-l fi adus la încheieri asemănătoare studiile sale asupra populațiilor barbare; în orice caz, imitația platonicească din *Protagoras* nu exclude o atare interpretare³.

Ideea egalității între greci și barbari nu are totuși în sec. V î.e.n. o pondere egală cu cea pe care o va căpăta un secol mai târziu, nu atât din punctul de vedere al numărului textelor cât din cel al gravității problemelor cărora avea a le răspunde în veacul ce stă sub semnul cuceririlor lui Alexandru. Nu același lucru se poate spune despre un alt aspect al doctrinelor egalitariste, rareori pomenit în sec. IV, dar extrem de acut în cel care-l precedase: problema egalității naturale între sclav și omul liber.

La susținătorii acestor opinii se referă, sintetic, Aristotel, într-un pasaj din cartea I a *Politicii*, când spune că « unui pretind că puterea stăpînului e împotriva naturii, că numai legea creează oameni liberi și sclavi, dar că natura nu-i deosebește nicicum; ba chiar că sclavia e nedreaptă, fiind un produs al violenței » (τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπόζειν, νόμῳ γὰρ τὸν μὲν δοῦλον εἶναι τὸν δ' ἐλεύθερον, φύσει δ' οὐθὲν διαφέρειν, διόπερ οὐδὲ δίκαιον, βίαιον γαρ.) ⁴

Nici Antifon, nici Hippias nu par a fi exprimat încheieri atât de radicale ale propriilor lor doctrine; ele nu sînt mai puțin concluzia firească a teoriilor sofiste, explicit declarate de unii contemporani foarte apropiați ca gândire de acestea. Partizantul unui asemenea mod de a înțelege stările contemporane este și Euripide; socotind că « sclavii îndură ce n-ar trebui, biruiți de forță »⁵, el declară că « în faptul de a fi sclav, numai numele aduce cu sine rușinea; pentru celelalte, sclavul nu e cu nimic mai prejos decît cei liberi, cînd are un suflet ales »⁶ și că « numele nu-i poate face rău unui sclav cu suflet nobil, căci mulți sînt mai buni decît oamenii liberi ».

Δοῦλον γὰρ ἐσθλὸν τοῦνομ' οὐ διαφθερεῖ
πόλλοι δ' ἀμείνους εἰσι ἐλευθέρων. ⁷

Regăsim atît ideea curentă a inegalității prin convenție⁸ tiranică și violentă, nu prin fire, cât și pe cea a determinării interioare, etice a valorii individuale, fapt care ne îndeamnă o dată mai mult să considerăm și teza egalității naturale între oameni liberi și sclavi ca avînd o largă circulație în cercurile sofiste.

¹ Pap. 1364 B, col. II, 45 și urm.

² *Ibid.*, 62 și urm.

³ Nu aceasta e opinia lui H. Gomperz, *Sophistik und Rhetorik*, Leipzig, Teubner, 1912, p. 77 și urm.

⁴ Arist., *Pol.*, I, 2, 1253, b 18 și urm.

⁵ Euripide, *Hecuba*, 332 și urm.

⁶ Id., *Ion*, 854—856.

⁷ Id., *fr.* 515.

⁸ Cf. ὄνομα; cf. și *Androm.*, 126 și urm. — « sclavul e pierdut în fața legii stăpînului ».

Influențat, poate, de gânduri asemănătoare, poetul comic Ferecrate regretă vremurile când nu existau sclavi¹; în orice caz, Filemon, și el poet comic trăind în secolul următor, al IV-lea, împărtășește felul de a vedea lucrurile propriu sofiștilor când spune: «și chiar de-ai fi sclav, ești făcut din aceeași plămădă: căci firea n-a creat pe nimeni sclav, și numai soarta înrobește trupul».

Κὰν δοῦλος ἢ τις σάρκα τὴν αὐτὴν ἔχει.
Φῦσει γὰρ οὐδεὶς δοῦλος ἐγεννήθη ποτέ,
Ἦ δ' αὖ τύχη τὸ σῶμα κατεδουλώσατο.²

Contemporanul lui, Timaios din Tauromenion, dezaproabă și el sclavia³, iar Teopomp susține că oracolul de la Delfi a condamnat pe chioți care, primii, ar fi cumpărat sclavi⁴. Ni se pare evident că, de la începuturile ei orfico-pitagoreice și pînă în secolul al IV-lea, doctrina egalitaristă s-a dezvoltat atît extensiv, am spune, ajungînd o idee curentă a dramei și, prin aceasta, răspîndindu-se în cele mai diferite pături ale societății, cît și ca intensitate, căpătînd o tot mai precisă orientare etică și apoi limpede socială; această evoluție s-a petrecut sub impulsul progresului aceluiași realități sociale care generaseră atari teorii.

Egalitatea politică devenise în bună parte, dintr-un deziderat al maselor oprimate, o realitate care pune de acord fie și pentru un moment principiile directoare ale statului cu necesitățile dezvoltării economico-sociale. Progresele Atenei se bazaseră în primul rînd pe o nemaiîntîlnită înflorire a producției simple de mărfuri, în care micul producător — meșteșugar sau agricultor — și, mai apoi, acele *ergasteria* bazate pe munca servilă, sau, mult mai rar, mari domenii sclavagiste angajate total în producția de marfă⁵ — jucau rolul principal⁶. În cadrul producției meșteșugărești și în toate domeniile acesteia, alături de munca liberă, dar tot mai mult concurînd-o, forma predominantă o constituie micul atelier sclavagist, al cărui stăpîn participă și el direct la producție⁷.

În atari împrejurări în care ponderea economică — și deci rolul social — revine nu marii proprietăți agrare, ci micului producător, meșteșugar sau țăran, nu bunurilor imobiliare, ci celor circulante, reforma vieții politice ateniene în sensul democrat a fost necesară și reală, și ea s-a exprimat în primul rînd prin desființarea privilegiilor legate de obîrșie și, la capătul reformelor începute de Solon și desăvîrșite, mai ales în sensul putinței lor de realizare, de către Pericle⁸, prin instaurarea unei principiale egalități depline între toți membrii cetățeni ai comunității — πόλις. Aceasta constituie pentru atenienii secolului V mai mult decît oricare altul, principiul fundamental al democrației în genere și al Atenei în special; așa cum remarcă un învățat modern, «singurele cuvinte care slujesc pentru a distinge regimul republican de celelalte sînt *isonomia* și *isegoria*»⁹.

¹ Athen., VI, 263.

² Philemon, fr. 94 (Kock, CAF).

³ Athen., loc. cit.

⁴ Id., VI, 265.

⁵ Cf. *Древняя Греция*, p. 240.

⁶ Cf. *Древняя Греция*, p. 237 și urm.

⁷ *Ibid.*, p. 247.

⁸ *Ibid.*, p. 216 și urm.; G. Glotz, *La cité grecque*, p. 137—150.

⁹ G. Glotz, *op. cit.*, p. 151.

În aceste împrejurări declara Protagoras că toți membrii cetății, fără excepție, participă la sentimentele civice¹ și Tucicide proclamă, prin glasul lui Pericle, egalitatea și libertatea ateniensilor ca principiu fundamental al democrației.

De atari principii beneficiau, într-o mică măsură, pînă și sclavii; aceasta nu atît pentru că, așa cum consideră G. Glotz, «ideea democrată, mereu aplecată asupra celor umili, trebuia să ducă poporul la a vedea (...) că sclavul însuși merită să fie tratat cu filantropie»², cît ca expresie a unor realități și necesități precise pe plan economico-social. Din faptul că, în domeniile vitale ale producției meșteșugărești și chiar, în parte, ale celei agricole, munca servilă joacă tot mai mult rolul preponderent³ izvorăște nevoia de a protegii aceste «unele însuflețite» împotriva abuzurilor excesive și de a le atenua revolta iminentă prin măsuri parțiale care nu alterau cu nimic fondul exploatării și contradicțiilor de clasă. Adăugînd la aceasta și existența unor categorii privilegiate — sclavi de casă, sclavi cu domiciliu separat (χωρίς οίκουντες), sclavi publici (δημόσιοι) — al căror rol în viața economică, administrativă și privată nu e din cele mai mici⁴ — vom înțelege mai ușor de ce «anarhia sclavilor» îi apărea lui Aristotel ca o trăsătură caracteristică a democrației⁵. Vom înțelege mai ușor cum a fost posibil ca într-un stat bazat pe exploatarea sclavilor, aceștia să fie protejați de lege, care interzice ca un sclav să fie pedepsit de altul decît de propriul lui stăpîn⁶, de al cărui tratament prea dur sclavul poate scăpa cerîndu-și vînzarea (πράσιν αἰτεῖν)⁷, care exilează pe ucigașul unui sclav⁸ și care-l egalizează pe acesta din urmă cu omul liber pedep-sind injuriile care i-au fost aduse (γρᾶφῆ ὕβρεως)⁹. Vom înțelege mai ușor de ce sclavilor li se acordă unele libertăți incomplete ca aceea de a avea unele bunuri personale¹⁰, de a se căsători¹¹, de a nu se distinge prin costum de oamenii liberi¹².

În aceste împrejurări s-a putut dezvolta și răspîndi doctrina egalitaristă. Mai mult însă, ea trebuia să se formeze, avînd în primul rînd a răspunde necesităților unei lupte ideologice limpede conturată; căci, pe diferite căi, dușmanii democrației protestează împotriva acesteia mai cu seamă atacînd principiile de egalitate în fața legii, pe care, oricît de limitat, Atena secolului al V-lea se străduia să le promoveze. Principiul inegalității de natură între oameni este cu consecvență proclamat de teoria social-politică reprezentantă a oligarhiei, și statul utopic al lui Platon, în care locuitorii se împart din fire în elită nobilă și plebe, constituie un exemplu grăitor în acest sens¹³. Același mod de a gîndi îl adoptă și alte utopii politice, pentru care egalitatea între cîtiva aleși se îmbină cu superioritatea absolută a acestei minorități asupra maselor¹⁴.

¹ Plat., *Protag.*, 322 e.

² G. Glotz, *op. cit.*, p. 303.

³ *Древняя Греция*, p. 242, 245 și urm.; H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, 2ème éd., Paris, 1879, I, p. 181 și urm.

⁴ *Древняя Греция*, p. 246; G. Glotz, *op. cit.*, p. 240, 304.

⁵ Arist., *Pol.*, VI, 2, 12—1319 b 29.

⁶ Aristoph., *Cavalerii*, 5, *Pacea*, 452, 746; *Plut.*, 21; Xen., *Mem.*, II, 1, 16.

⁷ H. Wallon, *op. cit.*, p. 310.

⁸ Arist., *Constit. Ath.*, 57; Eur., *Hec.*, 291 și urm.

⁹ G. Glotz, *op. cit.*, p. 305.

¹⁰ Athen., VI, 248.

¹¹ Xen., *Econ.*, IX, 5; Arist., *Econ.*, I, 5.

¹² Xen., *Constit. Ath.*, I, 10; Aristoph., *Ad. fem.*, 1111.

¹³ Plat., *Rep.*, III, 451 și urm.

¹⁴ A. Croiset, *Les démocraties antiques*, p. 215 și urm.

Ideologia democrată, care educa *demos*-ul atenian în întregimea lui pentru viața cetățenească, trebuia să stea împotriva ideilor unui Teognis, pentru care energia și virtutea se permanentizează exprimate în noblețea singelui; pentru care numai cei nobili sînt ἀγαθοί, iar cei de rînd sînt κακοί, δειλοί; pentru care simplul contact cu un om de rînd amenința substanța nobleței¹; pentru care, în sfîrșit, rațiunea (νόημα) nu poate fi plăsmuită și educația celor simpli constituie o întreprindere lipsită de sens și absurdă, din moment ce « niciodată învățătura voastră nu va face dintr-un om de rînd un om bun » (ἀγαθός)². Trebuia să se închege o teorie etico-politică care să lupte cu revolta unui Socrate împotriva ecleciei unde « arhitecți sau fierari, neguțători și marinari, bogați și săraci, nobili și oameni de rînd... fără să fi învățat nimic, fără să fi avut vreodată vreun profesor, se amestecă totuși în sfat »³, sau cu ideile de mai tîrziu ale unui Aristotel, care exclude pe meșteșugari dintre cetățenii republicii perfecte⁴; ea nu putea lăsa fără răspuns glasuri ca acel al anonimului autor al *Constituției ateniene* pentru care starea ideală ar fi un stat în care numai « cei buni » (οἱ χρηστοί) să ia parte la treburile cetății, așa încît poporul (τὸ δῆμος) să redevină sclavul « celor buni » (τῶν ἀγαθῶν... ἂν εἰς δουλείαν καταπέσοι)⁵.

A face delimitări precise, fie ele și numai de ordin etic, între cîțiva de neam ales și restul poporului, a socoti că « cei nobili sînt rareori răzvrătiți și nedrepti, au mai multă aplecare spre cele folositoare, în timp ce poporul e mai ignorant, mai neliniștit și mai necinstit » (τὸ γὰρ τοῖς βελτίστοις ἐν ἀκολασία τε ὀλιγίστη καὶ ἀδικία, ἀκριβεία δὲ πλείστη εἰς τὰ χρηστά· ἐν δὲ τῷ δῆμῳ ἀμαθία τε πλείστη καὶ ἀταξία καὶ πονηρία)⁶ înseamnă a încerca să lovești în principiul fundamental al democrației.

Sofistii au trebuit să răspundă, și au răspuns, acestor atacuri ale ideologiei reacționare antidemocratice, Protagoras prin întreaga sa teorie a dreptului și educației, Antifon sau Hippias prin doctrina egalității naturale a oamenilor. Ideilor profund aristocrate ale unui Calicles (sau a celor pe care îi simbolizează⁷) care, în numele dreptului natural, condamnă stările democratice, create de cei « slabi și mulți » (οἱ ἀσθενεῖς ἄνθρωποι καὶ οἱ πολλοί), ce tind să egalizeze acolo unde firea a creat pe de o parte pe cei « capabili și puternici » (οἱ ἔρρωμενέστεροι καὶ δυνατοί), pe de alta mulțimea (οἱ πολλοί), și care proclamă, ca mai înainte Pindar, dreptul bazat pe forță⁸, i-a stat împotriva teoria egalității naturale a oamenilor.

În această ciocnire de opinii, incontestabil, lupta cea mai strînsă s-a dat în jurul problemei de a ști dacă din fire sîngele ales conferă sau nu vreo superioritate, din moment ce de rezolvarea acesteia atîrna viabilitatea teoretică a democrației; dar nici afirmarea egalității între eleni și barbari, nici a egalității între oameni liberi și sclavi nu a rezultat din simpla nevoie de consecvență în gîndire. Egalizarea de natură a elenilor cu barbarii însemna, în fond, afirmarea teoretică a unei acțiuni reale a statului democrat, care, în opoziție cu principiile cetăților oligarhice⁹,

¹ Theogn., *Elegii*, I, 31–35; 101 și urm.

² Id., *ibid.*, 429 și urm.

³ Plat., *Protag.*, 319 d. Cf. Xen., *Mem.*, III, 7, 5 și urm.

⁴ Arist., *Pol.*, III, 3, 1, 1277 b 39 și urm.

⁵ [Xen.] *Constit. Ath.*, I, 9.

⁶ Id., *ibid.*, I, 5.

⁷ Cf. A. Croiset, *nota* la Platon, *Opere*, v. III (col. Budé), p. 92.

⁸ Plat., *Gorg.*, 483 a și urm.

⁹ Cf. Hdt., IX, 35; Arist., *Constit. Ath.*, 13, 5; Demosth., *C. Aristocr.*, 211 și urm.

practică — măcar pînă la jumătatea secolului al V-lea — o politică tradițională de atragere a străinilor, de la Solon¹ la Pisistrate² și Clistene³.

De altminteri, în secolul al IV-lea, disputa capătă o cu totul altă acuitate, înscriindu-se între răspunsurile teoretice la grava problemă a lărgirii pe plan structural și politic a limitelor statului — *πόλις* — devenite insuficiente pentru dezvoltarea societății grecești. Faptul că teoria egalității naturale între greci și barbari continuă să fie susținută, mai cu seamă de către unii elevi ai lui Aristotel, și, se pare, la începutul carierei sale de acesta însuși⁴, în același timp în care doctrina panhelenică se cristalizează prin însăși opoziția între greci și barbari nu ni se pare lipsit de însemnătate. Se conturează astfel, în gîndirea greacă a secolului al IV-lea un alt curent de idei politice, opus în egală măsură conservatismului lui Demostene sau teoriilor unui Isocrate, care argumentează în favoarea aservirii orientului barbar de către civilizația greacă⁵ tot așa cum, voit sau nu, Aristotel țintește spre un același țel socotindu-i pe barbari inferiori nu numai cultural ci și prin natură⁶.

E drept, modul de a gîndi care continuă ideile unui Antifon sau Hippias apare neînsemnat alături de popularitatea celorlalte teorii și de strălucitul renume al celor ce le-au susținut. Dar, în măsura în care putem adera la opiniile unor învățați moderni, pentru care Aristotel însuși ar fi susținut teorii egalitariste tocmai în perioada în care era preceptorul lui Alexandru⁷, faptele ne apar în mare măsură într-o lumină nouă. Departe de noi gîndul de a susține că teoriile maestrului ar fi constituit mobilul acțiunilor politice ale ilustrului elev; ni se pare, totuși, că e vorba aici de ceva mai mult decît de o coincidență, în sensul că, astfel interpretate, teoriile cu privire la egalitatea naturală între greci și barbari par a fi răspuns unei profunde necesități nu numai de expansiune a elenității ei și de simbioză a ei cu orientul, și filozofia pare să fi perceput, fie și incomplet sau obscur, necesități pe care istoria elenismului va avea a le satisface.

Pe de altă parte, raportul între greci și barbari e permanent actual prin strînsa lui legătură cu problema naturii diferite sau asemănătoare a sclavului și a stăpînului său, legătură care ajunge la identificare în argumentarea lui Aristotel, care spune: « Natura nu a creat ființe care să poruncească (la barbari) ci numai unirea între un selav și o sclavă. Așa că bine spun poezii « elenii au dreptul să poruncească barbarilor » din moment ce natura barbarului e identică cu a sclavului » (*ἀπτιον δ' ὅτι τὸ φύσει ἄρχον οὐκ ἔχουσι, ἀλλὰ γίνεται ἡ κοινία αὐτῶν δούλης καὶ δούλου· αἰὸ φάσιν οἱ ποιηταί*·

« Βαρβάρων δ' Ἑλλήνας ἄρχειν εἰκός »⁸
ὡς ταυτὸ φύσει βάρβαρον καὶ δούλον ἔν.)⁹

În sfîrșit, susținerea egalității între selav și omul liber se încadrează și ea, în mare măsură, în lupta ideologică între democrație și oligarhie. Autorul pamfle-

¹ Plut., *Solon*, 24.

² Arist., *loc. cit.*

³ Id., *ibid.*, 21, 2; *Pol.*, III, 1, 10, 1275 b 34 și urm.

⁴ V. Ett. Bignone, *L'Aristotele perduto...*, II, p. 280.

⁵ Isocr., *Paneg.*, 30; cf. G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, Paris, 1938, p. 41 și urm.; id., *Introd.* la Isocrate, *Discursuri*, vol. 1, Paris, 1928 (col. Budé), p. XII și urm.

⁶ Arist., *Pol.*, I, 1, 5, 1252 b 5 și urm.; cf. VII, 6, 1, 1327 b 23 și urm.

⁷ Ett. Bignone, *L'Aristotele perduto...*, vol. II, p. 280.

⁸ Eur., *Iphig. în Aulis*, 1400.

⁹ Arist., *Pol.*, I, 1, 5 și urm., 1252 b 7—9.

tului anonim despre constituția ateniană face o vină democrației din aceea că « nesupunerea sclavilor... e cât se poate de mare în Atena, și nici măcar n-ai voie să împingi pe vreunul din ei, deși nici sclavul nu-ți face loc să treci », că « nici la vestmînt, nici la înfățișare nu se deosebește un om din popor de un sclav sau metec », în sfîrșit că « slavii au voie să vorbească liber în fața celor liberi »¹. Pentru el, legislația ateniană care proteja persoana fizică a sclavului trebuie să fi fost o aberație din moment ce socoate că trebuie ca « sclavul tău să se teamă de mine și invers, ca în Lacedemonia »². Iar Aristotel teoretizează definitiv ideile potrivnice simpatiei pentru sclavi, afirmînd inferioritatea naturală a acestora față de oamenii liberi. Pînă și trupul oamenilor liberi e deosebit de cel al sclavilor³, și nu un principiu convențional face pe unul sclav și pe altul stăpîn⁴. « Există din fire unele ființe (create) pentru a comanda și altele pentru a se supune (ἄρχων δὲ καὶ ἀρχόμενον φύσει), căci ființa înzestrată cu rațiune și prevedere poruncește și e stăpînă din fire, iar cea capabilă, datorită trupului, să îndeplinească porunci este sclavă din fire »⁵. « Cei ce sînt inferiori semenilor lor, spune filozoful, în măsura în care trupul e inferior sufletului și animalul omului — și aceasta e situația tuturor celor pentru care întrebuițarea forței fizice e singura și cea mai bună utilizare a ființei lor — sînt sclavi prin fire » (« ὅσοι μὲν οὖν τοσοῦτον διεστᾶσιν ὅσον ψυχῇ σώματος καὶ ἀνθρώπος θερίου (διάκείνεται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον, ὅσων ἐστὶν ἔργον ἢ τοῦ σώματος χρῆσις καὶ τούτ' ἐστὶ ἀπ' αὐτῶν βέλτιστον) οὗτοι μὲν εἰσι φύσει δοῦλοι »⁶.

Și, în altă parte: « Cel care, printr-o lege a naturii, nu-și aparține sieși ci, deși e om, aparține altuia, e sclav din fire » (ὁ γὰρ μὴ αὐτοῦ φύσει ἀλλ' ἄλλου ἀνθρώπος ὢν, οὗτος φύσει δοῦλος ἐστίν)⁷. « Pentru aceștia... cel mai bun lucru e să fie supuși puterii (stăpînului) » (οἷς βέλτιόν ἐστιν ἀρχεσθαι ταύτην τὴν ἀρχήν)⁸. Or, am văzut că același Aristotel socotește reprobabilă și impută democrației « anarhia sclavilor »⁹: lupta de opinii înlăuntrul căreia s-au dezvoltat teoriile de care avem a ne ocupa apare astfel limpede definită.

Am încercat să dovedim, de-a lungul acestui întreg capitol consacrat doctrinelor egalitariste, în ce măsură ele au însemnat în gîndirea greacă nu atît un elan umanitarist cît un răspuns la cerințele epocii în care ele s-au încheat. Protestul împotriva dreptului convențional și al inegalității, mai ales, luat în sine apare totuși ca o doctrină depășind cu mult limitele vremii ei. Sofiștii nu protestează niciodată împotriva inegalității de avere ca atare¹⁰, și faptul este firesc din partea unei ideologii care, într-o societate întemeiată pe proprietatea privată, exprimă, asemenea întregii gîndiri antice, punctul de vedere al clasei dominante. Dar a afirma în genere că oamenii sînt egali, și mai ales că slavii au o natură identică cu cea a oamenilor liberi, întru sprijinirea democrației sclavagiste, la a cărei temelie stă tocmai exploa-

¹ [Xen.] *Const. Ath.*, I, 10–12.

² *Id.*, *ibid.*, I, 11.

³ *Arist.*, *Pol.*, I, 2, 14, 1254 b 28–30.

⁴ *Id.*, *ibid.*, I, 2, 16–19, 1255 a.

⁵ *Id.*, *ibid.*, I, 1, 4, 1252 a 31 și urm.

⁶ *Id.*, *ibid.*, I, 2, 13, 1254 b 16 și urm.

⁷ *Id.*, *ibid.*, I, 2, 7, 1254 a 15 și urm.

⁸ *Id.*, *ibid.*, I, 2, 13, 1254 b 20.

⁹ *Id.*, *ibid.*, VI, 2, 12, 1319 b 29.

¹⁰ Cu excepția lui Euripide, care o face însă într-un alt context de idei decît cel egalitarist și cu alte implicații.

tarea sclavilor, pare a fi sau un paradox¹ sau o teorie anarhică²; or, înlănțuirea precisă a ideilor sofiste în materie nu ne permite a le considera ca fiind un simplu joc de inteligență; pe de altă parte, chiar dacă sofistica a reprezentat realmente punctul de vedere al democrației sclavagiste, și al păturilor celor mai avansate din cadrul clasei exploatoare, ea nu s-ar fi putut rupe niciodată de aceasta și de interesele ei. Desigur, sofistii sînt, prin însăși natura preocupărilor lor, extrem de sensibili la realitățile, deseori dure, ale democrației sclavagiste, și vor fi percepuți, sub forma acestei doctrine, începuturile crizei ce se va declanșa în veacul următor; dar, oricît de aplecați înspre viața contemporană, oricît de înțelegători față de cei umili, ei nu se puteau depăși pe sine în calitate de reprezentanți ai atît de limitatei democrații sclavagiste. Cu atît mai dificil de susținut apare acest punct de vedere cu cît se știe că la Atena, datorită politicii concesive continuu promovate de Pericle și urmașii lui, contradicțiile între cele două clase antagoniste ale societății sclavagiste nu s-au manifestat — cel puțin în perioada de care ne ocupăm — cu atîta violență ca în alte părți³. Ne vine greu să credem că în aceste condiții raporturile antagonice între stăpîni și sclavi s-au putut impune cu atîta vigoare încît reprezentanți ai clasei dominante să se ridice hotărît în interesul clasei oprimate. Clasa exploataată, clasa sclavilor, a fost în întreaga antichitate de altminteri lipsită de o conștiință limpede a propriului său destin istoric; așa cum spune Lenin, sclavii « n-au putut constitui o majoritate conștientă. . . , n-au putut înțelege cu claritate în spre ce țel se îndreaptă »⁴. Ar fi absurd să presupunem că în acest unic moment al existenței ei gîndirea greacă a încercat să exprime un punct de vedere pentru care nu existau elemente reale în baza societății⁵.

De altminteri, pentru a fi în adevăr înnoitoare, doctrina sofistă ar fi trebuit să tragă concluziile firești ale propriilor ei teze și să ceară desființarea inegalității între oameni. Or, sofistii n-au gîndit niciodată așa: pentru ei, egalitatea naturală constituie, împreună cu întreaga doctrină a dreptului natural, motivarea teoriei etico-sociale și politice despre *concordie*.

Așa cum am arătat la începutul acestor rînduri, principală dificultate de care s-a izbit majoritatea cercetătorilor în reconstituirea ansamblului doctrinei dreptului natural a fost stabilirea raportului între teza despre supremația stărilor naturale și fragmentele despre concordie. În ce ne privește, socotim convingătoare interpretarea lui Ett. Bignone, care demonstrează că între teoria despre φύσις, cu toate implicațiile ei, și cea a concordiei există o unitate organică și că, în opinia sofistilor, ὁμόνοια echivalență cu dreptatea.

¹ Aceasta e opinia lui L. Robin, *loc. cit.*

² De această părere sînt foarte mulți; v. mai sus p. 69, n. 1.

³ *Древняя Греция*, p. 274—276.

⁴ V. I. Lenin, *Opere*, vol. 29, p. 449.

⁵ După părerea noastră, declarația lui Teramene, după care la Atena ar fi existat la sfîrșitul secolului al V-lea unii « care consideră că nu poate exista o adevărată democrație pînă ce (. . .) sclavii nu vor participa la putere » (*Xen., Hell.*, II, 3, 48), nu poate fi acceptată ca atare. Ni se pare greu de crezut ca o doctrină atît de radicală să nu-și mai fi găsit alt ecou în afara acestui pasaj; pe de altă parte, și în acest caz se aplică argumentele invocate cu privire la doctrina egalitaristă. Credem că e vorba mai degrabă de exagerarea moderatului Teramene, înspăimîntat de radicalismul adversarilor lui democrați. Folosim acest prilej pentru a mulțumi prof. Ch.-E. Welskopf, care ne-a atras atenția asupra pasajului citat.

Din moment ce a fi drept înseamnă «a nu nedreptăți și a nu fi nedreptățit»¹, dreptatea e identică cu prietenia și simpatia reciprocă², firești între oameni asemenea, conform doctrinei empedocleice preluate de sofști³. Concordia e un concept care desemnează o stare firească, din moment ce întreaga natură i se supune⁴; ea corespunde cerințelor pe care le implică noțiunea sofistă a dreptății, fiind în același timp utilă pentru toți⁵ și, interior, autonom determinată⁶.

Justețea reconstituirii operate de savantul italian ale cărui încheieri le-am rezumat în rîndurile de mai sus e demonstrată, după părerea noastră, și de cunoscutul «discurs al lui Hippias», citat în parte mai sus, dar pe care ne permitem să-l amintim. «O, voi, cei de față — spune filozoful din Elis — (...) vă socot pe toți rude, vecini și concetățeni, după fire dacă nu după lege; căci după natură cel asemenea e rudă celui asemenea; dar legea, tiran al oamenilor, silnicește în multe privințe natura. Ar fi rușinos (așadar) (...) ca, asemeni celor mai de rînd minți, să nu vă înțelegeți între voi. Eu... vă rog și vă sfătuiesc să ajungeți amîndoi la o linie de mijloc»⁷.

Ni se pare că imitația platonice dovedește limpede legătura pe care, în chip invariabil, sofștii o fac între legea naturii și înțelegere; mai mult chiar, pasajul citat indică raportul stabilit de sofști între ideea egalității naturale și concordie, în sensul că oamenii, ca ființe de aceeași stirpe și egale între ele, trebuie să se înțeleagă între ei. Pentru sofști, adepți ai teoriei dreptului natural, căutînd mobilul interior, firese și esențial al fiecărei acțiuni, egalitatea naturală a oamenilor constituie justificarea autonomă a doctrinei etice și social-politice a concordiei⁸.

¹ Pap. 1797, col. II, 19 și urm.

² Cf. Arist., *Eth. Eudem.*, 1234 b: «Dacă cineva vrea să facă astfel încît oamenii să nu fie nedrepti unii față de alții, e de ajuns să-i facă să fie prieteni. Așadar același lucru, sau ceva foarte apropiat, sînt dreptatea și prietenia». Așa cum arată Ett. Bignone (*op. cit.*, p. 86 și urm., 110 și urm.), Platon se referă la sofștii partizani ai dreptului natural, cînd vorbește de cei ce identifică dreptatea cu concordia (*Clitoph.*, 409 d; cf. *Rep.*, V, 351 d). Aceeași identitate o stabilește și Dio Chrysostomul, în discursurile *Περὶ ὁμονοίας* (*Or.* I, 38—41—Dindorf), desigur inspirate din tratatul omonim al lui Antifon. (*V. Or.* 38, p. 73, 6; p. 76, 13 și urm.; p. 79 și urm., p. 82, 11; *Or.* 40, p. 95, 7; p. 97, 5 și urm.; p. 99, 15 și urm.) V. Ett. Bignone, *op. cit.*, p. 137 și urm.

³ Empedocles, *fr.* 22.

⁴ Pornind de la aceleași discursuri ale oratorului din Prusa, Bignone reconstituie (*loc. cit.*) imaginea unei naturi guvernate de concordie (Dio Chrys., *op. cit.*, 40, p. 99, 22 și urm.; p. 100, 10 și urm.; 20 și urm.) așa cum trebuie să o fi descris și Antifon în fragmentele așa-zise *meteorologice* (Diels, *Vors.*, II⁵, 87, *Antiph. fr.* 22, 24 a, 27, 29), în fapt ocupîndu-se de echilibrul și subordonarea reciprocă spontană din univers. Cf. și Soph., *Aias*, 675 și urm.

⁵ Plat., *Clitoph.*, 410 d — prietenia și concordia au calitatea de a aduce «bine întotdeauna și rău niciodată».

⁶ Așa cum spune Aristotel (*Eth. Eudem.*, *loc. cit.*), acțiunile drepte față de neprieteni sînt «impuse de lege și nu spontane (οὐκ ἀφ' ἑμῶν); dimpotrivă, «cele ce privesc pe prieteni sînt singurele acțiuni drepte derivate din propria noastră voință».

⁷ Plat., *Protag.*, 337 c — 338 a — ὦ ἄνδρες, ... οἱ παρόντες, ἡγοῦμαι ἐγὼ ὑμᾶς συγγενεῖς τε καὶ οικείους καὶ πολίτας ἅπαντας εἶναι φύσει, οὐ νόμῳ· τὸ γὰρ ὁμοῖον τῷ ὁμοίῳ φύσει συγγενές ἐστιν, ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων πολλὰ παρὰ φύσιν βιάζεται. Ἡμᾶς οὖν αἰσχροὺν τὴν μὲν φύσιν τῶν πραγμάτων εἰδέναι... ὥστερ τοὺς φαυλοτάτους τῶν ἀνθρώπων διαφέρεσθαι ἀλλήλοις. Ἐγὼ μὲν οὖν καὶ δέομαι καὶ συμβουλεύω... συμβῆναι ὑμᾶς... εἰς τὸ μέσον (κτλ.).

⁸ De acest punct de vedere putem apropia și un pasaj din *Feniciencele* lui Euripide (*Phoin.*, 535—538): «e cu mult mai bine, fiule, să cînstesti egalitatea, care leagă întotdeauna pe prieteni de prieteni, cetățile de cetăți și aliații între ei». Deși concluzie în primul rînd a circumstanțelor politice concrete de la sfîrșitul războiului peloponeziac, pasajul citat reprezintă și un ecou al înlănțuririi de idei citate mai sus.

Înțelegă în acest sens, era firesc ca doctrina despre *ὁμόνοια* să-și găsească aplicarea mai cu seamă în teoria social-politică, și în fapt așa s-a și întâmplat, și în așa măsură încât Aristotel ajunge să restrângă acțiunea conceptului în cauză exclusiv la acest domeniu. Într-adevăr, el spune: « Concordia e străduința în a conduce și a fi condus, nu în interesul personal, ci în cel public. Și concordia este o prietenie politică »¹.

Fragmentele sofiste nu afirmă explicit soluționarea prin concordie nici a inegalității între nobili și oameni de rând², nici a celei între greci și barbari³. În schimb, ele ne pun la îndemână mărturia în ce privește aplicarea principiului de *ὁμόνοια* în încercarea de a evita antagonismele rezultate din inegalitatea de avere, niciodată condamnată ca atare⁴ de sofisti, din pricini lesne de înțeles, ci numai relevantă⁵.

Reluând motivul esopic al bogatului care-și îngroapă banii și nu-i împrumută, Antifon condamnă implicit pe avar, ca fiind unul din cei « care nu vor să fie folositori nimănui » și pentru că n-a înțeles că împrumutând banii ar fi câștigat și el și ar fi ajutat și pe un altul⁶. Ni se pare că din acest fragment reiese limpede care era atitudinea filozofului față de inegalitatea de avere, pe care n-o condamnă în niciun fel, ci doar încearcă s-o remedieze parțial prin efectele concordiei.

Euripide sintetizează aceste încercări de conciliere zăgrăvind o cetate ideală în care « bogatul are o privire înțelegătoare pentru sărac, iar săracul îl privește cu îndemn »⁷. « Căci, spune poetul, e bine numai acolo unde e unire; cele pe care nu le are săracul, le dă cel bogat, și ceea ce lipsește celui avut dobândim prin truda săracilor »⁸.

Aceleași teze trebuie să fi stat la baza programului politic expus de Isocrate în *Discursul Areopagitic*; iată cum descrie el Atena ideală a epocii soloniene: « Cei mai săraci dintre cetățeni, departe de a invidia pe cei ce aveau mai mult, purtau caselor celor mari aceeași grijă ca și celor ale lor proprii, socotind că bunăstarea acelor a o resursă pentru ei înșiși. Iar cei avuți, în loc să disprețuiască pe nevoiași, gîndeau că e o rușine pentru ei înșiși lipsa de mijloace a concetățenilor lor și-i ajutau »⁹.

În ce măsură o atare atitudine filantropică se exercită în favoarea păturilor posedante și tinde să apere proprietatea privată ne-o dovedește limpede încheierea la care însuși Isocrate ajunge: « Capital pentru buna înțelegere reciprocă este

¹ Arist., *Eth. Eudem.*, 1241 a 30 — « Ἔστι δ' ὁμόνοια, ὅταν περι τοῦ ἀρχειν καὶ ἀρχεσθαι ἢ αὐτῇ προαίρεσις ἢ μὴ τοῦ ἑκατέρου, ἀλλὰ τοῦ τῶν αὐτῶν. Καὶ ἔστιν ἡ ὁμόνοια φιλία πολιτικῆ. »

² Indirect, soluția pe această cale poate fi totuși dedusă din faptul că filozoful condamnă desconsiderarea celor lipsiți de origine ilustră (*Pap.* 1364 B col. II, 36 și urm.), ceea ce înseamnă că problema s-ar rezolva printr-un respect acordat tuturor.

³ Un ecou destul de indirect ar putea fi eventual conceptul epicureu de *φιλία* care unește pe toți oamenii — cf. Sent. Vat. 52 — *Φιλία περιχορεύει τὴν οἰκουμένην.*

⁴ Euripide, ca și mai târziu Isocrate, oratorii sau Aristotel, condamnă doar stările de spirit nocive intereselor cetății și care rezultă din bogăția sau sărăcia extremă.

⁵ Cf. Eur., *Phoin.*, 538—540: « Ε ο lege (νόμιμον) constantă între oameni: celui ce are mai mult îi stă veșnic împotriva cu război (πολέμιου καθίσταται) cel ce are mai puțin ».

⁶ Diels, *Vors.*, II⁶, 87, Antiph., *fr.* 54; cf. Isocr., *Areop.*, 35.

⁷ Eur., *Suppl.*, 176—178.

⁸ Id., *fr.* 21, 4 și urm.

ἀλλ' ἔστι τις συγκράσις, ὥστ' ἔχειν καλῶς.

Ἄ μὴ γὰρ ἔστι τῷ πένητι πλοῦσιος δίδωσ'· ἀ δ' οἱ πλουτοῦντες οὐ κεκτῆμεθα τοῖσιν πένησι χρώμενοι πειθώμεθα

⁹ Isocr., *Areop.*, 31 și urm.; aceeași idee apare și la Democrit (*fr.* 255).

faptul că proprietățile celor ce le stăpîneau pe drept erau de neclintit, în timp ce folosința lor era comună pentru toți cetățenii care aveau nevoie »¹.

Ceea ce ni se pare însă deosebit de important pentru a înțelege sensul în care a acționat doctrina sofistă este faptul că textele ajunse pînă la noi ne dau puțința de a reconstitui chipul în care se aplică principiul de *ὁμόνοια* în cazul raporturilor între stăpîn și sclav.

Euripide exprimă desigur punctul de vedere al întregii teorii a dreptului și egalității naturale cînd socoate că inegalitatea între oameni liberi și sclavi, fundamentală pentru societatea ateniană a secolului V și pentru întreaga antichitate, se cere a fi rezolvată prin acordul, în fapt imposibil, al celor două clase pe o linie de mijloc; ameliorarea reciprocă de atitudini și sentimente ar duce la o stare ideală în care « sclavul are parte de un stăpîn bun, iar stăpînul, de un sclav prieten al casei »².

Aceeași idee e evidentă din faptul că poetul împodobește deseori caracterul personajelor pe care le admiră cu o purtare blindă față de sclavii³ întotdeauna credincioși⁴. Nici în acest domeniu, teoria egalitaristă nu se îndreaptă în spre desființarea unor stări de fapt, ci în spre atenuarea contradicțiilor pe plan etic, în spre conciliere.

Ansamblul doctrinei sofiste a dreptului natural se dovedește astfel a susține în toate direcțiile societatea democrat-sclavagistă, prin efortul de a stabili imposibila *ὁμόνοια* care să asigure permanentizarea alcătuirilor Atenei secolului al V-lea. De altminteri, un pasaj din *Etica Nicomachee* dovedește fără echivoc încotro se îndreaptă teoria concordiei — și deci întreaga doctrină a dreptului și egalității naturale. Vorbind despre legiuitori, Aristotel spune: « ei tind mai presus de toate către concordie, și mai presus de toate stîrpesc dușmana acesteia, răzvrătirea (στάσις) »⁵.

Iată așadar că, indignați de ideea unei redistribuiri a avuției care să facă reală egalitatea ai cărei susținători erau și convinși că, dreptatea însemnînd concordie, dreptatea socială se poate realiza prin înțelegere, adepții teoriei dreptului natural conferă compromisului valoare de principiu suprem: opriți de limitele propriei lor clase, al cărei punct de vedere îl exprimau, departe de a încerca să dărîme legile pe care le criticaseră, ei nu fac altceva decît să caute o justificare interioară a respectării lor; departe de a cere desființarea inegalității, ei o apără, predicînd ameliorarea etică și condamînd orice încercare de a o depăși. Într-o atare ordine de idei, declarații de felul « nu e nimic mai rău pentru oameni decît anarhia » (*ἀναρχίας δ' οὐδὲν κάκιον ἀνθρώποις*)⁶ aprecieri deosebite ale valorii educației⁷, stăpînirii de sine⁸, moderației și înțelepciunii⁹ în conduita cetățenească și particulară se integrează perfect.

¹ Isocr., *Areop.*, 35 — *Κεφάλαιον δὲ τοῦ καλῶς ἀλλήλοισ ὁμιλεῖν· αἱ μὲν γὰρ κτήσεις ἀσφαλεῖς ἦσαν, οἴσπερ κατὰ τὸ δίκαιον ὑπῆρχον, αἱ δὲ χρήσεις κοιναὶ πᾶσιν τοῖς δεομένοις τῶν πολιτῶν.* — Cf. Demosth., *Phil.*, IV, 41—45.

² Eur., *fr.* 533 ... *δοῦλοις δεσπότας χρηστοὺς λαβεῖν, / καὶ δεσπότηταις δοῦλον εὐμενῆ ὁμόνοιας.*

³ Id., *Alc.*, 193—195; *Heracl.*, 788 și urm.; 888—890; *Ion*, 734; *Suppl.*, 869—871.

⁴ Cf. de ex. id., *Alc.*, 210—212.

⁵ Arist., *Eth. Nic.*, VIII, 1155 a 24 și urm. — *ταύτης (sc. τῆς ὁμονοίας) δὲ μάλιστα φερίενται καὶ τὴν στάσιν ἔχθραν οὖσαν μάλιστα ἐξελαύνουσι.*

⁶ Diels, *Vors.*, II°, 87; *Antiph.*, *fr.* 61.

⁷ *Ibid.*, *fr.* 60.

⁸ *Ibid.*, *fr.* 59.

⁹ *Ibid.*, *fr.* 52, 58.

Astfel, mai întâi sofiiții iar apoi cei ce s-au inspirat din teoriile sociale ale acestora încheagă o doctrină care tinde să împace interese ale unor clase și grupuri sociale fundamental opuse și ireconciliabile — doctrina politică a concordiei.

În fapt, un atare mod de a gândi susținea, pe plan teoretic, o orientare politică prezentă în întreaga dezvoltare a democrației sclavagiste ateniene. De la Solon, care socotea despre sine a se fi așezat « ca o piatră de hotar » între partida aristocratică și partizanii unei redistribuiri a bunurilor, pînă la acțiunile de echilibru politic ale unui Pericle, sau pînă la jurămîntul repetat de fiecare heliast: « nu voi fi pentru abolirea datoriilor particulare, nici pentru vreo împărțire a pămînturilor și caselor ateniene »¹, aceeași atitudine moderată și aceeași teamă de răsturnări înnoitoare au întemeiat și acțiunile și gîndurile democraților atenieni. Negînd implicațiile radicale ale propriei sale teorii asupra egalității și proclamînd principiul concordiei, filozofia sofistă a însemnat, o dată mai mult, expresia ideologică a acelei atît de contradictorii democrații, bazate în același timp pe libertatea și egalitatea în drepturi a unei minorități tot mai sfișiate de inegalitatea avuției și pe exploatarea și oprimarea extremă, de către această minoritate, a majorității sclavilor lipsiți de orice drept, care a fost democrația sclavagistă ateniană.

Am urmărit, pe cît ne-a fost cu putință mai îndeaproape, legăturile dintre diversele aspecte ale doctrinei egalitariste și societatea ateniană a secolului al V-lea î.e.n., atît în sensul genezei cît și al finalității acestei doctrine. Credem însă că soarta ei în cadrul evoluției pe care a suferit-o ansamblul tezelor de drept natural este revelatoare pentru o mai adecvată înțelegere a caracterului acestei ideologii și a raporturilor ei cu existența socială pe care o reflectă.

Ecourile numeroase pe care doctrina dreptului natural le are în gîndirea secolului al IV-lea izbesc prin aceea că, în mod constant, renunță la acel aspect al doctrinei care ne preocupă aici — la tezele egalitariste. Cu excepția puținelor mărturii menționate mai sus², și care pe de-o parte pornesc dintr-o altă preocupare decît cea de etică socială, fără să angajeze, pe de altă parte, o discuție de răsunset, cum se întîplase în veacul precedent; în afara acestor cîteva mărturii, așadar, nimic nu mai amintește de aspectul egalitarist al doctrinei dreptului natural. Chiar Euripide, care împărtășește aceste idei o bună parte a carierei sale, renunță la ele în ultimele sale drame, proclamînd teoria « clasei de mijloc »³ și negînd așadar implicit ideea că toți oamenii au o valoare morală egală.

În secolul următor, Isocrate adoptă ideea concordiei obținute prin ameliorarea etică a tuturor cetățenilor în sensul normelor autonome ale dreptului firii⁴, dar nu mai justifică nicăieri *δύο νοία* prin proclamarea identității de natură a tuturor oamenilor. Mai mult chiar, teoria lui cu privire la expansiunea elenității în Orient neagă implicit doctrina egalitaristă⁵: chiar dacă noțiunea de *elenic* se încheagă

¹ Ap. G. Glotz, *op. cit.*, p. 280.

² V. mai sus p. 79.

³ Eur., *El.*, 366—390; *Oreste*, 917—920. Formularea cea mai precisă a acestor idei se află în *Suppl.*, 238—245, pasaj despre care Stobaeus ne informează că ar fi interpolat dintr-o dramă tirzie a poetului; H. Grégoire (*nota la Suppl.*, Euripide, *Opere*, v. III, p. 112) presupune că ar fi putut fi inserat de Euripide însuși cu ocazia reluării dramei în 411.

⁴ Isocr., *Areop.*, 31—35.

⁵ Id., *Antiđ.*, 293; *Panath.*, 150 și urm.; *Phil.*, 124.

mai degrabă în sens de $\pi\alpha\iota\delta\epsilon\iota\varsigma$, ea nu e mai puțin definită prin opoziție cu « barbarii »¹.

Problema preluării de către Aristotel a conceptelor și teoriilor vehiculate de sofști se prezintă întrucîtva mai complex. Oricum, credem că putem spune fără a greși prea mult, că evoluția ideilor aristotelice în acest domeniu are loc pe de-o parte în direcția adoptării ideilor de lege naturală și concordie, pe de altă parte în sensul negării egalității naturale, prin fundamentarea concordiei pe calea demonstrării inegalității de natură a oamenilor. Iată ce spune el cu privire la raporturile între stăpîni și sclavi: « Același lucru folosește părții și întregului, trupului și sufletului; cum sclavul este ca o parte a stăpînului — ca și cînd ar fi o parte a trupului acestuia însușită dar trăind aparte, există o oarecare comunitate de interes și prietenie ($\phi\iota\lambda\iota\alpha$) între stăpîn și sclav, în cazul în care au în chip firesc această calitate »².

Vedem așadar că, unitară la primii ei susținători, doctrina dreptului natural se dislocă, am spune, în interpretarea dată ei de ideologia secolului al IV-lea, care nu mai susține în nici un fel aspectul egalitarist. Pricina pentru care suferă această amputare apare limpede cînd ne gîndim la condițiile în care ea s-a efectuat. Criza cetății grecești din acest veac face ca legile să apară tot mai insuficiente pentru apărarea ordinii selavagiste, și îndreaptă astfel spiritele spre dreptul natural, a cărui concluzie de compromis, $\acute{\omicron}\mu\acute{\omicron}\nu\omicron\iota\alpha$ imposibilă în fapt, pare tot mai mult clasei dominante, înspăimîntată de puțința unei răsturnări, ca singură salvare. Pe de altă parte, ascuțirea contradicțiilor sociale se exprimă deseori tocmai printr-o tendință egalizatoare de data aceasta proclamată nu de filozofi, ci de masa sărăcită a cetățenilor, și care acum e într-adevăr destructivă pentru societatea selavagistă, țintind către o reală redistribuire a averilor.

Aristotel spune: « S-a pretins să se absolutizeze o egalitate care nu există, de fapt, decît în unele privințe. Pentru că toți sînt în aceeași măsură liberi, au crezut că trebuie să fie absolut egali »³. În aceste condiții, reprezentanții ideologici ai clasei dominante nu-și mai pot îngădui ca, prin teoretizarea identității de natură a oamenilor, să sprijine tocmai tendința de « absolutizare a egalității » pentru înfringerea căreia cetățile vor renunța pînă și la autonomia care le era proprie.

În acest mod se desăvîrșește transformarea doctrinei dreptului natural, dintr-un ansamblu de idei umanitariste într-o teorie cu un pronunțat caracter conservator. Organic legată de soarta cetății democratice întru sprijinirea căreia apăruse, această ideologie social-politică are un caracter progresist atîta vreme cît alcătuirile sociale pe care le reprezintă sînt purtătoarele progresului social; atunci cînd însă acestea sînt depășite, încercarea de a le apăra o transformă într-o teorie potrivnică mersului înainte al societății.

Din acest cadru, însă, ideea egalitaristă se desprinde. Tocmai abandonarea ei de către ideologia secolului al IV-lea dovedește că, îndreptată spre întărirea societății ateniene în momentul ei de maximă înflorire, atunci cînd aceleași stări devin contrare progresului, această teorie nu le mai poate sluji decît transformată în contrariul ei.

Pe de altă parte, răspîndite de dramă, ideile egalitariste au trezit alte ecouri decît acelea de ameliorare morală și și-au adus astfel aportul la radicalizarea gîndirii

¹ Isocr., *Paneg.*, 50; cf. G. Mathieu, *Les idées politiques d'Isocrate*, p. 41 și urm.

² Arist., *Pol.*, I, 2, 20, 1255 b 10 și urm.

³ Id., *Pol.*, V, 1, 2, 1301 a 30 și urm.

sociale. Chiar dacă a intenționat să se mărginească la domeniul etic, chiar dacă a avut din totdeauna un caracter contradictoriu, în calitatea ei de justificare naturală a compromisului cerut de *δύνοια*, doctrina egalității naturale nu e mai puțin, în mod obiectiv, un punct de vedere înaintat în ideologia secolului al V-lea.

Pentru toate acestea, pentru umanismul adevărat și simțirea profund democratică de care sînt străbătute, doctrinele sofiste de care am avut a ne ocupa merită un loc aparte în istoria gîndirii și societății grecești.

ТЕОРИЯ СОФИСТОВ О ПРИРОДНОМ РАВЕНСТВЕ

РЕЗЮМЕ

Автор рассматривает вопрос теории о равенстве, выдвигавшихся софистами, сторонниками природного права, пытаюсь установить, с марксистской точки зрения, значение этих теорий.

В понимании софистов природное право чрезвычайно широко и идентично по отношению к любому человеку; с понятием природного равенства всех людей тесно связано понятие природного права.

Софисты различают три случая условного неравенства: неравенство между аристократами и рядовыми людьми, между греками и варварами и между хозяином и рабом.

Эти убеждения, хотя они кажутся радикальными и протестующими, тем не менее направлены к укреплению рабовладельческой демократии. Представители олигархии на каждом шагу провозглашают природное неравенство людей. С другой стороны, массивное проникновение рабской трудовой силы в афинскую экономию, приводит к необходимости охранять рабов, эти ценные орудия, и попыткам смягчить неизбежный конфликт между эксплуататорами и эксплуатируемыми: теории софистов о равенстве являются идеологическим выражением этого стремления.

Рассматриваемые таким образом доктрины софистов выглядят не как анархическое проявление личности, а как теоретическое содействие укреплению рабовладельческой демократии, тем более, что софисты никогда не доводят понятие о природном равенстве до последнего вывода, т.е. уничтожения неравенства.

Между прочим, подобный вывод не имел бы никакой основы в социальной структуре древней Греции. Софисты требуют только этического улучшения путем применения принципа общего согласия, являющегося следствием доктрины природного права.

Теории равенства объективно имели все же передовой характер, как идеологическое выражение момента высшего расцвета, достигнутого демократическим полисом. Когда эта организационная форма рабовладельчества устарела, идеология, ее поддерживающая, признала теории природного права и всеобщего согласия, но опустила или прямо отвергла идеи равенства.

Идея природного равенства, даже будучи ограниченной с двух сторон (поскольку она применялась исключительно в области морали и была постоянно связана с доктриной всеобщего согласия), все же способствовала радикализации социального мышления древней Греции.

LA THÉORIE SOPHISTE DE L'ÉGALITÉ NATURELLE

RÉSUMÉ

L'auteur reprend le problème des théories égalitaires soutenues par les sophistes partisans du droit naturel, pour essayer d'établir, du point de vue marxiste, la signification que nous devons leur attacher.

Pour les sophistes, la notion de loi naturelle est extrêmement large et la même par rapport à chacun ; à l'idée de droit naturel s'attache celle de l'égalité de nature entre tous les hommes.

Les sophistes distinguaient trois cas d'inégalité conventionnelle : l'inégalité entre nobles et gens du peuple, celle entre Grecs et Barbares et l'inégalité entre maître et esclave.

Bien qu'elles peuvent paraître curieusement radicales et protestataires, ces idées n'étaient pas moins destinées à raffermir le régime de la démocratie esclavagiste. Les oligarques affirmaient à chaque instant l'inégalité naturelle des hommes. D'autre part, la profonde pénétration de la main-d'œuvre servile dans l'économie athénienne demandait l'effort de protéger les précieux outils qu'étaient les esclaves et d'atténuer l'inévitable conflit entre exploiters et exploités ; les théories égalitaires des sophistes sont une expression idéologique de cette tendance.

Ainsi envisagées, les doctrines sophistes ne paraissent plus être une manifestation anarchique de l'individu, mais une contribution théorique à la stabilité de la démocratie esclavagiste. Ceci d'autant plus que les sophistes ne confèrent jamais aux idées d'égalité naturelle leur portée ultime, d'autant plus qu'ils n'ont jamais demandé la suppression de l'inégalité.

Une telle conclusion n'aurait trouvé, d'ailleurs, aucune raison d'être dans la structure sociale de la Grèce antique. Les sophistes demandent uniquement l'amélioration éthique par l'application du principe de la concorde, corollaire de la doctrine du droit naturel.

Les théories égalitaires ont eu, toutefois, un caractère objectivement progressiste, en tant qu'expression idéologique du développement de la cité démocrate. Au moment même où cette forme d'organisation esclavagiste commença à être périmée, l'idéologie qui combattait en son nom adopta les théories du droit naturel et de la concorde, mais omit ou même nia les idées égalitaires.

Bien que doublement limitée, par sa portée éminemment éthique comme par sa corrélation constante avec la doctrine de la concorde, l'idée d'égalité naturelle a contribué à la radicalisation de la pensée sociale de la Grèce ancienne.

PROBLEME DE LIMBĂ ÎN OPERA LUI ARISTOTEL

DE

FELICIA VANȚ-ȘTEF

Problemele de limbă¹ apar în opera lui Aristotel, în general, presărate în cuprinsul ei vast, tratarea lor fiind strâns legată și, cel mai des, subordonată problemelor de logică. Considerînd limba « exprimarea verbală » a gândirii, genialul făuritor al logicii a acordat atenția cuvenită și studiului limbii. Observînd că posibilitățile lingvistice de exprimare sîlesc oarecum gîndirea să-și limiteze formele, să le potrivească — am zice — tiparelor limbii, el și-a dat seama că studierea formelor gândirii nu se poate dispensa de cercetarea corespondențelor lor lingvistice, că știința logicii nu este completă fără studiul limbii. Mai mult, el a remarcat și faptul că uneori limba are chiar rol determinant în alcătuirea anumitor forme logice. Pentru toate acestea, în afara observațiilor sporadice presărate în opera sa, două texte importante îmbrățișează exclusiv acest domeniu de cercetare: unul este tratatul « Despre interpretare »², al doilea constituie capitolul XX al *Poeticii*.

Toate preocupările lingvistice ale lui Aristotel, ca de altfel, întreaga sa operă, poartă pecetea a două influențe contradictorii: a educației și a obîrșiei sale. Prin formație, ca elev al lui Platon, în mod firesc el devine filozof idealist; prin origine, fiind fiul unui medic vestit, este înclinat spre științele naturii, spre științele exacte, al căror studiu îl pune adesea în contradicție cu vederile profesorului său.

Ca și Platon, Aristotel consideră « Ideea » principiul fundamental în Univers. Dar, spre deosebire de Platon, care vede « Ideea » exterioară lucrurilor, Aristotel nu o separă de ele; după ultimul, ideea nu există decît în lucruri și prin lucruri.

În Univers, tot ce este viu, adică plantele și animalele, printre care și omul, este dotat — spune Aristotel — cu suflet³. Sufletul este de mai multe feluri, după cum felurite sînt și ființele. Plantele au suflet nutritiv, animalele, suflet senzitiv,

¹ Pentru studii generale privind problemele de limbă la Aristotel, vezi, printre altele, H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1890, vol. I, p. 183—271; R. Mekeon, *Aristotel's conception of language and the arts of language*, în *Classical Philology*, 41 (1946), p. 193—206, față de care noi am încercat o interpretare materialistă.

² Περὶ ἑρμηνείας constituie o parte integrantă din *Organon*, ἐρμηνεία însemnînd « interpretarea », « exprimarea » prin limbă a gândirii.

³ Περὶ φύξης, II, § 413 B, 7—9; III, 433 A, 12; I, 407 B, 22.

iar omul, singur el, suflet rațional. Sufletul și corpul nu au substanță distinctă; sufletul nu supraviețuiește corpului; ceea ce depășește hotarele morții este doar Νοῦς « Rațiunea », care este de origine divină.

Sufletul senzitiv oglindește lumea înconjurătoare prin imagini (φαντάσματα). Singur sufletul rațional, νοῦς, este capabil de cunoaștere, realizată prin gândire și limbă, pe care Aristotel le cuprinde într-un singur termen, acela de λόγος.

Cunoașterea oglindește realitatea, fiind obiectivă tocmai prin referirea la existență, spune Lenin¹. La baza ei se află senzația, deoarece realitatea este dată nemijlocit în senzații.

La Aristotel cunoașterea străbate patru trepte²: senzația (αἴσθησις), care este izvorul cunoașterii, imaginea (φάντασμα), o combinație de senzații corespunzând noțiunii moderne de reprezentare, experiența (ἐμπειρία), constituind copia existențelor în care se păstrează conștient ceea ce este comun și se repetă, arta și știința (τέχνη καὶ ἐπιστήμη), făurind convingerea fundată, demonstrată, privitoare la devenire și existență.

Omul, prin urmare, face parte din regnul animal, dar se deosebește de animale prin sufletul său rațional (νοῦς), dotat cu gândire și limbă (λόγος). Cu ajutorul « logosului », omul pătrunde în esența lucrurilor, ajungând astfel la adevărata cunoaștere. « Ceea ce distinge omul [de animal] într-un chip special — zice Aristotel — este faptul că el înțelege binele și răul, justul și nejustul și toate sentimentele de același fel, a căror comunicare constituie temelia statului »³. Cu alte cuvinte, omul se deosebește de animale prin rațiunea care gândește și înțelege și prin limbă, prin care gândurile sînt împărtășite celorlalți oameni. Aceste două atribute ale omului stau la baza organizării sociale, la temelia familiei și a statului. Omul este așadar ființă socială. Dar și animalele trăiesc în cete, deci și ele sînt sociabile. Nu poate fi vorba însă de organizare socială fără existența limbajului, explică corect Aristotel; limbajul asigură comunicarea între membrii societății; fără limbă, tocmai datorită acestei funcții a ei, societatea nu poate exista. « Se vede clar — spune Aristotel — de ce omul este un animal sociabil în mai înalt grad decît albinele și decît toate animalele care trăiesc unite. Natura, după cum [obișnuim să] spunem, nu face nimic în zadar. Singur, între animale, omul are uzajul limbii »⁴.

De asemenea, la fel cu animalele, omul are limbă, buze, dinți a căror funcție primă privește nutrirea. Dar, spre deosebire de animale, omul și-a perfecționat aceste organe în vederea noii funcții, aceea a limbajului. Astfel, Aristotel specifică: « Natura nu i-a făcut omului limba la fel ca celorlalte animale, deoarece i-a creat-o folositoare pentru două funcții — după cum am spus că sînt funcțiile ei în special — anume limba (γλῶττα) pentru gust și pentru vorbire, buzele, pentru aceasta [din urmă] și pentru apărarea dinților »⁵. Și, dezvoltînd ideea: « Omul are limba

¹ *Caiete filozofice*, București, 1956, p. 144.

² Pentru că esența unei ființe conștiente constă din patru elemente esențiale: materia (ὕλη), forma (εἶδος) pe care a luat-o materia, motorul sau cauza eficientă (τὸ κινεῖν) care a pus materia în mișcare pentru a o transforma, scopul sau cauza finală (τὸ τέλος) realizată prin această transformare.

³ Aristotel, *Politică*, I, 1, 10, 1253 a.

⁴ *Ibidem*.

⁵ Aristotel, *Istoria animalelor*, II, 16 (660 a).

în cea mai mare măsură dezlegată, moale și netedă, ca să fie de folos acestor două funcțiuni: pentru senzația de gust (căci omul are senzația [de gust] cea mai fină dintre toate animalele, și limba lui este moale pentru că are simțul tactil foarte dezvoltat, iar gustul este un fel de simț tactil), este moale și netedă, și pentru a fi de folos la articularea literelor¹ și la vorbire »².

Prin urmare, noua funcție acumulată de anumite organe a perfecționat și acuitatea senzitivă a lor, dar le-a conferit și o mare agilitate în vederea noilor mișcări pe care le au de îndeplinit o dată cu vorbirea.

Aceste organe ale vorbirii au menirea să redea aspectul sonor al logosului. « Logosul cel prin mijlocirea vocii [a complexului sonor] constă din litere [sunete], iar dacă limba nu ar fi astfel și nici buzele n-ar fi moi, nu s-ar putea rosti cea mai mare parte a literelor; într-adevăr unele [litere] constituie aplicări ale limbii, altele, apropieri ale buzelor »³. Este interesant cum Aristotel, care a unit limba și gândirea într-un singur termen, acela de λόγος, înțelege corect că organele vorbirii redau aspectul sonor al logosului, că ele realizează forma lui materială.

Dar acest aspect sonor nu coincide cu limba. Analiza aristotelică ajunge pînă la remarcarea faptului că, în timp ce limba este « forma verbală » a gândirii, complexul sonor (φωνή) nu coincide cu limba, ci constituie doar forma limbii, o formă perceptibilă cu simțurile, deci materială. Dar ce este atunci limba? Aristotel face distincție între voce, zgomot și limbaj, spunînd: « Vocea și zgomotul sînt două lucruri distincte și limbajul al treilea [lucru distinct]; căci nici unui alt organ nu-i este dată putința de-a emite sunete, afară de faringe, de aceea cîte [ființe] nu au plămîni, nici sunete nu emit »⁴. Prin urmare sunetul nu este strict legat de limbaj; el este atributul tuturor ființelor dotate cu plămîni, faringe, organul limbii etc. În continuare, Aristotel precizează: « Cele cîte au limbaj au și voce, dar cîte au voce, nu toate au și limbaj »⁵. Și, dezvoltînd ideea: « Animalele vivipare și patrupelele, unele scot un fel de sunete (φωνή), altele, altfel de sunete, dar limbaj (διάλεκτος) nu au nici unele, ci acesta este propriu omului »⁶.

Care sînt deci atributele care definesc limbajul? Una din definițiile aristotelice ale acestei noțiuni vine, în aparență, în contradicție cu afirmațiile de mai sus. Astfel, la un moment dat, Aristotel dă această definiție: « Limbajul (διάλεκτος) este articularea sunetelor (φωνή) cu ajutorul limbii »⁷. Dar sunetele articulate constituie de fapt « vocea » sau « complexul sonor », ceea ce nu coincide cu limbajul. Prin definiția de mai sus, Aristotel se referă cu siguranță numai la forma limbajului, care este într-adevăr « vocea »; el vizează aci numai o latură a limbii. Dovadă că Aristotel nu a confundat limba cu complexul sonor (sau cu vocea) o constituie alte pasaje din Aristotel, în care se precizează totodată o chestiune importantă, aceea că limba, pe lîngă complex sonor, mai are și un conținut. « Vocea — spune Aristotel — este semnul durerii și al plăcerii și de aceea ea a fost dăruită și celorlalte animale;

¹ În mod obișnuit, Aristotel folosește cuvîntul γράμμα « literă » pentru sunet, ținînd seama de redarea sunetului în scris, spre deosebire de φωνή care privește sensul auditiv, însemnînd și « sunet » și « voce », « complex sonor ».

² Aristotel, *Istoria animalelor*, II, 17 (660 a). (Parantezele drepte sînt interpretări ale textului).

³ Idem, *ibidem*, 16 (660 a).

⁴ Idem, *ibidem*, IV, 9 (535 a).

⁵ Idem, *ibidem*, IV, 9 (536 a-b).

⁶ Idem, *ibidem*.

⁷ Idem, *ibidem*, IV, 9 (535 a).

structura lor organică merge pînă a încerca senzații de durere și de plăcere și a le face înțelese unele altora»¹. Într-adevăr, animalele își semnaleză un număr restrîns de acte din viața lor biologică. Dar chiar în privința repertoriului fonetic, omul emite sunete mult mai numeroase, mai complexe și mai felurite decît animalele; calitatea superioară a sunetelor emise de om este conferită atît de caracterul lor articulat cît și de conținutul complex pe care îl exprimă; tocmai din pricina acestei amplitudini și complexități de conținut, s-a perfecționat calitatea sunetelor la om. Sunetele rostite de om nu redau numai anumite stări sufletești, ci, fiind învelișul material al limbii, « vorbirea — zice Aristotel — are ca scop să facă să se înțeleagă ceea ce este util sau vătămător și, în consecință, la fel și ceea ce este just sau nejust »². Și în altă parte: « Așadar sunetele articulate prin voce sînt simboluri ale stărilor sufletești, iar cuvintele scrise sînt simboluri ale cuvintelor vorbite »³. Din aceste două fragmente reiese clar conținutul limbii, după Aristotel: stările sufletești și ideile, al căror sens se exprimă cu ajutorul sunetelor unite în cuvinte. Așadar limba este forma, gîndirea este conținutul aceleiași unități, numită λόγος. Aristotel are marele merit de a fi conceput gîndirea și limba ca o unitate ale cărei părți se află în raportul de la conținut la formă, bineînțeles fără a preciza acest raport.

Limba este așadar învelișul gîndirii, forma ei. Formele sînt totdeauna mai variate decît conținutul — spunem noi —. Așa și în cazul unității despre care vorbim, atît sunetele care îmbracă vorbirea cît și limbile diferă de la popor la popor, dar conținutul exprimat prin ele este în general același. « Atît sunetele cît și limbile diferă după locuri și după popoare »⁴. Și în altă parte: « După cum nu toți oamenii au o singură scriere, tot așa nu toți oamenii au aceleași sunete ale vorbirii, pe cînd stările sufletești, pe care sunetele le simbolizează direct, sînt aceleași pentru toți, după cum, la rîndul lor, sînt și lucrurile ale căror imagini sînt reprezentările noastre »⁵. Din acest fragment mai reiese încă o idee prețioasă, pe lîngă cele enunțate anterior: lucrurile din realitatea înconjurătoare se reflectă în mintea noastră, reprezentările noastre sînt imaginile acestor lucruri; tocmai de aceea ideile sînt în general aceleași pentru că realitatea oglindită în ele este una și aceeași. Deci Aristotel se apropie de adevăr în privința raportului care există între *realitatea* înconjurătoare, aceeași pentru toți, obiectivă — adăugăm noi — între *gîndire*, ca oglindire a realității, și *limbă*, expresia verbală a gîndirii. Ceea ce exagerează Aristotel este faptul că el consideră realitatea înconjurătoare ca avînd tot atîte accepții cîte « categorii », enunțuri sau expresii are. De aci, între existență (τὸ εἶναι) și vorbire (τὸ λέγεσθαι), el admite un paralelism absolut⁶. Este adevărat că limba exprimă nemijlocit orice realitate din natură și societate, dar categoriile logice exprimate cu ajutorul limbii se înmulțesc treptat în lupta omului cu mediul înconjurător, pentru supunerea naturii. Omul nu poate să cunoască tot, decît doar în succesiunea generațiilor; ca atare paralelismul dintre existență și limbă, conceput de Aristotel, este exagerat.

Limbajul are, după Aristotel, un caracter convențional (θέσει); acest caracter convențional explică varietatea limbilor pe pămînt. « Orice vorbire are

¹ Aristotel, *Política*, I, 1, 10, 1253 a.

² *Ibidem*.

³ Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 16 « sunetele » sînt greșit considerate simboluri la fel cu cuvintele scrise care sînt simboluri ale cuvintelor vorbite.

⁴ Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9.

⁵ Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 16 a.

⁶ Aristotel, *Metafizica*, V, 7, 1017 b, 24—25. Vezi M. Florian, *Logica lui Aristotel*, în *Introducere la Aristotel, Organon*, I, trad. rom., București, 1957, p. 20—21.

un înțeles, nu însă ca un mijloc natural, ci . . . prin convenție »¹. Deci, în problema mult dezbătută în antichitate, dacă limba este un produs φύσει ἢ θέσει « de la natură sau prin convenție », Aristotel se situează pe poziția θέσει, socotind limba ca un rezultat al convenției stabilite între anumite grupuri de oameni și, cum asemenea grupuri au existat în mai multe părți ale lumii concomitent — ceea ce este adevărat — și limbile sînt multiple.

Limbajul se învață de copil; la început, organele vorbirii fiind fără putere, iar « suflul » născîndu-se fără cunoștințe apriorice, limbajul se dezvoltă treptat. « Copiii, după cum nu au putere nici în alte mădulare, tot așa nu au la început nici în limbă. Ea este nedezvoltată și se dezleagă mai tîrziu, încît și sunetele și cuvintele sînt pronunțate rău »².

★

Printre problemele lingvistice din opera lui Aristotel, cele care au suscitât ample discuții din antichitate pînă în zilele noastre sînt părțile de vorbire.

În capitolul XX al *Poeticii* sînt enumerate « părțile expunerii verbale » (μέρη τῆς λέξεως). Iată care sînt, după Aristotel, aceste părți de vorbire: « Expresia verbală se compune pe de-a-ntregul din următoarele părți: litera, silaba, conjuncția, numele, verbul, articolul, flexiunea, propoziția »³. Să le analizăm pe rînd, la început în ordinea în care sînt enunțate.

Prima parte de vorbire în enumerarea aristotelică apare στοιχεῖον « litera », « elementul ». « Litera este un sunet indivizibil, dar nu orice fel de sunet, ci numai acela care poate intra în formarea unui complex sonor (φωνῆ συνετή), doar și animalele scot sunete indivizibile, dar nu dau nici unuia numele de literă »⁴. Στοιχεῖον « elementul », « litera » sau « sunetul » este unitatea cea mai simplă a expunerii verbale, pe care Aristotel, ca și alți învățați antici, au sesizat-o deși în vorbire ea nu apare de obicei izolat, ci în înlănțuire cu alte sunete. Ceea ce este important în definiția lui Aristotel este precizarea că στοιχεῖον nu este orice fel de sunet, ci doar acela care poate intra în alcătuirea unui « complex sonor ». Animalele, deși emit sunete, sunetul lor nu se poate numi στοιχεῖον deoarece el nu poate face parte dintr-un « complex sonor ». Sunetul este un element indivizibil; o unitate fonetică inferioară nu există. Prin urmare « litera » contribuie la redarea unui sens, ceea ce transpus în termeni moderni înseamnă că « sunetul » în vorbire are valoare de fonem.

Aristotel cunoaște — fără să fie original în aceasta — felurile sunetelor potrivit locului și modului de articulație. « Aceste litere se deosebesc după formele pe care le ia gura și după locul unde se produc, ca și după cum sînt aspre sau line, lungi sau scurte, ascuțite, grave sau intermediare »⁵. După participarea coardelor vocale la rostirea sunetelor, Aristotel, ca și alți scriitori antici, clasifică sunetele astfel: « Litera poate fi vocală, semivocală și mută [consoană oclusivă]. Vocala este litera care are un sunet perceptibil, fără să se facă o apropiere [a limbii sau a buzelor]; semivocala este litera care are un sunet perceptibil, datorită acestei apropieri, ca de pildă Σ [S] și Ρ [R]; mută este aceea care, deși formată prin această apropiere,

¹ Aristotel, *Organon*, I, 17 a.

² Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9 (536 a-b).

³ Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.

⁴ Idem, *ibidem*.

⁵ Idem, *ibidem*.

n-are, prin ea însăși, nici un sunet, ci devine perceptibilă numai întovărașită de literele care au un sunet, ca Γ [G] și Δ [D] »¹. Aceasta este una din cele mai generale clasificări ale sunetelor în antichitate². Semivocalele, în această clasificare, cuprind consoanele durative, adică sonantele plus s (în timp ce azi termenul « semivocală » s-a restrâns la *i* și *u*).

Sunetele sînt produse de organele vocale: « Așadar vocalele le emit vocea (coardele vocale) și laringele, consoanele — limba și buzele; din acestea [din vocale și consoane] se formează limbajul »³.

În afara locului de articulare, sunetele diferă între ele și prin înălțime, fapt remarcat de Aristotel: « Sunetul se deosebește de un alt sunet în special prin faptul că el este înalt sau jos, dar felul său nu diferă la aceleași specii »⁴.

Animalele nu vorbesc, dar sunete pot scoate; aceste sunete sînt mai degrabă zgomote, pentru că nu redau un sens. « Cîte [animale] nu au limbă, sau nu o au desprinsă, nu vorbesc; să facă zgomot le este propriu și altor organe [în afară de gură] »⁵.

Partea « expunerii verbale » imediat superioară « literei » este *silaba* (συλλαβή). Aristotel definește astfel silaba: « Silaba este un sunet lipsit de înțeles, alcătuit dintr-o mută și o literă cu sunet [perceptibil]. Așa sunetul Γ P (G R), fără A, este o silabă, după cum tot silabă este dacă i se adaugă A și se formează, de pildă, Γ P A (G R A) »⁶. Observăm că Aristotel, ca de altfel și ceilalți învățați antici, consideră o silabă nu numai un grup de sunete din care unul este o vocală, ci și o oclusivă plus o sonantă ca (G R).

Partea de vorbire care ocupă locul al treilea în enumerarea lui Aristotel este « particula de legătură » sau « conjuncția » (σύνδεσμος = *coniunctio*). « Particula de legătură este un complex sonor lipsit de înțeles (φωνή ἄσημος) care nici nu împiedică constituirea, dar nici nu alcătuieste o singură expresie cu înțeles (φωνή σημαντική) alcătuită din mai multe sunete (așezate fie la sfîrșit fie la mijloc), neputînd să se afle nici la începutul unei fraze, în poziție independentă, cum ar fi de pildă μέν, δὲ, τοί, δέ, sau este un complex sonor lipsit de înțeles, care, prin funcția sa, formează o singură expresie cu înțeles din mai multe sunete cu înțeles »⁷. În această lungă definiție, a cărei înțelegere este îngreuiată de numeroasele precizări, Aristotel cuprinde mai multe elemente distincte, a căror trăsătură de unire este doar « lipsa lor de înțeles » deplin, cînd sînt luate separat. Îndeoabste pasajul este interpretat astfel: prin « particula de legătură » Aristotel înțelege *particula propriu-zisă*, ca μέν, δὲ, τοί, δέ etc., cum el însuși exemplifică, *conjuncția și prepoziția*, ambele avînd rolul să lege între ele (σύνδεσμος = *coniunctio*) părți de propoziții și propoziții. Toate trei nu pot figura independent la început de frază, toate trei sînt « cuvinte fără înțeles »⁸. La aceste explicații noi adăugăm următoarea

¹ Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.

² Vezi și Platon, *Cratylus*, 393 d, *Fileb*, 18, b, *Teetet*, 203 b.

³ Aristotel, *Istoria animalelor*, IV, 9 (535 a).

⁴ Idem, *ibidem*, IV, 9 (536 a-b).

⁵ Idem, *ibidem*, IV, 9 (535 b).

⁶ Aristotel, *Poetica*, XX, 1456 b.

⁷ Idem, *ibidem*, XX, 1456 b—1457 a.

⁸ Vezi, printre alții, F. Albergiani, *Aristotele, La Poetica*, Florența, 1934, p. 113 și urm. În general se constată dificultatea interpretării textului datorită transmiterii lui defectuoase; vezi J. Vahlen, *Aristotelis de Arte Poetica liber*, Lipsiae, 1885, p. 213 și urm. și foarte mulți alții.

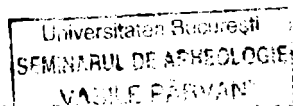
interpretare: prin $\varphi\omega\nu\eta\ \acute{\alpha}\sigma\eta\mu\omicron\varsigma$, Aristotel se referă la cuvintele care nu au sens lexical, adică la uneltele gramaticale care nu au decît sens gramatical; singure, ele nu constituie o expresie cu sens lexical deci ele singure nu comunică nici o idee (de exemplu, $\pi\epsilon\rho\iota$ «în jur», $\mu\epsilon\tau\acute{\alpha}$ «după», $\acute{\omega}\varsigma$ «că» etc.) dar nici nu împiedică alcătuirea unei asemenea expresii, adică, unite într-o sintagmă cu cuvinte cu sens lexical, aceste trei cuvinte nu nimicesc sensul lexical, ci îl întregesc (de exemplu $\tau\epsilon\iota\chi\eta\ \pi\epsilon\rho\iota\ \Delta\alpha\rho\delta\alpha\nu\acute{\iota}\alpha\varsigma$ «zidurile din jurul Troiei», expresie în care $\pi\epsilon\rho\iota$, subordonînd cuvîntul $\Delta\alpha\rho\delta\alpha\nu\acute{\iota}\alpha$ cuvîntului $\tau\epsilon\iota\chi\eta$, creînd din cuvîntul al doilea atributul celui dintîi, servește la precizarea sensului celor două cuvinte, la alcătuirea sensului nou al sintagmei). Particula de legătură nu se găsește independent în vorbire, prin urmare, în mod obligatoriu ea formează cu alte cuvinte un tot de sine stătător. Ce trebuie să înțelegem prin această unitate lingvistică formată din «particula de legătură», care este $\varphi\omega\nu\eta\ \acute{\alpha}\sigma\eta\mu\omicron\varsigma$, lipsită de independență în vorbire, și dintr-un cuvînt cu înțeles lexical ($\varphi\omega\nu\eta\ \sigma\eta\mu\alpha\nu\tau\iota\kappa\acute{\eta}$), independent? Prin ce este delimitată această unitate în vorbire? Aristotel o definește doar după sens, adică, potrivit cu explicațiile date de el, acest întreg este delimitat de existența unui singur sens lexical și — adăugăm noi — de un singur accent. Socotim că Aristotel vede în această unitate, chiar dacă nu se exprimă în termeni precizi, cuvîntul fonetic, adică acea unitate fonologică delimitată în general prin prezența unui singur accent și printr-un tratament particular al sunetelor finale și inițiale. Particula, prepoziția și conjuncția nu constituie singure un cuvînt fonetic, dar «nici nu împiedică constituirea» unui asemenea cuvînt. De exemplu $\text{Ὅ}\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \pi\omega\ \tau\omicron\iota\omicron\upsilon\tau\omicron\nu\ \acute{\epsilon}\gamma\acute{\omega}\ \acute{\iota}\delta\omicron\nu\ \acute{\omicron}\phi\theta\alpha\lambda\mu\omicron\iota\sigma\iota\nu$ (*Od.*, VI, 160) «Căci un asemenea [om] eu nu am mai văzut cu ochii». Cuvintele \omicron «nu», $\gamma\acute{\alpha}\rho$ «căci», $\pi\omega$ «mai», «încă» nu au independență fonetică, sînt lipsite de accent¹, sînt cuvinte proclitice și enclitice, care sînt rostite împreună cu $\acute{\iota}\delta\omicron\nu$ «am văzut» cu care formează un singur cuvînt fonetic și o singură expresie cu înțeles: $\omicron\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \pi\omega\ \acute{\iota}\delta\omicron\nu$.

Partea de vorbire apropiată ca funcție de «particula de legătură», dar care ocupă, fără să înțelegem motivul², al șaselea loc în enumerarea lui Aristotel, este articolul ($\acute{\alpha}\rho\theta\rho\nu$). «Articolul este un cuvînt lipsit de înțeles, care arată începutul, sfîrșitul sau împărțirea frazei (de pildă $\acute{\alpha}\mu\phi\iota$, $\pi\epsilon\rho\iota$ și celelalte; sau un cuvînt lipsit de înțeles care nici nu împiedică, nici nu înlesnește alcătuirea unei expresii cu înțeles, din mai multe sunete), locul său firesc fiind la sfîrșit sau la mijloc»³. În termenul $\acute{\alpha}\rho\theta\rho\nu$, Aristotel include de asemenea mai multe elemente. Pornind de la sensul prim al cuvîntului — $\acute{\alpha}\rho\theta\rho\nu$ înseamnă «încheietură», «articulație» — și ținînd seama de specificarea din definiție, anume că partea de vorbire denumită astfel «arată începutul, sfîrșitul sau împărțirea frazei», precum și de faptul că este «un cuvînt lipsit de înțeles, care nici nu împiedică nici nu înlesnește alcătuirea unei expresii cu înțeles», se deduce că Aristotel, prin termenul $\acute{\alpha}\rho\theta\rho\nu$ desemna articolul (care poate juca și rolul de pronume), prepoziția (ca $\pi\epsilon\rho\iota$, $\acute{\alpha}\mu\phi\iota$) împreună cu postpoziția (ca $\acute{\epsilon}\nu\epsilon\chi\alpha$) și probabil și adverbul ($\pi\epsilon\rho\iota$ și $\acute{\alpha}\mu\phi\iota$ pot fi și adverbe, «împrejur»). Nici una din aceste părți de vorbire (poate doar adverbul face excepție) nu au înțeles lexical, luate izolat, ci, asemenea particulei de legătură,

¹ Chiar dacă în scris se marchează în unele cazuri semnul accentuării.

² Decît dacă nu este o inversare făcută de copist sau o interpolare (Vezi J. Vahlen, *op. cit.*, p. 214; J. Hardy, *Aristote, Poétique*, Paris, 1932, p. 85, printre alții, susține că textul este mutilat.

³ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

neavînd poziție de sine stătătoare, ele formează o singură expresie și — după părerea noastră — un singur « cuvînt fonetic » cu cuvîntul pe al cărui sens lexical și pe al cărui accent se sprijină. Iată de exemplu: Εἰ δέ τις ἔσσι βροτῶν, οἱ ἐπὶ χθονὶ κατοικοῦσιν . . . (Od., VI, 153) « Iar dacă ești cineva din muritorii care locuiesc pe pămînt . . . ». Conjuncția εἰ, particula δέ, pronumele nehotărît τις și verbul enclitic ἔσσι, neavînd independență fonetică (decît doar în scris), formează o singură unitate cu substantivul βροτῶν, pe al cărui accent și sens lexical se sprijină. Constatăm, așadar, că σύνδεσμος și ἄρθρον se confundă, la Aristotel, în mare măsură, încît, pe drept cuvînt, unul dintre ele (și acesta este în special articolul, deoarece apare enumerat într-un loc nejustificat) a fost considerat apocrif. Dacă totuși amîndouă sînt autentice, bănuim că Aristotel a făcut concesie tradiției în menținerea amîndurora.

Pînă aci am analizat părțile de vorbire « fără înțeles » lexical. În părțile de vorbire cu « înțeles », Aristotel integrează ὄνομα « numele », ῥῆμα « verbul », πτώσις « flexiunea » și λόγος « propoziția ». Să le cercetăm pe rînd.

Numele (ὄνομα) este o alcătuire de sunete cu înțeles, fără [referire] la timp, dintre care nici o parte nu are înțeles prin ea însăși¹. Numele este deci un complex de sunete care conțin un sens luate în ansamblu, dar nu au sens în mod izolat. Acest sens nu cuprinde nici o referire la categoria timp. Tocmai prin această trăsătură, numele se deosebește de verb.

În altă parte² a operei, Aristotel întregeste definiția numelui cu o noțiune în plus: « Prin *nume* înțelegem un complex sonor avînd un înțeles prin convenție, fără raportare la timp și din care nici o parte nu are înțeles, scoasă din întreg ». Și explicînd ceea ce înțelege prin « înțeles prin convenție », Aristotel spune în continuare: « Înțeles prin convenție » s-a introdus pentru că nimic nu constituie de la natură un nume ci devine așa numai cînd ajunge un simbol; în adevăr, sunetele nearticulate, așa cum produc animalele, au un înțeles, dar nici unul din ele nu constituie un nume »³.

Observăm așadar că, în concepția aristotelică, numele, și cuvintele în general, sînt simboluri ale lucrurilor, în timp ce strigătele și sunetele nearticulate sînt produse naturale, care exprimă direct anumite realități din natură; de aci, cuvintele diferă de la neam la neam, dar strigătele sînt aceleași la toți oamenii. Într-adevăr strigătele sau interjecțiile sînt asemănătoare la toate popoarele, deoarece exprimă direct și nu denumesc o anumită stare sufletească; pentru că cel mai des ele sînt onomatopee care imită anumite sunete din natură (de exemplu șuieratul vîntului, orăcăitul broaștelor, mugetul unui animal etc.). Cuvintele însă denumesc noțiunea lucrurilor din natură, iar semnul lingvistic are caracter arbitrar și nu natural. Dacă Aristotel, considerînd numele « simboluri » ale lucrurilor, a înțeles tocmai acest caracter arbitrar al numelor, ceea ce pare foarte probabil, înseamnă foarte mult pentru epoca aceea.

În greacă există și cuvinte compuse formate din două sau mai multe părți de vorbire care, în afara compunerii, pot avea existență independentă. Aristotel precizează că asemenea compuse nu exprimă decît un singur sens, că, în compunere,

¹ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a. Vezi și *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 2, 16 a.

² În *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 2, 16 a.

³ Idem, *ibidem*. Vezi și *Categorii*, 5; numele « desemnează existența independentă, substanța ».

se pierd sensurile anterioare ale cuvintelor componente, luate izolat. « Căci în cuvintele compuse, nu ne folosim de ele ca și cum fiecare component în parte ar avea sens, ca de exemplu în Θεόδωρος, δῶρον (« dar ») nu are sens »¹. De asemenea « Este o deosebire între numele simple și cele compuse; căci, în cele dintii, partea nu are în nici un chip vreun înțeles, pe când în cel de al doilea, ea contribuie la înțelesul întregului, deși nu are un înțeles singură. Astfel în cuvântul « corabie de pirat » (ἐπακτροκέλης), cuvântul κέλης nu are nici un înțeles, decât numai ca parte din întregul cuvânt compus »².

Prin specificarea lipsei categoriei timpului în definirea numelui, Aristotel a reușit să găsească o trăsătură morfologică distinctă între clasa numelui și cea a verbului. Dar, așa cum tradiția a menținut pînă azi o definire incompletă a numelui, susceptibilă de multe obiecții, din definiția aristotelică lipsesc trăsăturile morfologice care îl caracterizează, categoriile gramaticale care delimitează morfologic clasa numelui spre deosebire de cea a verbului, deși menționarea lipsei unei categorii morfologice, anume a timpului, i-ar fi putut sugera prezența altor trăsături gramaticale.

În opoziție cu clasa numelui, « Verbul (ῥῆμα) este o alcătuire de sunete, cu referire la timp, ale cărei părți n-au înțeles prin ele însele, [la fel] ca la nume. Căci « om » sau « alb » nu arată și timpul (sensul « cînd »), dar în « merge » sau « a mers », la înțeles se adaugă și indicația timpului, prezent la unul, trecut la altul »³. Și în altă parte⁴, definiția verbului, deși mai concisă, se adîncește întru citva. « Un verb este cuvîntul care, pe lîngă înțelesul lui propriu, adaugă noțiunea de timp. Nici o parte din el nu are înțeles independent și el este semnul a ceva spus despre altceva ».

Înainte de a analiza definițiile aristotelice ale verbului, remarcăm faptul că în clasa « numelui » Aristotel nu încadrează numai substantivul (« om »), ci și adjectivul (« alb ») și probabil și celelalte părți de vorbire-nume, ca în clasificarea modernă. Faptul este cu atât mai meritoriu, cu cît funcția sintactică a adjectivului, de a servi des și ca nume predicativ, putea ușor crea situații ambigue în privința clasei căreia îi aparține.

În definirea verbului se precizează mai întîi punctul comun: este un complex sonor ale cărui elemente nu înseamnă nimic luate izolat; apoi, trăsătura de diferențiere: verbul indică timpul; aceasta este la Aristotel deosebirea esențială între nume și verb. În afară de aceasta, într-o propoziție, verbul joacă rol de predicat; aceasta este semnificația cuvintelor « este semnul a ceva spus despre altceva », după cum lămurește și altă definiție aristotelică: « Un verb este totdeauna un semn a ceva spus despre altceva, adică ceva care aparține unui subiect sau este conținut într-un subiect »⁵. Atragem deocamdată atenția asupra punctului de vedere sintactic care stă la baza acestei clasificări.

Între nume și verb, așadar, deosebirea esențială este indicarea sau nu a timpului.

¹ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a. (δῶρον nu are sens în forma δωρος pe care o ia în compunere).

² Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 2, 16 a.

³ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

⁴ Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἑρμηνείας, 3, 16 b.

⁵ Idem, *ibidem*.

« Sănătatea — zice Aristotel — este un nume, dar este sănătos este un verb, fiindcă, pe lângă înțelesul lui propriu, el arată existența prezentă a stării despre care este vorba »¹. Nemotivată și chiar stranie apare pentru noi azi părerea lui Aristotel că numai timpul *prezent* poate defini verbul. În continuarea celor de mai sus, el aduce următoarea precizare: « *El era sănătos, el va fi sănătos* nu sînt verbe ci modificări de timp ale unui verb; deosebirea stă în faptul că verbul indică timpul prezent, pe cînd modificările verbului indică acele timpuri care stau înainte și după prezent »². În această opinie, Aristotel se dovedește consecvent cu el însuși, deoarece, și în analiza numelui, el afirmă că, în afara nominativului, numele nu sînt nume, ci cazuri ale numelui³. Cu siguranță Aristotel vrea să spună aci doar că formele flexionare nu constituie verbe *aparte*, independente de forma de bază, pe care în mod curent o redăm la timpul prezent.

De asemenea, după Aristotel, un verb trebuie să aibă în mod obligatoriu un corespondent nume, altfel nu poate fi socotit verb. Iată de pildă expresii ca « *este ne-sănătos* », « *este ne-bolnav* » nu sînt verbe, « căci, deși adaugă noțiunea de timp și aparțin totdeauna unui subiect, nu avem un nume pentru această deosebire »⁴. Aristotel numește asemenea expresii « verbe nedeterminate », deoarece « ele exprimă un număr nedefinit de lucruri care există sau nu există »⁵.

Verbul în sine, adică la infinitiv, este de fapt un nume, explică în mod corect Aristotel. Iată cuvintele lui în această privință: « Verbele, în sine și prin sine înseși, sînt nume și au înțelesul acestora pentru că, folosite, ele opresc gîndirea ascultătorului și-i fixează atenția; dar așa singure, ele nu arată dacă lucrul există sau nu există »⁶. Aceasta este o observație foarte prețioasă care putea să-l ducă pe Aristotel la o definiție mai precisă încă a clasei verbului. Într-adevăr verbul, ca și numele, denumește noțiuni. Categoria de noțiuni denumită de verb nu constituie un criteriu de diferențiere a clasei verbului de cea a numelui. În gramaticile moderne se obișnuiește să se definească verbul așa: « verbul este partea de vorbire care denumește mișcarea, starea sau existența lucrurilor », ceea ce de fapt se poate spune tot atît de bine despre nume. De exemplu, substantivul *mers* exprimă o mișcare, *veghe*, o stare, *ființă*, o existență. Mai mult, însuși verbul ia forme nominale, ca *a cînta*, *cîntare*, *a auzi*, *auzire*, *a vedea*, *vedere* etc. Numai categoria gramaticală a timpului și valoarea sa de predicat deosebește, după Aristotel, verbul de nume, pentru că prin aceste categorii se poate exprima ceva despre altceva, se poate afirma « dacă un lucru există sau nu există », cum se precizează în definiția aristotelică de mai sus. Adică numai în înlănțuirea frazei se face distincție între cele două clase. Adăugarea la sensul lexical a categoriilor gramaticale proprii — pe lângă categoria « timp », mai există categoriile mod, aspect, diateză și persoană plus funcția de predicat — ar fi completat o definiție începută în chip științific.

Am văzut din discuțiile de mai sus că Aristotel nu prevede în definiția numelui decît nominativul singular, iar în delimitarea verbului, numai indicativul prezent. Celelalte forme flexionare ale numelui și ale verbului intră, după opinia lui Aristotel,

¹ Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 3, 16 b.

² Idem, *ibidem*.

³ Vezi în continuare, p. 103.

⁴ Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 3, 16 b.

⁵ Nota 16 la *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 3, 16 b, tr. rom., Ed. științifică, București, 1957, p. 211.

⁶ Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 3, 16 b.

într-o clasă aparte, în clasa *cazului* (πτῶσις). Iată cuvintele lui Aristotel: «Cazul (πτῶσις) este caracteristic numelui sau verbului și arată fie relații ca «al cui» sau «cui» și altele la fel, fie singularul sau pluralitatea, ca «oameni» sau «om», fie felurile de examinare ale persoanei care vorbește, ca de pildă, întrebarea sau porunca, întrucât «el a mers» sau «mergi» sînt cazuri ale verbului, potrivit acestei deosebiri»¹.

Considerarea «cazului» ca o parte de vorbire deosebită de nume sau de verb se justifică la Aristotel prin criteriul sintactic luat în considerare în clasificarea părților «expunerii verbale». Aristotel însuși arată motivul pentru care cazurile numelui nu sînt nume: pentru că ele nu pot constitui un subiect. «Definiția cazurilor unui nume este în alte privințe aceeași ca și a numelui însuși, dar cînd acesta este legat de «este», «era», ori «va fi», ele nu formează, așa cum sînt, o propoziție, nici adevărată, nici falsă, ceea ce numele însuși face totdeauna în aceste condiții»².

Deci funcțiile sintactice îndeplinite de nume și de verb, rolul de subiect al primului, de predicat, al celui de al doilea, constituie trăsăturile specifice ale celor două părți de vorbire.

Ultima parte a «expunerii verbale» în *Poetica* lui Aristotel este propoziția (λόγος). «Propoziția este o alcătuire de complexe sonore cu înțeles, din ale cărei părți unele își au înțelesul în ele însele (căci nu toate propozițiile sînt alcătuite din verbe și nume, ci putem avea propoziție și fără verb, ca definiția omului³; oricînd, totuși, propoziția trebuie să cuprindă o parte cu înțeles. Exemplu de parte cu înțeles prin ea însăși este «Cleon» din «Cleon umblă»⁴. Prin urmare, propoziția este formată din nume și verbe, ca părți de vorbire («complexe sonore») cu înțeles, din articol, conjuncție, particule, care nu au înțeles de sine stătător. Este necesar însă ca într-o propoziție să existe și părți de vorbire cu înțeles independent; acestea sînt numele și verbele al căror raport sintactic este exprimat de propoziție. Deși în propoziție esențial este în general verbul, în termeni sintactici predicatul, există într-adevăr și propoziții fără verb sau, în denumirea modernă, «cliptice de predicat».

Propoziția, în *Poetica* lui Aristotel, spre deosebire de definirea ei dată în *Organon*⁵, nu corespunde neapărat pe plan logic unei singure judecăți, ci și unui raționament mai mult sau mai puțin amplu. «Propoziția — zice Aristotel — poate constitui o unitate în două chipuri, sau arătînd un singur lucru sau fiind constituită din mai multe părți legate împreună: așa de pildă, «Iliada» este unitară prin legătura dintre părțile sale, iar definiția omului este unitară, pentru că arată un singur lucru»⁶. Prin urmare, cea mai amplă parte a «expunerii verbale», sub aspect cantitativ, este λόγος-ul care este alcătuit din mai multe alte părți; ea corespunde propoziției, frazei și vorbirii însăși.

În concluzie, în *Poetica* lui Aristotel, vorbirea este formată din opt părți, ale căror criterii de clasificare le vom discuta în continuare.

★

¹ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

² Aristotel, *Organon*, I, Περὶ ἐρμηνείας, 2, 16 b.

³ Aristotel dă următoarele definiții ale omului: ζῷον πεζὸν δίπουν «un animal pedestru biped» (*Top.*, I, 7, 103 a, 27) și ζῷον ἐπιστήμης δεκτικόν «animal capabil de învățătură» (*Top.*, V, 2, 130 b, 8).

⁴ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

⁵ Definiție pe care o vom discuta într-un alt articol.

⁶ Aristotel, *Poetica*, XX, 1457 a.

Din antichitate pînă în zilele noastre criteriile de clasificare a « părților expunerii verbale » din *Poetica* lui Aristotel au suscitat multe discuții printre învățați. Lucrarea recentă a profesorului sovietic, Vl. V. Karakulakov, *Cu privire la problema clasificării părților de vorbire la Aristotel*¹, rezumă în mod critic aceste discuții. Autorul lucrării, după o sumară cercetare a părților de vorbire la scriitorii antici anteriori lui Aristotel, cît și după o trecere în revistă a discuțiilor mai însemnate care au avut loc între învățații moderni cu privire la criteriile clasificării aristotelice, ajunge la concluzia că cele opt « părți ale expunerii verbale » din capitolul XX al *Poeticii* lui Aristotel au la bază pentru prima oară criterii lingvistice; este vorba de « criteriul fonetic-semantic la care sînt adăuate puncte de vedere sintactice și logice, dintr-o anumită insuficiență a criteriului semantic »². Învățatul sovietic arată că Aristotel, în clasificarea părților de vorbire, a ținut seamă de creșterea volumului elementelor fonetice, fapt care a fost remarcat prima oară de Vahlen și apoi a fost susținut și de alți învățați moderni; el mai precizează că această clasificare, avînd în vedere creșterea volumului fonetic, are în sine o tradiție îndelungată, bazată pe teoria ritmică-metrică în care diviziunea triplă « silabă — picior — diferiți metri » a fost introdusă de Democrit și care se bazează pe același considerent al amplificării cantitative fonetice.

Cum afirmă și Vl. V. Karakulakov, problema clasificării aristotelice a părților de vorbire rămîne încă deschisă. Încercăm să ne exprimăm și noi părerea în această privință.

În primul rînd socotim necesar să precizăm că, studiind problema părților de vorbire aristotelice, trebuie să avem permanent în vedere faptul că Aristotel, prin μέρη τῆς λέξεως nu înțelege « părți de vorbire » în accepțiunea modernă a termenilor, că « părțile expunerii verbale » — cum foarte bine traduce Karakulakov — nu corespund exact « părților de vorbire » din gramaticile moderne, a căror clasificare are la bază în special criteriul morfologic. În al doilea rînd, nu trebuie să ne scape nici un moment faptul că Aristotel este întemeietorul logicii formale, ca atare să nu uităm că pe el l-a preocupat studiul limbii numai în măsura în care ea constituie o formă a gîndirii, învelișul ei material, concret. Acest înveliș material, sub forma cea mai concretă, cea mai accesibilă simțurilor, este latura sonoră. De aci, criteriul fonetic — după cum remarcă atît Karakulakov cît și cei citați în lucrarea sa — constituie criteriul de bază în clasificarea aristotelică a părților de vorbire. Dar, în această privință, părerea noastră diferă întru cîtva de cea a lui Karakulakov. Considerăm că nu fonetica propriu-zisă, care studiază sunetele, caracterul lor vocalic, semivocalic, consonantic, evoluția sunetelor, modificările fonetice etc., constituie criteriul clasificării părților de vorbire la Aristotel, ci așa-numita *fonetică sintactică*, potrivit căreia vorbirea este o înlănțuire de sunete, capabile să exprime o înșiruire de raționamente. Vorbirea, privită sub aspectul foneticii sintactice, este formată dintr-o succesiune de mișcări articulatorii complexe, combinate între ele. În această succesiune se disting anumite unități fonetice: *sunetul* (pentru studierea căruia în general este nevoie de analiză și de abstracție), *silaba*, *cuvîntul fonetic* și *fraza fonetică*; toate acestea sînt unități fonetice naturale, sesizate cu ușurință de orice vorbitor. În lumina criteriului fonetic-sintactic, părțile

¹ Vezi *К вопросу о классификации частей речи у Аристотеля*, apărută în Studii clasice, II, 1960, p. 77—84.

² Idem, *ibidem*, p. 83.

de vorbire aristotelice își găsească aproape pe deplin justificarea. Astfel στοιχεῖον «elementul», «litera» sau «sunetul» este unitatea fonetică cea mai simplă, indivizibilă, din întreg șirul de sunete înălțuite în vorbire. *Silaba* (συλλαβή) este unitatea fonetică naturală imediat superioară, fiind formată din mai multe «elemente». *Cuvîntul fonetic*, care la Aristotel este reprezentat de nume, verb, flexiune și, ca accesorii ale acestora, de particula de legătură, constituie o unitate fonetică naturală, superioară silabei. *Fraza* (λόγος) este o unitate fonetică superioară, de dimensiuni diferite, formată din mai multe cuvinte fonetice; este un fragment al vorbirii care, în termeni gramaticali moderni, formează o unitate determinată de o intonație proprie, despărțită prin pauze de alte unități similare; fraza corespunde pe plan gramatical propoziției, frazei și complexului de fraze. Ținînd seamă de aceste considerente, înțelegem pentru ce λόγος-ul, la Aristotel, poate corespunde unei propoziții (definiției «omului», cum spune el), cît și unui episod (cum ar fi poemul *Iliada*, în care părțile constitutive alcătuiesc o singură unitate, un singur tot).

Dar fonetica sintactică, deși criteriu fundamental, nu cuprinde toate cele opt părți de vorbire aristotelice, nici toate definițiile lor. Astfel, din punct de vedere al foneticii sintactice, ar exista numai patru părți de vorbire: sunetul, silaba, cuvîntul fonetic și fraza fonetică. La Aristotel apar însă opt; cuvîntul fonetic este constituit la Aristotel, așa după cum s-a menționat mai sus, din articol, conjuncție, nume, verb și flexiune. Pentru clasificarea acestora, s-a părăsit criteriul foneticii sintactice și s-a luat în considerare un alt punct de vedere. Care este oare acest nou criteriu care vine să suplimenteze criteriul fundamental? Vl. V. Karakulakov, pornind de la constatarea faptului că Aristotel precizează în chip stăruitor dacă o parte de vorbire este «sunet cu înțeles» (φωνή σημαντική) sau «sunet fără înțeles» (φωνή ἄσημος), trage concluzia că al doilea criteriu de clasificare a părților de vorbire la Aristotel este criteriul semantic. Dar precizarea existenței sau a lipsei sensului de sine stătător în fiecare din părțile expunerii verbale nu are în vedere neapărat semantica. Pe baza criteriului semantic se cerea să se enunțe diferitele categorii de sensuri exprimate de fiecare parte de vorbire, așa cum se obișnuiește în gramaticile moderne¹. Dacă Aristotel ar fi avut în vedere criteriul semantic și, potrivit acestui criteriu, ar fi ținut să precizeze numai opoziția «sens de sine stătător» — «fără sens de sine stătător» — s-ar fi ajuns la două grupări mari ale părților de vorbire care nu avansează întru nimic elucidarea problemei clasificării lor la Aristotel. Am văzut că, pe baza foneticii sintactice, se pot justifica patru din cele opt părți de vorbire aristotelice. Aristotel însă a divizat «cuvîntul fonetic» în cinci părți de vorbire, după cum s-a arătat mai sus. Criteriul semantic, ținînd seamă de definițiile aristotelice în care se specifică doar prezența sau lipsa sensului, nu justifică această clasificare. Păreră noastră este însă că Aristotel, arătînd că o anumită parte de vorbire comportă sau nu sens de sine stătător, are în vedere capacitatea sau incapacitatea acelei părți de vorbire de a exprima o anumită categorie logică, putința acelei părți de vorbire de a reda o noțiune, o judecată (cum este situația numelui și a verbului), sau de a exprima doar relații între noțiuni și judecăți (cum se întîmplă cu articolul, conjuncția și flexiunea care exprimă și noțiuni și relații). Cu alte cuvinte, el a specificat dacă o parte de vorbire

¹ În care adeseori se alunecă în greșeala de a se specifica doar categoria de sensuri pe care o redă o anumită parte de vorbire, fără a se pomeni nimic despre categoriile gramaticale care o definesc.

are sens lexical și, ca atare, poate îndeplini rol de subiect sau predicat, sau are doar sens gramatical, servind ca unealtă gramaticală la unirea noțiunilor în judecăți, a subiectului și predicatului în propoziții. Înlănțuirea cuvintelor în vorbire constituie obiectul de studiu al sintaxei. Socotim deci că nu punctul de vedere semantic, ci cel sintactic, s-a avut în vedere în clasificarea aristotelică a părților de vorbire, pentru a complini criteriul de bază al foneticii sintactice.

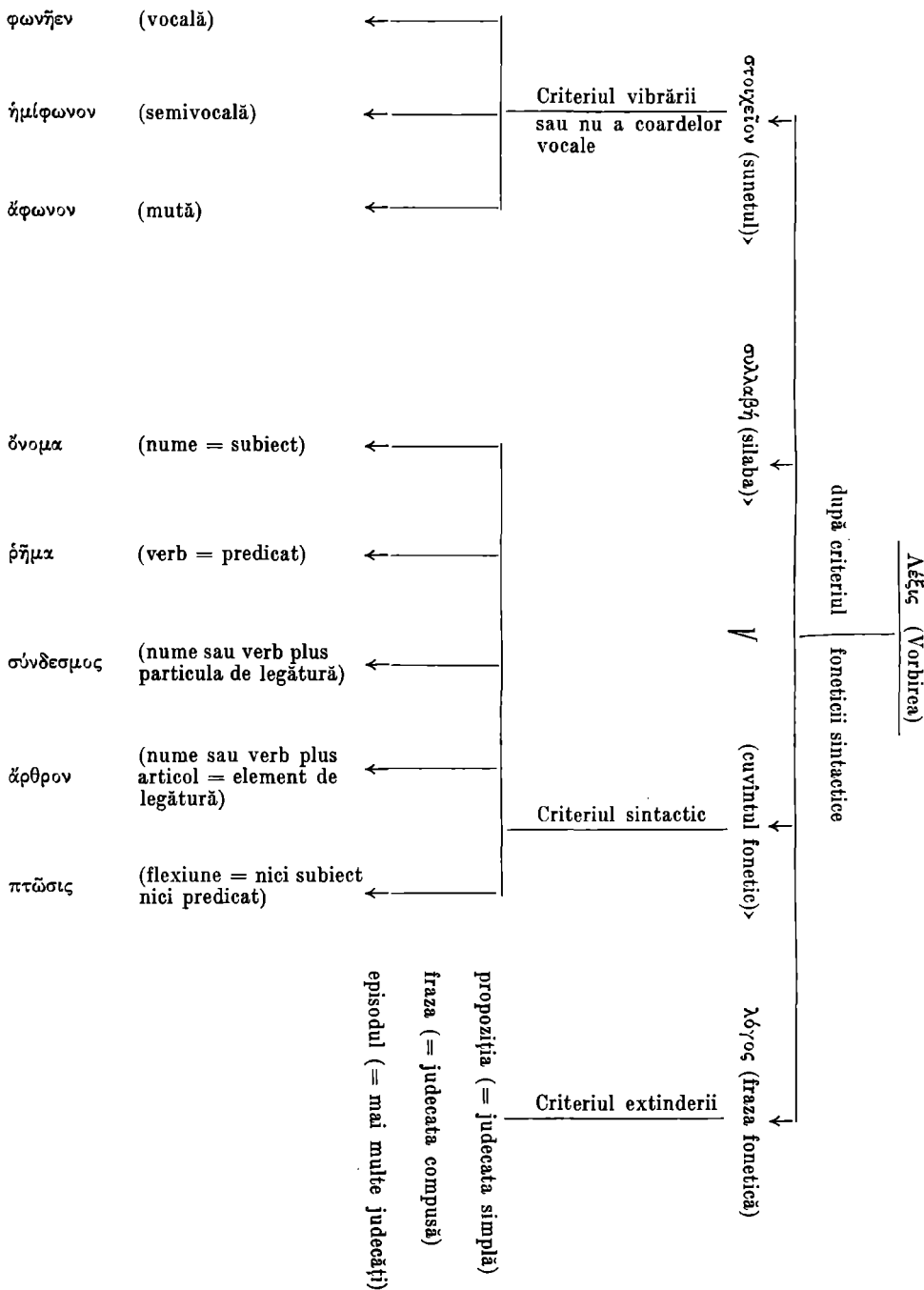
Pe baza criteriului sintactic, adaus la criteriul foneticii sintactice, se explică diviziunea «cuvîntului fonetic» în cele cinci părți ale expunerii verbale: *numele* (ὄνομα), potrivit acestui criteriu, este privit ca subiect al propoziției; *verbul* (ῥῆμα) este definit prin funcția sa de predicat; *articolul* (ἄρθρον), *conjunctia* (σύνδεσμος) sînt socotite «părți de legătură» fie în încheierea propoziției și a frazei, fie a părților de propoziție; *cazul sau flexiunea* (πτῶσις), după cum reiese din definiția lui Aristotel, exprimă relații și se deosebește de nume și de verb prin faptul că nu poate constitui nici subiect nici predicat. Socotim, prin urmare, că aceste două criterii, al foneticii sintactice și al sintaxei, stau la baza clasificării aristotelice a părților de vorbire. Chiar dacă se pomenește de sens în definirea fiecărei părți de vorbire, acest sens, așa cum îl concepe Aristotel, privește mai degrabă sintaxa decît semantica. De fapt o discuție similară ar putea ridica și partea de vorbire numită de Aristotel πτῶσις «caz» sau «flexiune». După ce criteriu au fost grupate cuvintele în această clasă? Flexiunea aparține morfologiei, dar ar fi greșit să se considere la baza clasificării acestei părți de vorbire criteriul morfologic, deoarece Aristotel spune explicit că toate numele și verbele la forma lor flexionară intră în clasa «cazului», deoarece nu pot alcătui subiecte și predicate. Deci criteriul sintactic este vădit și aici.

Dificultatea cea mai mare pe care o întîmpină — după părerea noastră — majoritatea cercetătorilor în problema discutată constă în opinia că Aristotel nu se servește de un criteriu unitar în clasificarea părților de vorbire. Se spune aproape în general că Aristotel a ținut seama în clasificarea părților expunerii verbale de creșterea volumului elementelor fonetice. Dar, după ce, potrivit acestui punct de vedere, s-a explicat sunetul și silaba, intervine un alt criteriu (diferit de la cercetător la cercetător) care stă la baza numelui, verbului, conjuncției, articolului și a flexiunii; pentru frază (λέξις) apoi se trece iar la criteriul fonetic. Părerea noastră este că la Aristotel nu lipsește unitatea punctului de vedere, că, dimpotrivă, șirul progresiv e dus pînă la capăt. Ceea ce lipsește și face dificultăți este lipsa termenului de «cuvînt fonetic»¹⁾. Cuvîntul fonetic este unitatea superioară silabei și inferioară frazei. Numele, verbul, flexiunea, particula de legătură și articolul sînt subdiviziuni ale cuvîntului fonetic, potrivit unui alt criteriu (după părerea noastră, cel sintactic). Prin urmare, greșeala constă în faptul că s-au pus pe același plan unități cu subunități. Ilustrăm prin schema ce urmează felul în care vedem noi clasificarea aristotelică a părților expunerii verbale.

★

În concluzie, în problemele de lingvistică și gnoseologie, Aristotel se situează pe poziții materialiste care îl apropie de descoperirea adevărului. El înțelege că omul și animalele au aceeași obîrșie, că atît omul cît și animalele reflectă lumea înconjurătoare în «imaginile» sau reprezentările lor (φαντάσματα). Omul

¹⁾ Și poate nu este întîmplător; cuvîntul λέξις l-a folosit pentru vorbire, λόγος, pentru frază; probabil nici nu avea la îndemînă un cuvînt adecvat.

însă, spre deosebire de animale, atinge treapta superioară în reflectarea realității; el este dotat cu λόγος, cu gândire și limbă, prin care poate pătrunde în esența lucrurilor. Logosul se află la temelia organizării sociale a omului; fără gândire și limbă, societatea omenească n-ar putea exista.

Dar, de la aceste raționamente juste, Aristotel alunecă spre idealism: numai rațiunea pură (Νοῦς) — afirmă el — poate reflecta esența, substanța lucrurilor; această rațiune nu are moarte, fiindcă este de origine divină. Iată-l, așadar, pe Aristotel deschizând o porțiță spre idealism în edificiul înălțat pe baze materialiste; este o concesie făcută educației sale, prin care se fac simțite învățămintele dascălului său.

În raportul dintre realitatea înconjurătoare, gândire și limbaj, Aristotel se situează din nou pe poziții materialiste. Lumea înconjurătoare este una și aceeași pentru toți. Reprezentarea lucrurilor în mintea noastră este de asemenea aceeași; limba este învelișul material al gândirii; ea diferă de la popor la popor. Vrednică de scos în relief este explicația pe care o dă Aristotel deosebirii limbilor de la un popor la altul. Strigătele sînt aceleași la toate popoarele, deoarece ele exprimă direct — fără să denumească, adăugăm noi — anumite realități din natură. Cuvintele se deosebesc de la popor la popor pentru că ele sînt « simboluri » ale lucrurilor. Dacă această idee se referă, după cum este de presupus, la arbitrarul semnului lingvistic, ea poate fi apropiată de teoria pavloviană privitoare la « semnalul semnalelor », fapt care ne dovedește cît de adînc a pătruns Aristotel în esența lucrurilor și aci.

În problema părților de vorbire, Aristotel se menține pe poziții materialiste. Dar cum pe întemeietorul logicii l-au preocupat chestiunile lingvistice numai în măsura în care limba servește la concretizarea ideilor, « părțile expunerii verbale » sînt concepute după cu totul alte criterii decît cele prin care le privim noi azi. El a avut în vedere, studiînd și clasificînd părțile de vorbire, două lucruri în primul rînd: aspectul sonor al limbajului, latura concretă, materială a lui, prin care comunicarea ideilor se face simțită direct, și corelația dintre cuvinte, menită să redea raporturile logice ca o reflectare a conexiunii lucrurilor din univers. De aci, la baza clasificării părților de vorbire, el pune criteriul foneticii sintactice și sintaxa.

Toate aceste idei prețioase și-au adus aportul lor la promovarea științei.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ У АРИСТОТЕЛЯ

РЕЗЮМЕ

Занятия Аристотеля лингвистикой, дополнявшие его логические исследования, носят отпечаток двух противоречивых влияний: его образования и его происхождения. Платоновская школа направила его к идеализму, его семья (отец его был хорошим врачом) положила в основу его интеллектуального образования материалистическое мировоззрение. Именно этим объясняется его колебание между материализмом и идеализмом и в языковых вопросах.

Вообще Аристотель изучает язык с материалистических позиций, приходя к остроумным выводам, очень близким к истине. Так, напри-

мер, он утверждает, что человек, в отличие от животных, родственных ему по происхождению, снабжен мышлением и языком (λόγος). Мышление отражает окружающий мир, язык является «словесным выражением» мышления. Отраженный нашим умом мир является тождественным для всех, поэтому и его отражение у всех одинаково. Язык лежит в основе человеческого общества. Языки, воплощающие мышление — разнообразны, так как слова являются «символами» вещей, а это, используя современную терминологию, означает, что лингвистический знак — условен,

Объединив мышление и язык в единство, составные части которого находятся в соотношении от содержания к форме, Аристотель понял сущность вопроса, но не решил его. Лишь многие столетия спустя диалектический материализм разрешил трудный вопрос об отношении языка и мышления, научно сформулировав их диалектическое единство.

Аристотель, однако, от правильно сформулированных идей сползал к идеализму. Лишь «чистый разум» (Νοῦς), утверждал он, может отражать сущность вещей; чистый разум — божественного происхождения и преодолевает границы смерти. Здесь Аристотель является верным учеником Платона.

Таким образом, можно видеть, и не только в разных философских течениях, но даже у одного и того же философа, каким образом материалистическая позиция ведет к открытию правды, в то время как идеализм удаляет его от правильного решения вопроса. Становясь на материалистические позиции в решении основных лингвистических проблем, Аристотель подошел очень близко к истине, от понимания которой отдалили его лишь гносеологические ограничения его эпохи.

SPRACHWISSENSCHAFTLICHE PROBLEME BEI ARISTOTELES

ZUSAMMENFASSUNG

Die sprachwissenschaftlichen Interessen Aristoteles, die eine Ergänzung seiner Untersuchungen auf dem Gebiete der Logik darstellen, tragen den Stempel zweier entgegengesetzter Einflüsse, den seiner Erziehung und den seiner Herkunft. Die Schule Platons drängte ihn zum Idealismus, seiner Familie hingegen — sein Vater war ein tüchtiger Arzt — verdankte er es, daß die materialistische Weltanschauung seiner intellektuellen Ausbildung zugrunde lag. Derart erklärt sich sein Schwanken zwischen Materialismus und Idealismus, auch bei der Behandlung sprachlicher Probleme.

Im allgemeinen untersucht Aristoteles die Sprache vom materialistischen Gesichtspunkt aus und gelangt derart zu überaus sinnreichen, der Wahrheit sehr nahekommenen Schlußfolgerungen. So behauptet er, daß der Mensch zum Unterschied von den Tieren, mit denen er der Herkunft nach verwandt ist, mit Denken und Sprache (λόγος) begabt ist. Das Denken widerspiegelt die Umwelt, die Sprache ist der „wörtliche Ausdruck“ des Denkens. Die in unserem Geiste sich widerspie-

gelnde Welt ist für alle die gleiche, infolgedessen ist auch ihre Widerspiegelung bei allen die gleiche. Die Sprache ist eine der Grundlagen der menschlichen Gesellschaft, jedoch sind die Sprachen, die dem Denken Ausdruck verleihen, verschiedenartig, da die Wörter „Symbole“ der Dinge sind. In unsere Sprechweise übertragen bedeutet dies, daß das sprachliche Zeichen willkürliches Gepräge aufweist.

Durch die Verbindung von Denken und Sprache zu einer Einheit, deren Bestandteile zu einander im Verhältnis des Inhalts zur Form stehen, dringt Aristoteles bis zum Wesen des Problems vor, ohne es jedoch zu lösen. Erst viele Jahrhunderte später löste der dialektische Materialismus das schwierige Problem der Beziehungen zwischen Denken und Sprache und brachte in wissenschaftlicher Weise ihre dialektische Einheit zum Ausdruck.

Von diesen richtig formulierten Ideen gleitet Aristoteles jedoch zum Idealismus. Nur die „reine Vernunft“ (Νοῦς) — so behauptet er — könne das Wesen der Dinge widerspiegeln; die reine Vernunft sei göttlichen Ursprungs und reiche über die Grenzen des Todes hinaus. Hier erweist sich Aristoteles als ein wahrer Jünger Platons.

So bemerken wir, daß nicht nur im Verhältnis verschiedener philosophischer Richtungen zueinander, sondern sogar bei ein und demselben Philosophen die materialistische Einstellung zur Entdeckung der Wahrheit führt, der Idealismus hingegen von dem richtigen Wege zur Lösung der Probleme ablenkt. Insofern Aristoteles bei Erklärung der grundlegenden sprachlichen Probleme materialistische Stellungen bezieht, kommt er der Wahrheit im großen Maße nahe, wobei ihn oftmals lediglich die erkenntnis-theoretischen Schranken seiner Zeit von deren völligem Verstehen fernhalten.

DENUMIRILE MORMÎNTULUI ÎN LATINĂ *

DE

LIANA LUPAȘ

1. Nu există nici un cuvînt indo-european comun pentru a denumi noțiunea de mormînt¹, diferitele dialecte o exprimă fiecare cu mijloace proprii.

Soluțiile oferite de latină sînt deosebit de interesante atît prin numărul și varietatea lor, cît și datorită abundenței izvoarelor care ni le fac cunoscute. În cele ce urmează ne propunem să schițăm evoluția terminologiei mormîntului în această limbă și să scoatem în evidență principalii factori care o determină. Vom indica totodată și repartiția geografică a diferitelor cuvinte. Din cauza dificultăților pe care le-am întîmpinat în datarea materialului epigrafic, expunerea noastră va avea, pentru epoca imperială, un caracter în primul rînd descriptiv. Ne vom strădui totuși să reliefăm raporturile cronologice între fenomenele analizate ori de cîte ori ele ne vor apărea cu claritate. Ca o ilustrare a afirmațiilor noastre și pentru a oferi totodată posibilitatea unui control anexăm lucrării lista termenilor pe care i-am studiat. Lista nu este, desigur, completă și cu greu ar putea fi, date fiind și vastitatea materialului de examinat și constanta lui îmbogățire în urma descoperirii de noi inscripții. Pe de altă parte, faptul de a fi inclus unele cuvinte sau de a le fi omis pe altele poate fi în multe cazuri rezultatul aprecierii noastre subiective, fiindcă contextele epigrafice în care apar ele nu sînt întotdeauna clare. În general am urmărit să menționăm toți termenii care denumesc mormîntul, monumentul funerar sau recipientul imediat, urnă sau sarcofag. Am lăsat deoparte intenționat, pentru a nu lărgi în chip inutil cîmpul cercetărilor noastre, cuvintele care desemnează încăperi sau părți constitutive ale mormîntului (ca, de pildă, *cenaculum*, *columbarium* sau *pyramis*).

* Ținem să mulțumim și pe această cale profesorilor noștri I. Fischer și C. Poghire care ne-au îndrumat cu neobosită bunăvoință în alcătuirea articolului de față.

¹ Cf. O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, Strassburg, 1901, s.v. *Bestattung*, p. 80.

2.1. Cel mai vechi cuvînt atestat cu sensul « mormînt » în latină este *sepulcrum*¹. Pasajele din *Lex XII Tab.* în care *sepelire* « a înhuma »², este opus lui *urere*, « a incinera », ne îngăduie să credem că sensul inițial al lui *sepulcrum* trebuie să fi fost « mormînt cu rit de înhumație ». Primele noastre texte îl folosesc însă în mod curent în legătură cu ritul de incinerare³. De altfel nu se pot aduce prea multe precizări în legătură cu realitatea concretă căreia îi corespunde *sepulcrum*, întrucît el, încă de la începutul istoriei sale, este termenul care denumește noțiunea de mormînt în tot ce are ea mai general.

Adoptarea pe scară tot mai largă a incinerăției în ultimele secole ale republicii duce la apariția lui *bustum*, ca termen specific acestui rit.

Începînd cu jumătatea secolului al II-lea î.e.n., inscripțiile funerare menționează foarte des un al treilea termen, *monumentum*. La Plaut, cuvîntul poate fi întîlnit cu două sensuri: « amintire »⁴ și « monument »⁵. Este greu de stabilit de la care din ele derivă sensul « mormînt ». După o analiză atentă a contextelor în care e atestat termenul în documentele epigrafice cele mai vechi, bazîndu-ne în special pe prezența formulilor *monumentum facere*⁶, *monumentum aedificare*⁷, folosite foarte mult și în epoca imperială, înclinăm spre soluția a doua⁸. În orice caz, evoluția sensurilor funerare ale lui *monumentum* nu poate fi urmărită decît în lumina relațiilor lor cu toate celelalte valori ale cuvîntului.

Cicero și inscripțiile metrice contemporane cu el semnaleză existența lui *tumulus* cu sensul « mormînt ». Cam la aceeași dată se constată ca un reflex al influenței etrusce, o intensă utilizare a tumulilor în arhitectura funerară romană și italică⁹.

Aceste patru cuvinte, a căror importanță pentru terminologia care ne interesează este hotărîtoare, sînt departe de a fi întrebunțate în mod uniform de către diferitele categorii de izvoare. În textele literare, singurul atestat cu constanță și în exemple numeroase este *sepulcrum*, care este documentat și epigrafic. *Monumentum* este termenul preferat de inscripții, în textele literare el apare numai la Cicero. *Bustum* e destul de bine atestat la autori, deși lipsește de la toți prozatorii, cu excepția lui Cicero, dar epigrafic nu este folosit niciodată. *Tumulus* se găsește numai la Cicero și în inscripțiile metrice.

Evoluția semantică a acestor patru termeni este convergentă. Îndepărtîndu-se de sensul concret inițial, fiecare din ei tinde să capete o valoare cît mai generală.

¹ Enn. Sc. 316. A 139.434 (Vahlen). Împreună cu *Thes.* 1. 1. credem că în cele două texte din *Lex XII Tab.* citate de Cicero (*De leg.*, 2, 61) *bustum* nu înseamnă mormînt ci « rogus deflagratus ».

² *Hominem mortuum in urbe ne sepelito neue urito* (păstrat la Cic., *De leg.*, 2, 23, 58) și *At qui auro dentes iuncti escunt ast im cum illo sepeliet uretue se fraude esto* (păstrat la Cic., *De leg.*, 2, 24, 60).

³ E.g. Afr., 114—115 (Ribbeck): *pulchre hoc incendi rogam / Ardet tenetur : hoc sepulcro sepeliet* cf. A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, ed. IV, Paris, Klincksieck, 1960, p. 615 s.v. *sepelio*.

⁴ *Stich.*, 63.

⁵ *Curc.*, 140.

⁶ CE, 11 = CIL, I², 1006; CIL, I², 2123, 1279, 712, 1739; CE, 152 = CIL, I², 2139.

⁷ CE, 59 = CIL, I², 1008; CE, 1564 = CIL, XIV, 2485; CIL, I², 1274.

⁸ Cei vechi optează în general pentru soluția întii cf. e.g. Florent., *Dig.*, 11, 7, 42: *Monumentum generaliter res est memoriae causa in posterum prodita*.

⁹ Cf. Luigi Crema, *L'architettura romana, Enciclopedia classica*, vol. XII, tomo I (Societă editrice internazionale... , 1959), p. 130.

Manifestări izolate și lipsite de consecințe ale acestei tendințe apar încă din epoca republicană. Astfel, *bustum* este folosit cu sensul obișnuit al lui *sepulcrum* într-un text din Lucretius¹ și cu cel al lui *monumentum* într-un pasaj din *Tusculanele* lui Cicero².

La periferia terminologiei republicane se situează cuvintele care denumesc recipientul funerar, *arca*, *capulus* și *panarium*, și cele câteva categorii de termeni folosiți numai de epigramele în versuri, *grumus* atestat o singură dată ca un substitut mai poetic al lui *tumulus*, *lapis* și *sacrum*, pe de o parte, *domus*, *hospitium* și *sedes*, pe de alta. Dintre acestea, *arca* și ultimele două grupe se vor bucura de o mare faoare în epoca imperială.

2.2. Cu excepția lui *grumus* și *panarium*, toți termenii atestați în textele literare sau epigrafice republicane sînt folosiți și în epoca imperială. De altfel principalele direcții de dezvoltare a terminologiei sînt aceleași în aceste două perioade.

Literatura imperială prezintă o accentuare a tendinței de ștergere a diferențelor semantice între termenii cei mai uzuali, *sepulcrum*, *bustum* și ceilalți. Poeții în special îi consideră perfect sinonimi și-i utilizează alternativ în cursul descrierii unuia și aceluiași monument funerar. Întîlnim astfel destul de curent versuri ca:

... sertisque *sepulcrum*

Ornabit custos ad mea *busta* sedens³

sau

Ducitur ad *tumulum* diroque fit hostia *busto*⁴

sau

... illius dona *sepulcro*

Et madefacta meis sarta feram lacrimis.

Illius ad *tumulum* fugiam...⁵

Caracterul destul de artificial al acestui procedeu este dovedit și de faptul că el nu e folosit de prozatori și de inscripții decît mai tîrziu și în mică măsură. Printre cele mai vechi exemple putem cita un pasaj din Petronius⁶ și începutul unui epitaf metric de pe vremea lui Caracalla⁷.

Raporturile strînse care există între acești termeni ca și poziția privilegiată pe care o ocupă ei în ansamblul terminologiei pot fi evidențiate și cu ajutorul următorului exemplu. Încă de la Catul, *sepulcrum* este întîlnit cu o valoare figurată destul de apropiată de aceea de « nenorocire, ruină », în formulări ca:

Troia nefas commune *sepulcrum* Asiae Europaeque⁸.

Această valoare este preluată în epoca imperială și de ceilalți trei termeni. cronologia relativă a fenomenului fiind determinată de vechimea lor cu sensul

¹ 5, 991 *uiua uidens uiuo sepeliri uiscera busto*.

² 5, 101 *qui (L.e. Sardanapallus) incidi iussit in busto: « haec habeo quae edi »*.

³ Prop., 3, 16, 23–24.

⁴ Ov., Met., 13, 452.

⁵ Tib., 2, 6, 31–33.

⁶ 71. *Praepoanam enim unum ex libertis sepulcro meo custodiae causa ne populus in monumentum... currat*.

⁷ CE, 215 = CIL, VI, 17505 *Per haec sepulchra perque quos colis Manes / His parce tumulis*.

⁸ 68, 89.

« mormînt » și de importanța lor pentru terminologia contemporană. Putem cita astfel:

... quotiens ciuilia busta Philippos canerem ¹
 ... Capua... sepulcrum ac monumentum Campani populi ² ...

și

Dum Cannas tumulus Hesperiae campumque cruore
 Ausonio mersum sublimis Iapyga cernam... ³

Modul în care diferitele categorii de izvoare folosesc acest grup de termeni concordă cu cel pe care l-am întâlnit în epoca republicană. Astfel *sepulcrum* este în continuare termenul omniprezent în textele literare și epigrafice. *Bustum* e atestat foarte frecvent în textele literare, în ciuda faptului că un poet ca Tibul sau un prozator ca Tacit îl evită. El începe totodată să apară și în inscripțiile metrice. *Monumentum*, deși nu e absent cu totul din poezia cultă (Horațiu, în *Satire*, Ovidiu, Iuvenal și Martial oferă câteva exemple), rămîne mai departe un termen specific prozei. Inscripțiile, atît cele în versuri, cît și, mai ales, cele în proză, arată pentru el aceeași predilecție ⁴. Folosirea lui *tumulus* ia o amploare cu totul deosebită în special în opera poezilor unde el reprezintă o serioasă concurență pentru *bustum*. În inscripțiile metrice de pe tot teritoriul imperiului se găsesc aproape de trei ori mai multe exemple pentru *tumulus* decît pentru *sepulcrum* sau *monumentum*. În inscripțiile în proză însă, atestările lui sînt puțin numeroase și limitate la sfera geografică a Italiei, Britaniei și Africii.

În ceea ce privește restul termenilor atestați în epoca republicană, *capulus* este pe cale de dispariție, nefiind folosit decît o singură dată de către Apuleius. *Arca* în schimb e foarte des întrebuițată, și în inscripții, și la autori. *Saxum*, *domus* și *sedes*, atestați epigrafic în continuare, pătrund și în limba literaturii culte, în timp ce *lapis* și *hospitium* rămîn specificei inscripțiilor.

Inovațiile introduse de literatura imperială în terminologia mormîntului sînt numeroase. Astfel, numai pentru a denumi recipientul funerar, apar nouă termeni noi: *amphora*, *testa*, *urna* și *urnula*, pentru ritul de incinerare, *arcula*, *conditorium*, *loculus*, *sarcophagus* și *solium* pentru cel de înhumare. Alături de *domus* sînt folosiți acum *aedes*, *aedificium*, *casula* și *domicilium*, iar alături de *saxum*, *marmor*. Pentru cei mai mulți termeni, nu există analogii în epoca republicană. Așa sînt *ara* și *cippus* care denumesc monumentul funerar, *antrum*, *fovea* și *scrobis*, la care inscripțiile îl adaugă pe *fossa*, și încă mulți alții care pot fi regăsiți în lista anexată lucrării.

Cei mai importanți dintre acești termeni sînt folosiți și de textele epigrafice păgîne. Numai o mică parte lipsesc din inscripții, în general aceia care și la autori nu sînt atestați decît în mod excepțional. Terminologia inscripțiilor este însă mult mai bogată și ridică probleme mai complexe. Nu toți termenii atestați epigrafic ca denumiri ale noțiunii de mormînt în epoca imperială au aceeași importanță pentru

¹ Prop., 2, 1, 27.

² Liu., 31, 29, 11.

³ Sil., 1, 50-51.

⁴ Numai în mica culegere a lui E. Diehl, *Allateinische Inschriften*, Kleine Texte, fasc. 38-40, Bonn, 1911 (CIL I² nu ne-a fost accesibil) *monumentum* figurează în 22 de inscripții, în timp ce *sepulcrum* și *tumulus* nu au decît cîte trei exemple fiecare, iar *bustum* nici unul.

limbă. Destul de mulți, numai în lista noastră am relevat 18, sînt cunoscuți prin cîte un singur exemplu.

Termenii care denumesc urna sau sarcofagul (*cinerarium, cupa, cupula, hydria, olla, ossuarium, piscina, plancae, pyalis, uas, uascellum* și *urceus* sînt printre cei mai siguri), cei care implică ideea de odihnă, de liniște (*coemeterium, quies, quietorium, requies*¹, *requietorium* sau, mai concret, *cubile, lectus* și *torus*) și cei legați de cultul morților (*aedes, aedicula, ara, arula, heroum, manes, oboos, templum* și *wotum*) constituie principalele categorii asupra dezvoltării sau apariției cărora inscripțiile aruncă o lumină puternică.

La fel ca pentru alte fenomene lingvistice, în privința celui care ne interesează se manifestă în fiecare regiune atît o tendință inovatoare, de a se adopta termeni noi, în măsură să corespundă mai bine realităților specifice, cît și una conservatoare, de a se menține o uniformitate relativă a terminologiei în întregul imperiu. Caracteristic pentru eficacitatea cu care acționează aceasta din urmă este faptul că, cu foarte puține excepții, printre care cităm pe *olla, hydria* și *domus Romula*², nu există termen limitat la o singură provincie sau un singur oraș, cunoscut prin mai mult de două atestări. În acest fel unitatea terminologiei este, în ultimă instanță, remarcabilă.

După cum era și de așteptat, centrul în care sînt atestați cei mai mulți termeni este Roma. Totuși, din cei aproximativ 15 termeni folosiți, după știința noastră, numai aici în inscripțiile pămînt, singurul pentru care se găsesc ceva mai multe exemple este *hydria*. Însemnătatea terminologiei urbane este însă dată nu de elementele care o izolează, ci de cele care o apropie de situația din celelalte regiuni ale imperiului. Este semnificativ în acest sens faptul că restul Italiei sau provinciile nu prezintă independent de Roma nici un cuvînt relativ bine atestat, singurele excepții fiind, poate, *conditium* și *domus Romula*. Termenii specifici zonei occidentale a imperiului se întîlnesc la Roma cu cei folosiți numai în provinciile orientale.

Terminologia cea mai apropiată de cea a Romei o prezintă Ostia. Comun numai acestor două orașe este *olla*³. Principalele isoglose care despart Ostia de restul Italiei sînt prezența lui *conditium*, atestat și în Spania și Africa, și absența lui *arca*, atestat și în provinciile orientale, *herma, lapillus, mausoleum*, atestat și în Spania, Africa și Galia, *saxum*, atestat și în Galia, și *solium*. Termenii proprii celorlalte centre ale Italiei sînt în general lipsiți de importanță. Singurul care merită o mențiune aparte este *culina*, care la Roma și Ostia desemnează o anumită încăpere a monumentului funerar, iar la Suessa, la Carsioli și în provinciile orientale, mormîntul însuși. Terminologia Peninsulei Italice în ansamblul ei, incluzînd deci Roma și Ostia pe care pînă acum le-am tratat separat, se deosebește de cea a provinciilor prin prezența unor cuvinte dintre care cele mai bine atestate sînt *cepotaphium, herma, hypogaeum, lapillus, solium* și *templum*, cărora li se adaugă și *bustum*, folosit

¹ În legătură cu sensurile lui *quies* și ale derivatelor lui în inscripțiile funerare cf. J.E.Church, *Zur Phraseologie der lateinischen Grabinschriften*, ALLG, 12 (1902), p. 227 și 231–232.

² În legătură cu *olla* și *hydria* vezi lista. *Domus Romula* e folosit în sec. IV și V în localitățile Lalla Maghnia și împrejurimile ei, în Africa, e.g. CIL, VIII, 9966, 9971, 9977, 9984, 21784, 21800 (a. 359 e.n.), 21802 (a. 460 e.n.). După știința noastră nu există nici o explicație pentru această formulă cf. B. Kübler, *Die lat. Sprache auf afrikan. Inschriften*, ALLG, 8 (1893), p. 190.

³ Samter, RE, IV, col. 594, s.v. *columbarium*, arată că puținele inscripții care menționează termenul, găsite în afara acestei arii, sînt probabil de origine urbană.

numai în inscripțiile metrice, dar atestat o dată și la Tarraco. Este de remarcat, faptul că primele trei sînt împrumuturi din greacă.

Terminologia provinciilor nu prezintă decît puține caracteristici proprii. Britania este, așa cum arătam mai sus, alături de Africa și Italia, singura regiune în care *tumulus* este folosit și în inscripțiile pămînt în proză. Nu ne vom mai opri asupra ei, întrucît materialul publicat în CIL VII este prea redus pentru a îngădui avansarea unor concluzii. După datele furnizate de indicii la CIL II, Spania se distinge prin prezența lui *fabrica*. Specifici Galiei Narbonensis sînt *domicilium* și *signinum*, atestați fiecare în cîte o singură inscripție. Cele mai importante inovații se întîlnesc în Africa. Printre termenii atestați exclusiv aici putem cita pe *diaeta*, considerat uneori creștin, *domus Romula*, *mnema*, *opera*, *praemium*, *sepultus*, *turricula* și *urceus*. Acestora li se adaugă și un grup de adjective substantivate, *funesta* și *gentilicium*, proprii Africii, *sacrum*, atestat și la Roma, și *supremum*, folosit și la Sulci. Deosebit de răspîndiți sînt *cupula*, atestat de două ori și la Roma, *domus aeternalis*, folosit în mai mică măsură și în Italia, și *mausoleum*, întîlnit, deși mult mai rar, și în Italia, Spania și Galia. Terminologia Africii se caracterizează și printr-o trăsătură negativă, faptul că *sarcophagus*, atestat în nenumărate exemple în restul lumii romane, este folosit aici numai o dată. Lipsa lui trebuie poate pusă în legătură cu extraordinara favoare de care se bucură *cupula*. Termeni ca *cubile*, *inscriptio*, *memorium*, *piscina*, (atestat mai frecvent în inscripțiile creștine), *pyalis* și *stilibata* apar, în epigrafia pămînt bineînțeles, numai în provinciile orientale. Comuni aceleiași zone și Italiei sînt *culina* și *arca*, singurul cuvînt într-adevăr important pentru terminologie.

Provinciilor orientale caracterizate prin aceste trăsături pozitive li se opun cele occidentale, Spania, Galia și Africa, unite prin mai multe particularități comune. Italia, după cum aminteam mai sus, prezintă caracteristicile ambelor zone. Dintre termenii folosiți numai în partea occidentală a imperiului, un grup important îl formează cei legați de cultul mormîntului: *aedes*, cu sensul «mormînt-templu», nu «mormînt-casă», *aedicula*, *ara*, *arula* și *heroum*. Absența lor din provinciile orientale este cu atît mai surprinzătoare cu cît inscripțiile funerare grecești din aceste regiuni îl folosesc frecvent pe $\beta\omega\mu\acute{o}\varsigma$ ¹ sau pe $\eta\rho\acute{\omega}\rho\omicron\nu$ ². Credem că exemplul inițial pentru utilizarea acestei categorii de termeni în latină l-a dat Italia, care, de altfel, rămîne izolată în adoptarea lui *templum* cu sensul «mormînt». Ceilalți termeni caracteristici provinciilor occidentale nu se pretează nici unei clasificări utile. Îi enumerăm pe cei cunoscuți nouă: *cippus*, *conditium*, *cupa*, *cupula*, *exitus*, *mausoleum*, *manus*, *ossuarium*, *requies*, *sacrum* și *supremum*. Este de remarcat faptul că printre termenii care lipsesc din provinciile orientale se numără și *heroum* și *mausoleum*. Cu excepția lui *sarcophagus*, utilizat și de limba literară, și a lui *pyalis* și *stilibata*, adaptări ocazionale explicabile într-o zonă bilingvă, cuvintele grecești sînt absente cu totul din terminologia acestei părți a imperiului.

În sfîrșit o mențiune specială se cuvine termenilor atestați în inscripțiile pămînt din întreaga lume romană. Aceștia sînt: *locus*, *memoria*, *monumentum*, *sarcophagus*, *sepulcrum*, *titulus* și *tumulus*, folosiți de toate categoriile de inscripții, și *domus*, *hospitium*, *lapis*, *requies*, *saxum*, *sedes* și *urna*, utilizați numai de inscripțiile metrice.

2.3. Anticipînd puțin asupra obiectului capitolului următor putem afirma că două sînt cauzele externe ale schimbărilor intervenite în terminologia mormîntului

¹ E.g. CIL, III, 447.

² E.g. CIL, III, 14179.

în textele creștine: generalizarea ritului de înmormântare și adoptarea noii religii. Ca o consecință, termenii direct legați de ritul de incinerare (*amphora, bustum, cinerarium, cinis, hydria, olla, rogos, testa* și *urna* prezintă situațiile cele mai clare) sau de cufărul păgîn al morților (vezi mai sus, p. 115, lista) tind să dispară. Cu toate acestea, în urma unor modificări de sens, inscripțiile metrice și, mai rar, textele literare continuă să folosească pe *ara, bustum* și *urna*. La fel se mențin și *domicilium, domus, hospitium* și *sedes*, cărora li se adaugă acum și *mansio*, deși toți sugerează o concepție despre nemurire diferită radical de cea a dogmei creștine. Faptul că teologia creștină nu putea accepta ideea continuării vieții în mormînt nu mai are nevoie de nici o demonstrație. Pe lângă categoriile mari, enumerate mai sus, dispar din terminologia creștină o serie de cuvinte dispartate și lipsite de importanță.

Printre termenii folosiți numai în textele creștine (lista noastră cuprinde 32), pe lângă o serie de cuvinte provenind din domenii prea variate pentru a putea fi grupate în vreun fel, distingem două categorii mai importante, ambele prezente și în textele păgîne. Prima e constituită din cuvintele care denumesc mormîntul ca un loc de odihnă, *accubitorium, dormitio* și *dormitorium*, pe de o parte, *lectulus* și, poate, *cubiculum*, pe de alta. În cea de a doua reunim termenii care implică, într-un mod sau în altul, ideea că mormîntul e situat sub nivelul solului, *crypta, fossura, puteus, spelunca* și diminutivul lui, *speluncula*. În general termenii utilizați numai de textele creștine apar ca realizarea unor tendințe mai vechi. Astfel, *caespes, cubiculum, crypta* și *sepultura*¹, folosiți încă de mult în contexte funerare, primul cu sensul « brazdă pentru construcția unui tumulus », următorii doi cu sensul « încăperea a mormîntului », iar cel de al patrulea în formula *locus sepulturae*, capătă sensul « mormînt » abia în literatura și epigrafia creștină. *Arcella, cupella* și *locellus* sînt diminutivele unor termeni intens folosiți în textele păgîne, iar *fossura* și *memoratio* amintesc de *fossa* și *memoria*. Pentru apariția lui *dormitorium, epitaphium* și *obitus* se poate invoca analogia cu grupul *cubile, quies, quietorium*, cu *inscriptio* și cu *exitus*. O serie de termeni atestați numai în unele categorii de texte păgîne își largesc sfera de întrebuintare în cele creștine. Astfel *antrum* și *loculus* sînt folosiți acum și în inscripții, iar *cubile, fossa* și *hospitium* pot fi înțeliniți și în textele literare. Într-o provincie ca Galia, *tumulus* e utilizat de inscripțiile în proză numai în epoca creștină.

Mai mult de jumătate din termenii utilizați în textele creștine (lista noastră înregistrează 73) sînt cunoscuți numai prin atestări epigrafice. Importanța lor este relativ mică fiindcă cei mai mulți nu sînt folosiți decît în una sau două inscripții. Singurii atestați prin cel puțin patru exemple sînt *arcisolum, bisomum, cubiculum, lapis, piscina, requies, titulus* și *urna*. În textele creștine ca și în cele păgîne, numărul cuvintelor atestate o singură dată este, proporțional, mult mai mare pentru documentele epigrafice decît pentru cele literare. Printre termenii atestați în epoca creștină numai în textele literare putem cita pe *arcula, capulus, cinis, conditorium, domicilium, mausoleum, manes* și *solium*, folosiți cu toții și de textele păgîne. Inovațiile literaturii creștine se reduc, după știința noastră, la *confessio, crypta, fossura, puteus* și *spelunca*. Uzuali într-adevăr sînt numai primii doi. În sfîrșit, o serie de termeni sînt comuni ambelor categorii de izvoare. Un prim grup este acel al cuvintelor folosite numai

¹ Cf. J. E. Church, *Sepultura = sepulcrum*, ALLG, 13 (1904), p. 427—28. Nu credem că cele două inscripții păgîne citate în acest articol (CIL, VI, 13061 și CIL, VIII, 9798) pot fi folosite pentru a dovedi sensul concret al lui *sepultura*.

de textele literare și de inscripțiile metrice, și care, cu excepția lui *tumba*, sînt preluate din terminologia păgînă: *antrum*, *bustum*, *caespes*, *cubile*, *fossa*, *hospitium*, *marmor*, *sedes* și *tumba*. Cele mai multe sînt atestate doar în chip sporadic, fiind în mod evident pe cale de dispariție. Al doilea grup, compus din *arca*, *domus*, *dormitio*, *loculus*, *mansio*, *memoria*, *mensa*, *monumentum*, *sarcophagus*, *sepulcrum*, *sepultura* și *tumulus*, reunește cuvintele cele mai uzuale din întreaga terminologie creștină.

Analiza modului în care sînt repartizați geografic termenii atestați epigrafic duce la concluzii foarte asemănătoare cu cele sugerate de situația inscripțiilor păgîne. Și de astă dată, terminologia cea mai bogată o prezintă Roma și restul Italiei. Dintre termenii folosiți numai la Roma, singurii cunoscuți prin mai mult de o atestare, cu sensul care ne interesează cel puțin, sînt *arcisolum* și *cupella*. Un grup de patru cuvinte, *bisomum*, *bustum*, *cubiculum* și *cubile* dintre care primul și al treilea au o importanță deosebită, caracterizează Peninsula Italică în ansamblul ei. Fiecare provincie are inovațiile ei, Spania pe *fossa* și *locellus*, Galia pe *antrum*, *arcus*, *epitaphium* și *spelunca*, Africa pe *accubitorium*, *cella*, *memoratio*, *obitus* și *praemium* etc. Bine atestat nu este decît *piscina*, folosit la Salona în Dalmația. De asemenea, fiecare provincie utilizează un număr de termeni în comun numai cu Peninsula Italică. Cele mai numeroase și mai importante sînt concordanțele dintre Galia și aceasta din urmă: *caespes*, *dormitorium*, *hospitium*, *quies* și *requies*. La fel ca în etapa precedentă, imperiul roman se împarte, din punctul de vedere al terminologiei mormintului, într-o arie occidentală și una orientală, trăsături specifice amîndurora întîlnindu-se pe cuprinsul Italiei. Caracteristicile pozitive ale acestor zone sînt *lapis* și *urna* pentru cea dintîi, *arca*, *mansio*, *memoria* și *sarcophagus* pentru cea de-a doua. Este de remarcat faptul că, spre deosebire de situația întîlnită în terminologia păgînă, provinciile orientale sînt cele care, în epigrafia creștină, inovează într-o măsură mai mare. În sfîrșit, o serie de cuvinte atestate în toate sau în cele mai multe din provinciile celor două zone asigură terminologiei unitatea. Printre acestea cităm pe *domus*, *locus*, *monumentum*, *sedes*, *sepulcrum*, *sepultura*, *titulus* și *tumulus*.

2.4. Precizări în legătură cu soarta terminologiei după data ultimelor noastre texte sînt greu de adus. Forme ca v. engl. *cest*, *cist*, « sarcofag »¹, împrumut din lat. *cista* pentru care acest sens nu este atestat, dovedesc că ea nu și-a pierdut capacitatea de a se reînnoi. În aceeași situație se află și v. germ. de sus *sah-scrini*², dacă nu cumva *scrinium*, într-o inscripție descoperită la Roma³, nu denuște un sarcofag și nu o ediculă cum se admite în general. Totuși, în trecerea de la latină la limbile romanice, cei mai mulți dintre termenii folosiți în epoca tîrzie au dispărut sau și-au pierdut sensul « mormînt ». Deosebit de rezistente s-au dovedit a fi cuvintele de origine greacă, *sarcophagus*, *tumba* și, cu alt sens, *coemeterium*. Uneori se pot stabili unele raporturi între situația terminologiei dintr-o anumită provincie a imperiului și termenii moșteniți de limba romanică dezvoltată pe teritoriul ei. Astfel faptul că *tumulus* și *uas*⁴ și-au păstrat sensul funerar numai în vechea franceză (*tomble* și *vas*) nu poate fi întîmplător dacă știm că, în epigrafia creștină, ambii termeni au fost folosiți cu precădere în Galia. Din nefericire există

¹ Cf. O. Schrader, *Reallexikon*... , p. 706 s.v. *Sarg*.

² *Ibid.*

³ CIL, VI, 4709; cf. Samter RE, IV, col. 597, s.v. *columbarium*.

⁴ Cf. Pirson, *La langue des inscriptions latines de la Gaule*, Bruxelles, 1901, p. 264.

și cazul invers. În inscripțiile creștine, *sarcophagus* este frecvent în provinciile orientale și în Italia. În schimb, el lipsește cu desăvârșire din provinciile occidentale, cel puțin în lumina datelor oferite de culegerile de inscripții care ne-au fost accesibile. Totuși, singura limbă care a moștenit acest cuvânt este franceza.

2.5. În paragrafele 2.1, 2.2 și 2.3 am tratat separat terminologia folosită de textele literare și cea utilizată de inscripții. Uneori am urmărit și diferențele care se pot observa între terminologia prozei și a poeziei. Înainte de a trece mai departe credem că e bine să încercăm o sinteză a rezultatelor la care am ajuns în această direcție.

În general, terminologia textelor literare este mai săracă și mai unitară decât cea a inscripțiilor. Ea manifestă o constantă tendință conservatoare și puristă, acceptând cu greu inovațiile promovate de inscripții sau evitând cuvintele de origine greacă. Astfel *monumentum*, atestat epigrafic de la jumătatea secolului al II-lea î.e.n., este folosit în textele literare de abia la Cicero, iar *domus*, utilizat de inscripții încă de pe vremea lui Caesar, pătrunde în limba literară numai în secolul lui Augustus.

Există termeni, *bustum* și *urna* sînt cei mai importanți printre aceștia, folosiți numai de autori sau de inscripțiile metrice atunci cînd îi imită. Pe de altă parte, un termen ca *memoria*, atestat epigrafic în întregul imperiu, nu e folosit niciodată cu sensul « mormînt » în textele literare păgine.

În opoziție cu terminologia autorilor, cea a inscripțiilor în proză este foarte bogată și are uneori un caracter tehnic destul de pronunțat. Termeni ca *aedicula*, *arcisolum*, *bisomum* și alții, absenți cu totul din textele literare, o dovedesc cu prisosință. După cum am văzut mai înainte, terminologia inscripțiilor în proză prezintă diferențe geografice considerabile.

Terminologia inscripțiilor metrice ocupă, între cea a textelor literare și cea a inscripțiilor în proză, o poziție de mijloc. Străină în egală măsură și de purismul arhaizant al celei dintîi și de tehnicitatea celei de-a doua, ea reunește pe *bustum* și *memoria*, pe *urna* și *sarcophagus*. Evitînd cuvintele limitate la o arie geografică prea restrînsă și introducînd cuvinte uzuale în regiunile în care acestea lipseau, pe *tumulus* la Ostia sau pe *lapis* în provinciile orientale, de pildă, poeziile epigrafice tind, prin mijloacele lor specifice către unificarea terminologiei. Una din caracteristicile lor este preferința pe care o acordă termenilor cu un conținut ideologic, de tipul lui *domus* și *sedes*.

Cuvinte sau formule specifice uneia din aceste trei categorii de texte pot apărea și în celelalte două. Astfel inscripțiile metrice îl împrumută pe *bustum* și *urna* din textele literare și pe *memoria* din inscripțiile în proză. *Lapis* în schimb este preluat de acestea din urmă de la epigramele metrice.

Concludentă pentru noi este comportarea diferitelor texte față de împrumuturile din greacă. O parte din cuvintele de origine greacă se impun numai cu greu și în latinitatea tîrzie. Ele sînt evitate de toate categoriile de texte și înlocuite fie prin termeni generali, fie prin calcuri. Astfel în locul lui *cenotaphium*, folosit numai de textele literare tîrzii apar *sepulcrum*¹, *tumulus*², *honorarius tumulus*³ sau *inane*

¹ Hor., *Od.*, 2, 1, 30; Tac., *Ann.*, 2, 83; Verg., *Aen.*, 9, 205; Sil., 9, 118.

² Sil., 3, 86; Val. Fl., 2, 494.

³ Suet., *Cl.*, 1, 6; cf. Hug., RE, III, col. 172.

*sepulcrum*¹, *uacuum sepulcrum*², *inanis tumulus*³ și *inania busta*⁴. Alteori cuvîntul străin este atestat curent în textele epigrafice, dar ocolit de cele literare. Monumentul funerar construit de Augustus în Cîmpul lui Marte este numit *mausoleum* încă din anul 4 e.n. într-o inscripție italică⁵, autorii însă preferă, pentru a-l desemna, termenii *sepulcrum*⁶ sau *tumulus*⁷. Mai mult decît atît, *heroum*, deși atestat epigrafic destul de frecvent la Roma și în Italia și prezent chiar într-o inscripție din Galia, lipsește cu desăvîrșire din textele literare. Cuvintele grecești care denumesc noțiunea de mormînt, chiar dacă pătrund în limba literară, sînt în general considerate ca nepoetice. O inscripție metrică, descoperită la Salonae îl folosește pe *sarcophagus* în post-scriptul în proză, dar pe *lapis* în textul poeziei⁸. Împrumuturi masive din terminologia greacă nu se realizează decît în epoca creștină, sub influența traducerilor din textele religioase. Ele pătrund fără nici o dificultate în limba literară. Calcurilor *accubitorium* și *dormitorium* le este preferat acum împrumutul direct *coemeterium*. Elenizarea terminologiei devine un fenomen atît de puternic încît se creează chiar cuvinte hibride. *Bisomus* de pildă, alături de care apare și o formă substantivată *bisomum*, e universal atestat în inscripțiile romane, în timp ce pentru *disomus* se cunoaște un singur exemplu.

3.1. În capitolul precedent am încercat să schițăm, în liniile ei generale, dezvoltarea terminologiei mormîntului. Uneori a trebuit să menționăm cauzele care o determină, alteori au ieșit ele singure în evidență. Totuși, cu rîscul de a ne repeta, socotim că o tratare sistematică a acestei probleme se impune. Vom începe cu cauzele de ordin extern pentru ca cele de ordin intern să poată fi apreciate după însemnătatea lor reală.

3.2. Nu se poate nega riturilor funerare⁹ o oarecare influență asupra terminologiei mormîntului, influență exercitată atît direct, cît și prin intermediul concepțiilor eshatologice despre viața de dincolo, așa cum vom vedea mai jos (3.4). În urma procesului de revenire la înhumație, proces care a coincis cu răspîndirea creștinismului și pe care Macrobius îl socotea pe vremea sa încheiat¹⁰, a existat tendința eliminării termenilor strîns legați de ritul de incinerare, *bustum* și *urna* în special (vezi mai sus 2.3). Inscripțiile metrice creștine folosesc însă aceste cuvinte cu sensuri corespunzătoare noilor realități, « mormînt cu rit de înhumație » și, respectiv, « sarcofag », dovedind astfel că o adaptare a vechii terminologii era oricînd posibilă. Un exemplu strălucit de asemenea adaptare îl oferă evoluția semantică a lui *sepulcrum* care a denumit succesiv mormîntul cu rit de înhumație (vezi 2.1), mormîntul cu rit de incinerare și din nou mormîntul cu rit de înhumație.

¹ Ov., *Met.*, 6, 568; CE, 475, 2; CE, 1185.

² Stat., *Theb.*, 12, 161.

³ Verg., *Aen.*, 3, 304; Val. Fl., 5, 199.

⁴ Stat., *Theb.*, 5, 317; 12, 162.

⁵ CIL, IX, 5290.

⁶ Suet., *Aug.*, 101, 5.

⁷ Verg., *Aen.*, 6, 874; Tac., *Ann.*, 3, 41 etc. În legătură cu *tumulus* sinonim cu *mausoleum* cf. D. M. Pippidi, *Sur un passage controversé de Sénèque*, în *Revista Clasică*, tom. VI—VII (1934—1935), p. 15—16.

⁸ CE, 456.

⁹ O introducere în problema evoluției riturilor funerare la romani se găsește la F. Cumont, *Lux Perpétua*, Paris, 1949, p. 387—390.

¹⁰ *Sat.*, 7, 7, 5... *licet urendi corpora defunctorum usus nostro saeculo nullus sit.*

În general, schimbările de rit nu au afectat decât un număr redus de termeni legați direct de realități în curs de părăsire. În special cuvintele care denumesc recipientul funerar au avut de suferit din cauza lor. În textele preciceroniene sînt încă folosiți doi vechi termeni de înhumăție, *arca*¹ și *capulus*. Fiindcă ei n-au pierdut niciodată sensul lor primitiv, în epoca de răspîndire maximă a incinerăției primul s-a colorat cu o nuanță peiorativă, iar al doilea a fost eliminat aproape cu totul. Revenirea la înhumăție l-a repus într-o oarecare măsură în drepturi pe *arca*, însă termenul care s-a generalizat în întreaga lume romană, care a exprimat esența calitativ nouă a momentului, este *sarcophagus*. Astfel de introduceri de cuvinte noi, sinonime cu altele existente, numai pentru a accentua aspectele noi ale unui anumit fenomen, sînt rare.

În esență deci, se poate afirma că condițiile generale de dezvoltare oferite terminologiei mormîntului de riturile funerare, deși nu sînt lipsite de importanță pentru înțelegerea ei, sînt departe de a rezolva toate problemele care se ridică.

3.3. O influență mai directă și mai puternică asupra terminologiei o au detaliile materiale ale execuției monumentului funerar. Majoritatea cuvintelor cuprinse în lista noastră denumesc, cel puțin în momentul apariției lor, o realitate diferită, sub un aspect oarecare, de toate celelalte. Astfel, ca să luăm numai cîteva exemple, *tumulus* este, în secolul I î.e.n., mormîntul în formă de monticel care cunoaște la acea vreme o deosebită faoare în Italia (vezi 2.1), iar *olla*, la începutul imperiului, urna de tip special, folosită în columbarii. Foarte curînd însă, *tumulus*, urmînd o linie normală de evoluție, își generalizează sensul, ajungînd să denumească orice mormînt, indiferent de forma lui exterioară. Încă din secolul I e.n., columbariile², stelele³ sau urnele⁴ pot purta acest nume. Același proces de generalizare și abstracțizare a sensului cuprinde, la date diverse, toți termenii mai importanți de care ne ocupăm.

Termenii care sînt refractari acestei tendințe, mărghinîndu-se să denumească un singur tip, bine definit de mormînt, ies din uz o dată cu el. Acest tip este în cazul lui *amphora*, *panarium* sau *turricula*, creația unei fantezii individuale, lipsită de consecințe, în cazul lui *piscina*, rezultatul unei mode trecătoare care cuprinde un singur oraș, în cazul lui *cupula*, *olla* sau *mensa*, consecința unui curent puternic în arhitectura funerară a unei regiuni sau a unei epoci. Caracteristica tuturor este precisa limitare în timp și spațiu a atestărilor lor.

Se întîmplă însă ca terminologia să se îmbogățească fără ca tehnica construcției mormintelor să sufere vreo modificare apreciabilă. Astfel, în latinitatea creștină se răspîndește cuvîntul de origine greacă *tumba*, perfect sinonim cu *tumulus*. Deși cuvinte ca *sarcophagus* și *templum* sînt mai vechi, inscripțiile funerare folosesc uneori pe *uas* și pe *aedes* care denumesc exact aceleași tipuri. Dimpotrivă, o realitate absolut nouă cum e aceea a columbariilor este cunoscută la Roma și la Ostia sub numele de *sepulcrum*⁵, *monumentum*⁶ și chiar *tumulus*. Din toate aceste observații credem că se desprinde concluzia, similară cu cea la care am ajuns în privința

¹ Cf. Habel, RE, II, col. 428.

² CE, 1038.

³ CE, 1041.

⁴ CE, 1044.

⁵ E.g. CIL, VI, 6150; XIV, 1214.

⁶ CIL, XIV, 1214; CIL, I², 1274; cf. Samter, RE, IV, col. 593, s.v. *columbarium*.

riturilor funerare, că, singură, varietatea tipurilor de mormînt nu explică toate problemele pe care le ridică terminologia. Sensul cuvintelor care denumesc mormîntul este vag și nu poate fi explicat numai prin particularitățile și evoluția arhitecturii funerare.

3.4. O parte din termenii pe care îi studiem sugerează nu aspectul mormîntului, ci anumite idei în legătură cu el sau cu moartea. După o credință comună întregii lumi antice și documentată arheologic pe teritoriul Italiei mult înainte de fundarea Romei, mormîntul este casa defunctului¹. Urnele cinerare în formă de colibe, descoperite pe Aventin, monumentele compuse din încăperi numite *cubiculum*, *cenaculum*², *triclînium*³ sau *culina*, reprezentările sculpturale, totul atestă extraordinara răspîndire a acestei concepții. Pe plan lingvistic, ea determină încadrarea în terminologia mormîntului a unor cuvinte ca *domus*, *hospitium*, *aedes*, *aedificium*, *casa*, *casula*, *domicilium* sau *mansio* alături de care l-am putea cita și pe *sedes*. Acest fel de a concepe nemurirea, ca o continuare a vieții în mormînt, corespunde unei mentalități primitive. El s-a menținut însă alături de toate cele care i-au urmat, fără să fie eliminat nici de dogma creștină⁴. Uneori, scriitorii culti și autorii anonimi ai epitafelor metrice afirmă în aceleași texte credința lor și în supraviețuirea în mormînt, și în necesitatea care-i constrînge pe morți să se adune în Înfîrn. Această contradicție, a rămas neobservată de cei vechi⁵.

Încă din epoca republicană, la Roma începe să fie prețuită imortalitatea terestră pe care o conferă perpetuarea amintirii defunctului în conștiința celor vii. Acestei concepții, care s-a menținut pînă în epoca tîrzie, terminologia mormîntului i-l datorează pe *monumentum* și în latinitatea imperială pe *memoria*, cu derivatele lui *memoriola*, *memorium* și *memoratio*.

Ambele moduri de a considera mormîntul examinate mai sus sînt de origine populară. Atît *domus aeterna*, cît și *monumentum* apar mai întîi în inscripții și întîm-pînă o serioasă rezistență înainte de a fi acceptate de autori (vezi 2.5).

În epoca imperială se răspîndesc printre toate păturile societății formele grecești de manifestare a credinței în caracterul divin al morților. Mormîntul devine acum un altar, *ara*, sau un sanctuar, *templum*, *aedes*, *heroum*. Textele creștine tind și reușesc în cea mai mare măsură să elimine acești termeni creați de cultul păgîn (vezi 2.3).

O dată cu revenirea la ritul de înhumăție se generalizează ideea că moartea este un fel de odihnă sau de somn. Mormîntul începe să fie numit acum *quies*, *quietorium*, *requies*, *requietorium*, *requietio* sau *lectus*, *torus*, *cubile*. Textele creștine, sub influența traducerilor din greacă, folosesc în plus pe *dormitorium* și *coemeterium*.

În sfîrșit, inscripțiile metrice menționează uneori credința că mormîntul este un dar, o ofrandă adusă celui dispărut, *donum*, *munus*, *praemium* sau *uotum*. Amintim aceste cuvinte, a căror greutate specifică în ansamblul terminologiei este minimă, numai din cauza analogiei pe care o prezintă ele cu *sepulcrum*. Etimologia lui *sepelire* este explicată prin apropierea lui de verbele vedice *saparyāti* « el onorează »

¹ Cf. F. Cumont, *Lux Perpetua* . . . , p. 24.

² CIL, IX, 1938; X, 6069 etc.

³ CIL, VI, 10284, 5346, 8117; XIV 671, 1302; XIII 1952 etc.

⁴ Cf. Rossi, *Roma Sott.*, III, p. 455—456.

⁵ Prop., 4, 5, 3; CE, 62, 588 etc.; cf. E. Galletier, *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*, Paris, 1922, p. 56.

și *sápati* « el îngrijește »¹. Termenii de tipul lui *munus*, *uotum* « mormînt » refac în epoca istorică evoluția semantică care i-a atribuit lui *sepelire* sensul « a înmormînta ». Situații asemănătoare se întîlnesc și în alte limbi².

Am trecut în revistă numai principalele atitudini și concepții care se desprind din terminologia mormîntului. Pentru toate putem găsi exemple comparabile în alte limbi, în primul rînd în greacă. Așa cum era ușor de prevăzut, ar fi imposibil de făcut un inventar complet al credințelor despre viața de dincolo, adoptate de romani, pornind numai de la indicațiile oferite de terminologia mormîntului. Aceasta din urmă reflectă mai ales concepțiile arhaice în care rolul atribuit mormîntului este mai mare. În fond există între termenii care ne interesează și ansamblul ideilor eshatologice același raport de dependență destul de vagă și de incompletă pe care l-am observat cercetînd problema riturilor și a tipurilor de morminte.

Dobîndind sensul figurat « mormînt », cuvintele care, ca *domus*, redau un anumit mod de a privi moartea și mormîntul, manifestă o puternică tendință de concretizare. Cele mai frecvent atestate dintre ele, *domus* și *memoria*, alcătuiesc în textele epigrafice, întocmai ca *tumulus* sau *mensa*, formule fixe a căror monotonie descurează orice interpretare eshatologică. Așa este, în Africa, *fecit domum aeternalem*³ sau, în provinciile dunărene, *memoriam fecit*⁴ și *memoriam posuit*⁵. Uneori aceste formule trădează o totală neînțelegere a valorii exacte a termenului întrebuințat. Acesta e, de pildă, cazul lui *sede sub hac* atestat în două inscripții metrice păgîne⁶. Contextul în care sînt folosiți unii termeni dovedește și el realizarea aceluiași proces de concretizare a sensului, de pierdere a ideilor despre viața de dincolo, la început legate de ei. Astfel, cîteva inscripții metrice, vrînd să sublinieze multiplele însușiri ale monumentului funerar, îl numesc *marmorea sedes*⁷, *pulcra de marmore sedes*⁸ sau *domus saxea*⁹. La fel, Tibul vorbește de o *marmorea domus*¹⁰. Alte epitafe discută cu seriozitate despre cheltuielile necesitate de « locuința de veci »:

Haec mi domus aeternalis erit meis impendiis¹¹

sau

... felicissimae filiae uirgini ex proprio quietem perennem (sic) fecit in pace¹².

În sfîrșit, un ultim argument în favoarea concretizării cuvintelor abstracte de tipul lui *sedes* și *memoria* credem că îl găsim în existența diminutivului *memoriola*.

3.5. Trecînd la cauzalitatea internă, o a patra sursă de îmbogățire a terminologiei pe care o analizăm, este de natură stilistică. Încadrăm aici diferitele metafore și metonimii care apar în special în textele literare și în epitafele metrice. Unele, ca

¹ Cf. A. Ernout-A. Meillet, *Dictionnaire...*, ed. IV, p. 615, s.v. *sepelio*.

² Cf. *ibid.* fr. *obsèques* față de it. *ossequii*.

³ E.g. CIL, VIII, 21790–21795, 9953, 9955, 9956, 9958–9960.

⁴ E.g. CIL, III, 770, 772, 918, 7053, 7552, 7560, 12491, 12661, 13378.

⁵ E.g. CIL, III, 327, 2296, 7569, 7703, 12257, 12436, 12438, 13662.

⁶ CE, 443, Roma, epoca lui Commodus; CE, 622, Syria, sec. IV–V.

⁷ CE, 1176.

⁸ CE, 640 = CIL, V, 1718.

⁹ CE, 1278.

¹⁰ 3, 2, 22.

¹¹ Engström, 56.

¹² CIL, X, 8247.

cinis, rogos sau *manes*, indică sferile mai importante ale terminologiei dintr-o anumită epocă. Cele mai multe, ca *lapis, inscriptio* sau *area*, sînt simple *pars pro toto*.

3.6. Diferitele explicații propuse în paragrafele precedente nu clarifică decît anumite aspecte ale fenomenului care ne preocupă.

Pentru a-i înțelege esența vom încerca acum să pornim de la unele particularități ale noțiunii însăși de mormînt. De la început, numărul mare de diminutive cuprinse în lista noastră ne atrage atenția asupra caracterului ei afectiv. Pe de altă parte, așa cum arătam mai sus, o întreagă categorie de termeni se explică prin existența unor anumite concepții despre moarte. Raportul dintre aceste două noțiuni este însă mult mai complex.

Cuvîntul care denumește moartea este, în latină ca și în multe alte limbi, supus eufemismului, chiar dacă această acțiune nu este atît de puternică încît să-l înlătore cu totul¹. Ceea ce s-a remarcat mai rar este faptul că și cuvîntul care e numele mormîntului se află în aceeași situație². Prin acțiunea interdicției de vocabular s-ar putea interpreta și lipsa unui termen indo-european comun pentru noțiunea de mormînt, dacă modificările intervenite în riturile și arhitectura funerară a diferitelor populații n-ar constitui și singure o explicație suficientă. În latină, cei mai mulți termeni, tehnici, ca *aedicula*, sau cu un conținut ideal, ca *domus*, literari, ca *urna*, sau de origine populară, ca *memoria*, sînt rezultatul eufemismului. Efectele lui se fac simțite din momentul apariției lui *sepulcrum* și pînă în cel al împrumutării lui *cista* și *scrinium*. Eufemismul se exercită și asupra adjectivelor care însoțesc numele mormîntului. Spicuum din autori și din inscripțiile metrice pe *felix urna*³, *placidum sepulcrum*⁴ și *uiuax sedes*⁵.

Opusă eufemismului există o tendință de motivare logică a termenilor care denumesc mormîntul prin apropierea lor de cei care denumesc moartea sau celelalte noțiuni înrudite. Se creează astfel pe de o parte cuvinte ca *sarcophagus, ossuarium*, a căror semnificație funerară nu lasă nici o urmă de îndoială, pe de alta cuvinte ca *conditorium* și *conditium*, derivate de la *condere*, « a depune », apoi « a înmormînta », *coemeterium* și *dormitorium*, derivate de la *κοιμάω* și *dormire*, « a dormi », apoi « a muri », *exitus* și *obitus*, aceleași cu *exitus* și *obitus* care înseamnă « ieșire », « plecare » și apoi « moarte ». Această listă s-ar putea lungi cu *quies* și *requies* care trebuie apropiate de aceleași *quies* și *requies*, « odihnă » și apoi « moarte », și de *quiescere* și *requiescere*, « a se odihni » și apoi « a muri » sau cu *aeternus terminus*, perfect comparabil cu *finis*, « sfîrșit » apoi « moarte » și *finire*, « a sfîrși », apoi « a muri ». Dar în cazul lui *conditorium, coemeterium* și al celorlalte, efectele tendinței pe care o numeam « de motivare logică » sînt într-un fel inversul celor așteptate fiindcă *condere* și *κοιμάω* sînt ele însele produse de o interdicție de vocabular care, prin intermediul derivatelor lor, găsește un mijloc de a se introduce în terminologia mormîntului.

¹ În legătură cu efectele interdicției de vocabular care lovește cuvîntul *mors* cf. în special O. Hey, *Euphemismus und Verwandtes im Lateinischen*, ALLG, 11 (1900), p. 519–528.

² După știința noastră, acest aspect al problemei e menționat numai accidental la Erdmann Struck, *Bedeutungslehre. Grundzüge einer lateinischen und griechischen Semasiologie*, Stuttgart, Ernst Klett, ed. II, 1954, p. 151–152.

³ Stat., *Silu.*, 3, 3, 212.

⁴ CE, 612.

⁵ CE, 302.

Întocmai ca eufemismul, tendința de motivare cuprinde și adjectivele. Cităm astfel pe *infelix monumentum*¹ și pe *fatalis sedes*². Prin artificii unor formule ca *mortis monumentum*³, *mortis sepulcrum*⁴, *sedes mortis*⁵, *titulus mortis*⁶, *leti domus*⁷ sau *mortalis domus*⁸ acțiunea ei se poate extinde asupra oricăruia dintre termenii care denumesc mormîntul.

3.7. Caracterul eufemistic al unui cuvînt nu este dat o dată pentru totdeauna. El se șterge prin întrebuințarea constantă a cuvîntului respectiv în anumite contexte care îl influențează sau prin pierderea sensului lui etimologic. De aici decurge pentru terminologie necesitatea unei continue înnoiri. Principalul mijloc prin care se realizează acest proces este derivarea sinonimică. Am citat în altă ordine de idei grupul pe care îl formează *domus* împreună cu sinonimele sale. Un exemplu la fel de convingător îl oferă și *urna* sau *olla*, după modelul cărora trec la semnificația funerară *amphora*, *testa*, *urceus*, *hydria*, *uas* și *uascellum*. Cea mai mare parte a terminologiei e constituită din asemenea serii de sinonime. Cu toate acestea, ea nu înregistrează conflicte între sinonime. Remarcăm mai sus că în primele secole ale erei noastre deosebirile de sens între termeni foarte uzuali ca *monumentum*, *sepulcrum* sau *tumulus* tind să dispară. Totuși ei sînt folosiți toți pînă în epoca tîrzie și e destul de greu de dovedit că începuse să se simtă necesitatea unei diferențieri semantice. Putem cita în acest sens un text curios dintr-un Itinerariu tîrziu. Deși distincția pe care încearcă el s-o stabilească între *monumentum* și *sepulcrum* e artificială și nejustificată de uzul limbii, importanța acestui text e mare, fie și numai pentru că ridică problema:

« Hoc in loco proprietas siue discrepantia nominum notanda inter monumentum et sepulchrum. Nam illud saepe supra memoratum rotundum tegurium alio nomine euangelistae monumentum uocant, ad cuius hostium aduolutum et ab eius hostio reuolutum lapidem resurgente Domino pronuntiant; sepulchrum uero proprie dicitur ille locus in tegurio, hoc est in aquilonali parte monumenti in quo dominicum corpus linteaminibus inuolutum conditum quieuit... »⁹.

3.8. Acțiunea eufemismului face ca în terminologia mormîntului să pătrundă cuvinte cu sensurile de bază cele mai variate. Polisemia la care ajung ele este pentru generalizarea multora o piedică. Una din explicațiile care se pot da pentru treptata dispariție a lui *arca* sau *capulus* în latinitatea tîrzie este și conflictul între sensul « mormînt » și sensurile primitive. Alteori, un asemenea conflict este rezolvat printr-o diferențiere formală. Inscripțiile funerare africane și, mai rar, cele descoperite la Roma atestă prezența lui *cupa*. El este însă foarte puțin folosit în terminologia mormîntului; în locul lui se impune diminutivul *cupula*. Într-un fel, același rol de precizare a valorii funerare îl joacă, pe lângă substantive ca *sedes* și *domus*, adjective ca *aeterna* sau *perpetua*.

¹ Plin., *Nat.*, 29, 5, 3.

² CIL, VIII, 10533.

³ CE, 1083 = CIL, X, 4428; CE, 1084 = CIL, X, 5020; CE, 1541 = CIL, VI, 30118. În aceeași ordine de idei se poate remarca faptul că rom. *mormînt* < *monumentum* are un o analogie cu *moarte*, cf. W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935, 5672.

⁴ CE, 428.

⁵ Engström, 265 (creștină, sec. V), 299. În ambele cazuri reconstituirile sînt sigure.

⁶ CE, 500 = CIL, II, 4815; CIL, VIII, 4246.

⁷ CE, 55 = CIL, I^a, 1009.

⁸ CE, 84 = CIL, V, 4078.

⁹ Adamn., *Itin.*, I, 2, p. 228–229 CSEL.

Diferiți termeni din aceeași familie sau categorie semantică se pot influența reciproc. Astfel, specializarea tot mai accentuată a lui *monumentum* cu sensul « mormînt monumental » nu este poate străină de apariția lui *memoria* cu sensul « mormînt-amintire »¹. Trecerea lui *sepultura* la sensul concret, proces realizat abia în latinitatea creștină, atrage crearea unui nou abstract *sepultio*² în fața lui *sepelire*.

4. La capătul acestei analize se impune observația că diferitele cauze care determină evoluția terminologiei, prezentate de noi separat, se manifestă în fapt în strînsă legătură. Acțiunii atotcuprinzătoare a eufemismului i se adaugă, în diverse cazuri, influența riturilor și a arhitecturii funerare, a credințelor despre viața de dincolo etc. Rezultatul combinării tuturor acestor factori este terminologia surprinzător de bogată pe care am încercat s-o studiem. Aceste fenomene nu se întîlnesc numai în latină; o cercetare foarte rapidă ne-a creat convingerea că situația din greacă ridică aceleași probleme.

ANEXĂ

LISTA TERMENILOR CARE DENUMESC NOȚIUNEA DE MORMÎNT

- accubitorium* — 1) « încăperea a mormîntului destinată probabil pregătirii banquetelor comemorative »: CIL, XIV, 1473 (păgînă); 2) « mormînt »: CIL, VIII, 9585 (creștină) cf. A. Funck, *Accrementum-accumbo*, ALLG, 11 (1900), p. 115.
- aedes* — 1) « mormînt-casă »: Apul., *Met.*, 4, 18; CE, 883, 4; 1488, 1; CIL, III, 8289 (păgîne); 2) « mormînt-templu »: CIL, VI, 9433, 13562; XIV, 166; CE, 1255 = CIL, XIV, 480; CIL, VIII, 5418; XIII, 1567; *Ephem. epigr.*, IV, 228, 498 etc. (păgîne).
- aedicula* — 1) « nișă mai mare într-un columbariu »: CIL, VI, 10275, 16624; XIV, 1038 etc.; 2) « monument funerar, mormînt »: CIL, XIV, 796; X, 3099; XIII, 2494; RA (1926), p. 316, nr. 25 (păgîne).
- aedificium* — 1) « construcție auxiliară, destinată în general pazei mormîntului »: CIL, VI, 2469; V, 2176; X, 2765; XIV, 3006; XIII, 5708; III, 14493 etc. (păgîne); 2) « mormînt »: *Cod. Theod.*, 9, 17, 4 (a. 357); 3) « construcție ridicată deasupra mormîntului »: *Macc.*, 13, 27.
- aeternale* — « mormînt »: CE, 1824 = CIL, XI, 4872 (păgînă).
- amphora* — « urnă funerară »: Prop., 4, 5, 73, cf. Mau, RE, I, col. 1972.
- antrum* — « mormînt »: Lucan, 8, 694; 10, 19; *Vulg. Gen.*, 23, 20; Hier., *Epist.*, 108, 33; CE, 1362, 4; Engström, 252 = CIL XIII, 1489 (creștine).
- ara* — « altar funerar, mormînt »: Verg., *Aen.*, 3, 62; Ov., *Trist.*, 3, 13, 21; Stat., *Silu.*, 5, 3, 47; Sen., *Epist.*, 86, 1; CIL, XII, 4448 (jum. sec. I. en); XIV 5179; V 222, 4438; IX, 3844; CE, 478 = CIL, VI, 9240; CE, 500 = CIL, II, 4315; CIL, VIII, 1039; XII, 2674 etc.

¹ A. Ernout e de părere că *memoria*, în textele creștine, traduce pe $\mu\nu\eta\mu\alpha$, în urma unei confuzii cu $\mu\nu\eta\mu\eta$ (*Aspects du vocabulaire latin*, Paris, Klincksieck, 1954, p. 181). Cuvîntul însă apare foarte frecvent în inscripțiile păgîne.

² S.S. apud Iren 3, 20, 4. Adamn., I 3, p. 230, 21 CSEL; cf. Souter.

- (păgine). CE, 1448, 8; Engström, 206 = CIL, VIII, 20277 (creștine).
- arca* — « sicriu, sarcofag »: Hor., *Sat.*, 1, 8, 8; Liu., 27, 37, 6; Lucan, 8, 736; Petron., 112; *Itin. Theodos.*, 12, p. 143, 16, CSEL; Cassiod., *Var.*, 3, 19, 1 etc.; CIL, I², 2137; VI, 13756; V, 2390; X, 3959; CE, 505 = CIL, XI, 466; CIL, III, 3989, 2350 etc. (păgine). CIL, III, 14305, 14906; V, 8745, 9507 etc. (creștine).
- arcella* — « sarcofag »: CIL, III, 9546 (creștină).
- arcisobium* — « tip de mormânt folosit în epoca creștină la Roma »: Diehl LACI, 152, 222, 223; CE, 656 (circa a. 300) etc.
- arcula* — « sarcofag »: Marc., *Dig.*, 11, 7, 39; *Vir., ill.*, 3, 3. Paul. Nol., *Epist.*, 32, 17 etc.; CE, 997, 2 = CIL, VI, 6189 (păgină, epoca lui Tiberiu).
- arcus* — « monument funerar »: CIL, V, 8783; IX, 2349 (păgine). CE, 1381 = *Inscr. Christ. Rossi*, II, p. 310 (a. 552).
- area* — 1) « teren aparținând mormintului, mormântul însuși »: CIL, X, 6706; XIV, 28, 671 etc. (păgine). CE, 115 = CIL, VIII, 9585 (creștină); 2) în literatura africană, « cimitir »: Tert., *Ad Scapulam*, 3; Pontius Diac. *in Acta Cypr.*, 5.
- armarium* — « monument funerar »: CIL, VI, 1600 (păgină). *Inscr. Christ. Rossi*, I, 419 (a. 394).
- arula* — « altar funerar, mormânt »: CIL, VI, 16701; VIII, 23231, 23464, 17600 (păgine).
- bisomum* — « loc de mormânt pentru două persoane, mormânt cu două locuri »: CIL, VI, 8984, 32897; *Inscr. Christ. Rossi*, I, 431 (a. 395), 325 (a. 383); CIL, XI, 2995 (creștine) etc.
- bustum* — « mormânt »: Plaut., *Bacch.*, 938; Lucr., 3, 904; Cic., *Tusc.*, 5, 101; Suet., *Caes.*, 84, 8 etc.; CE, 1061 = CIL, VI, 27383 (sec. I e. n.); CE, 1279 = CIL, II, 4314 etc. (păgine). CE, 682 = *Inscr. Christ. Rossi*, I, 518 (a. 403); CE, 1433 = CIL, V, 6295; CE, 1368 = CIL, V, 6464 (a. 521); Engström, 341 = CIL, XIV, 2765 etc. (creștine).
- caespes* — « mormânt »: Hier., *Epist.*, 1, 13; Sidon., *Epist.*, 3, 3, 8; 4, 11, 6. Ennod., *Carm.*, 2, 1, 4; Heges., 5, 22, 1; *Inscr. Christ. Rossi*, II, p. 88, 37, 1; p. 264, 2; p. 267, 20, 3.
- capulus* — « sarcofag »: Plaut., *Asin.*, 892; Lucil., 61; Nou., *Atell.*, 76; Varro, *Men.*, 222; Lucr., 2, 1174; Apul., *Met.*, 4, 18; 10, 12; Tert., *Resurr.*, 32, 38, 7; cf. Samter, RE, III., col. 1563.
- casa* — « mormânt »: CIL, VI, 15526, 3 (păgină). *Inscr. Christ. Rossi*, I, 493 (a. 400).
- casula* — « mormânt »: Petron., 111, 5; CE, 1583 = CIL, VI, 9659.
- catageum* — « mormânt subteran »: Rossi, *Roma Sott.*, III, 425 (citată după Grossi Gondi, p. 242).
- cauum* — Sensul « mormânt » e recunoscut de Mommsen formei *cabo* care apare în CIL, X, 3148. *Saxea caua* denumește mormântul în CE, 1622 (Corduba, sec. X, creștină).
- cella* — « monument funerar, mormânt »: CE, 115 = CIL, VIII, 9585 (sec. III—IV, creștină); cf. Olek, RE, III, col. 1878.

- cellula* — « mormînt »: Ven. Fort., *Vita Albin.*, 19, 55; *Itin. Anton. Plac.* rec. A 16., p. 170. 10 CSEL.
- cenotaphiololum* — « cenotaf »: CIL, VI, 13386 (păgînă).
- cenotaphium* — « cenotaf »: Hyg., *Fab.*, 273, p. 148; Vlp., *Dig.*, 11, 7, 6, 1; Marcian., *Dig.*, 1, 8, 6, 5; Florent., *Dig.*, 11, 7, 42; Vopisc., *Tac.*, 15, 1; Lampr. *Alex.*, 63, 3 etc.
- cepotaphiololum* — « mormînt într-o grădină »: CIL, VI, 2259, 19039 (păgîne).
- cepotaphium* — « mormînt într-o grădină »: CIL, VI, 25250, 33900 a, 13040 etc.; XIV, 4774; X, 2066 (păgîne) cf. Samter, RE, III, col. 1966—1967.
- cinerarium* — 1) « nișă mai mare într-un columbariu »: CIL, VI, 10241,8, 14248, 22981 etc.; 2) « urnă funerară »: CIL, VI, 11139; cf. Samter, RE, III, col. 2559.
- cinis* — « mormînt »: Prop., 4, 5, 3; Sen., *Tro.*, 943; Lucan, 9, 2; Petron., 71; Plin., *Nat.*, 7, 114; Ferrand., *Epist.*, 3, 1 (se referă la mormintele păgînilor) etc.; CE, 1021, 2 (sec. I păgînă).
- cippus* — « piatră de mormînt, mormînt »: Pers., 1, 37; CIL, II, 823; CE, 1193 = CIL, II, 5907; CIL, III, 21214; IX, 3947 (păgîne) etc.; cf. Samter, RE, III, col. 2564.
- coemeterium* — 1) « mormînt »: CIL, VIII, 7543 (păgînă). X, 1700 (creștină); 2) « cimitir »: Tert., *Anim.*, 51; Cypr., *Epist.*, 80, 1; Optat., 6, 7, p. 155, 10; CIL, III, 6989; X, 6419 (creștine) etc.
- conditium* — « mormînt »: Sen., *Epist.*, 60, 4; 82, 2; CIL, XIV, 1172, 1352, 1473 etc.; II, 3444; VIII, 23834 (păgîne).
- conditorium* — 1) « mormînt »: Petron., 111, 112; Plin., *Epist.*, 6, 10, 5; Tert., *Resurr.*, 44 etc.; 2) « sarcofag »: Suet., *Aug.*, 18, 1; *Calig.*, 52, 3; Plin., *Nat.*, 7, 6; 37, 19 etc.
- confessio* — « mormîntul martirilor »: *Auell.*, p. 514, 12 (a. 515); Cassiod., *Var.*, 11, 2, 6 (a. 533); *Lăb. Pont.*, p. 98, 3 etc.
- crypta* — 1) « încăpere subterană a mormîntului »: CIL, IX, 3411 (păgînă); 2) « cimitir, catacombă »: Prudent., *Perist.*, 9, 154; Hieron., *in Ezech.*, 40 etc.; Diehl LACI, 226, 227; *Inscr. Christ.* Rossi, II, p. 151, 26 etc.; cf. Mau, RE, IV, col. 1732; 3) « mormînt »: *Itin. Burdig.*, p. 22, 25; 23, 19; 25, 6, CSEL.
- cubiculum* — 1) « încăpere a mormîntului, destinată în general depunerii cadavrelor »: CE, 1563, 9 = CIL, I², 1220 (epoca lui Caesar); CIL, VI, 18423 d.; IX, 3410; X, 2015, 2533; XIV, 158/9, 1868 (păgîne) etc.; 2) « mormînt »: CE, 656; CIL, X, 3300; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 45; RA, 1955, p. 174, n. 29 (creștine) etc.
- cubile* — « mormînt »: *Mirac. Steph.*, 2, 2, 6; CE, 638 = CIL, III, 2490 (păgînă). CE, 779 = CIL, V, 6739; CE, 1431 (creștine).
- culina* — 1) « încăpere a mormîntului, destinată pregătirii banchetelor comemorative »: CIL, VI, 14614, 29958; XIV, 1869 (păgîne) etc.; 2) « mormînt »: CIL, III, 2811; IX, 4079; X, 4765 (păgîne); 3) « groapa comună a săracilor »: Grom., 21, 15; 55, 9; 86, 9 cf. Mau, RE, IV, col. 1744.
- cupa* — « urnă funerară, sarcofag »: CIL, VI, 14017, 16837, 25144; II, 6178; VIII, 12593, 21886 (păgîne); cf. B. Kübler, *Die lat. Sprache*

auf afrikan. Inschriften, ALLG, 8 (1893), p. 188 și nota editorului la CIL, VI, 12202.

- cupella* — « sarcofag »: Marchi, *Monumenti delle arti cristiane primitivi nella Metropoli del Cristianesimo*, Roma, 1844, p. 114; Rossi *Roma Sott.*, III, 417 (citate după Grossi Gondi, p. 242).
- cupula* — « urnă funerară, sarcofag »: CIL, VI, 2734 13236; VIII, 20603, 20795, 2110, 2139 (păgine) etc. vezi *cupa*.
- diaeta* — 1) « încăpere a mormintului, probabil locuința paznicului »: CIL, VI, 10876; X, 3750 (păgine); 2) « mormînt »: CIL, VIII, 9910, 9433; cf. Mau, RE, V, col. 308.
- domicilium* — « mormînt »: Petron., 111, 8; Rufin, *Hist. mon.*, 19, p. 442 B; Sidon., *Epist.*, 3, 3, 8; CIL, XII, 4924 (păgine).
- domus* — « mormînt »: CE, 55, 21 = CIL, I², 1214; Tibul., 3, 2, 22 (cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare); Ov., *Met.*, 10, 34; Petron., 71, 7; Stat., *Silu.*, 5, 1, 237; Sil., 13, 525; *Cod. Iust.*, 9, 19, 4, pr (a. 357 = *Cod. Theod.* 9, 17, 4); *Itala Tycon.*, 70, 24; *Vulg. Is.*, 14, 8 etc.; CE, 225 = CIL, VIII, 4447; CE, 434, 965 (a. 10 e. n.) etc.; CIL, V, 123; X, 2066; II, 1222; III, 2165; VIII, 3582; XII, 4123 (păgine) etc. CIL, V, 1712; CE, 662 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 159 (a. 363); CE, 1619 = *Inscr. Christ.* Rossi, I, 288 (a. 380) etc. (creștine).
- donum* — « mormînt »: CE, 1042 = CIL, V, 4593; CE, 1302, 1534 A5 = CIL, III, 2197 (păgine) etc.
- dormitio* — « mormînt »: Isid., *Orig.*, 1, 39, 20; *Inscr. Christ.* Diehl, 3236 (sec. II), 1128^a (sec. IV), 1465A, 3236, 3236^b.
- dormitorium* — « mormînt »: CIL, IX, 6402; XII, 4058 (sec. III—IV, creștine).
- epitaphium* — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuși »: CE, 1355 = *Inscr. Christ.* Diehl, 266 (a. 442); CE, 1621 = Le Blant, 17 (creștine).
- exitus* — « mormînt »: CIL, VI, 15109, 9; V, 8722; CE, 1598 = CIL, II, 6109; CIL, VIII, 1213 (păgine). *Inscr. Christ.* Diehl, 3053, 3053 A.
- fabrica* — 1) « mormînt »: CIL, II, 5189, 4434 (păgine); 2) « construcție ridicată pe locul mormintului »: Ios. c. Ap., 2, 205; Greg. Tur., *Glor. Conf.*, 54; *Lib. Pontif.*, p. 27.
- fossa* — « mormînt »: *Vulg. Tob.*, 8, 13; Greg. Tur., *Franc.*, 4, 31; Ps. Fulg. Rusp., *Serm.*, 6, p. 866^A; CIL, VI, 10185 (păgînă). CE, 798 (sec. IX sau chiar posterioară, creștină).
- fossura* — « mormînt »: *Itala Tob.*, 8, 13 (reg. Germ. 4); *Thren.*, 3, 29 (Ps. Prosp. Prom., 3, 25, 26).
- fouea* — « groapă pentru mormînt, mormînt »: Verg., *Georg.*, 3, 558; Liu., 22, 51, 8; *Itala Ios.*, 8, 29; Cassiod., *in Psalm.*, 7, 16; Gloss., X, 452, 11 etc.
- funesta* — « mormînt »: CE, 1831 = CIL, VIII, 18823 (păgînă).
- gentilicium* — « mormînt al întregii familii »: CIL, VIII, 23126 (păgînă).
- grumus* — « mormînt de formă tumulară »: CE, 74 = CIL, I, 1027 (epoca republicană).
- herma* — « monument funerar »: Cic., *De leg.*, 2, 65; CIL, VI, 7373; V, 5878 (păgine) etc.

- heroum* — « mormînt-templu, mormînt »: CIL, VI, 1479, 8511; V, 4057; X, 563, 5; XIV, 5049, 5213; XIII, 1571 (păgîne).
- hospitium* — « mormînt »: Ambr., *Exc. Sat.*, 1, 78; Heges., 5, 22, 1, p. 350, 12; CE, 57 = CIL, I² 1267; CE, 242 = CIL, XII, 5270 (înc. sec. I e. n.); CIL, X, 2641 (păgîne). CE, 788 = CIL, X, 1195; CE, 302 (sec. IV creștine) etc.
- hydria* — « urnă funerară »: CIL, VI, 5306, 21445, 36584 (păgîne) etc.
- hypogaeum* — « mormînt subteran »: Petron., 111, 2; CIL, VI, 10959, 13016, 18659, 19836, 22636, 28804; X, 3037; XIV, 166, 4233^b (păgîne). *Inscr. Christ.* Diehl, 1597.
- inscriptio* — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuși »: CIL, III, 13263 (păgînă).
- lapillus* — « mormînt »: CIL, VI, 13830; IX, 3229; CE, 497, 1157 = CIL, V, 2417 (păgîne).
- lapis* — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Tib., 1, 3, 54; Suet., *Vit.*, 10, 6; CE, 53 (contemporană cu Lucilius); CE, 965 (a. 10 e. n.); CIL, III, 12437 (păgîne) etc.; 2) « mormînt, sarcofag »: CIL, VI, 9659; II, 617; VIII, 16579; CE, 456 = CIL, III, 2628; CE, 1105 = CIL, XIV, 316 (păgîne) etc. CE, 1392 (a. 641); CE 1442; CIL IX, 3037 (a. 343); Le Blant N.R., 264 (creștine) etc.
- lectulus* — « sarcofag »: Adamn. *Itin.*, I, 2, p. 229, 18 CSEL.
- lectus* — 1) « targa pe care sînt duse cadavrele la rug »: Cic., *De leg.*, 2, 60; Tib., 1, 1, 61; CIL, VI, 27805; IX, 5140 etc.; 2) « mormînt »: Engström, 415 = CIL, VI, 36537 (sec. II e. n., păgîne).
- locellus* — « mormînt »: Hübner, *Inscriptiones Hispaniae Christianae* (2 vol., Berlin, 1871–1900), 396 (a. 579) (citată după Grossi Gondi, p. 243); Francesco Nicosia, în *Archivio Storico Siracusano*, V – VI, 1959–1960, p. 125–128 (inscripția creștină, descoperită la Acate în Sicilia, databilă în sec. VI. Cităm după C. Gallavotti, *Rivista di filologia e di istruzione classica*, vol. XL, 2 (1962), p. 186–190).
- loculus* — « sarcofag, mormînt »: Plin., *Nat.*, 7, 16, 3; 7, 2, 12; Eugip., *Vita S. Severi*, 44; Iustin., 39, 1, 6; *Itala Luc.*, 7, 14 etc.; CIL, X, 7112 (creștină); cf. Hug, RE, XIII, col. 949.
- locus* — « loc pentru mormînt, mormînt »: CIL, I², 1914; VIII, 197, 202, 21014; CE, 1067 = CIL, VI, 29629 etc. (păgîne). CIL, VIII, 9586; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 524 (a. 403), 383 (a. 390) etc. (creștine). *Locus bis candens*: « mormînt cu două locuri »: *Notizie degli scavi*, 1905, p. 116 (creștină). *Locus ter candens*: « mormînt cu trei locuri »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 1085 (a. 544). *Locus monosomus*: « mormînt pentru o singură persoană »: RA, 1936, p. 288, n. 119 (creștină). *Locus bisomus*: « mormînt pentru două persoane »: *Inscr. christ.* Rossi, I, 517 (a. 403), 532 (a. 404) etc. *Locus quadrisomus*: « mormînt pentru patru persoane »: *Inscr. Christ.* Rossi, I, 390, 419. *Locus requietionis corporis*: « mormînt » CIL, V, 1014.
- ispelunca* — v. *spelunca*.
- manes* — « mormînt »: Val. Fl., 7, 329; Stat., *Silu.*, 3, 2, 117; Auson., 183, 3; Amm., 25, 9, 5; Victorin. Christ., 36; CE, 641, 1 = CIL, X, 5819; CE, 707, 7, 1468, 473 = CIL, V, 6128.

- mansio* — « mormînt »: Petr. Chrys., *Serm.*, 17, p. 243 B; CIL, III, 2669; CE, 656 (creștine). CIL, VIII, 16612 (păgînă) e nesigură.
- marmor* — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Hor., *Od.*, 4, 3, 18; Ov., *Epist.*, 7, 194; Sen., *Epist.*, 60, 4; CIL, II, 1088 etc.; 2) « mormînt »: Mart., 6, 28, 4; 8, 3, 6; Ps. Damas., *Epigr.*, 70, 10; Prud., *Perist.*, 6, 141; 4, 194 etc.; CE, 213, 1 (sec. II e.n.), 477 etc. (păgîne). CE, 739, 778; *Inscr. Christ.* Diehl, 1543 etc. (creștine).
- mausoleum* — 1) « mormîntul lui Mausolus, al lui Augustus, sau al Ptolemeilor »: Mart., *Spect.*, 1, 5; *Epigr.*, 5, 64, 5; Suet., *Aug.*, 100, 8; Flor., 4, 11, 10 etc.; CIL, I², 62; VI, 894, 31195, 8686; IX, 5290; 2) « un mormînt oarecare »: Adamn., *Itin.*, I, 2, p. 229, 22 CSEL; CIL, V, 3801; VIII, 2841, 10712; XII, 1751; II, 5144 (păgîne) etc.
- memoratio* — « mormînt »: CIL, VIII, 21634 (a. 372, creștină).
- memoria* — « mormînt »: *Peregr. Aeth.*, 12, 1, p. 53, 18 CSEL; *Itin. Burdig.*, p. 25, 15 CSEL; Theod., 12, p. 143, 12 CSEL etc. Cele mai vechi ex. epigrafice din sec. II e. n.: CE, 1598 = CIL, II, 6109; CIL, III, 770 etc. În inscripțiile păgîne și creștine din Italia și din toate provinciile, passim.
- memoriola* — « mormînt »: CIL, VI, 13102 (păgînă).
- memorium* — « mormînt »: CIL, III, 410 (păgînă). *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, t. XXV, 1905, p. 89 (creștină); cf. H. Leclercq, *Memoria*, în H. Leclercq — F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (Paris, 1907—1939), vol. II, p. 324.
- mensa* — « lespede funerară, altar funerar, mormînt »: Cic., *De leg.*, 2, 26, 66; August., *Serm.*, 310, 2; CIL, VIII, 8399, 20304, 20474 (a. 331 e. n.), 20780 (a. 318 e. n.), 23422, 21637 etc.; V, 6197, 1685, 4847 etc.; Engström, 55 = CIL, VIII, 20473 (a. 360 e.n.); Engström, 206 = CIL, VIII, 20277 (a. 299) etc. (creștine); *mensa martyrum* « mormînt-altar al martirilor »: CIL, VIII, 23921; Diehl LACI, 183, 226 etc.
- mnema* — « mormînt »: CIL, VIII, 9127 (a. 259 e.n., păgînă).
- monumentum* — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt Cic., *Tusc.*, 5, 66 și CIL, I², 854 (jum. sec. II î.e.n.). În textele literare și epigrafice, păgîne și creștine, din Italia și din toate provinciile, passim.
- munus* — « mormînt »: CE, 829 = CIL, II, 5910; CIL, VIII, 11914; CE, 1256 = CIL, VI, 1951; CE, 1130 = CIL, XI, 1563 etc. (păgîne).
- obitus* — « mormînt »: CIL, VIII, 21539, 21540 (creștine).
- oboos* — « urnă funerară sau mormînt »: CIL, X, 7563 (păgînă).
- olla* — « urnă funerară folosită numai în columbarii » (sf. sec. I î.e.n. — înc. sec. III e.n.): CIL, X, 1938; CE, 200; CE, 1133 = CIL, VI, 10006; CIL, VI, 9290; XIV, 595, 1636, 4827 etc. (păgîne).
- opera* — « monument funerar, mormînt »: CE, 112 = CIL, VIII, 5370 (păgînă).
- opus* — « monument funerar, mormînt »: CE, 1006, 194 cf. 196; CIL, VIII, 185 etc. (păgîne). CE, 777 = CIL, V, 6877 (creștină); *haec operis strues* CIL, VIII, 186, 682 (păgîne).

- ossuarium* — 1) « columbariu »: CIL, VI, 8738 (a. 1 î.e.n.), 5531 (a. 1 e. n.), 4709, 4710 etc.; 2) « sarcofag, mormînt »: Vlp., *Dig.*, 47, 12, 2; CIL, V, 7827, 7829; X, 6368; XIV, 1473, 2535 etc.; XII, 70; VIII, 9432 (păgîne).
- panarium* — « urnă funerară în formă de coș de piine »: CIL, I², 1206 = CIL, VI, 1958 (epoca lui Cicero).
- pantheum* — « mormînt »: CIL, IX, 5566 (creștină); cf. Grossi Gondi, p. 243.
- penetratle* — « mormînt »: Suet., *Aug.*, 18, 1.
- piscina* — « sarcofag »: CIL, III, 2279 (păgînă). CIL, III, 9567 (sec. V e.n.), 9588, 9691, 10092, 13137, 13964 (creștine).
- plancae* — « placa care acoperă un sarcofag, sarcofag »: CIL, XI, 43, 119 (păgîne).
- praemium* — (la plural) « mormînt »: CE, 575 = CIL, VIII, 10945 (păgînă). Diehl LACI, 334 (sec. IV, creștină).
- Ptolemaeum* — « mausoleul Ptolemeilor »: Suet., *Aug.*, 18, 1; cf. Hans Volkmann, RE, XXIII, col. 1590—1591.
- puteus* — « mormînt » (cf. *puticuli*: Varo, *L. L.*, 5, 5, 25; Fest. ap. Paul Diac., p. 216, ed. Müll.): *Vulg. Interpr. Psalm.*, 68, 16; 54, 24.
- pyalis* — « sarcofag »: CIL, III, 7564 (păgînă).
- quies* — « mormînt »: CE, 1340 (păgînă). CE, 706 (cca. a. 520 e.n.); CIL, X, 8247 (creștine).
- quietorium* — « mormînt »: Gruter, 810, 2; 1131, 11 (citate după Souter).
- requies* — « mormînt »: CE, 437, 16 = CIL, IX, 4796; CE, 460 = CIL, III, 1552 (sec. II e.n.); CE, 553 = CIL, XII, 843 (păgîne). CE, 703, 1445; RA, 1953, p. 178 (creștine).
- requietorium* — « mormînt »: CIL, XII, 843; Gruter, 1030, 8 (citată după Forc., păgîne).
- rogus* — « mormînt »: Engström, 223, 12; CE, 1467 = CIL, XII, 5275; CE, 1075 = CIL, X, 4041; CIL, V, 563; Insc. ap. Don. cl. 5, n. 189 (citată după Forc., păgîne).
- sacrum* — « mormînt »: CIL, VIII, 11101, 11102; cf. CE, 197; CIL, VIII, 20765; CE, 1046 = CIL, VI, 19174 (păgîne).
- sarcophagus* — 1) « sarcofag »: Iuu., 10, 171; Macer, *Dig.*, 11, 7, 37; Aug., *Civ.*, 18, 5; Prudent., *Cath.*, 3, 203 etc.; CIL, XII, 743 (sec. II); CE, 504 = CIL, VI, 20987; CE, 615 = CIL, III, 7563; CIL, II, 1806; III, 2043; IX, 984; X, 8316; XIV, 5165; XII, 2004 etc. (păgîne). CIL, III, 2654, 8742; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 5 (a. 217); CIL, VI, 9498 etc. (creștine). 2) « mormînt »: Char., 447, 9 (citată după Souter).
- saxum* — 1) « piatra pe care e gravat epitaful »: Ov., *Met.*, 8, 540; CE, 1122 (păgînă). CE, 427 (creștină) etc. 2) « mormînt »: Mart., 8,3,5; Sil., 13, 475 etc.; CE, 9 = CIL, I², 11 (contemporană cu Accius); CIL, XII, 2012, 825; CE, 415, 1580 = CIL, XI, 137 etc. (păgîne). CE, 721 (a. 642), 1748 = CIL, XII, 5791 etc. (creștine).
- scrobis* — « groapă, mormînt »: Mart., 10, 97; Tac., *Ann.*, 1, 61, 15, 67; Suet., *Nero*, 49 etc.
- sedes* — « mormînt »: Verg., *Aen.*, 6, 371; Ov., *Met.*, 7, 445; Sen., *Tro.*, 510 etc.; CE, 11 = CIL, I, 1006 (contemporană cu Accius);

- CE, 961 = CIL, X, 2971; CE, 396 = CIL, VIII, 10533; CE, 467 = CIL, X, 2311; CIL, III, 6744 etc. (păgine). CE, 640 = CIL, V, 1710; CE, 675 (a. 392 e.n.); CE, 741 = CIL, V, 1678; CIL, III, 3996 etc. (creștine).
- sepulcrum* — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt: *Enn., Sc.*, 316; *A.* 139, 434 (Vahlen) și CE, 52 = CIL, I², 1211 (epoca Gracchilor). În textele literare și epigrafice, păgine și creștine, din Italia și din toate provinciile, *passim*.
- sepultura* — « mormînt »: *Tert., Resurr.*, 48; *Vulg. Tob.*, 4, 18; *Peregr. Aeth.*, 12, 2 etc.; CIL, VIII, 27920; III, 9507; V, 8738 (creștine) etc.
- sepultus* — « mormînt »: CIL, VIII, 9798 (păgînă); cf. Souter.
- signinum* — « mormînt »: CIL, XII, 874 (păgînă).
- soliare* — « mormînt »: Marucchi, *Roma Sotterranea, Nuova Serie* (Roma, 1909), I, p. 248; cf. Grossi Gondi, p. 244.
- solium* — « sarcofag »: *Suet., Nero*, 50, 3; *Plin., Nat.*, 35, 160; *Curt.*, 10, 10, 13; 10, 1, 32; 10, 10, 9; *Flor.*, 4, 11, 11; *Paul. Nol., Carm.*, 34, 6; CE, 478 = CIL, VI, 9240; CIL, VI, 10848; X, 2455 (păgîne); cf. Hug, RE, III A, col. 931.
- speleum* — « mormînt »: *Adamn., Itin.*, I 2, p. 229—230 CSEL.
- sepulunca* — « mormînt »: *Petrus Diac., Itin.*, p. 111, 1 CSEL, *Adamn., Itin.*, I, 2 p. 229, 13, 229, 23 CSEL etc.
- spelunca* — « mormînt »: Le Blant, N.R., 247.
- stilibata* — (gr. *στολοβάτης*) « altar funerar »: CIL, III, 9302 (sec. II e.n., păgînă).
- supremum* — « mormînt »: CIL, VIII, 27983; CE, 1827 (păgine).
- tabula* — « lespede funerară, altar funerar, mormînt »: CIL, VIII, 9005, 9006, 9007; V, 1671, 6203 (creștine).
- templum* — « mormînt »: *Verg., Aen.*, 4, 457; *Stat., Silu.*, 4, 4, 54; CE, 1551B = CIL, X, 7566; CE, 1551 E = CIL, X, 7574; CE, 1255 = CIL, XIV, 480 (păgine).
- terminus* — « mormînt »: *Engström*, 57 = CIL, X, 1336 (păgînă).
- testa* — « urnă funerară »: *Prop.*, 3, 5, 16; CE, 1228 (păgine).
- tholus* — 1) *Caesareus tholus* « mausoleul lui August »: *Mart.*, 2, 59, 2; 2) « cupola unui monument funerar »: CE, 449 (păgînă).
- titulus* — « piatra care acoperă mormîntul, mormîntul însuși ». În textele epigrafice păgine și creștine, din Italia și din toate provinciile, *passim*. e.g. CIL, XII, 1700; III, 7440; X 3416; XIV, 1467; CE, 474; *Engström*, 295, 311 (păgine). CIL, XII, 1510, 1725 (sec. VI—VII); Le Blant, 339, 340, 480; CIL, VI, 8987; V, 1686 (creștine).
- torus* — 1) « targa pe care sînt duse cadavrele la rug »: *Verg., Aen.*, 6, 220; 11, 66; *Ov., Met.*, 9, 502; CE, 1141 etc.; 2) « mormînt »: CE, 1567 = CIL, VI, 11252 (sf. sec. I e.n.); CE, 1273 = CIL, XI, 1122 (păgine); *Rossi, Roma Sott.*, III, 456.
- trisosmus* — « loc de mormînt pentru trei persoane, mormînt cu trei locuri »: *Inscr. Christ.* *Rossi*, I, 489 (a. 400).
- tumba* — « mormînt »: *Hier., in Ezech.*, 39, 1; *Peregr. Aeth.*, 13, 3, p. 56, 10 CSEL; *Prudent., Perist.*, 11, 9; *Greg. M., in Euang.*, 2, 27, 9;

- 2, 28, 3; CE, 758 (creștină). Kubitschek citește [t]ombam și în CIL, III, 5277, 3 (păgînă).
- tumulus* — « mormînt ». Cele mai vechi atestări pentru fiecare categorie de izvoare sînt Cic., *Tusc.*, 3, 65 și CE, 55 = CIL, I, 1009 (epoca lui Caesar). În textele literare și epigrafice, păgîne și creștine, din Italia și din provincii, passim.
- turricula* — « monument funerar »: Adamn., *Itin.*, I, 13, p. 241, 11 CSEL; Engström, 331 = CIL, VIII, 23852 (păgînă) etc.
- tutamen* — (pl. *tutamina*) « mormînt »: CE, 437 = CIL, IX, 4796 (păgînă).
- uas (uasum)* — « sarcofag »: CIL, IX, 1729; III, 2214, 7577 (păgîne). CE, 1727 = CIL, XII, 961; *Inscr. Christ.* Rossi, I, 811 (creștine).
- uascellum* — « urnă sau sarcofag »: CIL, VI, 15308, 3428 (probabil păgîne).
- uotum* — « mormînt »: CIL, V, 1642; Engström, 227 (păgîne).
- urceus* — « urnă funerară »: Engström, 331 = CIL, VIII, 23852.
- urna* — « urnă funerară, în textele creștine sarcofag »: Ov., *Am.*, 3, 9, 40; Mart., 9, 76, 8; Quint., 10, 1, 2; CE, 537 = CIL, V, 5824; CE, 1191 = CIL, XII, 5811; CE, 1243 etc. (păgîne). CE, 1347, A₁₆; CE, 1198, 16; 720 (a. 630); CE, 1356 = CIL, XII, 1272; CE, 1376 = CIL, XI, 382 (a. 529) (creștine).
- urnula*¹ — « urnă funerară »: Spart., *Seuer.*, 24, 2.

¹ În afara abrevierilor curente folosim următoarele:

CE: *Carmina latina epigraphica*, conlegit F. Buecheler, 2 vol. Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri, 1895—1897.

Diehl LACI: E. Diehl, *Lateinische altchristliche Inschriften*, Bonn, 1908, col. Kleine Texte, fasc. 26—28.

Engström: *Carmina latina epigraphica*, post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata. Conlegit Einar Engström, Gotoburgi, 1911.

Forc.: Aegidio Forcellini, *Totius latinitalis lexicon... lucubratum et in hac editione post tertiam auctam et emendatam a Josepho Furlanello...*, Prati, 1858—1887.

Grossi Gondi: F. Grossi Gondi S. I., *Tratatto di epigrafia cristiana latina e greca del mondo romano occidentale*, Roma, Max Breitschneider, 1920.

Gruter: I. Gruter, *Inscriptiones antiquae totius orbis romani* etc. a. 1602.

Inscr. Christ. Diehl: *Inscriptiones latinae christianae ueteres*, coll. Ernestus Diehl, I—III, Berlin, Weidmann, 1925—1931.

Inscr. Christ. Rossi: G. B. de Rossi, *Inscriptiones christianae Urbis Romae saeculo septimo antiquiores*, vol. I, Roma, 1857—1861; vol. II₁, Roma, 1888.

Le Blant: E. Le Blant, *Inscriptions chrétiennes de la Gaule antérieures au VIIIe siècle*, 2 vol., Paris, 1856—1865.

Le Blant N.R.: E. Le Blant, *Nouveau recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule...*, Paris, 1892.

RA: *Revue Archéologique*, fondée en 1844, Paris.

Rossi Roma Sott.: G. B. de Rossi, *La Roma sotterranea cristiana, descritta ed illustrata*, in tre volumi, Roma, 1864—1877.

Souter: A. Souter, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford, Clarendon Press, 1949.

ТЕРМИНЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ «МОГИЛУ» В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Используя литературные памятники, а также и эпитафические данные, автор ставит себе задачу проследить эволюцию терминологии «могилы» в латинском языке и выяснить ее основные причины. Первая часть работы содержит хронологическое изложение фактов по трем эпохам: республиканской, языческо-имперской и христианской. Надписи, содержащие некоторые интересные контрасты с литературным языком, дают возможность проанализировать терминологию в Италии и в провинциях.

Вторая часть статьи посвящена изучению причин, обусловивших эволюцию этой терминологии. Автор подчеркивает роль, которую сыграли погребальные обычаи, подробности изготовления памятников, а также верования в посмертную жизнь в введении или исчезновении определенных слов. Особое внимание уделяется последствиям эвфемизма. В поддержку своих выводов автор прилагает список изученных слов.

TERMES LATINS DÉSIGNANT LE TOMBEAU

RÉSUMÉ

En utilisant des œuvres littéraires et des données épigraphiques, l'auteur se propose de retracer l'évolution de la terminologie du tombeau en latin et d'en relever les principales causes. La première partie de l'étude est un exposé historique des faits, réalisé selon une division tripartite qui a trait à l'époque républicaine, à l'empire païen et aux textes chrétiens. Tout en présentant quelques contrastes intéressants avec la langue de la littérature, les inscriptions permettent à l'auteur d'analyser la terminologie d'Italie et des provinces.

La seconde partie de l'article est consacrée à l'étude des causes qui ont déterminé le développement de cette terminologie. L'auteur met en lumière le rôle joué par les rites funéraires, par les détails d'exécution des monuments et par les croyances ayant trait à la vie d'outre-tombe dans l'adoption ou la disparition de certains mots. L'action de l'euphémisme est analysée avec une attention particulière.

Afin d'illustrer ses thèses, l'auteur annexe la liste des mots étudiés.

HISTRIA ȘI GETII ÎN SEC. II Î.E.N.

Observații asupra decretului în cinstea lui Agathoeles, fiul lui Antiphilos

DE

D. M. PIPPIDI

De aproape cincizeci de ani, de când au luat ființă, săpăturile de la Histria au contribuit într-o măsură neașteptată la sporirea cunoștințelor noastre despre colonizarea greacă pe țărmul de apus al Mării Negre. În linii mari rezultatele sînt cunoscute și ar fi de prisos să le amintesc¹. Există totuși un aspect al acestor descoperiri ce se cere pus în lumină, acela că — departe de a ne fi informat numai asupra grecilor veniți să-și întemeieze cetatea în preajma gurilor fluviului de la care avea să-și tragă numele² — lucrările abia pomenite ne-au adus știri prețioase asupra mediului istoric în care s-au așezat milesienii: altfel spus, asupra geto-dacilor sălășluiți în Dobrogea cel mai tîrziu de la începutul epocii fierului.

Din acest punct de vedere, trebuie arătat că, dacă mărturiile de felul aceluia de care va fi vorba îndată se întilneau încă de la primele cercetări, ele n-au început să rețină atenția specialiștilor decît în ultimul timp, impunîndu-li-se ca unul din țelurile cele mai importante ale activității pe care o desfășoară. Abia în 1951 a început explorarea sistematică a ținutului vecin, cu scopul de a obține informații asupra locuitorilor teritoriului rural al cetății, precum și asupra legăturilor acestora cu grecii, proprietari virtuali ai pămîntului³. Abia din 1955 imensa necropolă tumulară, a cărei întindere stîrnea uimirea lui Pârvan, a prins să-și dezvăluie tainele⁴. În sfîrșit, abia în anii din urmă documente epigrafice de cel mai înalt interes, datînd

¹ Pentru cercetările întreprinse între anii 1914—1952, vezi lucrarea colectivă *Histria. Monografie arheologică*, I, București, 1954; pentru cele mai recente, rapoartele preliminare publicate în fișe an mai întîii în SCIV, V—VI, apoi în *Materiale*, IV—X. De asemeni, pentru o privire de ansamblu, D. M. Pippidi, în BCH, LXXXII, 1958 (II), p. 335—350.

² Herodot, II 33: τελευτᾶ δὲ ὁ Ἴστρος ἐς θάλασσαν... τῆ Ἰστροίην οἱ Μιλησίων οἰκέουσι ἀποικοί.

³ SCIV, III, 1952, p. 269—272; IV, 1953, p. 129—135, 138—145; V, 1954, p. 100—108; VI, 1955, p. 543—548; *Materiale*, IV, p. 77—88; V, p. 318—323.

⁴ *Materiale*, IV, p. 55—69; V, p. 303—311; VI, p. 289—299; VII, p. 255—264. Cf. P. Alexandrescu și V. Eftimie, în *Dacia*, N.S., III, 1959, p. 143—164.

din epoca elenistică, au venit să ne ofere precizii despre viața politică a tracilor de la Dunărea-de-jos de-a lungul perioadei obscure ce merge din zilele lui Dromichaites pînă la ridicarea lui Burebista.

Din cele două inscripții cuprinzînd asemenea știri, una a fost studiată de mine în 1959, într-o comunicare prezentată Institutului de arheologic; textul ei se poate citi în volumul XI din Studii și Cercetări de Istorie veche¹. Cealaltă, mult mai întinsă și mai amănunțită, n-a fost dată la iveală decît în ultimul timp². E faimosul decret în cinstea lui Agathocles, fiul lui Antiphilos, aflat în săpăturile din 1930, dar — din vina descoperitorului — rămas de atunci inedit, în ciuda rarelor ecouri pe care în ultimii treizeci de ani acesta le-a lăsat să răzbată în publicațiile științifice din țară și din străinătate³. Oricare ar fi pricina unei atît de condamnabile zăbave, prețiosul text ne stă acum la dispoziție, ceea ce-mi dă puțința ca — în așteptarea comentariilor pe care nu va întîrzia desigur să le suscite — să-mi spun părerea asupra știrilor importante pe care le cuprinde și care sînt de natură să arunce o lumină nouă asupra uneia din perioadele cele mai puțin cunoscute din istoria Dobrogei.

Înainte de orice și pentru că, în ciuda reproducerii lui integrale în *Historia*⁴, documentul continuă a fi necunoscut celor mai mulți din istoricii romîni, îmi iau libertatea să redau aci textul ediției *princeps*, pentru a îngădui controlul și a înlesni apropierea pe care de bună seamă și alții decît mine vor voi să le facă⁵.

Ἔδοξε τῆι βουλῆι και τῶι δήμωι· ἐπιμηνιεύοντος Δι-
 [ον]υσίου τοῦ Βιάνορος, Ἀπολλώνιος Κλεομβρότου εἰ[π]-
 [ε]ν· ἐπειδὴ Ἀγαθοκλῆς Ἀντιφίλου, πατὴρς ὦν εὐεργ-
 [έ]του, ἀνὴρ καλὸς και ἀγαθὸς ὦν διατελεῖ περὶ τὴν π[ό]-
 5 λιν και τοὺς π[ο]λίτας, πρόθυμον ἑαυτὸν παρεχόμενο[ς]
 [έ]μ πᾶσι τοῖς τῆς πόλεως και[ρ]οῖς ἐν τε ταῖς ἀρχαῖς και [ι]
 ταῖς ἐπιμελείαις και συνεδ[ρ]εῖαις λέγων και πράσσ[ων]
 αἰετὰ βέλτ[ισ]τα δι[α]τελεῖ τῶι δήμωι· τῆς τε [πό]λεως]
 οὔσης ἐν τα[ρ]αχῆι και πειρατευ[όν]των Θραικῶν οὐκ [όλι]-
 10 γων τὴν [τε] χ[ώ]ραν και τὴν [πό]λι[ν], τ[ῶ]ν δ[ε] θ[ε]ρῶν ὄντ[ων]
 [ύ]πογύων και τῶν πολιτῶν ἐν ἀγωνίαις καθεστῶτ[ων], α[ί]ρε-
 [θ]εῖς τοξάρχης και λαβῶν στρατιώτας μισθοφόρους [δι]ε[φύ]-
 λαξε τὴν τε χῶραν και τὰ θέρη ἐποίησε[ν] τοὺς πολίτ[ας]
 [ἀ]βλαβῶς συναγαγεῖν· Θραικῶν τε τῶ[ν] πε[ρὶ] Ζ[ό]λην με-
 15 [τά] στρατοπέδου μείζον[ος] παραγ[ιν]ομ[έν]ων εἰς τε τὴν]
 Σκυθίαν και τὰς [έ]λληνας πόλεις τὰς [τα]σσομένα[ς] ὑπ[ὸ] βασι-
 λέα Ῥήμαξον, α[ί]ρ[θ]εῖς πρεζβευτῆς ἀ[π]ε[δ]ήμησεν [διὰ] τῆς]

¹ SCIV, XI, 1960, p. 39–54, retipărită în limba franceză în *Studii clasice*, III, 1961, p. 53–66.

² Rev. des Ét. roumaines, V–VI, p. 180–217.

³ CRAI, 1930, p. 206 și 1933, p. 124. Cf. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București, 1938, p. 87–90; L. Robert, Rev. Phil. XXXIII, 1959, p. 179; id., *Hellenica*, XI–XII, 1960, p. 271.

⁴ XI, 1962, p. 21–22.

⁵ Grav avariată în incendiul Universității din 1944, piatra, despre care editorul afirmă în chip greșit că ar face parte « din colecția Seminarului de Istorie veche al Facultății de Litere », se găsește în realitate la MNA (cota 565).

- πολεμίας ἔθνη πλείονα διελθὼν οὐδένα κίνδυνον ὑπ[οστει]-
 [λ]άμενος καὶ ἔπεισε τοὺς βαρβά[ρ]ους μ[ὴ μόν]ον [μὴ βιά-
 20 σασθαι τὴν πόλιν ἡμῶν ἀλλὰ καὶ [. . . .]ν[. . .]πρ[ό]τε[ρ]ον ὑπ[ὸ πει-]
 ρατῶν σ[υν]απτηγμένω τω[. . . .]ναι [. . . ὑπὸ] Ζ[ό]λ[η]ν τε]-
 ταγμένω ἀναζητήσα[ν]τας [ἀνασῶσαι π]άντα [κα]ὶ μ[ετὰ]
 [τ]ούτων ἔσπευσεν αὐτοὺς Γ[- - 10—12] ΕΙΣΙΑ.ΜΗ.ΣΙ.
 25 τὴν πόλιν δοῦναι πέντ[ε Τ ὦ]στ[ε] συνθέσθαι πρὸς τὴν [πό]-
 λιν ὑπὲρ [β]ίου μετὰ δὲ ταῦτα, ἐμβ[αλόν]των αὐτῶν εἰς τὴν χ[ώρ]-
 αν καὶ Βιζώνην μὲν πολιορκούντων τὴν τε χώραν πορθο[ύν]-
 των, τῶν δὲ θερῶν ἡμῖν ὄντων ὑπογύων, αἰρεθει[ς]
 πρεζβευτῆς καὶ ἀπο[ι]δημήσας ἐπὶ τὸ στρα[τό]-
 [π]εδον, τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]-
 30 τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χώραν καὶ τὰ θέρη, ἔπεισε[ε]
 Ζόλτην καὶ τοὺς Θραικας, [ἀ]πὸ χρυσῶν ἐξ[ακ]οσίων, μ[ὴ ἐμ]-
 [βα]λεῖν εἰς τὴν χώραν μήτε ἐγγῆσαι τῆς πόλεως, δι' [ὃ] συνέ[βη] τοὺς
 [π]ολίτας [κ]υριεῦσαι πάντων [τ]ῶν ἀπὸ τῆς χώρας κα[ρπῶν] πά-
 λιν δὲ αἰρεθείς πρ[ε]ζ[β]ευτῆς εἰς τὴν Θραικὴν κ[αὶ] πρὸς
 35 [τὸ]ν ἄρχοντα αὐτῶν Ζ[όλ]την[ν], ἀ[νε]νέωσατ[ο μὲν] τὰς γε-
 [γε]νημένας ὁμολογίας καὶ συνθή[κας] πρὸς αὐτοὺς· αἰσθόμεν-
 [ος] δὲ συναγωγὴν τινα γινομένην [ν]πειρ[α]τῶν πλειό[ν]ων, ἐν[έ]-
 [δει]ξεμ [μ]ὲν τῶι Ζόλτη, ἐνεφάνισε[ν δ' ἀνε]λθὼν καὶ τοῖς πολ[ι]-
 [ταις, δ]ι' ὃ συνέβη τὴν ἐπιβουλὴν αὐτ[ῶν] ἄ[π]ρακτον [γ]ενέσ[θαι].
 40 [παραβά]ν[τ]ων δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς ὄ[ρ]κους καὶ τὰς ὁμο[λογίας],
 [καὶ] π[οιο]υ[μένω]ν ἐπιδρομ[ὰς] συνεχε[ῖ]ς, αἰρεθείς ὑπὸ τοῦ [δῆ]-
 [μο]υ στρα[τη]γὸς ἐπὶ τῆς [χώ]ρας [αὐ]τοκράτωρ, λαβὼν τ[ῶν] τε
 [π]ολιτῶν ἐ[θελ]οντάς στρατιώτας καὶ τῶν συμφεγόν[των]
 [β]αρβάρων εἰς τὴν πόλιν, διετήρησεν ἀσφαλῶς τὴν τε χώρα[ν]
 45 [κ]αὶ τὰ κτήν[η] καὶ τὰ θέρη μέχρι τῆς διαβάσεως τῆς τοῦ
 [βα]σιλέως Ῥη[μ]άξου· διαβάντος τε τοῦ βασιλέως εἰς τὸ [πέ]-
 [ρα]ν, φυλακὴν δ[ὲ] διὰ τὸ δέ[ος] οὐ καταλιπόντος, ἀποστείλ[αν]-
 [το]ς δὲ ἀγγέλου[ς] καὶ ἀπ[αι]τοῦντος τὸν φόρον, τῆς χώρα[ς]
 [οὔ]σης ἐμ πολέμωι, αἰρε[θείς] πρεζβευτῆς καὶ ἀποδημήσα[ς]
 50 [κα]τὰ πλοῦν, ἔπεισε τὸν [βασι]λέα Ῥήμαξον δοῦναι εἰς [προ]φυλ[α]-
 [κὴν] ἰσπείης ἐκα[τ]ὸν ἐφόδου δ[ὲ] μ[ε]ίζονος τῶν Θραικῶν προσ-
 [πεσο]ύσης το[ῖ]ς προφύλαξιν κ[αὶ] ἀναχωρησάντων αὐτῶν
 [εἰς] τὸ π[έ]ραν διὰ τὸ μ[φ]όβον, τῆ[ς] τε [χώρας] οὔσης ἀφυλάκτου, αἰρ-
 [εθείς] πρεζβευτῆς πρὸς τὸν υ[ιὸ]ν τοῦ βασιλέως Φράδ[μονα],
 55 [ἔ]πεισεν αὐτὸν δοῦναι προφυλ[ακὴ]ν ἰπ[πέ]ων ἐξακοσίων οὐ[τοι]
 [δὲ] ὑπερέχοντες τῶν στρατοπ[έδ]ω[ν] κατεν[έ]ικων τόν τε [ἄρχον]-
 [τα (?) αὐτῶν Ζόλτην καὶ] π[- - - 11—12] Θραικῶν [.]

ΓΕ-----

Rîndurile 10—11, 12—13, 17—18, 18—19, 19—20, 20—21, 32, 33, 35, 37—38, 40, 41, 50—51, 51—52, 53, 55—56 sînt întregite de Maurice Holleaux. — Rîndurile 21 (σ[υν]απτηγμένα), 24 (πέντ[ε Τ . . .]), 25, 54 — de Gustave Glotz. — Rîndurile 22, 42—43, 46 -- 47: întregiri de L. Robert. — Pentru o citire mai completă a rîndurilor 20—21, vezi propunerile mele mai departe, p. 143.

Traducere :

« Sfatul și Poporul au găsit cu cale; președinte al Adunării fiind Dionysios al lui Bianor, Apollonios al lui Cleombrotos a propus:

« Întrucît Agathocles al lui Antiphilos, coborîtor dintr-un părinte binefăcător al obștii, se poartă față de cetate și de cetățeni ca om vrednic și de seamă, dovedindu-și în chipul cel mai deplin, cu vorba și cu fapta, rivna față de popor, în orice împrejurare grea pentru cetate precum și în toate dregătorile, însărcinările și slujbele;

« și mai întîi, într-o vreme cînd cetatea era bîntuită de tulburări, iar traci în număr mare atacau orașul și teritoriul, cînd grînele stăteau să dea în pîrg iar cetățenii se frămîntau amar, (Agathocles) fiind ales căpetenie a arcașilor și strîngînd oșteni cu simbric, a știut să păzească țarinile, dînd puțință fieștecăruia să-și strîngă grînele fără vătămare;

« iar cînd traci din jurul lui Zoltes au pătruns cu oaste mare în Scitia, către orașele grecești de sub oblăduirea regelui Rhemaxos, (tot el) ales sol, a pornit în țară străină, străbătînd pămînturile mai multor noroade, și înfruntînd primejdii de tot felul a convins pe barbari nu numai să cruțe cetatea, dar și să... adunate înaintea de tîlhari... ce se aflau la ordinul lui Zoltes,... să mîntuiască toate... și împreună cu ei s-a grăbit... cetatea să plătească cinci (talanți?) pentru ca să cadă la înțelegere cu cetatea în privința hranei...

« Cînd, după acestea, aceiași (barbari) au năpădit țînutul și au prins să asedieze Bizone și să pustiască teritoriul, grînele noastre fiind (și de data aceasta) gata să dea în pîrg, ales sol și pornind spre locul unde se afla oastea, rînduit de cetățeni să răscumpere după puțință teritoriul și recolta, i-a convins pe Zoltes și pe traci, cu preț de 600 galbeni, să nu pătrundă în teritoriu, nici să se apropie de oraș, ceea ce a îngăduit cetățenilor să rămîna stăpîni pe toate grînele de pe ogoare.

« Și iarăși, ales sol în Tracia și la căpetenia acestora Zoltes, a reinnoit învoielile și înțelegerea încheiate cu ei; și simțînd (tot atunci) că se strîng laolaltă tîlhari mulți, a adus faptul la cunoștința lui Zoltes, dînd de știre și cetățenilor după întoarcerea acasă: din care pricină uneltirea a rămas fără urmări.

« Iar mai tîrziu, călcînd traci jurămintele și învoiala și tot dînd năvală (pe pămînturile cetății), ales de popor comandant cu depline puteri al teritoriului și strîngînd oșteni voluntari dintre cetățeni și barbarii adăpostiți în cetate, a păzit ogoarele și turmele și grînele pînă la trecerea (spre noi) a regelui Rhemaxos. Iar după ce regele a trecut pe malul din față, nelăsînd în urmă-i străji de teamă și trimițînd numai vestitori ca să ceară tributul, ales sol și pornind la drum pe apă, întrucît țînutul era cuprins de război, l-a convins pe regele Rhemaxos să dea spre paza cetății călăreți o sută; iar cînd traci au căzut în număr mare asupra străjerilor, iar aceștia — de frică — au fugit pe celălalt mal, lăsînd teritoriul (cetății) fără pază, trimis sol la feciorul regelui, Phradmon (?), l-a convins pe acesta să dea strajă cetății călăreți șase sute, care, întrecînd oastea vrăjmașilor, au înfrînt pe căpetenia acestora Zoltes și... »

★

Așa cum se înfățișează și în ciuda supărătoarelor lacune de care e plin¹, decretul în cinstea lui Agathocles reprezintă un izvor de primă importanță pentru

¹ O descriere a lor amănunțită, precum și alte observații în legătură cu starea actuală a stelei, îmi propun să dau cu prilejul reeditării decretului în Corpus-ul inscripțiilor histriene, în curs de pregătire.

istoria Dunării-de-jos în epoca elenistică și un document tot atât de prețios pentru istoria Histriei la începutul secolului al II-lea cum e, ca să citez o pildă, decretul în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apaturos pentru cunoașterea vicisitudinilor aceleiași cetăți către jumătatea sec. I î.e.n. Acestea spuse, mi se pare exagerat să se pretindă, așa cum face editorul, că obscuritățile pe care noul text le cuprinde ar fi atât de mari încît « nu se pot lumina, în parte, decît prin confruntarea cu unele rare documente epigrafice, cum ar fi decretul histrian în cinstea lui Aristagoras, acel dionysopolitan în cinstea lui Acornion, ori ael olbian în cinstea lui Protogenes »¹. În realitate, dacă documentele abia înșirate pot sta alături de decretul în cinstea lui Agathocles ca amplasare și însemnătate, cînd e vorba de conținut acesta se cere comparat mai degrabă cu unele inscripții histriene din sec. III/II î.e.n. publicate în cursul ultimilor zece ani, al căror interes e atât de mare încît, cum mi s-a întîmplat s-o scriu nu de mult, mulțumită lor « decretul în cinstea lui Agathocles, oricît ar fi de important, nu ne mai apare astăzi ca un pisc înșorit înălțîndu-se din beznă »².

Tochmai aceste documente, editorul decretului în cinstea lui Agathocles nu le cunoaște însă, sau nu vrea să le cunoască. Oricît ar părea de ciudat, la capătul celor treizeci de ani cîți i-au trebuit ca să pregătească publicarea unei inscripții privind problemele de căpetenie ale istoriei Dobrogei în perioada elenistică, n-a găsit răgazul — nici dorința — să ia cunoștință de progresele realizate în acest domeniu de la reluarea cercetărilor arheologice în țara noastră — vara anului 1949. Informația lui se oprește în 1938, — mai precis la *Histoire ancienne de la Dobroudja* a lui Radu Vulpe, — dacă nu chiar în 1926, data apariției *Geticelor* lui Pârvan. Cu aceste scrieri în mînă, socoate a dispune de suficiente informații pentru a nu mai avea nevoie să-și împingă mai departe cercetările. Greșeală de neiertat, dacă ne gîndim că pînă în ultimii ani istoria coloniilor de pe țărmul dobrogean înainte de cucerirea romană era, ca să zic așa, o pagină albă. Abia începînd din 1950 documentele arheologice au sporit în așa măsură încît să ne permită a urmări liniile mari ale dezvoltării lor în epoca elenistică³, și abia prin publicarea — începînd din 1954 — a unui important lot de inscripții din Histria a devenit posibil să se vorbească în cunoștință de cauză nu numai de constituția acestei cetăți, — importantă între toate, — dar și de structura ei economico-socială în cursul aceleiași perioade, de cultele și de relațiile ei exterioare, ba chiar — cum am lăsat-o să se înțeleagă la începutul acestei expuneri — de legăturile ei cu geții de pe ambele maluri ale Dunării⁴.

În aceste condiții, o oricît de mică preocupare de adevăr trebuia să-l îndemne pe editor să confrunte decretul în cinstea lui Agathocles cu inscripțiile abia menționate, ceea ce i-ar fi îngăduit să stabilească între ele nu numai paralelisme de stil și de terminologie, dar și de conținut: cu alte cuvinte, să insereze textul în seria-i firească, singura metodă în măsură a permite să se pună în lumină particularitățile

¹ *Op. cit.*, p. 189.

² *A propos du « basileus » Rhemazos*, în Actes de la Conférence d'Études classiques de Plovdiv (sub tipar).

³ D. M. Pippidi, în *Istoria Romîniei*, I (București, 1960), p. 176—212; de același, cf. și *XI-e Congrès international des Sciences Historiques. Résumés des Communications*, Stockholm, 1960, p. 75—76.

⁴ Pe măsura descoperirii lor, textele mai semnificative sub un raport sau altul au fost editate și comentate de mine într-o serie de studii strînse ulterior în volumul *Contribuții la istoria veche a Romîniei*, București, 1958 (acum în urmă și în traducere germană: *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962).

și valoarea istorică a noului document. Abaterea de la această elementară îndatorire științifică nu putea duce decât la sărăcirea comentariului, cum s-a și întâmplat, de vreme ce — cum voi căuta s-o dovedesc îndată — din lipsa oricărei referiri la inscripțiile a căror descoperire a reînnoit cunoștințele noastre despre Histria elenistică, trăsături importante ale decretului în cinstea lui Agathocles n-au putut fi măcar luate în considerație.

Ca să nu mă repet, las la o parte tot ce în noul document privește organizarea militară a Histriei în epoca preromană. Unele pasaje importante sub acest raport fiind reproduse de L. Robert în lucrările sale încă dinainte de publicarea integrală a decretului¹ (îndeosebi rîndurile 9—14 și 40—46), la rîndul meu am avut prilejul să le folosesc într-o contribuție specială². Nu voi reveni deci asupra acestui subiect, mulțumindu-mă să-mi opresc atenția asupra altor aspecte ale textului, care au nevoie fie de adăugiri, fie de rectificări.

În această ordine de idei, subliniez că unii termeni sau întorsături de frază din decretul în cinstea lui Agathocles nu sînt atît de noi în epigrafia histriană cum ni se dă a înțelege, pentru a se sublinia caracterul neobișnuit al acestui document. Astfel, substantivul *καίροι* (r. 6), în accepția de « vremuri grele din punct de vedere politic sau economic », e întrebunțat cu același înțeles în mai multe documente locale, ca decretul în cinstea lui Aristagoras fiul lui Apaturos (r. 31—32: *καὶ τὸ τρίτον τῶν αὐτῶν καιρῶν τήν τε πόλιν καὶ τήν χώραν κατεχόντων*) sau — într-un context și mai clar — în decretul în cinstea calatianului Hephastion, publicat în 1953: *συμπεριε[νεγχθεῖς] τοῖς τῆς πόλεως καιροῖ[ς τοῦς] μὲν τόκους παρῆκεν, . . . τὸ δὲ [ὀφει]λόμενον . . . σ[υνετά]ξατο κομμεῖσθαι . . . [ἐν ἔτε]σιν δυσίν*³. De asemeni substantivul *ταραχή* (r. 9), însemnînd fără îndoială posibilă o stare de nesigurantă prilejuită de frământări sociale⁴, apare cu această semnificație într-un important decret fragmentar publicat în 1954, în care — pentru înția oară într-un document histrian — se putea citi și o aluzie limpede la anume legături existente între locuitorii orașului grec și tracii din împrejurimi: *πρόσχωρος Θραική*⁵.

Pentru motive asupra cărora voi mai reveni în cursul acestei cercetări, asemenea legături se menționează în alte două inscripții din sec. III—II î.e.n.: un decret fragmentar⁶, a cărui noimă apare totuși limpede, de vreme ce se vorbește în el de o misiune plină de primejdii (*κίνδυνος*) îndeplinită de un necunoscut în părțile Dunării, dacă nu chiar dincolo de fluviu (r. 7: [*πε*]πρέσβευκεν; r. 6: [*πέραν*?] τοῦ ποταμοῦ), și decretul amintit înainte în cinstea celor trei soli însărcinați să trateze cu Zalmodegikos probleme de cel mai înalt interes pentru cetate. Despre rostul acestei solii, ca și despre împrejurările în care a avut loc, va fi vorba mai departe. Pentru moment, aș vrea să relev că — la fel cu misiunea lui Agathocles pe lângă Zoltes — misiunea celor trei soli pe lângă Zalmodegikos e descrisă ca fiind din cale afară de primejdioasă: *ταχθέντες πρέσβεις* — ni se spune — *ἀπεδήμησάν*

¹ Rev. Phil., XXXIII, 1959, p. 179; *Hellenica*, XI—XII, 1960, p. 271.

² *Despre organizarea militară a Histriei în epoca preromană*, SCIV, XIII, 1962, p. 337—347.

³ *Contribuții la istoria veche a României*, p. 34—35 = *Epigr. Beiträge*, p. 26—27 = SEG, XVIII 289.

⁴ Cf., de pildă, IPE, I² 355, r. 18—19; *Syll.*³, 684, r. 10 urm.

⁵ *Histria I*, p. 499, nr. 4 (= SEG, XVIII 291), r. 18.

⁶ *Histria I*, p. 523, nr. 14.

τε διὰ τῆς πολεμίας πάντα κίνδυνον ὑπομείναντες¹, cuvinte ce recheamă în minte r. 17–19 din decretul pentru fiul lui Antiphilos: ἀ[ίρ]εθεις πρεζβευτῆς ἀ[π]ε[δ]ήμησ]εν [διὰ τῆς] πολεμίας . . . ο[ὐδ]ένα κίν]δυνον ὑπ[ο]στειλ]άμενος . . . În ambele cazuri rezultatul favorabil al negocierilor e expus aproape cu aceleași cuvinte, într-un caz și în celălalt verbul πείθειν exprimând ideea că șefii barbari s-au lăsat convinși să acorde grecilor înlesnirile de care aceștia aveau nevoie: πᾶσαν προθυμίαν παρασχό[με]νοι ἐκομίσαντο τοὺς ὀμήρους . . . καὶ τὰς προσ-ὀδο[υ]ς] συνέπεισαν ἀποδοῦναι ἁ[ὐ]τὸν τῷ δήμῳ, în inscripția solilor (r. 9–13), fraze de comparat cu r. 19–20 din decretul în cinstea lui Agathocles: καὶ ἔπεισε τοὺς βαρβάρ[ο]υς μ[ὴ] μόν]ον [μὴ] βιά]σασθαι τὴν πόλιν ἡμῶν ἀλλὰ καὶ . . .

Asemănarea în modul de exprimare al celor două decrete merge pînă acolo încît se pune întrebarea dacă, în continuarea frazei pe care am reprodus-o, și mai precis în lacunele rîndurilor 20 și 21 ale noului document, nu se citea aceeași idee și anume că — întrecînd așteptările cele mai optimiste — Agathocles a obținut de la Zoltes mai mult decît se putea spera: restituirea către cetate a unei părți din prada pe care oastea căpeteniei trace apucase să și-o însușească. În mod normal, propoziția adversativă începînd prin ἀλλὰ καὶ n-a putut continua decît cu înșirarea concesiunilor smulse lui Zoltes de dibăcia solului, iar cît privește natura acestora e evident că trebuie să fi privit în primul rînd vitele strîine în grabă în teritoriul învadat. Așa fiind, în ciuda faptului că un examen al lespezii, care să stabilească lungimea lacunelor, nu mai e astăzi posibil², aș înclina să citesc în rîndurile 20 și 21, ținînd seamă de succesiunea ideilor și de modul de redactare al pasajului analog din stela solilor: ἀλλὰ καὶ [τὰ κτῆ]ν[η] τὰ πρ[ό]τε[ρ]ον ὑπ[ὸ] πει]ρατῶν σ[υ]ν]απηγμένα τῷ[ι] δήμῳ ἀποδοῦ]ναι . . .

Oricare ar fi adevărul în această privință, există particularități ale noului document care se lămuresc deplin numai ținînd seamă de informațiile puse la dispoziția noastră de publicațiile de texte din ultimii ani³. În această ordine de idei, nu mă voi opri aci asupra unor termeni atît de generali ca ἀρχαί οἱ ἐπιμελείαι (r. 6–7), folosiți la Histria pînă și în texte de epocă romană, ca faimosul decret în cinstea Abei, din sec. II e.n.⁴. Relev, în schimb, termenul συνεδ[ρ]εῖαι (r. 7), pe care editorul se mulțumește să-l redea prin «synédries», nu fără a aminti în legătură cu el existența *synedrilor* milesieni⁵. Cu acest prilej s-ar fi cuvenit însă amintit faptul că prima atestare sigură a colegiului de σύνεδροι la Histria se întîlnește — făcînd abstracție de decretul de la Dragomirna în cinstea arhitectului Epicrates — într-o inscripție din sec. I î.e.n. publicată în 1954: ἔδοξε τῷ [δ]ήμῳ ἐπιμηγειῶντος Φιλῶδῆ[μου] . . . οἱ σύν]εδροι εἶπαν⁶. Așa cum observam în comentariul meu, «funcția pe care synedrîi o îndeplineau la Millet corespunde în toate privințele acleia pe care o exercitau la Atena οἱ συγγραφεῖς⁷. Cu atribuții

¹ SCIV, XI, 1960, p. 43 (= SEG, XVIII 288), r. 5–9.

² În incendiul pomenit în nota 5 de la p. 138, pe lângă sfîrșimarea marmurii într-un număr considerabil de fragmente mărunte, anevoie de repus la locul lor exact, stela a mai suferit — nu se înțelege cum — o ștergere aproape totală a scrisului pe cea mai mare parte a laturii drepte.

³ Cf. studiul meu *Știri noi despre organizarea internă a Histriei în perioada autonomiei*, în *Contribuții* . . . , p. 45–64 (= *Epigr. Beiträge*, p. 35–50).

⁴ Em. Popescu, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 274, r. 9–10.

⁵ *Op. cit.*, p. 213.

⁶ *Histria I*, p. 508, nr. 8, r. 1–2.

⁷ Cf. U. Kahrstedt, în *RE IV A*, col. 1346.

identice colegiul se întilnește nu numai în câteva cetăți din Asia Mică, dar și în unele colonii milesiene din Marea Neagră, cărora li se adaugă acum Histria »¹.

Dar, mi se va obiecta poate, toate acestea nu-s decît observații mărunte. Există, în schimb, o problemă de maximă însemnătate pe care o pune decretul în cinstea lui Agathocles, care ar fi trebuit să rețină cu precădere atenția editorului și în privința căreia zadarnic s-ar căuta în comentariul lui o cît de superficială deslușire: aceea de a ști pentru care anume motive — în sec. II ca și în sec. III î.e.n. — cetatea de pe țărmul lacului Sinoe era atît de doritoare să întrețină raporturi bune cu vecinii săi geți încît nu dădea înapoi nici măcar în fața obligației de a le plăti tribut? — În studiul la care mă refer nu se află în această privință nici cea mai mică lămurire, în ciuda faptului că întrebarea se leagă de unele aspecte de căpetenie ale vieții politice și sociale a Histriei în epoca elenistică.

Cu ani în urmă, într-o comunicare închinată legăturilor dintre Histria și Callatis în veacurile III/II î.e.n.², atrăgeam atenția asupra faptului (neluat în seamă de istoricii Dobrogei antice, Pârvan și Vulpe) că formarea cordonului litoral ce avea să determine transformarea în lagună a golfului în fundul căruia fusese întemeiată Histria nu datează din sec. III e.n., așa cum încerca s-o dovedească regretatul nostru dascăl³, ci din sec. III î.e.n., așa cum stă scris într-un text al lui Polibiu, din care rezultă că în zilele istoricului din Megalopolis bancul de nisip căruia îi spunem astăzi Chituc se bucura de o tristă celebritate printre corăbierii greci, în lumea cărora era cunoscut sub numele de Στήθη⁴.

Nu voi reveni aci asupra pasajului, a cărui analiză am încercat-o în studiul amintit. Mă mulțumesc să subliniez faptul că apariția unui baraj aluvional, favorizînd înnisiparea portului, avea să pregătească izolarea treptată a Histriei de celelalte colonii grecești din Marea Neagră, determinînd transformarea cetății altădată comerciale în capitala unui district agricol, așa cum ni se înfățișează în bună măsură în sec. I î.e.n. în decretul în cinstea lui Aristagoras⁵, sau, într-o lumină încă mai clară, în *Hotărnicia* lui Laberius Maximus, guvernator al Moesiei Inferioare în anul 100 e.n.⁶.

În ultimul document citat, limitele teritoriului histrian recunoscute de autoritățile romane sînt indicate prin cuvintele *πάτρια ὄρια*, ceea ce îndreptățește concluzia că — măcar de la încorporarea în Imperiu a orașelor dobrogene — acestea dispuneau de *χωρα* mai mult sau mai puțin întinse, a căror exploatare constituia îndeletnicirea de căpetenie a locuitorilor. În realitate, cum socot a fi dovedit-o altădată⁷, procesul de formare a unor teritorii rurale depinzînd de cetățile grecești de pe coasta scitică e mai vechi, un *terminus ante quem* fiind oferit de stăpînirea macedoneană la gurile Dunării, altfel spus de domniile lui Alexandru și Lysimach. În zilele acestuia din urmă cetățile de pe coasta dobrogeană administrau *χωρα* pe care de aci înainte le vor revendica într-una, în ciuda faptului că de-a lungul vremii controlul lor efectiv avea să le scape nu o dată pentru a trece în miinile unor căpetenii ridicate din

¹ *Contribuții...*, p. 48 = *Epigr. Beiträge*, p. 37.

² *Contribuții...*, p. 13–44 = *Epigr. Beiträge*, p. 11–34.

³ V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, în ARMSI, XXXVII, 1915, p. 543, n. 3.

⁴ *Hist.*, IV 41. Cf. *Contribuții*, p. 16–18 (= *Epigr. Beiträge*, p. 13–14) și textele citate în note.

⁵ *Syll.*³, 708, r. 26–28. Cf. *Contribuții*, p. 104 urm. = *Epigr. Beiträge*, p. 67 urm.

⁶ *Histria IV* (ARMSI, XXXVIII, 1916), p. 558, nr. 16 = SEG, I 329. Ediție nouă în *Epigr. Beiträge*, p. 134–136, cu comentariul meu *ibid.*, p. 137–153.

⁷ *Contribuții*, p. 96 urm. = *Epigr. Beiträge*, p. 60 urm.

rîndurile populației băștinașe, destul de puternice pentru a împiedica pe greci să se bucare de rodul ostenețelor lor.

Cu aceasta nu vreau să spun că teritoriile cetăților din Sciția Mică ar fi fost puse în valoare fie prin munca grecilor proprietari de κλήροι, fie cu ajutorul unei numeroase populații servile. Pentru motive pe care am mai avut prilejul să le expun, socot că numărul sclavilor (cel puțin al sclavilor agricultori) n-a fost niciodată mare în cetățile grecești de pe țărmurile Mării Negre. În schimb, am apărut întotdeauna (și informațiile aduse de decretul în cinstea lui Agathocles vin acum să-mi dea dreptate) punctul de vedere după care în cetățile dobrogene, ca în toate celelalte colonii grecești din Pont, un rol de seamă în exploatarea teritoriilor orășenești trebuie să fi revenit populației băștinașe, — în cazul nostru geților, — trăind în cuprinsul numitelor χωράι în condiții ce trebuie să se fi deosebit puțin de ale așa-numiților λαοί și πάροικοι din Asia Mică elenistică, ori de ale cunoscuților πελάται din Regatul Bosporan¹.

Măcar că explorarea teritoriului rural al Histriei e încă în prima ei fază, așezările populației băștinașe dintre Dunăre și mare încep să ne fie cunoscute². În special săpăturile de la Tariverdi au avut darul să arate că, începînd din sec. al VI-lea, a existat aci, — la 20 km în linie dreaptă spre apus de coastă, — un sat ai cărui locuitori, în cea mai mare parte adăpostiți în bordeie, dispuneau de o asemenea cantitate de ceramică de import, ioniană, încît, într-un prim moment, s-a putut pune întrebarea dacă nu e vorba de o adevărată așezare grecească³. În realitate, situația se explică lesne pornind de la presupunerea că de-a lungul perioadelor arhaică, clasică și elenistică un număr important de plugari geți au continuat să trăiască și să muncească pe ogoarele uzurpate de histrieni la o dată și în condiții ce n-au fost încă lămurite⁴. O parte din produsul muncii lor — poate cea mai însemnată — intra de bună seamă în mîinile noilor stăpîni ai pămîntului. Putem fi totuși siguri că între cele două grupe etnice trebuie să se fi stabilit cu vremea relații de colaborare, bazate pe avantaje materiale, dar și pe deprinderi dobîndite de-a lungul mai multor veacuri de trai împreună. Așa se explică faptul că grecii s-au putut menține vreme îndelungată pe o coastă unde situația lor ar fi devenit curînd imposibilă, dacă nu s-ar fi bizuit pe sprijinul unei părți măcar din populația locală. Așa se explică evenimentele relatate în decretul pentru Agathocles, potrivit căruia, cu prilejul războiului dintre histrieni și unele cete de traci venite din Sud — parte din « barbarii » sălășluiți în χώρα au cerut îngăduința de a se adăposti în cetate, ba, alături de cetățeni, s-au și înrolat ca voluntari în trupa organizată de fiul lui Antiphilos cu scopul de a apăra « teritoriul, vitele și recolta » (r. 40—45).

Urmează cumva de aci, așa cum ar dori să ne convingă editorul documentului, că în zilele lui Agathocles, și poate chiar înainte, geții din teritoriul rural ar fi fost primiți în Histria pe picior de egalitate; că s-ar fi bucurat de drepturi politice și că încă din sec. al IV-lea un băștinaș cu numele ΟΛΑΣ s-ar fi învrednicit să ocupe în cetatea greacă o anume magistratură? — Nimic nu ne îndreptățește s-o credem. Cît privește argumentele invocate în sprijinul acestor aserțiuni, aprecierea cea mai

¹ *Contribuții*, p. 79 urm. Cf. *Archeologia* (Warszawa), IX, 1957, p. 91—98.

² Mai sus, p. 137, nota 3.

³ SCIV, IV, 1953, p. 131 urm. Cf. VI, 1955, p. 547—548.

⁴ În problema constituirii teritoriului rural al Histriei, pe lângă studiul meu *În jurul relațiilor agrare din cetățile pontice* (*Contribuții*, p. 96—112 = *Epigr. Beiträge*, p. 60—74), v. încă Em. Condurachi, *Bul. Științific*, IV, 1952, p. 59—69 și I. Stoian, SCIV, VIII, 1957, p. 183—201.

blîndă ce se poate face asupra lor e că sînt departe de a avea valoarea probantă ce li se atribuie. Prefer, totuși, să nu mă opresc astăzi asupra acestei chestiuni, despre care mi s-a mai întîmplat să scriu¹ și în privința căreia voi mai avea să-mi spun părerea. Mai necesar mi se pare să arăt că, în starea de anarhie creată în Peninsula Balcanică mai întîi de întemeierea apoi de brusca dispariție a regatului celt din Tyllis², bunăstarea cetăților grecești de pe țărmul de apus al Mării Negre nu depindea decît în parte de legăturile prietenești sau ostile pe care le întrețineau cu băștinășii din propriul teritoriu. Într-o măsură încă mai mare locuitorii acestor colonii trebuiau să țină seamă de triburile libere, trăind în regimul democrației militare și practicînd în relațiile cu grecii o politică inspirată de concepția de viață pe care Herodot avusese prilejul s-o noteze la tracii din vremea lui: γῆς δὲ ἐργάτην ἀτιμώτατον τὸ ζῶειν ἀπὸ πολέμου καὶ ληιστύος κάλλιστον³.

Conformîndu-se acestor practici, firești la popoare aflate pe aceeași treaptă de dezvoltare social-economică și comune triburilor trace din întreaga Peninsula Balcanică în ultimele veacuri f.e.n., geții din Dobrogea, asemenea tracilor din Tracia propriu-zisă, exercitau asupra coloniilor de pe litoral o presiune în multe privințe asemănătoare cu cea pe care, ca să citez o pildă, locuitorii Bizanțului o sufereau din partea vecinilor lor barbari și în legătură cu care citim în Polibiu: «... stăpîni ai unui pămînt din cele mai roditoare, după ce s-au trudit să-l muncească iar belșugul roadei crește peste măsură de frumos, iată că se înfățișează barbarii: o parte din recoltă o distrug, alta o culeg și o iau cu dînșii. Iar bizantinii, nemîngiați de frumusețea roadelor irosite sub ochii lor, osebit de osteneala și de cheltuiala reînnoite an de an, suportă greu o soartă atît de apăsătoare»⁴. Urmarea directă a acestei stări de lucruri, prelungită timp de mai multe veacuri, ne e și ea descrisă de istoricul din Megalopolis în termeni pe care am mai avut prilejul să-i citez, dar pe care nu mă pot dispensa de a-i reproduce, dat fiind că oglîndesc o stare de lucruri în multe privințe asemănătoare cu cea înfățișată în decretul pentru Agathocles. Într-adevăr, aflăm din capitolul 45 al cărții a IV-a a *Istoriilor*, «chiar dacă, pregătindu-se îndelung, (bizantinii) izbutesc să-și înfrîngă vreodată vrăjmașii, să pună capăt luptelor nu pot, din pricina mării mulțimi a gloatelor și a conducătorilor (traci). În locul unei căpetenii înfrînte, alți trei mai amarnici vin și le atacă teritoriul. Iar dacă, resemnîndu-se și căzînd la pace, se învoiesc să plătească tribut, nici așa nu folosese mare lucru, căci pentru cel mai mic dar făcut unuia, își găsește pe dată cinci dușmani noi»⁵.

¹ *Epigr. Beiträge*, p. 54, n. 26.

² Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 87 urm.; A. Popescu, în *Anal. Univ. București, Științe sociale, Istorie*, 5, 1956, p. 25 urm.; acum în urmă și Chr. Danoff, în *RE, Suppl. IX*, col. 1015—1016.

³ *Hist.*, V 6.

⁴ *Hist.*, IV 45: ἔχοντες γὰρ χώραν γενναϊοτάτην ὅταν διαπονήσῃσι ταύτην καὶ γένηται τὸ τῶν καρπῶν πλῆθος τῷ κάλλει διαφέρον, κάπειτα παραγεννηθέντες οἱ βάρβαροι τοὺς μὲν καταφθείρωσι, τοὺς δὲ συναθροίσαντες ἀποφέρωσι, τότε δὲ χωρὶς τῶν ἐργῶν καὶ τῆς δαπάνης καὶ τῆν καταφθορὰν θεώμενοι διὰ τὸ κάλλος τῶν καρπῶν σχετλιάζουσι καὶ βαρέως φέρουσι τὸ συμβαῖνον.

⁵ Pentru o mai mare precizie, dau aci și textul grec al rîndurilor traduse în text: οὕτε γὰρ παρασκευασάμενοι καὶ κρατήσαντες αὐτῶν εἰσάπαξ ἀποτρίψασθαι τὸν πόλεμον οἱοὶ τῆσι διὰ τὸ πλῆθος καὶ τῶν ὄχλων καὶ τῶν δυναστῶν· ἐὰν τοῦ γὰρ ἑνὸς περιγέωνται, τρεῖς ἐπιβαίνουσιν ἐπὶ τῶν τούτων χώραν ἄλλοι βαρύτεροι δυνάσται. Καὶ μὴν οὐδ' εἰζαντες καὶ συγκαταβάντες εἰς φόρους καὶ συνθήκας οὐδὲν ποιοῦσι πλέον· ἂν γὰρ ἐνὶ πρόωται τι, πενταπλασίους δι' αὐτὸ τοῦτο πολέμιους εὕρισκousi.

De câte ori trebuie să se fi produs situații asemănătoare în istoria coloniilor de pe țărmul apusean al Mării Negre, spre sfârșitul perioadei elenistice, nu-i greu de închipuit. Și, într-adevăr, decretul din Sestos în cinstea lui Menas, fiul lui Menes¹, alături de alte texte pe care voi avea prilejul să le citez, ne permit să înțelegem că pentru a face față pretențiilor formulate de vecini, aceste cetăți aveau de ales între trei posibilități: lupta deschisă, cu riscurile și sacrificiile legate de o atare hotărâre; acorduri negociate — fie și cu o parte din căpeteniile de trib care le amenințau securitatea; în sfârșit, mai rar, protecția vreunui βασιλεύς puternic, în stare să inspire respect dinaștilor de mai mică importanță și, la nevoie, să-și impună voința cu armele.

În oricare din aceste cazuri grecii trebuiau să plătească, și poate că nu e greșit să se caute originile crizei prin care trece economia cetăților din Pontul Stîng spre sfârșitul epocii elenistice tocmai în această obligație grea și ineluctabilă. Stingherind activitatea productivă a locuitorilor, nevoiți să trăiască într-o stare de permanentă alarmă; împiedicîndu-i să-și exploateze loturile, izvor principal dacă nu exclusiv al bunei lor stări, situația la care mă refer nu putea lipsi de a prilejui în fiecare din cetățile vizate o stare de lucruri ale cărei manifestări sînt pretutindeni aceleași: lipsă de fonduri în vistieriile reduse la expediente pentru a putea face față nevoilor celor mai elementare ale vieții obștești², o anevoință crescîndă întîmpinată de autorități în procurarea cerealelor necesare întreținerii populației.

Ultima împrejurare, cu totul surprinzătoare într-o parte a lumii vechi ce se învrednicise veacuri de-a rîndul de faima de a fi unul din grînarele Greciei metropolitane, ne era cunoscută mulțumită unei mărturii a lui Polibiu, care, vorbind de condițiile de viață ale coloniilor din Marea Neagră către vremea cînd își scria opera, nu uită să noteze că în unele cazuri acestea erau nevoite să importe grîu: σίτω δ' ἀμείβονται (scil. οἱ κατὰ τὸν Πόντον τόποι), ποτὲ μὲν εὐκαιρῶς διδόντες ποτὲ δὲ λαμβάνοντες³. Totuși, această indicație n-avea să devină inteligibilă pentru noi decît în ultimul timp, cînd tot mai multe inscripții au venit să ne arate în ce măsură — spre sfârșitul epocii elenistice — problema aprovizionării ajunsese să constituie o preocupare permanentă pentru autoritățile locale, dezvăluindu-ne totodată cauzele adînci ale acestui fenomen. Ca să mă restrîng la Histria, și fără a intra în amănunte cercetate altădată cu răgaz, amintesc că decretul cunoscut în cinstea negustorului cartaginez lăudat pentru meritul de a

¹ OGI, 339, îndeosebi r. 54 urm.: θελμιμῶνων ἡμ[ῶν] ἐξ ἐτῶν πλειόνων διὰ τὰς Θρακικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τοῦ περιστάντας τὴν πόλιν πολέμου, ἐν οἷς ἀπήχθη μὲν τὰ ἀπὸ τῶν ἀγρῶν πάντα, ἀπορος δὲ ἡ πλείστη χώρα ἐγένετο, ἀλ' ἐπιτιγνόμεναι κατὰ τὸ συνεχὲς ἀφοραὶ τοῦ σίτου εἰς ἀπορίαν κατὰ κοινόν τε τὸν δῆμον ἤγαγον καθ' ἰδίαν τε ἕκαστον τῶν πολιτῶν... κτλ.

² La Histria, în sec. II, din lipsă de fonduri în casa publică, dobînzile unui împrumut de 300 stateri contractat de cetate la un calatian, Hephæstion al lui Matris, ajung să întrecă cu mult suma împrumutată, cum rezultă din decretul publicat și studiat de mine în *Contribuții*, p. 13—44 (= *Epigr. Beiträge*, p. 11—34), reeditat acum și în SEG, XVIII, 289. O situație asemănătoare se întîmplă în zilele lui Protogenes la Olbia, unde, din cauze ce nu se deosebesc în esență de cele de la Histria, odoarele sfinte ale cetății sînt zălogite la un cămătar pentru neînsemnata sumă de 100 stateri de aur: τῶν τε ἀρχόντων θέντων τὰ ἱερὰ ποτήρια εἰς τὴν τῆς πόλεως χρεῖαν πρὸς Πολύχαρμον πρὸς χρυσοῦς ἑκατὸν καὶ οὐκ ἔχοντων λύσασθαι, ... αὐτὸς (scil. Προτογένης) ὑπεραπόδους τοὺς ἑκατὸν χρυσοῦς ἐλύσατο (IPE I² 32, fr. A, r. 15—20).

³ *Hist.*, IV 38, 5. Cf. Rostovtzev, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford, 1941, II, p. 674—675; III, p. 1462, n. 20.

fi cedat cetății o încărcătură de grâu în condiții avantajoase¹ datează din prima jumătate a sec. al II-lea, dar că încă din sec. al III-lea situația cetății era de așa natură încât devenise necesară organizarea unui serviciu de aprovizionare a populației, funcționând cu ajutorul bănesc al evergeților de toată mâna. Aluzii mai mult sau mai puțin explicite la instituția numită *σιτωνία* se citesc într-o serie de inscripții din sec. III/II și cu deosebire în decretul în cinstea unui preot al Zeilor din Samothrake, *Διονύσιος* [*Ἴσ*]τρού², lăudat pentru meritul de a fi împrumutat vistieriei o sumă importantă menită să asigure — prin constituirea de rezerve de grâne — ceea ce textul numește «hrana și mîntuirea populației» (*τροφὴν καὶ σωτηρίαν τοῦ δήμου*).

Nu insist asupra altor aspecte ale crizei abătute asupra Histriei elenistice³. E de ajuns să relev că, măcar în parte, aceasta era provocată de schimbările petrecute în structura societății indigene din Dobrogea, și îndeosebi de presiunea exercitată asupra cetăților de pe litoral de geții și tracii deveniți conștienți de propria lor forță și, totodată, de slăbiciunea adversarului. Nu e desigur o întimplare faptul că, la o dată ce corespunde aproximativ întîiilor mențiuni într-un document histrian ale greutăților întîmpinate de populație în domeniul aprovizionării, Zalmodegikos face orașului favoarea de «a-i restitui veniturile». Tot așa cum nu poate fi o întîmplare împrejurarea că vremea cînd cutare everget se mîndrește de a-și fi ferit concețtenii de foame e tocmai cea descrisă în decretul de cinstire a lui Agathocles, ale cărui indicații cu privire la starea Histriei în sec. II confirmă întru totul impresia lăsată de parcurgerea inscripțiilor publicate începînd din 1954.

În această privință se poate merge pînă a afirma că — cu excepția numelor proprii și a cîtorva amănunte ce nu puteau fi desigur imaginate — nici una din informațiile de ordin general oferite de documentul pe care-l analizăm nu e pe de-a-ntregul nouă. Nici incursiunile — *ἐπιδρομαί* (r. 41), al căror invariabil efect era de a împiedica pe locuitorii domeniului orașenesc de a-și vedea liniștiți de treburi; nici așa-numiții *πειράται* (r. 9, 37), strecurîndu-se pe neașteptate, grăbiți să culeagă cît mai multă pradă înainte ca apărătorii teritoriului să fi prins de veste; nici amenințarea repetată an de an de a distruge holdele în preajma recoltei (r. 11, 27, 30), spre desperarea proprietarilor de loturi, — nimic din toate acestea nu e nou în ochii istoricului regiunilor pontice, deprins să vadă aceleași cauze pricinuind aceleași urmări în relațiile dintre greci și tracii ori în acele dintre greci și sciți, pe țarmul apusean ca și pe țarmul septentrional al Mării Negre.

Există totuși un aspect al situației ce se cere subliniat, cu toate că și în acest caz nu-i vorba de un fenomen necunoscut în raporturile dintre coloniștii greci și

¹ *Dacia*, III — IV, 1927/32, p. 400, nr. 3, r. 3: [ὁ δεῖνα Διοσκουρί]δου Καρχηδό-ν[ιος σίτον μεταπεμπόμενος] εἰς τὴν πόλιν, παρακληθεὶς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ δήμου...]. Cum am mai scris-o cu alt prilej (*Dacia*, N.S., V, 1961, p. 310, n. 15), nu mi se pare fericită întregirea documentului încercată de J. Șifman, VDI, LXVI, 1958, p. 118 — 121.

² *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 308. Alte știri despre organizarea *sitioniei* la Histria, în *Contribuții*, p. 30, 61 urm. (= *Epigr. Beiträge*, p. 24, 47 urm.).

³ În această ordine de idei, important de reținut e mai ales faptul că nu ne găsim înaintea unor neajunsuri explicabile prin împrejurări locale (care, evident, nu lipsesc, dar nu sînt decisive), ci a unui fenomen comun cetăților pontice în general, de-a lungul ultimelor secole ale epocii elenistice, cum am încercat s-o dovedesc în mai multe rînduri în studiile mele. Cf. *Contribuții*, p. 40 urm., 60 urm. (= *Epigr. Beiträge*, p. 31 urm., 46 urm.) și, pentru situația la Olbia, N. V. Șafranskaia, VDI, 1951, 3, p. 9 urm.

vecinii lor pontici. Fac aluzie la faptul că, departe de a se fi redus mereu și pretutindeni la o stare de neînduplecată dușmănie, aceste relații par să fi îmbrăcat nu o dată forma unor acorduri de durată, chiar dacă repuse în discuție ori de câte ori o schimbare sta să se producă în echilibrul de forțe sau în configurația politică a regiunilor amintite. Asemenea acorduri — pomenite în texte sub numele de *συνθήκαι*, cînd nu sub acel de *ὁμολογίαι* — ne erau și ele cunoscute uneori din izvoare literare, altele din inscripții. Nu se poate trece cu vederea, în această ordine de idei, înțelegerea încheiată la sfîrșitul sec. al IV-lea între coloniile din Scitia Mică și barbarii vecini în scopul de a lupta împotriva lui Lysimach, stăpînul din acel moment al Dobrogei¹. În veacul următor, bizanținii cad la învoială cu celtii din Tylis pentru a-și pune la adăpost de incursiuni cetatea și teritoriul. Informațiile păstrate de Polibiu cu privire la tributul pe care cei dintii erau înuțiți să-l plătească celor din urmă (și pe care galații aveau să-l sporească succesiv pînă la cifra fabuloasă de 80 talanți anual²) sînt deosebit de prețioase nu numai în măsura în care ne fac cunoscută starea precară a finanțelor Bizanțului la sfîrșitul secolului al III-lea, dar, mai ales, pentru că prin precizia și claritatea lor ne permit să interpretăm corect situații pe care laconismul ori starea fragmentară a documentelor epigrafice nu ne-ar fi permis să le înțelegem.

Dacă, bunăoară, tratatul dintre Sadalas și Mesambria³ ne-ar fi parvenit întreg, e limpede că alături de descripții privitoare la soarta corăbiilor naufragiate pe tărîmul controlat de rege am fi citit în el și altele, garantînd mesambrienilor libera folosință a propriului teritoriu. Tot așa, dacă decretul din Apollonia în cinstea lui Rhaiscuporis, fiul unui βασιλεύς Cotys altminteri necunoscut, n-ar fi redus la cîteva frînturi⁴, am fi putut desigur afla cu amănunte că odrasla regală fusese obligată să trăiască printre greci pentru a garanta cu propria-i persoană înțelegerea încheiată între Cotys și orașul de pe coastă: *ἐξαπ[ω]σταλεις ὑπὸ τοῦ πατρὸς καθ' ὁμήρειαν*.

Dar, ca să revenim la tribulațiile Histriei de-a lungul aceleiași perioade, am semnalat mai sus faptul că în inscripții fragmentare din sec. al II-lea se surprind aluzii la negocieri purtate de împuterniciți ai cetății cînd cu barbari din ceea ce un document contemporan numește *πρόσχωρος Θραική*, cînd cu alții, așezați undeva în direcția «fluviului»⁵. Într-o inscripție dobrogeană, termenul nu poate însemna decît «Dunărea», și e tocmai înțelesul pe care în sec. I i-l atribuie decretul pentru Aristagoras, fiul lui Apaturios, acolo unde ni se spune despre acesta că din

¹ Diodor, *Bibl. hist.*, XIX 73, 2: Καλλαντιανοὶ κατοικοῦντες ἐν τοῖς ἐν ἀριστερᾷ μέρσει τοῦ Πόντου καὶ φρουρὰν ἔχοντες παρὰ Λυσιμάχου ταύτην ἐξέβαλον καὶ τῆς αὐτονομίας ἀντείχοντο. ὡσαύτως δὲ τὴν τε τῶν Ἰστριανῶν πόλιν καὶ τὰς ἄλλας τὰς πλησιοχώρους ἐλευθερώσαντες συνέθεντο συμμαχίαν ὡς κοινῆ πολεμεῖν τῷ δυνάστη· προσελάβοντο δ' εἰς τὴν φιλίαν τῶν τε Θρακῶν καὶ Σκυθῶν τοὺς ἰσοροῦντας, ὥστε τὸ πᾶν εἶναι σύστημα βάρους ἔχον καὶ δυνάμενον ἀδραῖς δυνάμεσιν ἀντιτάσσεσθαι.

² *Hist.*, IV 46, 3—4: κρατήσαντες τῶν Θρακῶν, καὶ κατασκευασάμενοι βασιλῆιον τὴν Τύλιν, εἰς ὄλοσηρὴν κίνδυνον ἦγον τοὺς Βυζαντίους. Κατὰ μὲν οὖν τὰς ἀρχὰς ἐν τοῖς ἐφόδοις αὐτῶν . . . δῶρα διετέλουν οἱ Βυζάντιοι διδόντες, ἀνὰ τρισχιλίους, καὶ πεντακισχιλίους, ποτὲ δὲ καὶ μυριάσις χρυσοῦς . . . Τέλος δ' ἠναγκάστησαν ὑγδοήκοντα τάλαντα συγχωρῆσαι φόρον τελεῖν κατ' ἐνιαυτόν . . .

³ IGB, I 307. Cf. G. Mihailov, BIAB, XIX, 1955, p. 149—165, și observațiile lui L. Robert, *Rev. Phil.*, XXXIII, 1959, p. 216.

⁴ IGB, I 389. Cf. G. Mihailov, în *Athenaeum*, XXXIX, 1961, p. 41.

⁵ *Histria I*, p. 498, nr. 4 și p. 523, nr. 14.

însărcinarea concetățenilor săi a îndeplinit mai multe misiuni... πρὸς τοὺς κρατοῦντας τῆς χώρας καὶ τοῦ ποταμοῦ βαρβάρους¹. Cît privește rostul acestor călătorii, putem fi siguri că nu ne înșelăm presupunînd că în cele mai multe cazuri trebuie să fi avut ca scop aranjamente menite să asigure cetății libera folosință a posesiunilor ei teritoriale.

Sub acest raport, decretul în cinstea celor trei πρόσβεις trimiși să negocieze cu Zalmodegikos ne-a adus știri prețioase, dîndu-ne puțința să cunoaștem două din problemele pe care solii erau trimiși să le rezolve: repatrierea unui mare număr de ostateci (ὁμήρους ὄντας πλείους ἢ ἐξήκοντα) și restituirea către cetate a unor venituri pe care documentul se mulțumește să le indice cu un termen general: τὰς προσόδους συνέπεισαν ἀποδοῦνα[ι α]ὐτὸν τῶι δήμωι². Așa fiind, și ținînd seamă de ansamblul situației istorice în lumea tracă la sfîrșitul sec. al III-lea, am crezut a putea susține:

1° că între Zalmodegikos și colonia milesiană de la gurile Dunării a trebuit să existe o înțelegere potrivit căreia, în schimbul unui φόρος anual sau a altor vărsăminte periodice, căpetenia getă garanta histrienilor exploatarea nestingherită a teritoriului orășenesc, poate chiar circulația liberă a oamenilor și a mărfurilor în ținuturile de el stăpînite;

2° că o astfel de învoială între un dinast localnic și locuitorii unui oraș grec nu constituie cîtuși de puțin un fapt izolat, dat fiind că mențiunea unor acorduri analoge stăruie în inscripții descoperite fie pe țărmul de nord, fie pe cel de apus al Mării Negre;

3° că, în aceste condiții, trebuie să ne așteptăm ca descoperiri ulterioare să ne aducă noi deslușiri asupra raporturilor existînd în epoca elenistică între coloniile grecești de pe litoralul dobrogean și căpetenii gete de pe ambele maluri ale Dunării.

De cînd aceste rînduri au fost scrise, așteptarea pe care o exprimă a fost în bună măsură împlinită prin publicarea decretului în cinstea lui Agathocles, a cărui bogată motivare aruncă lumini interesante asupra situației interne ca și asupra relațiilor externe ale Histriei în preajma anului 200. Ca să mă opresc numai asupra legăturilor din afară, trebuie să observ că toate noile informații întăresc culorile întunecate în care -- pornind de la documente epigrafice mai de mult cunoscute -- am schițat situația orașelor pontice la sfîrșitul epocii elenistice. Importanța primordială acordată punerii în valoare a teritoriilor orășenești (altfel spus caracterul precumpănitor agricol al economiei fiecăruia), ca și pedicile întîmpinate în strădania de a-și asigura existența, — trăsături proprii, între altele, situației Histriei în ultimele veacuri i.e.n., — dobîndesc un relief extraordinar în lumina precizărilor aduse de documentul aci analizat. În special anarhia politică instaurată în lumea tracă după desființarea de macedoneni a primului stat odrys (agravată, la sfîrșitul sec. III, prin dispariția regatului celt din Tylis) se reflectă în decretul în cinstea lui Agathocles într-un chip care recheamă în minte tragica luptă susținută de Bizanț pentru apărarea teritoriului împotriva atacurilor repetate ale barbarilor vecini. O dată asistăm la incursiunile unor bande de jefuitori numiți în text *πειράται*, care nu ascultă de vreo autoritate superioară și pe care redactorul documentului îi deosebește cu grijă de trupele mai mult sau mai puțin regulate comandate de

¹ *Syll.*³, 708, r. 44—46. Cf. *Syll.*³, 762, r. 22—24.

² *Epigraphische Beiträge*, p. 78 (= SEG, XVIII 288), r. 9—10 și 11—13.

Zoltes. Acești « tâlhari » izbesc în cete mici și principala lor păsă de izbîndă stă în rapiditatea cu care se mișcă. Altfel, e de ajuns să se dea alarma pentru ca detașamentul de arcași-mercenari comandați de Agathocles să izbutească a-i pune pe fugă, salvînd recolta: [δι]ε[φύ]λαξε τήν τε χώραν καὶ τὰ θέρη ἐποίησε[ν] τοὺς πολίτ[ας ἀ]βλαβῶς συναγαγεῖν (r. 12—14). Și iarăși: αἰσθόμεν[ος] δὲ συναγωγὴν τινα γινομένη[ν] περ[ὶ] αὐτῶν πλείω[ν]ων, ἐν[έδει]ξε μ[ὲν] τῶι Ζόλτηι, ἐνεφάνισε[ν] δ' ἀνε[λ]θῶν καὶ τοῖς πολ[ι]ταῖς, δι[ὲ]ρ ὁ συνέβη τήν ἐπιβουλήν αὐτ[ῶν] ἀ[π]ρακτον [γ]ενέσ[θαι] (r. 36—39).

Față de astfel de πειράται, care străbat ținutul dînd lovituri la întîmplare, tracii strînși în jurul lui Zoltes (Θραικῶν τε τῶ[ν] πε[ρὶ] Ζ[όλτην]) reprezintă un grad superior de organizare politică și militară. În partea pastrată a decretului, cetei lor i se spune « oaste » (στρατόπεδον), iar căpeteniei, Zoltes, în două rînduri, ἄρχων. Cît se poate judeca, e vorba de dinastul unui ținut trac necunoscut¹, nu de ajuns de însemnat pentru a merita titlul de βασιλεύς dar dispunînd de suficiente forțe pentru a amenința cetăți ca Histria și Bizone, chiar cu riscul de a intra în conflict cu protectorul acestora, Rhemaxos. Ceea ce pare să urmărească nu-s, oricum, cuceriri teritoriale. În cuprinsul documentului, nimic nu ne îndreptățește să credem că Zoltes ar fi avut de gînd să ocupe statornic vreunul din orașele de pe coastă, iar dacă în r. 26 citim că la un moment dat asedia Bizone (Βιζώνην μὲν πολιορκούτων τήν τε χώραν πορθο[ύ]ντων), avem temei să credem că gîndul lui era nu să-și asigure controlul acestui port, ci pur și simplu să-l prade. Pentru aceleași motive, nicicînd nu încearcă să ocupe Histria: se mulțumește să-i jefuiască teritoriul sau să-i stoarcă subsidii amenințînd pe locuitori cu distrugerea recoltei.

Cum e ușor de văzut, se repetă întocmai situația Bizanțului amenințat din toate părțile de vecini. Și, precum bizantinii, histrienii folosesc și ei cînd armele, cînd negocierile, pentru a obține de la Zoltes să le cruce holde și să-i îngăduie să-și facă secerișul. Potrivit indicațiilor decretului, Agathocles și-ar fi cîștigat merite tocmai în această privință, izbutind să convingă pe vrăjmaș să se mulțumească de fiecare dată cu sume pe măsura resurselor cetății. Din cele două pasaje unde se vorbește de asemenea servicii, cel dintîi e atît de corupt încît mi se par anevoie de admis nu numai cifra restituită în lacuna rîndului 24, dar și interpretarea propusă de editor rîndurilor 20—25, în general². Dimpotrivă, cel de-al doilea pasaj, referitor

¹ Ceea ce se poate spune cu certitudine în această privință, e că venea de departe, și anume dinspre sud sau sud-est. În r. 14 urm. se arată că Zoltes și ciracii săi *pătrund* în Scitia ([π]αραγί[ν]ου[με]νον εἰς τε τήν] Σκυθίαν), de unde rezultă că așezarea lor obișnuită era undeva în afară de hotarele acesteia, fără ca totuși să fie vorba de un ținut situat în nordul Dunării, în care caz (ca în cazul lui Rhemaxos) s-ar fi făcut mențiune de trecerea lor peste fluviu. De altă parte, că locul lor de baștină era la o distanță relativ mare de Histria, despărțit de aceasta printr-o întreagă serie de triburi, se poate înțelege din r. 17—19, unde redactorul decretului subliniază insistent primejdiile înfruntate de Agathocles în exercițiul misiunii sale: ἀ[ί]ρθε[ι]ς πρεζβευτῆς ἀ[π]ε[δ]ήμησεν [δι]ὰ τῆς] πολεμίας ἔθνη πλεῖονα διελθῶν ο[ὐ]δένα κίν]δυνον ὑπ[ὸ]στειλ[ά]μενος...

² Contestabilă, în orice caz obscură, mi se pare în special reconstituirea r. 24—25, traduse de editor: « et avec ceux-ci il s'est dépêché de les... que la cité remette cinq [talents] afin qu'ils concluent avec la cité un traité concernant l'approvisionnement » (p. 187—188). Ținînd seamă de context, e evident că, oricare ar fi sensul celorlalte crimpeie de frază, βίος nu poate să însemne « approvisionnement », ci « mijloace de trai, hrană ». Tracii nu se angajează să *aprovizioneze* cetatea, ci o lasă numai să-și asigure singură subzistența: altfel spus, se abțin de a stînjiți ocupațiile pașnice ale locuitorilor.

la evenimentele petrecute ceva mai târziu, dacă nu chiar în anul următor¹, e perfect conservat, ceea ce ne permite să înțelegem o dată pentru totdeauna ațit modul de comportare al tracilor, cît și reacțiunea adversarilor lor greci. Cei dintii năvălind pe teritoriul orașului Bizone și ostenindu-se să asedieze cetatea, histrienii, fără să fie direct amenințați dar cu gîndul la viitor, trimit pe Agathocles în întîmpinarea lui Zoltes cu misiunea să răscumpere « după cuviință » (altfel spus, cît va putea mai ieftin) invulnerabilitatea recoltei și a teritoriului: αἰρεσεῖ[ς] πρεζ-βευτῆς καὶ ἀπο(ι)δημήσας ἐπὶ τὸ στρα[τόπ]εδον, τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χώραν καὶ τὰ θέρη, ἐπεισ[ε] Ζόλτην καὶ τοὺς Θραϊκας, ἀπὸ χρυσῶν ἐξ[ακ]οσίων, μ[ὴ] ἐμβα[λ]εῖν εἰς τὴν χώραν μῆτε ἐγγίσειαι τῆς πόλεως, δι' [δ] συνέ[βη] τούς π[ο]λιτας [κ]υριεῦσαι πάντων [τ]ῶν ἀπὸ τῆς χώρας κα[ρ]πῶν . . .] (v. 27-33).

Graba de a cumpăra pacea ori de cîte ori lucrul era cu putință se explică prin inferioritatea militară a unei cetăți care, la nevoie, putea organiza o miliție în stare să țină piept vrăjmașului (așa cum rezultă, bunăoară, din r. 40—46 ale textului), dar care nu putea trăi în permanență pe picior de război², nici nu se putea bizui exclusiv pe trupa de mercenari-arcași, buni cel mult s-o apere de « tîlharii » pomeniți cu alt prilej. În aceste condiții, se înțelege că pentru a-și vedea nestingheriți de treburi histrienii se resemnează să plătească, după cum se înțelege că pentru a evita surprize neplăcute caută să încheie acorduri de durată în special cu dușmanii cei mai de temut. Zoltes numărîndu-se printre aceștia, nu-i de mirare că-l vedem pe Agathocles însărcinat să trateze cu el refnoirea anumitor ὁμολογίας καὶ συνθή[κας], al căror obiect nu-i greu de ghicit³. De altă parte, nu trebuie să ne surprindă faptul că asemenea învoieli nu erau întotdeauna respectate și că, într-o împrejurare ce avea să dea prilej evergetului să facă și dovada capacităților lui militare, tracii își călcaseră angajamentele cele mai solemne: [παραβά]ν[τ]ων δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς δ[ρ]κ[ο]υς καὶ τὰς ὁμολογίας καὶ π[ο]ιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ᾶς] συνεχε[ῖ]ς, αἰρεσεῖς (scil. Ἀγαθοκλήης) ὑπὸ τοῦ [δ]ήμο[υ] στρα[τη]γός ἐπὶ τῆς [χ]ώ[ρ]ας [αὐ]τοκράτωρ, λαβὼν τ[ῶ]ν τε π[ο]λιτῶν ἐ[θελ]οντάς στρατιώτας καὶ τῶν συμφευγόν[των] β[α]ρβάρων εἰς τὴν πόλιν, διετήρησεν ἀσφαλῶς τὴν τε χώρα[ν] καὶ τὰ . . . θέρη μέχρι τῆς διαβάσεως τοῦ β[α]σιλέως (r. 40—46).

Dacă mai era nevoie, rîndurile citate fac dovada că printre mijloacele susceptibile să le asigure securitatea, histrienii dispuneau de unul extraordinar: protecția unui βασιλεύς, Rhemaxos, destul de puternic pentru a se face ascultat de căpetenii de mai mică anvergură și, totodată, dispus să întrețină cu grecii raporturi a căror natură merită să ne rețină atenția.

¹ Ipoteza după care întîmplările expuse în r. 8—25 s-ar fi petrecut fără întrerupere în patru campanii succesive mi se pare neîntemeiată, în orice caz anevoie de dovedit. Sigur e doar că în înșirarea meritelor lui Agathocles redactorul documentului urmează o ordine cronologică: încolo, concizia cu care se exprimă ne împiedică să înțelegem dacă faptele relatate s-au urmat nemijlocit. Un interval mai mare în desfășurarea evenimentelor e, oricum, subliniat în r. 25 (μετὰ δὲ ταῦτα) și 40—41: τῶν Θρ[αι]κῶν [π]οιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ᾶς] συνεχε[ῖ]ς . . .

² Cf. studiul citat mai sus, p. 142, nota 2.

³ Vezi textele din Polibiu reproduse în notele 4 și 5, p. 146, cu comentariul meu, p. 147; de asemeni, cele spuse la p. 153 cu privire la raporturile dintre oblieni și Saitapharnes. În textul pe care-l analizăm, natura învoielilor încheiate de histrienii cu Zoltes rezultă din r. 29—30, unde scopul uneia din misiunile lui Agathocles e indicat limpede (τῶν πολιτῶν αὐτῶι πρόσταγμα δόντων [κα]τὰ τρόπον ἐξαγοράζειν τὴν χώραν καὶ τὰ θέρη) și 40—41, unde se subliniază călcarea de către tracii a unor acorduri solemne: [παραβά]ν[τ]ων δὲ τῶν Θρ[αι]κῶν τοὺς δ[ρ]κ[ο]υς καὶ τὰς ὁμολογίας καὶ π[ο]ιο[υ]μένων ἐπιδρομ[ᾶς] συνεχε[ῖ]ς . . .

În această ordine de idei, primul lucru ce trebuie pus în lumină e împrejurarea că, în ciuda unei lacune supărătoare, în care s-a pierdut cuvântul servind să caracterizeze legătura dintre Rhemaxos și cetățile grecești ale « Sciției », natura raportului dintre cele două părți nu poate fi pusă la îndoială. Vorbind de primul atac pornit de Zoltes împotriva cetăților de pe litoralul dobrogean, decretul lasă să se înțeleagă că acestea se considerau sub ascultarea lui Rhemaxos: ... τὰς [ἔ]λληνίδας πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ βασι]λέα Ῥήμαξον. Și, măcar că [τασσομένα]ς e o coniectură a editorului, și în ciuda faptului că participiul e puțin cam lung pentru lacuna pe care o acoperă la sfârșitul r. 16, cel puțin ca noimă întregirea mi se pare bună: ceea ce redactorul a ținut să exprime în acest loc e fără îndoială raportul de subordonare politică în care orașele în discuție se găseau față de « regele » de dincolo de fluviu. Asupra acestui punct, vom avea de altminteri să revenim. Pentru moment să reținem amănuntul că dacă în restricția lor grecii se adresează lui Rhemaxos, o fac pentru că acesta e oarecum sprijinitorul lor firesc. Mai mult, ajutorul pe care-l primesc le e datorat pe temeiul înțelegerii care cere ca în schimbul tributului pe care orașele îl plătesc regelui, acesta să le aperse împotriva oricui ar încerca să le tulbure tihna.

Astfel, dar, la data decretului în cinstea lui Agathocles, Histria era ținută să-i plătească lui Rhemaxos în cadrul alianței sume mai mult sau mai puțin însemnate. Că nu-i vorba de vărsăminte excepționale, ci de un adevărat φόρος, plătitibil la date fixe (foarte probabil după strînsul recoltei), mi se pare a rezulta din r. 47—48, unde vedem cum într-o împrejurare dată regele trimite vestitori să ceară orașului banii ce i se cuvin: ... ἀποστελ[αντος] (scil. τοῦ βασιλέως) ἀγγέλου[ς καὶ ἀπ]αιτοῦντος τὸν φόρον. La rîndul lor, histrienii, neputîndu-și onora angajamentele din pricina stării de război (τῆς χώρα[ς οὐ]σης ἐμ πολέμῳ), imploră pe Rhemaxos să-i ajute să scape de dușmani. Ajutorul e acordat (e vorba de un escadron de 100 de călăreți), dar se dovedește insuficient. De aceea, pornind din nou în misiune, Agathocles pretinde și obține de la fiul regelui o trupă mai numeroasă, cu ajutorul căreia vrăjmașii sînt puși pe fugă: τῆ[ς τ]ε χώρας οὐσης ἀφυλάκτου, αἰρ[εθεῖς] πρεζβευτῆς πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ βασιλέως... [ἔπεισεν αὐτὸν δοῦναι προφυλ[ακῆ]ν ἰπ[πέ]ων ἑξακοσίων οὐ[τοι δὲ ὑπερέχον]τες τῶν στρατοπ[έδ]ω[ν] [κατεν]ικῶν τὸν τε [ἄρχοντα (?) αὐτῶν Ζό]λτην (r. 53—57).

Abia dacă trebuie să relev în ce măsură evenimentele aci rezumate recheamă în minte situații cunoscute pe calea unor documente epigrafice provenind din cetăți de pe coasta tracă sau de pe coasta scitică a Mării Negre. Va fi de ajuns să amintesc, în această ordine de idei, legăturile existente în zilele lui Protogenes, în sec. al III-lea î.e.n., între olbiopoliți și regele Saitapharnes, prea cunoscut pentru a fi necesar să ne oprim asupra lor¹. Mai de folos mi se pare să pun în lumină împrejurarea că, în ochii histrienilor, Rhemaxos trebuie să fi făcut figură de personaj important: în textul pe care-l comentăm numele lui e invariabil însoțit de titlul βασιλεύς; o seamă de orașe îi plătesc tribut și se bucură din parte-i de un sprijin care, de multe ori nominal, îmbracă în unele cazuri aspectul unei προφυλακῆ: corp expediționar, dacă nu garnizoană propriu-zisă. Fără teamă de a ne înșela, putem deci socoti relațiile dintre Histria și rege nu ca o alianță ocazională, inspirată de nevoi trecătoare, ci ca o adevărată legătură politică, decurgînd dintr-un tratat ce trebuie să fi comportat deopotrivă clauze economice și militare. În această privință,

¹ IPE I² 32, fr. A, r. 34 urm., 83 urm.

expunerea de pînă aci a adus o seamă de precizii. Nu voi reveni asupra lor, ci, înainte de a sîrîși, voi zăbovi asupra întrebării importante între toate: peste ce locuri stăpînea Rhemaxos, în alți termeni care va fi fost obîrșia regelui și a supușilor peste care-și exercita stăpînirea? Fără îndoială, problema e din cale afară de anevoioasă. De aceea, mai curînd decît o demonstrație definitivă, scopul urmărit în cele ce urmează e de a pune în lumină elementele din text susceptibile să ducă la o dezlegare.

Aceste elemente sînt de două feluri: onomastice și topografice, vreau să spun că putem căuta răspuns la întrebările formulate pornind fie de la examenul numelor lui Rhemaxos și al fiului său, pomenit întîmplător în r. 54, fie de la indicațiile de ordin geografic ce pot fi spicuite în text.

Pentru a nu permite discuției să se rătăcească, observ fără întîrziere că pre-tinsul nume al fiului regelui, *Phradmon*, e o conjectură a editorului, sugerată de Gustave Glotz. Piatra prezintă în acest loc literele ΦΡΑ urmate de o hastă înclinată la dreapta¹, care poate indica de bună seamă un Δ, dar tot atît de bine un Α, un Λ sau un Μ. Așa fiind, a încerca o întregire cu elementele la dispoziția noastră mi se pare temerar. Țin să adaug, oricum, că din numeroasele lecțiuni posibile ΦΡΑ[ΔΜΩΝ] mi se pare cea mai puțin probabilă.

Rămîne numele lui Rhemaxos, pe care de la descoperirea inscripției unii cercetători l-au interpretat ca indicînd originea getică, alții originea scitică a personajului. Încă de curînd, pomenind din întîmplare decretul în cinstea lui Agathocles, L. Robert lăsa să se înțeleagă că, după el, Rhemaxos ar fi fost un rege scit². În schimb, de treizeci de ani, cu o impresionantă unanimitate istoricii romîni se pronunță pentru getismul regelui, pe care nu șovăie să-l considere drept căpetenia unei puternice uniuni de triburi din cîmpia munteană³. Asemenea formații politice ne sînt cunoscute de la sfîrșitul sec. IV, cînd Dromichaites respinge cu succes atacurile lui Lysimach⁴. Aproximativ un veac mai tîrziu, o anecdotă păstrată de Justin la scăpat de uitare numele lui Oroles, al cărui « regat » n-a fost localizat cu precizie dar ale cărui lupte cu bastarnii nu s-au putut petrece decît în părțile Dunării-de-jos⁵. În aceste condiții, și așteptînd ca descoperiri epigrafice viitoare să ne aducă informații precise, locul lui Rhemaxos printre regii transdanubieni e întrucîtva indicat: între Dromichaites și Oroles (sau îndată după acesta), cu multă probabilitate în jurul anului 200 î.e.n.⁶

În considerațiile ce preced am lăsat anume la o parte argumentul lingvistic, — altfel spus analiza numelui Rhemaxos, — pentru bunul motiv că de la deschiderea discuției s-au făcut în această privință, fără rezultate concludente, toate

¹ În starea actuală a lepezii (mai sus, p. 143, nota 2), orice posibilitate de control a acestor indicații e, din păcate, exclusă.

² Capitolul *Épigraphie*, în lucrarea colectivă *L'histoire et ses méthodes* (Encyclopédie de la Pléiade), Paris, 1961, p. 13 a extrasului. Cf. M. I. Rostovtzev, *Skythien u. der Bosporus*, I, p. 493, n. 1.

³ Cf., între alții, N. Iorga, *Istoria Romînilor*, I 1 (București, 1936), p. 230; R. Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 87–90 și *Istoria Romîniei*, I (București, 1960), p. 243–244.

⁴ Diodor, XXI 11–12; Pomp. Trogus, XVI prol., p. 125 Seel; Strabo, VII 3, 14 (p. 305); Paus., I 9, 6; Polyæn., VII 25. Cf. V. Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 57–65; F. Geyer, în *RE*, XIV, col. 6–7; G. Saitta, *ΚΩΚΑΛΟΣ*, I, 1955, p. 62–154.

⁵ Justin, XXXII 3,16. Cf. Pârvan, *Getica*, p. 67–68.

⁶ E și concluzia editorului, *op. cit.*, p. 208, după ce altă dată opinase pentru datarea activității lui Agathocles mai tîrziu, către 180 (CRAI, 1933, p. 124).

apropierile cu puțință¹. Prefer să-mi concentrez atenția asupra datelor geografice oferite de document, susceptibile să ajute la dezlegarea problemei.

Ca început, notez că pentru redactorul decretului Dobrogea e o parte a Scitiei. Vorbind de primul atac al trupelor lui Zoltes în direcția Histriei, el indică regiunea expusă prădăciunilor precum urmează: [π]αρχ[ι]ν[ο]μ[ένων] εἰς τε τὴν] Σκυθίαν καὶ τὰς. . . πόλεις τὰς [τασσομένα]ς ὑπ[ὸ] βασι]λέα 'Ρήμαξον (r. 15—17), ceea ce, evident, îndreptățește întrebarea dacă încă de la acea dată nu existau între Dunăre și mare unele din formațiile politice care în veacul următor aveau să cîștige regiunii numele de μικρὰ Σκυθία². După părerea mea, fără să fie exclusă, ipoteza e puțin probabilă, și cel mai puternic argument în acest sens ni-l oferă decretul însuși, care, expunînd evenimente petrecute de-a lungul unui întreg șir de ani, relatînd campanii desfășurate cînd în nordul și cînd în sudul regiunii, nu găsește nicicînd prilejul să menționeze existența pe aceste meleaguri fie și a unui rudiment de stat scit. După indicațiile oferite de document, partida se joacă între Zoltes, orașele grecești și Rhemaxos, iar cît privește pe acesta din urmă, avem temeiuri să credem că era tot atît de străin de pămîntul Dobrogei ca Zoltes însuși.

Spre convingere, n-avem decît să trecem în revistă pasajele din text unde i se menționează numele. În r. 45, referindu-se la ajutorul așteptat din partea « regelui », redactorul documentului scrie: μέχρι τῆς διαβάσεως τῆς τοῦ β[α]σιλέως. Ceva mai departe, în legătură cu aceleași evenimente, precizează: διαβάνας τε τοῦ βασιλέως εἰς τὸ [πέρα]ν (r. 46—47). În sfîrșit, în aceeași ordine de idei, alungarea călăreților regelui de către trupele lui Zoltes îi dă prilejul să insiste: [ἀ]ναχωρησάντων αὐτῶν [εἰς τὸ π[έ]ραν διὰ τοῦ [φ]όβου. . . (r. 52—53). În lumina acestor indicații, situația apare limpede: « regatul » lui Rhemaxos și reședința-i obișnuită nu sînt pe malul drept, ci pe malul stîng al Dunării: în Muntenia ori în Basarabia. Dacă vine din Muntenia, sînt toate șansele să fie get. Dacă trece în Dobrogea din nordul gurilor Dunării, posibilitatea de a ne găsi în fața unui scit nu-i cu totul exclusă. În această situație încurcată, există fie și o vagă posibilitate de a ajunge la o soluție? Cît mă privește, nu sovăi să răspund afirmativ, insistînd asupra faptului că într-o problemă atît de spinoasă orice element adus în discuție nu trebuie privit izolat, ci alături de toate celelalte pe care examenul situației istorice ne-a dat prilejul să le punem în lumină. Și acum iată faptul: trimis sol la rege într-o vreme de cumpănă pentru cetate, Agathocles, ni se spune, a pornit la drum . . . [κα]τὰ πλοῦν. Dar, adaugă documentul, și acest amănunt e făcut să ne intereseze îndeosebi, — dacă pentru a ajunge la destinație solul ia calea apelor, pricina e că drumul de uscat era tăiat, vrăjmașii stăpînind teritoriul: τῆς χώρα[ς] οὐ]σης ἐμ πολέμωι, αἰρε[θεῖς] πρεσβευτῆς καὶ ἀποδημήσα[ς] κατὰ πλοῦν, ἔπεισε τὸν [βασι]λέα 'Ρήμαξον δοῦναι εἰς [προ]φυλ[ακ]τῆν ἰ]ππεῖς ἑκα[τ]τόν (r. 48—51). Așa fiind, pentru cine ține seamă de faptul că pentru a trece în Basarabia sau pe tărîmul de nord al Mării Negre calea firească la dispoziția lui Agathocles era calea de apă, ca și pentru cine nu uită că din Histria spre Muntenia drumul cel mai scurt tăia transversal Dobrogea în direcția unuia din vadurile de la Hirșova sau Măcin, va fi greu să se sustragă impresiei că, îngrijindu-se să indice itinerariul urmat de sol, redactorul decretului își propunea să arate că acest itinerar *nu era normal*, și aceasta, fără îndoială, cu intenția de a pune mai bine în lumină curajul și spiritul de sacrificiu al evergetului.

¹ Vulpe, *Hist. anc. de la Dobroudja*, p. 89; Rev. Ét. roumaines, V—VI, p. 202—203.

² Strabo, *Geogr.*, VII 4, 5 și 5, 12.

Concluzia ar fi că ținta călătoriei întreprinse de Agathocles era Muntenia, nu Basarabia, și acest amănunt — adăugat la argumentele dintotdeauna invocate de predecesori — poate contribui, socot, fie și într-o mică măsură, la rezolvarea a ceea ce de treizeci de ani încoace n-a încetat de a fi pentru istoriografia noastră o *uexata quaestio*...

★

Nu pot încheia considerațiile pe care mi le-a prilejuit decretul în cinstea lui Agathocles, fără a sublinia o dată mai mult lumina pe care importantul document o aruncă asupra istoriei geților din Muntenia de-a lungul ultimelor veacuri î.e.n., ca și asupra legăturilor lor cu Dobrogea în cursul aceleiași perioade. Din acest punct de vedere, știrile pe care ni le aduce sînt tot atît de prețioase ca acele privind situația cetăților grecești de pe litoral, și mai neașteptate, de vreme ce dacă se exceptă scurta notiță a lui Justin despre Oroles, amintită înainte în treacăt¹, ori aluzia la misteriosul Rubobostes, care se citește într-un fragment din Trogus Pompeius², e pentru înția oară că ne găsim înaintea unui izvor explicit interesînd istoria politică a geților în sec. III/II î.e.n. Zic « explicit », pentru că în ce privește inscripția care ne-a păstrat numele lui Zalmodegikos, laconismul ei nu ne permite să spunem dacă stăpînirea acestuia se exercita pe malul drept sau pe malul stîng al Dunării, în Dobrogea sau în Muntenia. Pentru motive expuse în alt loc și asupra cărora n-am de gînd să revin, am ajuns la încheierea că prima părere se apropie mai mult de adevăr³. În același sens pledează lipsa oricărui titlu adaos numelui personajului, foarte explicabilă presupunînd că Zalmodegikos nu era un adevărat βασιλεύς al geților de dincolo de Dunăre, ci șeful mai modest al unei uniuni de triburi constituită undeva în nord-vestul Dobrogei. Cum au dovedit-o săpăturile arheologice, această regiune a fost dintotdeauna intens populată de geto-daci⁴; de altă parte, în sec. I î.e.n. izvoarele istoriografice menționează aci existența unor formații politice cărora li se atribuie cu generozitate epitetul de « regate »⁵.

Oricare ar fi însă adevărul în privința lui Zalmodegikos, în legătură cu care descoperiri viitoare ne vor aduce poate și alte știri, situația e limpede cînd e vorba de Rhemaxos, căruia decretul în cinstea lui Agathocles îi atribuie în mai multe rînduri titlul de βασιλεύς și al cărui « regat » era situat, fără îndoială posibilă, pe malul stîng al Dunării. Acesta e și motivul pentru care, începînd din 1931, majoritatea cercetătorilor n-a șovăit să vadă în el un get⁶. Dar interesul știrilor aduse de noul document pentru istoria ținuturilor de la Dunărea-de-jos, în jurul anului 200, nu se oprește aci. Ceea ce, pentru istoricul geților ca și pentru acel al coloniilor pontice, merită deopotrivă să rețină atenția sînt legăturile pe care decretul ne îngăduie să le ghicim între un rege de dincolo de fluviu și cetățile din Scitia Mică, legături a căror natură e limpede și care ne permit să înțelegem nu numai amestecul lui Rhemaxos în conflictul dintre Histria și Zoltes, dar și ceea ce nu trebuie să ne sfiim a numi de acum « politica pontică » a regilor geți, de la Dromichaites la Burebista.

¹ Mai sus, p. 154, nota 5.

² XXXII prol., p. 152 Seel, cu observațiile lui C. Daicoviciu, SCIV, VI, 1955, p. 50—51.

³ SCIV, XI, 1960, p. 44—49 = *Epigr. Beiträge*, p. 79—85.

⁴ Gh. Ștefan, *Contribuții arheologice la cunoașterea dacilor din Dobrogea de nord*, în Studii și Referate privind istoria Romîniei, București, 1954, I, p. 29—40.

⁵ Dion, LI 23—26, de completat cu informațiile sporadice din Ovidiu *ex Ponto*, I 8 și IV 7 și 8, comentate de Pârvan, *Gelica*, p. 96 urm.

⁶ Mai sus, p. 154, nota 3. Cf. totuși Robert și Rostovtzev, citați la p. 154, nota 2.

Cum e lesne de înțeles, e vorba aci de o problemă specială, pe care n-am de gând s-o tratez astăzi. Nu mă pot totuși dispensa de a observa că ipoteza unei dependențe politice a coloniilor grecești de pe litoralul dobrogean față de unii regi geți de pe malul stîng al Dunării e de natură să explice, pe de o parte, un conflict ca acel dintre Lysimach și Dromichaites¹, pe de alta, ajutorul militar oferit de « traci » grecilor din Pontul Stîng cu prilejul faimoasei lor revolte împotriva Diadohului². Ori cît de tainice ar fi pentru noi motivele care l-au împins pe Lysimach să treacă în două rînduri fluviul, cu rezultatele care se știu, e greu de crezut că a putut-o face, așa cum s-a susținut, cu simplul scop « de a-și întinde frontierele regatului dincolo de Dunăre »³. La fel cu predecesorii săi Filip și Alexandru, la fel cu August, trei veacuri mai tîrziu, Lysimach n-a putut să nu considere Dunărea drept hotarul firesc al unui regat pe care-l eucerise cu greu și pe care-l stăpînea încă și mai anevoie. Dacă, prin urmare, în două rînduri s-a hotărît să poarte război în locuri unde însuși Alexandru șovăise să se aventureze, în campania împotriva tribalilor⁴, și unde într-o vreme mai nouă Zopyrion își găsisse moartea împreună cu întreaga-i oaste⁵, e de presupus că măsura fi fost impusă. Pentru aceste motive înclin să cred că expedițiile împotriva lui Dromichaites se explică nu prin dorința lui Lysimach de a agonisi teritoriul noi în cîmpia munteană sau în Basarabia⁶, ci prin înverșunarea regelui get în apărarea propriilor « drepturi » asupra cetăților din Dobrogea, ale căror interese economice erau complementare cu ale sale și ale căror simpatii — cum o dovedise răscoala din 413 — nu mergeau nici ele spre orgoliosul rege al Traciei⁷.

În același sens sînt ispitit să interpretez și textul din Pausanias potrivit căruia, la capătul unor lupte indecise, Lysimach ar fi fost obligat să cedeze lui Dromichaites. . . τὰ πέραν Ἰστροῦ⁸. Departe de a crede, cum încearcă să ne convingă Geyer, că la încheierea păcii regele Traciei stăpînea în nordul fluviului unele teritorii pe care, pînă la urmă, a fost nevoit să le abandoneze, mi se pare firesc să presupunem că — după două războaie în care Lysimach fusese înfrînt dar care afectaseră și forțele lui Dromichaites — cei doi regi au căzut de acord ca Dunărea să le fie hotar pentru restul zilelor.

După moartea lui Lysimach și dispariția regatului Traciei, situația redevenea ceea ce fusese întotdeauna, cu alte cuvinte nimeni nu mai intervine — pentru a le influența — în raporturile dintre coloniile grecești și geții de pe cele două maluri ale fluviului. Pătrunderea celților în Balcani și întemeierea regatului din Tylis nu par să

¹ Mai sus, p. 154, nota 4.

² Mai sus, p. 149, nota 1.

³ Geyer, în *RE*, XIV, col. 6.

⁴ Arrian, *Anab.*, I 4, 8. Cf. Pârvan, *Getica*, p. 43—48, și U. Wilcken, *Alexandre le Grand* (tr. fr. Bouvier), Paris, 1933, p. 74—75.

⁵ Justin, XII 2, 16; Q. Curtius, X 1, 44, cu comentariul lui Pârvan, *Getica*, p. 49—50, după care înfrîngerea generalului macedonean s-ar fi produs « undeva în regiunea Moldovei sau a Basarabiei sudice ».

⁶ După E. Diehl, *RE*, VII A, col. 1861, Lysimach ar fi stăpînit statornic o parte din ținutul situat la nordul gurilor Dunării, inclusiv cetatea Tyras.

⁷ Despre dificultățile întîmpinate de Lysimach în administrarea cetăților grecești stăpînite de el în Europa și Asia, v. observațiile lui P. Roussel, în Glotz-Cohen-Roussel, *Hist. grecque*, IV 1 (Paris, 1938), p. 367—368. Despre politica lui financiară, aspră și exigentă, A. Andreades, în *Mélanges Paul Thomas*, Bruges, 1930, p. 6 urm.

⁸ I 9, 6. Cf. Geyer, *RE*, XIV, col. 6—7.

fi avut pentru regiunile situate la nord de Haemus importanța ce li s-a atribuit¹, iar cît privește Dobrogea, poate fi socotit sigur că n-a suferit nicicînd controlul ori autoritatea urmașilor lui Komontorios. Nici o descoperire arheologică, nici un document epigrafic nu ne dau prilej să constatăm prezența lor în Sciția Mică în sec. al III-lea. Dimpotrivă, tot ce se știe în această privință și unele constatări recente ne îndeamnă să credem că atîta vreme cît a durat regatul celților din Tracia amestecul lui în treburile grecilor din Dobrogea a fost inexistent, și inexistentă influența asupra dezvoltării social-economice a populației băștinașe².

În această ordine de idei, abia dacă mai trebuie să amintesc informațiile lui Memnon cu privire la războiul purtat în jurul anului 260 de bizantini împotriva histrienilor și calatienilor pentru stăpînirea portului Tomis³, război în care celții nu intervin nicicum, în ciuda faptului că totul ar fi trebuit să-i îndemne să prevină ori să înăbușe asemenea conflicte în cuprinsul sferei lor de influență⁴. Către aceeași vreme, dacă nu chiar înainte, o inscripție din Histria dovedește că locuitorii acestui oraș au acordat sprijin militar apolloniaților într-un război pe care aceștia îl purtau după toate probabilitățile chiar cu celții⁵. În sfîrșit, în ce privește populația locală, știrile aduse de «stela solilor» sînt cît se poate de semnificative, de vreme ce, așa cum am arătat-o în mai multe rînduri, ne dau puțința să afirmăm că în sec. al III-lea, într-o vreme cînd regatul din Tylis era încă în ființă, geții din nord-vestul Dobrogei dispuneau de formații politice independente în raport cu celții și destul de puternice pentru a-și impune voința grecilor de pe coastă.

În cele ce preced și în studiul închinat anume acestui subiect, m-am ferit, din lipsă de dovezi, să-mi însușesc ipoteza după care Zalmodegikos ar fi fost un βασιλεύς al geților de pe malul stîng al Dunării. Această prudență metodologică nu exclude posibilitatea ca personajul să fi domnit totuși undeva în Muntenia, fie pe întinsul Bărăgan, fie mai la vest, pe valea Argeșului, care de-a lungul epocii elenistice a

¹ În această privință, G. Mihailov, *La Thrace aux IV-e et III-e siècles av. notre ère*, în Athenaeum, XXXIX, 1961, p. 33 urm., în special p. 42–43.

² Mihailov, *art. cit.*, p. 42; Pippidi, *Epigr. Beiträge*, p. 85. În raport cu judecata exprimată în text, comentariul documentului pe care-l analizăm se remarcă prin tendința de a atribui celților în istoria Dobrogei elenistice un rol pe care nu-l confirmă izvoarele epigrafice, și încă și mai puțin descoperirile arheologice. E semnificativ, din acest punct de vedere, faptul că în susținerea tezei sale editorul citează — în afara cîtorva toponime atestate în primele secole ale erei noastre — numai fapte și împrejurări fără legătură cu regiunea care ne interesează: prezența britolagilor în nordul Basarabiei (Ptol., III 6, 15) sau atacul galaților împotriva Olbiei în zilele lui Protogenes (IPE I^o 32, fr. B, r. 5 urm.), ambele de pus în legătură nu — cum s-a crezut prea multă vreme — cu un raid spre nord al celților din Tracia (Camille Julian, Pârvan), ci cu o înaintare în direcția Ucrainei efectuată pe la nordul Carpaților și ale cărei urme au fost relevate în mai multe puncte de pe teritoriul Poloniei (Rostovtzev, *Skythien u. der Bosporus*, I, p. 465 urm.; J. Rosen-Przeworska, *Zabitki cellycké na zemiach Polski*, în Swiatowit, XIX, 1946–1947, p. 179–322).

³ FHG, III, p. 537 = Fr. Gr. Hist., III B 434, fr. 13.

⁴ Afirmația lui Niese (*Geschichte der griech. u. makedon. Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea*, II, Gotha, 1899, p. 137, n. 1), cum că în lupta împotriva adversarilor lor dobrogeni bizantinii ar fi folosit trupe de mercenari galați, e o ipoteză cu neputință de verificat. Și de s-ar adevăra, de altă parte, n-ar face decît să întărească teza după care — în bine sau în rău — autoritatea celților din Tracia nu s-a exercitat decît pe o rază mică, în jurul capitalei lor, Tylis.

⁵ V. Pârvan, *Histria IV*, p. 546, nr. 6, reeditată de D. M. Pippidi și Em. Popescu, în Dacia, N. S., III, 1959, p. 235, nr. 1. După părerea lui Pârvan, documentul ar fi «cel mai tîrziu din sec. al II-lea»; în realitate, cum a sugerat-o mai întîi Hr. Danov, BIAB, XII, 1938, p. 248–258, aspectul literelor indică fără îndoială prima jumătate a sec. al III-lea. În același sens, cf. și G. Mihailov, Athenaeum, XXXIX, 1961, p. 42.

fost una din cele mai active căi de pătrundere a influenței grecești în spațiul carpato-dunărean¹. În acest caz, cum e lesne de văzut, legăturile dintre Histria și Rhemaxos, așa cum ne sînt înfățișate în decretul pentru Agathocles, și-ar găsi un precedent răsunător în relațiile dintre Histria și Zalmodegikos, a cărui comportare față de orașul grec (în special marele număr de ostategi ținuți pe lângă sine, dar și dreptul pe care și-l arogă de a dispune de « veniturile poporului histrian ») îndreptățește concluzia că dinastul get exercita asupra cetății de pe țărmul lagunei Sinoc o *adevărată autoritate politică*.

Nu stăruim asupra cazului Rhemaxos, ale cărui multiple implicații ne-au reținut de ajuns atenția în paginile precedente. Prefer să trec direct la politica pontică a lui Burebista, care poate fi socotită ca o încununare a aspirațiilor de veacuri ale regilor de dincolo de Dunăre în direcția coloniilor grecești de pe țărmul apusean — și chiar nordic — al Pontului Euxin. Faptele sînt cunoscute, și ar fi de prisos să revin cu acest prilej asupra știrilor oferite de decretul dionysopolitan în cinstea lui Acornion², care pune în cuvenita lumină importanța regelui get în ansamblul lumii trace și mulțumită căruia aflăm că în ajunul bătăliei de la Pharsalus Burebista își oferise alianța lui Pompeius, în schimbul unor foloase a căror natură o putem doar ghici³. Prefer să mă opresc asupra textelor din Strabo și din Dion Chrysostomul privind atitudinea sa față de cetățile pontice, cărora, pentru exactitate, se cuvin adăugate mai multe documente epigrafice, precum și unele constatări de ordin arheologic făcute de curînd în așa-numita « zonă sacră » a Histriei.

Ceea ce rezultă din ansamblul acestor mărturii e, în primul rînd, faptul incontestabil că începînd de prin anul 55 și pînă la moartea sa, întîmplată în 44 î.e.n., Burebista a stăpînit toate coloniile grecești de pe țărmul stîng al Pontului, de la Olbia, la gura Bugului, la Apollonia, pe coasta tracă⁴. De bună seamă, toate aceste cuceriri nu s-au făcut într-o campanie, nici în același chip, în sensul că dacă unele din aceste orașe s-au grăbit să-i deschidă porțile (astfel, după toate probabilitățile, Dionysopolis, patria lui Acornion), altele — printre care Olbia, Histria, Mesambria — au încercat să-i opună o rezistență care a fost pretutindeni frîntă și care a avut ca urmare distrugerea totală sau parțială a acestor așezări. În această privință, pînă nu de mult dispuneam doar de informațiile oferite în al său Βορυσθηντικὸς de Dion Chrysostomul, care, vorbind pentru coborîtorii celor ce purtaseră război cu geții, arată limpede că în acea împrejurare o bună parte a cetății fusese prăpădită⁵. Mai de curînd, un examen atent al decretului în cinstea lui Aristagoras fiul

¹ Faptul a fost pus în lumină pentru întîia oară de V. Pârvan în importantul studiu *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Danube* (BSH, X, 1923, p. 23—47) și confirmat de săpăturile lui R. Vulpe la Popești: SCIV, VI, 1955, p. 239—264; *Materiale...*, III, p. 227—242; V, p. 339—347; VI, p. 307—321; VII, p. 321—336.

² *Syll.*³, 762.

³ *Syll.*³, 762, r. 31 urm.: πρὸς τε Γναῖον Πομπήτιον Γναίου υἱόν, αὐτοκράτορα Ῥωμαίων, ἀποσταλαῖς ὑπὸ βασιλείᾳ Βυραβεί[σ]τα πρεσβευτής, καὶ συντυχόν αὐτῶ... οὐ μόνον τοὺς ὑπὲρ τοῦ βα[σι]λέως χρηματισμοὺς διέθετο τὴν εὐνοίαν τὴν Ῥωμαίων πα[ρ]α[ρ]χόμενος τῷ βασιλεῖ, ἀ[λ]λὰ καὶ περὶ τῆς πατριδος τοὺς καλλίστου[ς] διέθετο χρηματισμοὺς...

⁴ Strabo, *Geogr.*, VII 3, 11: ἤδη δὲ καὶ Ῥωμαῖοις φοβερὸς ἦν (Βοιρεβίστας), διαβαίνων ἀδεῶς τὸν Ἰστρον καὶ τὴν Θράκην λεηλατῶν μέχρι Μακεδονίας...

Dion Chrysost., *Or.*, XXXVI 4: εἰλον δὲ καὶ ταύτην Γέται καὶ τὰς ἄλλας τὰς ἐν τοῖς ἀριστεροῖς τοῦ Πόντου πόλεις μέχρι Ἀπολλωνίας.

⁵ Cf. K. Treu, *Zur Borysthenitica des Dion Chrysostomos*, in *Griechische Städte u. einheimische Völker des Schwarzmeergebietes*, Berlin, 1961, p. 137—154, care folosește rezultatele celor mai noi săpături întreprinse de arheologii sovietici.

lui Apaturios, atribuind acest important document jumătății de-a doua a secolului I î.e.n., a permis raportarea informațiilor pe care le cuprinde despre situația internă și externă a Histriei la anii de frământări când orașul a fost nu numai prădat, dar, cel puțin pentru un timp, și ocupat de geți, împreună cu ținutul vecin¹. În textul pe care-l citim, această realitate dureroasă e oarecum atenuată de modul de exprimare al redactorului, care, evocînd amintiri triste și de altminteri cunoscute, recurge la aluzii, vorbind, de pildă, de «nenorocirea abătută asupra orașului» (ἡ κατασχοῦσα τὴν πόλιν περιστάσις), distrugerea zidului de înconjur (ἀπειχίστου τῆς πόλεως ὑπαρχούσης), în sfîrșit de «vremurile grele» prin care treceau orașul și ținutul (τῶν αὐτῶν καιρῶν τὴν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν κατεχόντων)². Interpretarea corectă a acestor pasaje a sfîrșit totuși prin a se împune, nu numai pe calea unei exacte datări a documentului, dar și ca urmare a observațiilor stratigrafice făcute în unicul sector din Histria unde săpăturile au scos la iveală ruinele unor monumente din epoca preromană.

Cum am mai lăsat-o să se înțeleagă, e vorba de așa-numita «zonă sacră» a cetății, în realitate un τέμενος pe malul mării, în cuprinsul căruia, pe lîngă un templu atribuit Afroditiei și un mare altar al lui Zeus Polieus, amîndouă din sec. V î.e.n., au putut fi degajate ruinele mai multor altare și ἀναθήματα anonime, precum și resturile relativ bine conservate ale unui templu doric închinat Marelui Zeu (Θεὸς Μέγας)³. Ultimul monument datează din secolul al III-lea⁴, de aceea amplasamentul său n-a putut fi stabilit în perimetrul cercetat, a cărui sistematizare — cît se poate judeca — datează din sec. V dacă nu chiar din sec. VI î.e.n.⁵. Fragmentele în discuție au fost transportate în locul unde au fost găsite după un incendiu ale cărui urme sînt vizibile pe întreaga suprafață cercetată și care, după observații verificate cu grijă, pare să fi avut loc către jumătatea sec. I î.e.n.⁶.

De bună seamă, ipoteza unui accident nu poate fi a priori exclusă, trebuie chiar socotită mai firească decît altele, în general vorbind. Totuși, ținînd seamă că nu-i vorba de un monument izolat ci de un complex urbanistic, și că atunci cînd viața reîncepe în acest loc — aproximativ un veac mai tîrziu — destinația întregii arii se schimbă, pe ruinele edificiilor sacre înălțîndu-se modeste locuințe particulare, se impune concluzia că la data incendiului orașul a avut de suferit una din acele distrugereri a căror amintire stăruie în tradiția istoriografică și ale căror urme sînt vizibile în mai multe locuri în straturile adînci ale ruinelor. La Histria însă, în sec. I î.e.n., o catastrofă de asemenea proporții n-a putut fi pricinuită decît de geți, de unde concluzia că în cursul campaniilor ce aveau să-i aducă stăpînirea cetăților pontice Burebista n-a lăsat să-i scape vechea colonie milesiană, în ciuda împrejurării că evenimentul nu-i lămurit consemnat în vreun izvor scris.

Simplă expediție de pradă sau manifestarea unui îndelung meditat plan politic? — Cîtă vreme antecedentele a ceea ce putem numi acum «politica tradițională» a regilor geți față de ținutul dintre Dunăre și mare nu ne erau cunoscute, șovăiala

¹ D. M. Pippidi, *Contribuții*, p. 123—136 = *Epigr. Beiträge*, p. 88—100.

² *Syll.*³, 708, r. 6—7, 7—8, 31—32.

³ D. M. Pippidi, în *Histria I*, p. 231—278, de completat prin rapoartele anuale publicate în *Materiala*, V, p. 283—288; VI, p. 265—274; VII, p. 229—234.

⁴ G. Bordenache și D. M. Pippidi, în BCH, LXXXIII, 1959 (2), p. 455—465.

⁵ Concluziile provizorii a zece campanii de săpături sînt sintetizate în studiul meu, *I scavi della Zona sacra di Histria, Dacia*, N.S., VI, 1962 (sub tipar).

⁶ V. Eftimie, în lucrarea colectivă *Histria II* (în pregătire).

era legitimă¹. De când decretul în cinstea lui Agathocles a venit să ne aducă precizii asupra activității lui Rhemaxos, al cărui « protectorat » asupra cetăților din Scitia prefigurează oarecum stăpînirea lui Burebista o sută cincizeci de ani mai târziu, îndoiala nu mi se mai pare posibilă. Acel pe care inscripția lui Acornion îl numește « cel dintîi și cel mai mare dintre regii Traciei, stăpîn al ținuturilor de dincolo și de dincoace de fluviu » (πρώτου καὶ [μεγίστου γεγ]ονότος τῶν ἐπὶ Θράκης βασιλέων καὶ πᾶσα[ν τὴν τε πέρ]αν τοῦ ποταμοῦ καὶ τὴν ἐπὶ τὰδε κατεσ-χ[η]κότος),² era, de bună seamă, în stare să conceapă visul unui imens stat getic, desfășurîndu-și granițele între Cadrilaterul bohem și stepele Mării Negre.

Cît privește întrebarea dacă un asemenea plan era realizabil și, mai ales, viabil, avem dreptul s-o formulăm, dar sîntem dispensați să-i răspundem. Pumnalul care a pus capăt înainte de vreme vieții lui Burebista a dezlegat, în felul său, problema ce ne preocupă. De altă parte, în clipa cînd cădea cel mai mare suveran pe care l-au avut geto-dacii înainte de Decebal, prindeau să se adune legiunile care, pentru multe veacuri, aveau să-și înșire stindardele de-a lungul malului drept al Dunării.

ХИСТРИЯ И ГЕТЫ ВО II В. Д. Н.Э.

ЗАМЕЧАНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО ДЕКРЕТА В ЧЕСТЬ АГАФОКЛА, СЫНА АНТИФИЛОСА

РЕЗЮМЕ

Недавнее опубликование важного хистрийского документа — декрета в честь Агафокла, сына Антифилоса (Rev. Et. Roumaines, V — VI, стр. 186 — 217 = Historia, XI, 1962, стр. 18 — 28), послужило поводом для автора восполнить в некоторой мере довольно бедные комментарии издателя, выявив некоторые не затронутые им аспекты. Прежде всего автор стремится включить новый текст в серию сходных декретов III—II вв. до н. э., подчеркивая одинаковые черты в содержании и форме. Автор уделяет особое внимание надписи в связи с *στωπλα* и, вообще, в связи с социально-экономическим кризисом, который переживала Хистрия в конце эллинистической эпохи и который объясняется важной ролью земледелия в экономической жизни города и непрерывно растущими затруднениями, с которыми приходилось встречаться жителям при обработке сельскохозяйственных угодий города (*χώρα*).

В связи с этим последним вопросом автор, ссылаясь на выводы, сделанные им в некоторых своих предыдущих трудах, разбирает сношения Хистрии и других греческих колоний добруджского побережья с более или менее могущественными «царями» гетов, населявших оба берега Дуная. Намски на подобные связи имеются во многих местных документах, но самым показательным из них является декрет в честь

¹ Cf. rezervele formulate în *Contribuții*, p. 28, n. 4 (acum și în *Epigr. Beiträge*, p. 22, n. 55).

² *Syll.* ³, 762, r. 22—25.

трех послов (πρέσβεις), которым пришлось вести переговоры с Залмодегикосом, одним из вождей гетов на северо-западе Добруджи, относительно жгучего вопроса об общественных «доходах», на некоторое время захваченных этим вождем, а затем снова уступленных хистрийцам. В свете этого текста и других ему подобных, происходящих из городов западного и северного побережья Черного моря, автор рассматривает положение вещей, отразившееся в декрете в честь Агафокла, которое по существу является одним и тем же во всех документах, отличаясь в данном декрете многими новыми подробностями.

Далее разбираются отношения Хистрии с Золтесом и Ремаксосом, причем подчеркивается политическая зависимость, в которой, по-видимому, находились города добруджского побережья по отношению к последнему царю. Автор пытается дать ответ на вопрос об этнической принадлежности этого царя и найти в тексте новые аргументы в пользу положения, согласно которому Ремаксос царствовал над гетами валашской равнины. В связи с этим автор снова упоминает о связях левобережных гетов с греческими городами побережья, развивавшихся на протяжении нескольких столетий, и в общих чертах набрасывает картину того, что можно было бы назвать «общийской политикой» гетских царей в период между царствованием Дромихетеса и Биребисты. .

HISTRIA ET LES GÈTES AU IIe SIÈCLE AV. N.È.
REMARQUES SUR LE DÉCRET EN L'HONNEUR D'AGATHOKLÈS FILS
D'ANTIPHILOS

RÉSUMÉ

La récente publication d'un important document histrien, le décret en l'honneur d'Agathoklès fils d'Antiphilos (Rev. Ét. Roum., V—VI, p. 180—217 = *Historia*, XI, 1962, p. 18—28) fournit à l'auteur du présent article l'occasion de compléter dans une certaine mesure le commentaire sommaire de l'éditeur, en insistant sur quelques aspects non examinés par ce dernier. L'étude s'attache à intégrer le texte dans une série de décrets similaires datant des IIIe — IIe siècles av. n.è., en soulignant les analogies de contenu et de forme. L'auteur insiste tout spécialement sur les inscriptions relatives à la *σιτωνία* et, plus généralement, à la crise sociale et économique que traversait Histria à la fin de l'époque hellénistique, crise qui, selon lui, trouve son explication dans la place importante que tient l'agriculture dans la vie économique de la cité et dans les difficultés croissantes qu'éprouvent les habitants à exploiter le territoire rural de la ville (χωρά).

Touchant ce dernier problème, l'auteur, faisant état des conclusions de ses précédentes recherches, examine les rapports d'Histria et des autres villes grecques du littoral de la Dobrogea actuelle avec les « rois » plus ou moins puissants des Gètes des deux rives du Danube. Plusieurs documents locaux font allusion à ces rapports, mais le plus significatif de ces textes est le décret en l'honneur de trois ambassadeurs (πρέσβεις) chargés de traiter avec Zalmodegikos, un chef gète du

nord-ouest de la Dobrogea, le problème brûlant des « revenus » de la cité quelque temps interceptés par les Gètes, puis rendus aux Histriens. A la lumière de ce texte, et d'autres textes similaires provenant des cités de la côte ouest ou de la côte nord de la mer Noire, l'auteur analyse les circonstances reflétées par le décret en l'honneur d'Agathoklès, identiques en substance, mais diverses par l'abondance de détails avec laquelle elles nous sont décrites.

L'auteur examine successivement les relations d'Histria avec Zoltès et Rhémaxos, en insistant sur la dépendance politique à laquelle paraissent avoir été assujetties les cités du littoral envers Rhémaxos. Il tente à cette occasion de résoudre le problème de l'appartenance ethnique de ce dernier et de découvrir dans le texte de nouveaux arguments à l'appui de la thèse qui veut que Rhémaxos ait régné sur les Gètes de la plaine valaque. Dans le même ordre d'idées, l'article évoque les relations séculaires des Gètes de la rive gauche du Danube avec les cités grecques du littoral et tente d'ébaucher les grandes lignes de ce que l'on pourrait appeler la « politique pontique » des rois gètes, du règne de Dromikhaitès à celui de Burebista.

LA LEX IULIA DE ADULTERIIS COERCENDIS

PAR

M. ANDRÉEV (Sofia)

I

1. Les richesses énormes que les maîtres d'esclaves romains avaient amassées grâce aux guerres de conquête victorieuses et surtout à l'exploitation impitoyable des esclaves aboutissent, pendant les derniers siècles de la République, à un faste et un luxe exagérés. Sur les lieux où les anciens cultivateurs latins avaient semé et moissonné commencent à s'élever les *villae* luxueuses des notables romains, dont quelques-unes avaient la superficie d'une ville de moyenne grandeur, avec leurs jardins et aqueducs, leurs viviers pour l'élevage de poissons de mer et d'eau douce, leurs installations pour l'élevage de lapins, de cerfs, de chèvres, de sangliers, de lièvres, de faisans, de paons et d'autres oiseaux¹. Les habitations de ces maîtres d'esclaves enrichis se distinguaient sensiblement des modestes maisons des anciens habitants de Rome, tant par leurs dimensions que par leur construction et leur ameublement. L'*atrium*, dans lequel était concentrée primitivement toute la vie domestique des anciens Romains, devient insuffisant pour la vie luxueuse des maîtres enrichis de la région méditerranéenne. On exécute toute une série de constructions complémentaires dans le voisinage immédiat de l'habitation principale, ou collées à elle, qui servent de chambres à coucher, de cuisines, de salles à manger. On commence à construire des maisons à deux étages qui servent, soit à satisfaire les besoins croissants des propriétaires, soit à être louées. Le luxe de ces constructions augmente parallèlement à l'augmentation de leurs dimensions. En 62 avant notre ère, Cicéron paya pour l'achat de sa maison la somme de 3 500 000 sesterces. La demeure de Crassus fut estimée à 6 000 000 de sesterces. Catulle et Achillée ont eu des habitations encore plus chères².

Naturellement la vie de ces maîtres d'esclaves enrichis diffère de la vie simple et naturelle de leurs ancêtres cultivateurs, autant que les modestes demeures de

¹ V. Mommsen, *Histoire romaine*, tr. De Guerie, t. VII, p. 233.

² V. Marquardt, *La vie privée des Romains*, t. I, tr. Henry, Paris, 1892, p. 257-260; Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, Paris, 1928, p. 478; Carcopino, *La vita quotidiana a Roma all'apogeo dell'Impero*, Bari, 1947, p. 52 et suiv.

ces derniers se sont différenciées des édifices luxueux de Cicéron, de Crassus et de Catulle. Le luxe pénètre dans tous les domaines de la vie romaine. Le luxe des riches festins des Romains est devenu proverbial. Chaque maître d'esclaves a un cuisinier-spécialiste qui est ordinairement le mieux payé des esclaves et qui a tout un groupe d'aides à sa disposition. L'art culinaire à Rome atteint un niveau très élevé. Les mets préférés, servis au cours des repas somptueux, sont les poissons de mer bien préparés et les huîtres. Les vins des îles de Lesbos et de Chios font partie intégrante de tous les festins¹. Naturellement, des festins si abondants et si recherchés exigent une installation appropriée. On donne ces grands repas non seulement dans des salles luxueuses spécialement destinées à cet effet, mais aussi, en plein air, dans des parcs, dans des vergers. Une foule d'esclaves assure le service à ces festins.

Les riches Romains dépensaient des sommes énormes en festins et il n'est pas étonnant que les mets nombreux et savoureux servis les aient amené à des excès regrettables. La préparation de la nourriture se transforme en art culinaire. Différents moyens de provoquer les vomissements sont largement répandus à la suite des excès de table².

Le luxe des toilettes n'était pas moindre. Pour l'habillement des femmes surtout se répand largement l'emploi des fins tissus de soie qui, au dire des écrivains de l'époque, déshabillaient les femmes sous prétexte de les habiller³.

Des esclaves spécialisés s'occupaient de la toilette de leurs maîtres et de leurs maîtresses (*ornatores, ornatrices, tonsores*). Il est intéressant de remarquer le fait qu'ordinairement, pour procéder à la toilette de leurs maîtres, les esclaves étaient nus jusqu'à la ceinture, afin qu'à la moindre faute ou à la moindre inattention, ils pussent être frappés ou piqués.⁴

Le goût des maîtres romains enrichis pour le faste et le luxe se remarque également dans leur tenue au dehors. Quand le Romain, maître d'esclaves, sort de sa maison, il est toujours accompagné de tout un groupe d'esclaves (*pedisequi*) ou porté en chaise à porteurs par des esclaves spéciaux (*lecticarii*). Pour *lecticarii*, on choisissait ordinairement les plus forts et les plus sveltes des esclaves.

2. Ce faste et ce luxe, cette vie futile et efféminée que menaient les riches Romains maîtres d'esclaves, les excès de table (nourritures et boissons) amènent un grand relâchement des mœurs, une vaste propagation et une grande augmentation de la débauche dans les hautes couches de la société romaine.

Le riche propriétaire d'esclaves peut agir comme bon lui semble avec ses esclaves des deux sexes et nous pouvons facilement nous imaginer à quelles pénibles épreuves ont été soumis ces esclaves qui étaient obligés de satisfaire toutes les passions et les caprices de leur maître. Sous ce rapport, la remarque de Sénèque disant que le vice est un crime pour celui qui est libre et une nécessité pour l'esclave, est particulièrement éloquentة:

...*impudicitia in ingenuo crimen est, in seruo necessitas* (Sen., *Contr.*, IV, 10).

Ces rapports envers les esclaves ont atteint sérieusement et, dans certains cas, ont anéanti complètement tous les principes de morale concernant les rapports familiaux esclavagistes. Une illustration éclatante de la décadence de la classe des

¹ V. Mommsen, *Histoire romaine*, t. VII, p. 242.

² V. Mommsen, *ouv. c.*, p. 243; Marquardt, *ouv. c.*, p. 386.

³ V. Ferrero, *Grandeur et décadence de Rome*, tr. Mengin, t. V, Paris, 1908, p. 246.

⁴ Marquardt, *ouv. c.*, p. 214 rem. 9.

riches propriétaires d'esclaves est le procès qui eut lieu à Rome contre Aulus Cluentius Auitus au cours duquel Cicéron, en tant que défenseur de l'accusé, a prononcé une de ses plaidoiries les plus brillantes.

Dans ce procès, le véritable accusateur de Cluentius était sa propre mère Sassia, qui avait marié une de ses filles, demi-sœur de l'accusé, avec le fils de son troisième mari, à condition que son gendre soulevât une accusation contre son propre fils, comme quoi ce dernier — son fils Cluentius — aurait empoisonné son troisième mari.

Pour annuler l'accusation de Sassia et pour sauver son client, Cicéron dut révéler au tribunal toute la vie de débauche de celle-ci. C'est par la plaidoirie de Cicéron que nous apprenons que Sassia a été mariée trois fois. Son premier mari était Cluentius, père de l'inculpé. Le deuxième mari de Sassia fut Aurius Melinus, son gendre, qu'elle enleva à sa propre fille pour l'épouser.

Mais, la passion vicieuse de Sassia envers Aurius Melinus ne l'empêcha pas, quand ce dernier fut tué au cours des guerres civiles, de se remarier avec son assassin. Bien qu'elle sût que son deuxième mari avait péri de la main d'Oppiniacus (partisan de Sylla), Sassia ne repoussa pas sa demande en mariage.

C'est avec raison que Cicéron dit à ce propos :

Utrum impudentior hic qui postulet, an crudelior illa, si nubat, difficile dictu est (Cic., *Pro Cluentio*, 9).

En vérité, il est difficile de dire si l'impudence de celui qui fait la proposition dépasse la cruauté de celle qui l'accepte. Les conditions que Sassia avait posées pour la conclusion de ce mariage parachèvent le portrait moral de cette créature monstrueuse.

Sassia — continue Cicéron — ne s'étonne pas de la hardiesse d'Oppiniacus, elle ne repousse pas son impudence, elle n'est pas horrifiée par sa demeure imbibée du sang de son mari; mais elle répond qu'elle a horreur de ce mariage, seulement parce que Oppiniacus a trois fils :

Illa autem non admiratur audaciam, non impudentiam aspernatur, non denique illam Oppiniaci domum, uiri sui sanguine redundantem, reformidabat, sed quod haberet tres ille filios, ideo se ab his nuptiis abhorreere respondit (Cicero, *Pro Cluentio*, 9).

Mais Oppiniacus n'est pas un homme qui se serait arrêté devant un tel obstacle. Dans un bref délai, deux de ses fils meurent d'une mort inexplicable et le mariage de Sassia et d'Oppiniacus est célébré.

Il faut remarquer que le cas rapporté par Cicéron ne peut être considéré comme une chose entièrement exceptionnelle et inhabituelle. Ce n'est qu'une des manifestations les plus éclatantes de la décomposition des rapports familiaux des notables, des riches propriétaires d'esclaves qui apparaît à la fin de la République. En 180 avant notre ère, le consul Pison fut tué par sa propre femme et, en 154, deux anciens consuls furent empoisonnés de la même façon. Dans son *Histoire* (VIII, 18), Tite Live écrit qu'en l'an 329 avant notre ère, 170 Romaines, pour la plupart patriennes, ont empoisonné leurs maris :

Quum primores ciuitatis similibus morbis, eodemque ferme omne euentu, morerentur, ancilla quaedam ad Q. Fabium Maximum aedilem curulem, indicaturam se causam publicae pestis, professa est, si ab eo fides sibi data esset, haud futurum noxae indicium. Fabius confestim rem ad consules, consules ad senatum referunt: consensuque ordinis fides indici data. Tum patefactum, muliebri fraude ciuitatem premi, matronasque ea uenena coquere; et, si sequi extemplo uelint, manifesto deprehendi posse.

Secuti indicem, et coquentes quasdam medicamenta, et recondita alia, inuenerunt. Quibus in forum delatis, et ad uiginti matronis, apud quas deprehensa erant, per uia-torem accitis, duae ex iis, Cornelia ac Sergia, patriciae utraque gentis, quum ea medica-menta salubria esse contenderent, ab confutante indice bibere iussae, ut se falsum com-mentam arguerent; spatio ad colloquendum sumpto, quum summoto populo, in conspectu omnium rem ad ceteras intulissent, haud abnuentibus et illi bibere, epoto medicamento, suamet ipsae fraude omnes interierunt. Comprehensae extemplo earum comites magnum numerum matronarum indicauerunt: ex quibus ad centum septuaginta damnatae.

Il n'est pas étonnant que dans cette situation, les divorces pour cause d'adultère aient été des faits ordinaires. L. Lucullus divorça deux fois en 74 avant notre ère et, les deux fois, pour cause d'adultère. C'est à la même époque qu'ont eu lieu les divorces des célèbres romains: M. Lucullus, P. Lentulus, M. Lepidus, Pompée, Caton etc. qui ont été prononcés pour les mêmes causes ¹.

La corruption des mœurs fut telle que les écrivains de l'antiquité montrent comme des exceptions les épouses vertueuses, comme Cornélia, la mère des Gracques, l'épouse du triumvir Lépidus, qui, s'appelait également Cornélia, l'épouse d'Antoine, Octavia, ainsi que Porcia, femme de Brutus, Marcia, fille de Caton, Agrippine, épouse de Germanicus ².

3. Il est indubitable que le fait que dans la classe dominante de Rome les mariages étaient conclus et dissous uniquement par intérêt, ait grandement contribué à cette corruption des mœurs ³. Le choix de la future épouse était ordinairement fait non par le jeune romain, mais par son *pater familias*. Les conditions décisives qui dictaient alors l'une ou l'autre combinaison étaient la dot de la future épouse, l'importance politique de la famille à laquelle elle appartenait. Le mariage d'un sénateur était un acte politique important et il n'était autorisé que sous certaines conditions politiques ⁴.

Pour illustrer le caractère de ces mariages conclus par les représentants des grands propriétaires d'esclaves de Rome, il suffit d'en donner quelques exemples. Ainsi, en l'an 38 avant notre ère, Gaius Iulius Caesar Octavianus, le plus jeune des membres du triumvirat qui gouvernait l'état romain, le futur empereur Auguste, divorce d'avec sa femme Scribonia et se remarie avec la jeune Livie, âgée de dix-neuf ans, qui, au moment de la célébration du mariage, est en état de grossesse avancée de son premier mari Tiberius Claudius Nero. Ce dernier non seulement consent à divorcer d'avec sa femme enceinte pour la céder à son rival, mais il assiste en personne à la cérémonie du mariage d'Octave et de Livie et donne à celle-ci une dot à l'occasion de son nouveau mariage. Vingt et quelques années plus tard, ce même Octave ordonne à Tibère (le futur empereur), fils de Livie de son premier mariage avec Tiberius Claudius Nero, de divorcer d'avec sa jeune femme, la belle et vertueuse Vipsania, et de se remarier avec Julie, fille d'Octave de son premier mariage avec Scribonia ⁵.

Mais laissons de côté la famille impériale. La vie de la classe des propriétaires d'esclaves enrichis nous donne de nombreux exemples d'après lesquels on peut

¹ V. Marquardt, *ouv. c.*, p. 82.

² V. Marquardt, *ouv. c.*, p. 76 rem. 5.

³ V. Maškin, *Принципат Августум*, Moscou-Leningrad, 1949, p. 418.

⁴ V. Ferrero, *Les femmes des Césars*, tr. Lenoir, Paris, 1930, p. 14 et suiv.

⁵ V. Ferrero, *ibidem*, p. 37—38 et 64—65.

voir qu'ils avaient la même conception du mariage. A l'âge de soixante ans, Cicéron divorce d'avec son épouse irréprochable Terentia et se remarie avec Publilia, alors âgée de dix-sept ans, dont la richesse lui était nécessaire pour sa carrière politique et pour le paiement de ses dettes. Pour cause de son divorce avec Terentia, Cicéron donne comme prétexte plausible le fait que Terentia avait quitté sa maison pendant son absence. Il faut dire que de tels prétextes ridicules de divorce n'étaient pas une exception. Ainsi nous voyons Servius Sulpicius Galba se séparer de sa femme parce qu'il l'avait vue se promener dans la rue la tête découverte; Publius Sempronius Sophus divorça lui-aussi parce que sa femme était allée au spectacle sans qu'il le sût.¹

Plutarque nous informe que Paul Emile chassa sa femme Paneria, mère de Scipion, après une longue vie conjugale, sans donner les raisons de son acte. Dans une de ses poésies, Martial s'exclame: « Dans trente jours, Telesilla se marie avec son dixième époux; ce n'est pas un mariage, c'est un adultère légal: *adultera lege est* ».

La remarque que fait Sénèque, concernant les divorces, est pleinement fondée. Y a-t-il encore, se demande cet auteur, une femme qui rougisse d'un divorce, après que certaines femmes nobles des plus grandes familles comptent leurs années non pas d'après les consuls, mais d'après le nombre de leurs maris, elles divorcent pour se marier, elles se marient pour divorcer :

Numquid iam ulla repudio erubescit, postquam illustres quaedam ac nobiles feminae non consulum numero sed maritorum annos suos computant, et exeunt matrimonii causa, nubunt repudii? (Sénèque, *De benef.*, III, 16, 2).

En ce qui concerne le mariage des riches romains, maîtres d'esclaves, on pourrait répéter les paroles qu'a prononcées Lucretius Vespillo dans son célèbre discours:

*Rara sunt tam diuturna matrimonia, finita morte, non diuortio interrupta...*³

4. Il est clair que dans cet état de choses, devenu de plus en plus alarmant, les dirigeants de la classe dominante ont dû prendre des mesures législatives sévères pour sauver la famille esclavagiste. D'autre part, il est clair que ces mesures législatives n'ont pu avoir qu'une importance relative. Jamais la superstructure ne peut sauver la base, quand cette dernière est ébranlée par ses propres contradictions internes.

L'esclavage, qui est apparu comme une étape progressive du développement de la société humaine et qui a remplacé le régime de la communauté primitive, devient peu à peu une entrave au développement des forces productrices de la société.

La décomposition de la famille à l'époque de l'esclavage romain fut une manifestation inévitable de la corruption de toute la société romaine de cette époque. Comme la décomposition de la société esclavagiste elle-même, la décomposition de la famille romaine sous ce régime fut une étape naturelle et inévitable de son développement.

Mais les choses apparaissaient autrement aux Romains, maîtres d'esclaves. Ils n'ont pas pu comprendre que l'état lamentable de leurs mariages était un des symptômes éclatants du commencement de la crise de l'esclavage romain; « ... Il faut toujours faire une différence — écrit Marx — entre le renversement des condi-

¹ V. Bonfante, *Corso di diritto romano*, vol. I, Roma, 1925, p. 253—254.

² V. Bonfante, *ouv. c.*, p. 254.

³ Q. L. Vespillo du discours funèbre de Turia, I, 27, cité d'après Marquardt, *ouv. c.*, p. 85, rem. 5.

tions économiques de la production, qu'on peut établir avec la précision des sciences naturelles, et les mœurs politiques, religieuses, artistiques ou philosophiques, en un mot, les formes idéologiques par lesquelles les hommes prennent connaissance de ce conflit et le résolvent par la lutte »¹.

Pour les Romains, maîtres d'esclaves, l'échec dans le domaine du mariage ne représentait rien de plus qu'une raison ordinaire de prendre des mesures législatives, ayant pour but de remédier au mal.

Et ceci est parfaitement naturel. C'est justement la tâche de la superstructure et, plus particulièrement, la tâche de son secteur juridique.

La tâche qui s'était posée devant le législateur romain fut de trouver des moyens juridiques pour consolider le mariage ébranlé des propriétaires d'esclaves et, en tout premier lieu, de trouver des moyens convenables pour remédier au mal dans les cas les plus graves, c'est-à-dire dans la matière des divorces. Ici, nous ne pouvons nous occuper que de ces derniers, la législation entière d'Auguste en ce qui concerne l'assainissement des mœurs ne faisant pas l'objet de nos recherches.

II

5. D'après un fragment d'Ulpien pris dans son premier livre sur l'adultère, la *lex Iulia de adulteriis coercendis*² a interdit l'adultère par ces mots: *ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo*. Ulpien se sert de ce texte pour expliquer qu'avec cette interdiction on incrimine également les actes des complices:

D. 48, 5, 13 — Ulpianus libro primo de adulteriis —

Haec uerba legis « ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo » et ad eum, qui suasit, et ad eum, qui stuprum uel adulterium intulit, pertinent.

Mais ce texte tire toute sa valeur des éclaircissements qu'il nous donne quant au contenu de la *lex Iulia* pour l'établissement du crime, en montrant que ce crime ne peut être commis qu'avec préméditation.

En outre, le texte de *D. 48, 5, 14, 7 in fine*, se prononce également dans ce sens:

celerum quae uim patitur, non est in ea causa, ut adulterii uel stupri damnetur.

Il est vrai que ce texte a subi des modifications importantes apportées par les compilateurs³. Mais la phrase citée ci-dessus est d'origine classique⁴.

La définition légale de la notion d'*adulterium* n'y est pas donnée, non plus qu'ailleurs. Il semble que le législateur n'ait pas jugé nécessaire de donner une telle définition, parce que dans la vie, cette notion n'éveille aucun doute.

C'est précisément pourquoi, dans le titre 16 du livre 50, où est donnée l'explication d'une série de notions employées dans le Digeste, on n'explique pas la notion d'*adulterium*, mais la différence entre *adulterium* et *stuprum*:

D. 50, 16, 101, pr. — Modestinus libro nono differentiarum —

¹ Marx, *Sur la critique de l'économie politique* (en langue bulgare), Sofia, ed. P.C.B., 1949, p. 9.

² Concernant le délit d'adultère v. Esmein, *Le délit d'adultère à Rome et la loi Iulia de adulteriis*, dans *Mélanges d'histoire du droit et de critique, droit romain*, Paris, 1886, p. 70—171.

³ Concernant les interpolations de ce texte v. *Index Interpolationum*, III, col. 530.

⁴ Cf. sur ce point l'argumentation de Solazzi, *In tema di divorzio*, dans *Bulletino dell'Istituto di diritto romano*, 34, p. 303, rem. I.

Inter « stuprum » et « adulterium » hoc interesse quidam putant, quod adulterium in nuptam, stuprum in uiduam committitur. sed lex Iulia de adulteriis hoc uerbo indifferenter utitur.

Le texte de D.48,5,6,1 est écrit également dans le même sens.

Mais si la *lex Iulia* ne s'est pas souciée de donner une définition légale de la notion d'*adulterium*, on y trouve des indications sans équivoque ordonnant la poursuite et la condamnation de la femme ayant commis le crime d'adultère ainsi que la poursuite et la responsabilité de l'homme pour adultère, en tant que complice de l'adultère commis par une femme mariée (voir D.48,5,13 cité plus haut). Mais, selon le texte de la loi, l'homme, vu sa qualité de mari, n'est pas responsable de l'infidélité qu'il pourrait commettre envers sa propre femme. Cette règle est formulée catégoriquement dans C.9,9,1, mais elle ressort aussi de l'ensemble du contenu de D.48.5.

C.9,9,1 énonce :

Publico iudicio non habere mulieres adulterii accusationem, quamuis de matrimonio suo uiolato queri uelint, lex Iulia declarat, quae, cum masculis iure mariti facultatem accusandi detulisset, non idem feminis privilegium detulit.

La sanction pénale pour *adulterium* n'est pas indiquée non plus sous le titre *Ad legem Iuliam de adulteriis coercendis* (D.48,5), qui règle tout ce qui concerne l'adultère. Cette omission n'est pas le fait du hasard. Dans le droit de Justinien, et peut-être déjà après l'époque classique, c'est la peine de mort qui était prévue pour l'adultère.

D'après les Institutions de Justinien (*Inst.*, IV,18,4), *Item lex Iulia de adulteriis coercendis, . . . temeratores alienarum nuptiarum gladio punit . . .*

Dans ce sens sont aussi les deux constitutions incluses dans le *Codex Iustinianus*, l'une d'Alexandre Sévère (C.9,9,9) datant de l'année 224, l'autre de Dioclétien et de Maximien (C.9,9,29), de l'année 326.

Mais, bien qu'elle soit indiquée comme édictée par la *lex Iulia*, la peine de mort n'est pas la sanction établie par Auguste; elle ne fut pas appliquée par le droit romain classique¹.

Les *Sentences* de Paul indiquent que la *lex Iulia* a établi une autre sanction, à savoir: l'exil et la confiscation des biens, et cette sanction, et non celle qui est relatée par les Institutions de Justinien, est appuyée par toute une série de textes du *Digeste*.

Le texte de Pauli *Sententiae*, II,26,14, déclare catégoriquement:

Adulterii convictas mulieres dimidia parte dotis et tertia parte bonorum ac relegatione in insulam placuit coerceri, adulteris uero uiris pari in insulam relegatione dimidiam bonorum partem auferri, dummodo in diuersas insulas relegentur.

Il est clair que seules les sanctions établies par les *Sentences* de Paul peuvent être en accord avec celles des textes du *Digeste* qui parlent de l'interdiction de se remarier pour la femme condamnée pour adultère et de l'interdiction à tous les condamnés pour adultère de témoigner et de tester.

Ainsi, d'après D.48,5,30,1 — *adulterii damnatam si quis duxerit uxorem, ea lege teneri* — si quelqu'un prend pour femme une condamnée pour adultère, il en répondra d'après cette loi (d'après *lex Iulia*).

¹ V. Esmein, *ouv. c.*, p. 110 et suiv.

C'est dans le même sens que *D.25,7,1,2* explique que, d'après la loi *Iulia*, celui qui prend pour concubine une femme condamnée pour adultère n'encourt aucune responsabilité, bien qu'il eût été responsable s'il l'avait prise pour femme :

Qui autem damnatam adulterii in concubinato habuit, non puto lege Iulia de adulteris teneri, quamvis, si uxorem eam duxisset, teneretur.

D.22,5,14 interdit catégoriquement aux condamnés pour adultère de témoigner : *Scio quidem tractatum esse, an ad testamentum faciendum adhiberi possit adulterii damnatus : et sane iuste testimonii officio ei interdicetur.*

Et le texte de *D.34,9,13* établit que celui qui est condamné pour adultère ne peut tester :

Maerium in adulterio Semproniae damnatus eandem Semproniam non damnatam duxit uxorem : qui moriens heredem eam reliquit. quaero, an iustum matrimonium fuerit et an mulier ad hereditatem admittatur, respondi neque tale matrimonium stare neque hereditatis lucrum ad mulierem pertinere, sed quod relictum est ad [fiscum] peruenire.

Dans ce texte, Lenel (*Palingenesis*, 368) pense que seul le terme *fiscum* est interpolé et il le remplace par le mot *populum*. Quant au caractère classique du texte même, il ne peut y avoir de doute.

Tous les textes cités ci-dessus n'ont de sens que si l'on admet que la sanction prévue par la *lex Iulia* n'était pas la peine de mort. De plus, il ne faut pas oublier que les sanctions établies par *leges iudiciorum publicorum* ne pouvaient être atténuées par le tribunal qui les appliquait. Et la *lex Iulia de adulteris coercendis* était précisément une loi de cette catégorie. Par conséquent, il ne pouvait être question au temps d'Auguste, et même dans le droit classique, d'atténuation de la sanction établie par cette loi. Cette atténuation n'est devenue possible qu'après l'introduction des *cognitiones extraordinariae*¹.

Ainsi, quand *C.9,9,9* énonce : « *qui autem adulterii damnatam, si quocumque modo poenam capitalem euaserit, sciens duxit uxorem* », cette constitution a en vue un état de choses permettant l'adoucissement de la peine capitale par le tribunal qui l'a prononcée. Nous savons qu'il en était ainsi pendant l'époque de la procédure extraordinaire, par conséquent après la période du droit classique. Il faut en conclure que le texte de *C.9,9,9*, a été interpolé et que la solution qu'il donne est post-classique².

La sanction pour l'adultère établie par la *lex Iulia* est donc la suivante :

a) pour la femme — l'exil dans une île, la confiscation de la moitié de sa dot et d'un tiers de ses biens ;

b) pour les complices de l'adultère, pour les hommes — l'exil dans une île et la confiscation de la moitié de leurs biens.

6. En instituant comme sanction pour l'adultère l'exil et la confiscation des biens, la *lex Iulia de adulteris* a conservé, bien qu'en le transformant d'une manière sensible, le *ius occidendi* du droit antique — c'est-à-dire le droit de l'époux et du père de tuer l'épouse coupable d'adultère et son complice.

Les changements qui ont été effectués dans ce domaine sont très caractéristiques et méritent toute notre attention.

¹ Pour cette question, v. Esmein, *ouv. c.*, p. 112.

² Cette conclusion est renforcée par le fait que Dion Cassius, parlant de la peine de mort que l'empereur Caracalla imposa à certains coupables d'adultère, remarque que ceci est contraire à la loi (Dion Cassius, 77, 16, cité d'après Esmein).

D'après le droit antique, le mari ayant trouvé sa femme en flagrant délit d'adultère pouvait la tuer sans encourir aucune peine:

In adulterio uxorem tuam si deprehendisses sine iudicio impune necares (Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 10,23,5).

Si la femme coupable d'adultère n'avait pas été prise en flagrant délit, il fallait convoquer un conseil de famille, et c'est précisément ce dernier qui avait le pouvoir d'imposer la peine capitale à l'accusée. Dans le mariage avec *manus*, ce tribunal de famille était convoqué par le mari et, dans le mariage sans *manus*, par le père¹.

La *lex Iulia de adulteriis* changea cet état de choses. Le tribunal de famille fut supprimé. Il ne pouvait plus exister après que l'adultère eût été reconnu comme crime public. Le *ius occidendi* n'est maintenant qu'en cas de flagrant délit d'adultère. Mais ce droit est accordé, non à l'époux, mais au père (*D.48,5,21* et *D.48,5,22*):

D.48,5,21 — Papinianus *libro primo de adulteriis* :

Patri datur ius occidendi adulterum cum filia quam in potestate habet: itaque nemo alius ex patribus idem iure faciet: sed nec filius familias pater.

D.48,5,22 — Ulpianus *libro primo de adulteriis* :

(sic eueniet ut nec pater nec auus possint occidere) nec immerito: in sua enim potestate non uidetur habere, qui non est suae potestatis.

Par conséquent, le *ius occidendi* est confié au père de la femme adultère, qui a de plus la qualité de *pater familias* par rapport à elle. Si le *pater familias* de la femme adultère n'est pas son propre père, ni le père, ni le *pater familias* n'auront le droit d'exercer le *ius occidendi*. Il résulte donc du texte cité que si la femme adultère a été mariée avec *manus*, le père n'a déjà plus le *ius occidendi*. Une solution inverse à cette question est cependant donnée dans la *Mosaicarum et Romanarum legum collatio*. D'après ce recueil, le père dispose encore du *ius occidendi* par rapport à sa fille, quand cette dernière a contracté un mariage *cum manu* et n'est déjà plus, pour cette raison, sous son pouvoir.

D'après *Coll. IV,2,3*, le père exerce le *ius occidendi* :

in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, uiro in manu conuenerit . . .

La solution de *Coll. IV,2,3* peut être en accord avec le texte de *D.48,5,21,22* en admettant que le *ius occidendi* ne peut être donné qu'au père de la femme adultère qui est son *pater familias* ou qui, avant qu'elle ne contracte mariage *cum manu*, avait eu cette qualité. Au contraire, le *ius occidendi* n'est pas accordé quand le *pater familias* de la femme adultère n'est pas son propre père, mais son grand-père, son arrière-grand-père, son oncle etc.

Naturellement, le fait d'accorder le *ius occidendi* seulement au père de la femme adultère n'est pas accidentel. Le législateur a pensé — avec raison — que l'amour paternel déjouerait tout abus de ce droit (dans ce sens *D.48,5,23,4*). Mais, pour reconnaître le *ius occidendi*, la loi ne s'est pas contentée seulement du lien de paternité, mais a exigé aussi la présence effective de la *patria potestas*. Le *ius occidendi* est un reflet du pouvoir illimité que possédait le chef de famille dans l'antiquité. Ainsi, seul le père qui a également la *patria potestas* peut exercer ce droit. La loi place au même niveau que le père véritable, le père adoptif — *nec in ea lege naturalis ab adoptiuo patre separatur* (*D.48,5,23 pr.*).

¹ V. pour cette question Esmein, *ouv. c.*, p. 75—77 et les autres auteurs qui y sont cités. V. aussi M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, I. Abschnitt, München, 1955, p. 52.

La *lex Iulia* ne donne pas au mari le droit de tuer son épouse adultère et le complice de celle-ci: *patri non marito mulierem et omnem adulterum remissum est occidere* — c'est au père et non à l'époux qu'est confié le soin de supprimer la femme et tous ceux qui ont commis un adultère (D.48,5,23,4). C'est seulement dans des cas exceptionnels qu'est donné à l'époux trompé le droit de tuer le complice de l'adultère (et non sa femme).

D.48,5,25, pr. — *Macer libro primo publicorum*:

Marito quoque adulterum uxoris suae occidere permittitur, sed non quemlibet, ut patri: nam hac lege cauetur, ut liceat uiro deprehensum domi suae (non etiam soceri) in adulterio uxoris occidere eum, qui leno fuerit quiuue artem ludicram ante fecerit in scaenam saltandi cantandiuue causa prodierit iudicioe publico damnatus neque in integrum restitutus erit, quiuue libertus eius mariti uxorisue, patris matris, filii filiae utrius eorum fuerit (nec interest, proprius cuius eorum an cum alio communis fuerit) quiuue seruus erit.

C'est dans le même sens qu'est écrit le texte de Pauli *Sent.*, I,26,4, qui emploie quant au caractère de l'adultère, l'expression *qui corpore quaestum faciunt*.

Le caractère classique des exceptions prévues par le texte saute aux yeux, à première lecture.

Les raisons fondamentales pour lesquelles le législateur n'a pas accordé le *ius occidendi* au mari trompé sont claires par elles-mêmes. Elles sont d'ailleurs soulignées dans l'un des fragments des passages étudiés. Le législateur est dans le droit chemin quand il estime que le mari trompé est mauvais juge (v. D. 48,5,23,4 *in fine*). Malgré cela, le législateur qui enlève sans conditions et dans tous les cas le *ius occidendi* en ce qui concerne l'épouse adultère, qui enlève en général ce droit par rapport à l'amant, accorde le *ius occidendi* quand le complice de l'adultère est un homme appartenant aux classes exploitées. En vérité, seule une haine de classe, se manifestant ouvertement et sans aucun masque peut placer sur un même banc le *libertinus* et l'esclave avec le condamné, le criminel non réhabilité et l'entrepreneur !

Naturellement, à l'époque d'Auguste, le *ius occidendi* est une chose révolue. Se rendre justice par soi-même était un moyen de défendre la violation des droits, qui était depuis longtemps totalement périmé. Si le législateur, pour défendre la morale de la famille esclavagiste, a trouvé à propos de permettre un anachronisme tel que le *ius occidendi*, il n'a pu le faire qu'avec des prémisses rigoureusement déterminées¹.

La première exigence que la loi pose pour reconnaître le *ius occidendi* est que la femme adultère et son amant soient trouvés en flagrant délit par la personne à laquelle ce droit est accordé:

Quod ait lex « in filia adulterum deprehenderit » non otiosum uidetur: uoluit enim ita demum hanc potestatem patri competere, si in ipsa turpitudine filiam de adulterio deprehendat (D. 48,5,24, pr., à comparer avec la formule du passage cité plus haut D. 48,5,25, pr.).

En second lieu, il est nécessaire que l'adultère soit surpris au domicile du père ou de l'époux:

¹ Il doit être clair que la peine de mort infligée à la femme adultère et à son complice dans les cas où la loi en permet l'application est toujours considérée comme l'exercice d'un droit. V. Esmein, *ouv. c.*, p. 91.

... non ubicumque deprehenderit pater, permittitur ei occidere, sed domi suae generiue (D. 48,5,24,2).

Quand, par exception, on permet au mari de tuer l'amant, il ne peut le faire que s'il l'a trouvé dans son propre logis, et non dans la demeure de son beau-père (v. D. 48,5,25, pr. cité plus haut).

Enfin, pour le père, on pose encore une exigence. Il doit tuer en même temps l'amant et sa fille: *uno ictu et uno impetu utrumque occidere* — il doit les tuer tous les deux d'un seul coup et dans un même transport de colère (D. 48,5,24,4)¹.

7. En ce qui concerne les sujets du crime d'adultère, il faut noter que c'est l'épouse infidèle qui est en tout premier lieu sujet de ce crime. D'après la *lex Iulia*, tombe sous le coup de la loi toute épouse adultère, aussi bien celle qui a contracté un mariage légal *iure civili* que celle qui a contracté un mariage légal *iure gentium*.

D.48,5,14,1 s'exprime comme suit:

Plane siue iusta uxor fuit siue iniusta, accusationem instituere uir poterit: nam et Sextus Caecilius ait, haec lex ad omnia matrimonia pertinet...

Même une femme légère, après avoir contracté mariage, est responsable de l'adultère qu'elle a commis. C'est dans ce sens que se prononce D.48,5,14,2:

Sed et in ea uoxe potest maritus adulterium uindicare, quae uolgaris fuerit, quamuis, si uidua esset, impune in ea stuprum committeretur.

Cependant, celles qui, après leur mariage, ont continué à être serveuses d'auberges et à servir les buveurs ne portent pas la responsabilité de l'adultère par suite de la nature du métier qu'elles exercent. D'après les conceptions du législateur romain, la mauvaise vie de ces femmes les rendait indignes de respecter les lois (C.9,9,28).

Seule l'épouse est sujet du crime d'adultère; la concubine, qui n'a pas les droits de l'épouse, ne porte pas les responsabilités de celle-ci, elle n'est pas responsable d'adultère. Mais la concubine ancienne esclave, libérée par celui avec lequel elle vit en concubinage, est aussi responsable d'adultère:

Si uxor non fuerit in adulterio, concubina tamen fuit, iure quidem mariti accusare eam non poterit, quae uxor non fuit, iure tamen extranei accusationem instituere non prohibebitur, si modo ea sit quae in concubinatum se dando matronae nomen non amisit ut puta quae patroni concubina fuit.

Etant donné que dans le droit romain — droit d'une société esclavagiste — le mariage ne peut exister qu'entre personnes libres, la liaison entre esclaves n'est pas élevée au titre de mariage. C'est pourquoi la *lex Iulia* ne s'applique pas à l'adultère touchant la cohabitation (*contubernium*) des esclaves:

¹ Beseler — v. Index III, col. 532 — admet que D. 48, 5, 24, 2 et D. 48, 5, 24, 4 ont été interpolés. Cependant, il faut remarquer que les solutions qu'ils donnent sont reproduites également dans *Collatio*, IV, 2, 3 et dans *Pauli Sent.*, II, 26, 1: *Coll.*, IV, 2, 3 — *Secundo uero capite permittit patri, si in filia sua, quam in potestate habet, aut in ea, quae eo auctore, cum in potestate esset, uiro in manum conuenerit, adulterum domi suae generiue sui deprehenderit, isue in eam rem socerum adhibuerit, ut is pater eum adulterum sine fraude occidat, ita ut filiam in continenti occidat.* *Pauli Sent.*, II, 26, 1 — *Capite secundo legis Iuliae de adulteriis permittitur patri tam adoptiuo quam naturali adulterum cum filia cuiuscumque dignitatis domi suae uel generi sui deprehensum sua manu occidere.*

La pleine concordance de ces textes avec D. 48, 5, 24, 2; 4 et le fait que *ius occidendi* provient du plus ancien pouvoir du *pater familias* rendent tout à fait invraisemblable la thèse suivant laquelle les solutions données dans le fragment étudié d'Ulpien peuvent être de l'époque post-classique ou du droit de Justinien.

D.48,5,6,pr. — Inter liberas tantum personas adulterium stuprumue passas lex Iulia locum habet.

Mais la *lex Iulia*, qui ne protège la cohabitation de l'esclave contre aucune atteinte, ne libère pas ce dernier de sa responsabilité quand il est complice de l'adultère d'une femme libre. Bien plus ! On accorde au mari trompé qui, par principe, n'a le droit de tuer ni sa femme adultère, ni son amant, le droit de tuer impunément l'esclave complice d'adultère. D'une part, aucune défense, d'autre part, la plus grande responsabilité ! Avec des mesures complémentaires réciproques qui ont trouvé place dans *D.48,5,25 pr.* et dans *D.48,5,6, pr.* la loi *Iulia* nous montre clairement son caractère de classe et l'orientation des buts visés par cette classe.

Le deuxième sujet du crime d'adultère est le complice d'adultère, l'amant de la femme infidèle. Pour engendrer sa responsabilité, il n'importe pas que l'amant soit libre ou esclave. L'esclave, comme nous l'avons déjà vu, porte une responsabilité plus lourde que l'homme libre.

La responsabilité de l'esclave pour le crime d'adultère est établie catégoriquement par le texte de *D.48,2,5* :

Servos quoque adulterii posse accusari nulla dubitatio est.

Même ceux qui n'ont pas 25 ans révolus peuvent être sujets du crime établi par la *lex Iulia*. C'est dans ce sens que s'exprime le 37e fragment du titre étudié. Dans sa première partie, qui nous intéresse, ce fragment est d'origine classique¹. Sa première partie énonce sans équivoque : *Si minor annis adulterium commiserit, lege Iulia tenetur (D.45,5,37).*

8. La *lex Iulia de adulteriis coercendis* ne punit pas seulement la femme adultère et son amant. Cette loi impose également des sanctions pénales au mari de la femme adultère qui supporte l'adultère flagrant de sa femme ou qui reçoit une gratification quelconque en rapport avec l'adultère. Il est caractéristique que dans tous ces cas la loi traite le mari comme un entremetteur (*leno*) :

Lenocinii quidem crimen lege Iulia de adulteriis praescriptum est, cum sit in eum maritum poena statuta, qui de adulterio uxoris suae quid ceperit, item in eum, qui in adulterio deprehensam retinuerit (D.48,5,2,2).

Les différents cas de ce crime sont délimités dans un autre fragment d'Ulpien, fragment pris dans le commentaire d'Ulpien sur la *lex Iulia (D.48,5,30)*.

Là Ulpien traite avant tout de la responsabilité du mari qui a trouvé sa femme en flagrant délit d'adultère :

Mariti lenocinium lex coercuit, qui deprehensam uxorem in adulterio retinuit adulteriumque dimisit: debuit enim uxori quoque irasci, quae matrimonium eius violavit... (D.48,5,30,pr.)².

Donc, dans le premier cas de *lenocinium* prévu par la *lex Iulia*, nous trouvons les éléments suivants :

¹ V. *Index Interpr.*, III, col. 533.

² Seul Bonfante a émis des doutes concernant l'origine classique de ce texte (*Corso*, I, p. 28). Cependant, il faut remarquer que pour cet auteur l'interpolation du texte ne provient que de la présence du mot *adumbrare*, qui lui paraissait douteux. Mais, en s'appuyant sur cette base, on ne peut considérer comme douteux que le texte de la deuxième phrase de *principium* et non le *principium* en entier. Il est du reste possible que Bonfante ait précisément voulu dire cela ; mais, sa pensée n'est pas exprimée d'une façon très claire, parce qu'il touche la question de l'interpolation de *D. 48, 5, 30 pr.* — étrangère à son exposé — rien que par une phrase intercalée.

en premier lieu, il est nécessaire que l'époux ait trouvé sa femme en flagrant délit d'adultère¹ ;

en second lieu, il est indispensable que l'époux, au lieu de chasser sa femme et de retenir l'amant — pour qu'il puisse trouver des témoins du crime — agisse de façon contraire: libérer l'amant et retenir sa femme, c'est-à-dire sauvegarder le mariage.

Le deuxième cas de *lenocinium* est donné dans le deuxième paragraphe du même fragment:

Plectitur et qui pretium pro comperto stupro acceperit: nec interest utrum maritus sit qui acceperit an alius quilibet: quicumque enim ob conscientiam stupri accepit aliquid, poena erit plectendus (D.48,5,30,2).

D'après ce texte, le mari doit être aussi condamné pour *lenocinium* quand il a reçu une gratification en rapport avec un adultère de sa femme dont il a eu connaissance — évidemment pour le cacher et pour ne pas chercher de responsabilité. Il faut faire attention au fait que, d'après le texte de la *lex Iulia* cité, non seulement le mari est sujet de *lenocinium*, mais aussi toute personne ayant reçu quelque gratification dans un cas semblable.

L'élargissement du cercle de ceux qui répondent de *lenocinium* dans le cas donné provient du fait que tout citoyen romain pouvait se présenter comme accusateur d'un crime établi par la *lex Iulia*². Avec une telle procédure établie, tout citoyen romain pouvait tirer profit de cette possibilité que lui donnait la loi de poursuivre l'adultère et le *lenocinium* et c'est pourquoi le législateur établit la responsabilité de toute personne qui reçoit quelque gratification en rapport avec la découverte d'un acte d'adultère.

Enfin, la *lex Iulia* condamne l'époux qui a reçu une gratification pour laisser sa femme commettre l'adultère. Ce cas qui, d'après nos conceptions actuelles, est le plus typique de proxénétisme accompli par un mari, est indiqué en troisième place dans le fragment d'Ulpien étudié ici:

Qui quaestum ex adulterio uxoris suae fecerit, [plectitur]: [nec enim mediocriter deliquit, qui lenocinium in uxore exercuit]. Quaestum autem ex adulterio uxoris facere videtur, qui quid accepit, ... ut uxorem pateretur adulterari [meretricio quodam genere] (D.48,5,30,3;4).

Il est vrai que les paragraphes 3 et 4 du fragment étudié ont été considérablement retravaillés par la commission de Trébonien. L'expression introduite *nec enim mediocriter deliquit...* est une addition faite par la commission. L'absence d'une liaison logique et convaincante entre cette phrase et le reste du texte apparaît nettement quand on relit attentivement ce fragment. Il en est de même des termes *meretricio quodam genere* qui s'accordent mal avec le verbe *adulterare*, qu'ils devraient expliquer. Enfin le verbe *plectitur* qui ne dit rien, ni de la qualification, ni de la sanction appliquée au délit examiné, suscite également des doutes³.

Mais, bien que le texte soit interpolé, il est difficile de douter que la solution qu'il nous donne ne soit pas classique. Nous pouvons à peine admettre que la *lex Iulia* laisserait ce cas typique de proxénétisme impuni, si nous avons en vue que les cas moins scandaleux et par conséquent moins dangereux pour la famille

¹ La deuxième phrase de D. 48, 5, 30, pr. énonce qu'en l'absence d'un flagrant délit d'adultère, il n'y a pas de responsabilité de l'époux: *Tunc autem puniendus est maritus, cum excusare ignorantiam suam non potest uel adumbrare patientiam praetextu incredibilitatis.*

² V. pour cette question le paragr. suivant.

³ V. *Index. Interp.* III, col. 532, Lenel, *Palingenesia* 1971, Volterra, Riv. ital., 5 (1930), p.128.

esclavagiste, visés au paragraphe 2 et dans le *principium* du fragment d'Ulpien, ont été liés à de rigoureuses sanctions pénales.

Donc, nous pouvons admettre comme établi que la *lex Iulia* punit aussi bien le mari qui n'a pas chassé sa femme adultère prise en flagrant délit d'adultère, que le mari qui a reçu quelque gratification pour tolérer ou pour cacher un adultère de son épouse. Dans tous ces cas, on doit appliquer la même peine qui est prévue par la loi pour le crime de l'amant complice de l'épouse infidèle. Sur ce point, le texte de *D.48,5,9,pr.* est sans équivoque :

Qui domum suam, ut stuprum adulteriumue cum aliena matre familias uel cum masculo fieret, sciens praebuerit uel quaestum ex adulterio uxoris suae fecerit : cuiuscumque sit condicionis, quasi aduiter punitur.

Les sanctions imposées par la *lex Iulia* ne sont pas moins rigoureuses en ce qui concerne les tierces personnes qui ont aidé, suscité un adultère, ou qui en ont profité pour en tirer un avantage matériel.

Au début de ce chapitre, on a fait remarquer que la *lex Iulia* punissait également les personnes qui provoquent sciemment l'adultère, ainsi que celles qui le facilitent par leurs conseils :

Haec uerba legis « ne quis posthac stuprum adulterium facito sciens dolo malo » et ad eum, qui suasisit, et ad eum, qui stuprum uel adulterium intulit, pertinent (D. 48,5,13).

En même temps que les instigateurs et les aides, la *lex Iulia* punit aussi toute tierce personne qui reçoit une gratification en rapport avec l'adultère accompli :

Quicumque enim ob conscientiam stupri accepit aliquid, poena erit plectendus.

Enfin, la *lex Iulia* établit des sanctions pénales pour un cas spécifique de complicité d'adultère. Elle punit celui qui prête sciemment son domicile pour qu'un adultère soit commis. Le texte, établissant cette complicité, a déjà été cité :

Qui domum suam, ut stuprum adulteriumue cum aliena matre familias... fieret, sciens praebuerit... quasi aduiter punitur.

Il est caractéristique que pour établir cette complicité, il n'est pas nécessaire que la personne inculpée ait reçu quelque gratification pour le service rendu. Il suffit qu'elle ait cédé son domicile pour la perpétration de l'adultère.

D'ailleurs, la pratique est allée encore plus loin et a admis comme complice toute personne cédant son domicile aux amants rien que pour leur donner la possibilité de se rencontrer et de s'entendre sur l'accomplissement de leur crime à un autre endroit (*D.48,5,10,2*) :

Sed etsi in domum aliquam soliti fuerint conuenire ad tractandum de adulterio, etsi eo loco nihil fuerit admissum, uerumtamen uidetur is domum suam, ut stuprum adulteriumue committeretur, praebuisse, quia sine colloquio illo adulterium non committeretur.

9. En traitant de crimes l'adultère et le proxénétisme, le législateur romain a eu soin de créer une procédure spéciale qui, d'après lui, a pu assurer la meilleure et la plus efficace application des répressions pénales.

Dans ce but, le législateur confère au mari et au *pater familias* la qualité d'accusateurs de la femme adultère. Dans un délai de deux mois à compter du divorce faisant suite à l'adultère, le mari et le *pater familias* de la femme adultère sont les seules personnes qui puissent porter une accusation contre la coupable d'adultère :

Marito primum uel patri eam filiam, quam in potestate habet, intra dies sexaginta diuortii accusare permittitur nec ulli alii intra id tempus agendi potestas datur (D.48,5,15,2).

Mais si, dans le courant du délai bimestriel établi par la loi, ni le mari, ni le père ne prennent l'initiative de l'accusation contre la femme adultère, la loi donne à toute tierce personne la possibilité de formuler une accusation contre l'infidèle dans le courant d'un délai de quatre mois à partir de la fin du premier:

Extraneis autem [qui accusare possunt] accusandi facultas post maritum et patrem conceditur: nam post sexaginta dies quattuor menses extraneis dantur, et ipsi utiles (D.48,5,4,1).

Une des prémisses indispensables pour porter une accusation contre une épouse adultère est la cessation du mariage atteint par l'adultère. Cette exigence est catégoriquement indiquée concernant l'accusation donnée par une tierce personne — *extraneus*:

Constante matrimonio ab iis, qui extra maritum ad accusationem admittuntur, accusari mulier adulteri non potest (D.48,5,27,pr.).

Mais la même exigence existe quant à l'accusation élevée par l'époux ou par le père, étant donné que, par rapport à eux, le délai bimestriel accordé pour formuler l'accusation est compté à partir du jour où a été prononcé le divorce. Quant à l'époux, les choses sont claires par elles-mêmes. Il est impossible à un époux, formulant une accusation contre sa femme pour adultère de maintenir les liens du mariage avec elle. Mais, on doit admettre la même chose quant au père, étant donné que le législateur ne fait aucune réserve sur ce point.

Seulement, pour ne pas déjouer de cette manière la réalisation de la responsabilité pénale par suite de la conduite de l'époux trompé, la loi donne la possibilité à des tierces personnes de formuler une accusation pour *lenocinium* contre le mari qui refuse de divorcer d'avec sa femme adultère. Après que le mari est condamné pour proxénétisme, la tierce personne peut formuler une accusation contre l'épouse adultère, bien que le mariage ne soit pas dissous.

Le fragment d'Ulpien cité plus haut (D.48,5,27,pr.), après avoir établi le règlement disant que tant que dure le mariage, une tierce personne ne peut accuser l'épouse adultère, apporte une restriction *nisi prius lenocinii maritum accusauerit* (excepté si le mari n'a pas été accusé préalablement de *lenocinium*). Par conséquent, après une procédure couronnée de succès pour *lenocinium*, une tierce personne peut formuler une accusation contre l'épouse adultère, bien que son mariage ne soit pas dissous.

La procédure contre l'amant de la femme adultère a lieu suivant des règles analogues. Et ici aussi l'époux et le père dans un délai bimestriel passent avant tous les autres pour formuler l'accusation (C.9,9,6,pr.). Quant à l'amant, on doit tenir compte de la circonstance restrictive pour l'adultère, à savoir: qu'une accusation pour adultère ne peut être donnée tant que le mariage de la femme adultère n'est pas dissous:

... durante eo matrimonio, in quo adulterium dicitur esse commissum, non posse mulierem ream adulterii fieri: sed nec adulterum interim accusari posse (D.48,5,12,10).

Mais, à la différence de la femme adultère, l'amant peut être poursuivi pénalement non seulement au cours des six mois suivant le divorce pour adultère, mais au cours de cinq années entières après consommation de l'adultère. Ce délai de cinq ans est maintenu quant à l'époux accusé de *lenocinium* et par rapport à ses complices:

Hoc quinquennium obseruari legislator uoluit, si reo uel reae stuprum adulterium uel lenocinium obiciatur (D.48,5,30,6).

Quant à l'accusation de *lenocinium*, elle n'éveille aucun doute. Ici le principe de l'accusation publique est entièrement maintenu. Aucun droit privilégié n'est accordé à qui que ce soit. Le principe est entièrement sauvegardé d'après lequel tout citoyen romain peut formuler une accusation contre une personne qui supporte le flagrant délit d'adultère de son épouse, ou qui reçoit une gratification à propos d'un adultère accompli ou imminent.

10. Après l'étude des prescriptions essentielles de la *lex Iulia de adulteriis*, il n'est pas difficile de comprendre la voie choisie par Auguste et par ses collaborateurs dans leur lutte contre la corruption des mœurs et la décomposition de la famille esclavagiste, ainsi que les causes qui l'ont imposée.

La décadence de l'institution du mariage dans les familles romaines apparaît bien plus clairement dans les sanctions prévues par la loi Iulia que dans les satires les plus aiguës de Juvénal et des autres auteurs satyriques. Le mal était si grand que le législateur a eu recours aux sanctions les plus sévères.

Tout ce qui apparaissait comme une cause de corruption de la famille romaine était châtié sévèrement. Dans l'application des sanctions pénales et en liaison avec elles furent également introduites des restrictions concernant le divorce.

Naturellement, dans l'application des sanctions pénales prévues par la loi, le législateur n'a pas pu dépasser l'horizon borné des conceptions esclavagistes concernant la morale et la justice. L'adultère de la femme et la complicité d'adultère furent considérés comme un crime, mais, l'adultère du mari n'était pas sanctionné. Le caractère de classe et la nature de classe de la loi Iulia apparaissent dans une série d'autres dispositions de cette loi, comme celles qui concernent l'assassinat de l'amant-esclave ou affranchi ainsi que l'impunité de l'adultère chez les esclaves etc.

En somme, la *lex Iulia de adulteriis* en tant qu'élément du secteur juridique de la superstructure de la société esclavagiste romaine a servi fidèlement les intérêts de la classe esclavagiste. Jusqu'à quel point elle a pu servir efficacement ces intérêts est une autre question. Les données que nous trouvons dans le *Digeste* même et dans le *Code de Justinien* nous montrent que le but vers lequel tendait le législateur — l'assainissement de la famille esclavagiste romaine — n'a pas été atteint. L'*adulterium* et le *lenocinium* n'ont été ni supprimés ni restreints. Par la suite, une série de constitutions impériales d'après le droit classique durent revenir sur cette question et régler de nouvelles hypothèses et de nouveaux problèmes en rapport avec l'*adulterium* et le *lenocinium*. Et comme le processus de décomposition de la famille esclavagiste se développait de plus en plus, on est arrivé jusqu'à changer la sanction même. Dans la codification de Justinien, l'adultère était puni de mort.

En somme, les dispositions établies par la loi Iulia n'ont pu ni sauver, ni assainir le mariage dans la classe esclavagiste romaine¹, parce que ce mariage reposait sur des calculs d'argent et de politique, sur l'inégalité légale des sexes, sur la permission accordée légalement aux hommes de vivre en concubinage etc. etc.

¹ *Contra* : J. Ellul, *Histoire des institutions*, Paris, 1955, p. 438.

LE « EPISTVLAE EX PONTO » IN UN CODICE DI ALBA IULIA

DE

N. LASCU

Nella biblioteca « Batthyaneum » della città di Alba Iulia c'è un manoscritto in 35 fogli di pergamena, di formato 26/16 cm.; la rilegatura in pelle è del XVIII secolo. Il manoscritto consta di due parti ben distinte: nei primi 29 fogli è contenuto il testo integrale delle *Epistulae ex Ponto* di Ovidio, nel resto uno scritto del grammatico latino Mauro Servio Onorato.

Questo manoscritto è per la prima volta menzionato nel catalogo della biblioteca compilato tra gli anni 1824—1826, tuttora inedito¹; ne seguono poi alcuni repertori stampati negli ultimi 90 anni². Esso è ricordato ugualmente nella guida redatta recentemente dagli stessi bibliotecari della « Batthyaneum » e pubblicata a cura della Biblioteca Centrale di Stato di Bucarest³. Finora il codice non è mai stato oggetto di alcun studio più approfondito, nè adoperato nelle edizioni di testo delle *Epistulae ex Ponto*. Esso può quindi essere considerato sconosciuto da parte degli specialisti.

La presenza di questo manoscritto ad Alba Iulia è strettamente collegata alla storia della biblioteca stessa. Il vescovo Ignazio Batthyáni, dopo la sua nomina quale capo della diocesi della Transilvania nell'anno 1780, trasferì ad Alba Iulia la biblioteca personale contenente gran numero di manoscritti, incunaboli ed altri libri rari, raccolti fin dai tempi in cui studiava a Roma e, appresso, durante il suo soggiorno quale preposito a Eger. In tal modo la biblioteca vescovile di Alba Iulia venne considerevolmente ampliata ed arricchita. Egli continuò ad acquistare libri di ogni genere durante il suo sacerdozio.

Tra gli acquisti fatti in questo periodo è di grande importanza la biblioteca di Cristoforo Migazzi, cardinale di Vienna; con i suoi circa 8000 volumi, essa era considerata tra le più ricche in quel tempo. Acquisito nel 1786, questo fondo venne

¹ Cseresnés A., *Conscriptio Bibliothecae Musei Batthányani facta annis 1824—1826*.

² Beke A., *Index manuseriptorum Bibliothecae Batthányanae diocesis Transsylvanae*. K. Fehérvár, 1871; Varjú E., *A gyulafehérvári Batthány-könyvtár*. Budapest, 1899; Szentiványi R., *Catalogus concinnus librorum manuseriptorum Bibliothecae Batthányanae*. Szeged, 1958.

³ *Biblioteca « Batthyaneum » din Alba Iulia*. Editura de stat didactică și pedagogică, 1957 (Biblioteca de Stat din R.P.R. Bibliotecii din R.P.R.).

trasferito non molto dopo da Vacz, residenza vescovile del cardinale Migazzi, ad Alba Iulia. Dall'inventario di questa biblioteca, conservato ancora nella « Bathya-neum », risulta che il manoscritto delle *Epistulae ex Ponto* proviene dal fondo Migazzi. Italiano di origine, prima di essere cardinale di Vienna e vescovo a Vacz, Migazzi aveva esercitato varie cariche ecclesiastiche nell'Italia settentrionale e nella parte meridionale dell'odierna Austria.

Secondo i suoi particolari grafici, il manoscritto ha la sua origine in uno *scriptorium* di un monastero d'Italia, donde fu portato più tardi nelle parti che si trovavano sotto la giurisdizione ecclesiastica del Migazzi; le circostanze in cui divenne sua proprietà non sono ancora note.

Il testo è scritto in nero su una sola colonna. Le estremità delle righe sono racchiuse tra due linee perpendicolari, di modo chè al principio ed alla fine di ogni riga si formano spazi quadrangolari, dove sono scritte la prima lettera della prima parola e l'ultima lettera dell'ultima. Ma queste rubriche non racchiudono l'iniziale del primo verso di ogni elegia, la quale è molto più grande e occupa anche una parte dello spazio marginale; spesse volte essa è ornamentata in rosso.

Il testo è scritto in una minuscola semigotica rotondeggiata, piccola ma chiara e di facile lettura, di tipo italiano. Dai suoi tratti caratteristici, essa si può datare nella prima metà del XIII secolo. Le righe sono abbastanza rare e tra di esse ci sono, specie nella prima parte del manoscritto, numerose glosse, scritte con caratteri più grandi, press'a poco identici con il testo stesso, oppure con un corsivo più recente, il che si desume tanto dall'inchiostro, che dai suoi caratteri minuscoli più fini. Gli spazi marginali, da ambedue le parti dei primi quattro fogli sono quasi interamente ricoperti di scoli. La loro scrittura indica ugualmente almeno due penne succedutesi a diverse epoche. Tra gli scoli figurano anche alcune varianti del testo, ciò che testimonia un confronto con un altro manoscritto, nonchè alcune correzioni fatte ai versi. Sul primo foglio gli scoli sono quasi integralmente indescrivibili, dato che la pergamena è corrotta e la scrittura cancellata.

Al principio del manoscritto è indicato in rosso il titolo dell'opera nella formula corrente: *Incipit Ovidius de ponto*. Il testo è continuo, il principio dei vari libri non è indicato e non esiste numerazione alcuna delle elegie all'interno di nessun libro. Però le varie elegie si possono distinguere non solo per mezzo dell'iniziale maiuscola del primo verso, ma anche per mezzo dello spazio di una riga fra due elegie; in tanto è vero che il criterio di lasciare un intervallo alla fine di ogni elegia non viene sempre rispettato da parte del copista (per esempio: ff. 3v, 17v, 18v, 25v, 26r, 27r, 27v, 28r).

C'è anche il criterio di numerazione continua delle elegie, senza tener conto della divisione in libri, ma essa va soltanto fino al principio del terzo libro. Essa consiste nell'introduzione all'interno delle iniziali maiuscole delle rispettive elegie cifre arabe, con poche eccezioni e sbagli, fino a 23, con cui cessa ogni specie di numerazione. Uno scriba più recente ha tentato di stabilire una numerazione delle elegie all'interno di ciascun libro, indicandone la successione con cifre romane, ma soltanto a qualche elegia del primo libro, e sbagliata anche questa (per esempio: VI all'inizio della quinta elegia e VII all'inizio della sesta). Negli altri libri vi è una sola: al principio della quinta elegia del quarto libro con una scrittura più recente è notato: *El. V.* I versi non hanno numerazione alcuna.

Il copista non fa nessuna menzione dei destinatari delle elegie; ulteriormente però i nomi del maggior numero di essi furono notati sia nello spazio libero tra le elegie, sia in quello marginale. Ce ne sono alcune in cui il nome del destinatario è mentovato in ambedue i luoghi, mentre in altre non c'è nessuno. Per esempio, la prima elegia del primo libro non ha nessun destinatario, la seconda invece ha nello spazio libero, fra le righe, scritto da una mano diversa, *Ad Maximum* ed in seguito, con altri caratteri grafici: *Hanc epistulam scribit Ouidius ad Maximum*. Al principio della terza elegia, nello spazio marginale è scritto: *Hanc epistulam mittit Ouidius ad Rufinum, amicum suum*. Nello stesso luogo troviamo al principio della quarta elegia: *Hanc epistulam misit Ouidius uxori suae*. Gran parte delle elegie hanno nello spazio marginale, accanto al nome del destinatario, anche un breve riassunto; eccone l'esempio della sesta elegia: *Hanc epistulam scribit Ouidius ad Grecinum, amicum suum, in qua dixit maxime se sperare, rogans eum ut pro ipso intercedat apud Augustum Cesarem*.

Il manoscritto si chiude ugualmente con una formula consacrata, scritta in rosso: *Explicit liber Ouidii de ponto*. A questa si aggiunge un'altra, la quale ci fornisce indizi certi sul luogo dove venne trascritto il testo, nonchè sulla persona del copista: *Hic liber est scriptus, qui scripsit sit benedictus*. Si tratta cioè di un monaco, il quale lavorava nello *scriptorium* di un monastero.

All'infuori degli spazi di una riga tra le diverse elegie, lo scritto va ininterrottamente sull'intera stesura del codice. Eccezione fanno il foglio 22v, alla cui fine sono rimaste 14 righe libere, con la sola lineatura senza testo, il quale continua invece regolarmente sul foglio seguente (è evidente quindi che non si tratta di lacuna), e il foglio 28v, dove sei righe sono rimaste libere nella stessa forma lineata. Se nel primo caso lo spazio libero non si può spiegare altrimenti che come risultato di un'inavvertenza del copista, nel secondo esso coincide con la fine della 14 elegia del quarto libro.

Eccetti i due fogli sopra ricordati, su ciascuno degli altri il numero dei versi è variabile tra 55 e 59; la differenza è determinata dal testo continuo di una sola elegia o da brani di due o più elegie con i rispettivi intervalli di una riga. Lo scritto è chiaro, ben curato ed uniforme, opera di un solo copista. Si possono segnalare soltanto pochi errori evidenti di copista: *celerata*, in vece di *scelerata* (f. 5r = I, 6, 20); *fortutune*, in vece di *fortunae* (f. 6r = I, 7, 62); *ubrs*, in vece di *urbs* (f. 6r = I, 8, 11); *honere*, in vece di *honore* (f. 13r = II, 9, 23); *equis*, in vece di *equi* (f. 13v = *ibid.* v. 58); *uos*, in vece di *nos* (f. 15r = III, 1, 56); *exsanguina*, in vece di *exsanguia* (f. 16r = III, 2, 31); *uoluptas*, in vece di *uoluntas* (f. 18v = III, 4, 79); *oppinorum*, in vece di *opimorum* (f. 25v = IV, 9, 56); *littora*, in vece di *littera* (f. 27r = IV, 11, 15); *peietate*, in vece di *pietate* (f. 29r = IV, 15, 24). Merita ugualmente essere segnalata, per quanto non si tratti di un errore vero e proprio ma piuttosto di una particolarità grafica, la forma *paruaa*, in vece di *parua*, usata dappertutto.

Nella stessa categoria di errori evidenti di copista si possono inserire la mancanza di un intero verso (f. 15v = III, 1, 120) e due versi incompleti (f. 9r = II, 2, 100 e f. 25v = IV, 9, 40). Altri due versi omissi dal copista (f. 6v = I, 8, 52-53) furono aggiunti ulteriormente sul margine sinistro del manoscritto. Nel verso seguente (54) le ultime due parole sono invertite insieme con le loro desinenze: in vece di *panda boues*, di cui il primo determina *iuga* ed il secondo è determinato da *uricolas* nella prima parte del verso, abbiamo *boue pandas*. Ugualmente, sul f. 7r = I, 9,

i versi 23—24 sono spostati dopo il v. 26. Del resto, di questo errore si è accorto un collazionatore più recente, il quale ha segnato sul margine sinistro l'inversione, mentre sul margine destro un'altra mano ha aggiunto il v. 23, senza accorgersi della sua presenza nel testo.

Se è difficile determinare con precisione quale sia stato l'ambiente in cui visse il copista, vi sono tuttavia alcuni indizi dai quali si potrebbe dedurre la sua origine italiana. Si tratta cioè di vocaboli latini la cui trascrizione si risente dell'influsso della lingua italiana, quali: *procintu*, in vece di *procinctu* (f. 6r = I, 8, 10); *ortos*, in vece di *hortos* (f. 6v = ibid. v. 37 e 43; si veda anche *ortus*, ibid. v. 60, *orto*, f. 18v = III, 4, 63 e f. 29r = IV, 15, 7); *ospicium*, in vece di *hospitium* (f. 6v = I, 8, 70); *anelis*, in vece di *anhelis* (f. 7r = I, 10, 5); *Ibla*, in vece di *Hybla* (f. 11v = II, 7, 26); *Istrum*, in vece di *Histrum* (f. 18v = III, 4, 91; cf. anche f. 28r = IV, 14, 11); *irsutis*, in vece di *hirsutis* (f. 19r = III, 5, 6); *irundo*, in vece di *hirundo* (f. 28r = IV, 14, 13). In sostegno di quest'ipotesi viene il fatto che, eccetto un esempio solo (la forma *orto*, f. 18v = III, 4, 63), gli altri non appaiono in nessun altro codice delle *Epistulae ex Ponto*. Si possono citare però numerosi esempi dai quali risulta che il copista non solo non evita la lettera *h*, ma l'adopera anche laddove non era necessario: *Thomitana*, *Athica*, *cohire*, *thura*, *Horestes*, *nothi*, *habunde*, *coherces*, ecc. Lo stesso si può dire della preferenza del copista per la grafia con *h* allorchando si tratta di scegliere fra le due varianti: *humerus-umerus*, *humidus-umidus*, *humorum*, ecc. A tutto ciò si deve aggiungere il fatto che in certe parole l'*h* viene preceduta dalla gutturale *c*; per es.: *michi*, *nichil*.

★

Dal punto di vista grafico il codice presenta alcune particolarità, alle quali considero necessario far cenno. Il dittongo *ae* è dappertutto sostituito con *e*. Se sotto questo riguardo il copista è conseguente, egli è in vece titubante quando si tratta di riprodurre *t* seguita dalla vocale *i*, adoperando al suo posto *c*; pochi esempi ne daranno la prova: *cinnula* (*tinnula*), *inficior* (*infitiur*), *nocior* (*notiur*), *pocius* (*potius*), *moderacius* (*moderatiur*), *testancia* (*testantiur*), *amicicia* (*amicitiur*), *palacia* (*palatiur*), *siciens* (*sitiens*), *rapci* (*rapti*), *cicius* (*citius*), ecc.

Altre particolarità grafiche sono la forma arcaizzante *set*, in vece di *sed*, adoperata conseguentemente, le forme *dampnatus*, in vece di *damnatus*, *dampna*, in vece di *damna*, *sompnos*, in vece di *somnos*, *columpnis*, in vece di *columnis*, *solempnia*, in vece di *solemnia*, *contempnere*, in vece di *contemnere*. Forme dissimili si riscontrano anche nella grafia dei nomi propri, alcune delle quali potrebbero essere nullo altro che errori di copista: *Epidurius* (*Epidaurius*), *Solano* (*Salano*), *Euxinio* (*Euxino*), *Cuneos* (*Cumaeos*), *Anthipaten* (*Antiphaten*), *Lestigona* (*Laestrigona*), *Scitice* (*Scythia*), *Geta* (*Getes*), *Trohiten* (*Troesmin*), *Sulmi* (*Sulmo*), ecc.

Finalmente, il copista manifesta una certa inconseguenza di fronte alla *y*, che alle volte riproduce con *i*, alle volte in vece *i* viene sostituita da *y*: *Smirna* (*Smyrna*), *timis* (*thymis*), *Pilades* (*Pylades*), *cimba* (*cymba*), *Sirtes* (*Syrtes*), *hyemps* (*hiems*), ecc.

Nel testo del manoscritto sono in buon numero le abbreviazioni caratteristiche per il periodo in cui esso ne trae l'origine. Indichiamo le più frequenti: per la *m* finale, così come per la *n* interiore, il segno d'abbreviazione è una linea orizzontale sopra la lettera precedente, una linea serpeggiata per la sillaba interiore o finale *er*; per *us* il segno è un apostrofo alla parte superiore destra della lettera

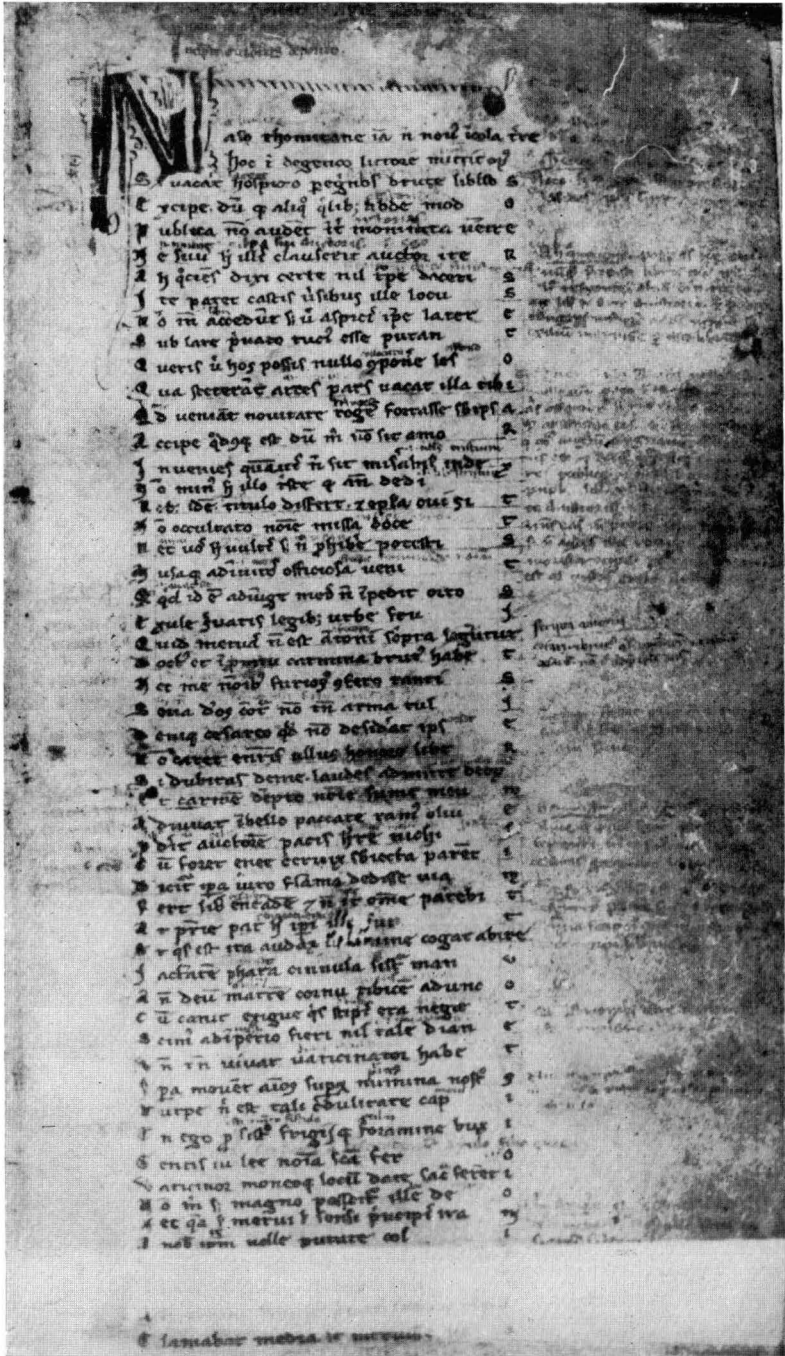

Fig. 1. — La prima pagina del manoscritto

Quap hinc reperta est omnia diu	di
et hinc ceteri meri sunt opu	o
ingentia hinc dicit adnomine laugu	s
antia q hinc dicit Te rana sen	dy
Quap amir domitia canerit ab hinc	di
Quap hinc nomi pphude rufus nabe	t
et uolga moris uares o i dde possi	s
Aringui ex uiles dposi deo	s
Quap necer ubi h romanap pta dya	t
maur sept dicit hinc genu	s
tem uelis hinc p hinc actox r ucto	t
Taurade reduci ad a r d h lupi	s
h meorda hec a r d a uir yun	a
p idarice fidice a q tufe lu	t
u usaq necant r icis luexa corru	s
t riu cu loco musa molosa leu	s
e u uare graccq daret fu dicta utun	f
e allymachu neu p molle rener uo	f
t lar antiquas erar q gigner hba	s
a pnaq uenat graccq arma dare	t
u uadal ab hinc uand foran amata	s
d laudet ipar h ubi capella modi	s
d naq foide alij quaz m cucta refert	e
h oia idga moa tmei uulq habe	t
d hler r uunel quoz q r d r a ca	i
A p p e l l a d o x u l m u r i s a d e s	t
T e m i t e r a n o a u s i c o r r a s i l e r	e
p i c r i d u l u n e p s i d u r q f a	f
d i a t n o z c o c u s c u i m e s a l a s q p a d n o	s
d r a y m a n o b i l i t a s i g e m i n a c a d e d i	t
d i c e s i f a s c l a r o r i a n o i e m u s	a
a t p i r a u o z q l e g e s e r a	t
f l i m o r i u p a t a p l e d e l u u o o r u d e	f
d e s i n e n e u q u e s s p a r g e d e r e n e o	s
d m a p o d i d i m r a n i m u l t a r e l u c t a	f
p b e a r u r s e l u u i d i a q m a l	l
d u s m u a t e x t e r o s f e r e d i m u i t e r a r r o s	l
h d h r i n o b i s i a u o u a p i n g a l o c u	o

Explicit liber quod de ponto
 Hic liber est qd h hinc sic bndictus
 Lu m i n o m i l e e m l u e m i n e u
 m i n o t e l e m p l u d i t e g h e r
 h i o t p l a u a

Fig. 2. —L'ultima pagina del manoscritto

precedente, oppure il segno corrente di punteggiatura ; (per es. *carminib*; = *carminibus*).

Per alcune particole monosilabiche, quali *per*, *prae*, *pro*, vi sono segni speciali d'abbreviazione; compendi speciali sono usati per *quod* — *q* e *d* sovrapposte tagliate in alto — e per *quid* — la stessa sovrapposizione, ma con taglio in basso; *non* e segnato con una *n* e una linea orizzontale sopra. L'enclitica *que* viene abbreviata *q*; ciò, significa che questo segno di punteggiatura ha un doppio valore grafico.

Doppio valore grafico ha qualche volta anche la linea orizzontale adoperata sopra alcune parole (p. es. *noie* = *nomine*, *oia* = *omnia*). La linea orizzontale sovrapposta serve quale abbreviazione anche del pronome possessivo al plurale, cioè per le sillabe *-ost-* e *-est-*: *nrīs* = *nostris*, *ura* = *uestra*. È d'uopo aggiungere che il copista usa spesso le *notae Tironianae*; più frequenti sono i segni che rappresentano *et* e *est*; esse alternano però con le forme grafiche correnti.

★

Il valore di questo manoscritto verrà messo in luce nel quadro di un commentario filologico e storico dell'intera opera d'esilio di Ovidio, tuttora in preparazione; nelle seguenti pagine daremo qualche notizia — con carattere di studio preliminare — sui suoi rapporti con gli altri manoscritti delle *Epistulae ex Ponto* e sulle varianti di cui non si fa menzione alcuna altrove.

I manoscritti noti prima furono studiati e classificati alla fine dello scorso secolo da Ehwald¹, il quale ha stabilito anche le sigle per i diversi codici in cui vi si trovano; le stesse sigle sono poi adoperate anche nell'edizione critica del testo ovidiano, pubblicata da lui in collaborazione con Levy (= Lenz²). L'apparato critico da essi redatto essendo ancora valevole, più oltre daremo le sigle usate da Ehwald-Levy.

Dal confronto del nostro manoscritto col apparato critico dell'edizione Ehwald-Levy si può stabilire il suo grado di parentela con ciascuno dei manoscritti o gruppi di manoscritti conosciuti. L'esito di tale confronto ha il suo significato, anche se si tratta spesso volte di concordanze in errori, di varianti non accettate da parte dei critici, essendo esse ritenute corrotte o per lo più interpolazioni.

Con l'*A* le concordanze sono poche, appena una diecina, fra cui: I, 5, 45 *marcessere*; ibid. v. 79 *calida*; II, 2, 64 *ipse*; II, 9, 73 *quae scripsimus*; II, 10, 37 *loquendo*. Più frequenti e più significative sono invece le concordanze col *β*; eccone le principali: I, 2, 92 *dedit*; 4, 26 *numina*; 8, 27 *depulsus ad horas*; 9, 33 *solebat*; II, 1, 33 *castos*; 5, 45 *fit protinus*; 8, 5 *beacius* (= *beatius*); 9, 26 *cadit*; III, 2, 19 *uocari*; v. 23 *fugiantque*; 6, 57 *permiseris*; IV, 3, 27 *set et*; 14, 39 *grata*. Le concordanze col *γ* sono meno numerose di quelle col *β*, meno di una diecina, mentre col *B* ve ne sono due sole.

Più numerose e più rilevanti son le concordanze col *G*, una cinquantina in tutto, fra le quali: I, 1, 69 *putredine*; 3, 56 *uendicet*; 6, 42 *iniectas, manus*; 8, 13 *creditur ipsi*; ibid. v. 26 *armaque seua*; II, 2, 71 *incolumis*; ibid. v. 85 *tenentes*; 3, 55 *dacis*; 7, 55 *obrueret, ira*; 9, 32 *fluant*; 10, 20 *inuare*; III, 2, 107 *probant*; 5, 48 *dis*; IV, 3, 47 *iacuit Marius*; 4, 9 *causam*; 10, 25 *latrat*; 12, 47 *reliquit*.

¹ R. Ehwald, *Kritische Beiträge zu Ovids Epistulae ex Ponto*, Gotha, 1896.

² P. Ovidius Naso, vol. III, fasc. 1: *Tristium libri V, Ibis, Ex Ponto libri IV*. Ediderunt R. Ehwald et F. W. Levy. Leipzig, Teubner, 1922.

Press'a poco lo stesso si può dire del ζ , con cui le concordanze sono più di quaranta; citiamo le più rilevanti: I, 1, 75 *relinquent*; 3, 37 *Quid Roma melius est?*; 7, 12 *pulset*; 8, 54 *panda*; 9, 52 *fudit aroma*; II, 2, 32 *euentus*; 3, 1 *imples*; 6, 11 *dicere*; III, 4, 107 *inmittit*; 6, 38 *uelit esse precor*; IV, 3, 12 *locis*; 4, 43 *cernor*; 5, 35 *tepefecerat*; 6, 29 *in arte*; 7, 52 *ibat*; 9, 85 *effluat*; 10, 69 *scripsimus*; 15, 7, *agri*; 16, 19 *domitam*.

Le concordanze col X riguardano in realtà più manoscritti, dato che questa sigla rappresenta il gruppo A $\beta\gamma$ fino al libro III, 2, 67, e di qui fino alla fine soltanto $\beta\gamma$; esse sono: I, 2, 101 *utque diu*; ibid. v. 105 *petis*; II, 5, 72 *cum miliciis*; 7, 24 *potest*; 8, 25 *puer*; IV, 2, *cecet*. Vi sono inoltre degli esempi in cui le concordanze di questo gruppo si trovano anche in uno o parecchi altri manoscritti, particolarmente col G: I, 4, 31 *sit Histro*; II, 1, 39 *proflua*; II, 9, 76 *pateat*; 10, 25 *olencia*; IV, 9, 41 *utor*; 13, 49 *monimenta*; 15, 2 *requirat*.

Oltre questo gruppo, ce ne sono altri che presentano concordanze col nostro manoscritto; ecco le più significative: I, 5, 80 *pingit* (A β G); 9, 44 *celsa* (A β); II, 3, 37 *abici* (AG); 7, 3 *uoluptas* (A β); III, 1, 90 *imitere* (A β G); I, 1, 67 *mirum est* (β G); 2, 102 *eant* (β G); 3, 69 *contulit* ($\beta\gamma$); 5, 72 *penna* ($\beta\gamma$ G); 6, 51 *turres* ($\beta\gamma$ G); 8, 49 *posset* ($\beta\gamma$ G); II, 1, 38 *uictis* ($\beta\gamma$ G); 3, 82 *foret* (β G ζ); 8, 85 *admirabile* (β G); III, 1, 42 *partes* ($\beta\gamma$ G ζ); 3, 91 *tempus* (β G ζ); IV, 10, 3 *et quos* (β G ζ); I, 2, 14 *confitear* (γ G ζ); III, 2, 19 *possint* ($\gamma\zeta$); IV, 8, 3 *posset* ($\gamma\zeta$). L'ultimo gruppo, formato da G e ζ , presenta le più numerose concordanze, le quali si aggiungono in tal modo a quelle riscontrate con ciascuno di essi: I, 3, 47 *fuera genitus*; 4, 19 *laborum*; 5, 79 *laudare*; II, 2, 49 *lapsi*; 3, 11 *inuenies*; 4, 2 *dubitante*; 5, 48 *clausaque* (in un secondo tempo è stata inserita la variante interlineare *tectaque*, adottata da parte degli editori); 6, 12 *quam, meam*; 7, 1 *te uult*; 8, 68 *aura*; ibid. v. 70 *signa ego uestra*; 9, 31 *inmerito*; III, 1, 22 *potet*; ibid. 101 *caueto*; 2, 86 *uicem*; 3, 37 *stultus*; ibid. v. 91 *praebet faciles aditus*; 5, 41 *interdum queritur*; 8, 21 *habet hos hec hora*; IV, 6, 12 *fuera*; 7, 23 *manuue*; 8, 3 *precando*; 9, 40 *iuuat*; 10, 28 *epotet*; 14, 21 *diuertor*; 15, 13 *rem paruam*.

★

Più importanti delle concordanze con gli esemplari della tradizione manoscritta, per poterne stabilire il valore, sono le varianti in buon numero nel nostro codice di cui non si fa nessuna menzione altrove. Esse furono identificate in confronto con la edizione critica Ehwald-Levy, le cui forme figurano tra parentesi.

Un primo gruppo di varianti è costituito da parole singole, sia che si tratti di parti diverse del discorso, sia di forme diverse dello stesso vocabolo. Eccone le principali: I, 1, 15 *sit* (*est*); 2, 97 *ni* (*nisi*); ibid. v. 143 *faustis*... *thoris* (*fausto*... *toro*); 3, 18 *manus* (*malum*); ibid. v. 40 *queque* (*illis*); ibid. v. 86 *magna, meis* (*multa, tuis*); 4, 22 *cupit* (*carpit*); ibid. v. 58 *prouocat* (*prouocet*); 5, 20 *loce* (*uoce*); ibid. v. 51 *consumere* (*absumere*); 6, 21 *leue* (*breue*); 7, 13 *fecunda* (*feta*); ibid. v. 53 *iudicis* (*uindicis*); ibid. v. 62 *mee* (*tuae*); 8, 11 *ripis* (*ripae*); 9, 55 *prestat* (*prestat*); 10, 25 *posses* (*possis*); ibid. v. 36 *inest* (*adest*); II, 2, 9 *tulissem* (*tulisset*); ibid. v. 23 *feres* (*feras*); ibid. v. 52 *poteris* (*poteras*); 3, 3 *distat* (*differt*); ibid. v. 18 *conprobat* (*subputat*); ibid. v. 69 *me* (*te*); ibid. v. 88 *pauore* (*timore*); 4, 7 *meos* (*nostros*); ibid. v. 25 *tempore* (*sidere*); 5, 22 *minimo* (*riuio*); 6, 24 *desinere* (*negare*); 7, 54 *absentis* (*absens*); ibid. v. 58 *caput* (*minas*); 8, 30 *uenit* (*tua est*); 9, 37 *claustra* (*castra*); III, 1, 9 *uixisse* (*dixisse*); ibid. v. 15 *cincta* (*uincta*); ibid. v. 102 *erit* (*adest*); ibid. v. 107 *laude* (*fraude*); ibid. v. 119 *dubitas* (*trepidus*); 2, 63 *equora* (*aethera*);

ibid. v. 101 *nati (geniti)*; 3, 14 *fulua (fulcra)*; 4, 27 *fortissima (certissima)*; ibid. v. 51 *gratisissima (carissima)*; 5, 31 *amicum (ad ipsum)*; 6, 39 *sumus (simus)*; 9, 30 *facies (species)*; IV, 1, 10 *meo (loco)*; 3, 56 *tuere (cauere)*; 4, 27 *penetralia (paene atria)*; 5, 18 *comprimet (cum premet)*; 8, 5 *possis (praestes)*; 9, 12 *numine (munere)*; ibid. v. 78 *fortes (fisos)*; ibid. v. 87 *fata (fama)*; ibid. v. 109 *parentum (nepotum)*; 10, 1 *euxino (Cimmerio)*; ibid. v. 18 *lethes (lotos)*; ibid. v. 53 *bistoniano (Borysthenio)*; 12, 50 *uale (uado)*; 13, 8 *discere (dicere)*; ibid. v. 29 *castam (Vestam)*.

In relazione con queste varianti di singole parole è necessario aggiungere che sopra alcune di esse esistono varianti interlineari identiche a quelle adottate nell'edizione critica. Ciò costituisce una prova evidente che il nostro codice è stato ulteriormente collazionato con un altro e in quell'occasione vi sono state inserite le varianti che il collazionatore ha considerato opportune. Eccone gli esempi più caratteristici: I, 10, 26 *gerit*; II, 2, 31 *tuta*; 3, 39 *lapso*; 6, 7 *lingue*; 8, 24 *lora*. È da precisare che queste varianti interlineari rappresentano per la più parte le lezioni generalmente adottate.

Una seconda categoria di varianti sono i gruppi di due o più parole, i quali presentano differenze di struttura oppure sono disposti in un ordine ben diverso da quello dell'edizione critica, come per esempio: I, 4, 23 *natus Aesone (Aesone natus)*; 5, 73 *urbe procul (procul urbe)*; 6, 18 *pectora nostra iuuua (iuuua pectora nostra)*; 7, 36 *sit tua tota domus (tota sit ista domus)*; 8, 21 *nostro fortissime detur in euo (aeuo detur fortissime nostro)*; II, 2, 37 *accipitrem pennis metuens (accipitremque timens pennis)*; 4, 5 *sunt mihi di (di mihi sint)*; 7, 82 *nostra mala (mala nostra)*; 8, 27 *quod tecum carius (quae te tibi carior)*; III, 9, 11 *nostrum tamen hic (hic tamen nostrum)*; IV, 11, 9 *uenit epistula nuper (nuper epistula uenit)*.

Alle volte le varianti di questo genere attingono alla struttura stessa dell'intero verso:

Iam uigor et uires in quasso corpore languent
(Iam uigor et quasso languent in corpore uires) I, 4, 3;
Tormentisque tuis uulnera nostra iuuas
(Tormentisque iuuas uulnera nostra tuis) II, 4, 32.

Il nostro codice ha infine due varianti nella successione dei versi nelle elegie. Questa volta sembra non si tratti più di un errore di copista, come abbiamo visto un esempio più sopra, ma di un'interpretazione nuova data al testo ovidiano. Infatti, i versi 109—112 della seconda elegia del secondo libro hanno la successione seguente:

Mite sit iratum merito mihi numen adora
Eximar ut scilici de feritate loci
Sic igitur uigeant uestre penetralia gentis
Curaque sit superis cesaribusque tui.

Nell'edizione critica i due distici sono inversati.

Un secondo esempio ci offre IV, 3, 11—14, dove abbiamo a fare soltanto con l'inversione del secondo membro del distico, cioè un pentametro nelle veci dell'altro.

Nell'edizione critica appaiono delle lacune nei luoghi dove Ehwald e Levy non hanno potuto ricavare soluzioni soddisfacenti dai testimoni conosciuti. Nel

nostro codice esse non esistono, ma i testi ivi adoperati costituiscono delle prove evidenti della sua parentela con i manoscritti di cui ci siamo occupati sopra. Così, il distico I, 2, 11—12.

*Viderit hec si quis tibi me scripsisse fateri
Audebo et propriis ingemuisse malis*

rappresenta, unito al verso precedente, la variante del γ . Interessante è però che in calce della pagina da una mano più recente viene riprodotto il pentametro nella forma tramandataci dal β :

Atque modum pene notificare mee

Nell'edizione Ehwald-Levy la prima metà del esametro è diversa (*videris: audebo*) ed in vece del pentametro lacuna.

Un altro esempio abbiamo nella ottava elegia del primo libro, dove al v. 20, il pentametro, omissso dall'edizione Ehwald-Levy, appare sotto questa forma iniziale:

Sanguinis ulciscens extitit ipse nocens.

Ulteriormente vicino alla prima parola, nello spazio marginale, si è aggiunto *Se nimis*; il chè indica chiaramente che la correzione riproduce quasi integralmente la variante del G.

Nell'edizione critica il distico II, 2, 35 — 36 appare con la maggior parte delle parole racchiuse tra parentesi angolari:

*Qui rapitur <spumante salo, sua braccia cauti>
Porrigit <et> spinas duraque saxa <capit>*

Nel nostro codice questo distico è ben diverso:

*Qui rapitur uentis quid preter fata reliquit
Porrigit ad spinas duraque saxa manus;*

onde risulta che lo scriba sembra aver contaminato due tradizioni manoscritte: mentre l'esametro concorda col β , il pentametro risponde esattamente al gruppo G ζ .

L'ultimo esempio di lacuna è fornito dal distico III, 1, 143—44:

*Curia cum fuerit patribus stipata uerendis
Per patrum turbam tunc quoque oportet eas.*

Questo distico, di cui l'edizione critica non riproduce che una parola sola nel presupposto esametro (*omnia*), mentre nel pentametro *patrum* viene sostituito da *rerum* e *tunc* da *tu*, riproduce quasi integralmente la variante tramandataci dal β .

★

Dagli obiettivi limitati e dal carattere piuttosto descrittivo dell'esame a cui abbiamo sottoposto nelle precedenti pagine il codice di Alba Iulia non si può giungere a conclusioni definitive; alcune costatazioni contribuiranno tuttavia a stabilire il posto che esso occupa tra gli altri manoscritti delle *Epistulae ex Ponto*. In primo luogo, per la loro tradizione manoscritta, così povera e di data relativamente

recente, un nuovo codice costituisce un fatto non trascurabile. In secondo luogo, il suo apparentarsi con i più rappresentativi testimoni di questa tradizione gioverà a confermare alcune lezioni giudicate tuttora dubbie o corrotte. In terzo luogo infine, grazie alle varianti particolari del nostro codice potranno esser elucidati molti passi del testo ovidiano, rimasti finora oscuri; alcune di esse saranno certamente messe a frutto allorquando verrà elaborata una nuova edizione critica delle *Epistulae ex Ponto*. Tutto ciò ci porta a considerare il manoscritto della biblioteca « Batthyaneum » di Alba Iulia un documento di grande importanza per la storia del testo della seconda opera d'esilio di Ovidio.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CRIZEI GENERALE A SISTEMULUI SCLAVAGIST ÎN IMPERIUL ROMAN

DE

MIHAI JACOTĂ

În momentul de față, în mod evident, una din problemele cele mai dezbătute ale istoriei lumii antice o constituie problema declinului și căderii orînduirii sclavagiste¹.

Deși în această chestiune s-a scris atît de mult, nu putem considera însă că toate aspectele acestui fenomen cu implicații atît de vaste au fost luate în considerare.

Pe de altă parte, izvoarele pentru această perioadă, deși relativ numeroase, prezintă adesea informații contradictorii, ceea ce face foarte dificilă stabilirea caracterului exact și întinderea fenomenelor studiate.

Istoriei din statele socialiste au cercetat în cursul ultimilor ani numeroase aspecte ale perioadei descompunerii lumii sclavagiste antice, cum ar fi apariția și dezvoltarea colonatului, problema caracterului proprietății funciare în imperiul roman tîrziu, răscoalele sclavilor și ale oamenilor liberi exploatați între secolele III și V e.n., oglindirea crizei generale a sistemului sclavagist în literatură, filozofie, religie sau alte domenii ale suprastructurii, cît și problemele teoretice generale în această ordine de idei. Ajungîndu-se la un deplin acord în privința liniilor mari, de principiu, ale problemei căderii orînduirii sclavagiste, continuă să formeze însă obiect de discuție anumite probleme speciale, precum problema răspîndirii marii și micii proprietăți agrare în diversele provincii ale imperiului roman tîrziu, problema

¹ Institutul de istorie al Academiei de Științe U.R.S.S. a luat inițiativa publicării unei serii de monografii consacrate istoriei sclaviei în lumea antică. Lucrul acesta a prilejuit începutul unei noi discuții asupra problemelor teoretice fundamentale, care se duce în prezent în U.R.S.S., în paginile revistei *Вестник древней истории*, începînd cu numărul 4, 1960, la care au participat pînă acum S. L. Utchenko și E. M. Staerman (nr. 4, 1960), B. Koval (nr. 3, 1961), M.M. Slonimski (nr. 4, 1961). Pe de altă parte, sclavia continuă să formeze una din problemele dezbătute în cadrul congreselor internaționale. Al XI-lea Congres internațional de științe istorice de la Stockholm (1960) a dezbătut și problema sclaviei: cf. Em. Condurachi, *Unele probleme ale sfîrșitului orînduirii sclavagiste în istoriografia contemporană*, în SCIV, nr. 1, 1961, p. 34—49; D. M. Pippidi, *Problema sclavașului greco-roman la cel de-al XI-lea Congres internațional de științe istorice*, în SCIV, nr. 1, 1961, p. 75—83.

periodizării, problema începutului crizei generale a sistemului sclavagist, precum și altele.

Având în vedere complexitatea problemelor sociale studiate și caracterele izvoarelor noastre, tezele cele mai variate și adesea opuse își pot găsi suficient sprijin în texte. În rîndurile de față, vom căuta să subliniem cîteva aspecte ale descompunerii orînduirii sclavagiste în imperiul roman, așa cum sînt ogîndite în textele juridice alc. sec. I—III e.n. Aceste aspecte privesc transformările adînci suferite de relațiile de producție sclavagiste sub acțiunea dezvoltării forțelor de producție; apariția unor condiții sociale intermediare între sclavie și semilibertate; conflictul între principiile de drept care consacrau incapacitatea sclavului și necesitățile practice decurgînd din dezvoltarea economiei; încercarea de a soluționa aceste conflicte în măsura în care, bineînțeles, o asemenea încercare era posibilă.

În cercetarea noastră ne-am oprit cu preferință la textele juridice din epoca clasică a științei dreptului roman, adică din secolele I—III ale erei noastre, deoarece ele au fost mai puțin folosite pînă în prezent ca izvoare ale cunoașterii vieții sociale și economice, iar datele furnizate de ele sînt mult mai obiective în comparație cu cele rezultînd din texte literare, fiindcă ele rezultă din expunerea spețelor așa cum sînt înfățișate jurisconșulților¹.

În afară de aceasta, însăși necesitatea de a limita studiul nostru ne-a determinat să circumscriem atît problemele discutate, cît și izvoarele analizate. Ori izvoarele din perioada clasică a jurisprudenței romane sînt cele mai caracteristice din punctul nostru de vedere. Textele jurisconșulților oferă de multe ori, pe lîngă soluțiile juridice, și un material faptic, care constituie o sursă valoroasă de informații cu caracter social și economic puțin folosită, mai degrabă neglijată, sub acest aspect, de istoricii antichității². Juriștii au reținut pînă acum din aceste izvoare numai aspectul juridic: starea dreptului în vigoare³. Propunîndu-ne să analizăm cîteva

¹ M. I. Siuzumov folosește textele Digestelor în articolul *Munca plătită în perioada codificării dreptului roman*, tradus în Probleme de istorie, nr. 3, 1, 1958, p. 1; în general însă autorii nu folosesc aceste texte pentru istoria economică și socială a secolilor I—III. M. Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*, Leipzig, 1929, folosește mai cu seamă papirusuri și izvoare epigrafice; F. de Visscher, *Labéon et les ventes forcées de terres aux vétérans des guerres civiles*, Revue internationale des droits de l'antiquité — Archives d'histoire du droit oriental, 1954, p. 299, observă că textele jurisconșulților romani se mențin invariabil pe un plan juridic ceea ce este adevărat numai în parte; Fr. Schulz, *Principles of Roman Law*, Oxford, 1936, p. 24, arată că « nicăieri realitățile politico-economice care condiționează stabilirea unei reguli juridice nu sînt descrise sau menționate ». Cf. Pernice, *Ueber wirtschaftliche Voraussetzung römischer Rechtssätze*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung RA, XIX, (1898), p. 89, și Fr. Schulz, *Papinianstudien*, în Archives d'histoire du droit oriental — Revue internationale des droits de l'antiquité, 1953, p. 381.

² Izvoarele epigrafice, cît și de altă natură, dau informații importante pentru problema care ne preocupă. Ele n-au putut fi însă cercetate în studiul de față, în care am încercat numai să punem în lumină posibilitățile pe care le oferă studiul textelor jurisconșulților romani în problemele social-economice. Interesul izvoarelor epigrafice a fost subliniat de prof. D. M. Pippidi în intervenția sa în ședința Societății de studii clasice unde a fost comunicată lucrarea de față. Izvoarele epigrafice pentru reconstituirea sclaviei în Dacia au fost excelent folosite de D. Tudor, în *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957; cf. de asemenea, Ion I. Russu, *Un sclav în serviciul vamal din Dacia*, în SCIV, 3—4, 1953, p. 784. Izvoarele epigrafice sînt folosite într-o măsură considerabilă de Rostovtzeff, *op. cit.*, vezi în special *Erläuterungen zu den Bildtafeln*, vol. II, p. 248 urm. și notele de la finele volumelor.

³ Nici fantezia literară, nici pasiunea politică nu alterează datele furnizate de spețele prezentate de jurisconșulții romani clasici, din cauza naturii lucrurilor: pentru a da o soluție în conformitate cu dreptul în vigoare, jurisconșulțul expune mai întîi în rezumat faptele așa

texte care aduc o lumină prețioasă în cunoașterea fenomenelor sociale caracteristice pentru perioada de descompunere a orînduirii sclavagiste, noi am încercat să aducem o contribuție la studiul acestei chestiuni deosebit de dificile.

I

Pe o anumită treaptă de dezvoltare a economiei, relațiile de producție sclavagiste nu mai corespund caracterului forțelor de producție: orice progres ulterior nu putea avea loc decît în cadrul unor relații în care lucrătorii să fie interesați într-o anumită măsură în rezultatele muncii lor. Acest fenomen poate fi constatat la Roma în sec. I—II e.n.

Dar clasa stăpînilor de sclavi, purtătoarea și beneficiara vechiului sistem de relații de producție, opunea o rezistență înverșunată acțiunii legii concordanței¹.

Conflictul între forțele de producție și relațiile de producție a dus în cele din urmă la prăbușirea orînduirii sclavagiste și a statului roman. Așa cum arată Engels,² « orice societate bazată pe sclavie pierе din cauza acestei contradicții. În majoritatea cazurilor soluția o dă cucerirea societății agonizante de reprezentanții unei societăți mai puternice. Atîta timp cît aceasta se bazează pe munca sclavagistă, are loc numai o mutare de centru și întregul proces se repetă pe o treaptă mai înaltă, pînă cînd Roma a fost cucerită de un popor care a introdus un nou mod de producție ».

La Roma, principatul și dominatul (forme ale dictaturii militare a vîrfurilor clasei proprietarilor de sclavi) au fost introduse în scopul menținerii relațiilor de producție sclavagiste și a reprimării luptei de clasă a oamenilor liberi exploatați și a sclavilor.

Lenin, în lucrarea sa *Imperialismul — stadiul cel mai înalt al capitalismului*³, analizînd relațiile de producție capitaliste în perioada monopolistă, adică în perioada de descompunere, observă că în condițiile opunerii înverșunate a clasei capitaliștilor la acțiunea legii concordanței, relațiile capitaliste se descompun inevitabil, dacă înlăturarea lor se amină în chip artificial. În aceste condiții, arată Lenin,

cum i-au fost arătate. Asupra metodelor de lucru ale juriconsulților clasici, vezi Fr. Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford, Clarendon Press, 1953, p. 49—58; textele juriconsulților clasici au suferit alterări în perioada postclasică și în timpul lui Iustinian, dar, așa cum ne puteam aștepta, ele se referă numai la soluțiile de drept: expunerea cazurilor din care noi tragem datele care ne interesează a rămas neschimbată. Desigur, trebuie să admitem că în unele cazuri expuneri de fapte mai ample au fost suprimate, rămînînd numai soluția de drept. Dar în afară de aceasta, interpolările se referă numai la regulile de drept care au suferit modificări corespunzătoare transformărilor economice. În digeste, dreptul nou apare sub formă de interpolații, observă Riccobono, *Fasi e fattori dell'evoluzione del diritto romano*, în *Mélanges Cornil*, II, 221—383; după cum se știe, numeroase texte ale istoricilor și literaților, deși interesante, nu pot fi primite fără discernămint: astfel faimoasele declarații ale lui Seneca privind sclavia (*Ad Lucilium*, XLVII) sau afirmațiile scriitorilor creștini ostili puterii romane, cum ar fi episcopul Salvian, *De gubernatione dei*; cf. textul din Migne, *Patrologia latina*, III, în Hanga și Pascu, *Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R.*, vol. II, București, 1959, p. 37.

¹ Neconcordanța între vechile relații de producție și noile forțe de producție, atît cît poate fi urmărit fenomenul în izvoarele noastre, a început să se manifeste din sec. I e.n.; cf. M. M. Słonimski, *Contribuții la problema sclaviei clasice*, în Probleme de istorie, nr. 6, 1962, p. 234; vezi în această problemă: F. de Coulanges, *Le colonat romain*, în *Recherches sur quelques problèmes d'histoire*, p. 15 și urm.

² Engels, *Anti-Dühring*, ed. III, București, ESPLP, 1955, p. 387.

³ Lenin, *Opere*, 22 (1952), p. 297.

relațiile de producție pot să rămână în descompunere relativ mult timp. Această analiză se poate aplica și perioadei de descompunere a relațiilor sclavagiste în imperiul roman.

Sub acțiunea dezvoltării forțelor de producție¹ și în condițiile rezistenței clasei stăpînitorilor de sclavi la acțiunea legii concordantei, relațiile de producție sclavagiste suferă transformări adînci, foarte vizibile în textele din perioada clasică a dreptului roman.

Încă din epoca clasică, textele pun în lumină cazuri în care sclavii sînt exploatați în forme noi. Aceste raporturi, care apar, de altfel, numai sporadic în texte, nu formau și nici nu puteau să formeze obiectul direct al preocupărilor jurisconsultilor, deoarece nu erau sancționate de dreptul roman. Astfel, contractul de arendă, sub numele de *locatio-conductio*, era sancționat de regulile dreptului roman și din această cauză era amplu studiat de literatura juridică². Pactul de arendă însă încheiat de sclav cu stăpînul său nu avea nici un fel de efecte juridice, nu prezenta nici o importanță pentru jurisconșulți. În felul acesta ne explicăm de ce unele situații apar atît de rar în texte și subliniază în același timp importanța acestora pentru cunoașterea fenomenelor sociale de care ne ocupăm.

Raporturile de producție sclavagiste se caracterizează prin proprietatea stăpînului asupra mijloacelor de producție, cît și asupra sclavului, de care poate dispune ca de un lucru. Întrunind în persoana sa atît calitatea de proprietar, cît și aceea de judecător suprem investit cu dreptul de viață și de moarte asupra membrilor grupului din care făcea parte și sclavul, șeful familiei se găsea în poziția avantajoasă de a putea folosi nelimitat forța de muncă a sclavului. Trecerea acestei calități de judecător al grupului la un funcționar de stat constituie și ea un semn al declinului exploatării sclavagiste. În dreptul roman, pînă la apariția peculiiului *castrense* al fiilor de familie, proprietarul de sclavi nu putea să fie decît persoana *sui iuris* — în primul rînd șeful de familie și apoi femeia *sui iuris* — așa încît proprietarul de sclavi era în același timp, afară de excepții, și șeful familiei³. Terminologia latină, care desemna dreptul stăpînului asupra sclavului ca o *potestas*, exprima corect natura raporturilor în condițiile economice și sociale ale primei perioade de dezvoltare a sclaviei în statul roman (perioada sclaviei patriarhale — pînă în sec. III î.e.n.)⁴. Dreptul proprietarului de sclavi era mai mult decît un simplu drept — constituia o veritabilă putere. Statul încă slab delega o parte din atribuțiile sale șefului de familie. Proprietarul de sclavi care era în același timp și șeful suprem al familiei, conducea în mod absolut grupul familial.

¹ Deși foarte lentă și încă prea puțin studiată pînă astăzi, dezvoltarea forțelor de producție se poate observa în sec. I e.n. Astfel, tipul de plug cu antetren pe roți și brăzdar lat, moara cu apă și secerătoarea; cf. Em. Condurachi, în SCIV, nr. 1, 1961, p. 46, nota 2 și literatura citată; V. P. Levașova, *К вопросу о механических свойствах древних орудий*, în Краткие сообщения Института Истории Материальной Культуры, nr. 75, 1959, p. 46—56; M. N. Meiman, *Общественное разделение труда и торговля в античном рабовладельческом обществе*, în Преподание истории в школе, nr. 3, 1952.

² Gaius, III, 135 și 142—148; *Digeste*, 19, 2 și *Cod. Iust. De locatione et conductione*, IV, 65; asupra acestei chestiuni F. de Coulanges, *op. cit.*, p. 10—13.

³ «La romani, peculiiul *castrense* a fost cea dintîi formă juridică prin care s-a recunoscut proprietatea mobilă a celor ce nu erau capi de familie» arată Marx în scrisoarea către Engels din 25 sept. 1857 (*Opere alese*, vol. II, București, ESPLP, 1955, p. 496).

⁴ Analiza noțiunii de *potestas* pentru străvechiul și vechiul drept roman este făcută de Val. A. Georgescu, *De la « possessiones » la « possessio »*. Contribuție la studiul procesului istoric de formare a noțiunii de posesie în dreptul roman, în Studii clasice, I, 1959, p. 116—181.

Pentru raporturile de producție sclavagiste din perioada sclaviei patriarhale este caracteristic contactul direct între stăpîn și sclav (faptul de a se afla sub puterea imediată a stăpînului) și posibilitatea de a folosi în mod nelimitat capacitatea de muncă a sclavului, ceea ce era desemnat foarte sugestiv în vechiul drept roman prin termenul de *mancipium* (de la *manu capere*). Pe măsură ce ne apropiem de perioada sec. I—II e.n., pe măsura transformării raporturilor de producție sclavagiste, această trăsătură se atenuază tot mai mult; rămîne însă caracteristică folosirea în principiu nelimitată a forței de muncă a sclavului.

Condiția socială a sclavului în perioada sclaviei patriarhale (sec. VIII—III î.e.n.) a fost mai mult sau mai puțin uniformă. În perioada următoare (perioada sclaviei dezvoltate sau clasice) și apoi în perioada de descompunere (sec. III—VI e.n.) ne atrage atenția diversitatea condiției lor¹. Avem în fața noastră sclavi exploatați în vechile forme — spre exemplu, sclavi care lucrează pămîntul în echipe conduse tot de un sclav². Dar alături de aceștia întîlnim sclavi exploatați în forme noi în special în muncile care cer din partea acestora o deosebită atenție, un interes în muncă. Printre aceștia, care constituie la început o pătură subțire a clasei sclavilor — întîlnim sclavul *villicus* (administratorul exploatării rurale), *dispensator* sau economul (care distribuie sarcini celorlalți sclavi), sclavul *quasi colonus* (care cultivă o parcelă a stăpînului), sclavul *inquilinus, actor* și alții³. În aceste cazuri, condiția socială a acestor persoane cu greu ar mai putea fi denumită sclavie, dar jurisconșulții romani nu par a manifesta nici cea mai mică îndoială în această privință. De fapt, sîntem în fața unor raporturi de producție sclavagiste adînc transformate sub acțiunea dezvoltării forțelor de producție, în condițiile rezistenței înverșunate a clasei stăpînului de sclavi la acțiunea legii concordanței.

Transformări accentuate ale raporturilor de producție sclavagiste se manifestă începînd încă din perioada de înflorire, de maximă dezvoltare a orînduirii (perioada sclaviei clasice sau dezvoltate), atît în grupul sclavilor afectați serviciilor domestice în oraș (*familia urbana*), cît și în grupul sclavilor utilizați în exploatarea rurală (*familia rustica*).

Prima categorie de situații pe care le vom examina se referă la sclavii din *familia urbana*.

II

Papinian⁴, jurisconsult celebru și prefect al pretoriului, care a scris la finele secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, descrie într-un fragment din *Digeste* un caz deosebit de interesant.

¹ În această privință considerăm exacte și fecunde ideile exprimate de S. L. Utcenko și E. M. Staerman în articolul *Despre unele probleme ale istoriei sclaviei* în *Probleme de istorie*, nr. 4, 1961, p. 168—173, care face distincție între casta sclavilor (condiție juridică) și clasa sclavilor, observînd că unii sclavi, continuînd să rămînă în categoria sclavilor, se situau, din punctul de vedere al poziției față de mijloacele de producție, pe o treaptă intermediară.

² Vezi observațiile lui H. Mihăescu asupra textului din Columella, I, 6: *Economia agricolă la Columella*, în *Studii clasice*, I, p. 96.

³ A. G. Ghemp, *Трибутари и инквилиты поздней Римской империи*, în *VDI*, nr. 4, 1954, p. 75—84; *dispensator, actores, contrascriptor, arcarius, aditus* a se vedea în D. Tudor, *op. cit.*, p. 107—129.

⁴ Lenel, *Palingenesia iuris civilis*, I, 803; P. Krüger, *Histoire des sources du droit romain* (trad. Brissaud), Paris, 1894, p. 263.

Un sclav a fost înstrăinat cu condiția ca noul stăpîn să-l elibereze peste 5 ani. Pînă la această dată însă sclavul trebuie să plătească lunar o anumită sumă de bani (*certain mercedem*) noului stăpîn. Suma aceasta periodică nu constituie însă în intenția părților prețul eliberării, ci numai semnul material, vizibil al dependenței sale servile față de noul stăpîn, ne arată jurisconsultul¹.

Indiferent dacă suma prestată lunar este socotită sau nu prețul eliberării, indiferent dacă constituie pentru noul stăpîn un avantaj consistent sau dimpotrivă este numai un act simbolic menit să marcheze starea de aservire a persoanei, rezultă limpede din fragmentul nostru că sclavul este în măsură să-și procure singur banii dintr-o sursă de venituri stabilă, permanentă, exterioară lui *domus*.² Sclavul despre care se vorbește aici desfășoară o activitate economică independentă, care constituie pentru el o sursă de venituri, din care evident, reține o parte pentru a face față nevoilor proprii. Este semnificativ, că în această situație singura manifestare exterioară a calității de sclav constă în furnizarea unei prestații periodice bănești. Corespunzător acestui aspect, și dreptul stăpînului asupra sclavului apare diminuat și mărginit la acest unic aspect.

O anumită distanță separă puterea absolută (*potestas dominica*) a stăpînului din primele secole ale orînduirii slavagiste (perioada sclaviei patriarhale) și mai ales din perioada sclaviei clasice, care exploata fără limite sclavul, de dreptul restrîns al stăpînului din speța înfățișată.

Dar s-ar putea obiecta că situația înfățișată este excepțională și nu permite să tragem concluzii cu caracter general. În realitate, spețele din care rezultă că sclavul are obligația (unica obligație) de a face prestații — în bani mai ales — fie în vederea obținerii eliberării, dar nu numai în acest scop, sînt foarte numeroase. Toate aceste spețe presupun — unele o arată limpede — că sclavul are surse de venituri exterioare lui *domus* și, de asemenea, o foarte mare independență.

Astfel, în fr. 3, 8, D. 40, 7, Ulpian relatează cazul unui sclav căruia stăpînul îi lasă libertatea prin testament (legat de libertate), cu condiția de a da o anumită sumă heredului. Se pune problema de unde poate lua sclavul banii și posibilitățile considerate de jurisconsult sînt următoarele:

a) Sclavul poate lucra, bineînțeles în afară de *domus*, cîștigînd bani (*ex operis*) pentru a plăti suma impusă de defunct;

¹ D. 40, 1, 20, 3: « *conditionem libertatis mercedes non facere, sed obsequio temporariae servitutis modum praestitum esse respondit* ».

² Acest mod de exploatare a sclavului, chiar dacă nu se poate spune că este generalizat în perioada de care ne ocupăm (sec. I—III e.n.), ni se pare totuși a fi caracteristic pentru descompunerea orînduirii slavagiste. Situații asemănătoare întîlnim la Atena în sec. V—IV î.e.n. sau în Egipt. Vezi considerațiile lui Tiumentev, A. I., *Oriental apropiat și antichitatea greco-romană (culturile legate de fluviu — Mesopotamia și Egiptul —) în perioada elenistică și romană*, în Probleme de istorie, nr. 9, 1957, p. 23; Taubenschlag, *The Law of the Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri, 332 B.C. — 640 A.D.*, Warszawa, 1955, p. 87 și nota 101: În Egipt, sclavii luau parte la actele juridice, fie în numele stăpînului, fie în numele lor propriu. Unii sclavi locuiau separat de stăpîni (*ibidem*, p. 88, nota 101); este deci de reținut că în Grecia și în Egipt, cu mai multe secole înainte ca fenomenul să poată fi constatat la Roma, sclavii puteau încheia acte în numele lor propriu (*ibidem*, p. 80, nota 105 și literatura citată); Taubenschlag notează că în dreptul greco-egiptean sclavii nu sînt tratați în mod uniform. În relațiile cu stăpînii sînt considerați obiecte, iar în operațiile juridice încheiate cu străinii au poziția unor subiecte de drept. Problema ar trebui adîncită din punctul de vedere al ideilor adoptate în acest studiu. Contradicția este inerentă orînduirii slavagiste ajunsă pe o treaptă de dezvoltare cînd

b) Sclavul poate să-și procure suma de bani în orice alt mod (*uel undecumque*)¹. Într-un alt fragment (fr. 14, pr. D. 40,7), Alfenus Varus² este consultat asupra următorului caz:

Un sclav este eliberat prin testament cu condiția de a da 10 heredelui. Acest sclav lucrează în afară de *domus* și aduce heredelui prețul zilelor efectuate. Problema este: plătind din banii astfel câștigați se poate oare elibera sclavul? Răspunsul este aici negativ, deoarece în acest caz stăpînul (heredele) nu permite lucrul acesta (*respondit non uideri liberum esse: non enim pro libertate, sed pro operis eam pecuniam dedisse*). Este vorba despre un sclav exploatat într-o formă nouă: lucrează în afară de *domus* și predă sumele încasate stăpînului. În acest caz, sumele încasate de sclav nu-i aparțin lui, ci stăpînului. El trebuie să caute o altă sursă de venituri.

În situația pe care am înfățișat-o, spre deosebire de alte cazuri, comentate mai sus, sclavul nu dispune de câștigurile sale, de salariul dobîndit (*merx*). Condiția sa socială este mai puțin avantajoasă. Totuși trebuie să remarcăm că nu este vorba de un străin care închiriază forța de muncă a sclavului, ci de un caz în care sclavul se conduce singur în această chestiune, singura lui obligație constînd în prestarea sumelor încasate pentru munca sa (*pro operis suis*)³.

relațiile nu mai corespond forțelor de producție. Referindu-ne la cele arătate de Taubenschlag, noi sintem de părere că regula incapacității sclavului se menținea formal în Egipt ca și la Roma. În lipsa unei literaturi juridice teoretice, natural, lucrul acesta nu se poate constata, dar se poate deduce. Iar în fapt, cutuma recunoștea, poate mai mult decît la Roma, o anumită valabilitate actelor sclavilor și asta în avantajul stăpînului. Criza modului de producție sclavagist s-a manifestat la Atena încă din sec. V—IV î.e.n., în Egipt din perioada elenistică și la Roma numai din sec. I și mai ales din sec. II; în drept, problema nu s-a pus în aceiași termeni pentru Egipt și Roma. Principalele reguli ale instituției sclaviei erau cristalizate la Roma în sec. I e.n., de cînd sporadic, jurisconsultul iau contact cu situații noi, oglîndind o dezvoltare ulterioară a forțelor de producție. Interesul stăpînului de sclavi se opunea la o revizuire fătășă a vechilor principii fundamentale ale sclaviei. Acest interes se ogîndea în aspectul conservator al activității juriștilor. De aici o serie de construcții interesante ale juriștilor urmărind a satisface noile cerințe, fără a atinge principiile fundamentale ale sclaviei, consacrate de o cutumă milenară și atît de necesare din punct de vedere ideologic pentru menținerea dominației de clasă.

¹ O primă dificultate: din punct de vedere juridic, sclavii nu pot avea bani proprii, după cum nu pot avea nimic propriu. Ulpian, în sec. III, remarcă lucrul acesta comentînd o constituție a împăratului Marcus Aurelius, care și ea lovea într-un mod indirect principiul incapacității totale a sclavului (D. 40, 1, 4, 1: « *Et primo quidem nummis suis non proprie uidetur emptus dici, cum suos nummos seruus habere non possit* »: propriu vorbind, nu se poate spune că sclavul se răscumpără cu banii săi, deoarece sclavul nu poate avea nimic propriu. Dar totuși situația de fapt exista. De aceea jurisconsultul continuă: « *uerum conuentibus oculis credendum est suis nummis eum redemptum* »: « numai închizînd ochii putem crede că s-a răscumpărat cu banii săi »). A doua dificultate: trebuia ca stăpînul să-i fi permis acest lucru (ca în D. 40, 7, 14, pr.) sau stăpînul care l-a eliberat prin testament cu condiția de a da o sumă heredelui, să-i permită să strîngă banii mîncînd în afară de *domus*. Ce altă sursă de cîștig mai are sclavul? D. 40, 1, 4, 1 arată cîteva: *ex peculio, ex aduenticio lucro, amici beneficio, liberalitate, uel prorogante, repromittente, se delegante, in se recipiente debitum* (din peculiu, dintr-un cîștig întîmplător, din darul unui prieten sau un prieten promise să plătească sau se angajează să plătească în urma unei delegații de plată sau se angajează să plătească printr-un pact de *receptum*).

² Alfenus Varus, jurisconsult care a trăit la finele republicii romane, elev al lui Servius Sulpicius Rufus. Textul pe care-l comentăm nu este interpolat: vezi *Index interpolationum*, h. t.

³ Constituie o problemă de principiu pentru studiul nostru dacă cazurile de care ne ocupăm constituiau sau nu regula. Aceștia erau sclavi privilegiați și constituiau o minoritate. Numărul lor crește pe măsură ce ne depărtăm de sec. I e.n. În condițiile principatului, folosirea acestor metode era o încercare de a ieși din impas, de a face sclavia cît mai productivă, fără a lichida regulile fundamentale ale sclaviei utile clasei dominante. În condițiile dominatului, linia aceasta

Și în alte fragmente (spre exemplu fr. 40,2, D.40, 7 și fr. 18, D. 40, 7) întâlnim sclavi cărora li s-a dat libertatea prin testament cu condiția de a presta lunar sau anual o anumită sumă de bani. Situațiile acestea sînt identice cu aceea expusă în speța comentată mai sus (fr. 20, 3, D. 40, 1).

În general, rezultă din aceste spețe că sclavul eliberat cu condiția de a plăti ceva, are posibilitatea de a desfășura o activitate independentă, exterioră lui *domus*, cît și posibilitatea în cele mai multe cazuri de a reține pentru el, de a dispune de veniturile realizate.

Sclavii de care ne ocupăm, care aveau o condiție intermediară între sclavie și semilibertate, intrau în relații foarte variate cu oamenii liberi sau cu alți sclavi. În ce măsură condiția lor socială intermediară și pentru un anumit moment istoric nouă, influența condiția lor juridică?

Chestiunea transformărilor în condiția juridică a sclavilor a fost studiată pînă acum numai sub un singur aspect: acel al concesiilor făcute mai ales de dreptul imperial privind protecția persoanei lor fizice împotriva violențelor stăpînilor și recunoașterea anumitor efecte restrinse în materie de familie.

În realitate, transformările adînci în orînduirea sclavagistă au avut consecințe în domeniul dreptului, care însă n-au fost niciodată puse suficient în lumină.

Este știut, și principiu a rămas valabil pînă la finele imperiului, că sclavul nu este subiect de drept¹, că n-are drepturi și obligații², că este un simplu lucru³. El nu poate avea nimic în proprietate, nici în posesie, nu poate încheia convenții, nu poate fi nici debitor, nici creditor⁴.

Bineînțeles, și iarăși este un lucru prea binecunoscut, sclavul administrează uneori averea stăpînului sub diferite forme⁵. În toate aceste cazuri, sclavul poate încheia acte juridice în numele stăpînului și pentru stăpîn. În toate aceste cazuri, el nu lucrează în numele său propriu, în calitatea sa proprie — *proprio nomine* — ci ca un instrument al stăpînului⁶. Dacă actele pe care le încheie sînt valabile, aceasta se datorește faptului că stăpînul pentru care lucrează ca un instrument înzestrat cu gîndire are capacitate, este subiect de drepturi și datorii.

a fost în general abandonată, împreună cu toate construcțiile juridice abia schițate de jurisconsultii epocii clasice. Dominatul a oferit toate condițiile pentru legarea colonilor de pămînt (ca și a altor categorii de oameni liberi) în interesul continuării procesului de exploatare. Modul acesta de exploatare a sclavilor era convenabil: în fr. 14, 1, D. 40, 7, este vorba despre un sclav căruia i s-a dat libertatea prin testament, după ce în prealabil va servi 7 ani la moștenitor (*Servus cum heredi annorum septem operas dedisset, liber esse iussus erat*); acest sclav era, în sensul pe care-l dăm noi cuvîntului, privilegiat: el se bucura în drept și în fapt de o situație mai bună.

¹ Ulpian în D. 50, 17, 32: *Quod attinet ad ius civile servus pro nullis habentur: non tamen et iure naturali, quia, quod ad ius naturale attinet, omnes homines aequales sunt.* D. 4, 5, 3, 1: *Servus caput nullum ius habet.*

² D. 44, 7, 14: *Servus ex delictis quidem obligantur et si manumittantur obligati remanent; ex contractibus autem civiliter quidem non obligantur, sed naturaliter et obligantur et obligant. Denique, si servus, qui mihi mutuum pecuniam dederat, manumisso solvam, liberor.*

³ Gaius, II, 13: *Corporales (res) hae sunt quae tangi possunt velut... homo*; Ulpian, *Regulae*, 19. 1: *mancipi res sunt... servus.*

⁴ Principiu menținut în codul lui Iustinian și chiar în Basilicale: C. 2, 4, 13: *nec enim dubii iuris est dominos cum servis suis paciscentes ex placitis teneri atque obligari non posse.* Cf. și C. 4, 14 și C. 7, 16, 36; Basilicale, 24, 5, 4 și 24, 5, 2.

⁵ G. Micolier, *Pécule et capacité patrimoniale. Étude sur le pécule dit profectice, depuis l'édit de peculio jusqu'à la fin de l'époque classique*, Lyon, 1932.

⁶ Gaius, I, 52: *quodcumque per servum acquiritur, id domino acquiritur.* Gaius în D. 50, 17, 133: *Melior condicio nostra per servos fieri potest, deterior fieri non potest.*

Am vrea să subliniem că de fapt transformările economice și sociale, pe care le-am schițat numai, n-au rămas fără influență asupra condiției juridice a sclavului însuși. Totuși, avînd în vedere prezența și persistența principiului incapacității sclavului, a fost necesar ca transformările să se facă într-o formă cu totul specială. Așa încît noi am distinge, fără să intrăm în amănunte:

a) relații de fapt ale sclavilor care nu produc nici un fel de efecte juridice, dar care au totuși sancțiunile lor, de multe ori în regulile de conviețuire socială;

b) relații de fapt care stau în marginea dreptului și care sînt sancționate numai indirect;

c) relații de fapt care sînt luate în considerare de drept.

Principiul este bine cunoscut: sclavul nefiind subiect de drept, fiind un simplu lucru, nu se poate obliga prin convenții și nici nu poate deveni creditor — *nomine proprio*. Care este însă realitatea?

Textele ne arată pe sclavi în relații de afaceri cu stăpînii lor, cu alți sclavi sau cu persoane străine de *domus*. Lucrul ar fi lesne de înțeles dacă sclavii s-ar prezenta în aceste relații ca administratori ai peculii încredințat de stăpîn sau în general ca reprezentanți ai intereselor stăpînilor, deci ca simple instrumente juridice. În acest caz am înțelege că valabilitatea actelor juridice încheiate de sclav în această calitate se explică prin faptul că ele sînt în fond acte ale stăpînului.

În realitate, sclavul figurează de multe ori în aceste relații sociale în numele său propriu (*nomine proprio*). Acestea nu mai pot fi considerate făcute în calitate de administrator al intereselor stăpînului. Și totuși independența mare de acțiune pe care o au unii sclavi impune ca ei să încheie un număr mare de operații patrimoniale, fără de care viața economică în imperiu ar fi stingherită și aceasta din cauza rolului pe care-l joacă aceștia în economia romană.

Ce fel de acte face sclavul în numele lui propriu și care este soarta acestor acte?

Sclavul face tot felul de acte, ca și oamenii liberi. Foarte frecvent întîlnim sclavi debitori ai stăpînului sau ai unor persoane străine de *domus*. Mai rar întîlnim sclavi creditori, fie ai stăpînului, fie ai moștenitorului stăpînului, fie ai unor străini ¹.

Puterea economică sau creditul de care se bucură un sclav poate fi atît de importantă, încît întîlnim și sclavi care garantează datoriile altor persoane, fie ei stăpînii lor, fie persoane străine de *domus* ². Toate aceste operații sînt încheiate de sclav în numele lor propriu.

Întîlnim sclavi care compensează datoriile lor cu ale unor oameni liberi, străini sau moștenitori ai stăpînului (fr. 20, 2, D. 40, 7).

Cum sînt sancționate relațiile de fapt în care, prin forța lucrurilor este silit să intre sclavul?

Gama sancțiunilor este foarte variată și vădește uneori din partea juriconsulților o deosebită ingeniozitate.

¹ Lucrul este ușor de înțeles: clasa dominantă era mai interesată să găsească mijloacele de a sili pe sclav să-și îndeplinească angajamentele luate în stare de sclavie și mai puțin să dea satisfacție unor interese ale sclavului. Era totuși silită la aceasta în măsura în care această recunoaștere era o condiție necesară pentru desfășurarea acestor operații.

² Fr. 30, 1, D. 2, 14 și fr. 56, D. 15, 1.

Faptul că cel mai mare număr de astfel de relații nu era luat în considerare de regula de drept a făcut ca nici istoricii dreptului roman să nu se intereseze de ele. Abia în lumina concepției materialismului istoric studiul lor prezintă importanță deoarece ne arată începutul descompunerii orînduirii sclavagiste și etapele prin care s-a trecut succesiv pînă la statornicirea unor noi relații sociale.

Dar faptul că aceste relații erau lipsite de sancțiune juridică nu ne spune nimic în privința frecvenței și a importanței lor reale. În orice epocă de adînci prefaceri, în care dreptul rămîne în urmă față de dezvoltarea economiei, apar și se dezvoltă un număr de procedee menite a da eficacitate unor relații sociale încă neluate în considerare de regula de drept.

Peculiul agonusit de sclav în anumite condiții ca și acel concedat de stăpîn era de drept proprietatea stăpînului. Dar regulile de conviețuire socială îl considerau ca un cvasi patrimoniu al sclavului și era admis de jurisconsulți că peculiul era legat în așa măsură de persoana sclavului, încît acesta se vinde, se eliberează o dată cu peculiul său, în afară de dispoziția expresă contrarie a stăpînului (*peculium solet accedere*). Soluția contrară era atît de excepțională încît trebuiau motive speciale pentru a lipsi pe un sclav de peculiul său. De multe ori, peculiul constituia prețul eliberării.

Să examinăm acum situațiile în care se poate găsi sclavul în numeroasele raporturi pe care le încheie.

A. Sclavul debitor.

Într-un fragment din digestele lui *Marcellus*¹ (fr. 24, D. 40, 7) cazul prezentat este următorul:

Sclavul Stichus este eliberat prin testament cu condiția de a promite 10 sau de a jura că va presta anumite servicii heredului. Dar promisiunea de a plăti 10, făcută de cineva care se găsește în stare de sclavie este nulă conform dreptului roman. Din cauza aceasta, jurisconsultul este întrebat dacă sclavul care face această promisiune poate fi eliberat, dacă se poate socoti că s-a îndeplinit condiția pusă de testator. *Marcellus* răspunde afirmativ: condiția de care atîrnă eliberarea sclavului poate fi socotită îndeplinită, deși în drept ea nu-l obligă cu nimic pe fostul sclav. Faptele sînt expuse de jurisconsult fără nici un fel de alte amănunte. Jurisconsultul are aerul să privească promisiunea sclavului ca o simplă condiție de fapt care, de vreme ce a fost îndeplinită, își produce efecte conform voinței testatorului.

În realitate, speța are două aspecte. Din punctul de vedere al dreptului, obligația sclavului era nulă. Dar sclavul este totuși om, spuneau filozofii și unii jurisconsulți din epoca clasică. Ca om se poate obliga și promisiunea lui este susceptibilă de anumite efecte: după eliberare sclavul poate plăti de bunăvoie datoria, și plata aceasta produce depline efecte juridice. Ceea ce plătește nu mai poate fi cerut înapoi sub cuvînt că nu era obligat (fiindcă atunci cînd promisese era sclav). Mai mult decît atît: promisiunea sclavului putea fi (și de fapt adeseori era) garantată de un om liber. Deci, un alt efect indirect. Apoi, obligația sclavului putea fi compensată de o obligație a omului liber față de sclav (a moștenitorului sau a unui străin). Deci,

¹ *Ulpianus Marcellus*, jurisconsult din epoca lui Antoninus Pius și Marcus Aurelius; cf. P. Krüger, *Histoire des sources du droit romain*, p. 255; Schulz, *History of Roman Legal Science*, p. 106.

obligatia sclavului nu este complet lipsită de efecte juridice¹. O speță identică se întâlnește și în fr. 41,1, D. 40, 7².

Uneori — este drept că situația este mai rar întâlnită — promisiunile sclavului au chiar o sancțiune mai energică. Așa se întâmplă în cazurile pe care le prezentăm fără să le analizăm sub toate aspectele lor (D. 4, 3, 7, 8).

Un sclav promite stăpînului o sumă dacă-l eliberează. După eliberare, fostul sclav nici nu plătește, nici nu vrea să promită că va plăti suma la o dată ulterioară. Jurisconsultul consideră faptul sclavului ca un dol (înșelăciune) și cum sclavii se pot obliga prin delictele lor comise pe cînd erau sclavi, jurisconsultul propune să se dea contra fostului sclav acțiunea de dol³. Practic, această acțiune duce la constrîngerea fostului sclav de a plăti cu condiția de a se dovedi că a fost din partea lui intenția de a înșela pe stăpînul său.

Un alt caz, la fel de interesant, este prevăzut de o constituție din anul 222 a împăratului Alexandru Severus, a cărei soluție a fost însă modificată de comisia însărcinată de Iustinian cu alcătuirea digestelor. Aceasta înseamnă că la epoca lui Iustinian, în cazul unui sclav care a promis o sumă stăpînului pentru a-l elibera și după eliberare, nici nu a plătit, nici nu a consimțit să încheie o convenție prin care să se oblighe a plăti suma la o anumită dată, fostul stăpîn are împotriva lui o acțiune denumită de un text (legea 3, *Cod. Iust.*, 4, 14) « *petitio in factum actio* »⁴.

¹ Și raporturile dintre doi sclavi produc anumite efecte juridice după eliberare. Astfel, în D. 33, 8, 8, 2. Era acceptat pe vremea lui Ulpian (*placet* este termenul întrebunțat de jurisconsult), că cel care plătea legatul sclavului eliberat, îi scădea ce datora unui alt sclav sau dimpotrivă, îi adăuga ceea ce i se datora de către un alt sclav, scăzînd din peculiu al celuiuia. E o sancțiune în afara dreptului civil și indirectă a unor operații între sclavi (D. 33, 8, 8, 2: *Qui Stichum et Pamphilos seruum habebat, testamento eos manumisit et unicuique peculium suum legavit. Placet quod aller alteri debet, de peculio eius decedere et alterius accedere legato*).

² D. 40, 7, 41, 1: *Paulus*: « *Si quis liber esse iussus fuerit, si decem heredi promississet, quamquam ea promissio nullam rem habitura est, tamen promittendo liberabitur* ».

³ Noțiunea de dol a evoluat mult de la primele definiții date de Cicero, Servius (D. 4, 3, 1, 2) și pînă la Labeo, iar în practică, a depășit și aceste din urmă definiții. În practica pretorului acțiunea de dol a ajuns să fie folosită, ca în speța noastră, pentru a obține în mod indirect sancționarea unor simple pacte (asupra sancțiunii pactelor vezi: articolul *pactum* în *RE*, 36 Halbb., I 1942, col. 2127—2153, de Slavomir Condanari-Michler și recenzii de Val. Al. Georgescu în *Analele Facultății de Drept București*, IV, 1942, nr. 1—2, p. 377—381 și *Revista Clasică*, secția de drept roman, II—IV, 1941—1942). Este însă probabil că magistratul dădea destul de rar acțiunea de *dolo* în aceste cazuri și că prefera acțiunea în *factum* din cauza caracterului ei neinfamant (R. Monier, *Manuel de droit romain*, 1938, II, p. 85).

⁴ Constituția face parte din titlul XIV din *Cod. Iust.* sugestiv intitulat: « *An seruus ex suo facto post manumissionem teneatur* » (pe timpul jurisconsultilor clasici o asemenea întrebare nu s-ar fi putut pune, deoarece răspunsul era neîndoios negativ). Cf. cu D. 4, 3, 7, 8 care dă într-un caz aproape asemănător o acțiune de dol contra sclavului (vezi nota 3). Constituția fuzionează în mod vizibil două mijloace diferite utilizate probabil încă de la epoca principatului în această materie: o *actio in factum* (care îndeplinea aproape același rol ca acțiunea de dol, cu deosebirea că nu era infamantă) și o *petitio* (*extra ordinem?*) dată de constituția originală. Expresia *petitio in factum actio* este interpolată; cf. Collinet, *Cours de droit romain approfondi*, Paris, 1929—1930, p. 131 urm.; în izvoarele iustinianee *petitio* = *actio*; cf. Wenger, *Institutionen der röm. Zivilprozessrecht* 154, 8; întrebunțarea lui *petitio* = acțiune personală este în general o interpolare: în acest sens L. Schnorr v. Carolsfeld în *RE*, XIX, 1, s.v. *petitio*, col. 1159—1160; de altfel, neînțelegerile dintre oamenii liberi și sclavi nu puteau fi arbitrate decît de un funcționar imperial și procedura se desfășura în afara oricărei idei de proces în concepția romană: raporturile sclavilor erau în afara dreptului și nu era posibilă prezența sclavului în fața instanțelor ordinare. Tot așa cum funcționarul imperial sau magistratul aveau dreptul să cerceteze plîngerea unui sclav împotriva stăpînului acuzat de cruzime, cu același titlu puteau

Încă de la epoca clasică a existat o *actio in factum* contra sclavului eliberat și posibil și o cale de atac *extra ordinem* în fața funcționarului imperial¹. Ambele aceste mijloace au fost unificate de Iustinian în legea 3, *Cod. Iust.*, 4, 14.

B. Sclavul creditor.

În relațiile sale cu oamenii liberi, sclavul apare de multe ori și creditor *nomine proprio*. Bineînțeles, convențiile pe care le încheie cu oamenii liberi în numele său propriu n-au nici o valoare juridică, conform principiilor generale. Într-un fragment din digeste întâlnim următoarea situație:

Defunctul eliberează prin testament sclavul. Apoi ordonă, tot prin testament, heredelui să plătească 5 aurei sclavului eliberat pe care el îi datora acestuia conform socotelilor dintre ei. Problema era: datorează heredele acești bani sclavului eliberat? În sec. I î.e.n. într-o astfel de speță, Seruius răspunse: « *nihil seruo legatum esse* » (legatul făcut sclavului este nul), deoarece « *dominus seruo nihil debere potuisset* » (stăpînul nu poate datori nimic sclavului)². Dar la începutul sec. II Iavolenus scrie: « *ego puto secundum mentem testatoris naturale magis quam civile debitum spectandum esse* » (eu cred că după intenția testatorului trebuie să privim mai degrabă datoria naturală decît cea civilă). Și în concluzie, textul arată că acesta este sensul care era atribuit dispozițiilor testamentare de acest fel pe vremea lui Iavolenus (*et eo iure utimur*). Din speța relatată reținem două lucruri: dispozițiile de acest fel erau frecvente; legatele lăsate de stăpîni constituiau de multe ori executarea de bunăvoie a unei datorii față de sclavi. Faptul că practica considera valabile astfel de dispoziții, însemna luarea în considerare a unor situații lipsite în general de sancțiune³.

Dar în chestiunile de libertate sancțiunea pactelor încheiate de sclavi cu stăpînii lor era încă mai substanțială, deși nu încălca direct principiul incapacității sclavului.

Astfel, într-o constituție din anul 294 a lui Dioclețian și Maximin (*Cod. Iust.*, 4, 6, 9) se expune următorul caz:

Un sclav dă bani stăpînului pentru a obține eliberarea. Stăpînul nu-și ține promisiunea. Sclavul n-are acțiune contra stăpînului. Dar împărații îi permit să se ducă în fața guvernatorului de provincie și acesta îl va îndemna pe stăpîn să-și respecte angajamentul său (*hortabitur placito suo stare*). Intervenția guvernatorului

să examineze și alte aspecte ale relațiilor dintre sclavi și oamenii liberi, fie ei stăpînii lor sau persoane străine; cf. soluția contrară dată de Basiliace, care însă marchează numai aparent un regres (B. 24, 5, 3): « *Promissarum tibi rerum a seruo tuo, ut eum manumitteres, si postea manumissisti ab eo stipulatus non es, nullam aduersus eum petitionem habes* »; cf. Basiliace, 24, 5, 4.

¹ După cum se știe, *praefectus urbis* asculta plîngerile sclavilor *extra ordinem* în cazurile în care lucrul acesta era admis (*ex causis receptis*); după D. 1, 12, 1–14, cazurile erau: a) cînd sclavul rău tratat invocă protecția împăratului (*seruos qui ad statuas confugerint*); b) cînd sclavul se plînge că stăpînul n-a respectat convenția de rîscumpărare din sclavie pentru care a și primit bani; c) cînd sclavul este silit să se prostitueze; d) cînd sclavul cere ca stăpînul să execute fideicomisul de libertate prin care a fost însărcinat să elibereze sclavul; e) cînd stăpînul a suprimat un testament care dădea libertate sclavului; f) cînd stăpînul este acuzat că a falsificat moneda sau a fraudat aprovizionarea statului. Cf. de asemenea, D. 5, 1, 53; 48, 8, 6; 48, 3, 4; 1, 6, 2, 1; 7, 1, 23, 1; 13, 7, 24, 3; 48, 2, 12, 3; 40, 5, 44.

² *Seruius Sulpicius Rufus* consul în 51 î.e.n.

³ *Iavolenus Priscus* trăiește la finele secolului I și începutul secolului II. În epoca în care scrie el, noțiunea de obligație naturală a sclavului se cristalizase: Gaius, III, 119 a.

de provincie se face în afara oricărei idei de sancțiune juridică, în concepția romană; ea apare ca o măsură de poliție. Cît de slabă este această sancțiune, ea constituie totuși luarea în considerație a unor relații noi.

Uneori relațiile dintre sclavi și oamenii liberi dobîndesc efecte după eliberarea sclavului, așa cum se întîmplă în fr. 1, 18, D. 42, 6.

Aici se arată că sclavul eliberat și instituit herede prin testamentul stăpînului, poate cere separarea patrimoniului său de al succesiunii defunctului. În felul acesta, nu numai că va putea reține pentru el tot ce a dobîndit de la eliberare, dar va putea cere și ceea ce i se datorește de defunct (testatorului). Cu alte cuvinte se va putea prezenta și în calitate de creditor al succesiunii, alături de ceilalți creditori. Și totuși, cînd a devenit creditor era numai un sclav și creanța lui era nulă *ab initio*.

Soluția pe care am reținut-o figurează la sfîrșitul fr. 1, 18, D. 42, 6, într-o frază interpolată în mod evident de Iustinian (*sed et si quid ei a testatore debetur*). Cu toate acestea, sîntem de părere că interpolarea se reduce la formă. Soluția aparține în fond epocii clasice¹.

Sclavul apare și în calitate de creditor al heredelui, ca în fr. 3, 2, D. 40, 7 și fr. 3, 6 din același titlu.

În fr. 3, 6, D. 407 un sclav care a primit libertatea prin testament, cu condiția de a da heredelui 10 și a dat 20, nu numai că devine liber, dar are și posibilitatea de a cere înapoi surplusul. Totuși cînd a făcut plata era doar un sclav!

Dar s-ar putea obiecta că spețele pe care le-am înfățișat sînt totuși excepționale, deoarece fac parte mai ales din 2 grupe speciale:

- a) a sclavilor eliberați prin testament și
- b) a sclavilor înstrăinați cu condiția de a fi eliberați, deci două situații limită.

În realitate nu este așa. Dacă cazurile care ne interesează se întîlnesc mai des în legătură cu sclavii înstrăinați cu condiția de a fi eliberați și cu *statu liberi*, acest lucru se datorește faptului că numai în aceste cazuri erau posibile procese între foștii sclavi și oamenii liberi relativ la fapte petrecute în timpul sclaviei și prin urmare, jurisconsulții puteau fi sesizați și puși în măsură să se pronunțe. În alte cazuri nu era posibil procesul și nici jurisconsulții nu aveau ocazia să-și dea avizul decît rar sau cu totul indirect. Dar cazuri de acest fel existau.

III

Să examinăm pentru aceasta cîteva situații din rîndul sclavilor de la țară, unde nu este vorba de nici o promisiune de eliberare. Lucrul este de altfel și firesc. Pentru sclavul de la oraș, eliberarea constituia idealul. Pentru sclavul de la țară, idealul îl constituie dotarea lui cu un pămînt pe care să-l cultive mai mult sau mai puțin independent. Libertatea fără pămînt nu avea sens.

¹ D. 46, 6, 1, 18: « *Scilicet ut, si non attigerit bona patroni in ea causa sit, ut ei quidquid postea adquisierit separetur: sed et si quid ei a testatore debetur* »; « *sed et... debetur* » este interpolată. Literatura în *Index interpolationum h. t.*

Printre sclavii afectați lucrărilor agricole, textele din epoca clasică ne permit să constatăm o mare diversitate de condiții. Alături de sclavii exploatați conform obiceiurilor străvechi, în echipe conduse de supraveghetori, apar sclavii care lucrează parcele din pământul stăpînului pe care le dețin în baza unor concesiuni ¹.

Un titlu întreg din digeste este consacrat legatelor care au de obiect inventarul unei exploatari agricole (*de instructo uel instrumento legato* în D. 33, 7), precizându-se amănunțit ce lucruri constituie inventarul ². Cu acest prilej, la întrebarea dacă și sclavul care este așezat pe un pământ în calitate de colon (*quasi colonus*) trebuie cuprins în inventarul viu, Ulpian răspunde (fr. 12, 2, *libro uicesimo ad Sabinum*, D. 33, 7): « toți sclavii care se găsesc pe un fond pentru cultura lui fac parte din inventar ca lucruri, cu excepția celor care au fost stabiliți ca un fel de coloni ». Jurisconsultul explică decizia sa: sclavii *quasi coloni* nu au fost fixați pe pământ în calitate de inventar. Dar sub alte aspecte, ei rămîn a fi considerați sclavi (*non pro instrumento in fundo fuerat, etiamsi solitus erat et familiae imperare*). Soluția aceasta repetă o decizie deja mai veche, deoarece Ulpian (sec. III) invocă în sprijinul ei autoritatea lui Labeo (sec. I) ³, și a lui Pegassus ⁴ (D. 33, 7, 12, 2).

Alte texte aduc noi precizări în legătură cu acești *quasi coloni* care constituie o condiție socială nedeterminată și intermediară; nesiguranța jurisconsultilor se exprimă sugestiv prin termenul ales: *quasi coloni*. Încă din sec. I existau sclavi legați de pământ ca accesorii indispensabile și inseparabile. Ei pot fi instrăinați, pot face obiectul unui legat, dar numai împreună cu pământul pe care-l lucrează ⁵.

Un text din instituturile lui Marcian ⁶, precizează deosebirea dintre aceste două categorii de sclavi: dacă sclavii arendași (*serui inquilini*) formează obiectul unui legat fără pământul pe care au fost fixați (*quibus adherent*), legatul este nul. Această situație de fapt (stabilirea sclavului pe un pământ) are consecințe de drept, întrucît vedem că este luată în considerare cu ocazia soluționării litigiilor: legatul făcut fără respectarea ei este nul (D. 30, 112, pr.) ⁷.

Într-o altă speță (D. 33, 7, 20, 1), defunctul lasă cu titlul de legat un fond agricol cu inventarul respectiv, cît și restanțele pe care le datoresc sclavii cultivatori de parcele individuale (*reliqua*). La întrebarea dacă un sclav, care cultivă o parcelă din pământul care formează obiectul legatului și care datorește o restanță importantă defunctului, trebuie s-o dea legatarului, jurisconsultul răspunde făcînd distincție: dacă sclavul cultivă pământul în condițiile oamenilor liberi (*ut extranei coloni solent*), ca niște arendași, plătind o arendă (*mercede*), atunci el nu datorește

¹ H. Mihăescu, *Economia agricolă la Columella*, în Studii clasice, I, p. 91; cf. de asemenea, de același autor, *Economia agricolă la Varro*, în SCIV, nr. 3—4, 1953, p. 525.

² S. L. Utcenko și E. M. Staerman, *Despre unele probleme ale istoriei sclaviei*, în Probleme de istorie, nr. 4, 1961, p. 159; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, la articolul *legatum instrumenti, instrumentum fundi*.

³ Contemporan cu *Augustus*.

⁴ *Pegassus* trăiește în a doua jumătate a sec. I e.n.

⁵ N. A. Mașchin, *Istoria Romei antice*, București, 1951, p. 337.

⁶ *Aelius Marcianus* a trăit în prima jumătate a sec. III; A. Berger, *Encyclopedic Dictionary*, art. *Marcianus*.

⁷ Aceasta înseamnă că sclavul *quasi colonus* care cultivă parcela plătind o arendă (*mercede*) are o condiție mai bună, nu numai socială, dar și juridică.

legatarului restanțele; dacă cultivă parcela ca un sclav (*fide dominica*)¹, atunci datorește legatarului restanțele².

Pentru *willicus*³ (sclavul care conduce o exploatare agricolă), s-a pus de asemena chestiunea dacă face sau nu parte din inventarul fondului (D. 33, 7, 18,4). În această situație juriconsulții au răspuns făcând o distincție: dacă *willicus* cultivă pământul ca un arendaș, plătind o sumă determinată (*certa pensio*)⁴, nu face parte din inventar; dacă cultivă însă în baza unei simple concesii precare a stăpînului (*fide dominica*) și în condiții nedeterminate din partea stăpînului, el face parte din inventar, ca și restul sclavilor. În acest caz, *willicus* este un arendaș de fapt, lucru ce are consecințe asupra condiției lui juridice: nu mai poate fi considerat sub toate aspectele ca un lucru.

Apariția sclavilor coloni pe moșia stăpînului trebuie pusă în legătură cu o transformare a modului de cultură a latifundiilor încă din secolul I al erei noastre, fapt de altfel bine cunoscut⁵. Raporturile noi dintre stăpîni și sclavii coloni poartă pecetea unor transformări adînci în economia romană. Dar printre sclavii coloni există mai multe categorii cu condiții sociale diferite⁶.

Categoria cea mai puțin favorizată este aceea a sclavilor care cultivă o parcelă în baza unei simple concesiuni precare din partea stăpînului și care dețin parcela cît timp durează încrederea stăpînului (*fides dominica*). Stăpînul ia din produsele muncii acestui sclav cît crede de cuviință, cum și cînd crede oportun. Folosind formula din evul mediu, am putea spune că ei sînt *taillables et corvéables à merci*.

Au o situație mai bună sclavii care cultivă pământul în baza unui pact de arendă, uneori pe bani (*mercede, pensione certa*), alteori pe fructe (*partes*)⁷. Încă din sec. I și II stăpînii aveau dificultăți cu găsirea unor arendași de moșii. Un sclav capabil înlocuia avantajos pe arendașul liber cu condiția ca să fie suficient de interesat în

¹ *Fide dominica*: la discreția stăpînului; utilizarea insistentă a antitezei *Fide dominica*... *mercede* marchează ideea că la epoca respectivă arenda pe bani era semn distinctiv al unei situații sociale mai ridicate a sclavului care-și putea permite acest lucru. La aceeași epocă (sec. I și II), mulți oameni liberi (coloni) nu reușeau din cauza crizei în agricultură să plătească arenda anuală, totuși destul de modestă și se transformau în arendași pe fructe (*partes*), așa cum arată foarte bine F. de Coulanges în *Le colonat romain*, p. 14 urm. comentînd textul din Pliniu cel Tânăr, *Scrisori*, IX, 37.

² Perrot, *Les institutions publiques et privées de l'ancienne France jusqu'en 1789*, Paris, 1935, p. 41—42 și 44: « în timpul principatului, *serui rustici* nu se disting de ceilalți *serui*. În practică stăpînul îi menține pe același domeniu, iar agentul fiscal îi înscria pe registrul censului ca accesorii ale fondului. Ceea ce la început a fost o practică sporadică, s-a sistematizat mai apoi în obicei. Între sec. II—IV devine o obligație legală. Din sec. IV este interzis a vinde fondul fără sclavii afectați și sclavii fără fond ».

³ M. E. Sergheenko, *Вилук*, în VDI, nr. 4, 1956, p. 46—55.

⁴ Arenda pământului se numea *merces*; iar fiecare din plățile succesive se numea *pensio*; *pensio* înseamnă propriu-zis plată, apoi arendă în bani (vezi F. de Coulanges, *op. cit.*, p. 10, nota 2).

⁵ Stăpînii părăsesc vechea metodă de lucru în agricultură și fracționează domeniul în mici exploatari, date unei familii de sclavi, care muncesc autonom, au o casă. Personalitatea lor se apropie de aceea a colonilor de mai târziu.

⁶ Și alte texte vorbesc despre pactele de arendă între stăpîni și sclavi: D. 40, 7, 14, pr. Întrucît pentru acest gen special de pact nu existau termeni consacrați, juriconsulții folosesc termenii deja consacrați: *conductio* (*quam si fundum a domino conduxisset et pro fructu pecuniam dedisset*); *Cod. Iust.*, 4, 14, 5: *si, ut adlegas, antequam a domino manumittereris, fundus eius coluisti*.

⁷ Gaius în D. 19, 2, 25, 6: *apparet autem de eo nos colono dicere qui ad pecuniam numeratam conduxit: alioquin partiarius colonus quasi societatis iure et damnum et lucrum cum domino fundi partitur*.

rezultatele muncii sale, ceea ce se obținea acordându-i-se anumite avantaje. Stăpînul păstra dreptul de proprietate asupra sclavului, ceea ce constituia o garanție, un mijloc suplimentar de constrângere. Dar raporturile dintre un asemenea sclav și stăpînul său se distingeau foarte mult de raporturile de sclavie clasice. Unii din sclavii coloni nu mai puteau fi separați de pămîntul pe care-l lucrau. Obiceiul la început și apoi constituțiile imperiale sancționau această măsură.

Printre sclavii coloni, unii arendează parcele, dar alții chiar moșii întregi, cum este *villicus* din speța comentată (D. 33, 7, 18, 4)¹.

Pactul de arendă între stăpîn și sclav, mai ales de arendă în bani, deși fără de efecte de drept, creează o situație de fapt permanentă. Acest caracter corespunde și intereselor stăpînului de moșie în noile condiții în care se dezvoltă agricultura italică la începutul erei noastre². În același timp, relațiile de acest fel au însă foarte puține puncte de contact cu sclavia clasică.

Raporturile dintre stăpîn și sclavul său *quasi colonus* care plătește o *merx* sau *certa pensio*, sînt în afară de sistemul de drept în concepția romană. Ele nu sînt mai puțin prevăzute cu o anumită sancțiune. Condiția acestor sclavi coloni se distinge în egală măsură de aceea a sclavilor, ca și de aceea a oamenilor liberi. În concepția vremii, ei erau fără îndoială sclavi. Dar raporturile dintre ei și stăpînii lor pot fi considerate numai ca o formă de raporturi sclavagiste adînc transformate³.

În paginile de față am căutat să punem în lumină unele aspecte mai puțin studiate ale relațiilor sociale din primele trei secole ale erei noastre la Roma. Din cauza aceasta, după cum s-a putut vedea, am dat mai mare atenție problemelor sociale decît celor juridice⁴.

Vreme îndelungată la Roma, ca și în celelalte state sclavagiste, situația sclavilor a fost o problemă lăsată exclusiv la aprecierea și reglementarea șefilor de familie. Ea interesa *ius priuatum*. Dar dezvoltarea forțelor de producție provoacă transformări la început insensibile în raporturile de producție sclavagiste. Apoi, la termenul unei evoluții de mai multe secole, în condițiile descompunerii modului de producție sclavagist, a crizei generale a sistemului, a schimbării raportului de forțe în favoarea

¹ *Cum de villico quaereretur et an instrumento inesset et dubitaretur, Scaeuola consultus respondit: si non pensionis certa quantitate, sed fide dominica coleretur, deberi.*

² M. Rostovtzeff, *op. cit.*, vol. I, în special cap. I și VI.

³ Perrot, *Les institutions publiques et privées de l'ancienne France*, p. 103–104.

⁴ La nici o epocă a dezvoltării sale, dreptul roman n-a acoperit ansamblul relațiilor sociale care cereau o sancțiune. Totdeauna a rămas o scară mai mult sau mai puțin largă de situații lipsite de sancțiune juridică (un exemplu l-ar putea constitui sancționarea progresivă a posesiunii: Val. Georgescu, *op. cit.*, Studii clasice, I, p. 125, nota 3 și p. 126). Pe de altă parte, trebuie să constatăm deosebirea ce ne separă de romani în ce privește noțiunea de sancțiune juridică. Pentru romani, tot ce nu intra în sfera lui *ius civile*, *ius praetorium*, nu era drept. Nouă, dimpotrivă, ni se pare că anumite sancțiuni stabilite prin constituții imperiale, sancțiuni administrative mai mult decît civile nu pot fi considerate în afara dreptului. Astfel, recursul *extra ordinem* al sclavului într-o serie de cazuri împotriva stăpînului sau altui om liber este deja o sancțiune eficace. Introducerea punctului de vedere materialist în cercetarea problemelor sclaviei deschide științei perspective noi. Lucrul acesta este demonstrat de abundența și varietatea problemelor discutate în literatura istorică socialistă. În studiul nostru am căutat să subliniem procesul de dezvoltare internă a raporturilor de producție sclavagiste, utilizînd pentru aceasta numai textele juridice, deși pot fi găsite și alte izvoare (epigrafice și literare). Au atras atenția noastră relațiile în care sclavul apare în nume propriu, tratînd cu stăpînul, fie cu alți oameni liberi sau cu alți sclavi. Sclavii privilegiați intră în raporturi complexe cu oamenii liberi fără ca actele lor să fie sancționate de dreptul roman. Jurisconsultul le revenea o sarcină delicată, de a concilia principiul incapacității sclavului cu necesitatea obiectivă de a se acorda un minimum

popoarelor migratoare, problema sclaviei ajunge să formeze o preocupare uneori gravă a conducerii imperiului — devine o problemă de stat¹. Este ceea ce rezultă dintr-un text vizibil interpolat de Iustinian. Speța la care ne referim, expusă de Marcian (fr. 53, D. 40, 5) este următoarea:

Fiduciarul are de executat un fideicomis de libertate, dar întârzie să elibereze sclava, care, între timp, naște. Se pune întrebarea: care este condiția copilului?

În baza constituțiilor imperiale, copilul se naște liber și ingenuu, răspunde Marcian. Urmează după aceasta câteva propoziții adăugate de Iustinian: copilul trebuie considerat ingenuu, nu din momentul nașterii, ci de când libertatea este datorită, deoarece « libertatea nu este o chestiune privată, ci una publică » (*quatenus libertas non priuata sed publica res est*) și cel care o datorează trebuie să dea mai mult.

Problema libertății devenise o chestiune de stat încă din sec. II și III ale erei noastre. Șirul lung de texte ale constituțiilor imperiale care protejau persoana fizică și morală a sclavului contra cruzimilor stăpînilor sau care favorizau în toate felurile dobîndirea libertății arată același lucru².

În formă însă *quatenus libertas non priuata sed publica res est*, decizia lapidară și categorică inserată de Iustinian în textul din digeste, marchează sfîrșitul unei evoluții seculare și trecerea la noi relații de producție mai potrivite cu starea economiei.

К ВОПРОСУ ОБ ОБЩЕМ КРИЗИСЕ РАБОВЛАДЕЛЬЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В РИМСКОЙ ИМПЕРИИ

РЕЗЮМЕ

В исследовании изменений рабовладельческих производственных отношений в период разложения данного строя, автор использовал лишь тексты классических римских юрисконсультов, до сих пор мало

de eficacitate actelor sclavilor *nomine proprio*. Între sec. I—III juriconsulții au formulat unele soluții, care marcau începutul unui drept nou, soluții pe care le-am semnalat în parte. Un număr de noțiuni noi erau de asemenea pe cale de a se cristaliza, cînd marea criză din sec. III a oprit brusc linia aceasta de dezvoltare și a orientat soluția problemei pe cu totul altă cale. Din această activitate a juriconsulților de adaptare a relațiilor sclavagiste la condiții noi a rămas foarte puțin lucru. Materialele pe care le mai avem ne sînt din cauza aceasta cu atît mai prețioase pentru reconstituirea liniei de dezvoltare a procesului istoric. Cum se explică această bruscă orientare nouă a soluțiilor problemelor la care ne-am referit? Dominatul a dat posibilitatea legării juridice a colonilor de pămînt și în alte sectoare ale muncii sociale asistăm de asemenea la legarea altor categorii de oameni liberi de profesiunea lor în interesul ieșirii statului sclavagist din impas. Acest fenomen a făcut posibilă deplasarea ponderii muncii servile din agricultură spre munca semiliberă și deci și importanța soluțiilor delicate care trebuiau să împace situația de sclav cu aceea în fapt de arendaș a scăzut mult. În cîlelalt domeniu unde munca sclavilor era foarte importantă în timpul principatului, în domeniul afacerilor comerciale, declinul producției de mărfuri și a schimbului a diminuat în aceeași măsură interesul pentru noile soluții. Din cauza aceasta, un număr de noțiuni și soluții (pactul de arendă pe bani între stăpîn și sclav, distincțiile între diferitele categorii de sclavi coloni, o teorie a condiției sclavilor privilegiați, a efectelor actelor sclavilor în numele lor propriu) n-au ajuns niciodată să mai fie elaborate de dreptul roman, așa cum s-a întîmplat în dreptul grec și egiptean.

¹ Ansamblul legislației lui Iustinian are un caracter conservator, recunosc toți cercetătorii: Marijan Horvat, *Quelques aspects politiques des codifications romaines*, în *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 1957, p. 218.

² Gaius, I, 52 arată că abuzurile stăpînilor contra sclavilor nu erau tolerate: *male enim nostro iure uti non debemus*.

обращавшие на себя внимание с этой точки зрения. Уточнив вкратце основные черты классических рабовладельческих отношений, автор подчеркивает абсолютный характер власти рабовладельца. На определенной ступени развития экономики производительные силы вступают в противоречие с рабовладельческими производственными отношениями. Этот этап был достигнут в римском государстве в I—II вв. н. э. В условиях сопротивления рабовладельческого класса действию экономического закона соответствия, рабовладельческие производственные отношения начали претерпевать все более и более глубокие преобразования. Наряду с старыми формами эксплуатации рабов появляются новые формы как в городе, так и в деревне. Эти отношения, иногда очень отдаленно напоминающие классические, считаются юрисконсультами все же рабовладельческими. Ульпиан сообщает (D. 40, 1, 20, 3), что один раб, полученный с условием освободить его через пять лет, был обязан в течение этого времени ежемесячно выплачивать хозяину определенную сумму в знак своего рабского положения, но не в счет откупа. Социальное положение такого раба необычно: он добывает свои доходы из источника, внешнего по отношению к *domus*, распоряжается ими, и единственным видимым проявлением его рабского состояния является выплата вышеупомянутых денег. Тексты фрагм. 3, 8, D. 40, 7, фрагм. 14, D. 40, 7, фрагм. 20, 3, D. 40, 1 и др. также свидетельствуют о глубоком преобразовании некоторых рабовладельческих отношений под влиянием развития экономики.

Некоторые рабы занимают привилегированное социальное положение и находятся в разнообразных отношениях с свободными людьми. В юридических документах упоминаются их собственные имена, поскольку они выступают в качестве должников (фрагм. 30, 1, D. 2, 14; 56, D. 15, 1) или кредиторов (Кодекс Юст., 4, 6, 9; фрагм.: 1, 18, D. 42, 6; фрагм. 3, 2, D. 40, 7 и 3, 6, D. 40, 7; D. 35, 1. 40, 3), компенсируя свои долги долгами свободных людей (принадлежащих *domus* или чужих) (фрагм. 20, 2, D. 40, 7) или ручаясь за долги как своих хозяев, так и других лиц. Юрисконсульты разработали в период I—III вв. целую систему санкций, относящуюся к составлению юридических документов с упоминанием собственного имени раба, которая, соблюдая правило юридической недееспособности рабов, дала возможность удовлетворить интересы правящего класса в этом отношении. Они вообще использовали институты римского права в целях отличных от первоначальных, а в некоторых случаях изобретали новые решения. Хотя это и не является собственно предметом данного исследования, автор упоминает мимоходом о санкции договоров, заключенных рабами при помощи *actio in dolum*, путем осуществления *in factum* или посредством *petitio extra ordinem*, что было косвенным признанием арендных договоров, заключенных, с уплатой денег, между рабом и его хозяином, поскольку такой раб не считался больше *instrumentum fundi*, как остальные. Такие решения находились в процессе своей кристаллизации, когда в III веке наступил глубокий кризис, ускоривший преобразование рабовладельческого мира. Появление *dominatus* позволило рабовладельцам попробовать другой выход из кризиса, состоявший в прикреплении колоннов

к земле, а также и других производителей к их ремеслу. Это новое положение сделало большинство старых решений, предложенных в I—III вв., бесполезными, и позднее они были преданы забвению.

BEITRÄGE ZUR ERFORSCHUNG DER ALLGEMEINEN KRISE DES SKLAVENHALTERSSTYSTEMS IM RÖMISCHEN REICH

ZUSAMMENFASSUNG

Bei Untersuchung der Umgestaltung der auf Sklaverei gegründeten Produktionsverhältnisse während der Periode des Zerfalls der Sklavhalterordnung stützt sich der Verfasser lediglich auf Texte der klassischen römischen Rechtsgelehrten, Texte, die bisher unter diesem Gesichtspunkt weniger beachtet worden waren. Nach einer knappen Darstellung des Gepräges der klassischen auf Sklaverei gegründeten Beziehungen, wird die absolute Natur der Macht des Herrn hervorgehoben. Auf einer bestimmten Entwicklungsstufe der Wirtschaft, geraten jedoch die Produktivkräfte in Widerspruch zu den auf Sklaverei gegründeten Produktionsverhältnissen. Diese Entwicklungsstufe wurde im römischen Staate im 1.—2. Jh. u.Z. erreicht. Unter den Bedingungen des Widerstandes der Sklavhalterklasse gegen die Wirkung des Gesetzes der Übereinstimmung der Produktionsverhältnisse mit dem Charakter der Produktivkräfte erfuhren die auf Sklaverei gegründeten Produktionsverhältnisse allmählich immer tiefergehende Umgestaltungen. Neben den in den alten Formen ausgebeuteten Sklaven erscheinen in Stadt und Land neue Formen ihrer Ausbeutung. Diese von den klassischen Zuständen oftmals beträchtlich abweichenden Verhältnissen werden von den Rechtsgelehrten dennoch als auf Sklaverei gegründet angesehen. So berichtet Ulpian (D.40,1,20,3), daß ein unter der Bedingung der Freilassung nach fünf Jahren erworbener Sklave verpflichtet war, seinem Herrn allmonatlich eine bestimmte Geldsumme als symbolische Anerkennung seines Sklavenzustandes, nicht etwa als Loskaufspreis, zu entrichten. Die soziale Lage eines derartigen Sklaven ist ungewöhnlich: er bezieht seine Einkünfte aus einer außerhalb des *domus* befindlichen Quelle, verfügt über diese Einkünfte und das einzige sichtbare Zeichen seiner Sklaveneigenschaft besteht in der Entrichtung eines Geldbetrages. Man vergleiche auch in fr. 3,8, D. 40,7 und fr. 14,pr. D.40,7; fr.20,3, D.40,1 und an anderen Stellen die tiefgehende Umgestaltung von auf Sklaverei gegründeten Beziehungen unter dem Einfluß der wirtschaftlichen Entwicklung.

Gewisse Sklaven erfreuen sich einer bevorrechteten sozialen Stellung und gehen mit Freien verschiedene Rechtsverhältnisse ein, wobei sie in den Urkunden im eigenen Namen als Schuldner (fr.30,1, D.2,14; 56, D.15,1) oder Gläubiger (Cod. Just. 4,6,9; fr. 1,18,D.42,6; fr. 3,2,D.40,7 und 3,6, D.40,7; D.35,1,40,3) auftreten, ihre Schulden mit denen von Freien innerhalb oder außerhalb des *domus* kompensieren (fr. 20,2, D.40,7) oder sich für die Schulden ihrer Herren oder anderer Personen verbürgen. Im Verlaufe des 1.—3.Jh. hatten die Rechtsgelehrten ein ganzes System von Sanktionen für die von Sklaven im eigenen Namen vorgenom-

menen Geschäfte ausgearbeitet, das einerseits den Grundsatz der Rechtsunfähigkeit der Sklaven aufrecht erhielt, andererseits den Interessen der herrschenden Klasse in dieser Hinsicht Rechnung trug. Im allgemeinen verwendeten sie hiezu die Rechtsinstitutionen des römischen Rechtes u.zw. zu einem anderen als dem ursprünglichen Zweck; in einigen Fällen deuteten sie auch neuartige Lösungen an. Diese Frage bildet zwar nicht den eigentlichen Gegenstand der Untersuchung, dennoch behandelt der Verfasser kurz die Sanktionierung der von Sklaven abgeschlossenen Verträge durch die Dolus-Klage, durch die Klage in *factum* oder durch die *petitia extra ordinem*, sowie die indirekte Anerkennung der vom Sklaven mit seinem Herrn gegen eine Geldzahlung abgeschlossenen Pachtverträge, die sich daraus ergab, daß ein Sklave in dieser Lage nicht mehr — so wie die anderen Sklaven — als *instrumentum fundi* angesehen wurde. Diese Lösungen waren im Begriffe sich herauszukristallisieren, als im 3.Jh. die große Krise eintrat, die die Umgestaltung der Sklavenhalterwelt beschleunigte. Das Entstehen des *Dominats* gestattete es den Sklavenhaltern, einen anderen Ausweg aus der Krise zu suchen, der in der Bindung der Kolonen an Grund und Boden sowie anderer Erzeuger an ihr Handwerk bestand. Diese neue Lage machte die im 1. — 3. Jh. vorgeschlagenen älteren Lösungen großteils überflüssig, so daß sie dem Vergessen anheimfielen.

DESPRE REDACTAREA DIALOGULUI *DE VITA BEATA*

DE

EUGEN CIZEK

Între operele lui Seneca, *De vita beata* deține o poziție privilegiată. Grație aluziilor clare la frământările din opinia publică, posteroare procesului intentat lui Suilius, consensul cercetătorilor a preconizat anul 58 ca dată a redactării și editării dialogului *De vita beata*¹. Mai mult decât atât, cercetătorii cad în general de acord a recunoaște în procesul intentat lui Suilius — și în discuțiile subsecvente — pricina alcătuirii și editării opusculului *De vita beata*². Fără a nega că acestea au constituit cauze reale ale apariției dialogului despre fericire, credem că trebuie elucidate toate condițiile în care se ivește opusculul, trebuie relevată o altă cauzalitate, mai puțin apropiată și evidentă, dar mai adâncă.

Contribuția aceasta face parte dintr-un ciclu de lucrări despre vremea lui Nero, pe care autorul își propune să le publice. În contribuția anterioară, consacrată anilor 54—56, amintisem că în lunile care urmează apariției dialogului *De clementia*, se statorniciseră relații bune între puterea imperială și aristocrația romană³. Totuși unii aristocrați au fost, poate, nemulțumiți de comportarea cezarului și sfetnicilor săi, în timpul dezbaterii situației libertilor. Într-adevăr, în cursul anului 56, bizuindu-se pe atitudinea binevoitoare a regimului față de idealurile aristocrației, unii senatori cu opinii ultraconservatoare profită de o discuție din senat *de fraudibus libertorum* și propun să se acorde foștilor stăpîni dreptul de a reveni asupra libertății dăruite unor sclavi, dacă aceștia — ca liberti — vor avea o purtare care i-ar nemulțumi. Consulii cer avizul împăratului, care supune propunerea spre dezbateră așa-numitului *consilium principis*. Acolo proiectul este combătut și

¹ Vezi în ultimă instanță Ernst Gunther Schmidt, *Die Anordnung der Dialoge Senecas*, Helicon, I, 1961, p. 249.

² Italo Lana, *Lucio Anneo Seneca*, Torino, 1955, p. 233: « Per riconquistare le simpatie perdute e quindi dopo la condanna di Suilio, Seneca si indusse a pubblicare il *De vita beata* ». În același sens, Eugène Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 32; A. Bourgerly, *Sénèque prosateur*, Paris, 1922, p. 53; Concetto Marchesi, *Seneca*, Messina, 1934, p. 209; Gheorghe Guțu, *Lucius Annaeus Seneca*, București, 1944, p. 163.

³ A se vedea E. Cizek, *Aspecte ideologice în literatura latină a epocii lui Nero*, în *Studii clasice*, IV (1962), p. 238.

respins¹. Cercetătorii au văzut aci rezultatul influenței lui Seneca și a părerilor lui umanitare cu privire la cei de condiție servilă². Dar, chiar dacă unii senatori au fost nemulțumiți, această dezbateră n-a tulburat profund armonia survenită între regimul neronian și aristocrația romană, care în ansamblul ei nu dorea raporturi rele cu libertții, uneori oameni înstăriți³. Cel mult această discuție a putut să prevestească tribulațiile anilor 57—58, tribulații ce au generat, după părerea noastră, situația în care a apărut *De vita beata*.

Existența unei veritabile crize pare a fi probată de *fasti consulares*. Într-adevăr, se poate observa că Nero a luat titlul de consul tocmai în anii de cumpănă, adică în anii 55, 57, 58, 60 și 68. Să nu uităm că 55 este anul subsecvent urcării pe tron, 60, anul care succede asasinării Agrippinei și comportă o modificare importantă în propaganda politică și culturală a cezarului, 68, anul luptei împotriva răzvrătirii. Pe deasupra, în afară de 68, anul 57 a fost singurul în care Nero a asumat titlul de consul pentru tot anul. Mai mult decât atât, s-a observat că numărul consulilor a fost mai mare în anii bunelor raporturi cu aristocrația, astfel avantajată. Dar față de șapte consuli în 56, an de armonie, *fasti* înregistrează doar trei consuli în 54 și cinci în 58, între care s-a numărat și Nero. Pare deci clar că anii 57 și 58 au fost considerați de cezar a reprezenta un moment însemnat în domnia sa (de aceea a fost consul doi ani consecutivi) și că această perioadă a comportat o tensiune, dacă nu o veritabilă criză în relațiile între puterea imperială și aristocrație (din care pricină reducerea numărului de consuli, mărturie limpede a neîncrederii față de senat)⁴. Putem opina că pricina acestei crize trebuie căutată în proiectul de reformă fiscală inițiat de Nero și în antagonismele suscitade de acest proiect⁵. Tacit afirmă că dezbateră proiectului a avut loc în senat, în cursul anului 58, dar este probabil că proiectul era mai vechi și fusese în prealabil discutat în *consilium principis*⁶.

Cunoaștem din *Analele* lui Tacit substanța proiectului. Luînd ca pretext unele abuzuri ale publicanilor, administrația imperială propune suprimarea impozitelor indirecte, în special a taxelor vamale, arendate, cum se știe, publicanilor: *immodestiam publicanorum arguentis, dubitavit Nero an cuncta uectigalia omitti iuberet*⁷. Fără îndoială că împăratul știa că venitul obținut din aceste impozite

¹ Tacit, *Ann.*, 13, 26—27.

² Filippo Stella Maranca, *L. Anneo Seneca nel Consilium principis*, Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, 32, fasc. 11—12 (1923), p. 290, dar și recent Pierre Grimal, *Sénèque, sa vie, son œuvre*, ed. a II-a, Paris, 1957, p. 75.

³ Poziția umanitară a lui Seneca a fost prilejuită și de alte considerente decât cele filozofice. Cum am arătat în contribuția mai sus citată, el dorea să asigure regimului o bază socială relativ largă.

⁴ Luigi Pareti, *Storia di Roma e del mondo romano*, Torino, 1955, vol. IV, p. 842 în special nota 11.

⁵ *Ibidem*, p. 844—845. Pareti sugerează într-un fel această ipoteză. Mai clară este poziția adoptată de Ettore Paratore, *Storia della letteratura latina*, Firenze, 1961, p. 529. Se insistă asupra acestei crize și se relevă cauza ei economică, dar autorul nu se referă la reflectarea crizei în *fasti consulares*. Lana, *op. cit.*, p. 244 remarcă o anumită tensiune în raporturile împărat-senat, dar o conexează de alte cauze decât cele economice.

⁶ Desigur nu știm precis dacă Tacit (*Ann.*, 13, 50—51) n-a deplasat data dezbaterii din senat, dar n-avem elemente suficiente pentru a accepta măcar ca ipoteză o asemenea deplasare. În paginile următoare ne vom întemeia numai pe data adoptată de marele istoric roman și vom baza toate supozițiile noastre pe cronologia preconizată de el la acest episod al istoriei timpului.

⁷ Tacit, *Ann.*, 13, 50. Și Suetoniu face o aluzie la acest proiect de reformă fiscală (Suetoniu, *Nero*, 10).

trebuia înlocuit cu altceva, ca să nu se ajungă la *dissolutio imperii*, cum spune Tacit. Este probabil că el avea în vedere stabilirea unor impozite directe și în Italia. Dar, cum relevă istoricul italian Pareti, aristocrația din Italia era de două ori lovită: pe de o parte produsele agricole provinciale puteau deveni mai ieftine și deci puteau provoca o scădere de prețuri a mărfurilor italiene, pe de alta impozitul direct trebuia suportat mai ales de latifundiari. De fapt nu atât combaterea publicanilor ci tocmai nevoia de a subvenționa costisitoarele campanii militare în contra partilor au determinat pe Nero să propună o asemenea reformă fiscală structurală. Se urmărea augmentarea resurselor statului¹. În vederea impunerii acestei reforme a asumat Nero doi ani consecutiv atribuții consulare, și din pricina nemulțumirilor afișate de aristocrați a fost redus numărul consulilor².

S-ar putea obiecta că Tacit menționează o prea vagă nemulțumire a senatului. *Patres conscripti* sînt impresionați de generozitatea intențiilor cezarului (lichidarea flagelului publicanilor, înlesnirea sărăcimii etc. etc.), dar demonstrează că s-ar ajunge la prăbușirea finanțelor statului, că, suprimind impozitele indirecte, nu numai că nu s-ar putea stabili noi impozite directe, dar s-ar impune și abrogarea acestora³. Dar de aci pînă la criza politică, ilustrată de *fasti consulares* și de alte fenomene, relevante de noi mai jos, ar fi o anumită distanță. Cum se explică faptul că Tacit nu consemnează mai clar nemulțumirea, agitația aristocrației? Toate sursele antice au tendința de a împăca informațiile contradictorii de care dispuneau, divizînd fiecare domnie în două etape: una bună (cea inițială) și cealaltă rea (cea în care izbucnesc viciele disimulate ale cezarului). Tacit nu putuse să nu reprobe uciderea lui Britannicus — era o crimă singeroasă — dar în general evită să arunce o lumină neprielnică asupra primei părți a domniei lui Nero. Cum această criză, deși destul de lungă și plină de consecințe, n-a dus la manifestări singeroase imediate, Tacit nu insistă asupra agitației ocazionate de ea.

Pe terenul acestei crize a apărut și dialogul *De vita beata*, prilejuit de situația creată lui Seneca de împrejurările menționate mai sus. Într-adevăr, care a fost rolul lui Seneca în pregătirea acestei reforme fiscale? Unii cercetători au opinat că, alături de Burrus, Seneca însuși a sugerat împăratului acest proiect pentru a îmbunătăți soarta păturilor sărace⁴. Seneca era însă exponent tipic al aristocrației și nu e de crezut că a putut sugera o reformă atât de nefavorabilă forțelor sociale pe care le reprezenta. În afară de aceasta, încă din acei ani, Nero participă tot mai activ la conducerea statului. Totuși, ni se pare evident că Seneca a acceptat pînă la urmă proiectul. Este foarte greu să explicăm astăzi această atitudine. Poate spera să mențină orientarea generală a regimului și credea a servi mai bine cauza pe care o adoptase făcînd concesii, chiar importante, vederilor tînărului cezar. Oricum, putem nota două fapte semnificative. În primul rînd, cum am mai relevat, criza, deși acută, n-a dus la reprimări singeroase; credem că această relativă

¹ Pareti, *op. cit.*, p. 845.

² Criza a fost, probabil, mai acută în anul 57, motiv pentru care numărul consulilor a fost atunci mai mic și Nero și-a păstrat consulatul pe tot anul. Se poate opina că proiectul era tocmai discutat în *consilium principis*, nu fusese adus în fața senatului, circulau pe seama lui tot felul de zvonuri.

³ Tacit, *Ann.*, 13, 50: « Sed impetum eius, multum prius laudata magnitudine animi, attinuerunt senatores, dissolutionem imperii docendo, si fructus, quibus respublica sustineretur, deminuerunt: quippe, sublatiis portoriis, sequens ut tributorum abolitio expostularetur ».

⁴ Victor Duruy, *Histoire des Romains*, Paris, 1882, tome IV, p. 16; Maranca, *op. cit.*, p. 292.

indulgență s-a datorat și influenței filozofului. În al doilea rînd putem să-i atribuim fațada umanitaristă, aproape filozofică, a reformei proiectate. Întîlnim un ecou al acestui substrat filozofic și la Tacit. Acesta, cu toate că reprobă proiectul, îl declară *pulcherrimum donum generi mortali*¹. Oricum ar fi, comportarea lui Seneca, care nu dezaprobase în mod deschis proiectul de reformă și contribuise la motivarea filozofică a acestuia, a nemulțumit cu siguranță pe cei mai mulți oameni politici ai aristocrației².

Am consemnat deja o anumită reacție a regimului, semn evident de suspiciuni: reducerea numărului de consuli. În cursul anului 57 se adoptă și alte măsuri de același tip. Sînt ușurate unele poveri ale provinciilor, se creează noi colonii de veterani, se recurge la *largitiones* generoase față de plebea urbană. Finalitatea acestor măsuri este limpede. Se urmărea compensarea pierderii popularității regimului în rîndurile aristocrației prin atragerea altor forțe sociale. Însă, în anul 58, cînd era evident că nu se poate înfrînge ușor împotrivirea aristocrației, se adoptă și măsuri de alt tip, de care nu a fost străină, probabil, înfrurirea polivalentă a lui Seneca. Se acordă subvenții substanțiale unor senatori sărăciți; concomitent se intentează procese unor senatori puțin iubiți de majoritatea aristocrației³, printre care și procesul lui P. Suilius⁴.

Se știe că la începutul domniei Nero luase inițiativa unui *senatus-consultum*, care resuscita vechea interdicție de a nu primi bani pentru practicarea avocaturii⁵. Suilius este acuzat în senat de Seneca că n-a ținut seama de această veche opreliște⁶. În chip firesc se ivește întrebarea de ce a așteptat Seneca patru ani pentru a incrimina pe Suilius de lucruri săvîrșite în timpul domniei lui Claudiu? Nu ni se pare satisfăcătoare explicația sugerată de Italo Lana, că Suilius încercase să grupeze în jurul lui pe unii din partizanii cezarului defunct⁷. Partizanii lui Claudiu fuseseră mult mai activi în primul an al domniei lui Nero, cînd Agrippina, protectoarea lor, era mai puternică. Propunem o altă ipoteză: Seneca încerca să tempereze efervescența majorității tradiționaliste din senat, lovind într-un cunoscut delator din vremea lui Claudiu, odios aristocrației și încă trufaș. Dorea astfel să demonstreze reprobarea tendințelor regimului cel vechi și bunăvoința față de aristocrație, în ciuda proiectului de reformă fiscală neagreat de ea. Suilius ripostează, însă, violent, afirmînd că Seneca duce o viață incongruentă învățăturilor profesate de el, că a adunat o avere considerabilă, că face cămătărie și recurge la captarea testamentelor⁸. Tacit observă că aceste învinuiri ale lui Suilius găsesc un anumit răsunset⁹. Însă Seneca obține surghiunirea lui Suilius și confiscarea parțială a bunurilor; apar acuzatori, care amintesc unele delapidări făptuite de acesta și

¹ Tacit, *Ann.*, 13, 50.

² Dio Cassius (61, 10) se face ecoul acestor nemulțumiri, pe care le situează destul de limpede în anul 57. Seneca acuza pe tirani, dar a devenit el însuși dascăl al unui tiran, era curtean abil, lingusea pe Messalina și pe liberți, avea o avere excesivă, trăise în lux și desfrîu.

³ Tacit, *Ann.*, 13, 33—34.

⁴ Tacit, *Ann.*, 13, 42—43.

⁵ Tacit, *Ann.*, 13, 5.

⁶ Tacit, *Ann.*, 13, 42.

⁷ Lana, *op. cit.*, p. 232.

⁸ Tacit, *Ann.*, 13, 42. A se observa că aceste învinuiri coincid parțial cu cele consemnate de Cassius Dio.

⁹ Tacit, *Ann.*, 13, 43: « Nec deerant qui haec isdem uerbis aut uersa in deterius Senecae deferrent ».

delațiunile din vremea lui Claudiu. Însuși Nero intervine în favoarea acușării. Totuși, condamnarea nu consolidează poziția lui Seneca în senat, ci, dimpotrivă, suscită noi nemulțumiri¹. Dar, deși învinuirile lui Suilius se regăsesc în *De vita beata*, opinăm că opusculul nu s-a mărginit să le dea răspuns și să combată atacurile subsecvente lor. Efervescenta și suspiciunile nu se calmaseră după procesul lui Suilius. Împăratul exilează pe Cornelius Sulla, unul dintre membrii marcantă ai aristocrației, deși aceasta nu participa activ la viața politică². Tensiunea este puternică: unii senatori ca Paetus Thrasea, fruntaș cunoscut al aristocrației, manifestă nemulțumirea lor, mărginindu-se să intervină în senat numai în discuții referitoare la probleme de mică însemnătate în care iau poziție în contra punctului de vedere oficial. Mai mult decât atât, unii îi reproșează lui Thrasea că aduce obiecții numai în controverse fără importanță. Acest lucru semnifică existența unor nemulțumiri mai acute decât cele ale lui Thrasea și ale prietenilor lui, nemulțumiri ale unor senatori care doreau o atitudine mai fermă, mai fățiș dezaprobatoare³.

Încep să se contureze deci anumite atitudini opoziționiste. Proiectul de reformă fiscală este supus dezbaterii senatului și respins⁴. Împăratul nu insistă și se mulțumește cu unele reduceri și abolirea a numai câteva impozite indirecte; aceste măsuri vor stimula întrucitva viața economică din provincii⁵.

În toila dezbaterilor pe marginea proiectului de reformă sau poate chiar după aceste dezbateri a fost redactată și publicată *De vita beata*. Acușările lui Suilius se repercutaseră puternic pe fondul crizei politice și fuseseră reluate de foarte mulți aristocrați în mijlocul efervescentei generale, exacerbate și de surghiunirea lui Cornelius Sulla. În cadrul unor asemenea agitații trebuie situată compunerea dialogului. Procesul și inermările lui Suilius nu constituie decât un fragment dintr-o masă de nemulțumiri, cărora s-a simțit dator să le dea riposta Seneca. Cazul Suilius slujise multora doar ca pretext.

Firește, printre cei care difuzau acușările lui Suilius se găseau și relativ puținii partizani ai lui Claudiu, susținuți de Agrippina. De altfel — cum reliefează mai sus-citatul Italo Lana — în apărarea sa Suilius subliniase că el a fost cvestor al lui Germanicus, tatăl împărătesei văduve⁶. Deși în dizgrație, Agrippina se bucura încă de o anumită trecere, așa cum atestă documentele epigrafice. Arvalii aduc jertfe cu prilejul zilei de naștere a *matris Augusti*, cum e numită împărăteasa cu un deosebit respect în inscripție⁷. Dar este probabil că Agrippina și cei care slujiseră cîndva pe Claudiu se uniseră cu anumiți exponenți ai aristocrației senatoriale împotriva lui Nero și a lui Seneca.

Totuși considerăm util a repeta că în anul 58 raportul de forțe nu mai era cel din 55. Adepții liniei politice a lui Claudiu, acum puțin numeroși, nu puteau constitui o primejdie majoră. Agitația era vie în rîndurile aristocrației. Unii aristocrați

¹ Tacit, *Ann.*, 13, 42.

² Tacit, *Ann.*, 13, 47.

³ Tacit, *Ann.*, 13, 49.

⁴ Tacit, *Ann.*, 13, 50. Paratore, *op. cit.*, p. 529 consideră acest act al senatului drept începutul unui conflict între împărat și curie, conflict care nu se va calma niciodată. Este aci o oarecare exagerare. În anul 59 relațiile se vor ameliora.

⁵ Tacit, *Ann.*, 13, 51; Suetoniu, *Nero*, 10. Nero urmărea desigur și impulsionearea comerțului ca și atragerea sărăcimii prin scăderea unor prețuri, dar, cum am mai presupus și mai sus, ținea în primul rînd la sporirea considerabilă a veniturilor statului.

⁶ Tacit, *Ann.*, 13, 42. Pentru Lana, a se vedea p. 216, nota 21.

⁷ Desau, *ILS* 229.

deplîngeau soarta lui Suilius, pentru că nu puteau să reprobe cu glas tare atitudinea lui Seneca față de reforma fiscală, reluau învinuirile lui, iar în taină (cum arată Dio) unii dintre ei îl acuzau de șovăială sau chiar de trădare. Ei își aminteau că el este un membru relativ proaspăt al păturii lor sociale, că s-a îmbogățit la putere și a vădit totdeauna o conduită elastică¹.

Cum ilustrează conținutul dialogului *De vita beata*, neputînd să-l acuze pe față pentru atitudinea politică, nemulțumiții proclamă două capete principale de acuzare. Primul se referă la incongruența între teorie și fel de viață, la abandonarea unei comportări demne de un iubitor al înțelepciunii². Al doilea, corelat primului în realitate, privește tocmai înăvuirea filozofului sfetnic.

Credem că se configurează aci două categorii de opinii. Este vorba de atitudinea celor care opuneau stoicismului labil al lui Seneca rigorismul, puritatea comportării altor filozofi ai aristocrației senatoriale, cum, printre alții, era și Paetus Thrasea. Am arătat deja că acest politician și ideolog al aristocrației nu făcuse concesii, semnificase, prin preocuparea exagerată pentru probleme mărunte, reprobarea orientării preconizate de administrația lui Nero. Alți nemulțumiți mergeau mai departe și poate, cu gîndul la flamura filozofică a regimului, de atîtea ori arborată³, vedeau ilustrat în conduita lui Seneca (și în situația actuală!) eșecul stoicismului, falimentul oricărei etici filozofice.

Acestor învinuiri, colportate într-un ritm, care începuse să-l îngrijoreze, le va da replica Seneca în *De vita beata*. Și el va porni de la acuzațiile difuzate în vremea procesului intentat lui Suilius, dar cauza profundă, atît a acestor discuții pe seama lui Seneca cît și a ripostei lui, au fost tribulațiile ocazionate de criza din anii 57—58. Cazul Suilius a fost numai un moment în desfășurarea acestei agitații, moment care a concentrat întrucîtva nemulțumirile față de Seneca; pentru mulți celebrul proces nu a reprezentat decît un pretext.

Vom analiza sumar conținutul dialogului. În a treia parte a acestuia, Seneca își propune tocmai refutarea incriminărilor mai sus menționate. *Aliter loqueris, aliter vivis*, formulează el însuși această acuzație⁴. Răspunde în mai multe feluri. Făcînd aluzie la poziția sa social-politică și poate și la conduita sinuoasă pe care aceasta i-o impunea, declară limpede că va trăi așa cum dorește, abia după ce își va putea îngădui să părăsească viața politică: *cum potuero, vivam quomodo oportet*⁵. Arată de asemenea că asemenea acuzații de distonanță între învățătura preconizată și felul de viață s-au adus și altor iubitori de înțelepciune, că o anumită discrepanță e inevitabilă⁶. Dar argumentul primordial este altul: Seneca nu pretinde a fi

¹ Chiar atitudinea lui Tacit este semnificativă și probează aderența unei mari părți a senatorilor la grupul celor care-l blamau pe Seneca. Este știut că Tacit a utilizat mai ales surse care exprimau poziția aristocrației. De aceea sînt concludente rezerva lui față de comportarea lui Seneca în timpul procesului și aprobarea aproape explicită a învinuirilor lui Suilius.

² Seneca însuși nu putea răspunde decît la asemenea acuzații nepolitice. Dacă nici aristocrații nu-l puteau acuza deschis de conduită politică dubioasă, cu atît mai mult filozoful nu avea posibilitatea de a dezbate în scris asemenea probleme.

³ A se vedea E. Cizek, *op. cit.* passim.

⁴ Seneca, *de u.b.*, 18, 1.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *de u.b.*, *loc. cit.*, dar și 18,3; 20, 1—2; 21, 3.

un înțelept desăvârșit, un *sapiens*, ci doar un aspirant la înțelepciune, un *philosophus*, un iubitor de filozofie, care încearcă să combată propriile vicii cu mijloace modeste¹.

Întrucât nu putea riposta explicit obiecțiilor suscitade de comportarea sa politică, Seneca se referea mai ales la problema averii, consecința înavuțirii sale, frecvent reprobata. Aproape permanent în partea a treia a dialogului, el încearcă să apere această înavuțire. Uneori deplasează conștient sau inconștient discuția pe teren pur teoretic și așază bogățiile printre elementele pe care filozoful le preferă, chiar dacă pierderea lor îl lasă indiferent². Altădată reia condamnabila teză, scumpă păturilor sociale împilatoare — de fapt razemul lor teoretic tradițional — a bogățiilor adunate cinstit³. În sfârșit adoptă o poziție a cărei rea credință este evidentă. Bogăția oferă un teren excelent realizării virtuților: *quid autem dubii est, quin maior materia sapienti viro sit animum explicandi suum in diuitiis, quam in paupertate?*⁴. Observăm deci că Seneca tinde să deplaseze discuția, apărînd nu atît înavuțirea lui (de aceasta era învinuit), cît conservarea opulenței și diferențelor de avere. Dar acesta era punctul de vedere tipic al aristocrației. Seneca traduce mentalitatea unui aristocrat. Concomitent dovedește fidelitate față de pozițiile păturii sale sociale și deplasează obiectul discuției, cum cereau propriile sale interese.

Noi urmărim însă a sugera și a dovedi că nu numai conținutul, ci chiar compoziția dialogului poartă marca discuțiilor aprinse, generate de comportarea lui Seneca în problema reformei fiscale.

În general cercetătorii nu opinează că *De vita beata* ar prezenta o compoziție specific marcată, că discuțiile din cercurile aristocrației ar fi influențat structurarea materialului. Abel Bourgerly reliefase tonul violent al argumentării, coloritul personal al replicii senecane⁵, dar nu considerase că se poate decela o modificare a compoziției. Interlocutorul imaginar ar fi tot atît de artificial ca și în alte opere⁶. Eugène Albertini consemnase influența structurii diatribei. Doar în treacăt notase alura dramatică a replicilor, în special pentru capitolul 18⁷.

Caracterul personal este evidențiat și de lucrările relativ recente (de cercetătoarea poloneză Iza Biezuńska-Małowist⁸, de Pierre Grimal⁹ sau de Italo Lana¹⁰), dar nu apar supoziții noi în privința compoziției.

Opinăm pentru sublinierea numeroaselor vestigii ale diatribei stoico-cinice. Poate nici un alt dialog nu este ca structură mai apropiat de acest gen de conferință populară. Autorul dorește să acrediteze opinia că el ar apăra doar felul de trai al filozofilor, dar polemica directă, nemijlocită cu cei care-l blamau nu poate fi travestită. Credem că acest fapt și-a pus pecetea asupra structurii replicilor, asupra

¹ *de u.b.*, 17, 3.

² *de u.b.*, 21, 2, 4; mai ales 22, 3—5; 23, 4; 25, 1—2; 26, 1.

³ *de u.b.*, 23, 2—3.

⁴ *de u.b.*, 22, 1.

⁵ Bourgerly, *op. cit.*, p. 54.

⁶ Bourgerly, *op. cit.*, p. 96—97.

⁷ Albertini, *op. cit.*, p. 235; C. Marchesi, *op. cit.*, p. 209—210 observă doar că se simte riposta dată de un om politic detractorilor, dar nu se referă la problema compoziției. A se vedea și Gh. Gușu (*op. cit.*, p. 162—163).

⁸ Iza Biezuńska-Małowist, *Pogłady nobilitas okresu Nerona*, Varșovia, 1952, p. 67.

⁹ Grimal, *op. cit.*, p. 28.

¹⁰ Lana, *op. cit.*, p. 235: *La polemica è acre, benché l'autore si sforzi di apparire sereno.*

discuțiilor cu interlocutorul fictiv, asupra rolului acestui interlocutor fictiv, personajul cu care dialoghează autorul, conform obiceiului său cunoscut din alte opere.

Desigur, în tot opusculul Seneca dialoghează cu interlocutorul fictiv, își expune ideile prin intermediul acestei discuții. Dar acest interlocutor este altul în primele două diviziuni ale opusculului și altul în ultima diviziune, cea destinată apărării conduitei lui Seneca. Chiar în capitolul 16, care face legătura cu primele două părți, el nu constituie altceva decât un simplu artificiu literar. Când Seneca trage concluzii la primele 15 capitole afirmând, sub forma unei discuții cu acest interlocutor, că virtutea constituie adevărata fericire¹, e limpede pentru toți că acest personaj advers este artificial. Situația se schimbă radical în capitolul următor. Seneca însuși anunță că va polemiza cu cei care îl blamau: *Si quis itaque ex istis qui philosophiam conlatrant, quod solent, dixerit « quare ergo tu fortius loqueris quam vivis? »*². Apoi acest detractor enumeră diferite culpe ale filozofului: supunere umilă față de cei puternici (poate aluzie la raporturile Seneca-Nero), slăbiciune sufletească, trai rafinat, prea luxos, înavuțire excesivă³. Prin urmare Seneca însuși relevă că în spatele personajului literar se află un interlocutor real, că polemica sa cu acest personaj este numai aparent artificioasă, exprimând în realitate un litigiu veritabil. În continuare acest interlocutor literar continuă să reprezinte un potrivnic real. La un moment dat Seneca utilizează și vocativul⁴. Apoi compară pe adversarii cu niște câini, care latră zadarnic⁵, le reproșează veninul⁶, îi aseamueie cu diferite animale⁷. Capitolele 18, 20, 21, 24, 26 încep cu o acuzație atribuită acestui interlocutor, care este apoi refutată în tot restul capitolului. Fără îndoială intervențiile interlocutorului apar adesea și în interiorul capitolului și sînt combătute cu aceeași pasiune, cu aceeași virulență. Această paletă stridentă atestă seriozitatea, realitatea polemicii. Pretutindeni se simte că Seneca trudește din greu să riposteze unui oponent veritabil și bine înzestrat cu argumente, să-i demonstreze că el nu poate trăi așa cum recomandă, că nici nu are această pretenție, că opulența sa nu este condamnabilă. Se evidențiază efortul de a ocoli și chiar de a deforma obiecțiile interlocutorului, de a-l coborî la nivelul unui bîrfitor josnic, mărginit și laș, de a-i întinde curse, de a-l încurca în discuții teoretice. Nu inutil generalizează Seneca, prezentînd blamul conduitei sale ca un blam adresat întregii filozofii. El poate invoca astfel autoritatea unui Cato sau pe a unui Socrate și poate situa pe detractori în postura unor vulgari bîrfitori. Seneca nu cruță nimic pentru a obține efecte dramatice și retorice importante.

Ritmul discuției în contradictoriu este neobișnuit de vivace; Seneca transfigurează cu ușurință situațiile în care își plasează interlocutorul. La începutul capitolului 17 se folosește, cum am arătat deja, persoana întii, dar apoi se trece la persoana a doua singular⁸, ca să se schimbe ulterior numărul⁹. În continuare

¹ *de u. b.*, 16, 1.

² *de u. b.*, 17, 1.

³ *de u. b.*, 17, 1–2.

⁴ *de u. b.*, 18, 1.

⁵ *de u. b.*, 19, 2.

⁶ *de u. b.*, 18, 2; 19, 3.

⁷ *de u. b.*, 20, 6.

⁸ *de u. b.*, 17, 3–4.

⁹ *de u. b.*, 18, 1–2.

se revine la persoana a doua singular¹, apoi iarăși la plural² etc. Uneori se utilizează chiar persoana a treia singular³. Cu aceeași dezinvoltură autorul alternează modurile, apelînd în momentele cele mai dramatice chiar și la imperativ. Fără îndoială, ni se poate atrage atenția că aceste abile schimbări de persoane și moduri apar și în alți dialogi. Nicăieri însă, spontaneitatea, vivacitatea lor nu sînt atît de pregnante. Replicile sînt uneori uimitor de directe, de familiare. Iată cum demonstrează că filozoful bogat va fi darnic și, concomitent, polemizează cu oponentul său: *Quid? Donabit? Credo, errezistis aures? Quid expeditis sinum? Donabit aut bonis aut iis quos facere poterit bonos*⁴.

Vocabularul investitorului lui Seneca este violent, aproape trivial, pe măsura patimii sale reale. Detractorii latră (*conlatrant, latratis*) la filozofie ca niște căței (*minuti canes*)⁵. Sînt niște *nocturna animalia* și li se adresează corespunzător: *gemite et infelicem linguam bonorum exercete convicio, hiscite, commordete; citius multo frangetis dentis quam imprimetis*⁶. Ei scuipă ca niște tîlhari înrăiți⁷. Mai mult decît atîta, îi injuriază direct, numindu-i în focul controverselor *malignissima capita et optimo cuique inimicissima*⁸.

Este interesant că Seneca introduce și alte personaje în finalul opusculului. Astfel în capitolul 20 intervine un *studiosus sapientiae*, care își evidențiază concepția asupra lumii. De fapt Seneca consemnează aci chintesența ideilor etice ale stoicismului⁹. Acest personaj intervine și ulterior¹⁰. În sfîrșit în ultimele capitole apare și Socrate, prezentat ca exponent tipic al filozofiei¹¹. Opusculul se încheie tocmai cu o cuvîntare a lui Socrate, care incriminează comportarea celor ce birfese pe filozofi. El dialoghează cu adversarii lui Seneca, expunînd într-o formă concentrată punctul de vedere al filozofului. Aceste personaje imaginează distonează puternic lîngă interlocutorul permanent. Ele răspund cerințelor normale ale tehnicii dialogului lui Seneca.

O confruntare cu tehnica utilizată în alte opere este de asemenea concludentă. Astfel în *De clementia* apar adesea discuții cu un interlocutor, care în cazul acela era Nero. Este indubitabil că Nero trebuia măgulit și exhortat, dar întregul dialog i se adresează și nu fiecare replică în parte. Seneca nu se gîndește în fiecare moment la o discuție reală cu Nero, nu are în vedere în fiecare clipă o anumită părere precisă a lui Nero sau o obiecție a lui¹². Se pot prezenta și alte exemple. Astfel *De beneficiis*. Și aci este vehiculat interlocutorul imaginar, dar în replicile sau în afirmațiile lui se simte aproape totdeauna artificiosul. Firește, uneori polemica devine efervescentă. Astfel Seneca polemizează cu Alexandru cel Mare¹³.

¹ de u.b., 18, 3.

² de u.b., 19.

³ de u.b., 23, 1.

⁴ de u.b., 23, 4.

⁵ de u.b., 17, 1 și 19, 2.

⁶ de u.b., 20, 6.

⁷ de u.b., 19, 3: în text *conspuerent*.

⁸ de u.b., 18, 1.

⁹ de u.b., 20, 3-5.

¹⁰ de u.b., 24.

¹¹ de u.b., 25, 4; 26, 4-7; 27, 28 în întregime.

¹² Cu siguranță că uneori autorul se referă și la o anumită faptă sau la o aserțiune a lui Nero, dar nu pas de pas, nu în mod sistematic.

¹³ de benef., 2, 16, 1-2. De altfel în această operă Seneca însuși anunță că la un moment dat va abandona forma dialogată și va expune lucrurile ca un juriscult: *ut dialogorum alteratione reposita, tamquam iuris consultus respondeam (ibidem, 5, 19, 8)*.

Acesta dăruise un oraș întreg unui singur om. Întrucît fericitul refuzase, arătînd că este prea mult pentru el, Alexandru insistase, afirmînd că nu are importanță decît ceea ce se cuvine să dăruiască el. Seneca se mînie și i se adresează direct: *Tumidissimum animal! si illum accipere hoc non decet, nec te dare*. Exemplul pare concludiv. Autorul invocă un personaj istoric, pentru că n-are în vedere un om anume sau chiar mai mulți, avînd fiecare o personalitate precisă. Cînd condamnă unele vicii ale timpului, Seneca reprobă o anumită categorie de oameni, însă nu încredințează anumite personaje și nu se referă la o controversă veritabilă cu ele.

Chiar în *De vita beata* am văzut deja că în primele șaisprezece capitole, în care autorul dezbate problemele numai pe plan teoretic, interlocutorul imaginar este o convenție literară, fără corespondențe reale. Mai mult decît atît, chiar în interiorul compartimentului final, cînd (cap. 22 și 28) Seneca își propune ca obiect al dezbaterii numai problema averii, sînt de semnalat fapte interesante. Discuția ajunge mai puțin personală, căci autorul nu discută aci despre îmbogățirea lui cît despre avuție în genere. El se aliniază, cum am arătat mai sus, la punctul de vedere tradițional al aristocrației. În consecință el nu are de infirmat un interlocutor real. Intervenția acestuia este aci mai rară, în orice caz polemica mai puțin «incandescentă», mai puțin colorată. Pînă și lexicul se prezintă altfel. Violentele lexicale, frecvente în alte capitole lipsesc, tonul discuției este mult mai puțin familiar¹.

Prin urmare, utilizînd tehnica tradițională a diatribei, Seneca încearcă să rezolve o controversă reală. Aparent tehnica este identică. Autorul introduce un interlocutor fictiv, cu care adesea dialoghează. Însă între capitolele 17 și 28 acest interlocutor fictiv este numai aparent fictiv. Artificiul literar este numai aparent artificiu și — *sit uenia uerbis* — artificiosul consistă tocmai din utilizarea controversei literare și interlocutorului fictiv ca procedee tehnice, dat fiind că ele erau de fapt foarte reale. Seneca se angajează într-o dispută reală, discută susținut cu personaje absolut reale. Artificiale sînt doar tentativele de a orienta discuția spre un rezultat favorabil lui Seneca. *E contrario* dificultățile întîmpinate de autor în eluctarea obiecțiilor interlocutorului sînt cît se poate de reale. Fiecare meandru a acestei controverse este efectul unor împrejurări reale. De aci intensitatea potențată a polemicii, coloritul cald al controversei. Se ajunge la transcrierea literară a unei polemici deosebit de vii, așa cum puteau fi uneori cele din cercurile aristocrației, în care Seneca juca un rol de prim ordin. Dialogul senecan revine aproape la menirea diatribei stoico-cinice, sursa sa, întrucît face apel la vechile valențe ale acesteia și la filonul ei popular.

Iată deci cum, deși este utilizată tehnica normală, compoziția poartă marea unei situații specifice. Aparent ea este structurată întocmai ca în celelalte opere, dar de fapt se pot desluși trăsături caracteristice, rezultatele efortului efectuat de autor de a combate pe toți nemulțumiții de conduita lui, de a izola pe cei mai înverșunați dintre ei, de a-i discredită în fața cercurilor aristocratice. Întrucît acești nemulțumiți exprimau de fapt îndoielile și suspiciunile aristocrației, ocazionate de comportamentul lui Seneca în vremea crizei anilor 57 și 58, el încerca, prin anihilarea celor mai acerbii critici, să elucezeze și aceste dubii și bănuieli.

¹ Discuția devine mai familiară, mai personală la sfîrșitul capitolului 23 (*de u.b.*, 23, 5).

О РЕДАКТИРОВАНИИ ДИАЛОГА *DE VITA BEATA*

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа входит в состав целого ряда статей, касающихся литературных памятников времен Нерона. Она является продолжением статьи «Идеологические аспекты латинской литературы эпохи Нерона», опубликованной в *Studii clasice*, IV.

Что касается диалога *De uita beata*, автор согласен с традиционной хронологией, по которой он связан с знаменитым процессом Суиллия. Не опровергая этой связи, автор утверждает, однако, что в данном случае необходимо установить более глубокую причинную зависимость. Он ссылается на консульские хроники 57—58 гг., которые, по-видимому, указывают на настоящий кризис в отношениях императора с сенатом. Действительно, в эти годы Нерон, продолжая сам носить звание консула, дарует его и небольшому числу сенаторов (трем в 57 г., пяти — в 58 г., среди которых сам император, по сравнению с семью в 56 г.). Это доказывает (как это в некоторой степени отмечено и итальянским ученым Луиджи Парети), что, с одной стороны, император собирался предпринять трудное и щекотливое действие, а сенаторская аристократия, с другой стороны, не одобряла инициативу цезаря. Речь идет, вероятно, о проекте фискальной реформы, предложенном Нероном и рассмотренном в сенате в 58 г. Этот проект содержал отмену косвенных налогов (Тацит, *Ann.* 13, 50) и, по-видимому, замену их прямыми налогами. Однако конкуренция провинциальных товаров, которые подешевели бы таким образом, и прямые налоги не были выгодны сенаторской аристократии. Сенека, главный советник императора, хотя и не выдвинул сам этот проект, все же был с ним согласен. Это вызвало против него сильное негодование аристократии, которое ясно сказалось во время процесса против Суиллия. После осуждения этого последнего (Тацит, *Ann.*, 13, 42—43) Сенека пытается письменно ответить своим обвинителям. Во время дебатов в сенате или сразу же после их окончания (сенат отверг проект) был опубликован *De uita beata*, в котором Сенека оправдывается перед аристократией и стремится изолировать самых суровых обвинителей.

Суровая действительность и необходимость защитить свое поведение значительно повлияли на построение последней части диалога (главы 17—20), посвященной именно тем, которые осуждали поведение философа. Здесь, как и в других произведениях, Сенека применяет систему чисто литературной беседы с фиктивным собеседником. Но этому диалогу Сенека дает подвижной ритм, красочную лексику. Часто чувствуется, что он пытается обойти или изменить обвинения, как в самом настоящем разговоре. Он вводит также мнимые персонажи, как например *studiosus sapientiae* (глава 20) или *Сократ* (гл. 25—28). Здесь, однако, ясно, что они явно искусственны. Фиктивный же собеседник вполне реальный, в его лице изображены знакомые личности клевветников Сенеки. Здесь искусственность заключается не в использова-

нии фиктивного собеседника для изложения убеждений, а в представлении этого собеседника фиктивным.

SUR LA RÉDACTION DU DIALOGUE *DE VITA BEATA*

RÉSUMÉ

Cet article fait partie d'un ensemble d'études portant sur les témoignages littéraires de l'époque de Néron. Il représente la suite de l'article *Aspects idéologiques dans la littérature latine à l'époque de Néron*, paru dans *Studia classica*, IV.

La chronologie traditionnelle place le dialogue *De vita beata* au temps du célèbre procès de Suilius. Sans doute, y a-t-il un rapport entre ce procès et le dialogue, mais il faut en trouver une causalité plus profonde. A cet effet on se rapporte aux fastes consulaires, qui témoignent de l'existence d'une véritable crise dans les relations entre l'empereur et le sénat pendant les années 57 et 58. En effet, c'est au cours de ces années que Néron a pris le titre de consul et l'a octroyé à un petit nombre de sénateurs (trois en 57, cinq en 58, parmi lesquels l'empereur lui-même, par rapport à sept en 56). Cela prouve (comme d'ailleurs, dans une certaine mesure, le savant italien Luigi Pareti l'a démontré lui aussi) que, d'une part, l'empereur voulait initier une action difficile, délicate et, d'autre part, l'aristocratie sénatorienne repoussait l'initiative du César. Il s'agit, probablement, du projet de réforme fiscale, initié par Néron et discuté au sénat en 58. Ce projet demandait l'abolition des impôts indirects (*Tac. Ann.* 13, 50) et, probablement, leur substitution par les impôts directs. La concurrence des marchandises provinciales, à bon marché, et les impôts directs n'étaient pas au gré de l'aristocratie sénatorienne. Sénèque, le principal conseiller de l'empereur, avait accepté ce projet, s'il ne l'avait pas même suggéré. De là le vif mécontentement de l'aristocratie contre la conduite de Sénèque. Les sénateurs ont nettement manifesté ce mécontentement pendant le procès de Suilius. Après la condamnation de Suilius (*Tac. Ann.* 13, 42—43), Sénèque cherche à riposter par écrit contre ses détracteurs. Pendant les débats du sénat sur la réforme fiscale, ou peu de temps après leur clôture (le sénat a repoussé le projet), Sénèque publia le dialogue *De vita beata*, où il excusait sa conduite aux yeux de l'aristocratie et tentait à isoler les plus acerbes de ses détracteurs.

L'actualité évidente et l'importance de la défense du philosophe agiront spécialement sur la structure de la dernière partie du dialogue (chapitres 17—28), c'est-à-dire sur la partie consacrée à la critique dirigée contre les médisants. De même que dans ses autres ouvrages, Sénèque utilise la technique d'une discussion purement littéraire avec un interlocuteur fictif. Mais ici le rythme est très vif, les répliques sont très familières, le lexique fortement varié. On peut croire que Sénèque tente à éluder les accusations, comme dans un débat vrai, réel. Il y introduit d'autres personnages fictifs, comme le *studiosus sapientiae* (chapitre 20) ou *Socrate* (chapitres 25—28) qui sont tout à fait artificiels. Mais le principal interlocuteur fictif est vraiment réel, il cache les personnalités — bien connues par les contemporains — des ennemis de Sénèque. L'artifice ne réside pas dans l'utilisation d'un interlocuteur fictif qui expose les idées, mais dans la présentation de cet interlocuteur comme fictif.

LES BURES ALLIÉS DE DÉCÉBALE DANS LA PREMIÈRE GUERRE DACIQUE DE TRAJAN

PAR

RADU VULPE

En dépit de leur grand retentissement et de leurs conséquences importantes les guerres daciques de Trajan sont défectueusement connues. Certes, elles sont représentées sur le relief continu de la Colonne Trajane de Rome avec la succession de toutes leurs phases, des images concernant certains de leurs épisodes se retrouvent aussi, en grand nombre, parmi les sculptures du Trophée d'Adamclissi dans la Dobroudja, mais les sources littéraires, sans lesquelles l'interprétation de semblables monuments archéologiques reste à la discrétion des conjectures, sont extrêmement pauvres.

Par un singulier hasard, tous les nombreux écrits que les guerres daciques ont inspirés se sont perdus dès l'antiquité. La seule exception serait l'« Histoire romaine » de Dion Cassius, mais de ce remarquable ouvrage c'est précisément le livre LXVIII, consacré au règne de Trajan, qui nous est parvenu très mutilé, seulement par l'intermédiaire d'un pauvre résumé fait au XIe siècle par le moine byzantin Xiphilin¹.

Parmi les passages de ce compendium, un des moins clairs et des plus controversables est celui qui se trouve en tête du récit de la première guerre, où il est question d'un message envoyé à Trajan par les Bures (*Buri*), en l'exhortant de renoncer aux hostilités contre les Daces. C'est la phrase avec laquelle commence le chapitre 8 du livre LXVIII (éd. Boissevain): στρατεύσαντι δὲ τῷ Τραιανῶ κατὰ τῶν Δακῶν καὶ ταῖς Τάπαις, ἔνθα ἐστρατοπέδευον οἱ βάρβαροι, πλησιάσαντι μύκης μέγας προσεκομίσθη, γράμμασι Λατίνοις λέγων ὅτι ἄλλοι τε τῶν συμμάχων καὶ Βοῦροι παραινοῦσι Τραιανῶ ὀπίσω ἀπιέναι καὶ εἰρηνηῆσαι.

En traduction: « lorsque Trajan était en marche contre les Daces et s'approchait de Tapae, où étaient campés les barbares, un grand champignon lui fut apporté,

¹ Cf. Schwartz, dans *RE*, v. *Cassius Dio*, col. 1720—1721; U. Ph. Boissevain, préfaces aux vol. I—III de son *Cassii Dionis Cocceiani Historiarum Romanarum quae supersunt*, Berlin, 1895—1898, vol. I, pp. I—II et LXXXIX—CVI; vol. II, p. I—XXIII; vol. III, p. I—XIII et p. 187—201, notes.

sur lequel il était écrit, en lettres latines, que *les Bures et les autres alliés*¹ conseillent Trajan de rebrousser chemin et de faire la paix ».

Faisant suite immédiatement à ce passage, le texte raconte que l'empereur romain, sans faire attention à la note reçue, se précipita avec toutes ses forces sur les Daces, en livrant la première bataille de la guerre, extrêmement sanglante, dans laquelle les pertes romaines furent si lourdes que, faute de chiffons suffisants, Trajan même dut déchirer ses vêtements afin de procurer des bandages aux soldats blessés. Les Daces finirent par se retirer, mais sans doute en bon ordre, ce qui détermina le prolongement de la guerre dans les montagnes.

Dans le reste de l'œuvre de Dion Cassius, telle qu'elle nous est parvenue, on ne trouve plus de référence à la dépêche des Bures, de sorte que les différentes questions soulevées par ce détail restent sans réponse. Qui étaient ces Bures et « les autres alliés » ? Quelle était la signification et la portée de leur note à l'empereur romain ? Quelle fut la conséquence du mépris avec lequel celui-ci passa outre leur « conseil » ? Le texte transmis par Xiphilin ne nous en dit rien. D'autre part, dans aucune autre source littéraire ne figure la moindre allusion à un tel épisode. Aussi le passage en question, que Xiphilin tira de l'oubli au prix d'avoir sacrifié de considérables parties du contexte original, reste-t-il tout à fait suspendu, dissonant d'une façon bizarre dans toute la narration des deux guerres daciques de Trajan.

Cependant on n'a pas non plus le droit de douter de sa réalité, ni de prêter une autre acception aux paroles transmises par Xiphilin². L'épisode a été reconnu sur la Colonne Trajane dès le XVIIe siècle, par R. Fabretti et, à notre époque, par la plupart des historiens des guerres daciques³. Dans la planche X, scène IX, segm. 25, de la monographie que Cichorius a consacré à la Colonne Trajane⁴, on observe une scène curieuse : devant Trajan, qui est représenté debout, sur une petite hauteur, entouré de son état-major et précédé par des *bucinatores* et des *cornicines*, se voit, descendu d'un mulet et tombé par terre, un barbare, dont l'aspect et le costume diffèrent de ceux des Daces. Son attitude est bizarre : couché sur le dos, la tête et un pied relevés, il tient dans sa main gauche un grand objet plat, rond, qu'il tend vers l'empereur, en montrant à celui-ci la face extérieure.

¹ À la lettre : « les autres alliés et les Bures », ce qui revient au même, car dans le texte il n'est spécifié que le nom des Bures, le seul donc auquel peut se référer la corrélation exprimée par le mot ἔλλοι.

² J. Dierauer, *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans*, Leipzig, 1868, p. 83, note 3, suivi par C. De La Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877, p. 43, note 9, et par N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, I, 2, Bucarest, 1937, pp. 124 et 163, croit que, dans le texte de Dion Cassius, le terme μύκης n'aurait pas son acception normale de « champignon », mais celle de « garde d'épée », ce qui est tout à fait invraisemblable. Ce n'est pas à la garde d'une épée qu'une acception métaphorique de μύκης pourrait être appliquée, mais au pommeau ou à la bouterolle (en ce sens Hérodote, III, 64). Or le texte parle d'un μύκης μέγας, ce qui ne convient qu'à un champignon proprement dit.

³ R. Fabretti, *De Columna Traiani syntagma*, Rome, 1683, p. 17—18 ; W. Froehner, *La Colonne Trajane*, Paris, 1865, p. 79 ; C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, II, Berlin, 1896, p. 50—55 ; Victoria Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris, 1903, p. 40 ; E. Petersen, *Trajan's dakische Kriege nach den Säulenreliefs erzählt*, Leipzig, 1899, I, p. 17 ; H. Stuart Jones, *The historical interpretation of the Reliefs of Trajan's Column*, dans « Papers of the British School at Rome », V, 1910, p. 439 ; R. Paribeni, *Optimus princeps : Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, I, Messine, 1926, p. 243 ; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Vienne, 1937, p. 54—55.

⁴ C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 50—55 et pl. X.

Fig. 1. — Colonne Trajane. La présentation du message des Bures écrit sur un champignon.
D'après C. Cichorius, *Die Reliefs der Traianssäule*, pl. X.

Fig. 2. — Colonne Trajane. Scène de la bataille près des chariots, en Mésie Inférieure.
D'après Cichorius, *op. cit.*, pl. XXIX. (×: Type germanique présumé).

Fig. 3. — Trophée d'Adamclissi. Guerrier germanique capturé par un soldat romain.

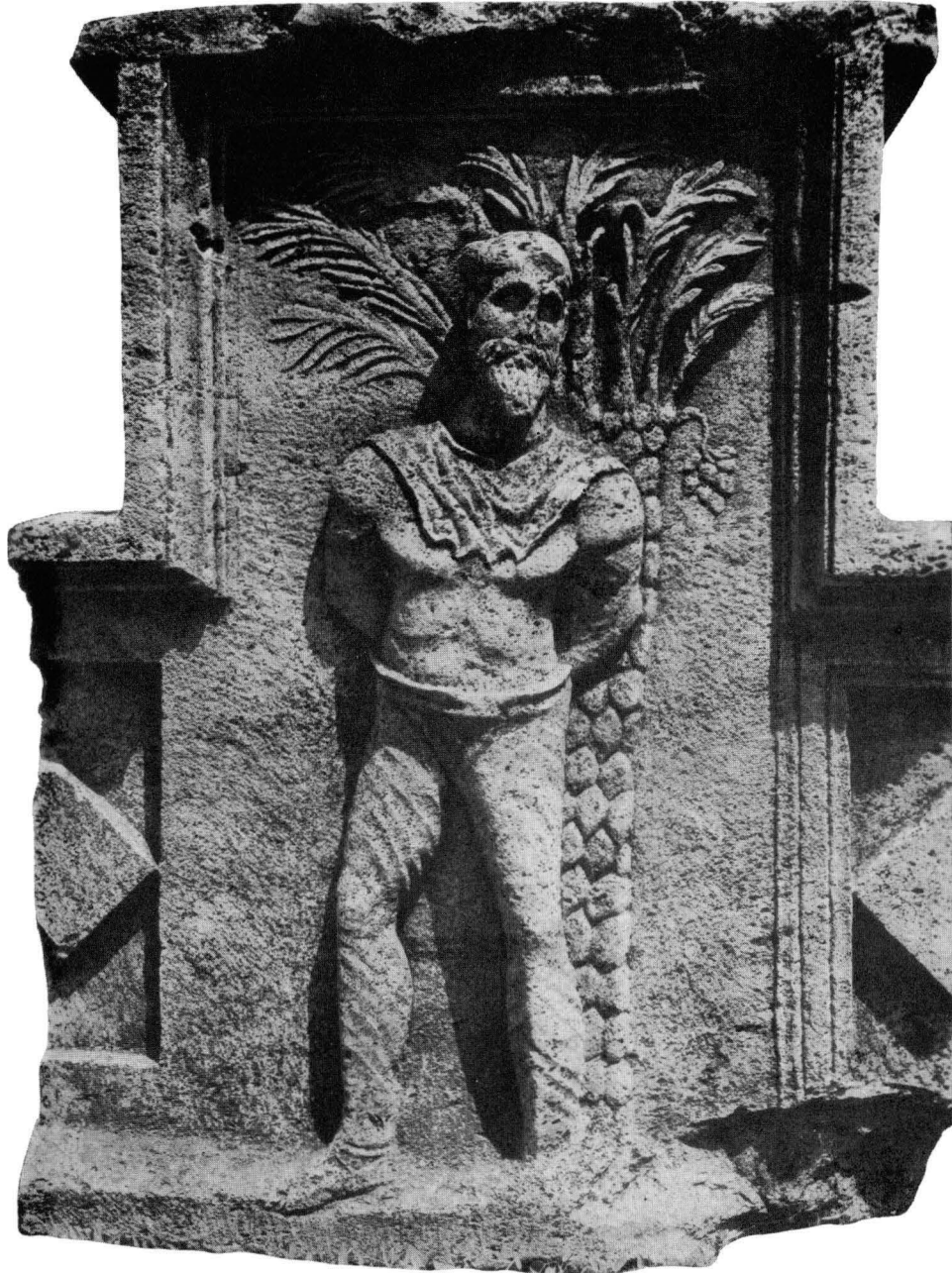

Fig. 4. — Trophée d'Adamelissi. Germain captif.

Le revers de l'objet, présentant un rebord retroussé, est parsemé de petits points (fig. 1). L'intention du sculpteur de rendre l'image d'un « grand champignon » (μύκης μέγας) est évidente. Il est clair aussi que la scène tout entière correspond au passage tiré de Dion Cassius. Le barbare au mulet n'est que le porteur du message des Bures et de leurs alliés¹. Son étrange attitude n'est qu'une forme de salut, dont on trouve des analogies chez les populations primitives de différentes époques, comme une manifestation élémentaire du complet désarmement et d'une disposition pacifique. On retrouve un cas semblable chez Ammien Marcellin², qui parle d'un personnage sarmate, lequel, se présentant devant l'empereur Constantin, le salue en se précipitant à terre comme mort.

Quant à l'écriture sur un champignon, ce n'est pas non plus un fait anormal chez les tribus primitives³. Ce qui nous paraît plus intéressant c'est que parmi les populations dont il est question il y avait des individus qui savaient écrire et qui connaissaient le latin. Mais à cet égard on rencontre aussi des analogies, dans diverses régions au-delà du limes et, entre autres, même en Dacie, avant Trajan⁴.

Le messager des Bures est vêtu sommairement, le tronc presque nu, à peine couvert par une tunique rassemblée en écharpe. Ses jambes et ses cuisses sont aussi nues. Ses cheveux et sa barbe sont taillés court, ce qui contraste avec la chevelure abondante des Daces. Incontestablement, il n'appartenait pas à la race de ceux-ci. D'autre part, le mulet dont il se sert, paraît indiquer le représentant d'une population montagnarde.

¹ G. A. Davies, *Trajan's First Dacian War*, JRS, VII, 1917, p. 84, tout en interprétant cette scène, lui aussi, comme la présentation d'un message, se prononce contre son identification avec l'épisode du message des Bures, pour des raisons par trop subtiles pour être convaincantes. Les trois objections qu'il soulève ne tiennent pas. Tout d'abord, il n'y a aucun désaccord topographique entre le texte et la Colonne: dans ces deux documents l'épisode a lieu également pendant la marche entre le Danube et Tapae. En deuxième lieu, l'in vraisemblance de l'attitude du courrier n'est qu'une question d'habilété de la part du sculpteur. Enfin, l'absence du *nodus* suève dans la chevelure du messager n'exclut pas du tout son origine bure, mais tout au plus son appartenance à une classe libre (Tacite, *Germ.*, 38: *sic Sueuorum ingenui a seruis separantur*). D'ailleurs, son costume très sommaire serait un indice de sa basse condition. Mais à quoi bon insister, du moment qu'il faut tenir compte, avant tout, de l'arbitraire avec lequel l'artiste, ignorant des détails, dut représenter un type dont il n'avait qu'une très vague idée? Un autre essai de nier le rapport de cette scène avec les Bures a été fait par Pollen, *A description of the Trajan Column*, Londres, 1874, p. 114 (*apud* Reinach), qui, suivi par S. Reinach, *La Colonne Trajane au Musée de Saint-Germain*, Paris, 1886, p. 44, suppose qu'il s'agirait d'un esclave tombé de son mulet, avec un engin de cuisine et non pas avec un champignon, sous la peur que le son des trompettes lui aurait provoquée. Une interprétation dans le même genre burlesque a été formulée par K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule: ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike*, Berlin-Leipzig, 1926, p. 117, qui s'imagine que l'individu tombé par terre serait un pauvre paysan de la région, surpris par l'apparition soudaine de l'empereur et que l'objet discoidal et pointillé qu'il tient dans sa main gauche représenterait un gros fromage. Nous estimons inutile de démontrer l'impossibilité de telles interprétations, dont la frivolité est en un évident contraste avec la gravité que présentent tous les autres épisodes de la Colonne, sans exception.

² Ammien Marcellin, XVII, 12. Cf. R. Paribeni, *op. cit.*, p. 244.

³ Ces tribus emploient, pour y peindre ou graver des messages, toutes sortes de matières fournies directement par les plantes; cf. J. Lips, *Les origines de la culture humaine*, Paris, 1951, p. 203 et suiv. C. Cichorius, *op. cit.*, p. 53, note 1, rapporte l'assertion du professeur américain Longden qu'en Amérique les populations indiennes se servent très souvent de l'écorce séchée des champignons pour y faire des dessins. Nous précisons que l'espèce la plus indiquée pour de tels usages est le champignon nommé « foie-de-bœuf ».

⁴ Cf. C. Daicovicu, dans *Istoria României*, I, Bucarest, 1960, p. 327-329.

L'identité de cette scène avec l'épisode raconté par Dion Cassius est d'autant plus assurée que même la place dans le récit en est la même: tout au début de la guerre, avant le commencement des hostilités. La scène est précédée seulement des épisodes de la marche des armées romaines se dirigeant du Danube vers l'intérieur de la Dacie. La première rencontre avec les Daces a lieu plus tard, à peine après 15 autres scènes concernant l'avancement tranquille des troupes romaines. D'autre part, cette rencontre est figurée comme un combat vif, bien que moins sanglant que celui dont parle Dion Cassius. L'importance en est marquée, toutefois, par l'apparition allégorique de Jupiter Tonans comme participant à la mêlée, du côté des Romains¹.

On a cherché des solutions différentes aux problèmes soulevés par l'épisode au message des Bures et des « autres alliés ». Tout d'abord au problème de leur identité. Si pour les anonymes ἄλλοι τε τῶν συμμάχων, on ne saurait répondre que par des conjectures, en ce qui concerne les Bures on dispose d'une série de renseignements littéraires qui les localisent du côté des Carpates septentrionales. La plus ancienne et la plus explicite des sources qui en font mention c'est la *Germania* de Tacite, œuvre consciencieuse et bien informée², écrite à la veille même de la première guerre dacique de Trajan, en l'an 98. Dans le chap. 43 de cet ouvrage, les Bures sont présentés comme une peuplade germanique, laquelle, d'après son parler et sa façon de vivre, relevait des Suèves (*sermone cultuque Sueuos referunt*). Ils y sont cités en queue d'une série de populations qui, en commençant par les Marcomans et les Quades, se succédaient de l'ouest à l'est tout au long de la Tchécoslovaquie actuelle. Aussi les Bures devaient-ils occuper une région correspondant aujourd'hui approximativement aux parties orientales de la Slovaquie, à l'Ukraine transcarpatique et au Maramureș roumain. Cette position concorde avec les données ultérieures des sources. Ainsi, par ex., environ quatre-vingts ans après l'épisode de Tapae, sous Marc Aurèle et sous Commode, ils seront attestés par Dion Cassius (LXXI, 18 et LXXII, 2—3) comme voisins des Jazyges et des Daces libres, occupant donc un espace autour du cours supérieur de la Tisa (Theiss), immédiatement au nord de la province romaine de Dacie. Par suite de la paix que Commode leur imposera en 180, ils seront contraints, de même que leurs voisins, à respecter, le long de la frontière septentrionale de cette province, une zone déserte de 40 stades de largeur, dans laquelle il ne leur était permis ni de s'établir, ni de faire paître leurs troupeaux³.

Quant aux données de Ptolémée (*Geogr.*, II, 11, 10), qui, sous le nom hybride de Λούγοι οἱ Βούροι, fait loger les Bures à l'ouest des sources de la Vistule, au nord des Carpates, jusqu'en Silésie, elles ne peuvent s'expliquer, comme l'a bien montré Vasile Pârvan⁴, que par une confusion entre deux populations différentes et bien éloignées l'une de l'autre, dont on a fait un seul peuple imaginaire. De telles méprises ne sont pas rares dans l'œuvre du géographe alexandrin⁵. Confrontée avec les rensei-

¹ C. Cichorius, *op. cit.*, pl. XIX, scène 24 et texte, II, pp. 113 et 116—117. La description que le texte de Dion Cassius donne de cette bataille est suspecte: Xiphilin y a probablement introduit des éléments se rapportant à la bataille ultérieure, bien plus acharnée, d'Adamclissi; v. ci-dessous, p. 234, note 1.

² Cf. Schwabe, dans *RE*, v. *Cornelius Tacitus*, col. 1573—1574.

³ Dion Cassius, LXXII, 2.

⁴ V. Pârvan, *Getica: O proloistorie a Daciei*, Bucarest, 1926, p. 223, note 3.

⁵ Cf. G. Schütte, *Ptolemy's Maps of Northern Europe*, Copenhague, 1917, p. 10—15.

gnements plus sûrs d'un Tacite, la place attribuée par Ptolémée à ses « Bures Lugiens » correspond seulement au territoire des Lugiens, une population germanique ou, peut-être, slave, qui, en effet, habitait entre la Vistule et l'Oder. Pour ce qui est des Bures, ils restent, sans aucun doute, liés à l'espace que leur assignent les autres sources, c'est-à-dire au nord de la province romaine de Dacie.

Il paraîtrait que leur identité avec les auteurs du message envoyé à Trajan à la veille de la bataille de Tapae ne comporte plus de controverse. Toutefois, l'existence d'un oppidum du nom de *Buridava*, sur l'Olt (*Aluta*), attesté par la Table de Peutinger et, depuis une quarantaine d'années, par le papyrus Hunt (Br. Mus. 2851)¹, ainsi que par un nom dérivé Βουριδαυήνσιοι (= *Buridauenses*), appartenant à une tribu mentionnée par Ptolémée (*Geogr.*, III, 8, 3) dans la même partie de la Dacie, a fait naître l'hypothèse selon laquelle il y avait d'autres *Buri*, cette fois d'origine dace, établis dans le nord-ouest de la Valachie et dans le nord-est de l'Olténie, approximativement dans les contrées d'Argeș et de Vilcea². *Buri-dava* aurait, ainsi, l'acception de « bourgade des Bures ». Suivant Brandis et Pârvan, ce sont ces Bures de l'Olt et non pas ceux du nord qu'aurait représenté ce messager qui avait apporté à Trajan le champignon écrit.

Pârvan a essayé de montrer que même les Bures du nord de la Dacie seraient, à leur origine, des Daces émigrés du sud dans le cadre d'une expansion accusée par des doublets de certains noms des tribus thraco-daces, comme ceux des Costoboces, des Carpes, des Biesses, des Racates, des Piégètes, qu'on rencontre aussi bien dans les Carpates septentrionales qu'à l'intérieur de la Dacie et même dans les Balkans. Selon l'auteur des « *Getica* », Tacite aurait caractérisé les Bures septentrionaux comme Suèves en raison de leur voisinage avec les Quades (toujours des Suèves) et de leur éventuel mélange avec ceux-ci. À l'appui de l'origine dace des Bures, Pârvan invoque le caractère thraco-dace par excellence de l'élément *bur-*, rencontré dans des noms comme *Burebista*, *Burus*, Βουρκέντιος, etc.³.

Grâce à son argumentation entraînante, son point de vue sur les Bures et *Buridava* a prévalu dans l'historiographie roumaine⁴. Néanmoins il faut observer que cette argumentation n'a à sa base que des hypothèses, qui, si vraisemblables qu'elles puissent paraître à un certain moment, ne peuvent pas se substituer aux témoignages directs de l'antiquité. Or l'assertion si catégorique de Tacite que les Bures présentaient les caractères des Suèves germaniques ne pourrait pas être éclipsée par une conjecture destinée à créer autour de l'Olt d'autres Bures, qui, de fait, ne sont attestés par aucune source. Le terme *huri-* de *Buridava* ne représente pas nécessairement un élément ethnique. Tout aussi bien et mieux encore il pourrait contenir une notion du langage commun, comme *bur-* de *Burebista*, de *Burcentinus*, etc.⁵ S'il y avait eu une population du nom de *Buri* dans les contrées de Vilcea

¹ A. S. Hunt, *Register of a Cohort in Moesia*, dans le vol. *Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lumbroso*, Milan, 1925, p. 265—272; G. Cantacuzène, *Aegyptus*, IX, 1928, p. 63—96; R. O. Fink, *Hunt's pridianum*, JRS, XLVIII, 1958, p. 105, colonne II, ligne 28.

² Brandis, dans *RE*, v. *Dacia*, col. 1950; V. Pârvan, *loc. cit.*

³ V. Pârvan, *loc. cit.*; G. G. Mateescu, *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 174—175; D. Dečev, *Die thrakischen Sprachreste*, Vienne, 1957, s.vv., p. 80.

⁴ Cf., e.g., D. Berciu, *Buri-Buridava-Burebista*, Craiova, 1931, p. 6—27; Const. C. Giurescu, *Istoria Romînilor*, I, Bucarest, 1935, pp. 80 et 90; D. Tudor, *Olténia romană*, 2e éd., Bucarest, 1958, p. 117; C. Daicovicu, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 266. Une opinion semblable se retrouve chez I. T. Krouglikova, *Дакія в эпоху римської окупації*, Moscou, 1955, p. 37.

⁵ Cf. ci-dessous, p. 229, note 3.

et d'Arges, Ptolémée l'aurait appelée de ce nom, comme les Βοῦροι des Carpates septentrionales, et non pas avec celui de Βουριδαύησιοι, qui n'est qu'un dérivé latin (*Buridauenses*) du nom d'une localité.

Évidemment, il n'y a eu qu'une seule population des Bures: celle du nord de la Dacie. Son origine était suève, comme l'atteste cette source d'autorité qui est la *Germania* de Tacite, la seule, d'ailleurs, qui touche à ce problème. C'est à ces Bures qu'appartenait l'envoyé au champignon écrit, représenté sur la Colonne Trajane. Son costume sommaire, son buste presque nu, ainsi que sa chevelure taillée court, se rapprochent de l'aspect ordinaire des Germains, en restant tout à fait étranger à celui des Daces. Une telle reproduction, tout en tenant compte des imperfections des connaissances ethnographiques de l'artiste, aurait été impossible pour représenter une tribu dace de la région de l'Olt moyen. D'autre côté, ni l'écriture sur un champignon, ni la façon de saluer en se précipitant par terre sur le dos ne s'accordent avec le degré de civilisation auquel nous savons qu'étaient arrivées les populations de la Dacie sud-carpatique, bien avant l'époque de Trajan¹. En échange, de telles particularités primitives étaient normales pour une population germanique émigrée depuis trop peu dans les Carpates septentrionales, encore obstinée dans ses traditions simples et peu atteinte par l'influence des civilisations méridionales.

Les Bures, inconnus à un Strabon ou à un Pline, bien que ces auteurs du Ier siècle av. n. ère et du Ier s. de n. ère fassent mention de beaucoup de populations des régions carpato-baltiques de leur temps, ne sont arrivés à une notoriété qu'à l'époque où ils sont cités par Tacite. Leur établissement au nord de la Dacie dut se produire au cours du Ier s. de n. ère, à la faveur de ce mouvement germano-suève qui occasionna aussi l'établissement des Marcomans et des Quades dans la Bohême, la Moravie et la Slovaquie actuelles². Du point de vue archéologique, la culture qui leur correspondrait n'a pas été déterminée encore, faute de recherches. Toujours est-il que leur expansion vers les territoires de la Slovaquie et du Maramureș, occupés auparavant par les Daces, dut les mettre en contact avec la culture spécifique de ceux-ci. Ils englobèrent les populations locales, sans doute, dans l'union des tribus qu'ils dirigeaient. On ignore la façon dont leur voisinage fut accueilli par les Daces de Transylvanie, qui à cette époque étaient déjà organisés sous les formes d'un commencement d'État³, mais il est à supposer qu'après une série de conflits au

¹ Pour la civilisation géto-dace, en général, cf. V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 130–173, 459–646, 735–740, 774–804; idem, *Dacia: An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho-Danubian Countries*, Cambridge, 1928, p. 93–148; C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Pietra Roșie*, Bucarest, 1954, p. 122–136; idem, dans *Istoria României*, I, p. 316–338; R. Vulpe, SCIV, VI, 1955, 1–2, p. 243–269; idem, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 143–164; idem, dans *Istoria României*, I, pp. 216–231 et 237–251.

² Cf. J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, Bratislava, 1933, p. 198; V. Ondrouch, *Územie Československa v Geografii Klaudia Ptolemaia*, dans *Naša veda*, V, 1958, p. 14–22 (résumé dans *Bibliotheca classica orientalis*, VI, 3, 1961, col. 147–152); idem, dans le vol. *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava, 1959, p. 84 et suiv.

³ Cf. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Pietra Roșie*, pp. 129–136, 142–151, 158–165; idem, SCIV, VI, 1955, 1–2, p. 47–60; idem, *L'État et la culture des Daces à la lumière des nouvelles recherches*, dans le vol. *Nouvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences historiques Rome 1955*, Bucarest, 1955, p. 121–137; idem, dans *Istoria României*, I, p. 255–341; R. Vulpe, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 158–164. Sur le problème de l'État dace cf. aussi le vol. *Studii și Referate privind istoria României*, Bucarest, 1953, I, pp. 119–158, 168–169; II, p. 1839–1994 *passim*.

premier moment, les deux forces finirent par s'équilibrer et, sous la menace des dangers communs, elles durent même s'entendre. C'est ainsi qu'elles arrivèrent à cette alliance dont l'intervention des Bures au début de la première campagne de Trajan en Dacie nous fournit une indication.

Il va de soi qu'entre les limites du temps où les sources en font mention, c'est-à-dire environ un siècle durant, les Bures ont dû jouer un rôle politique proéminent au sein d'une coalition hétérogène formée par les populations d'origines différentes, daces, illyriennes, celtiques, germaniques, sarmates, qui habitaient dans les Carpates septentrionales¹. Dans la bigarrure ethnique de cette région, de telles unions de tribus, dirigées par une d'elles qui réussissait pour un certain temps à imposer son hégémonie, n'était que dans l'ordre naturel des choses. On pourrait même envisager cette interprétation comme une règle pour les noms des populations barbares qui font une apparition brusque sur la scène de l'histoire pour disparaître aussi de façon inattendue. À cet égard, l'analogie avec l'éclat si éphémère des Costoboces au temps de Marc Aurèle² est édifiante.

En ce qui concerne la ressemblance du nom *Buri* avec des noms daco-thraces comme *Buridava*, *Burebista*, *Burcentius*, *Burus*, *Mucabur*, etc., qui tient une place essentielle dans l'hypothèse caduque concernant l'origine dace des Bures et l'existence des Bures dans la Dacie Inférieure, ce n'est qu'une simple coïncidence, explicable par la persistance, dans deux langues indo-européennes différentes, d'un vieux terme commun à toutes les deux. Dans le cas présent, on pourrait se référer à certaines racines indo-européennes à l'acception de « force », « fortune », « bravoure », comme **bhūri* « riche », « beaucoup », « fort » ou **bhr-no-s* « viril », qui persistent jusqu'aujourd'hui dans le lithuanien *buris* « troupeau », c'est-à-dire « richesse en bétail », dans l'albanais *burë* « homme », « mâle » ou dans l'allemand *Bauer* (holl. *boer*) « paysan », « homme »³. Chacune de ces notions est indiquée pour entrer dans la formation des noms ethniques de n'importe quelle origine⁴.

¹ Pour cette mosaïque ethnique des deux côtés des Carpates septentrionales, cf., e.g., V. Pârvan, *Getica*, pp. 220—289, 665—675, 743—754; I. Andrieşescu, dans le vol. *Închinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 1—11; L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme*: I. *Die Ostgermanen*, passim; A. D. Oudaltov, dans *Советская Этнография*, 1946, 2, p. 45 et suiv.; K. Jażdżewski, *Atlas to the Prehistory of the Slavs*, Łódź, 1948, p. 50—80 et planches 97—106; P. N. Trétiakov, *Восточнославянские племена*, Moscou, 1953, p. 97—106; V. Ondrouch, dans *Limes Romanus Konferenz Nitra*, p. 63—116.

² Pour les Costoboces, cf. N. Županić, dans *Niederlouy Sborník* (« *Obzor Præhistorický* », IV), Prague, 1925, p. 236—242; V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 221—223, 240—242, 747; O. V. Koudriavtzev, *Исследования по истории балкано-дунайских областей в период римской империи*, Moscou, 1957, p. 13—100; N. Gostar, dans *Buletinul Universităţii V. Babeş şi Bolyai din Cluj*, I, 1—2, 1956 (sciences sociales), p. 183—199; I. I. Russu, *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 341—352.

³ Cf. W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, 2, dans *Sitzungsberichte d. oesterr. Akademie d. Wissensch.*, philos.-hist. Classe, CX XXI, 1894, p. 16—17; A. Walde—J. Pokorny, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprache*, II, Berlin, 1927, p. 153 et suiv., v. I. *bher*; F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin—Leipzig, 1934, v. *Bauer*; D. Dečev, *Характеристика на тракийският език — Charakteristik der thrakischen Sprache*, Sofia, 1952, p. 99; idem, *Die thrakischen Sprachreste*, p. 80, v. *βοур*; V. Georgiev, *Тракийският език*, Sofia, 1957, p. 60; idem, *Въпроси на българската етимология*, Sofia, 1958, p. 91; J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, I, Berne—Munich, 1959, p. 128—132, v. I. *bher*; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, Bucarest, 1959, p. 61.

⁴ Quant à la thèse de K. Jażdżewski, *op. cit.*, p. 66—78, que les Bures au champignon écrit ne fussent que des Slaves émigrés dans le Banat au Ier s. de n. ère, il suffit, pour en souligner l'inconsistance, d'observer qu'elle repose seulement sur l'assertion confuse de Ptolémée sur les Λούγοι οἱ Βούροι, en passant complètement sous silence le témoignage

Un autre problème soulevé par l'épisode au champignon écrit, c'est le rapport des Bures avec les deux belligérants principaux. Leur titre d'« alliés » se rapporte-t-il aux Daces ou aux Romains? Les opinions sont partagées, à cause de l'expression ἄλλοι τε τῶν συμμαχῶν, qui, faute de précisions, peut être interprétée aussi bien dans un sens que dans l'autre. Le terme σύμμαχοι, qui correspond au latin *socii*, semble, dans un message adressé à l'empereur, se rapporter à une alliance avec les Romains. Mais du ton arrogant et comminatoire du contenu de ce message, c'est exactement le contraire qui résulterait. En effet, comment et dans quel but de vrais *socii* se seraient-ils permis, notamment dans la situation donnée, en plein déploiement de la campagne, de donner à l'empereur un conseil inattendu, dont l'acception aurait signifié ni plus ni moins qu'un honteux renoncement à une guerre à visées grandioses et longuement préparée? Un tel « conseil » impératif, équivalant à un véritable ultimatum, ne pouvait venir que de la part des alliés de Décébale, car ce n'est qu'à celui-ci qu'il eût convenu que Trajan se sentît troublé devant la menace de complications imprévues, telle que l'intervention des Bures et d'autres populations à côté des Daces et qu'il se résolut à bouleverser son plan de campagne, ce qui, même sans impliquer une retraite, aurait déterminé un ralentissement des opérations et, par conséquent, la perte de l'avantage tactique que constitue, au début d'une guerre, la rapidité des mouvements et les coups de surprise.

Il est hors de doute que les ἄλλοι τε τῶν συμμαχῶν καὶ Βούροι étaient des associés de Décébale et que pour Trajan leur démarche ne représentait qu'un acte hostile. Néanmoins le terme σύμμαχοι pouvait, même en ce cas, garder l'acception de *socii populi Romani*, si c'étaient des peuples de la clientèle romaine qui rompaient maintenant leur « alliance » avec Rome, se déclarant solidaires avec Décébale. Celui-ci, d'ailleurs, était lui-même un *socius* pareil, en vertu du fameux traité conclu avec l'empereur Domitien en l'an 89¹. Du point de vue des Daces et de leurs associés, la rupture était justifiée, car la guerre avait été provoquée exclusivement par les Romains.

Les populations qui se trouvaient dans une certaine dépendance de Rome étaient nombreuses autour de la Dacie. Mais, même s'ils en fussent du nombre, ce qui ne résulte pas clairement du texte de Dion Cassius, les Bures ne pouvaient se considérer trop étroitement liés par un éventuel pacte d'alliance avec les Romains. Peu accessibles à la menace des forces romaines et forts de leurs positions reculées dans les montagnes et de l'union des tribus qu'ils dirigeaient, ils gardaient de fait toute leur liberté d'action.

En ce qui concerne les ἄλλοι τε τῶν συμμαχῶν, on ne saurait essayer de les identifier que tout vaguement, par un calcul des probabilités. Il faut en exclure d'emblée les Jazyges sarmates de la plaine hongroise actuelle, parce qu'au

explicite de Tacite sur la diversité nette des deux populations et sur l'origine suève des Bures. Aussi le caractère slave des Lugiens, pour avoir certaines chances de probabilité, n'est-il pas moins le résultat d'une déduction moderne, car Tacite, *Germ.*, 43, range ce peuple parmi les Germains. Cf. K. Tymieniecki, *Ziemia polskie w starożytności: Ludi i kultury najdawniejsze*, Poznań, 1951, pp. 634–640, 773, 788, 795–802; W. Antoniewicz, K. Tymieniecki, etc., dans le vol. *Pierwsza Sesja archeologiczna Inst. hist. kult. mater. Polskiej Akad. Nauke, Warszawa 4.V. — 8.V.1955*, Wrocław, 1957, pp. 140, 167–170, 221. Pour ce qui est d'une migration slave dans le Banat au Ier s., ce n'est qu'une pure conjecture, dépourvue de toute base documentaire.

¹ Dion Cassius, LXVII, 7. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, pp. 115–116, 121–122; C. Daicovicu, dans *Istoria Romîniei*, I, p. 298–299; R. Vulpe, *Dacia, N.S.*, IV, 1960, p. 325–328; V, 1961, p. 368.

cours de la guerre ils n'ont pas eu une attitude amicale à l'égard des Daces. De même, les Marcomans et les Quades, dont on sait qu'ils se sont maintenus dans la neutralité. Pour ce qui est des tribus géto-daces du Banat, de l'Olténie et de la Valachie, elles ne comptent pas, vu qu'elles étaient depuis longtemps affaiblies et à la discrétion de l'empire romain, dont les troupes du limes danubien les surveillaient de près. Il y avait d'ailleurs des garnisons romaines à l'intérieur même de ces pays danubiens, postées là dès avant le commencement de la première guerre de Trajan, comme il résulte du papyrus Hunt (Br. Mus. 2851), daté de l'an 99 et contenant l'état des effectifs de la *cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata* de la Mésie Inférieure¹. Entre autres, il y est question d'un détachement de cette cohorte fixé à Buridava même, ce qui représente une preuve de plus que les Bures au message écrit sur un champignon ne pouvaient pas provenir de cette localité.

La seule direction dans laquelle, à ce moment-là, se trouvaient des populations susceptibles de se solidariser avec Décébale était vers le nord et l'est de la Dacie, où, outre les Bures, il y avait des tribus daces, bastarnes et sarmato-roxolanes, qui avaient reconnu la suprématie romaine dès l'époque de l'expédition de Plautius Aelianus, sous Néron², sans que cela eût représenté une entrave sérieuse à leur liberté. Les Romains les tenaient dans leur alliance plutôt par des subsides³ que par les menaces, qu'ils auraient difficilement pu, d'ailleurs, rendre efficaces dans des régions si éloignées et d'un accès malaisé.

Pour comprendre toute l'importance de l'ultimatum envoyé à Trajan au nom des Bures et des « autres alliés », il faut penser à la situation réelle de Décébale au moment où il se vit attaqué par le successeur de Nerva. Dans ses rapports avec l'empire romain, le roi dace se trouvait sous le régime du traité conclu avec Domitien en 89, comme un client stipendié. On a tout à fait tort de croire que ce traité lui fut entièrement favorable et que, pour les subsides qu'ils lui payaient en argent, ainsi que pour les engins de guerre et les ingénieurs qu'ils lui procuraient, les Romains n'eussent obtenu aucun profit et qu'ils n'eussent pris aucune garantie. Il ne faut pas oublier que c'est Domitien qui avait imposé ce traité à Décébale, en vainqueur, à la suite d'une victoire franche, quand l'armée romaine commandée par Tettius Iulianus se trouvait encore au cœur de la Dacie⁴. Si l'empereur romain, sous la pression des complications jazygo-marcomanniques, fut contraint de ménager au vaincu d'appréciables avantages, il n'est pas moins vrai que celui-ci avait beaucoup perdu de son indépendance et qu'il se trouvait étroitement encerclé par les forces romaines, réduit à disposer seulement de la partie intérieure de la couronne de montagnes que constitue la Transylvanie. Il ne pouvait plus agir à son aise du côté du Banat, de l'Olténie, de la Valachie et de la Basse-Moldavie, qui

¹ Cf. ci-dessus, p. 227, note 1. La date de 99, proposée par R. Fink; JRS, XLVIII, 1958, pp. 104 (col. 1, l. 30), 105, 110, et contestée par R. Syme, JRS, XLIX, 1959, p. 26—33, nous paraît en accord avec nos dernières constatations archéologiques concernant la fin de l'oppidum de Poiana-Piroboridava (cf. Studii clasice, II, 1960, p. 343—350; Dacia, N.S., IV, 1960, p. 324—327).

² CIL XIV 3608. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 102—105; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*, Bucarest, 1958, p. 137—170; R. Vulpe, *Dacia*, N. S., IV, 1960, p. 321—324.

³ Les Roxolans se soulèveront en 117, lors de la mort de Trajan, pour demander au successeur de celui-ci l'augmentation des subsides que l'empire leur payait auparavant (SHA, *Hadr.*, 6, 8).

⁴ Dion Cassius, LXVII, 10. Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 114—117.

se trouvaient sous la surveillance directe des armées romaines des deux provinces de Mésie¹. Ses relations extérieures étaient entravées presque de toutes parts. C'est ainsi que s'explique pourquoi il respecta si rigoureusement et si longtemps la paix, jusqu'au moment où Trajan la rompit sans être provoqué.

Bien sûr, Décébale ne s'était pas résigné à son sort, ni ne resta inactif. Il mit amplement à profit les subsides reçus de l'empire pour équiper et instruire ses troupes et pour se faire bâtir des places fortes, en guettant patiemment une occasion favorable qui lui eût permis de recouvrer sa liberté d'action. Cependant, au lieu de cette occasion, c'étaient de sombres perspectives qui surgissaient à l'horizon. Il était loin d'ignorer les intenses préparatifs de guerre que Trajan avait entamés contre lui dès le jour de son avènement à l'empire. Si considérables que fussent les progrès de ses propres forces, Décébale se sentait encore trop faible devant ces menaces. Il devait suppléer à son infériorité par de vastes actions extérieures destinées à paralyser l'initiative romaine. Dans ce but, il avait besoin d'alliances, qu'il chercha désespérément dans toutes les directions, sans hésiter de faire des avances même au roi parthe Pacorus². Mais ses tentatives de nouer des alliances se heurtaient presque partout à la vigilance organisée de l'empire.

Il ne restait à l'habile roi dace que de mettre à profit, de la façon la plus efficace, ses relations septentrionales, avec les tribus du Maramures, de la Slovaquie orientale, de l'Ukraine transcarpatique, de la Galicie, de la Haute-Moldavie, les seules qu'il pouvait organiser commodément, loin de la surveillance romaine. En réalisant une coalition de ces tribus daces, germaniques et sarmates, prêtes à diriger leurs forces réunies, au moment le plus propice, dans la direction la plus vulnérable pour l'empire, Décébale augmentait considérablement ses ressources et pouvait espérer devenir maître de la situation. Certes, les traitatives du roi dace ne restèrent pas tout à fait inconnues à Trajan, qui ne pouvait pas non plus en sous-estimer l'importance, mais il comptait, sans doute, sur une action foudroyante, avec des forces supérieures et parfaitement mises au point, par laquelle, en écrasant du premier coup la résistance dace, il serait arrivé au cœur du royaume de Décébale avant que les alliés de celui-ci se fussent décidés à entrer en ligne. La balance de la guerre une fois inclinée en faveur des Romains, aucun allié des Daces n'eût bougé. Mais la capacité diplomatique et militaire du chef dace déjoua ces calculs. Au moment où l'armée romaine se trouvait profondément engagée à l'intérieur du pays dace et lorsque l'on espérait surprendre Décébale tout seul, voilà la coalition des amis septentrionaux de celui-ci déjà formée et prête à intervenir. C'était là la grave surprise que le message au champignon écrit portait à la connaissance de Trajan. En fin psychologue, Décébale n'envoya pas ce message par un Dace, mais par un Bure, qui, en raison de son aspect primitif et de ses allures singulières, devait impressionner l'empereur romain encore davantage, en lui faisant voir quelles

¹ V. Pârvan, *op. cit.*, p. 121; R. Fink, *loc. cit.*, p. 114—116; R. Vulpe, *Studii clasice*, II, 1960, p. 345—356; idem, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 317—332; V, 1961, p. 368—372.

² Pline le Jeune, *Épîtres à Trajan*, 74 (éd. Hardy). Cf. J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, Bucarest, 1937, p. 29; D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, Bucarest, 1957, p. 61—66. La lettre de Pline date de l'an 112. Il y s'agit d'un esclave nommé Callidromos, qui avait appartenu à M'. Laberius Maximus, le gouverneur de la Mésie Inférieure en 100—102 et qui, ayant été capturé par un certain *Susagus*, allié de Décébale, fut offert à Pacorus par le roi dace, avec une mission de confiance. Sa capture eut lieu, sans doute, à l'occasion de la première guerre dacique, en 101—102, mais les présents envoyés au roi parthe impliquent des relations antérieures entre Décébale et celui-ci.

Fig. 5. — Trophée d'Adamclissi. Combat entre un soldat romain et deux guerriers barbares: un Dace et un Germain.

Fig. 6. — Trophee d'Adamclissi. Dace comate captif. (Cliché S. Ferri).

Fig. 7. — Trophée d'Adamclissi. Soldat romain escortant deux Daces piléates captifs.

Fig. 8. — Trophée d'Adamclissi. Combat entre un soldat romain et des guerriers daces à costume germanisant.

Fig. 9. — Trophée d'Adamclissi. Sarmate captif.

forces nouvelles et presque inconnues venaient de s'ajouter à la résistance dace et combien compliquée et périlleuse commençait à devenir la campagne qu'il avait prévue d'une façon bien plus simple.

Pour les Romains, naturellement, il était trop tard pour modifier leur dispositif stratégique en l'adaptant aux nouvelles conditions. C'est pourquoi ils accélèrent l'allure de leur marche, en forçant, par le furieux combat de Tapae, la route qui menait vers Sarmizégétuse. Ils ne se heurtèrent nulle part, pourtant, dans leur chemin, aux Bures ou aux « autres alliés ». Il semblait que leur ultimatum n'avait été qu'un stratagème raté, une simple manœuvre d'intimidation dissimulant en réalité l'incapacité de ces barbares lointains de mobiliser et de concerter leurs forces en temps utile. Trajan pouvait encore se flatter de gagner bientôt la guerre. Les Daces de Décébale se trouvaient seuls devant lui, contraints à défendre leurs système de fortifications des montagnes d'Orăştie, représentant leur principal réduit.

Mais, tout à coup, vers la fin de l'automne de l'an 101, l'empereur romain reçoit des nouvelles très alarmantes. De considérables forces barbares, de diverses origines, ont passé le Danube par la Dobroudja et par la Valachie; une partie d'elles donnent l'assaut aux camps des faibles *auxilia* laissés pour la garde de la Mésie Inférieure, tandis que le gros s'avance vers l'intérieur des provinces balkaniques, dévastant tout ce qu'ils rencontrent devant eux et menaçant les communications de l'armée romaine, engagée loin, aux approches de Sarmizégétuse. La situation de Trajan devenait de beaucoup plus grave qu'il n'eût pu s'imaginer. Un désastre sans précédent l'attendait s'il ne réussissait pas à réagir promptement et à rétablir les choses en Mésie. Son adversaire dace s'était montré, par l'organisation et l'exécution de cette ample manœuvre, un stratège de haute classe.

Le résumé anémique de Xiphilin ne contient pas un mot sur ce tournant de la guerre, mais le relief de la Colonne Trajane en présente le récit tout entier¹. On y voit les cavaliers daces passant le Danube à la nage et, de conserve avec les cataphractaires sarmates², donnant l'assaut, avec des archers, des frondeurs, des « béliers », à un camp romain. On y voit comment l'empereur, après avoir laissé dans les montagnes daces les troupes nécessaires pour maintenir les positions conquises, revient au Danube avec le gros de ses forces, qu'il fait embarquer, peut-être à Drobeta. Après un trajet en aval du fleuve, il débarque dans une ville romaine de la Mésie Inférieure, peut-être à Oescus ou à Novae. Ensuite on le voit, à cheval, à la tête de ses troupes, courant à l'encontre des envahisseurs. Le premier combat a lieu entre la cavalerie romaine et le corps des cataphractaires sarmates, qui finissent par prendre la fuite. Après, on assiste à une attaque nocturne des Romains, qui surprennent une partie des Daces et de leurs alliés autour de leurs chariots et réussissent à les mettre en déroute. Enfin, c'est le contact avec la masse principale de l'infanterie barbare, laquelle n'est vaincue qu'après une série de combats acharnés.

¹ C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 146—222 et planches XXIII—XXXV, scènes 31—48. Cf. aussi R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 253—257.

² C'est à l'occasion de cette première attaque de la cavalerie daco-sarmate que dut être pris cet esclave Callidromos dont parle Pline le Jeune (voir ci-dessus, p. 232, note 2). *Susagus*, qui en avait fait la capture pour le livrer ensuite à Décébale, doit être, d'après son nom évidemment iranien (cf. M. Vasmer, *Skythen*, dans *Ebert's Reallex. d. Vorgesch.*, s.v., p. 244—247, noms scytho-sarmates en *-agos* et *-akos*), le chef des cataphractaires sarmates. Cf. aussi C. De La Berge, *op. cit.*, p. 39; D. Tudor, *op. cit.*, p. 61—63; C. Daicoviciu, dans *Istoria României*, I, p. 306.

C'est la seule scène de la Colonne où sont figurés des soldats romains blessés et celle où l'artiste a tenu plus qu'ailleurs à représenter un vrai carnage¹. Après la victoire, l'empereur, heureux d'avoir échappé de justesse au grand danger qu'il avait couru, revient sur le théâtre de guerre de Dacie, en remontant le Danube avec sa flotte, tandis que Décébale, déçu par l'échec de son grand coup et se trouvant désormais vraiment seul devant son puissant ennemi, se voit contraint, après une autre série de batailles perdues, à demander la paix. Trajan, se trouvant lui aussi au bout des forces, s'empresse à y accéder. C'est de cette façon que sa première guerre dacique prit fin. Dans la seconde, terminée avec l'héroïque suicide de Décébale et avec la réduction de la Dacie en province romaine, le roi dace ne sera plus assisté par ses alliés.

L'interprétation des scènes de la Colonne relatives à la campagne de Mésie Inférieure, dans le sens que nous venons d'exposer, n'a pu prendre consistance qu'après l'exploration du Monument triomphal d'Adamclissi par l'œuvre de Tocilescu et de ses collaborateurs². Ce n'est qu'après avoir constaté que ce Trophée colossal avait été érigé par Trajan et que ses reliefs se rapportaient aux guerres daciques³, qu'on a eu l'explication du nom de *Nicopolis ad Istrum*⁴ donné à une importante ville fondée par cet empereur devant le plus important col de l'Hémus et qu'on a compris la valeur réelle de certaines allusions des chronographes anciens non seulement aux guerres avec les Daces, mais aussi à ses combats contre les « Sarmates » ou « Scythes »⁵. C'est alors, à peine, qu'on s'est rendu compte de toute l'ampleur et de la complexité des opérations de la première de ces guerres et qu'on a pu déceler la vraie signification des scènes de la Colonne concernant la diversion bas-

¹ C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 197—210 et planches XXX—XXXII, scènes 40—41. Très probablement, c'est à cette bataille que se rapportent certains détails du texte de Dion Cassius (LXVIII, 8) mis en relation avec le combat de Tapae. Xiphilin a fait fusionner les récits de deux actions différentes en supprimant tous les passages intermédiaires. C'est par cette immense coupure que s'explique l'absence d'allusion à la campagne de Mésie dans ce qui nous est parvenu de l'œuvre de Dion Cassius. Le détail concernant la multitude exceptionnelle des blessés romains va bien mieux avec ce grand combat de la Mésie Inférieure qu'avec celui de Tapae. D'autre part, le texte sauvé par Xiphilin parle d'un autel érigé sur place à la mémoire des soldats morts. Or, c'est précisément un autel pareil qu'on a constaté à Adamclissi, tout près du Trophée (Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Bucarest, 1900, pp. 63—78 et 87—89; CIL III 14214). La thèse de C. Cichorius, *Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha*, Berlin, 1904, p. 18—41, renouvelée depuis peu par J. Colin, dans Latomus, XV, 1956, p. 57—82 (cf. aussi Emilia Doruțiu, dans Dacia, N.S., V, 1961, p. 345—363), suivant laquelle cet autel aurait été destiné à commémorer la défaite de Cornelius Fuscus sous Domitien, ne s'accorde pas avec les circonstances historiques, ni avec les témoignages des sources littéraires, ni avec l'ambiance des monuments archéologiques d'Adamclissi.

² Gr. Tocilescu — O. Benndorf — G. Niemann, *Das Monument von Adamklissi: Tropaeum Traiani*, Vienne, 1895. Pour les discussions ultérieures sur ce monument cf. T. Antonescu, *Le Trophée d'Adamclissi*, Jassy, 1905, *passim*; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 143—155; Em. Condurachi, dans *Istoria României*, I, p. 531—538; F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi: Tropaeum Traiani*, 2e éd., Bucarest, 1961, *passim*.

³ Gr. Tocilescu etc., *op. cit.*, p. 103—127; idem, *Fouilles et recherches*, pp. 5—55 et 81—87; CIL III 12467; T. Antonescu, *op. cit.*, p. 159—250.

⁴ Ammien Marcellin, XXXI, 5, 14; Jordanès, *Get.*, 18.

⁵ Cf. ci-dessous, p. 245, notes 2—5 et p. 246 note 1. Il ne nous semble pas probable que la population locale de la Mésie Inférieure eût participé, à cette occasion, aux actions daco-sarmates (cf. T. D. Zlatkovskaïa, *Мѣся в I—II веках нашей эры*, Moscou, 1951, p. 77—78); aucune indication des sources ne vient à l'appui d'une telle hypothèse et, d'autre part, les territoires de cette province étaient soudés à l'empire depuis plus d'un siècle, de sorte que ses habitants avaient perdu toute possibilité et même la velléité de s'unir aux envahisseurs.

danubienne. Pour se faire une idée des proportions du danger que cette diversion avait représenté et de l'importance décisive que Trajan attribuait à la victoire qui l'en a sauvé, il suffit de savoir que le Trophée d'Adamclissi est l'unique monument qu'il fit construire sur un champ de bataille pour glorifier ses victoires.

On n'a pas essayé jusqu'à présent d'établir un rapport entre la coalition barbare qui envahit la Mésie Inférieure en l'an 101—102 et l'épisode au message envoyé à Trajan par les Bures avant la bataille de Tapae. Cet épisode est resté en l'air, tel qu'il fut transmis par le passage lacuneux de Xiphilin. On ne s'est pas demandé: qu'est-ce qu'ont fait les Bures et les ἄλλοι τε τῶν συμμαχῶν après le refus que l'empereur opposa à leur ultimatum? Se sont-ils mis à l'écart, laissant à Décébale de se débrouiller tout seul ou, par contre, ont-ils réagi, en cherchant à soutenir leur allié? Ce qui paraît plus étrange c'est qu'on ne s'est posé ces questions élémentaires pas même lorsqu'il fut établi qu'en Mésie Trajan n'eut pas à combattre que des Daces, mais aussi de grandes forces de leurs alliés.

Si dans le texte mutilé de Dion Cassius l'épisode au champignon écrit pouvait être pris pour une anecdote d'importance secondaire, que Xiphilin avait sauvé de l'oubli seulement pour son aspect curieux, ce n'est pas de la même manière qu'on aurait dû considérer son apparition parmi les images sélectionnées de la Colonne Trajane. Sur ce monument de Rome l'épisode ne pouvait figurer qu'en raison de son importance particulière dans le cours de la narration, présentant une certaine relation avec les faits ultérieurs. Comme nous l'avons montré, la signification du message envoyé à Trajan était de prévenir celui-ci sur les graves complications qui le menaçaient s'il poursuivait la guerre, en lui faisant savoir que Décébale disposait d'alliés nombreux et puissants. Mais, comme leur ultimatum avait été repoussé, il était normal que ces alliés entrassent en scène. Or la seule partie du relief de la Colonne qui se rapporte à une intervention des amis de Décébale est la campagne de Mésie. C'est donc dans cette diversion que consistait le danger dont le champignon au message des Bures avertissait l'empereur romain et que celui-ci ne comprit réellement qu'un instant avant d'être trop tard.

Il s'ensuit que, parmi les reproductions sculpturales concernant la campagne mésienne, il faudrait retrouver les Bures et les ἄλλοι τε τῶν συμμαχῶν. Cela est, cependant, assez compliqué, car il y a une grande différence entre la distribution des types ethniques représentés sur la Colonne Trajane et celle des types figurés sur les reliefs du Monument d'Adamclissi. Sur la Colonne, dans les scènes de combats relatives à cette campagne, on ne voit que de nombreux Daces et des cataphractaires sarmates. Le type germanique, caractérisé par la nudité du torse et par la chevelure ramassée sur une des tempes, n'y apparaît pas parmi les alliés des Daces. Au contraire, comme dans toutes les scènes de batailles reproduites sur ce monument, les Germains ne sont figurés que combattant à côté des Romains. Mais ce sont des auxiliaires irréguliers, armés de massues¹, recrutés peut-être pendant le séjour de Trajan à la frontière du Rhin.

C'est tout au plus dans la scène du combat nocturne auprès des chariots, de la planche XXIX de l'ouvrage de Cichorius, qu'on pourrait distinguer, éventuellement, un Germain luttant à côté des Daces, en Mésie. Il s'agit d'un guerrier de haute taille, au maintien fier, à la chevelure taillée autrement que chez les Daces. Son aspect somatique est évidemment nordique, sans que son torse soit à découvert

¹ Cf. C. Cichorius, *op. cit.*, II, pp. 120, 177, 186, 205; R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 235—236.

(fig. 2). Pourtant son costume n'est pas tout à fait dace; il ne possède pas le *sagum* dont sont vêtus les Daces au milieu desquels il se trouve et que portent, en général, tous les Daces figurés sur la Colonne. Sans doute, cet individu indique la présence d'un élément étranger¹ à côté des Daces, mais c'est bien peu en comparaison de ce qu'on voit sur le Trophée d'Adamclissi.

Sur les métopes et les créneaux historiés de ce monument, les auxiliaires germaniques de l'armée romaine font complètement défaut. En échange, on est particulièrement frappé par la grande proportion des guerriers de type germanique qui y sont représentés dans les rangs des Daces, hauts de taille, au tronc nu, aux cheveux noués sur une des tempes, portant autour du cou une pénule (fig. 3—5)². Ils sont armés d'un bouclier, d'un glaive, d'une lance, mais jamais du sabre recourbé. Ils diffèrent manifestement de leurs alliés daces figurés sur les mêmes reliefs³, qu'on reconnaît, par contre, d'après leur sabre recourbé (fig. 5), d'après leur chevelure abondante et libre (fig. 6), leur chemise fendue sur les flancs (fig. 7), leur coiffure, qui ne consiste pas dans un bonnet mou et pointu comme celui des Daces de Décébale, mais en une calotte rigide, probablement en feutre, comme celle qui caractérise le costume des Albanais actuels (fig. 5 et 7)⁴. Naturellement, cette coiffure est portée, sur les reliefs d'Adamclissi, par des pilâtes, car là il y a aussi des Daces qui en sont dépourvus, les *comates* (fig. 6). Les Daces y présentent donc les mêmes traits essentiels avec lesquels ils sont figurés sur la Colonne. Sur les reliefs d'Adamclissi, en dehors de ce type, on discerne souvent une autre catégorie de Daces, se servant aussi d'un long sabre recourbé et portant toujours la calotte des pilâtes, mais présentant le tronc nu (fig. 8), à l'instar de leurs compagnons germaniques⁵. Ce type hybride ne se rencontre jamais sur la Colonne Trajane, à l'exception d'une seule scène, celle des ambassades, dont nous reparlerons plus loin. Il est évident qu'ici il s'agit de certaines tribus daces habituées à vivre en communauté avec les Germains, auxquels ils ont emprunté certaines particularités.

Une autre différence entre les deux monuments comparés se rapporte au sabre recourbé, une arme dace par excellence, qui à Adamclissi présente la forme et les dimensions d'une faux énorme, étant maniée à deux mains (fig. 5 et 8), tandis que sur la Colonne elle n'est que de la grandeur d'une faucille et on la tient par une seule main. Aussi les Daces de la Colonne portent-ils régulièrement un bouclier dans la main gauche (fig. 2), tandis que ceux d'Adamclissi en sont toujours dépourvus. Il y a, enfin, à Adamclissi, un quatrième type barbare, moins fréquent que les autres, caractérisé par une espèce de kaftan long, ouvert au devant (fig. 9),

¹ On serait tenté d'attribuer une origine germanique aussi au captif assis et ligoté, de la planche XXX (scène 40) de Cichorius, qu'un auxiliaire romain tient par les cheveux et dont le tronc est partiellement nu. Mais il faut reconnaître que, sauf cette particularité voulant exprimer plutôt le désordre vestimentaire produit par la lutte, son costume et son aspect hirsute se rattachent à ceux des Daces.

² Gr. Tocilescu — O. Benndorf — G. Niemann, *op. cit.*, p. 52 et suiv., les métopes 17, 20, 23, 47 et le créneau de la fig. 114; F. B. Florescu, *op. cit.*, les mêmes numéros des métopes et les créneaux 1, 17, 23, 25 (l'auteur a énormément tort en considérant daces tous les types barbares reproduits sur le Trophée).

³ Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 66 et suiv., métopes 45—46, 48 et les créneaux des fig. 119—122; F. B. Florescu, *op. cit.*, les mêmes numéros des métopes et les créneaux 2, 6—8, 14, 18, 19, 22—24, 26.

⁴ Cf. F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 575.

⁵ Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 46 et suiv., métopes 6, 9, 16, 18—20, 22, 23, 33—35; F. B. Florescu, *op. cit.*, les mêmes numéros des métopes.

qu'on ne retrouve nulle part sur la Colonne. Ce type figure seulement parmi les captifs reproduits sur les créneaux du Trophée¹. On l'attribue d'habitude aux Sarmates roxolans, en raison de ce vêtement d'aspect iranien² et aussi de son visage, qui, en certains cas, diffère de ceux des Daces et des Germains³. Quant aux catafractaires, reproduits sur la Colonne, ils font tout à fait défaut sur le Trophée d'Adamelissi, où l'on ne voit, d'ailleurs, pas de cavaliers barbares, sauf, peut-être, sur une seule métope, très endommagée⁴.

Les différences entre les images d'Adamelissi et les scènes correspondantes de la Colonne de Rome sont de nature à recevoir des explications controversées, surtout dans l'état actuel des recherches. Cependant, pour arriver à une solution réaliste, il faudra tenir compte, avant tout, de la dissemblance de concepts, de méthodes, d'habileté, de routine, qui sépare les sculpteurs des deux monuments, ainsi que de la diversité des problèmes techniques auxquels ils devaient faire face⁵. Sur la Colonne on a affaire à un relief continu se rapportant à la totalité des épisodes des deux guerres daciennes. Si étendu que fût l'espace dont il disposait, l'artiste était forcément obligé de recourir à des compositions synthétiques, en se résignant à une sélection et à une généralisation des types les plus représentatifs du répertoire des esquisses prises sur le terrain pendant les guerres de Dacie⁶. On ne saurait lui prétendre une exactitude rigoureuse ni pour les différences de costumes et d'armement, ni pour les types ethniques, ni pour leurs proportions numériques. Aussi doit-on s'attendre de sa part à des omissions et à des méprises. Il ne reproduisait pas des scènes et des types humains vus de ses propres yeux, mais il se bornait à une documentation indirecte et sommaire, comme l'illustrateur d'un livre. D'ailleurs, il est bien probable que le relief de la Colonne ne fait que transposer en images le texte des Commentaires rédigés par Trajan même et perdus depuis⁷. D'autre part, il est sûr que pendant les guerres on n'a pas pensé à leur commémoration par une colonne décorée d'une narration sculpturale. La Colonne Trajane fut érigée, en 113, seulement comme un témoin de la hauteur qu'avait eu la colline rasée pour faire place au Forum de Trajan. L'inscription qu'elle porte (CIL VI 960) le dit clairement, sans faire aucune allusion aux guerres daciennes. Sa surface fut conçue d'abord comme lisse. Ce n'est que ultérieurement, au fur et à mesure de la construction, que, pour des raisons plutôt esthétiques, on y sculpta le relief racontant ces guerres⁸.

¹ Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 95—96, fig. 116—118; F. B. Florescu, *op. cit.*, créneaux 4, 9—11, 16.

² T. Antonescu, *op. cit.*, p. 171—175; V. Pârvan, *Getica*, p. 124—125 (type « sarmate » ou « généralement daco-scythe »).

³ Par ex. les types figurés sur les créneaux 10—11 et 16 de F. B. Florescu, *op. cit.*

⁴ Métope 30: cf. Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 58, fig. 78; F. B. Florescu, *op. cit.*, fig. 209.

⁵ Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 127—142; T. Antonescu, *op. cit.*, pp. 136—137, 154—157, 223—229, 243—246.

⁶ R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 217; K. Lehmann-Hartleben, *op. cit.*, p. 145; I. A. Richmond, *Trajan's Army on the Trajan's Column*, « Papers of the British School at Rome », XIII, p. 2—5.

⁷ T. Antonescu, *op. cit.*, I, p. 222; Th. Birt, *Die Buchrolle in der Kunst*, Leipzig, 1907, p. 269—272; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucarest, 1937, p. 17; C. Daicovicu, dans *Istoria României*, I, p. 304; H. Daicovicu, *Osservazioni intorno alla Colonna Traiana*, Dacia, N. S. III, 1959, p. 322—323.

⁸ G. Lugli, *Il triplice significato: topografico, storico e funerario della Colonna Traiana*, Bucarest, 1943 (Académie Roumaine: *Memoriile secțiunii istorice*, ser. III, tom. XXV), p. 835—842.

C'est une toute autre situation à Adamclissi. Là il s'agit d'une œuvre conçue d'emblée avec son but, son caractère, son décor historié. Les scènes de guerre y sont isolées, car elles ne font qu'orner des éléments architectoniques. A la différence du relief de la Colonne de Rome, ces scènes ne se réfèrent pas à toutes les phases des guerres daciques, pas même à la campagne bas-danubienne tout entière, mais seulement aux circonstances d'une seule bataille, la plus importante et la plus décisive de cette campagne, celle qui eut lieu sur l'emplacement même du Trophée¹. C'est pourquoi on n'y voit pas les cataphractaires sarmates de la Colonne Trajane, qui ne se manifestèrent qu'à l'occasion des combats préliminaires, livrés ailleurs.

D'autre part, les reliefs d'Adamclissi ne relèvent pas d'un art supérieur, comme celui de la Colonne de Rome, mais ils sont de modestes produits d'un art provincial, élémentaire, dû à des sculpteurs plutôt improvisés, qui suppléaient à leur inhabileté technique et à leur inexpérience par une sincérité scrupuleuse et par un puissant sentiment de la réalité. Le vérisme et le dynamisme de leurs sculptures ne sont pas guidés par des canons esthétiques, ni dénaturés par des raffinements d'atelier. Ils ont fait de leur mieux pour transmettre ce qu'ils connaissaient et ce qu'ils avaient vu. Entre les ans 103 et 109, quand le Monument d'Adamclissi fut bâti², il devait exister, dans la contrée, de nombreux témoins oculaires des actions figurés, lesquelles s'étaient passées seulement quelques années auparavant. C'est alors que la ville voisine de *Tropaeum Traiani*, qui porte le nom de ce monument, fut fondée avec des vétérans de Trajan³. Il n'est pas exclu, d'ailleurs, que même les masses d'esclaves employés à la construction du Trophée et de la ville fussent formées en premier lieu des captifs barbares pris à l'occasion de la bataille commémorée.

Partant de ces considérations, on est en droit de voir dans les reliefs d'Adamclissi des documents de la campagne de Trajan en Mésie Inférieure bien plus fidèles, pour les aspects particuliers, que les scènes de la Colonne de Rome. Mais, en ce cas, il est utile de retenir la proportion impressionnante des types germaniques et germanisants sur les sculptures du Trophée⁴, ainsi que leur rôle préminent dans

¹ T. Antonescu, *op. cit.*, p. 209—222; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 155.

² L'inscription du Trophée date de l'an 109 (CIL III 12467). D'autre part, la construction de ce monument n'a pu commencer qu'après la paix de 102.

³ La plus ancienne inscription de cette ville est une dédicace faite à Trajan par les habitants locaux, *Traianenses Tropaeenses*, en 115—116 (CIL III 12470). Mais sa construction dut commencer en même temps que celle du Monument voisin, c'est-à-dire peu après la victoire locale de l'an 102. T. Antonescu, *op. cit.*, p. 211—212, a tort de croire qu'Ammien Marcellin et Jordanès, dans leurs notices concernant la fondation de Nicopolis ad Istrum par Trajan, auraient fait une confusion avec la ville de Tropaeum Traiani. Les deux villes ont été également bâties par Trajan, pour commémorer deux batailles différentes de la même campagne mésienne de 101—102. Comme la grande bataille d'Adamclissi fut la dernière de cette campagne, il s'ensuit que la ville qu'on voit en voie de construction, sur la Colonne, dans une scène immédiatement précédente (Cichorius, *op. cit.*, pl. XXX, scène 39), ne peut pas être celle de Tropaeum Traiani, comme le soutient T. Antonescu, mais bien Nicopolis ad Istrum, la seule qu'on eût pu construire avant la fin de la campagne.

⁴ Tenant compte seulement des reliefs suffisamment clairs, nous y constatons 43 figures germaniques ou germanisantes pour 21 figures manifestement daces. Parmi les 43 individus vêtus à la germane, c'est-à-dire au torse nu et à pénule, nous discernons 31 Germains proprement dits, caractérisés par le *nodus*, tandis que les autres 12 portent la calotte dace et combattent au sabre recourbé. Parmi les 21 Daces complètement habillés, il y a 15 pilléates et 6 comates. Quant aux Sarmates portant le kaftan, ils sont en nombre de quatre.

les épisodes représentés, ce qui impose la conclusion que l'élément dirigeant de la coalition barbare qui livra la bataille d'Adamclissi fut d'origine germanique.

Qui étaient-ils, ces Germains? On les identifie couramment avec les Bastarnes. Cette identification est entrée dans la tradition comme un fait bien établi, que personne n'a cru nécessaire de mettre en doute¹. Cependant elle ne repose sur aucun témoignage des textes. Les sources ne font pas la moindre mention des Bastarnes par rapport aux guerres daciques. On ignore complètement leur attitude pendant ces guerres. On ne connaît pas non plus leur aspect physique, ni leur costume, pour les comparer effectivement avec le type d'Adamclissi au torse nu, à pénule et à *nodus*. Pis encore, le premier essai d'identifier ce type avec les Bastarnes a été fait seulement pour les besoins d'une théorie dont l'inanité a été depuis longtemps et généralement reconnue. Il s'agit de la fameuse thèse de A. Furtwängler que le Trophée d'Adamclissi aurait été érigé à l'époque d'Auguste pour glorifier la victoire de M. Licinius Crassus contre les Bastarnes et les Gètes en 29—28 av. n. ère et que Trajan y aurait ajouté son inscription seulement par abus². La théorie, évidemment fautive, a disparu de la circulation, car personne n'a plus essayé de la faire ressusciter, mais l'identification avec les Bastarnes est obstinément restée, bien que les raisons qui la rendaient plausible dans le cadre augustéen de la thèse de Furtwängler n'eussent plus de validité pour l'époque de Trajan, quand les Bastarnes étaient loin du rôle remarquable qu'ils avaient joué cent trente ans plus tôt.

Si cette vaine conjecture a si longtemps survécu à l'effondrement de son point de départ, c'est parce que, par l'effet d'une méprise, on n'a rien vu de mieux pour la remplacer. Puisque la coalition barbare qui envahit la Mésie Inférieure pendant la première guerre dacique de Trajan dut se former à l'est de la Dacie, au voisinage des Sarmates, on a considéré que les seuls Germains, qui, dans ces parages-là, se trouvaient en même temps en contact avec les Daces et avec les Sarmates, étaient les Bastarnes³. Or ce raisonnement n'est pas du tout impeccable. Son défaut essentiel est de négliger complètement les Bures, qui étaient aussi des Germains, voire plus authentiques que les Bastarnes⁴ et qui, habitant au nord de la Dacie, avaient un contact encore plus étroit avec les populations daces locales, sans leur manquer ni la facilité de communiquer avec les tribus daces de la Moldavie et avec le monde sarmate, par les cols des Carpates dont disposait l'union des tribus hétérogènes qu'ils dirigeaient. C'est par ces cols, du côté de la Galicie, de la Bucovine et de la Moldavie, qu'ils avaient accès aux mêmes voies vers la Mésie Inférieure que les Bastarnes avaient jadis utilisées dans leurs incursions balkaniques et que les Costoboces suivront lors de leur incursion à l'époque de Marc Aurèle. On a tort de consi-

¹ Si ce n'est lorsqu'on nie d'emblée leur caractère germanique, comme c'est le cas de F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 631—648, qui, contre toute évidence, les englobe pêle-mêle parmi les Daces.

² A. Furtwängler, *Intermezzi: Kunstgeschichtliche Studien*, Leipzig—Berlin, 1896, p. 62—77; idem, *Das Tropaion von Adamklissi*, München, 1903, pp. 465, 481 et suiv.

³ E. Petersen, *Mitteil. d. deutsch. archaeol. Inst. Roemische Abteilung*, XI, 1896, pp. 302—303, 315. V. Pärvan, *Gelica*, p. 122—123. Jusqu'à un certain moment, nous avons suivi aussi ce point de vue (par ex. dans *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 148 et suiv.), mais nous avons fini par l'abandonner lorsque nous avons entrevu la possibilité de lui préférer une identification mieux fondée (cf. Dacia, N.S., IV, 1960, p. 330, note 102; V, 1961, p. 371, note 24).

⁴ Sur le caractère mélangé des Bastarnes, malgré leur fond incontestablement germanique, voir Strabon, VII, 3, 15 et 17 (305—306); Tacite, *Germ.*, 46. Cf. notre ouvrage *Le problème des Bastarnes à la lumière des découvertes archéologiques en Moldavie*, dans le vol. *Novvelles études d'histoire présentées au Xe Congrès des Sciences historiques, Rome 1955*, Bucarest, 1955, p. 110—113.

dérer les Carpates orientales comme un obstacle infranchissable. Pour les habitants de ces montagnes, maîtres de leurs passages, cet obstacle n'existe pas. C'est par là, par exemple, que les Roumains du Maramureş descendirent, au XIVe siècle, pour fonder la principauté de Moldavie.

À la différence des Bastarnes, qui ne sont point mentionnés dans les sources par rapport aux guerres de Trajan, les Bures représentent précisément l'élément germanique que Dion Cassius, confirmé par la Colonne Trajane, met en tête de son récit comme le principal allié de Décébale. Comme il résulte de l'enchaînement logique des faits, ce sont ces Bures qui menèrent la diversion mésienne, dont l'épisode le plus dramatique fut la bataille d'Adamclissi. Ce sont donc eux les Germains reproduits, dans une proportion si importante et avec un rôle si éminent, sur les reliefs du Trophée commémorant cette bataille.

Une coïncidence particulière vient à l'appui de cette conclusion. Il s'agit du *nodus*, le trait spécifique des Germains figurés à Adamclissi, qu'on retrouve mentionné par Tacite, dans le chap. 38 de la *Germania*, comme une caractéristique par excellence des Suèves¹. Or, comme nous l'avons déjà signalé, le même auteur, dans le même ouvrage, tient à définir les Bures comme une population d'origine précisément suève.

Cette concordance constitue aussi une excellente preuve de la supériorité des sculptures d'Adamclissi sur la Colonne Trajane sous le rapport de leur valeur documentaire. Mais elle n'en est pas la seule. Nous avons déjà remarqué que les Daces d'Adamclissi, qu'ils soient figurés demi-nus ou complètement habillés, emploient un long sabre recourbé qu'ils tiennent à deux mains (fig. 5 et 8) et que sur la Colonne Trajane ce type d'arme fait complètement défaut, étant partout remplacé par une variante de dimensions plus réduites, maniée à l'aide d'une seule main. En réalité, les deux sortes de sabres recourbés ont existé également chez les Daces. Le type grand, en forme de faux, est attesté par un exemplaire de 0,90 m de longueur, trouvé à Rupea (Cohalm), dans le sud-est de la Transylvanie, et conservé au Musée Brukenthal de Sibiu (fig. 10)². On pourrait, éventuellement, y rattacher un sabre provenant de Káloz (comitat de Fejér) en Pannonie, près de Székesfehervár (Stuhlweissenburg), où il fut découvert fortuitement dans une tombe censée du IIe s. de n. ère, mais ses dimensions, diminuées de moitié (0,55 m de longueur)³,

¹ *Insigne gentis obliquare crinem nodoque substringere: sic Sueui a ceteris Germanis, sic Sueuorum ingenii a seruis separantur.* Tacite ajoute que d'autres tribus aussi ont emprunté aux Suèves cette particularité, mais avec un usage rare et seulement pour les jeunes hommes (*in aliis gentibus, seu cognatione aliqua Sueuorum, seu, quod saepe accidit, imitatione, rarum et intra suuentae spatium*). Cette assertion suffit à F. B. Florescu, *op. cit.*, p. 641 et suiv., pour en faire un argument essentiel de sa thèse que le *nodus* ne serait pas spécifique aux Germains et qu'il pouvait appartenir aussi bien à n'importe quelle autre population européenne, y compris les Daces. Or il est évident que la phrase citée ne justifie pas une telle interprétation, car elle ne se réfère qu'à des tribus germaniques, les seules dont l'ouvrage de Tacite s'occupe. D'autre part, l'auteur de la récente monographie sur le Monument d'Adamclissi (dans laquelle les contributions positives font bon ménage avec les commentaires erronés et même avec des bévues élémentaires) ne se soucie pas de la portée des nombreux textes littéraires et reproductions sculpturales, qu'il présente pourtant et qui prouvent, sans exception, que le *nodus* caractérisait seulement les Germains.

² V. Pârvan, *op. cit.*, p. 507 et fig. 342.

³ I. Bóna, dans *Acta Archaeologica*, Budapest, VI, 1955, 1—4, p. 71—77, pl. XVII, 34; XVIII, 4; XX, 2. La présence de cet exemplaire au centre de la Pannonie s'expliquerait, selon l'auteur, par une incursion des Daces septentrionaux.

le rapprochent aussi bien du second type, dont la longueur normale varie autour de 0,30—0,40 m, comme on le voit par deux exemplaires¹ trouvés vers le sud-ouest de la Transylvanie². Le sabre long doit représenter une variante régionale, adoptée seulement par les tribus du nord et de l'est de la Dacie. Comme dimensions et mode d'emploi, cette variante accuse, sans doute, une influence sarmate, vu son analogie avec ces *gladii quos praelongos utraque manu regunt*, que Tacite, dans ses *Histoires* (I, 79), atteste pour les cataphractaires roxolans, sans préciser cependant s'il s'agit, là aussi, de lames recourbées³.

L'absence du sabre long sur la Colonne est un exemple caractéristique de ces omissions qui nous imposent l'obligation d'envisager avec circonspection les détails ethnographiques reproduits sur ce monument de Rome. Les artistes qui y ont travaillé n'ont fait, à cet égard, que généraliser des particularités enregistrées dans une seule région, notamment dans les environs de Sarmizégetuse, où, pendant les deux guerres de Trajan, les forces romaines, avec tout leur état major, firent un séjour plus long. Il ne faut donc pas s'étonner si la campagne de Trajan en Mésie fut transcrite d'une façon si inégale sur la Colonne: l'artiste en connaissait exactement les faits essentiels, avec l'intensité de leur développement, car il les lisait dans les relations officielles, mais pour s'en imaginer les détails il ne disposait que des modèles unilatéraux ou tout à fait inadéquats, qu'on lui avait procuré de la Dacie du sud-ouest. En dépit de leur art puéril, les pauvres tailleurs de pierre d'Adamelissi étaient, sans doute, bien mieux pourvoyés pour cette besogne, car ils savaient du moins qu'à la

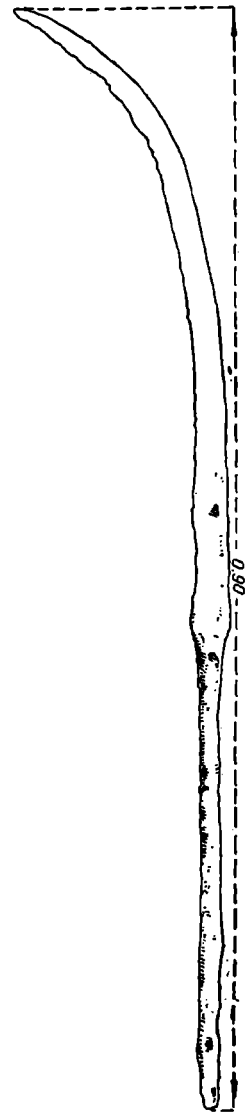

Fig. 10. — Rupea (Cohalm), Transylvanie. Sabre dace recourbé, en fer, destiné à être manié à deux mains. D'après V. Pârvan, *Getica*, fig. 342.

¹ Le premier fut découvert à Grădiștea Muncelului (Sarmizégetuse): SCIV, IV, 1953, 1—2, p. 169, fig. 22. Le second, à Silvișas: M. Roska, dans *Praehist. Zeitschr.*, XVI, 1925, p. 210—213, fig. 1, 5; idem, *Arhivele Olteniei, Craiova*, V, 1926, p. 50 et suiv.; idem, *Erdély régészeti Repertórium*, I, *Óskor*, Kolozsvár (Cluj), 1942, p. 210, n° 33, fig. 249, 5; cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 779 et pl. XXVI, 1.

² On a trouvé de nombreux coutelas, datant des VIe—IVe s. av. n. ère, aussi en Olténie, aux approches du Danube (D. Berciu, *Arheologia preistorică a Olteniei*, Craiova, 1939, p. 211—218; fig. 257, 6 et 9; 259, 2—6; D. Berciu — E. Comșa, dans *Materiala și cercetări arheologice*, II, 1956, p. 324—454, *passim*), mais, bien plus anciennes que les sabres daces, ces armes relèvent des types, un peu différents, des *sicae* illyriennes, dont l'aire de diffusion couvre surtout la moitié occidentale de la Péninsule Balkanique (cf. notre ouvrage *L'âge du fer dans les régions thraces de la Péninsule Balcanique*, Paris, 1930, pp. 40—41, 129).

³ Cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 506.

bataille qu'ils tenaient à figurer avaient participé des populations diverses et que les Daces qui y avaient combattu, associés à des Bures germaniques et à des Sarmates, provenaient d'une toute autre région que les Daces de Sarmizégétuse, dont ils différaient par des particularités de costume et d'armement ¹.

C'est de la même façon que nous venons d'expliquer, ci-dessus, l'absence du type germanique à *nodus* dans les rangs des Daces représentés sur la Colonne Trajane par rapport à la campagne bas-danubienne, contrastant avec sa grande fréquence parmi les ennemis des Romains, sur les reliefs d'Adamclissi. On remarque la même absence dans toutes les scènes de batailles représentées sur la Colonne, y compris celles qui furent livrées en Dacie. Les Germains n'y combattent que dans la situation d'auxiliaires romains.

Par exception il y a, toutefois, sur ce monument de Rome, deux épisodes où, en dehors des scènes de combat, on voit des Germains, tout à fait semblables à ceux d'Adamclissi, figurant du côté des Daces. C'est d'abord le cas de la scène 27 de la planche XXI de Cichorius, où, après la bataille de Tapae et avant la campagne de Mésie, donc pendant la marche de Trajan vers Sarmizégétuse, l'empereur reçoit une ambassade symbolisée par des Daces comates à pied et à cheval, précédés par deux fantassins germaniques à torse nu, à pénule et à cheveux ramassés en un *nodus* (fig. 11). Un des Germains porte un bouclier, mais dans l'autre main il ne tient aucune arme. Quant à l'autre Germain et aux cavaliers daces, ils sont tout à fait désarmés. Leur attitude et surtout celle des Daces est très fière; ils n'ont point l'air de se soumettre, mais de négocier sur le pied d'égalité. On a vu dans les deux Germains des auxiliaires de l'armée romaine escortant les envoyés des Daces ². Mais l'absence de leurs armes, ainsi que leur position au premier rang devant l'empereur, auquel ils adressent la parole, s'opposent à une telle interprétation. Ils font évidemment partie de cette nouvelle ambassade, dont on ne trouve pas de trace dans le texte de Dion Cassius comprimé par Xiphilin, mais qui fut, à notre avis, envoyée par les Bures et leurs alliés pour avertir Trajan qu'il est encore temps de faire la paix avec Décébale, avant qu'ils ne se vissent obligés de prêter un secours effectif à celui-ci. Les deux Germains doivent être les représentants de ces Bures. Quant aux Daces, ils ne sont pas des locaux. Le fait même que parmi eux il y a des cavaliers dénote l'intention de l'artiste de les présenter comme un élément nouveau, étranger à l'armée locale de Décébale, laquelle apparaît toujours formée seulement d'infanterie ³. Cette intention devient encore plus précise si l'on rapproche cet épisode de celui qui suit peu après, dans la scène 31 de la planche XXIII,

¹ Il est utile de remarquer que les plus plausibles des analogies que F.B. Florescu (*op. cit.*, p. 569—624) établit, avec sa compétence d'ethnographe, entre les costumes reproduits sur les reliefs d'Adamclissi et ceux des paysans roumains actuels, se rapportent d'une façon spéciale aux régions septentrionales de la Transylvanie et de la Moldavie. C'est le cas des braies à fronces (p. 584—589), du kaftan (p. 590—592) — que, malgré les contestations injustifiées de l'auteur, il faut considérer d'origine iranienne —, de certaines particularités des sandales rustiques, en roumain *opinca* (p. 599), de la chemise féminine à encolure froncée (p. 604), de l'emballotement des nourrissons (p. 613—614). Il semble que l'auteur ne s'en doute pas, car il tend à nier précisément le corollaire de ces analogies, à savoir l'origine éminemment nord-carpatique et mélangée des barbares figurés à Adamclissi.

² C. Cichorius, *op. cit.*, II, p. 137. *Contra*: E. Petersen, *loc. cit.*, p. 303, note 2.

³ À l'exception des scènes 143—144 de la planche CV de Cichorius, *op. cit.*, où il ne s'agit cependant pas d'une véritable cavalerie dace, mais de la fuite de Décébale et de ses principaux compagnons, qui, montés à cheval, cherchent à échapper à la poursuite des cavaliers romains.

où l'on voit une masse de cavaliers daces franchissant le Danube pour attaquer les garnisons romaines de la Mésie Inférieure. C'est l'épisode avec lequel commence la campagne du Bas-Danube. Par conséquent, la scène concernant l'ambassade des Bures et de la tribu des cavaliers daces — qui provenaient probablement de la Moldavie du nord —, représente, de fait, un prélude de ce grand coup de surprise que Trajan reçut pendant sa première guerre dacique. L'ambassade, dont les propos furent naturellement repoussés, ne fut qu'une feinte destinée à dissimuler la soudaineté et la direction de ce coup.

L'autre épisode où des Germains font leur apparition à côté des Daces se retrouve dans la scène 100 de la planche LXXIII de Cichorius, se rapportant au commencement de la seconde guerre, quand Trajan se trouvait à Drobeta, près du fameux pont sur le Danube, qu'il venait d'inaugurer. La scène (fig. 12) représente des délégués des populations voisines des Daces de Décébale, qui sont venus saluer l'empereur romain, en manifestant ainsi la dissolution de leur alliance avec Décébale. A la tête de ce groupe de barbares, de différents types et costumes, se trouvent deux individus auxquels l'artiste a accordé une attention toute spéciale, car ils sont les seuls représentés en action de converser directement avec l'empereur. C'est d'abord un Germain et, immédiatement après lui, un piléate dace. Ils s'adressent à Trajan à titre d'égalité, dans une attitude digne, debout, la tête portée haut, exprimant leurs intentions amicales par des gestes mesurés. L'empereur, tenant un rouleau dans sa main gauche, peut-être le texte du pacte d'amitié, les accueille avec un geste d'acquiescement fait de la main droite. Le Germain, principal personnage de la députation à ce qu'il paraît, est reproduit avec tous les traits caractérisant les guerriers germaniques d'Adamclissi: torse nu, pénule attachée autour du cou, cheveux noués sur la tempe. Tout près de lui, au deuxième plan, il y a un autre Germain, au même costume, moins le *nodus*. Quant au piléate, il est habillé du costume dace commun, caractérisé par la chemise fendue sur les flancs et par le *sagum*, mais son couvre-chef présente la forme d'un fez conique rigide, probablement en feutre, tout à fait différent du bonnet mou et pointu des Daces de Décébale. Derrière lui, se voit un type germanisant, qui ne semble pas participer directement aux négociations, car son regard est porté ailleurs. Sa tête est abîmée, mais ce qui reste de son contour semble se rapporter à un comate dace¹; au reste il présente le costume germanique, avec le torse nu et la pénule.

Dans ces costumes variés, il est impossible de ne pas reconnaître les types principaux rencontrés sur les reliefs d'Adamclissi, c'est-à-dire un type germanique, un autre dace et un troisième à caractères mixtes (fig. 8). Ce n'est que la forme de la coiffure du piléate qui diffère, car le fez des Daces d'Adamclissi présente exclusivement la forme de calotte hémisphérique (fig. 5 et 7—8). Mais c'est un détail peu

¹ Dans la série des gravures faites d'après la Colonne Trajane par P. Santi Bartoli en 1667 et rééditées par E. Dzur, *Die Traianssäule*, La Haye, 1941, pl. 169, tableau 75, la tête de cet individu apparaît complète et surmontée d'un fez tronconique à l'instar du piléate dace qui le précède. On serait enclin à croire que, à cette époque-là, la tête n'était pas encore cassée, s'il n'y avait pas d'autres dessins, antérieurs, comme celui de la Galerie des Peintures de Modène, du début du XVIe s., où la même tête est représentée d'une autre manière et sans coiffure (M. Macrea, *Ephemeris Dacoromana*, VII, 1937, p. 77—116 et fig. 12). Il s'agit, par conséquent, de reconstitutions différentes dues également à l'imagination des copistes en question. En réalité, l'avarie du marbre, en ce point-là, remonte à une époque bien reculée.

important¹ du moment qu'il s'agit de la même rigidité, contrastant avec la mollesse du bonnet pointu des piléates de Décébale. Toujours est-il qu'on a affaire à d'autres Daces que ceux-ci et qu'ils font leur apparition constamment en association avec des Germains.

Le quatrième type d'Adamclissi, c'est-à-dire celui des Sarmates au kaftan (fig. 9), est absent du groupe des ambassades figurées sur la Colonne, sauf à l'identifier avec celui des deux individus qui, situés derrière le comate à costume germanique, sont représentés têtes nues et portant d'étranges robes, longues jusqu'aux chevilles². Bien sûr, ce n'est pas le vêtement iranien d'Adamclissi à longue coupure longitudinale en face, mais, comme nous l'avons déjà dit, il ne faut pas trop demander aux sculpteurs de la Colonne en fait d'exactitude des détails. Un troisième individu de ce groupe, figuré au second plan, porte une calotte hémisphérique, comme celle d'Adamclissi.

Derrière les personnages enrobés, il y a deux cavaliers piléates qui terminent la file des délégués du premier plan de la scène. Ils portent le costume dace complet, la tête couverte d'un fez tronconique. Représentés à pied, tenant la bride de leurs chevaux, ils sont armés, à la différence des autres délégués. L'un laisse voir sur son flanc une épée engagée, l'autre appuie sa main gauche sur un carquois. Dans la file du second plan, on ne discerne que la moitié supérieure de plusieurs individus appartenant surtout aux types dace et germanique³.

En général, la scène comprend les représentants de toutes les populations que nous avons vu coalisées, pendant la première guerre, en faveur de Décébale. Nous y retrouvons toutes les catégories des guerriers barbares figurés sur les reliefs d'Adamclissi, ainsi que les cavaliers daces que le relief de la Colonne nous a montré passant le Danube et attaquant les forteresses romaines, au début de la campagne mésienne. Ce n'est que les cataphractaires sarmates qui y manquent, ce qui est bien explicable, vu qu'en cette occurrence paisible, leur armure spécifique n'était nullement indiquée. Ils y étaient suffisamment représentés par leurs délégués « en civil », portant de longs vêtements.

Il est utile de retenir que dans la scène des ambassades la place principale est tenue par les Germains, de même que dans la scène antérieure des envoyés des Bures et des cavaliers daces essayant de traiter avec Trajan avant le déclenchement de la diversion de Mésie et de même que dans les scènes de combats reproduites sur les reliefs d'Adamclissi. Ils apparaissent partout comme les dirigeants de la coalition. Ces Germains n'étaient que ces Bures qui avaient expédié à Trajan le message écrit sur un champignon lors du commencement de la première guerre. Leurs compagnons: Daces septentrionaux, Daces de Moldavie, Sarmates roxolans, ne sont que les ἄλλοι τε τῶν συμμάχων, auxquels ce message faisait allusion. Aussi, sur la Colonne, entre tous les épisodes que nous avons mentionnés, y-a-t-il une liaison logique que l'inconséquence des artistes à reproduire leurs détails n'a pas réussi à obscurcir.

¹ Les artistes du Trophée ont simplifié les lignes d'une coiffure qui, à la suite d'un usage prolongé, avait pris, probablement, une forme quasi-hémisphérique.

² Ces types ont été déjà identifiés avec ceux des Sarmates. Cf. C. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 150; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 120 et 122.

³ C. Cichorius, *op. cit.*, III, p. 149, croit que les deux personnages du second plan portant une bandelette autour de la tête sont des Grecs du Pont Gauche ou bien des Bosphorans.

La scène des ambassades barbares, fermant la série de ces épisodes, symbolise un grand succès politique de Trajan. La coalition des Bures et des « autres alliés », laquelle, pendant la première guerre, avait failli compromettre toute son entreprise, se trouvait maintenant de son côté ou du moins neutralisée. Ce renversement d'attitude à l'égard de Décébale n'eut lieu qu'après l'échec du coup de surprise par lequel celui-ci, essayant à forcer les dures conséquences de sa défaite de 102, avait désespérément provoqué la seconde guerre. La scène des ambassades, sur la Colonne, est précédée d'une série d'épisodes représentant l'offensive dace contre les garnisons romaines, suivie de son insuccès et de la réaction des Romains¹. Persuadés désormais de la chute inévitable du roi dace et, déjà éprouvés par leurs propres revers de la première guerre, il ne restait aux Bures et aux « autres alliés » que de s'adapter aux circonstances et de reconnaître la suprématie de l'empire romain au dernier moment opportun.

Devant la prééminence que les reliefs d'Adamclissi, en concordance avec les scènes les plus significatives de la Colonne Trajane, attestent par rapport à un élément germanique au sein de la coalition barbare qui déclencha la diversion de Mésie Inférieure en 101—102, il semble curieux que les sources littéraires faisant mention de cette campagne bas-danubienne ne contiennent aucune allusion, non seulement à la priorité des Germains, mais pas même à leur simple participation à cet événement. Cependant la contradiction entre les deux espèces de sources n'est qu'apparente. Nous en trouvons l'explication dans le caractère laconique et indirect des renseignements littéraires respectifs, qui, datant sans exception d'une basse époque, n'ont fait que transmettre, incidemment et avec une concision extrême, l'écho d'une tradition vieille déjà depuis plusieurs siècles.

C'est ainsi qu'Ammien Marcellin, narrant l'invasion de la Mésie et de la Thrace par les Goths de son temps, c'est-à-dire sous l'empereur Valens et ayant l'occasion de mentionner la ville de Nicopolis ad Istrum, croit de son devoir d'en expliquer le nom, très vaguement, par une brève allusion à la victoire de Trajan « sur les Daces »². C'est toujours par rapport à l'origine de cette ville que Jordanès, auteur du VIe s., racontant l'invasion gothique du temps de Decius, fait une mention, un peu plus précise, d'une victoire de Trajan « sur les Sarmates »³. Dans un passage très succinct de la célèbre Chronique d'Eusèbe, on lit que Trajan triompha « des Daces et des Scythes »⁴. La même assertion se retrouve dans la Chronique d'Hiéronyme avec le renseignement supplémentaire, s'accordant avec les données de la Colonne Trajane, que l'événement eut lieu en l'an 102⁵. Faisant mention toujours de la victoire de Trajan « sur les Daces et les Scythes », Cassiodore la rapporte à l'an 105, date qui ne correspondrait qu'à l'épisode des ambassades de la Colonne Trajane, quand les populations qui avaient participé naguère

¹ C. Cichorius, *op. cit.*, planches LXVIII—LXX.

² Ammien Marcellin, XXXI, 5, 15: *Nicopolis quam indicium uictoriae contra Dacos Traianus condidit imperator.*

³ Jordanès, *Get.*, 18: (*Cniua*) *Nicopolim accedit quae iuxta Istrum fluiuium est constituta notissima, quam deuictis Sarmatis Traianus et fabricauit et appellauit uictoriae ciuitatem.*

⁴ Eusèbe, dans P. Migne, *P.G.*, XIX, p. 551: *Τραιανός Δάκας καὶ Σκύθας ὑπέταξε καὶ ἐθροιάμψουσεν.*

⁵ Hiéronyme (S. Jérôme), chez R. Helm, *Eusebius Werke*, VII, Berlin, 1956, p. 194, à la IVe année du règne de Trajan (102 de n. ère): *Traianus de Dacis et Scythis triumphauit.*

à la campagne de Mésie, finirent par entrer dans le système politique de l'empire romain¹. Il faut ajouter l'assertion de Georges le Syncelle, selon qui Trajan soumit les Daces et les Scythes².

Plus compliquée et plus énigmatique est une information d'Aurelius Victor, du IVe s., que l'empereur Trajan aurait soumis, outre « les Daces piléates » avec leur roi Décébale, aussi des « Saces » avec leur chef « Sardonius »³: *domitis in provinciam Dacorum pileatis Sacisque nationibus, Decibalo rege ac Sardonio*. Ce passage est très controversé⁴. L'interprétation la plus probable doit être celle qui considère les noms *Saci* et *Sardonius* comme résultant de certaines coruptèles dans les manuscrits. Le nom *Saci* ne représente, d'ailleurs, qu'une émendation moderne de la forme *satisque*, la seule qui figure dans les manuscrits et qui pourrait aussi bien, voire mieux, représenter le reste d'un mot commun mutilé: *Dacorum pileatis [com]atisque nationibus*⁵. Quant au nom *Sardonius*, qui dans les manuscrits apparaît sous une forme bizarre, à l'accusatif pluriel: *Sardomios*, à une place réclamant toutefois l'ablatif, il est aussi très suspect. On pourrait y voir, avec beaucoup de chances, une corruption du nom des Sarmates (*Decibalo rege ac Sarmatis*), par analogie avec les exemples des autres auteurs que nous venons de citer⁶.

L'apparition si persévérante du nom des Sarmates chez ces auteurs, ainsi que son alternance avec celui des « Scythes », nous offrent la possibilité d'expliquer l'omission des Germains dans leurs très brèves informations. La source dont tous ces auteurs se sont inspirés ne donnait pas des précisions ethniques pour les alliés de Décébale qui avaient attaqué la Mésie Inférieure, mais seulement une indication très générale sur leur provenance, exprimée par un nom collectif, à acception géographique. A l'époque de Trajan on était habitué depuis déjà un siècle à confondre les vastes régions transcarpatiques, aussi bien vers le nord que vers l'est, avec le domaine des Sarmates. Parlant des populations du côté de la Vistule, comme les Bastarnes, les Vénèdes et les Fennes, Tacite incline à les englober parmi les Sarmates à cause de leurs relations fréquentes avec ceux-ci, bien qu'il leur reconnait en réalité, d'autres origines⁷. D'autre part, Ptolémée, en décrivant la Sarmatie⁸, comme une grande division de l'Europe, y inclut tous les territoires situés à l'est de la Germanie, entre la Mer Baltique et les Carpates septentrionales. Même ces montagnes chez lui s'appellent « sarmatiques » (Σαρματικά ὄρη). Il était très naturel, surtout quand le besoin de concision l'exigeait, de désigner une coalition des populations hétérogènes de ces contrées par le nom tout court de « Sar-

¹ Cassiodore, *Chron.*, chez P. Migne, *P.L.*, LXIX, p. 1231: *His consulibus (Candido et Quadrato) Traianus de Dacis et Scythis triumphavit.*

² Georges le Syncelle, I, p. 655, 14 et suiv.

³ Aurelius Victor, *De Caesaribus*, XIII.

⁴ Cf. Tocilescu — Benndorf — Niemann, *op. cit.*, p. 125, note 1; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 119; N. Iorga, *op. cit.*, I, 2, p. 163; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 137.

⁵ N. Iorga, *loc. cit.*; idem, *Explicafia Monumentului de la Adamclisi*, Bucarest, 1936 (Académie Roumaine: Memoriile secțiunii istorice, ser. III, tom. XVII), p. 208, note. 6.

⁶ Gr. Tocilescu — Benndorf — Niemann, *loc. cit.*

⁷ *Germ.*, 46.

⁸ *Geogr.*, III, 5.

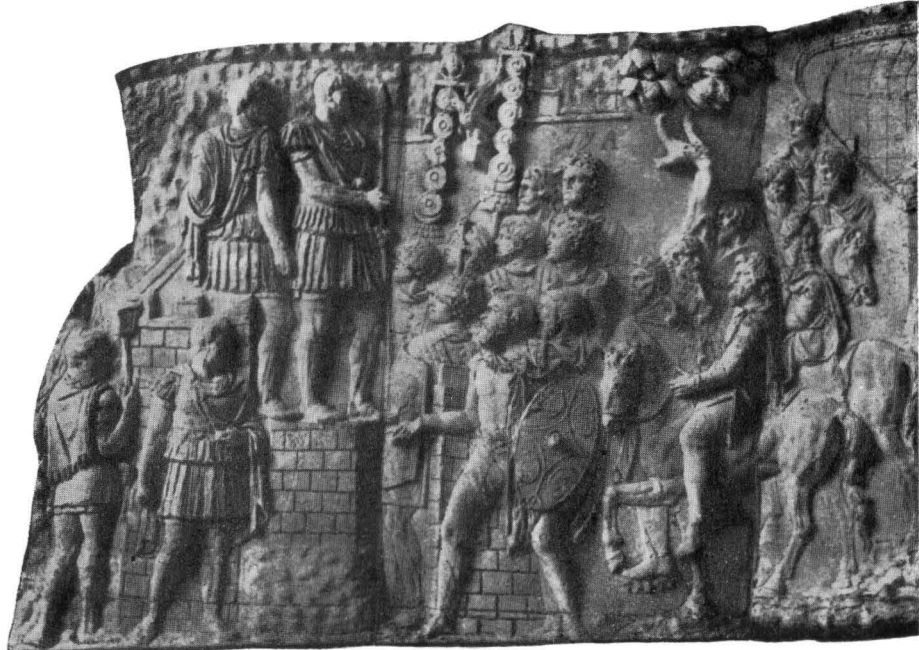

Fig. 11. — Colonne Trajane. Ambassade des alliés de Décébale reçue par Trajan pendant la première guerre dacique, en 101, à la veille de la campagne de Mésie Inférieure. D'après Cichorius, *op. cit.*, pl. XXI.

Fig. 12. — Colonne Trajane. Ambassade des anciens alliés de Décébale, présentant leur soumission à Trajan, en 105, lors de la seconde guerre dacique. D'après Cichorius, *op. cit.*, pl. LXXIII.

mates »¹. Dans le cas des associés de Décébale, ce n'est donc pas que les Roxolans qu'il faut entendre sous ce nom, mais aussi les Bures et les diverses tribus daciques du nord de la Dacie et de la Moldavie qui avaient agi dans le cadre d'une opération commune. Quant au nom de « Scythes », qu'Eusèbe, Hiéronyme, Cassiodore ont substitué à celui de « Sarmates », par rapport aux alliés de Décébale, son acception géographique est encore plus nette, car, à l'époque de Trajan et à plus forte raison à l'époque tardive des auteurs respectifs, les Scythes, comme élément ethnique proprement dit, ne représentaient plus qu'un vieux souvenir.

¹ C'est sous ce nom que l'invasion des Costoboces de 170 — 171 est désignée dans une inscription d'Eleusis (IG, II^a, 3411, v. 3: Σαυροματῶν ἔργον ἄθροισμον). Cf. I. I. Russu, *Dacia*, N. S., III, 1959, p. 350; J. et L. Robert, *REG*, LXXV, 1962, p. 151.

ENCORE SUR LES BUTS ET LA DATE DE COMPOSITION DE L'HISTOIRE AUGUSTE

PAR

TADEUSZ ZAWADZKI (Poznan)

La discussion autour de la collection de biographies impériales connue sous le nom de *Historia Augusta* a beaucoup contribué à notre connaissance de l'histoire du Bas-Empire, mais elle aura assez peu poussé à l'élucidation des problèmes posés dans le célèbre mémoire d'Hermann Dessau, paru il y a un peu plus de soixante-dix ans¹. A vrai dire, il n'y a qu'une seule constatation de Dessau et de ses partisans qui n'ait pas été contestée et à laquelle on ne saurait opposer des objections: celle qui forme le point de départ de la théorie qui prétend que l'*Histoire Auguste*, dans l'ensemble, n'est qu'une mystification littéraire, rédigée postérieurement aux règnes de Dioclétien et de Constantin, à qui elle est dédiée. Dessau et — après lui — Otto Seeck² et Henri Stern³ ont relevé dans les pages dédicatoires des incohérences et même des contradictions incompatibles avec les intentions proclamées par les auteurs et avec l'époque à laquelle ils prétendent appartenir. Cette incompatibilité ne peut s'expliquer sinon par l'intention délibérée de duper le lecteur, de lui donner de fausses idées sur la personne de l'auteur et sur les circonstances de la rédaction de l'œuvre⁴. C'est là ce que, dès l'abord, on a appelé la « Fälschung », le faux.

Rendre sensible la mystification, c'est, bien entendu, offrir des points d'appui à la critique de la valeur de l'*Histoire Auguste*. Cependant, ainsi que vient de le

¹ H. Dessau, *Über die Zeit und Persönlichkeit der Scriptores Historiae Augustae*, Hermes, XXIV, 1889, p. 337—392.

² O. Seeck, *Politische Tendenzgeschichte im 5. Jahrhundert*, Rheinisches Museum, N.F., LXVII, 1912, p. 591—608.

³ H. Stern, *Date et destinataire de l'Histoire Auguste*, Paris, 1953, p. 29—31.

⁴ Le grand mérite de H. Stern (*ouvr. cité*, pp. 10 sq. et 29 sq.) est de distinguer dans la théorie de Dessau deux séries d'arguments: ceux qui se rapportent à l'existence du faux, de la mystification, et ceux qui visent à en préciser la date. La plupart des chercheurs ayant pris attitude contre la théorie de Dessau n'ont pas fait cette distinction: ainsi A. Momigliano, dans son mémoire *An unsolved problem of historical forgery: The Scriptores Historiae Augustae*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XVII, 1954, p. 22—46.

faire observer une fois de plus D. M. Pippidi, il serait d'une mauvaise méthode que de partir de cette constatation pour arriver à la conclusion selon laquelle l'ensemble des données fournies par le texte incriminé serait à rejeter¹. En dépit du fait que le ou les rédacteurs du recueil ont soigneusement caché leur identité, en attribuant l'ouvrage à des individus qui n'ont apparemment jamais existé, il n'est pas douteux qu'ils ont eu à leur disposition des sources authentiques, ce qui signifie qu'une partie tout au moins des renseignements qu'ils nous fournissent peut correspondre à la réalité des faits. Cela n'empêche que les prétendus documents qu'ils invoquent à chaque instant soient faux, — en ce sens que forgés de toutes pièces, — cela n'empêche non plus que les données à partir desquelles ces faux ont été commis soient, elles, réelles, tout au moins en certains cas. Les éprouver, en les confrontant avec l'ensemble des informations fournies par les autres sources à notre disposition, c'est un devoir de la critique historique. Mais, j'ai hâte de le dire, ce n'est pas là mon intention dans ce travail, où je me propose de m'occuper non pas *des faux* contenus dans l'*Histoire Auguste*², mais du faux par excellence qu'est cet ouvrage tout entier. En contribuant, comme je l'espère, à élucider les raisons ayant poussé l'auteur ou les auteurs anonymes à avoir recours à une mystification, je pourrai peut-être projeter ne serait-ce qu'une faible lumière sur la date de la composition d'un texte qui a suscité tant de discussions.

Les considérations qui précèdent ont beau paraître évidentes, il n'en est pas moins vrai que, jusqu'à la parution du livre de Norman H. Baynes³, la plupart de ceux qui se sont intéressés au problème de l'*Histoire Auguste* ont borné leurs efforts à chercher dans ce texte des anachronismes prouvant une date de composition postérieure à Constantin le Grand. On s'est aussi adonné, avec ardeur, à la *Quellenforschung*, en essayant de montrer que notre ouvrage puisait directement à des sources provenant de l'époque postconstantinienne. Cependant, toute l'érudition et toute la sagacité dont on a fait preuve dans ces études n'ont pas abouti à des preuves irréfutables. Passant en revue les principaux arguments pour la datation tardive de l'*Historia Augusta*, Arnaldo Momigliano⁴ a montré qu'on n'a pas trouvé jusqu'ici un seul anachronisme indéniable et qu'à chaque proposition des partisans de la théorie du faux on peut opposer des objections essentielles. Les moins fondés et les plus faciles à contredire sont, selon Momigliano, les prétendus anachronismes que l'on a cherchés dans le domaine des institutions politiques, de l'économie, des idées religieuses et de la topographie de Rome⁵.

La *Quellenforschung* elle-aussi n'a pas réussi à identifier de façon sûre un seul ouvrage qui ait été directement utilisé par l'HA. Les ressemblances entre la *Vita Septimi Seueri* et le texte d'Aurelius Victor ne peuvent pas, aujourd'hui, être considérées comme une preuve que ce dernier a été utilisé comme source directe, ce qui était la base de la datation de Dessau et de beaucoup de ses partisans⁶.

¹ *Un nuovo prefetto del pretorio in un'iscrizione della Scizia Minore*, Dacia, N.S., II, 1958, p. 249—258.

² Sur ce genre de faux, voir en dernier lieu Ernst Hohl, *Über die Glaubwürdigkeit der Historia Augusta*, dans *Sitzungsberichte d. Deutschen Akad. d. Wissenschaften, Klasse für Gesellschaftswiss.*, 1953, Nr. 2.

³ N. H. Baynes, *The Historia Augusta: its Date and Purpose*, Oxford, 1926.

⁴ A. Momigliano, *ouvr. cité*.

⁵ A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 38.

⁶ Th. Mommsen, *Die Scriptores Historiae Augustae*, Hermes, XXV, 1890, p. 273 sq.; A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 31; H. Stern, *ouvr. cité*, p. 17—27.

Le problème des motifs du faux a été posé au début même de la grande discussion par Th. Mommsen, à qui le *cui bono* était loin d'apparaître évident¹. Ce problème présente d'ailleurs deux aspects: il convient de distinguer, d'une part, le but auquel le faux était destiné à servir et, d'autre part, les raisons pour lesquelles le rédacteur de l'ouvrage aurait inventé la date antérieure et les noms des six auteurs fictifs.

H. Dessau a essayé de répondre à Mommsen en indiquant comme motif du faux la crainte du rédacteur d'être démasqué en tant qu'auteur de plagiats et forger de documents². Cette explication a été très sérieusement discutée par A. Momigliano, qui, sans citer le nom de Dessau, la trouve « more reasonable » que les prétendus motifs religieux et politiques³, mais ne manque pas non plus d'invoquer plusieurs exemples de plagiateurs et d'imposteurs qui n'ont pas hésité à donner leurs propres noms à leurs « forgeries ». Aussi, la supposition de Dessau n'apparaît pas satisfaisante, d'autant plus qu'il ne s'est occupé que d'un seul aspect du problème des motifs du faux.

Comme je viens de l'écrire, un point de vue essentiellement nouveau a été apporté dans ce débat par Norman H. Baynes⁴. Ce savant a été le premier à découvrir dans l'HA une tendance politique, qui a pu être aussi la cause du faux, et il a initié par son livre une série assez longue d'études consacrées à préciser cette tendance. Le point de départ de la théorie de Baynes est fourni par les ressemblances qu'il a pu établir entre les activités attribuées par l'HA à Alexandre Sévère et les mesures prises par Julien l'Apostat afin de réformer et d'améliorer l'administration de l'empire. Ces ressemblances ne pouvaient pas, selon Baynes, se répéter plusieurs fois, sous différents empereurs: aussi la *Vita Alexandri Seueri* dans l'HA n'était-elle à ses yeux qu'un récit du règne de Julien. En glorifiant Alexandre Sévère, en l'exaltant comme l'idéal du bon prince, le rédacteur de l'HA aidait à sa manière la cause de Julien; l'ouvrage tout entier serait ainsi un produit de la propagande en faveur de cet empereur, dont les convictions religieuses étaient, suivant l'historien anglais, partagées par le rédacteur. Par ailleurs, Baynes considère l'HA comme une œuvre destinée à glorifier toute la dynastie constantinienne, et pour le prouver il soumet à une analyse subtile et minutieuse tous les passages où il croit découvrir des allusions à cette dynastie. Mais Baynes se sentait obligé d'avouer son embarras devant la simple question posée par Ch. Lécrivain⁵: « Pourquoi ce subterfuge du compilateur au lieu d'un panégyrique franc et sans danger? » En réponse, l'historien anglais

¹ Th. Mommsen, *ouvr. cité*, p. 229: «Aber die Biographie des Claudius mit ihren überschwänglichen Lobreden auf einen ephemeren und längst verstorbenen Herrscher mit der unverföhrten Erklärung, daß dies der Constantins wegen geschehen, mit ihrer feierlichen Hinweisung auf die Unvergänglichkeit der flavischen Dynastie trägt unverkennbar den Stempel des Officiosus; und die Hypothese, daß hier in mühsamer Fälschung der Preis einer zur Zeit der Abfassung ausgestorbenen Dynastie verkündet werde, wird einfach widerlegt für jeden Unbefangenen durch das *cui bono*, das bei litterarischen Produkten dieser Art nicht trügen kann. Sie ist gerade so wahrscheinlich wie es die Verherrlichung der Neapolitaner Bourbonen durch einen italienischen Loyalen sein würde».

² H. Dessau, *Über die Scriptorum Historiae Augustae*, Hermes, XXVII, 1892, p. 572—578; il avoue aussi p. 605: «freilich muß ich gestehen, daß ich nicht alles erklären kann».

³ A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 42.

⁴ N. H. Baynes, *ouvr. cité*.

⁵ Ch. Lécrivain, dans le compte rendu du livre de Baynes, *Revue Historique*, CLIV, 1927, p. 113.

ne savait que suggérer que les propagandistes de la cause païenne avaient leurs raisons pour procéder avec circonspection¹.

La question de la tendance politique, ainsi que la question des motifs personnels du faussaire ont fait également l'objet des profondes études de Werner Hartke². Ce savant suit l'opinion de Baynes quant au caractère encomiastique de l'HA, destinée à glorifier la maison constantinienne, mais il conçoit ce panégyrique d'une manière différente. A l'en croire, la tendance politique aurait été imprimée à l'HA par Nicomachus Flavianus, auteur d'une *Historia Romana* adressée à l'empereur Gratien, marié avec une fille de Constance II. Nicomachus aurait utilisé ce premier ouvrage pour rédiger dans un délai très court (septembre 394 — janvier 395) l'HA, qui était destinée à implorer la clémence de Théodose pour les sénateurs partisans d'Eugène. Plusieurs exemples de magnanimité, témoignée par divers empereurs aux rebelles issus des rangs du sénat, avaient, selon Hartke, pour but d'amener Théodose victorieux à faire usage lui-même de cette clémence. C'est ce qui aurait été le but immédiat et très concret de l'HA. En subsidiaire, Hartke tente aussi de découvrir les causes ayant déterminé l'auteur à ne pas avouer son nom: Nicomachus Flavianus avait été *praefectus Vrbi* sous l'usurpateur Eugène et, comme tel, il se sentait compromis devant Théodose³. Au demeurant, cette explication proposée par Hartke dans sa première étude sur l'HA n'a plus été reprise dans *Römische Kinderkaiser*.

L'idée de Hartke sur le caractère apologétique de l'HA a été reprise plus récemment par Henri Stern⁴, avec des conclusions chronologiques sensiblement différentes. Pour ce dernier le panégyrique en faveur de la famille constantinienne — inhérent aux pages de l'HA — est tellement accentué et visible qu'il serait inadmissible d'attribuer cet ouvrage à une époque postérieure à Julien l'Apostat. Néanmoins Stern n'est pas d'accord avec Baynes quant au caractère de la propagande poursuivie par l'HA; il montre aussi que le *terminus a quo*, l'année 360, admis en vertu des ressemblances entre la *vita Septimi Severi* et Aurelius Victor, ne saurait être pris en considération. En employant la méthode de Baynes et de Hartke, Stern cherche attentivement des rapprochements entre la situation politique sous

¹ N. H. Baynes, *The Historia Augusta: its Date and Purpose. A Reply to Criticism*, The Classical Quarterly, XX, 1928, p. 170: «A pertinent question to which I can give no adequate answer. I have already suggested that in Rome it may have been politic for the pagan propagandist to proceed with caution. The difficulty is not, of course, peculiar to my theory...»

² W. Hartke, *Geschichte und Politik im spätantiken Rom. Untersuchungen über die Scriptores Historiae Augustae*, Klio-Beiheft XLV, 1940; *Römische Kinderkaiser, eine Strukturanalyse römischen Denkens und Daseins*, Berlin, 1951.

³ W. Hartke, *Geschichte...*, p. 165: «Die bisher ganz ungelöste Frage, warum der Verfasser nicht frei und frank unter seinem Namen wie einst Symmachus einen panegyricus schreibt, würde sich so beantworten lassen. Der jüngere Nikomachus war — und das erschwerte seine Lage gegenüber der des Symmachus 388 — Beamte des Usurpators als *praefectus urbi*. Er hatte nichts zu hoffen und konnte als erklärter Hochverräter nicht erwarten, das Ohr des Kaisers zu finden. Er mußte vielmehr — mit Recht, wie die von uns oben S. 92 ausgezogenen Erlasse des Honorius zeigen — befürchten, daß nicht nur seine Existenz, sondern auch sein Name zusammen mit der ganzen Epoche der Tyrannen ausgestrichen und ausgelöscht werde. Das möchte ihn auch bewegen haben, statt des panegyricus ein Geschichtswerk unter fremden Namen herauszugeben, das freilich, wie wir uns zu zeigen bemühten, seinen eigentlichen panegyrischen Ursprung nicht verleugnen konnte.»

⁴ *Ouvr. cité* ci-dessus p. 249, n. 3. Sur ce travail, voir aussi le compte rendu d'A. Momigliano dans JRS XLIV, 1954, p. 129—131, qui fait observer que les arguments en faveur de l'an 353 ne sont pas plus convaincants que ceux en faveur de n'importe quelle autre date.

Constance II et les prétendues allusions contenues dans les passages dédicatoires de l'HA ; il examine les tendances idéologiques de l'HA et il arrive à proposer comme date de la rédaction de l'ouvrage les années 352—354. C'est au cours de ces années que les sénateurs partisans de l'usurpateur Magnence avaient à craindre les représailles de Constance II, et c'est pour reconcilier l'empereur avec le parti sénatorial que l'HA aurait été compilée. Une date voisine (345—350) avait d'ailleurs été proposée dès 1905 par U. Giri, bien que celui-ci ne s'occupait que de cette partie de l'HA qui est attribuée à Flavius Vopiscus¹.

La théorie de Stern ne parvient tout de même pas à faire disparaître les doutes et les objections qui surgissent de toutes parts, une fois dissipée l'impression produite par l'érudition et la sagacité de l'auteur. Bien mieux, c'est justement cette sagacité qui fait surgir des doutes. La question qui se pose est en effet la suivante: s'il faut avoir autant d'esprit pour saisir les subtiles allusions destinées à être comprises par l'empereur, peut-on croire sérieusement qu'elles aient été déchiffrées sans peine par lui et par son entourage? Peut-on supposer que ces louanges, plutôt hermétiques, de la dynastie constantinienne aient été comprises à la cour impériale? Même en admettant que pour les contemporains de telles allusions étaient sensiblement plus claires, une réponse positive à ces questions semble peu plausible. Les détenteurs du pouvoir suprême attendent toujours qu'on les comble d'éloges sans équivoque, non des allusions subtiles, qu'on ne puisse déchiffrer que laborieusement. On peut donc appliquer à la théorie de Stern les mots de Momigliano à propos de certaines théories antérieures: « Anyone who wanted to make propaganda for Julian in 362, as Baynes suggests, or to plead clemency after the Eugenian revolt in 394, would come more plainly in open »².

Si, jusqu'ici, il s'est avéré impossible d'établir un rapport direct entre des événements politiques concrets et la tendance de l'HA, l'existence même de cette tendance ne saurait être sérieusement contestée. Au contraire, la littérature ancienne nous fournit peu d'exemples d'ouvrages où l'idéologie d'un groupe social soit exprimée d'une manière aussi directe et aussi claire que chez les *Scriptores Historiae Augustae*. Ce recueil nous permet de suivre de près le développement et l'utilisation pratique d'une conception historiographique destinée à servir les intérêts de l'ordre sénatorial³. Plus et mieux que toute autre œuvre historiographique romaine, l'*Histoire Auguste* nous permet de saisir le mécanisme qui faisait naître des jugements sur les « bons » et les « mauvais » princes, selon l'attitude adoptée par ceux-ci à l'égard de l'aristocratie sénatoriale⁴. De même, l'analyse des données économiques offertes par l'HA prouve que l'ouvrage a été rédigé dans l'intérêt de l'aristocratie sénatoriale, qui possédait d'immenses domaines ruraux⁵.

¹ U. Giri, *In qual tempo abbia scritto Vopisco le biografie degli imperatori*, Torino, 1905.

² A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 40.

³ Dans le sens où nous l'entendons, « l'idéologie » de l'HA n'est qu'une tendance dans le sens le plus large du mot, qu'il faut distinguer de la propagande directe. Voir à ce propos A. Momigliano, *ouvr. cité*, p. 43.

⁴ Sur ce même problème, voir aussi S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo romana*, Roma, 1951, A. Jardé, *Études critiques sur la vie et le règne de Sévère-Alexandre*, Paris, 1925; W. Hartke, *ouvr. cité*, passim; H. Stern, *ouvr. cité*, p. 81—92; E. Ştaerman, *Кризис рабовладельческого строя в западных провинциях римской империи*. Moscou, 1958.

⁵ Comme l'a montré, entre autres, S. Mazzarino, *ouvr. cité*, p. 345—370. Cet auteur penche pour une date quelque peu postérieure à Théodose I, opinion partagée également par J. Straub,

Mais le point culminant de cette tendance prosénatoriale est l'idéal du « bon » empereur, tel qu'il est décrit minutieusement dans la *vita Alexandri Seueri*. Cette biographie a été l'objet d'une étude attentive de K. Hönn¹, qui a essayé de montrer que la plupart des informations sur l'activité d'Alexandre Sévère a été puisée dans le Code Théodosien et dans les écrits de plusieurs auteurs antérieurs, à commencer par Cicéron. Bien qu'on ne saurait être d'accord avec Hönn quant à la possibilité d'attribuer à telles ou telles sources précises² les données de la *vita Alexandri Seueri*, il semble évident que la plus grande partie de ces « renseignements » ne sont que des clichés ou des *loci communes*, ne reflétant nullement la réalité. Ces *τόποι* étaient d'ailleurs modelés, dans la pensée de l'auteur, d'après des idées lentement élaborées dans les milieux aristocratiques au sujet de ce qu'on était d'accord à considérer comme un « bon » prince. On y retrouve les quatre vertus cardinales attribuées au *princeps* dès l'époque d'Auguste: *virtus, clementia, iustitia et pietas*³, auxquelles s'ajoutent le respect du sénat, la tempérance, la parcimonie, la gravité, le sens du devoir, la tolérance envers les religions étrangères et la générosité envers les hommes de mérite. Toutes ces vertus sont illustrées par de nombreux exemples, qu'on pourrait attribuer à n'importe quel empereur; souvent aussi l'auteur répète à plusieurs reprises ses propres assertions, en doublant ainsi les proportions de la *vita Alexandri Seueri*, qui devient de la sorte bien plus volumineuse que les biographies de certains empereurs mieux connus que le fils de Iulia Mammaea.

La biographie d'Alexandre Sévère forme un tout avec la *vita Heliogabali*, dont le caractère et les activités représentent une antithèse complète avec ceux de son cousin. Au jeune prince modéré, sobre, soucieux des affaires de l'empire on oppose le portrait d'un adolescent qui, à peine monté sur le trône, s'adonne aux plus viles et odieuses voluptés; un exemple sinistre des excès auxquels peut être poussé un jeune prince par l'intempérance et l'avidité des plaisirs.

L'auteur de la biographie d'Elagabale se montre à tel point soucieux d'énumérer ces plaisirs honteux, qu'il omet d'imputer à celui-ci, dans sa *vita*, plusieurs graves erreurs, qu'il rappelle seulement dans la biographie d'Alexandre Sévère. On ne trouve, dans le premier texte, pas une seule mention du fait qu'Elagabale avait promu des eunuques aux postes les plus élevés de la cour, tandis que de tels renseignements sont répétés plusieurs fois avec indignation dans la *vita* d'Alexandre. Celui-ci, au contraire, reçoit les louanges excessives de l'auteur pour avoir chassé les eunuques de la cour impériale et pour ne pas s'être laissé influencer par eux.

Dans la biographie d'Alexandre Sévère les eunuques sont l'objet d'une hostilité et d'une haine extrêmement violentes. L'auteur consacre à cette question quatre longs passages⁴, en objectant aux eunuques leur vénalité⁵ qui conduit à la ruine

Studien zur Historia Augusta (Dissertationes Bernenses, 4), Bern, 1952. Straub suit Hartke quant aux arguments en faveur d'une date tardive, il accepte aussi la tendance mise en avant par Hartke. Il est cependant d'avis que cette tendance ne se rattache pas directement à l'actualité et que l'ouvrage a pu être écrit seulement après la mort de Théodose I.

¹ K. Hönn, *Quellenuntersuchungen zur vita Heliogabali und vita Alexandri Severi*, Berlin—Leipzig, 1911.

² Voir N. H. Baynes, *ouvr. cité*, p. 45; H. Stern, *ouvr. cité*, p. 88 et 90.

³ A. von Premerstein, *Vom Wesen und Werden des Principals*, Abhandlungen der bayerischen Akad. Wiss., Phil.-Hist. Klasse, N.F., XV (1957), p. 4—9.

⁴ *Vita Alexandri Seueri*, 23, 4—8; 34, 3; 45, 4—5; 66, 3—4; 67, 1.

⁵ *Vita Alexandri Seueri*, 45, 4: *cum diceret nolle ab aulicis suas uendi dispositiones, quod factum fuerat sub Heliogabalo cum ab eunuchis omnia uenderentur.*

de l'État, l'avidité du pouvoir¹, les mensonges à l'aide desquels ils trompent le prince, en l'isolant des réalités². Il souligne le mépris avec lequel Alexandre Sévère s'exprimait publiquement sur les eunuques et rappelle les mesures prises par lui pour remédier à cette plaie de la vie publique romaine³.

Il est plus que douteux que les *cubicularii* qui sous le Haut-Empire ont parfois exercé une grande influence sur des empereurs tels que Domitien ou Commode, aient été des eunuques⁴. Aucune source, aucun pamphlet ne l'atteste de façon catégorique; au contraire, des témoignages très nets, empruntés jusqu'à l'*Histoire Auguste*, nous informent que Cleandre, le *cubicularius* de Commode, avait des enfants⁵ et qu'un autre chambellan, Eclectus, était lui aussi marié⁶. Sans doute y a-t-il eu à la cour impériale, sous le Haut-Empire, une certaine quantité de jeunes esclaves servant aux plaisirs de leurs maîtres, des *spadones* ou *exsoleti*, mais ceux-ci n'occupaient certainement pas des postes auliques, comme les eunuques du Bas-Empire. L'auteur de la *uita Alexandri Seueri* distingue d'ailleurs expressément entre les *eunuchi* et les *exsoleti*: à côté de renseignements répétés sur l'expulsion des eunuques de la cour impériale, on y lit l'assertion que cet empereur se proposait d'interdire expressément le commerce des *exsoleti*, mais qu'il n'y a pas réussi⁷. Aussitôt après avoir exposé les mesures d'Alexandre Sévère contre les *eunuchi*, il fournit d'ailleurs de nouvelles précisions sur les peines édictées contre les *exsoleti*⁸.

Ainsi donc, puisqu'on ne connaît pas d'exemples d'eunuques ayant occupé des charges importantes sous le Haut-Empire, il est permis de conclure que les attaques de l'auteur de la *uita Alexandri Seueri* contre les eunuques reflètent des réalités qui ne sont devenues courantes à la cour impériale qu'à partir du milieu du IVe siècle. La haine violente et le mépris qui sont les seuls sentiments éprouvés par l'auteur à l'égard des eunuques seraient d'ailleurs incompréhensibles s'il n'avait eu constamment sous les yeux le spectacle de ces vices, étroitement liés à la vie de cour au temps du Bas-Empire. Enfin, cela résulte également de la phrase:

¹ *Vita Alexandri Seueri*, 45, 5: *quod genus hominum idcirco secreta omnia in aula esse cupiunt ut soli aliquid seire uideantur et habeant unde uel gratiam uel pecuniam requirant.*

² *Vita Alexandri Seueri*, 66, 3: ... *qui eos (scil. principes) a populo et amicis summouent; qui internuntii sunt aliud quam respondetur saepe referentes, claudentes principem suum et agentes ante omnia, ne quid sciat.*

³ *Vita Alexandri Seueri*, 23, 4-5: *eunuchos de ministerio suo abiicit et uxori ut seruos seruire iussit, et cum Heliogabalus mancipium eunuchorum fuisset, ad certum numerum eos redegit nec quicquam in Palatio curare fecit nisi balneas feminarum.* 23, 7: *idem tertium genus hominum eunuchos esse dicebat nec uidentum nec in usu habendum a uiris sed uix a feminis nobilibus.* 34, 3: *eunuchos, quos Heliogabalus et in consiliis turpibus habebat et promouebat, donauit amicis addito elogio, ut, si non redissent ad bonos mores, eosdem liceret occidi sine auctoritate iudicii.* Il est curieux que dans la *Vita Heliogabalis*, 21, 7, on rencontre une mention assez semblable: en énumérant les cadeaux somptueux que l'empereur donnait largement à ses amis, l'auteur précise *eunuchos pro apophorethis dedit*, ce qui, dans ce contexte, a une toute autre signification.

⁴ J. E. Dunlap, *The office of the Grand Chamberlain in the later Roman and Byzantine Empires*, University of Michigan, Studies Humanistic Series, vol. XIV, N.Y., 1924, pp. 167, 169 nn.; voir aussi: L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, X^e ed. (1922), p. 38.

⁵ Dion, LXXII 4; Hérodiën, I, 13, b; *SHA uita Commodi*, VII, 3.

⁶ Dion, LXXII, 13.

⁷ *Vita Alexandri Seueri*, 24, 4: *habuit in animo ut exsoletos uetaret, quod postea Pihlippus fecit, sed ueritus est ne prohibens publicum dedecus in priuatas cupidines conuerteret;* 39, 2: *exsoletorum ita experts, ut, quemadmodum supra diximus, legem de his auferendis ferre uoluerit.*

⁸ *Vita Alexandri Seueri*, 34, 4: *mulieres infames... publicari iussit, exsoletis omnibus deportatis, aliquibus etiam naufragio mersis...*

d'essor du pouvoir des eunuques: le règne de Constance II et celui d'Arcadius Ier. Sous Arcadius, le grand chambellan Eutrope a exercé pendant cinq années (de 395 à 399) un pouvoir sans limites, en obtenant même le consulat pour 399¹. C'est seulement après la chute d'Eutrope que Claudien a publié ses invectives contre lui². Les années pendant lesquelles Eutrope était au pouvoir sont celles de la date attribuée à l'*Historia Augusta* par J. Straub et Santo Mazzarino³. L'autre période pendant laquelle un eunuque a été tout-puissant, c'est le règne de Constance II, au cours duquel le grand chambellan Eusèbe a exercé pendant de longues années une influence prépondérante et souvent néfaste⁴. Ce fait, ainsi que les considérations sur l'idéologie de l'HA invoquées par Henri Stern, sont des indices qui font que le règne de Constance II apparaisse — pour ce qui est de la composition de l'*Histoire Auguste* — comme la date la plus probable.

Par ailleurs, tout en soulignant l'intérêt des thèses de Stern sur l'idéologie de l'HA, il nous faut rejeter ses conclusions concernant ce qu'on peut appeler le « but immédiat » de l'ouvrage. Aux remarques critiques qui précèdent, on ajoutera que, dans son argumentation, l'historien français n'a su échapper à une contradiction. Selon lui, le but immédiat de l'HA aurait été d'obtenir la clémence impériale pour les partisans sénatoriaux de Magnence; en même temps, il admet avec raison que la « tendance » de l'ouvrage est d'attaquer les eunuques de la cour⁵. Il semble pourtant évident que si quelqu'un cherchait à obtenir une grâce de Constance II pour les sénateurs coupables, il n'aurait jamais commencé par indisposer son entourage, si influent...

Les observations qui précèdent n'apportent, bien entendu, qu'une contribution modeste à la solution des problèmes aussi nombreux que variés que pose un texte comme l'*Histoire Auguste*. Elles ne visent d'ailleurs qu'à rendre tangibles les raisons ayant pu amener le rédacteur du recueil à dissimuler son identité, ce qui revient à dire qu'elles ne portent que sur un seul aspect de l'activité du faussaire. Pareillement, pour ce qui est du problème de la date, elles n'aboutissent qu'à un vague *terminus post quem*, constitué par les dernières années du règne de Constantin le Grand, ou, encore mieux, par le règne de Constance II.

Tout compte fait, il y aurait peut-être lieu d'avouer notre ignorance, abandonnant l'espoir d'arriver à fixer à l'ouvrage une date trop précise, à le renfermer dans le cadre étroit de quelques années. Quant aux tentatives se proposant de découvrir le « but immédiat » du recueil, peut-on même dire que la question soit correctement posée? Ne serait-il pas plus prudent, et plus méthodique aussi, de se contenter à considérer l'étrange compilation qu'est l'*Histoire Auguste* comme un produit caractéristique des conditions sociales et politiques ainsi que de la lutte idéologique propres aux derniers siècles de la civilisation antique?

¹ E. Stein, *ouvr. cité*, pp. 228—231, 233—235, 241, 247.

² Claudius Claudianus, *In Eutropium*.

³ Voir ci-dessus, p. 265, n. 5.

⁴ J. E. Dunlap, *ouvr. cité*, p. 260—270; E. Stein, *ouvr. cité*, pp. 133, 167.

⁵ Voir ci-dessus p. 256, n. 8.

OBSERVAȚII ASUPRA POEZIEI LUI CLAUDIAN

DE

N. I. BARBU

Trei factori contribuie la sporirea interesului pentru poezia lui Claudian: în primul rînd, talentul poetului; în al doilea rînd, împrejurările în care a trăit și a scris; în sfîrșit, tezaurul poetic pe care-l avea la îndemînă, cînd și-a compus versurile.

Într-adevăr, după recunoașterea unanimă a învățaților care s-au ocupat de opera lui Claudian, acest poet s-a bucurat de un viguros talent, pus în slujba unui temperament pasionat și a unei vaste culturi. Apoi, Claudian a trăit într-o perioadă de primejdii pentru Roma și de intrigi și dezlănțuiri de patimi politice la curtea imperială, împrejurări care au făcut să vibreze profund cele mai subtile coarde ale sufletului său. În sfîrșit, tezaurul poetic latin i-a pus la îndemînă toate procedeele literare de care avea nevoie, pentru a exprima cele mai fine nuanțe ale gîndirii și simțirii sale.

Poezia lui Claudian merită să fie studiată nu numai pentru că, în studiile făcute pînă acum, nu s-au formulat caracterizări care să pună în lumină cît mai exact cu putință meritele și lipsurile acestui talentat poet, dar nu s-a întreprins, după știrea noastră, un studiu care să privească poezia lui Claudian și în lumina evoluției poeziei latine, din punctul de vedere al perfecționării și amplificării procedeele literare și al forței lor relative de expresivitate artistică.

În ceea ce privește caracterizarea poeziei lui Claudian, s-au spus firește, în tratatele de istoria literaturii și în studiile speciale, lucruri care corespund adevărului. Astfel, Pichon observă, pe bună dreptate, că poetul Claudian s-a ilustrat mai ales prin panegiric și invectivă, în care a dovedit că împărtășește sentimentele și idealurile aristocrației romane, ridicînd în slăvi pe Honoriu și pe Stilicho și detestînd atît dușmanii conducerii din exterior ai Romei — Gildon și Alaric — cît și pe cei din interior: Rufin și Eutropius. Claudian, spune mai departe Pichon, întrebuintează toate procedeele clasice, și în primul rînd, mitologia, adesea abuzînd de acest procedeu literar, fiind absolut convins de forța de expresie a procedeele pe care le folosește. Sentimentele de ură ale lui Claudian, observă același istoric literar, sînt « feroce ». El este tot atît de pasionat și în sentimentele sale de admirație.

Berthaut și Georin¹ observă că, în ciuda imitațiilor din marii clasici și a tonului declamatoriu, Claudian dă dovadă de imaginație fecundă, de suflu poetic puternic, de sensibilitate vibrantă. Rostagni², ca și autorii deja menționați, îi recunoaște lui Claudian exuberanță, strălucire, fantezie, culoare, apreciind pozitiv poemele mitologice *De raptu Proserpinae* și *Gigantomachia*, pe care Pichon³ le asimilează celor mai proaste pagini din Ovidiu. Tronski⁴ spune despre Claudian că era patetic, liric, bogat în aparatul mitologic, ca și Statius. Deratani⁵ observă că poetul a fost un pasionat admirator al gloriei Romei.

Atât tratatele de istoria literaturii cât și studiile speciale⁶ fac asupra poeziei lui Claudian aprecieri și constatări juste, dar caracterizările sînt prea generale, iar constatările de amănunt nu sînt întotdeauna concludente. De pildă, este exact să spunem că Claudian întrebuințează adesea prea mult mitologia, că folosește procedee literare împrumutate clasicilor, că are imaginație și este pasionat, dar aceste constatări nu răspund următoarelor întrebări: în ce măsură întrebuințează Claudian diferite procedee literare în diferite bucăți și care este forța de plasticizare poetică a fiecăruia, care dintre procedeele literare amintite contribuie în cel mai înalt grad la exprimarea artistică a conținutului sau o împiedică; cum ne apare poezia lui Claudian în comparație cu alte opere reprezentative din trecut; cum ne apare poezia lui Claudian în lumina teoriilor antice despre artă, în general, și despre poezie, în special. Vom încerca, în cele ce urmează, să dăm răspuns acestor întrebări.

Socotim că pentru a înțelege mai ușor anumite aspecte ale problemei, trebuie amintit că poetul Claudius Claudianus s-a născut la Alexandria pe la 375 e.n. În prima tinerețe poetul a vorbit și scris grecește. Limba latină și-a însușit-o mai târziu, așa cum ne spune el însuși în *Panegiricul închinat lui Olybrius și Probinus*, consuli în 395. Se pare că cel mai târziu pe la 394 el era la Roma. Foarte curînd după sosirea sa în capitala lumii de atunci poetul s-a făcut stimat prin versurile sale la curtea imperială. Se știe că, nu după mult timp de la sosirea sa la Roma, în 3 ianuarie 395, Claudian s-a dus la Alexandria, unde locuia Teodosiu.

Atunci a fost însărcinat cu mai multe misiuni diplomatice în diferite părți ale imperiului. Lui Teodosiu îi urmează Honoriu și Arcadiu, care împart imperiul: Honoriu domnește în partea de apus a imperiului, iar Arcadiu în răsărit. Claudian și-a atras îndeosebi simpatia lui Stilicho, a cărui fiică era soția lui Honoriu.

Faptele de mai sus ne vor ajuta să înțelegem că, în afară de poemele epice — *De raptu Proserpinae* și *Gigantomachia* — Claudian a scris o serie de poezii ocazionale, care proslăveau sau atacau persoane politice ale vremii. Grupate pe genuri literare poeziile lui Claudian sînt: 1) panegirice: *In consulatum Probrini atque Olibrii. In tertium consulatum Honorii. In quartum consulatum Honorii. In consulatum Flavii Malii Theodori. In consulatum Stilichonis. Laudes Serenae*; 2) invective:

¹ *Histoire illustrée de la littérature latine*, 1926, p. 460.

² *Lineamenti di storia della letteratura latina*, 1951, p. 312.

³ R. Pichon, *Hist. litt. lat.*, p. 815—823.

⁴ *История античной литературы*, 1951, p. 489.

⁵ *История римской литературы*, 1954, p. 525.

⁶ De ex. A. Marsili, *Roma nella poesia di Claudiano*, *Antiquitas*, I, 2 (1946), p. 3—24 și *Personificazioni e cadri allegorici in Claudiano*, *ibid.* (1946), 3—4, p. 49—55. V. Cremona, *Originalità e sentimento letterario nella poesia di Claudiano*, în *Studi di filologia classica di Bologna*, I (1948), p. 33—70. S. Gennaro, *Lucrezio e l'apologetica latina in Claudiano*, în *Miscellanea de lett.*, Catania, 1957, p. 5—60. H. L. Levy, *Thems of encomium and invective in Claudian*, în *Trans. and Proceed. of the Amer. Philol. Ass.*, 1958, p. 33—47.

In Rufinum și *In Eutropium*; 3) scurte poeme epice: *De bello Gildonico* și *De bello Gothico*; 4) cinci epistole: *Deprecatio ad Hadrianum praefectum praetorio*; *ad Serenam*; *ad Probinum*; *ad Olybrium*; *ad Gennatium*; 5) șapte idile: *Phoenix*, *Hystris*, *Torpedo*, *Nilus*, *Magnes*, *Aponus*, *De piis fratribus et eorum statu*, *quae sunt apud Catinam*; 6) cincizeci de epigrame (poezii scurte cu conținut variat).

Este firesc ca, în tratatele de istoria literaturii și în unele studii de amănunt, poeziile lui Claudian să fie analizate pe genuri, așa cum le-am înșirat mai sus. Noi însă vom adopta o altă ordine și anume vom începe cu acelea care sînt cel mai mult încărcate de ornamente poetice, în care tezaurul poetic tradițional a fost utilizat la maximum de către autorul lor, terminînd cu acelea în care poetul a făcut foarte puțin uz de procedeele literare și stilistice consacrate.

Creдем că una dintre cele mai reprezentative bucăți foarte încărcate cu ornamente poetice tradiționale este *De bello Gothico*. Analiza mai amănunțită a acestei poezii ne va înlesni o vedere de ansamblu asupra întregii categorii din care face parte.

Este necesar să amintim că în anul 402 e.n., în timp ce armata romană era ocupată în Rhetia, Alaric trece Alpii, se îndreaptă spre Mediolanum. Aici se afla Honoriu, care se refugiază în cetatea Asta, unde este asediat. Stilicho, de îndată ce a fost informat de acțiunile lui Alaric, s-a dus în Rhetia, a îmbărbătat pe ostași și, în fruntea oștirii, a venit și a eliberat pe Honoriu de încercuire. Lupta între oștile lui Alaric și cele romane s-a dat la Pollentia. Alanii, care luptau sub comanda lui Stilicho, pierzîndu-și comandantul, începuseră să se replieze, dar Stilicho, intervenind cu pedestrima, a dobîndit victoria.

Cercetînd compoziția acestei poezii, trebuie mai întîi să observăm, că, dintre toate calitățile lui Stilicho pe care poetul încearcă să le pună în lumină, primul loc îl ocupă vitejia și capacitatea lui de comandant, hotărîtoare în bătălia împotriva lui Alaric și în obținerea victoriei. Ar fi fost foarte firesc deci ca poetul să-și fi concentrat atenția — acordînd spațiul necesar — asupra bătăliei împotriva lui Alaric. Care este realitatea? Din 647 de versuri, cite numără poemul, peste 250, deci aproape o treime, sînt consacrate unor exemple de viteji și vitejii luate din mitologie și din istoria Romei cu care poetul compară biruința lui Stilicho. Bătăliei propriu-zise nu-i sînt acordate decît versurile 598—615, adică 18 versuri. Prin urmare tocmai faptului esențial îi este acordat cel mai mic număr de versuri. O primă constatare deci. Dacă cercetăm împletirea expunerii faptelor din mitologie și din trecutul Romei cu cele săvîrșite de Stilicho, se impune constatarea că nici chiar acțiunile săvîrșite de învingătorul lui Alaric înainte de bătălia finală nu se desprind cu destulă intensitate, ci obiectul comparat, acțiunile lui Stilicho, sînt puse în umbră, de insistența cu care sînt expuse acțiunile din mitologie și din trecutul Romei. Iată un exemplu luat din istoria Romei:

Sublimi certe Curium canit ore uetustas,
 Aeaciden Italo pepulit qui litore Pyrrhum:
 Nec magis insignis Pauli Mariique triumphus,
 Qui captos niueis reges egere quadrigis.
 Plus fuga laudatur Pyrrhi quam uincula Iugurthae;
 Et quamuis gemina fessum iam clade fugarint,
 Pectora Fabricii donis inuicta uel armis,
 Plena datur Curio pulsi uictoria Pyrrhi.
 Quanto maius opus solo Stilichone peractum

Cernimus! Hic ualidam gentem quam dura niuosi
 Educat Vrsa plagis, non Chaonas atque Molossos,
 Quos Epirus alit, nec Dodonaea subegit
 Agmina, fatidicum frustra iactantia quercum.
 Primus fulmineum lento luctamine Poenum
 Compressit Fabius; campo post ausus aperto
 Marcellus uinci docuit, sed tertia uirtus
 Scipiadae Latiis tandem deterruit oris.
 Unus in hoc Stilicho diuersis artibus hoste
 Tres potuit superare duces fregitque furentem.
 (v. 124—142)

Pentru ca cititorul să aibă conștiința și sentimentul măreției victoriei reputate de Stilicho în comparație cu cele dobândite de comandanții evocați, se cere desigur o cât de sumară cunoaștere a faptelor și oamenilor menționați. Presupunând că o are, el constată că victoriile amintite sînt diferite ca amploare și importanță; iar izbînda lui Stilicho nu este pusă într-o strictă paralelă cu nici una dintre ele. Și totuși comparația lui Stilicho, comandant de oști, cu alți comandanți de oști pare mai expresivă, fiindcă este mai firească, decît comparația cu Tiphys sau cu Iupiter.

Se poate spune deci că strălucirea ornamentelor poetice analizate, luate din mitologie și din istoria Romei, întrece pe aceea a lucrului împodobit. Dintre ornamentele menționate, cele mai potrivite cu subiectul sînt exemplele luate din istoria Romei, cărora poetul le consacră cel mai mare număr de versuri. Poetul mai întrebuintează și alte procedee literare, precum: personificarea Romei, sub chipul unei bătrîne încărcate de glorie, dar îndurerate de prezent (v. 50—103); prodigiul, evocate de poporul cuprins de frică (v. 226—266); comparații cu fenomene din natură și cu ființe (v. 366—379); (405—412) și, în sfîrșit, procedeu comun retoricii, discursuri, narațiuni, descrieri (v. 269—313; 380—399; 488—549; 560—578). Cel mai mare număr de versuri dintre aceste procedee îl ocupă discursul și cel mai puțin numeros — comparațiile.

Discursurile sînt, în general, construite după rețetele retoricii, pline de patos, dar nepotrivite cu situația. De pildă, Stilicho le amintește goșilor (v. 379 și urm.) despre victoria reputată de romani împotriva lui Filip, regele Macedoniei, tocmai pe vremea dezastrelor de la Trebia și Cannae. Goșii ar fi trebuit să cunoască bine istoria Romei, pentru a-și putea da seama de implicațiile avertismentului concis pe care-l dă Stilicho prin evocarea victoriei romanilor asupra lui Filip. Dacă punem în paralelă ornamentele literare analizate cu narațiile faptelor și descrierilor unor lucruri legate direct de victoria lui Stilicho, citate mai sus, nu putem să nu constatăm că în cea mai înaltă armonie cu subiectul sînt descrierile și narațiile faptelor înșăși ale lui Stilicho, cărora, dacă Claudian le-ar fi acordat spațiul și importanța cuvenită, ar fi făcut într-adevăr din acest panegiric o operă de artă.

Constatările acestea sînt confirmate și de alte panegirice și invective.

Pentru a înțelege mai ușor analiza, grupăm referințele pe procedeele literare întrebuintate.

1. *Elementul mitologic.* Pentru a înăbuși răscoala lui Gildo, în Africa, este nevoie ca Roma să se prosternze umilă în fața lui Iupiter, cerîndu-i nu glorie, ca altădată, ci pîine; este nevoie ca toți zeii, în frunte cu Cibeles, să-l roage și să apară, personificată, și Africa. Așadar pentru un răzvrătit oarecare tot Olimpul este pus în mișcare, iar Roma, pur și simplu, cerșește hrana cea de toate zilele.

În prima carte de invective împotriva lui Rufinus, din totalul de 367 de versuri, 120 sînt consacrate uneltirilor Infernului¹, puse la cale de furia Alecto, împotriva imperiului roman. Toți monștrii se adună și, după patetice dezbateri, Megaera îl propune pe Rufinus.

Asemenea exemple sînt, socotim, îndeajuns, spre a ilustra constatarea că Claudian, în cele mai multe poezii ocazionale, panegirice sau invective, a dat o prea mare extindere elementului mitologic, prezentînd zeii și eroii în situații aproape comice, fără să izbutească a înălța pe cei lăudați, deoarece ei sînt prea mici față de fastuoasa haină mitologică, în care încearcă să-i îmbrace poetul.

2. *Personificările*. Sînt, relativ, destul de numeroase, deși nu egalează cantitativ personajele mitologice. Ne apar personificate: *Roma, Tibrul, Africa, Iustitia*. Din punctul de vedere artistic-literar, aceste personificări, reprezentînd obiecte concrete, Roma, Tibrul, Africa sau abstracțiuni uzuale, sînt într-o mult mai strînsă legătură cu subiectul și cu sensibilitatea cititorului decît zeii și eroii mitologiei. Astfel, este firesc ca Roma să înconjoare pe Honoriu « cu întreg senatul »² sau să se teamă de înfometare în timpul răzvrătirii lui Gildo³, sau să-și privească mîndră dușmanul înfrînt⁴ sau ca Africa, scoțînd gemete, cu hainele sfișiate, cu părul în dezordine, să se plîngă de neleguirile lui Gildo⁵, ca Tibrul, entuziasmat de intrarea în funcția de consul a lui Probinus și Olybrius, să cheme Naiadele la sărbătoare⁶. Întrebuințînd acest procedeu literar, oricît de disproporționate sînt adesea acțiunile în raport cu cauzele — ne referim la Roma care se prosternă umilă în fața lui Iupiter, cerîndu-i pîine — poetul a făcut totuși un efort de a poetiza realități prea bine cunoscute de cititori și, prin aceasta, s-a apropiat de firesc.

3. *Exemplele luate din istoria Romei*. Procedeu evocării unor personalități încărcate de glorie din istoria Romei nu cerea cititorului nici un efort de imaginație, ci numai cunoașterea acestor personalități. Astfel, Claudian, elogiînd virtuțile Serenei, spre a le pune și mai mult în lumină prin contrast, spune:

Et grauis incumbens casto Lucretia ferro
Vulnere quae proprio facinus testata tyranni
Armauit patriae iustos in bella dolores,
Exule Tarquinio, memorandaque concidit, uno
Vlta pudicitiam libertatemque cruore (*Laus Serenae*, v. 153—157).

Iată un fapt istoric și mai apropiat de cititor:

Sed quid ego Hannibalem contra Pyrrhumque tot annis
Certatum memorem? Cum uilis Spartacus omne
Per latus Italiae ferro bacchatus et igni
Consulibusque palam toties congressus, inertes
Exuerit castris dominos et strage pudenda
Fuderit imbelles aquilas seruilibus armis,
Nos, terrarum expertes et luxu mollior aetas,
Deficimus queruli, si bos abductus aratro,
Si libata seges.

(*De bello Gothico*, v. 154—162)

¹ *In Rufinum*, I 24—163.

² *In quartum consulatum Honorii*, 583.

³ *De bello Gildonico*, 17.

⁴ *De bello Gothico*, 77.

⁵ *Ibid.*, 139 și urm.

⁶ *In Probinii et Olybrii consulatum*, 225 și urm.

Hannibal, Pyrrhus, Spartacus, Marcellus, Fabius și alte personalități din istoria Romei fuseseră oameni, trăiseră și luptaseră, deci comparația lui Stilicho sau Honoriu cu ei nu avea nimic nefiresc, dar, deoarece lucrurile comparate sînt totuși diferite, cerînd un serios efort intelectual din partea cititorului, comparația nu-și atinge pe deplin scopul urmărit de poet.

Deci, dintre cele trei procedee literare menționate mai sus, cele mai îndepărtate de subiect sînt exemplele din mitologie; cu mult mai aproape de înțelegerea și simțirea cititorului sînt personificările de orașe, provincii sau abstracțiuni, iar cele mai firești sînt exemplele din istoria Romei.

Oricare ar fi însă forța de expresie artistică a acestor procedee literare, cele mai puternice, dacă sînt folosite cu artă, rămîn totuși narațiunea, descrierea, dialogul, discursul, portretul personajelor înșăși despre care este vorba în diferitele bucăți.

În această privință, Claudian dovedește un viguros talent, un înalt patos și, cu puține excepții, mai ales cînd este vorba de discurs, un artist cu gust.

Narațiunea expune fapte, iar descrierea prezintă lucruri, oameni, peisaje, rapid, colorat, plastic, concis; discursul, deși adesea cam lung și nu întotdeauna firesc, izbuteste să dea ideilor, prin apropieri neobișnuite, o prospețime și o vigoare, nu prea des întîlnite, iar dialogul solemn, sărbătorec și, adesea, declamatoriu, nu cuprinde aproape niciodată replici scurte.

4. *Narațiunea*. Pentru a menaja spațiul, dăm ca exemplu narațiunea suferințelor îndurate de soldații lui Stilicho, în timpul trecerii Alpilor, împletită cu descrierea peisajelor alpine:

Sed latus Hesperiae quo Rhetia iungitur orae
 Praeruptis ferit astra iugis, panditque terrendam
 Vix aestate uiam: multi ceu Gorgone uisa
 Obriguere gelu: multos hausere profundae
 Vasta mole niues, cumque ipsis saepe iuuencis
 Naufraga candenti merguntur plaustra barathro
 Interdum glacie subitam labente ruinam
 Mons dedit et tepidis fundamina subruit Austris
 Pendentis malefida solo. Per talia tendit
 Frigoribus mediis Stilicho loca: nulla Lyei
 Pocula; rara Ceres; raptos contentus in armis
 Delibasse cibos, madidoque oneratus amictu
 Argentem pulsabat equum; nec mollia fesso
 Strata dedere torum; tenebris si caeca repressit
 Nox iter, aut spelaea subit metuenda ferarum
 Aut pastoralis iacuit sub culmine fultus
 Ceruicem clypeo. Stat pallidus, hospite magno,
 Pastor et ignoto praeclarum nomine uultum
 Rustica sordenti genitrix ostendit alumno.

(*De bello Gothico*, 340–350)

Rapiditate, pregnanță, culoare, patos înalt sînt caracteristicile esențiale ale acestui fragment în care narațiunea se îmbină cu descrierea.

5. *Portretul*. Iată acum și cîteva versuri în care poetul face portretul lui Stilicho:

... mens ardua semper
 A puero tenerisque et iam fulgebat in annis
 Fortunae maioris honos: erectus et acer,

Nil breue moliri, nullis haerere potentum
 Liminibus fatisque loqui iam digna futuris
 Iam tum conspicuus, iam tum uenerabilis ibas
 Spondebantque ducem celsi nitor igneus oris
 Membrorumque modus, qualem nec carmina fingunt
 Semideis, quacumque alte gradereris in Vrbe,
 Cadentes spatiis assurgentesque uidebas,
 Quamuis miles adhuc: taciti suffragia uulgi
 Iam tibi detulerant quidquid mox debuit aula¹.

După cum se vede, portretul în mare parte concentrat, cuprinde și punerea în comparație a copilăriei lui Stilicho cu maturitatea și a aprecierilor poporului de rînd cu constatările împăratului.

Nu este nevoie să reluăm celelalte exemple, spre a conchide că, în această primă categorie de poezii, ornamentele străine de subiect, împrumutate tezaurului poetic și retoric, departe de a intensifica sentimentele de admirație ale cititorului pentru faptele și oamenii proslăviți, constituiau un balast greoi, învechit, care împiedică pe cititor să vadă esențialul.

Din fericire pentru gloria lui Claudian, poetul a compus și o serie de panegirice, invective, și, trebuie să menționăm aici, și idile, în care elementele de mitologie sau din trecutul Romei sînt cu totul absente sau reduse la maximum.

De pildă, în cartea a doua de invective împotriva lui Rufinus, poetul se grăbește să intre în miezul faptelor și, după ce arată, în șase versuri, liniștea stabilită în imperiu după victoria repurtată de Stilicho la Pollentia, continuă: « Rufinus — căci crudele crime nu rabdă liniștea și gîtlejul pîngărit nu suferă setea — începe iarăși să aprindă pămîntul și să dea lovituri păcii, prin obișnuitele răscoale. El își vorbește așa: « Cum îmi voi mai apăra viața nesigură? Prin ce mijloace voi putea să îndepărtez atîtea valuri amenințătoare?... »². Urmează două întrebări de același fel, apoi expunerea hotărîrii de a nu lăsa să-i scape puterea decît o dată cu viața și poetul trece la nararea faptelor.

Narațiunile sînt, în general, scurte, cu accente dramatice, presărate cu detalii pitorești. Iară reacțiunea barbarilor la sosirea lui Stilicho:

Vix Alpes transgressus erat, nec iam amplius errat
 Barbarus aduentumque tremens se cogit in unam
 Planitiem tutoque includit pascua gyro.
 Tum duplicem fossam, non exsuperabile uallum
 Asperat alternis sudibus murique locata
 In speciem caesis obtendit plaustra iuuencis³.

Tot așa, în narațiunea uciderii lui Rufinus (v. 367—404) se reflectă marile calități și micile defecte ale întregului poem, deci și ale celorlalte procedee literare. Printre calități cităm: rapiditatea succesiunii faptelor; alegerea amănuntelor esențiale, care redau pregnant prefăcătoria, dorința de putere și apoi surpriza tragică a lui Rufinus, ura și perfecta execuție a planului încercuirii de către soldați, dramatismul uciderii. Printre micile defecte cităm: ușorul retorism al întrebărilor puse de

¹ *De laudibus Stilichonis*, I, 39—50.

² v. 7—13.

³ *In Rufinum*, II, 124—129.

vocea parcă venită de sus și de ostașul care-l ucide; insistența relativ lungă asupra săbiilor care se îndreptau din toate părțile spre Rufinus. În textul citat se găsesc și trei comparații, luate din domeniul vânătorii și al pescuitului. Toate sînt redade concis, pregnant și servesc într-adevăr să plasticizeze artistic imaginea.

Această carte a doua de invective ne arată că Claudian putea să se elibereze de balastul exemplurilor luate din mitologie și din trecutul Romei și să scrie versuri de o înaltă valoare artistică.

De aceeași forță și valoare artistică sînt și panegiricele: *De tertio consulatu Honorii*, cele două cărți *De laudibus Stilichonis* și idilele *Phoenix*, *Hystris*, *Nilus*.

La capătul acestei analize, am putut constata că: 1) nu toate procedeele împrumutate de Claudian tezaurului literar, constituit cu mulți ani înaintea lui, au aceeași forță de expresivitate poetică; 2) cele mai expresive procedee sînt narațiunile, descrierile, discursurile, portretele care prezintă fapte, oameni, lucruri, idei în legătură directă cu subiectul tratat; 3) cu cît poetul se îndepărtează, în comparații, de la natura înconjurătoare și de la viața de toate zilele, spre trecutul Romei și apoi, spre mitologie, cu atît forța de expresivitate artistică descrește și, de multe ori, în loc de patetic și sublim, poetul obține ridicolul. Prin urmare, dintre toate veșmintele poetice de sărbătoare, prin care poetul încearcă să dea strălucire ideilor, cel mai nepotrivit este, în ordine cronologică, cel mai vechi: mitologia, adică comparațiile luate din mitologie, și cu cît poetul se apropie de viața contemporană, prin exemplificări luate din trecutul Romei și prin personificarea unor orașe, provincii, rîuri, abstracțiuni, cu atît forța de plasticizare conferită evenimentelor și ideilor de procedeele întrebuințate sporește.

S-ar putea obiecta că aceste constatări sînt nu numai subiective, ci făcute în anul 1962 e.n., adică la o depărtare de un mileniu și jumătate de Claudian, pe vremea căruia altele erau concepțiile estetice ale lumii culte.

Obiecția se dovedește însă a fi numai o deducție logică, de vreme ce constatările de mai sus sînt confirmate de două grupe de factori: 1) practicile poezilor anteriori lui Claudian, 2) teoriile estetice antice.

Intrucît panegiricele și invectivele lui Claudian cuprind un caracterizat accent epic, ne vom referi, în ceea ce privește aparatul mitologic, în primul rînd, la autorii de epopei. Puținele fragmente ne împiedică să ne dăm seama în amănunt de felul cum au știut Naeuius și Ennius să îmbine mitologia cu istoria, deși, în general, se afirmă, socotim cu multă șansă de adevăr, că cele două elemente erau mai mult juxtapuse decît contopite. În orice caz, se recunoaște unanim că Vergiliu a izbutit să îmbine mitologia cu istoria prin aceea că a cîntat prezentul din pragul mitului. Era mult mai firesc ca Venus să-l protejeze pe Enea, erou legendar, decît ca Muzele să-i arate lui Ennius numele generalilor care se bătuseră împotriva lui Filip, regele Macedoniei. Lucan a simțit însă nepotrivirea dintre aparatul mitologic și realitatea istorică și a renunțat la farmecele poetice ale Olimpului. Mitologia exercita însă o atracție asupra publicului roman, încît Petroniu a protestat cu vehemență împotriva inovației lui Lucan, deși autorul *Pharsaliei* intuise un adevăr artistic prețios. Silius Italicus a revenit iarăși la procedeele lui Naeuius și Ennius. Marțial, deși găsește cuvinte de laudă pentru opera lui Silius¹, totuși protestează vehement împotriva poezilor care-și luau subiecte din mitologie, cîntînd pe Thyestes sau pe Niobe sau pe Andromaha, Scilele, pe Attis, pe Endimion. Poetul le reproșează

¹ IV, 14 și VII, 63.

că tratează monștrii¹ și îndeamnă pe cititorii lor să citească epigramele lui care « au gustul vieții ». Nu trebuie neglijată nici admirația pe care o are Marțial pentru Lucan. Același protest împotriva abuzului de subiecte mitologice tratate de poeți mari sau mici ridică și Iuvenal², când vorbește despre dezgustul pe care i-l provoacă « un uriaș Telephus » sau un « Orestes scris pe toată pagina pînă la sfîrșit și încă neterminat ». Prin urmare, Marțial și Iuvenal protestează împotriva abuzului de mitologie, chiar cînd este vorba despre opere care tratau subiecte mitologice. Cu atît mai mult trebuie să fi simțit ei artificialitatea elementului mitologic în opere cu subiect istoric. În orice caz, pentru noi este prețioasă constatarea că atît Vergiliu, cît și Lucan își dăduseră seama de discrepanța dintre lumea mitologică și lumea realității imediate și că Marțial și Iuvenal își exprimaseră direct dezgustul împotriva abuzului de mitologie, îndepărtată de viața actuală și realitatea înconjurătoare, care, așa cum se exprima Marțial, « are gustul vieții ».

Împotriva abuzului de exemple luate din trecutul Romei, protestează Iuvenal în versul:

Et nos ergo manum ferulae subduximus, et nos
 Consilium dedimus Sullae, priuatus ut altum
 Dormiret; stulta est clementia, cum tot ubique
 Vatibus occurras, periturae parcere chartae?³

Din cele expuse mai sus, se vede că, încă de pe vremea lui Vergiliu și Lucan, dacă nu și mai înainte, se simțise discordanța dintre mitologie și realitatea istorică, dintre forța artistică a exemplelor luate din mitologie, și chiar din trecutul Romei, și aceea a realității și vieții actuale, care se impune prin vigoarea ei însăși.

Prin urmare ierarhia artistică pe care am stabilit-o noi mai sus între cele două grupe de procedee literare întrebuițate de Claudian — exemple luate din mitologie, exemple luate din trecutul Romei, personificări, pe de o parte — și narațiuni, descrieri, portrete, discursuri în legătură directă cu subiectul — se găsește confirmată și de poeții romani.

În ceea ce privește teoriile estetice antice, ne vom mărgini a cita cîteva pasaje din *Ars poetica*, în care Horațiu se referă la ornamentele poetice care n-au o strînsă legătură cu subiectul. În versurile 14—18 ale *Artei poetice*, autorul *Odelor* vorbește despre poezii care tratează un subiect de mare gravitate epică sau lirică, *magna professus*, și care, dorind să dea o mai mare strălucire expunerii, inserează descrierea dumbrăvii și altarului Dianei, sau un pîrîu care șerpuiește printre ogoare rodnice sau fluviul Rhin sau curcubeul. Pentru Horațiu aceste digresiuni sînt ca niște petice distonante pe haina gravă a poemului. Cel care face exces de ornamente, spre a da o cît mai mare variație subiectului — *Qui variare cupit rem prodigialiter unam* — ajunge, pînă la urmă, să picteze delfinul în pădure și mistrețul printre valuri (v. 29—30). În versurile 374—378, poetul compară ornamentele poetice distonante cu o *symphonia discors* și cu *papauer* amestecat cu miere de Sardes care fac o impresie dezagreabilă, *offendunt*, la o masă plăcută, *inter gratas mensas*, fiindcă cina putea fi dusă la bun sfîrșit și fără aceste ingrediente. Ideile cu privire la unitatea operei artistice sînt exprimate lapidar de poet în cuvintele:

Denique sit quod vis, simplex dumtaxat et unum (v. 23).

¹ X, 4; IV, 49.

² I, 1—14.

³ I, 15—18.

Se vede deci lămurit că Horațiu — care exprimă punctul de vedere al multor literați și teoreticieni ai artei din antichitate — își dădea bine seama de impresia neplăcută pe care o făceau anumite ornamente poetice străine de subiect.

★

În concluzie se poate spune că:

1. Claudian a scris poezii în care ornamentele poetice tradiționale — mitologia, exemplele luate din trecutul Romei, personificările de rîuri, orașe, provincii și abstracțiuni — constituie un balast greoi, care strică unitatea operei.

2. Nu toate procedeele menționate sînt în același raport cu subiectul, ci cele mai îndepărtate de subiect, care distonează în cel mai înalt grad cu subiectul, sînt exemplele luate din mitologie și cele mai puțin distonante sînt personificările unor elemente în strînsă legătură cu subiectul.

3. Claudian a scris și poezii în care utilizarea acestor ornamente este sau total absentă sau redusă la minimum, subiectul este unitar tratat, iar forța de impresi-onare estetică maximă.

4. Aceste judecăți de valoare sînt sprijinite și de practica și teoria unor poeți antici, care și-au dat seama că ornamentele literare în discuție constituiau un balast pentru opere cu subiecte luate din realitatea imediată.

DE CLAVDIANI CARMINIS ARTE

SVMMARIVM

Multi, inter quos R. Pichon, Berthaut et Georgin, Deratani, Rostagni, Tronski primario loco sunt, de Claudiani arte carminis distincte ornateque disputaerunt, cum autem quae essent ea quae facerent ut Claudiani carminis ars insignes notas inter omnes latinos poetas haberet et quomodo uates omnibus poetici thesauri longis saeculis constituti rationibus usus esset non monstrarent, nobis esse operae praetium de huius poetae uersibus quaerere uisum est. Diligenter Claudiani uersibus perspectis, haec nobis dilucida esse apparuit:

1. Non omnes thesauri poetici rationes, quibus Claudianus usus sit eandem uim sensus animi exprimendi habere.

2. Maximam significandi uim narrationes hominum euentorum, naturae uitaeque descriptiones, imagines, quae ad argumentum pertinent, habere.

3. Quanto poeta ab argumento recedat atque ad Romae praeterita tempora mythologiarumque casus accedat, tanto uim suae carminis artis minorem fieri et, cum grandia profiteatur, facultatem irridendi dare.

4. Haec non solum nos qui tantis post Claudianus saeculis haec scribimus dicere, uerum etiam Horatium, Martialem, Iuuenalem directe affirmasse, Catullum, Vergilium, suis uersibus politissima arte perfectis, demonstrasse.

INTERPRETĂRI HOMERICE

Pe marginea Iliadei lui Homer, în traducerea lui G. Murnu

DE

D. MARMELIUC

CÎNTUL I

Poporul român se poate mândri că are, în tezaurul literaturii sale, una dintre cele mai desăvârșite și mai frumoase traduceri ale Iliadei lui Homer. Ne-a dăruit-o profesorul și poetul G. Murnu, făcînd, din tălmăcirea celor două epopei de la începuturile evoluției spirituale a poporului grec, rostul existenței sale pămîntene.

Oricît de desăvârșită ar fi însă o operă de felul acesta, traducătorului, aprins de elanul muncii și furat de farmecul poeziei, îi scapă uneori nuanțe ale textului original, interpretează în mod impropriu anumite contexte poetice, omite, din cauza ritmului hexametric, cuvinte și nume proprii, care sînt esențiale pentru înțelegerea justă a versului respectiv, sau lasă netraduse versuri întregi, concentrînd textul original în versuri mai puține.

De aceea, cu cîțiva ani în urmă, recitînd epopeile atribuite lui Homer, am însoțit această lectură atentă a Iliadei de o cercetare a traducerii lui G. Murnu, cu scopul de a prezenta rezultatele ei distinsului meu coleg și prieten, spre a-i servi la elaborarea unei noi ediții a minunatei sale tălmăciri. Cum, după sfîrșitul anului 1952, G. Murnu s-a retras cu desăvîrșire din viața publică, n-am știut că, în liniștea căminului său, pregătește această ediție, care a apărut în anul 1955, prefatăată și adnotată de către profesorul D. M. Pippidi¹.

¹ Dăm aici siglele bibliografice ale operelor citate mai des în această lucrare:

1. *Cauer* = Homers *Ilias*, erklärt von K. Fr. Ameis u. Carl Hentze, siebenste Auflage, bearbeitet von P. Cauer, Leipzig und Berlin, Verlag von B. G. Teubner, 1930.

2. *Mazon* = Homère, *Iliade*, texte établi et traduit par Paul Mazon, Paris, « Les belles lettres », 1937.

3. *Murnu*¹ = Omer, *Iliada*, traducere de George Murnu, Budapesta, editura « Luceafărul », 1906 (cînturile I—XII).

4. *Murnu*² = Homer, *Iliada*, în romînește de G. Murnu, București, editura « Cultura Națională » (f.d.).

5. *Murnu*³ = Homer, *Iliada*, în romînește de G. Murnu. Studiu introductiv și comentarii de D. M. Pippidi, București, ESPLA, 1955.

6. *Pape* = Dr. W. Pape, *Griechisch-deutsches Handwörterbuch*, Braunschweig³, 1908 (2 vol.).

7. *Voss* = Homers *Ilias*, übersetzt von Johann Heinrich Voss, Berlin, 1793.

Alte lucrări folosite vor fi citate la locul respectiv.

Am inclus atunci în cercetarea mea și această nouă ediție a Iliadei, urmărind cu atenție, în ce măsură observațiile mele rămân valabile și pentru ea.

Am constatat cu bucurie că o serie de modificări fericite s-au făcut în textul noii ediții de către însuși G. Murnu. Spre a cita un singur exemplu, în cântul I al epopeii, v. 7 era redat printr-un pentametrul, care se prezenta astfel:

S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntre dînșii

În ediția a 2-a versul a devenit hexametrul:

S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntr-înșii iscată,

dar sfârșitul lui lasă de dorit. Cum fuse cearta iscată « într-înșii »? De ce nu « între dînșii »? Versul e refăcut bine dacă vechiului pentametrul din Murnu² i se adaugă « iscată ».

S-au dezbinat după cearta ce fuse-ntre dînșii iscată,

sau cu o construcție mai firească:

S-au dezbinat după cearta ce se stîrnise-ntre dînșii.

V. 23. — αἰδεῖσθαί θ' ἱερῶα e tradus prin « să aibă rușine de preot ». În românește, cuvîntul « rușine » dă loc la confuzii, deși cuprinde în sine și nuanța din verbul grecesc αἰδεῖσθαι. În traducerea lui P. Mazon, verbul e redat prin « qu'on ait respect du prêtre », iar în versiunea lui I. H. Voss « ehrend den Priester zu scheuen ». Nu e vorba aici de rușine în sensul obișnuit al acestui cuvînt, ci de *sfială religioasă* față de un slujitor al lui Apolo, protejat de zeul al cărui preot este, de un sentiment pătruns de *respect și teamă*. Poate fi mai nimerit:

S-aibă sfială de preot, primindu-i mîndrețea de daruri.

V. 34. — În Murnu² cuvîntul πολύφλοισβος e redat prin « (marea) cea plină de vuiet », pe cînd în Murnu³ e tradus prin « bătută de valuri ». Cum φλοῖσβος se întrebuițează îndeosebi pentru zgomotul, freamătul unei mulțimi de oameni sau al valurilor mării, mi se pare de preferat traducerea din Murnu², deoarece redă mai firese sensul cuvîntului grecesc (cf. Mazon: « grève où bruit la mer », Voss: « Ufer des weitaufrauschenden Meeres »). De ce nu s-ar repeta aici frumoasa imagine din v. 157 al aceluiași cânt, unde θάλασσα ἠχῆεσσα e tradus prin « marea cu clocot de valuri »? Am avea atunci în v. 34:

Merse tăcut pe la marginea mării cu clocot de valuri

sau, pentru sfârșitul versului, mai bine « *cu vuiet de valuri* ».

V. 45. — În Murnu², versul:

Arcul pe umeri avînd și tolba cea bine-nvelită

nu redă bine sensul cuvintelor grecești ἀμφηρεφέα τε φαρέτρην, care la Mazon sînt redată prin « le carquois aux deux bouts bien clos », iar la Voss prin « ringsverschlossenen Köcher ». De aceea creația personală « tolba vîrtos căpăcită » din Murnu³ mi se pare mai adecvată sensului cuvîntului ἀμφηρεφής (ἀμφί + ἔρέφω = « a acoperi de ambele părți sau capete »), care la Homer se întîlnește numai în acest loc al *Iliadei*, este un ἄπαξ εἰρημένον.

V. 48 din textul original nu e tradus la G. Murnu în nici una dintre ultimele 2 ediții ale sale, ceea ce se resimte la citirea pasajului dintre versurile 46—49:

Lung zuruiră săgețile-n tolba-i din spate, cînd zeul
 Plin de mînie porni, nălucindu-se (*arătîndu-se* Murnu ²) - asemenea nopții.
 Groaznic fu zîngănul arcului cel luminos ca argintul.

Versul 48 e în original: ἔξερ' ἔπειτ' ἀπάνευθε νεῶν, μέτα δ' ἴὸν ἔρκεν, pe care-l dau în traducerea propusă de mine:

Loc își alege departe de năvi, din arcu-i săgeata sloboade.

Așezat la locul lui, versul umple lacuna de sens, pe care orice cititor atent o observă între versurile reproduse mai sus.

În versul 47, nu mi se pare potrivită cu originalul versiunea « nălucindu-se (sau arătîndu-se) asemenea nopții ». Ea poate să dea impresia că făptura totdeauna *luminoasă* a lui Apolo se aseamănă deodată cu *noaptea*. E vorba numai de *privirea* zeului mînios, care e întunecată ca noaptea. De aceea versiunea pe care o propun se apropie mai mult de original și de viziunea poetului.

Plin de mînie porni-ntunecat în priviri ca și noaptea.

V. 55 (56°) ¹

Hera ce fuse-ngrijată că pier de năpastă Danaii.

« Ce fuse-ngrijată » nu redă durativul din impf. κήδετο. De aceea e mai bine:

Hera cuprinsă de grijă că pier de năpastă Danaii.

V. 72 (73°)

Bine cu mintea-i chitind, ia Calhas cuvîntul și zice

nu redă ideea din textul original, unde ὁ σφιν ἐὺ φρονέων nu poate însemna « bine cu mintea chitind », ci, ținînd seama de dativul σφιν, « gîndindu-se la binele lor » (la Voss: *wohlmeinend*). Deci:

Binele lor chibzuînd, ia Calhas cuvîntul și zice.

V. 82 (83°) — Imperativul mediu φράσαι e redat în mod nepotrivit prin « juruie-mi »; φράζομαι înseamnă « chibzuiesc ».

E adevărat că φράσαι e o coniectură a lui Zenodot pentru φράσον, scris nelămurit în manuscrise, e acceptat însă de către cei mai buni editori. Dacă am accepta lecțiunea φράσον, ar trebui s-o traducem prin « spune-mi ». Și apoi construcția lui *jurui* cu o propoziție subordonată, introdusă prin conj. « dacă », este neobișnuită în romînește. Murnu a vrut să repete probabil ideea lui ἔμοσον din v. 75 (76°).

Vom înlocui deci « juruie-mi » prin « *chibzuie* », avînd versul 82 (83°) în forma:

Ca s-o descarce. Tu chibzuie însă de vrei să mă aperi.

V. 84 (85°)

θαρήσας μάλα εἰπέ θεοπρόπιον, ὅ τι οἶσθα

e tradus:

Inimă prinde, destaină și spune ce cugetă zeii.

¹ În traducerea sa, G. Murnu a concentrat, de multe ori, două sau mai multe versuri grecești în unul singur. De aceea s-a produs o decalare în numerotarea textului romînesc, pe care o arăt prin indicarea numerotației textului grecesc, în paranteză.

Expresia « inimă prinde » este neobișnuită, iar forma « destaină », care înlocuiește pe « ghicește » din Murnu ² e o creație personală a traducătorului, care n-are sorți să rămână în limba română. Versul grecesc se poate reda simplu prin:

Fără de teamă ne spune ce vor și ce cugetă zeii.

V. 97 (98°). — Grecescul ἐλικώπιδα κούρην e redat prin « sprincenata copilă ». Dar ἐλικώπις nu se referă la formația exterioară a ochilor, ci la văpaia lor interioară și se poate reda prin « cu ochii de flăcări, de pară, cu ochi scînteietori ». Versul ar fi deci în românește:

Pîn-ce copila cu ochii de flăcări n-om da-o lui Hrisis

Fără de daruri și plată.

V. 117 (119°) are în Murnu ² și Murnu ³ un hiat supărător. Căci « Nedăruit să fiu eu între ahei » din Murnu ³ nu e cu nimic mai frumos decît « Nedăruit să rămîi între Ahei » din Murnu ². Schimbîndu-se forma prezentului *rămîi* în *rămîn*, versul scapă de hiat:

Nedăruit să rămîn între-ahei, că doar nu se cuvine.

V. 118 (120°). — Versul original:

Λεύσσετε γὰρ τό γε πάντες, ὁ μοι γέρας ἔρχεται ἄλλη

e tradus prin:

Bine cu toții vedeți ce fel de răsplată voi pierde,

gr. ὁ fiind interpretat ca pronume relativ, pe cînd el e conjuncție (= ὅτι) și-atunci versul e tradus mai bine în romînește:

Bine cu toții vedeți că daru-mi se duce aiurea.

V. 130—131 (131°—132°). — Propun o traducere mai potrivită cu textul grecesc:

Cel arătos ca un zeu, căci n-o să mă-nșeli tu cu vorba

Nici vei putea să mă-ndupleci...

V. 168 (170°)

... οὐδέ σ' ὀίω

ἐντάδ' ἄτιμος ἔων ἄφενος καὶ πλοῦτον ἀφύξειν

e tradus prin:

... Nu cred că, lovindu-mă-n cînst

Lesne tu singur aci grămădi-vei cîștiguri și-avere.

Interpretîndu-se greșit σ' din οὐδέ σ' ὀίω ca acuzativ (σέ) și nu ca dativ (σοί), cum e în realitate, versul a căpătat o versiune greșită atît la Murnu, cît și la Voss.

Ahile îi spuse lui Agamemnon că nu e dispus, umilit cum e, să mai rămînă în tabăra ahee pentru a-i spori, prin lupta sa, cîștigurile și averea. Mazon traduce: « Je me vois mal restant ici, humilié, à t'amasser opulence et fortune ». E mai bine deci:

... Așa umilit ca acuma

Nici mă gîndesc să-ți sporesc, prin lupta-mi, cîștigul și-averea.

V. 174 (176°). — De ce s-o fi schimbat în Murnu³ « urît » în « hulit »? ἔχθιστος nu poate însemna « hulit », ci numai « odios, urît (fr. *odieux*, germ. *leidig*). Rămîne dar versul ca în Murnu²:

Cel mai urît îmi ești tu între Domnii, purceșii din Zeus

V. 193 (195°). — « O trimise (pe Atena) zeița brațalbă Hera ». *Brațalbă* redă pe grec. λευκώλενος, epitet constant al Herei și e o creație personală a lui G. Murnu, care nu se va încetățeni în limba romînă. Termenul grecesc poate fi tradus printr-o sintagmă tot atît de poetică ca și « brațalbă », care pentru urechea noastră conține o stridență ce trebuie evitată pretutindeni, unde se întîlnește. Versiunea pe care o propun:

Deodată și vine

Palas Atena din cer, trimisă de Hera cu brațe

Albe, căci grijă purta și dragoste amîndurora,

sau menținerea versiunii din Murnu¹:

... Năpraznic Atena

Vine din cer ca trimisă de Hera cea albă la brațe

Care purta pentru ei aceeași iubire și grijă.

Aceeași situație e și în V. 206 (208°) și în alte locuri ale Iliadei. În schimb, reflexivul *a se vedera* (= a se arăta, a se înfățișa) din v. 196 (198°) este conform cu spiritul limbii romîne și va rămîne, înlocuind pe livrescul *a se învedera*.

V. 197—198 (199°—200°):

Cum se întoarce-napoi, el vede uimit pe zeița

Palas Atena; din ochi ea groaznic îi fulgeră-n față,

și glăsuind, o întîmpină Ahile cu vorbe ce zboară.

Δεινὸν δὲ οἱ ὄσσε φάανθεν e tradus, în toate edițiile, prin « din ochi ea groaznic îi fulgeră-n față », probabil după Voss « und fürchterlich strahl't ihm ihr Auge ».

Dativul οἱ se poate referi atît la zeița Palas Atena cît și la Ahile, și îndoiala a existat și la interpretării antici, cum se vede din scholiile la acest pasaj. Cred însă că pe drumul cel bun ne ducea aor. φάανθεν, care nu poate însemna strălucirea *permanentă* a ochilor ca atribut constant al privirii Atenei, ci o strălucire *momentană*.

Pentru cine se potrivește această interpretare corectă a aoristului în legătură cu dativul pronumelui personal οἱ: pentru zeița Palas Atena, care vine să dea un sfat împăciuitor și deci, n-are de ce să-i fulgere ochii, sau pentru Ahile, care, în culmea furiei, mai vede intervenind în conflictul lui cu Agamemnon o zeităte, cu scopul de a-l cruța pe acesta?

Cred că dreptatea este de partea acelorora, care, ca Mazon, atribuie lui Ahile această fulgerare a ochilor, pentru starea sufletească a căruia se potrivește mai bine și este, în același timp, rezultată dintr-o analiză gramaticală justă.

De aceea versurile în versiunea lor propusă de mine, vor fi:

El vede uimit pe zeița

Palas Atena. Din ochi scînteii îi ies lui Ahile.

Întîmpinînd pe zeiță el vorbe ce zboară îi spune:

V. 210 din original nu e tradus de G. Murnu. Textul grecesc e:

ἀλλ' ἄγε, λῆγ' ἐριδος, μηδὲ ξίφος ἔλκειο χειρί

pe care-l redau după Murnu¹:

Pune gîlceviî sfîrșit și sabia lasă-ți în teacă.

De ce nu l-o fi tradus G. Murnu în edițiile următoare? Probabil pentru că neobservînd că în v. 192 (194°) ἔλκειο din textul original este un *imperfect de conatu*, l-a tradus prin «sabia-și scoase din teacă» și nu-i convenea acum vorba zeiței: μηδὲ ξίφος ἔλκειο χειρί.

Traducînd însă v. 193 și 194 din original cu interpretarea cuvenită a lui ἔλκειο prin hexametree romînești:

Pînă ce el șovăind stătea socotindu-se-n sine,

Sabia dînd să și-o scoată din teacă, deodată și vine

Palas Atena,

putem insera și v. 210° în versiunea noastră, dînd astfel înțeles deplin și versului 208 (211°):

Nu mai cu vorbele învăluiește-l pe el cum îți vine,

care nu se prea înțelege fără versul precedent.

V. 236 (239°). — «Și jurămîntul amar o să-ți fie» traduce pe grec. ὁ δὲ τοι μέγας ἔσσειται ὄρκος. Dar μέγας nu poate să însemneze «amar», ci «mare», «sigur», «sfînt». Versul acesta reia ideea din v. 230 (233°) «și jur cu sfințenie mare». Și în v. 236 (239°) Ahile vrea să accentueze încă o dată, că-și va ține jurămîntul «mare», «rostit cu sfințenie». Cred că ideea trebuie exprimată prin aceleași cuvinte ca și în v. 230 (233°):

Iată ce-ți jur cu sfințenie mare — veni-va o vreme...

Astfel se continuă firul întrerupt de paranteza descrierii toiașului.

V. 257 (260°—261°) are tradus numai un vers și jumătate din original, lăsînd netradusă a doua jumătate din v. 261°, deși cuprinde o idee esențială pentru situație: καὶ οὐ ποτέ μ' ὄλ γ' ἀθέριζον (= și niciodată nu mi-au nesocotit sfatul). De aceea cred că textul romînesc trebuie întregit cu un nou vers, care ar suna astfel, împreună cu versul 257:

Eu am mai fost ca tovarăș cu oameni viteji mai de frunte

Ca voi și mereu ale mele îndemnuri băgat-au în seamă.

«Deci ascultați-mă și voi» e concluzia firească care se desprinde din versurile următoare, puse în gura lui Nestor. De altfel în Murnu¹ ideea e redată în v. 261 prin cuvintele «și nici unul n-a fost cu dispreț cătră mine», care nu se cam potrivesc.

Introducînd în traducerea romîneasă v. 210° și acest vers 261°, ne apropiem de egalarea numerotării versurilor din original cu cea din versiunea romîneasă, care pînă la v. 261° era cu 3 versuri în urmă. De altfel ideea e reluată în v. 269 (273°):

Totuși de mine-ascultau, fîtînd seamă de spusele mele.

V. 312 (316°). — Παρὰ θῖν' ἀλόξ ἀτρογέτοιο traduce G. Murnu prin «pe marginea mării cea neroditoare». Este o veche controversă asupra provenienței

cuvîntului ἀτρώγετος. Unii văd în el un derivat al lui τρωγάω (= a recolta), alții îl pun în legătură cu latinescul *turgeo*, *turgidus* și-l traduc prin « veșnic mișcat, tălăzuitor, neobosit ». Ambele traduceri sînt îndreptățite. Scholiile preferă pe prima, pe care a acceptat-o și G. Murnu.

I. H. Voss traduce: « am Strand der wüsten Gewässer », P. Mazon « au bord de la mer infinie ». În v. 327°, G. Murnu traduce aceleași cuvinte prin « marea pustie » (v. 323), poate mai nimerit decît în v. 312 (316°). Ar fi de preferat totuși un epitet, care să cuprindă și ideea de tălăzuire a mării și care e cuprinsă în Murnu¹: *marea în veci mișcătoare*.

V. 345 (350°). — În acest vers, originalul grecesc exprimă o nuanțare foarte fină a culorii apei din mare, atît a celei de lîngă țarm, cît și a celei din larg, pe care G. Murnu n-o redă.

După ce predă crainicilor lui Agamemnon pe Briseida, Ahile se așază:

θῖν' ἐφ' ἄλδος πολιῆς, ὄραων ἐπὶ οἴνοπα πόντον.

Lîngă țarm, marea are culoarea redată prin adj. πολιός, care nu e « albastru », cum îl găsim în Murnu³, ci « cărunt » cum e redat în Murnu¹. Culoarea apei din largul mării e caracterizată prin adj. οἴνοψ, care înseamnă « de culoarea spumei vinului », « albastru-roșietic », « vînat ».

P. Mazon traduce versul astfel: « il va s-asseoir au bord de la blanche mer, les yeux sur le large aux teintes lie de vin ». Poate e mai nimerită traducerea:

*Merse și stete plîngînd pe marginea mării cărunte,
Singur, departe de-ai săi, privind spre vînața zare.*

Cum descrierile naturii sînt, în general, veridice la Homer, ni se dă, probabil, și în acest loc o descriere autentică a priveliștii pe care o oferă Marea Tracică, privită la o anumită oră din zi, de pe țarmul troian.

V. 352 (356°). — Cuvintele din original: ἐλὼν γὰρ ἔχει γέρας, αὐτὸς ἀπούρας, G. Murnu le traduce prin: « că luatu-mi-a darul și-l are la dînsul ». Dar ultimele cuvinte ale versului romînesc nu redau sensul lui ἀπαυράω: « a răpi », « a despuia », « a deposeda », « a jefui ». Precedat de αὐτός, întărește învinuirea că Agamemnon l-a deposedat în mod samavolnic, de darul pe care i-l dăduse obștea ahee, fără să se consulte cu ceilalți comandanți. Poate că e mai bine:

M-a înjosit, că luatu-mi-a darul prin vrere și forță.

P. Mazon: « il m'a pris, il me retient ma part d'honneur de son chef, il m'a dépouillé », iar I. H. Voss: « behält mein Geschenk, das er selber geraubet ».

V. 362 (366°). — Traducerea acestui vers conține o metonimie, care mi se pare nepotrivită, deși e frumoasă, poetică. Numele lui Ἄετιών, tatăl Andromahăi, e redat în ultimele 2 ediții prin « împăratul Vultur », făcîndu-se apropierea de ἀετός (= vultur).

Nu mai că nici un cititor, care nu cunoaște textul original, nu va putea identifica pe « împăratul Vultur » cu numele nefericitului tată al Andromahăi. Nu e tradus apoi cuvîntul ἑρῆ din același vers sau, mai bine spus, e tradus prin « de piatră ».

Versul sună frumos și fără înfrumusețările de basm, pe care G. Murnu le-a folosit probabil din cauza dificultății de a introduce numele *Action* în hexametru. Să încercăm, totuși:

Fost-am la Teba, a lui Aetion sfîntă cetate.

În Murnu ¹ versul e:

Fost-am la Teba, cetatea cea sfântă a lui Aetion.

V. 367 (371°). — Ultimele cuvinte din acest vers « cei ferecați în aramă » traduc pe homericul χαλκοχίτωνες.

Figura de stil din versiunea românească mi se pare improprie. « Ferecat în aramă » poate însemna și « încătușat în lanțuri sau fiare de aramă ». De ce nu am folosi un termen mai rar, dar mai corespunzător figurii homerice: « înzăuați în aramă » ? La P. Mazon: « Achéen à la cotte de bronze », I. H. Voss: « erzumschwirmte Acheer ». Se poate traduce și prin « cei înarmați în aramă », cum face G. Murnu în cîntul II, v. 159 (163°).

V. 385 (389°). — Lipsește din textul traducerii epitetul aheilor ἐλίκοπες « ochioși ». Versul ar fi atunci:

*Toctai puseră-aheii ochioși pe fată-n corabie
Și-o petrecură la Hrisa.*

V. 389 (393°). — Este omis în traducerea acestui vers un epitet pe care Ahile și-l atribuie însuși, cum fac, la Homer, atîția alți eroi. De aceea, ca o trăsătură a stilului homeric, e bine să-l păstrăm.

Însă tu, mamă, de poți, ocrotește-ți viteazul tău fiu.

Ahile vrea să arate mamei sale, prin acest epitet, că merită solitudinea ei.

V. 392 (397°). — Κελαινιφής, epitetul lui Zeus, G. Murnu îl traduce prin « negru de nouri ». Mi se pare mai potrivită versiunea « învăluitul în nour », astfel că versul ar fi:

*Cum te mîndreai povestind că pe Zeus, învăluitul în nouri
Singulară tu între zei...*

V. 464 (468°). — Δαίνοντο din original e tradus prin « benchetuiua », impropriu aici pentru un ospăț festiv, după jertfele aduse unui zeu, ceea ce francezul redă prin *festoyer*. În românește merge mai bine « se ospătau ». I. H. Voss traduce simplu « assen sie ».

V. 469 (474°)

Cîntec măreț îi cîntau și de-a pururi slăveau pe Apolo.

În textul grecesc nu este un echivalent al lui « de-a pururi », care e necesar pentru ritm, dar nu în forma « de-a pururi », care înseamnă « pentru totdeauna, în veci », ci în forma *pururi*, « mereu, în continuare, neîntrerupt ».

V. 473 (477°)

Iar dimineața, cînd zorile trandafirii se revarsă

traduc pe gr. ἤμος δ' ἠριγένεια φάνη ῥοδοδάκτυλος Ἥως. Nu e redat bine, în versiunea ultimelor două ediții, frumosul epitet al Aurorei, ῥοδοδάκτυλος « cu degete trandafirii ».

Aurora e numită așa, deoarece, pe cerul Eladei, ea se ivește radiind o aureolă de flăcări late și trandafirii în forma unei mîini întinse. De aceea cred că e bine să încercăm a păstra în românește acest epitet în versul:

Cînd Aurora-și ivește-a ei mînă trandafirie ;

(În Murnu ¹:

Cînd Aurora cu degete trandafirii răsărit-a)

V. 482 (485°—486°). — Aici e vorba de acostarea corăbiei, cu care se întoarce Ulise împreună cu însoțitorii săi din călătoria de ispășire, pe care o făcuseră la Hrisa. Textul grecesc e: ἐπ' ἠπείροιο ἔρυσσαν, ὑψοῦ ἐπὶ ψαμάθοις, redat la G. Murnu prin «... pe mal o dădură peste grămada de prund».

Pe cît știu eu, la Homer cuvîntul ψάμαθος e întrebuițat numai cu sensul de «nisip», care se aglomerează pe țărmurile mării, adus de valuri. Nicăieri nu e vorba de «prund». De aceea și aici vom reda cuvîntul cu sensul lui propriu:

*Dinșii corabia-mpinseră toți și pe mal o dădură
Peste nisipul înalt și puseră-n juru-i proplele.*

V. 489 (493°) cuprinde în traducerea lui G. Murnu o greșeală de interpretare. Versul grecesc:

ἀλλ' ὅτε δῆ ρ' ἐκ τοῦ δουδεκάτη γένετ' ἦώς

e tradus

Cînd se făcu dimineața în oara de-a douăsprezecea,

unde în loc de *oara* trebuie să stea *ziua*. Căci în v. 421 (425°) al aceluiași cînt, Thetis îi spune fiului său, că nu poate merge imediat la Zeus, deoarece el

... s-a dus la ospete cu zeii
Spre-Okeanos departe la bunul norod etiopic
Și are să vie-n Olimp în ziua de-a douăsprezecea,

iar în v. 489 (493°) Homer reia firul povestirii, spunînd că, împlinindu-se cele 12 zile, Zeus s-a întors în Olimp și, deci, Thetis poate să-i prezinte rugămîntea sa privitoare la cinstirea lui Ahile.

V. 507 (511°)

Asta i-a zis; Nouraticul Zeus nimic nu răspunse.

«Nouraticul» traduce aici pe gr. νεφεληγερέτα, epitet al lui Zeus, pe care-l întîlnim și în v. 513 (517°). Redă oare «nouratic» sensul acestui epitet constant al lui Zeus, care înseamnă «adunătorul de nourii» (la P. Mazon «l'assembleur de nuées», la I. H. Voss «Wolkensammler»)?

În limba romînă «nouratic» ar avea, dacă ar fi mai răspîndit, sensul de «innourat, fig. îngîndurat, posomorît», care, pe alocurea, cum e în versul despre care e vorba, s-ar potrivi poate, deoarece Zeus cade pe gînduri, după ce ascultă cererea Thetidei.

Dar νεφεληγερέτα este, repet, epitet constant al lui Zeus, care, după credința grecilor din timpurile epice, adună norii și este, astfel, stăpîn pe ploii și furtuni, peste văzduhuri. «Nouratic», în sensul acesta, este o creație a lui G. Murnu, care n-are sorți să se mențină în limba romînă.

Deși e greu de înlocuit un cuvînt de 5 silabe, cum e cerut aici de tehnica hexametruului, el trebuie totuși înlocuit pretutindeni prin perifraze, care să corespundă, din punct de vedere semantic, epitetului grecesc.

Iată de ce propun pentru v. 507 (511°):

Spus-a, dar Zeus, care norii adună, nimic nu răspunse,

pentru 513 (517°):

Plin de mîhnire răspunse stăpînul văzduhului, Zeus.

În v. 556 (560°), același epitet e redat prin «furtunatic», care înseamnă «agitată, zbuciumată, năvalnic, impetuos, violent», termeni care pentru situația în care se găsește Zeus din punct de vedere sufletească, s-ar potrivi, dar nu redau sensul lui *νεφελγγερέτα*. Și aici vom întrebuița același epitet ca și în v. 513 (517°): «stăpînul văzduhului». De altfel însuși Murnu¹ redă (I, 511) epitetul prin «stăpînul pe noui», iar Murnu³, în XIV, 306 (312°), prin «cel care norii adună», pe cînd (335—341°) îl traduce prin «viforaticul Zeus».

V. 530—531 (534°—535°). — Aici prin cuvintele «necutezînd să-i aștepte sosirea» (lui Zeus) nu e exprimată ideea din original. La intrarea lui Zeus în sala de ședințe a palatului său, toți zeii se scoală din scaunele lor și-i ies înainte, întru întîmpinare, nici unul necutezînd să rămînă pe scaun. Homer vrea să arate cît de mare este respectul zeilor față de Zeus și cît de puternic este el, ceea ce nu reiese din versiunea romînească «necutezînd să-i aștepte sosirea».

De aceea mai potrivit cu sensul ar fi poate:

*S-au ridicat înaintea părintelui lor de pe tronuri,
Ca să-l întîmpine, neașteptîndu-l, șezînd, să sosească.*

V. 551 (555°)

*Însă mi-e teamă grozavă să nu mi te-nșele copila
Lui Moș-Nereu.*

Termenul «înșela» pentru gr. *μή σε παρείπη* (aor. al lui *παράφημι*) mi se pare impropriu în acest loc, deși cuvîntul «înșela» are în sfera sa semantică și sensul de «a amăgi», care se apropie de gr. *παράφημι*.

Dar *παράφημι* înseamnă aici mai mult «a încînta, a seduce cu vorba» (P. Mazon: *séduir*, I. H. Voss: *beschwatzen*). «Să nu te încînte copila lui Moș-Nereu» se potrivește în acest loc și din cauza că Hera îi face lui Zeus o aluzie răutăcioasă la dragostea pe care acesta a avut-o cîndva față de Thetis, și tocmai aceasta îl înfurie pe Zeus.

V. 561—563 (565°—567°). — În traducerea romînească aceste 3 versuri nu redau complet ideea din original, unde Zeus o amenință pe Hera de-a dreptul cu bătaia. El nu-i spune:

Șezi și taci molcom acolo și vorba mi-ascultă mai bine,

ci:

Șezi și taci molcom acolo și-ascultă ce-ți spun eu acuma,

după care urmează amenințarea, mai clară, mai pozitivă decît aceea ce reiese din textul versiunii romînești:

*Nu-ți vor putea ajuta toți zeii din slava cerească
Cînd voi veni și pe tine voi pune-a mea mînă cumplită.*

Versurile care urmează și arată impresia puternică pe care au făcut-o cuvintele lui Zeus asupra zeilor, justifică încercarea noastră de tîlmăcire a originalului.

V. 576 (580°)

*Numai să vrea cum va el, străfulgerătorul olimpic
Ne-ar și zbura de pe tronuri, căci el e mult mai puternic.*

« Cum va el » poate să însemne aici « cum poate, cum e în stare » sens neobișnuit în limba română. E mai clară versiunea din Murnu ² pe care propun s-o menținem:

*Numai de-ar fi să vrea el, străfulgerătorul olimpic,
Ne-ar și zbura de pe tronuri, căci el e mult mai puternic.*

Ultimele cuvinte din v. 577 (581°) redau sensul voit de G. Murnu în va.

V. 583 (587°)

Inima-mi plînge de dragă ce-mi ești, cînd te văd toropită

nu redă exact sensul din textul original, deoarece « toropi » are mai multe accepții și cititorul poate crede că în textul traducerii înseamnă « toropită de durere ». Or, aici Hefest o avertizează pe Hera, că n-ar dori să vadă cum e bătută de Zeus. De aceea mai nimerit ar fi poate:

*Fii cu răbdare și-nădură, o mamă, cît ești de mîhnită.
Căci n-aș putea să-ți ajut, cu toată nespusa-mi durere.
Cît te iubesc, n-aș vrea să te văd bătută de Zeus.*

V. 594 (598°). — În Murnu ², versul e:

Zeilor dulce nectar să le toarne din plină pîrnaie.

În Murnu ³ « pîrnaie » e înlocuit prin « cînille pline », care nu redau sensul grecesc al cuvîntului *πῖρναίε*. G. Murnu a făcut această înlocuire probabil din cauza sensului argotic al cuvîntului *πῖρναίε*, care e: « închisoare, temniță ».

Dar sensul primar al lui *πῖρναίε*, « vas mare de lut cu o toartă sau cu două » se potrivește mai bine pentru gr. *κορητήρ* decît « cînille pline ». De aceea cred că e bine să păstrăm textul din Murnu ².

V. 600 (604°). — Muzele *ἄμειβόμεναι ὀπί καλλῆ* e tradus prin:

Muzele toate cu farmec în vîers le cîntau dup-olaltă,

unde « dup-olaltă » nu redă sensul lui *ἄμειβόμεναι*. Textul original spune că Apolo cînta din liră, iar Muzele *ῥῆ* răspundeau, intercalîndu-și cîntarea printre notele lirei. De aceea vom traduce:

Muzele dulce răspuns dădeau cu farmec de glasuri.

CÎNTUL II

V. 6. — La acest vers observă comentatorul ultimei ediții (Murnu ³): « Singurul loc din *Iliada*, unde visul apare ca o divinitate ». Versul grecesc:

πέμψαι ἐπ' Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι οὖλον Ὀνειρον

e redat prin:

Lui Agamemnon Atride un vis momitor să trimită,

probabil sub influența lui Voss:

Einen täuschenden Traum dem Atreus' Sohne zu senden.

Vom traduce dar conform intenției lui Homer:

Lui Agamemnon Atrid momitorul Vis să-i trimită.

V. 13—15 sînt redatē diferit în cele 3 ediții ale versiunii romînești. În Murnu³ ele sînt cuprinse numai în 2 versuri, omițîndu-se tocmai esențialul din textul original.

În Murnu¹ versurile sînt egale ca număr cu textul original, cuprind și versiunea cuvintelor Τρώεσσι δὲ κῆδε' ἐφῆπται (« pierduți-s acuma Troienii »), traducerea e însă stîngace. Murnu² are tot numai 2 versuri, în care sînt traduse și cuvintele amintite mai sus.

E bine deci ca din textul celor 3 versiuni ale lui G. Murnu să se întocmească una mai corespunzătoare cu originalul și cu numărul de versuri din acesta:

*Nu stai cu vrerea-ndoită stăpîinii Olimpului, zei
Nemuritorii, căci Hera cu multa-i rugare-i convinge ;
Vor birui deci aheii, iar Troiei pieirea-i ursită...*

Versurile, în această formă, vor fi repetate, ca și în original, în v. 29—31 al acestui cînt după care va urma v. 32 (33°).

De către Zeus. Deci adu-ți aminte și nu da uitării.

V. 36 (37°). — În forma lui actuală, versul, în Murnu³, este incomplet ca formă și ca sens. E vorba aici de « cetatea lui Priam ». Vom înlocui deci versul din Murnu³ prin:

Și-nchîpuia că chiar azi cuceri-va cetatea lui Priam

după care va urma în locul versului 37 (38°) din aceeași versiune:

Prostul de el, nu știa ce gînd ascuns avea Zeus.

V. 38 (39°). — « Încă mai fuse menit » din Murnu² și Murnu³ nu exprimă intenția lui Homer, care susține că Zeus personal, nu altă putere superioară lui, cum ar fi Ἀνάγκη a hotărît ceea ce avea să se întîmple în viitor cu aheii și troienii.

Vom continua deci și în versiunea romînească această idee, traducînd fidel versul 39° și următoarele în strînsă legătură cu v. 37 (38°).

*Ca deopotrivă să-ndure troienii și-aheii, deodată,
Vaieze multe și-amaruri, în valma cumplitelor lupte.*

V. 41—42 (42°—43°) sînt mai bine redatē în Murnu¹ și Murnu², unde gr. χιτών e tradus mai corespunzător prin « cămașă », în loc de « haină ». Comentatorul lui Murnu³ remarcă această diferență, cînd scrie: « Ceea ce grecii numeau *chiton* era un soi de cămașă de in, împrumutată din Orientul semitic ». Vom accepta deci versiunea din Murnu²:

*Iute se scoală-n picioare și-și pune cămașa cea moale
Nouă, frumoasă, și mantia mare și-aruncă deasupra.*

V. 45 (47°). — Sintagma Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων va fi tradusă prin *aheilor înzăuați în aramă* ca în cîntul I, v. 367 (371°) sau ca în Murnu¹: « oastea de ahei cea cu zale de aramă » — propunere care rămîne valabilă pentru toate versurile din Iliada, unde se întîlnește această sintagmă.

V. 53 (55°)

După ce-i strînze, rosti o povață cuminte-Agagemnon.

« O povață cuminte » redă pe gr. *ποικιλὴν βουλήν*. E drept că *βουλή* înseamnă și « sfat, povață », dar din cele ce urmează, se vede că aici nu e vorba de « povață » sau chiar de « părere », cum e tradus *βουλή* în Murnu ¹, ci de altă accepție a acestui cuvânt, și anume « plan », iar *ποικίλος* care înseamnă și « cuminte », va avea aici sensul de « șiret, ingenios ». De aceea versul va fi tradus mai potrivit:

Celor strînși le dezvăluie-un plan șiret Agamemnon.

Și în cazul de față, G. Murnu a fost influențat de Voss, la care versul acesta are următorul context:

Als sich nun jene gesetzt, entwarf er die weise Beratung,

pe cînd P. Mazon traduce: « il les réunit, combinant un subtil dessein », iar Cauer: « entwarf den klugen Plan ».

V. 69—71 (73°—75°). Textul acestor versuri în Murnu ³:

Eu am să-i pun la-ncercare, vorbindu-le cum mi se cade

Și-o să-i îndemn la corăbii să fugă, să plece pe mare.

Voi repeziți-vă care-ncotro și opriți-i cu gura.

În redarea textului original, traducătorul n-a observat că dativul instrumental *ἔπεισιν* din v. 69 (73°) se repetă în forma *ἐπέεσσιν* în v. 71 (75°). Agamemnon vrea să pună la încercare pe ahei *cu vorbe*, *ἔπεισιν* « cum e firesc, normal » într-o situație ca aceasta, înaintea unei lupte hotărîtoare, cum o crede el, sperînd că propunerea lui, rușinoasă pentru niște luptători viteji, îi va face s-o refuze și să-i îndemne să lupte și mai strănic. Prevăzător însă, cum trebuie să fie un comandant de oști, el îi sfătuiește pe consilierii săi să-i oprească tot numai *cu vorbe*, în caz că ostașii ahei vor lua-o la fugă, neprevăzînd că va fi nevoie de o intervenție de forță, pentru a-i opri, cum vedem că se întîmplă (v. 191—192 = 198°—199°). Cum nici în Murnu ¹ sau Murnu ² nu se dă o versiune, care să corespundă sensului real din textul grecesc, încercăm să-l restabilim, traducînd aceste versuri:

Cum e firesc, cuvînte-am să caut să-i pun la-ncercare

Și-o să-i îndemn să fugă-n corăbii bine vîslite:

Voi cuvînte s-aflați cu cari să-i opriți de la fugă.

V. 100 (104°). — *Ἄναξ*, aici epitet al lui Hermes, e tradus în Murnu ³ prin « stăpînul de sus », ceea ce poate da prilej de confuzie cu Zeus. La Homer *ἄναξ* este un atribut obișnuit al regilor, comandanților de oști, dar la nevoie este și un epitet de umplutură, însemnînd « nobil, frumos, domn ». Mai bine e redat cuvîntul în Murnu ¹:

Hermes, olimpicul domn, călărețului Pelops îl dete.

V. 111 (115°). — *Ἐπεὶ πολὺν ὄλεσα λαόν* e tradus prin « după pierdere multă ». Este neclar, ce vrea să însemne acest « după pierdere multă » din toate edițiile. Mai bine este poate:

Să mă întorc rușinos, dup-atîta prăpăd în oștire.

V. 139 (143°). — Cuvintele « care nu-i auziseră sfatul » sînt neclare. *Ἵσοι οὐ βουλῆς ἐπάκουσαν* înseamnă « cîți nu auziseră, nu aflaseră, nu cunoșteau hotărîrea sau

planul de încercare » a oștirii, expus în sfatul geronților. Acest înțeles trebuie redat în românește, cum s-a încercat în Murnu¹, unde versul e:

Celor ce parte făceau din gloată și nu-i știau planul.

Βουλή din acest vers repetă același cuvînt din v. 55 al textului original, asupra căruia am insistat la locul respectiv. De aceea în contextul lui Murnu³, versul va fi mai bine redat prin:

Dorul de ducă la tofi, care nu-i cunoșteau hotărîrea.

V. 141—143 (144°—147°). — În Murnu³ vînturile din frumoasa comparație, cuprinsă în aceste versuri, sînt redade cu nume curat romînești. Dacă pentru εὐρός τε νότος τε se pot întrebuița *austrul* și *băltărețul*, pentru ζέφυρος nu merge « munteanul », nume de vînt, romînesc, regional, pentru « vîntul dinspre Carpați » sau « vîntul de nord » pentru olteni și foarte rar vîntul de vest, care ar putea fi indentificat cu ζέφυρος.

În Murnu¹ acest ζέφυρος e redat bine prin « vîntul de-apus ». Și-atunci combinînd versurile din Murnu³ cu versul respectiv din Murnu¹, putem reda bine textul original din v. 140—144 (143°—148°).

Gloatele strînse s-au pus în mișcare ca niște talazuri

Namile ce le răscoală pe Marea Icarică austrul

Și băltărețul, lăsîndu-se repezi din norii lui Zeus;

Ori ca și vîntul de-apus cînd iute s-aruncă-n vârtejuri

Peste bogatele lanuri și vîntură spicele dese.

Înlocuirea aceasta a « munteanului » este cu atît mai necesară, deoarece, în acest loc din Iliada ζέφυρος nu e adierea de vînt caldă și plăcută din apus, ci un vînt rece și vijelios, care, venind din vest, peste munții mereu albi de zăpadă ai Traciei, « s-aruncă-n vârtejuri », aici, sau duce vijelios un nor în cîntul IV (v. 270—271=276°—277°) spre țărmul răsăritean al Mării Icarice.

V. 170 (175°). — În acest vers e pus în gura zeiței Atena cuvîntul *tuli* pentru « fugi ». *Tuli* are în limba romînă o nuanță familiară, hazlie. De aceea cred că trebuie înlocuit prin *fugi*. În Murnu¹ φεύξεσθε e tradus prin « pleca ».

V. 187 (192°)

Nu știi tu bine ce gînd avu azi cu vorbirea-mpăratul.

« Împăratul » îl redă pe Ἄτρετωνος din cele mai multe manuscrise sau pe Ἀτρετᾶο din papyrusul 3, confirmat de Eustathios. Oricum « împăratul » nu e potrivit în acest loc. Mai bine în Murnu¹.

Nu știi tu bine ce gînduri avul-a vorbind Agamemnon.

Același « împăratul » se repetă în v. 189 (196°), redînd pe grec. βασιλεύς, care are epitetul διοτρεφής. Și aici vom înlocui pe « împăratul » prin « regele », dînd versului 189 (196°) și celui următor următoarea înfățișare:

Neîndurată-i mînia regelui din Zeus purcesul.

Cinstea Zeus i-o dete și drag îi e marelui Zeus.

În Murnu³ s-a strecurat o greșeală de tipar: *dragă* în loc de *drag*.

În Murnu³ lipsesc însă versurile 194 și 195 din original. Le prezentăm în traducerea noastră:

194: *Vorba ce-a spus-o la sfat cu toții n-o auzirăm*
195: *Mi-i ca-n mînie căzînd pe-ahei să nu-i pedepsească.*

De remarcat că în v. 188 (193°):

Acum îi încearcă pe-ahei, curînd o să-i certe pe dînșii

cuvîntul « certa » are înțelesul de « pedepsi » din vechile legiuri romînești.

V. 210 (217°). — Φολκός ἔην traduce G. Murnu prin « șpanchiu era », după scholiile la acest vers și influențat de Voss: « schielend war er ». Cauet vede în acest ἄπαξ εἰρημένον o tulpină indo-europeană *falc-(cf. lat. *falx*, *falco*, germ. *Felge*) și-l referă la formația picioarelor, traducîndu-l prin « krummbeinig », iar Mazon îl redă prin « bancroche ». Deoarece Homer începe descrierea înfățișării lui Tersit de la picioare, crede și Pape că e mai firesc a referi cuvîntul la formația picioarelor decît la ochi. Vom traduce deci:

Strîmb de picioare era și șchiop, pe cînd umerii-ăduși
Peste pieptu-i erau și deasupra, fugui peste ghebu-i,
Capul hidos cu cîteva fire de lînă-n chelie.

Cuvîntul « lînă » redă pe gr. λάχνη care caracterizează mai bine decît θρίξ firul de păr subțire și lînos de pe capul unui chel.

V. 214—217 (221°—224°).

... îns-acum pe Atrid Agamemnon

El tătăra cu batjocuri, țîvlînd; iar ahei din juru-i
Strașnic erau supărați și-aveau ciudă grozavă pe dînsul.
Totuși el tare zbierînd, muștra pe Atrid Agamemnon.

« Aveau ciudă grozavă pe dînsul ». Pe cine? Din contextul versiunii romînești reiese că ahei erau supărați pe Tersit, τῶ din textul original fiind referit de Murnu și Voss la persoana acestuia. Cauet referă pe τῶ la persoana lui Agamemnon, pe care ahei erau supărați din cauza tărăgănării fără sfîrșit a războiului troian și-l dușmăneau cu înverșunare în sufletul lor, iar Mazon traduce: « il est vrai que les Achéens gardent contre le roi, dans le fond de leur cœur, une rancune, un dépit furieux ».

Referînd pe τῶ la Agamemnon, vom traduce:

... îns-atunci cu Agamemnon divinul
Ceartă cu-ocări începu, căci pe-acesta ahei din juru-i
Strașnic erau supărați și-aveau ciudă grozavă în suflet.
Astfel tare zbierînd pe-Agamemnon muștra înfruntîndu-l.

Pentru că ahei erau oțărîți împotriva lui Agamemnon, spera Tersit să aibă mare succes, înfruntîndu-l în adunarea obștească.

V. 253—254 (261°—262°). — Versurile:

εἰ μὴ ἐγὼ σε λαβὼν ἀπὸ μὲν φίλα εἴματα δῦσο
χλαῖνάν τ' ἠδὲ χιτῶνα τὰ τ' αἰδῶ ἀμφικαλύπτει

sînt traduse bine și complet de Voss:

Wenn ich nicht dich ergreif' und jedes Gewand dir entreisse,
Deinen Mantel und Rock, und was die Scham dir umhüllet.

Murnu și Mazon n-au ținut seamă că în v. 262° e vorba de trei lucruri, de care amenință Ulise să-l despoaie pe Tersit: mantaua, cămașa și τὰ τ' αἰδῶ ἀμφικαλύπτει (= «ceea ce-ți acoperă rușinea» sau «îți ascunde goliciunea»). Cel de-al treilea lucru e precizat în cîntul IV, v. 187: ζῶμα τε καὶ μίτρον = cingătoarea de piele care ocrotea șoldurile și partea dinainte a corpului, de la capătul de jos al platoșei pînă aproape de genunchi (v. și comentariul lui Cauer).

Cum v. 254 (262°) e la Murnu³ un pentametrul, adăugîndu-se cuvintele ce lipsesc, se obține tocmai bine hexametrul:

De-astă manta și cămașă și ce-ți mai ascunde rușinea.

V. 283 (291°) e interpretat în traduceriile lui G. Murnu, Voss și Mazon numai cu apropiere de sensul intenționat de Homer. La Murnu³ versul are contextul:

... E drept că oricine
Prins de alean, mai la urmă dorește întorsul acasă,

asemănător cu cel din Voss:

Freilich bedrängt das Herz nach so viel Leiden zur Heimkehr,

O interpretare mai aproape de sensul adevărat o dă Mazon: *Certes la tâche est assez dure pour qu'à bout de peine on s'en aille*. Nici Cauer nu dă o interpretare din care să reiasă sensul adevărat al versului, cînd propune: «Freilich ist es auch eine Mühsal, um überdrüssig (geworden) nach Hause zu gehen».

Ce vrea să spună Ulise în acest vers? În versurile următoare se afirmă că e greu ca cineva să rămînă, chiar numai o lună, rătăcind cu corabia pe mare, departe de soție. V. 291° cuprinde o justificare psihologică a dorinței aheilor de a pleca din fața Troiei. Sensul versului inclus în contextul lui Murnu³ este:

... E drept că războiul
Este un chin care face să vrei a te-ntoarce acasă.

Urmează versurile 284—286 (292°—294°) în care continuă această justificare

Darmite noi care stăm pe aice zăbavnici de nouă
Ani rotitori...

V. 290 (298°)

... Dar totuși ar fi cu rușine
Vreme-ndelungă s-adaste și goi să se-ntoarne pe-acasă

în care «goi» redă pe κενέον din original, după Voss:

... Aber es wär' uns
Schändlich doch, die so langē geweilt, leer wieder zu kehren.

Κεεόν înseamnă aici, « cu mfinile goale », « fără nici o ispravă » și în consecință versul va fi:

*Dar totuși ar fi cu rușine
Dup-așa lungă răbdare fără ispravă-a-ne-ntoarge.*

V. 320 (328°)

Astfel în vremuri atâtea și noi vom tot duce războiul,

în care « vremuri » traduce, impropriu, pe ἔτεα. Nu cred că redarea e potrivită, deoarece « vreme » cu sensul de « an » nu se întâlnește în textele românești. Și-apoi aici se cere o noțiune precisă. Vom traduce deci:

Astfel ani tot atâția și noi vom duce războiul.

V. 344 (351°):

... Zeus ne dete
Toată-nvoirea în ziua când oștile noastre-n corăbii
Se înluntrară să ducă pierzare și moarte la Troia,

în care « se înluntrară » traduce pe ἔβαινον.

Dar aici βάινειν înseamnă « a porni » în corăbii, cum traduce Mazon: « s'en allaient sur leurs neufs rapides porter chez les Troyens le massacre et le trépas ». Versul va fi atunci:

... Zeus ne dete
Toată-nvoirea în ziua când oștile noastre-n corăbii
Iute porniră să ducă pierzare și moarte la Troia.

Verbul *a se înluntra* este o creație personală a lui G. Murnu, probabil după *înlungoșă* derivat din « înlungtru » și folosit în *Psaltirea Hurmuzachi* (13/27).

Construind pe ἔβαινον cu νηυσὶν ἐν ὠκυπόροισιν Murnu ¹ traduce tot impropriu « oștile noastre au intrat în corăbii ».

Și aici se vede influența lui Voss:

da wir stiegen in schnellhingleitende Schiffe.

(Continuare în numerele următoare)

ТОЛКОВАНИЯ ТЕКСТОВ ГОМЕРА

РЕЗЮМЕ

Сравнивая оригинальный текст «Илиады» и ее румынский перевод, осуществленный Джордже Мурну, автор указывает на пассажи, требующие более ясного толкования в румынском языке.

Автор предлагает перевод стихов, которые были пропущены в румынской версии, и рассматривает греческие конструкции и выражения в духе гомеровского текста. Кроме того он высказывает свое мнение по поводу спорных вариантов в рукописях, схолиях и изданиях и анализирует слова, созданные Джордже Мурну.

DEUTUNGEN HOMERISCHER TEXTE

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Grund einer vergleichenden Untersuchung des Textes der *Ilias* und der Übersetzung George Murnus, weist der Verfasser auf einige Stellen hin, die eine klarere Deutung im rumänischen Texte erfordern.

Der Verfasser schlägt die Übersetzung einiger aus der rumänischen Fassung weggelassenen Verse vor und gibt Deutungen verschiedener griechischer Konstruktionen und Ausdrücke in dem vom homerischen Texte erforderten Sinn. Weiters bringt er seine Ansicht über einige in den Handschriften, Scholien und Ausgaben umstrittene Lesarten und untersucht George Murnus eigene Wortschöpfungen.

DOUĂ CONJECTURI VITRUVIENE

DE

TRAIAN COSTA

În tratatul *Despre arhitectură* al lui Vitruviu, 6, 6, 7, toate manuscrisele oferă următorul text (ed. Krohn, 1912):

sin autem officient trabes seu lumina aut contignationes, de superioribus partibus aperiatur et ita inmittatur.

(E vorba de practicarea ferestrelor într-un perete căruia un zid prea apropiat îi fură din lumină.)

E evident că fraza, așa cum apare în manuscrise, cuprinde un contrasens. Choisy (în ediția sa bilingvă din 1909) încearcă să corecteze astfel pasajul (6, 8, 27):

sin autem officient trabes seu l(i)mina: (sub) contignationes, de superioribus partibus aperiatur, et ita inmittatur,

traducînd precum urmează:

Dans les cas où des poitraux ou linteaux (de fenêtres) pourraient faire obstacle (à la lumière): Qu'on pratique les ouvertures (sous) les solivages, aux dépens des parties supérieures (des parois): et qu'ainsi (la lumière) soit introduite.

Krohn înlocuiește pe *seu* din manuscrise cu *ea*, păstrînd în rest textul neschimbat (*sin autem officient trabes ea lumina aut contignationes eqs*).

Eu cred însă că pasajul trebuie îndreptat așa:

sin autem officient trabes ea lumina, sub contignationes, de superioribus partibus, aperiatur et ita inmittatur

și, în versiunea românească sub tipar la Editura Academiei, am tradus (6, 8, 19):

Dacă lîntourile ferestrelor vor împiedica lumina, atunci deschizătura să se facă mai sus, sub grinzile plafonului, și astfel etc.

Din punct de vedere paleografic, nu mi se pare imposibil și nici improbabil ca arhetipul, pierdut, care va fi avut (cu scriere anglosaxonă; cf. Krohn, p. VIII) *trabesealuminasub* să fi fost copiat *trabeseuluminaaut* (= *trabes seu lumina aut*).

Al doilea pasaj de care mă ocup e 8, 3, 2 (Krohn):

sunt etiam odore et sapore non bono frigidi fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt et ab eo per longum spatium terrae percurrentes refrigerati perueniunt supra terram sapore, odore coloreque corrupto, uti...

Aparatul critic al ediției Krohn semnaleză o singură variantă: *super (terram)* în loc de *supra*, în două manuscrise mai recente. Choisy dă același text, doar cu deosebiri de punctuație, care mi se par destul de semnificative pentru a le consemna (8, 3, 3):

Sunt etiam odore et sapore non bono, frigidi fontes: Qui, ab inferioribus locis penitus orti, per loca ardentia transeunt; et, ab eo, per longum spatium terrae percurrentes: refrigerati, perueniunt... (restul e identic)

și traduce:

Par contre, il existe des sources froides, d'odeur et de saveur non bonne: Celles-ci, issues des lieux inférieurs dans leurs profondeurs (mêmes), passent à travers les lieux brûlants; et, ensuite, cheminant à travers un long espace de terre: refroidies, elles parviennent à fleur de terre avec saveur, odeur et couleur altérée.

Deși lui Vitruviu îi alunecă din pană numeroase pleonasme, părerea mea este că *penitus* nu poate veni nemijlocit după *ab inferioribus locis*; el trebuie mutat mai departe, după *orti*, iar ca sens trebuie legat de *transeunt* (mai degrabă decât de *ardentia*):

ab inferioribus locis orti, penitus per loca ardentia transeunt...

Iată de ce am tradus astfel (8, 3, 3):

Există însă și izvoare reci cu miros și gust neplăcut, cele care, izvorînd din adîncimi, trec chiar de îndată (= din adînc, penitus) prin locuri înfierbîntate și pe urmă, parcurgînd cale lungă sub pămînt, ajung la suprafața solului răcite, cu gustul, mirosul și culoarea alterate etc.

Trebuie să adaug că versiunea lui Choisy devine identică cu cea romînească dacă mutăm virgula de după (*mêmes*) înainte de *dans leurs...* Dar am atras atenția asupra felului în care punctuează Choisy fraza latinească pentru a dovedi că în traducerea lui nu avem de-a face cu o greșeală de tipar în punctuație. Eroarea manuscriselor e foarte banală: intervertirea a două cuvinte consecutive. Restabilind forma pe care eu o presupun inițială, textul devine mai clar și corect.

CONIECTVRAE IN VITRVVIVM DVAE

SVMMARIVM

In Vitruvii qui De architectura inscribitur libri textum has emendationes scriptor recipiendas censet:

(6, 6, 7 editionis Krohnianae) pro codicum *trabes seu lumina aut contignationes* sic scribendum: *trabes ea lumina, sub contignationes*;

(8, 3, 2) pro *ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt* scribendum: *ab inferioribus locis orti, penitus per loca ardentia transeunt*.

CÎTEVA INSCRIPȚII RECENT DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

DE

GH. POENARU-BORDEA

Materialul arheologic foarte bogat, provenit din descoperiri întâmplătoare sau din săpături arheologice organizate, a îmbogățit, mai ales în ultimii ani, colecțiile Muzeului Regional și totodată cunoștințele noastre despre trecutul Dobrogei.

O categorie aparte în cadrul acestui material o formează inscripțiile, a căror cunoaștere și studiere, cît mai curînd după descoperire, este deosebit de folositoare.

Cele șapte inscripții a căror publicare o întreprindem acum sînt descoperite în ultimii patru ani. Fără a avea pretenția să elucidăm sau măcar să punem toate problemele pe care le ridică aceste monumente, încercăm să le facem cunoscute, sperînd că, o dată puse în circulație, ele vor putea servi pentru cercetări mai aprofundate, alături de alte materiale epigrafice sau arheologice, care urmăresc o problemă sau alta din istoria veche a patriei noastre.

Am socotit nimerită prezentarea acestor monumente după conținutul lor, și nu după localitatea de găsim și nici după limba în care sînt scrise sau după cronologie, pentru că astfel credem că vor putea fi mai ușor încadrate în culegeri sau studii viitoare.

TITULI HONORABILI

1. *Constanța* — TOMIS. Inv. 1526, fig. 1. Altar de marmură fragmentar, cu relief și inscripție onorifică în limba greacă, descoperit în 1961, cu prilejul unor săpături de canalizare în zona fostei gări. Dimensiuni: 0,650 × 0,190 × 0,150 m.

Se păstrează litere din primele șase rînduri ale inscripției și o parte din relief. După toate probabilitățile, pe basorelief erau reprezentate mai multe personaje. Se poate distinge peplum-ul care coboară pînă la glezna piciorului stîng al unuia din personaje. Nu ne putem da seama care era natura scenei.

Cîmpul inscripției, cu chenar ușor profilat, iese cu mult în afară, îngroșîndu-se și lăsînd un spațiu în așa fel, încît personajele reprezentate să fie destul de puternic reliefate.

Scrierea este aleasă, cu litere purtînd *apices*. Litera A are hasta orizontală chiar pe mijloc, θ este rotund, cu bara orizontală scurtă; bucla literei P nu se unește cu hasta verticală, iar Σ este unghiular. Înălțimea literelor: 2, 1—2, 3 cm.

Ἄγαθῆ [τύχη]
 [---- αὐτοκράτ]ορος Νέρο[υα Τραιάνου Καίσαρος]
 [Σεβαστο]ῦ Γερμανι[κοῦ ----]
 [---- ἀπελ]εύθερος Γ ----]
 [βουλή δῆμ]ος Τομ[ειτῶν ----]
 ---- K ----

Existența pe fragmentul păstrat a literelor ΟΡΟΣ, NEPO și ΓΕΡΜΑΝΙ în rîndurile 2 și 3 indică în mod sigur că este vorba de o inscripție pusă în onoarea unui împărat: se pot întregi, fără dificultăți, cuvintele Αὐτοκράτορος, Νέρουα și Γερμανικοῦ.

Lungimea rîndurilor, presupunînd că Ἄγαθῆ τύχη era scris, așa cum e normal, la mijlocul spațiului, în rîndul 1, trebuie să fi fost de cel puțin 32—36 litere. În cazul în care numele împăratului era introdus printr-o formulă ca ὑπέρ, ὑπὲρ τῆς, ὑπὲρ τῆς τοῦ, ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου, lungimea rîndurilor va fi fost mai mare. Poziția cuvîntului Γερμανικοῦ din rîndul 2 ne face să înclinăm mai curînd spre prima posibilitate.

Dintre Nerva (96—98), Traian (98—117) și Hadrian (117—138) în al căror nume sau filiație intră Νέρουα, ne credem îndreptățiți să considerăm că monumentul era închinat lui Traian. Pe Nerva îl excludem, spațiul dintre Νέρουα și Γερμανικοῦ, fiind mult prea mare. De asemenea, îl putem exclude cu multă siguranță și pe Hadrian, la care Νέρουα figurează, ca și cognomenul Γερμανικός, doar în filiație. Spațiul este aici prea mic.

Cu destulă probabilitate întregim între Αὐτοκράτορος Νέρουα Τραιάνου și Γερμανικοῦ, la sfîrșitul rîndului 2 și începutul rîndului 3, Καίσαρος σεβαστοῦ, această ușoară intervenire în titulatura imperială fiind cunoscută și din alte inscripții în limba greacă, puse în onoarea lui Traian¹.

Nu putem ști dacă pe inscripție apăreau după Γερμανικοῦ și titlurile Δακικῶ, eventual Δακικῶ Παρθικῶ, așa că o determinare cronologică este exclusă.

În rîndul 4 se citește ΥΘΕΡΟΣ. Înainte de Υ se vede o parte dintr-un Ε sau Σ. Putem întregi [ἀπελ]εύθερος, «libertul», înaintea lui, un nume de persoană în nominativ; cum pare a fi vorba de un libert imperial, am putea avea, după [ἀπελ]εύθερος, [Σεβαστοῦ].

Calitatea monumentului, titlul pe care-l poartă probabil dedicantul, menționarea sfatului și adunării poporului în rîndul următor ne fac să bănuim că dedicantul era o persoană de vază, care a avut desigur la începutul sec. II e. n. un rol important în istoria Tomisului, fără a putea însă, din cauza marilor lacune ale textului, să facem alte presupuneri.

La sfîrșitul părții păstrate în rîndul 4, se mai distinge în partea superioară o hastă verticală cu un început de hastă orizontală de la un Γ, Π, Ρ, sau Ε.

În rîndul 5, credem că putem întregi πόλεως Τομέως sau βουλή δῆμος Τομειτῶν, avînd, în acest din urmă caz, menționată pe inscripție și autoritatea care face cinstirea împăratului.

¹ IGRR, III, 557, 915, 1066.

În rîndul 6 se mai vede numai un K.

Inscripția aceasta vine să se adauge la monumentele ridicate în onoarea împăratului Traian, și intrate pînă acum în literatura de specialitate, rolul împăratului Traian pentru Dobrogea, în perioada plină de evenimente de la începutul sec. II e. n. și implicit pentru Tomis, fiind bine cunoscut.

2. *Constanța* -- TOMIS. Inv. 2104, fig. 2. Altar de calcar cu inscripție onorifică în limba greacă, găsit întîmplător în mai 1962, cu prilejul unor lucrări de nivelare și pavare în piața Ovidiu. Dimensiuni: 1,130 × 0,605 × 0,600 m. Capitelul altarului: 0,340 × 0,670 × 0,670 m.

Monumentul este bine conservat, cele 8 rînduri ale inscripției se păstrează în întregime, cu rîndul 7 și sfîrșitul rîndului 6 martelate. Lipsște partea inferioară a altarului și un colț al capitelului.

În partea superioară, altarul are o decorație foarte sumară, constînd dintr-un disc în centru și două acrotere la extremități, dintre care s-a păstrat doar cea din stînga.

Scrierea este îngrijită. Θ are bara interioară scurtă, Ω este lunar, Υ are o bară orizontală la baza unghiului, puțin mai jos de jumătatea literei, Σ este dreptunghiular. Remarcăm faptul că primul rînd este scris mai spre dreapta și nu la mijloc. Rîndurile 3, 5, 6 și 7 sînt mai scurte decît celelalte. Înălțimea literelor: 5 cm.

Ἀγαθῆ τύχη
 τὸν διασημότα-
 τον καὶ πατρῶ-
 να τῆς Μητροπό-
 λεως Τομέως
 Αὐρήλιον | | | |
 | | | | | | | | | |
 βουλή δῆμος

Textul, după formula de început Ἀγαθῆ τύχη, cuprinde o inscripție onorifică Personajul, pe care sfatul și poporul, βουλή δῆμος, în rîndul 8, îl cinstesc, apare ca διασημότατος καὶ πατρῶν τῆς Μητροπόλεως Τομέως, adică în calitate de « cel mai distins » și de « protector » al Tomisului¹. Această cinstire avea, în chip vădit, un caracter oficial, atît prin titlurile pe care le primește personajul, cît și, mai ales, prin menționarea explicită a statului și a adunării poporului ca dedicanți. Titlurile onorifice din textul inscripției reprezintă de fapt traducerea în limba greacă a expresiei *patrono clarissimo*, cunoscută din inscripțiile latine cu acest caracter.

După grafie, monumentul poate fi încadrat în prima jumătate a sec. III e. n. Dificultăți apar în momentul în care vrem să stabilim identitatea personalității onorate, care a avut de suferit o *damnatio memoriae*. După Αὐρήλιον din rîndul 6, textul e martelat, nemairămînînd din sfîrșitul rîndului 6 și din rîndul 7 nici măcar urme de litere. Abia dacă felul în care este martelată prima parte a numelui ne îngăduie să presupunem o hastă oblică, de la un A, Δ sau Λ. Scrierea, îngrijită, ne îngăduie însă să stabilim cu destulă exactitate numărul literelor șterse. Cum la sfîrșitul rîndului 6 încăpeau, aproape sigur, două litere, iar în rîndul 7 ștersătura

¹ La Callatis cunoaștem un patron, P. Vinicius (Th. Sauciu-Săveanu, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 501–507).

merge pînă sub ultima literă a numelui Ἀδρήλιον din rîndul 6, numărul lor trebuie să fi fost de 10. Așa stînd lucrurile, putem avansa, deși cu toată prudența și cu titlu ipotetic, că în spațiul martelat fusese poate scris Ἀντωνεῖνον.

Lipsa oricăror elemente de titulatură imperială ne obligă să ne gîndim la altă personalitate, al cărei rol putea să justifice onorarea în termenii în care este făcută pe monumentul care ne preocupă. Deși nu avem nici o mențiune explicită în acest sens, s-ar putea să fie vorba de un guvernator al Moesiei Inferior¹. Pînă acum, cu excepția lui Aurelius Gallus (202—205), care evident nu este cel de pe inscripția noastră, nu cunoaștem alt guvernator al Moesiei Inferior al cărui gentiliciu să fie Aurelius. Pe de altă parte, sînt cunoscute mai multe cazuri de guvernatori care au suferit *damnatio memoriae*.

În cazul în care apropierea noastră sînt juste, am avea un nou guvernator al Moesiei Inferior pentru prima parte a sec. III e. n.

Oricum, personalitatea onorată în inscripție juca un rol important, cel puțin în viața orașului Tomis.

Dacă al doilea nume era Ἀντωνεῖνον, și numai atunci, martelarea ar fi putut să fie și accidentală, personajul în cauză fiind eventual confundat cu împăratul Elagabal (218—222).

RES SACRAE

3. *Arsa*. Inv. 42, fig. 3. Placă de marmură cu relief și inscripție în limba greacă, găsită întimplător, în anul 1959, cu prilejul lucrărilor agricole de toamnă la cca. 500 m nord de sat, spre Pecineaga². Dimensiuni: 0,310 × 0,270 × 0,160 m.

Monumentul este întreg. Relieful îl reprezintă pe Cavalerul Trac în galop spre dreapta, cu mantia fluturînd. Mina dreaptă este ridicată în gestul de *benedictio Latina*³. Copita calului stă pe altar. Se vede pomul cu șarpele încolăcit. Cîinele și mistrețul lipsesc.

Sub relief se află o inscripție pe trei rînduri. Scrierea este îngrijită, fără ligaturi. Înălțimea literelor: 1—1,3 cm.

Ἡρωι Δωσαηνῶ ἐπὶ κῶ εὐχαρι-
στήριον ἀνέθηκεν Ροῦφος Ρού-
φου ὑπὲρ τῶν ἰδίων.

Inscripția prezintă un interes deosebit, atestînd un epitet pînă acum necunoscut al Cavalerului Trac, care apare pentru prima dată ca Ἡρωος Δωσαηνός. Sufixul — ηνος mai apare în epitetele zeilor traci ca: Σαλδηρός, Σαλδοβουσηνός, Σαλδοκεληνός⁴. Probabil că Δωσαηνός este un epitet derivat de la numele localității în care era adorată divinitatea.

¹ Iorgu Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 110—111.

² Cercetări de suprafață au dus la identificarea unei așezări rurale de epocă romano-bizantină.

³ G. I. Kazarow, *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, nr. 311, 312, 389, 391, 416, 443, 620, 944, 946, 986, 987, 1028 și respectiv fig. 170, 171, 215, 226, 232, 241, 313, 457, 458, 476, 477, 502; RE VI — A, p. 485.

⁴ D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, p. 194—195.

Fig. 1

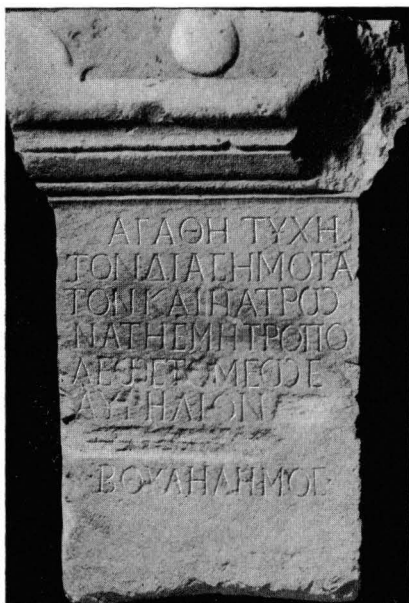

Fig. 2

Fig. 3

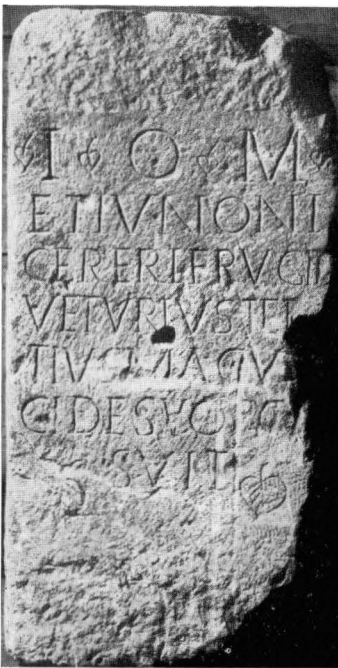

Fig. 4

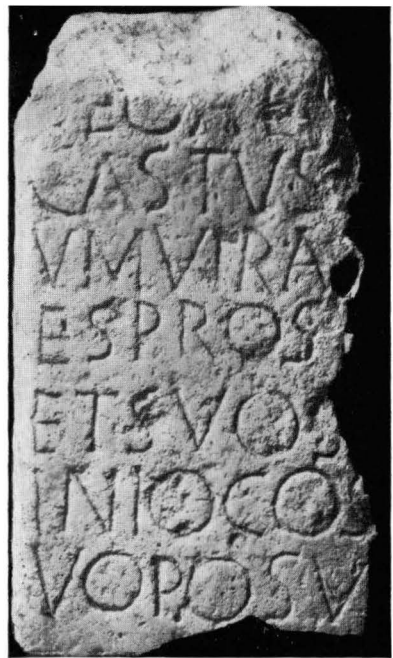

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Epitetul ἐπήκοος este frecvent pe lângă divinitățile tracice Ἡρώς, Ἀσκληπίος etc.¹. În ce privește pe dedicant, care ridică monumentul lui Heros Dosaenos, « cel care ascultă rugile pentru ai săi », numele lui indică un grec romanizat.

După grafie, monumentul pare a data din sec. II e. n.

4. *Gălbiori*. Inv. nr. 2086, fig. 4. Altar votiv de calcar cu inscripție latină, găsit în martie 1961 pe șoseaua Constanța-Hîrșova, la jumătatea distanței dintre Gălbiori și Stupina. Dimensiuni: 1,060 × 0,525 × 0,460 m.

O spărtură în colțul drept afectează parțial ultima literă din rîndurile 3, 4, 5 și 6, iar o ciobitură în rîndul 5 atinge partea de jos a trei litere.

Scrierea este îngrijită. În rîndul întii apar patru frunze de iederă, iar în rîndul ultim, două. Literele sînt mai mari în rîndul 1 și mai mici în rîndurile 2—7. Înălțimea literelor: 8 cm respectiv 6—6,5 cm.

I(oui) O(ptimo) M(aximo)
et Iunoni
Cereri Frugif(erae)
Veturius Ter-
tius mag(ister) ui-
ci de suo po-
suit.

Gentiliul vechi italic Veturius apare în inscripția de la Capidava², unde întîlnim de altfel și un C. Veturius Tertius³, poate unul și același cu cel de pe altarul votiv de care ne ocupăm.

În inscripție, Veturius Tertius este menționat ca îndeplinind funcția de *magister uici*, dar din păcate nu ni se spune în care anume uicus. Este de presupus că personajul, foarte probabil din Capidava, își exercita funcția într-unul din satele din *territorium Capidavaense*⁴.

Altarul este închinat unei triade, din care ultima zeitate, Ceres, merită o atenție deosebită. Ceres apare pînă acum în Transilvania: o dată în mod sigur⁵, dar poate chiar de două ori⁶, cu epitetul de Augusta, o dată în Oltenia⁷ și o dată în Dobrogea⁸. Epitetul Frugifera este atestat la noi în țară pentru prima oară, fiind cunoscut pînă acum numai în Italia⁹. Cultul zeiței Ceres, ca și epitetul pe care-l poartă în cazul nostru, este în legătură, desigur, cu agricultura în Dobrogea.

Epitetul Frugifera, interesant în sine, precum și noua atestare a acestui cult în Dobrogea, aduc lumini noi, privind cultul divinităților în epoca imperială romană.

¹ RE, VI A, p. 437; Kazarow, *op. cit.*, nr. 79, 364, 740, 946.

² Gr. Florescu, *Capidava*, nr. 1, p. 73—74, nr. 22, p. 99—100, nr. 28, p. 106—107.

³ Gr. Florescu, *op. cit.*, nr. 18, p. 95—96.

⁴ V. Părvan, *Ulmelum* I, p. 587 și urm.; R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, p. 194 și urm.; Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 19—21, *Ist. Rom.*, I, p. 487.

⁵ I. I. Russu, MCA, VI, p. 887—889 și D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, nr. 152, p. 127.

⁶ CIL, III, 36, considerată de Mommsen falsă, pare a fi autentică. v. I. I. Russu, *art. cit.*, p. 888.

⁷ D. Tudor, în *Dacia* XI—XII, nr. 1, p. 155; D. Tudor, *Oltenia Romană*, ed. II, nr. 153, p. 403.

⁸ CIL, III, 14 214, împreună cu Liber Pater și alte divinități la Tropaeum.

⁹ CIL, XI, 3197. Epitetul apare și pe lângă Isis. Vezi Dessau, ILS, II, 4354.

Credem că, avînd în vedere și identitatea de nume cu cel de la Capidava, putem data acest monument epigrafic tot în a doua jumătate a sec. II e. n.

5. *Rasova*. Inv. 1497, fig. 5. Altar votiv de calcar cu inscripție în limba latină, adus în mai 1961 de la școala elementară din Rasova. Dimensiuni: 0,510 × 0,265 × 0,340 m.

O spărtură în partea de sus face greu lizibil primul rînd; spărtura din partea dreaptă afectează sfîrșitul rîndurilor 1—4. Altarul este parțial spart și în partea de jos. Scrierea este neglijentă, cu litere inegale. Înălțimea literelor: 4,4—5,3 cm.

[I(oui) O(ptimo) M(aximo)

(et) Iunoni]

Reg(inae) Ael(ius)

sau Deo Aet(erno)?

Castus [d(u)-

umuiral]-

es pro se

et suos [T?]-

inio co(n)s(ule)

uo(tum) posu(it)

Din primul rînd păstrat se vede un E, urmat de un C sau de un O și de A E; prima și ultima literă a rîndului nu se pot decît bănuî. Este de asemenea greu de stabilit cu precizie dacă primul dintre rîndurile păstrate era și primul rînd al inscripției. De aici decurge existența a două posibilități de întregire. Credem însă că e mai probabilă prima: înaintea cognomenului Castus e firesc să avem un nomen.

La sfîrșitul rîndului 2 nu era decît un D, fiind scris *dumuirales* cu un singur *u*¹ și cu *-es* în loc de *-is* în loc de *dumuiralis* cum ar fi fost corect.

Nu avem nici o indicație asupra locului unde-și exercitase Aelius Castus funcția; nu este exclus să fi fost *dumuir* la Tropaeum Traiani, care este, după cîte cunoaștem *municipium* cel mai apropiat de locul unde a fost descoperită inscripția.

Încadrarea cronologică a monumentului este dificilă, datorită faptului că se păstrează numai sfîrșitul numelui unui singur consul. În finalul rîndului 5, unde era începutul numelui acestuia, nu se mai distinge nimic, dar cum nu încap decît o singură literă, aceasta exclude numele Licinius, Asinius etc. Credem că nu poate fi nici Q. Ninnius Hasta, scris Ninio în loc de Ninnio, consul în anul 114 e. n., din cauza implicațiilor cronologice ale acestei ipoteze.

Nu ne rămîne decît să acceptăm o pronunțare populară, Tinius în loc de Tineius, de unde dativul Tinio.

Faptul că orașul Tropaeum Traiani avea rang de *municipium* în timpul domniei lui Septimius Severus (193—211), fapt atestat și de alte inscripții², ne dă posibilitatea să alegem cu titlu ipotetic între 182 și 195 e.n. această din urmă dată³, an în care este consul un Tineius.

¹ S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, 1961, p. 47.

² *CIL*, III, 12 461, 12 470, 12 473, 13 734. Vezi și *Ist. Rom.*, I, p. 489.

³ Pentru Tineius Clemens, coleg cu Scapula Tertullus, v. W. Liebenam, *Fasti consulares Imperi Romani*, p. 26.

6. *Constanța* — TOMIS. Inv. 2071, fig. 6. Placă de marmură fragmentară cu inscripție în limba greacă, găsită în 1961, în săpăturile de la edificiul roman cu mozaie. Dimensiuni: 0,160 × 0,150 × 0,027 m.

Se păstrează colțul inferior stîng, cu o parte din basorelief și din inscripție. Textul este tocit în partea dreaptă. Din basorelieful care reprezenta probabil o divinitate feminină, și care este limitat de un cadru simplu în relief, se mai păstrează piciorul drept, peste care cade în falduri veșmîntul.

Scrierea este neîngrijită. Litere mai mari la început, apoi mai mici și mai apropiate între ele. O este în formă de romb. La începutul rîndului 1 remarcăm ligatura M + E. Înălțimea literelor: 1,2—1,5 cm.

Μεσσα[λε]ϊν[α sau ος]
εὐχαριστ[ήρι]ον

După N final de la εὐχαριστήριον, avem un spațiu gol, mai mare decît dublul distanței dintre două litere, deci nu mai urma alt cuvînt. În rîndul întîi putea să mai încapă un patronim scurt. Μεσσαλεῖνα sau Μεσσαλεῖνος este forma greacă pentru Messalina (us). Scrierea cu diftongul ει pentru i din latină este un fenomen foarte frecvent în inscripțiile din Pontul Stîng¹.

Placa era închinată unei divinități feminine, din păcate neidentificată. Monumentul datează probabil din sec. II—III e.n.

TITVLI SEPVLGRALES

7. *Hîrșova* — CARSIVM. Fig. 7. Placă funerară de calcar cu inscripție latină, găsită întîmplător în 1959, în colțul de nord-est al cetății Carsium, în imediata apropiere a zidului de incintă. Se păstrează la Hîrșova, în vederea organizării unui muzeu raional.

Placa avea urme de mortar, fiind probabil reîntrebuințată ca material de construcție. Dimensiuni: 0,820 × 0,730 × 0,280 m.

Monumentul este spart sus și jos. Spărtura din partea inferioară afectează inscripția. În părțile laterale se află un chenar lat de 12 cm cu vrej și frunze de iederă.

Scrierea este îngrijită, cu numeroase prescurtări și ligaturi. În rîndul 6 E + T, în rîndul 8 A + N, M + E, în rîndul 9 A + L, A + E, în rîndul 10 A + E, E + T, V + A + L, N + V. Înălțimea literelor: 4,1—4,5 cm.

D(is) M(anibus)
Iul(ius) Eutyches
uix(it) ann(is) LX et
Valeria Iulia
uix(it) an(nis) XXV
et Valeria Ma-
trona uix(i)t

¹ G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, p. 31, § 9.

ann(o) uno men(sibus) XI
 filias Valeriae
 [B]onac et Val(erius) B(o)nus
 IMV

În afară de Eutyches, care este grecesc, toate celelalte nume sînt italice. Numele primului personaj, Iulius Eutyches, merită o luare aminte specială, pentru că i-ar putea trăda originea servilă. De altfel numele Εὐτυχής apare des în transcrierea sa latină Eutyches¹; există și exemple de sclavi sau liberti numiți în inscripții cu echivalentul latin al numelui, Fortunatus².

De remarcat este și folosirea gentiliciului Iulia drept cognomen.

Forma de nominativ plural în *-as*, filias, în loc de *-ae* mai este cunoscută în inscripții din Moesia Inferior³.

Grafia, cu marele număr de ligaturi întrebuintate, ca și lipsa prenumelui, pledează pentru o datare târzie, sec. III e. n.

Inscripțiile a căror publicare am încercat-o în cele de mai sus, deși provin din localități diferite și au fost scrise la date diferite, fiind astfel puțin susceptibile pentru o interpretare de ansamblu, aduc totuși, pentru o seamă de probleme ale istoriei Dobrogei vechi, o contribuție care nu trebuie subestimată.

Cele două inscripții onorifice găsite la Tomis aduc o contribuție interesantă, deși inegală, la istoria orașului în sec. II—III e. n. Inscripția de la fosta gară înmulțește cu încă unul monumentele în onoarea împăratului Traian. Altarul găsit în piața Ovidiu ne pune în fața unui important personaj, poate un guvernator încă necunoscut al Moesiei Inferior, onorat cu interesantele epitete διασημότατος και πατρων Μητροπόλεως Τομέως.

Nou este de asemenea pentru țara noastră epitetul Frugifera al zeiței Ceres, onorată alături de Iupiter Optimus Maximus și de Iunona, după cum dovedește inscripția găsită între Gălbiori și Stupina.

Alt altar votiv, cel găsit la Rasova, ridicat de Castus, fost duumvir, avînd menționat numele unui singur consul și datat de noi în 195 e.n., adaugă încă un monument epigrafic, atestînd faptul că în ultimii ani ai sec. II e.n., Tropaeum Traiani devenise municipium.

Placa votivă reprezentînd pe Cavalerul Trac ne dă un epitet Δωσαγνός încă necunoscut pentru această divinitate, al cărei interes este sporit de faptul că asemenea monumente cu inscripție, frecvente în Bulgaria, sînt destul de rare la noi.

În sfîrșit, singura inscripție funerară al cărei studiu l-am schițat, este și ea interesantă, atît prin datarea relativ tîrzie, cît și prin ligaturile și ciudățeniile de limbă pe care le cuprinde, dar mai ales prin cognomenul Eutyches, care denotă probabil originea servilă a personajului.

Cele șapte inscripții recent descoperite în Dobrogea, publicate acum pentru prima dată, aduc prin conținutul lor interesant o modestă contribuție la o mai bună cunoaștere a vieții în această regiune a țării noastre, în epoca romană.

¹ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia Romană*, S.E. nr. 1, p. 241; 21, p. 246; 124, p.270.

² D. Tudor, *op. cit.*, nr. 10, p. 243; 27, p. 247; 133, p. 272.

³ CIL, III, 12501 din Tomis; D. Tudor, în MCA I Imp. 618 tot din Tomis; pentru alte exemple vezi H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, pp. 126—128, 248.

НЕСКОЛЬКО НАДПИСЕЙ, НЕДАВНО НАЙДЕННЫХ В ДОБРОДЖЕ

РЕЗЮМЕ

Автор публикует 7 надписей, найденных в Добродже в 1959—1962 гг.

Почетные надписи, обе из Томиса, воздвигнуты: первая в честь императора Траяна (98—117 гг.), вторая в честь некоего Аврелия (остальная часть имени вырублена молотом) *διασημότατον καὶ πατρῶνα*, возможно еще неизвестного губернатора Нижней Мезии в начале III в. н. э.

Одна из священных надписей, найденная между Гэлбиорь и Ступиной и относящаяся к второй половине II в., свидетельствует, впервые на румынской территории, об эпитете *Frugifera* по отношению к богине Церере. Алтарь из Расовы воздвигнут, если предположения автора верны, в 195 г. Элием Кастом (*Aelius Castus*), бывшим *дуумвиром* (по-видимому из муниципии *Tropaeum Traiani*). Вотивная плита из Арсы дает новый эпитет фракийского всадника, *Δωσαηγός*. Опубликована также и вотивная плита из Томиса.

В надгробной надписи из Карсиума, относящейся к III в. н. э., упоминается когномен *Eutyches*, указывающий, по-видимому, на рабское происхождение этого человека.

EINIGE IN DER DOBRUDSCHA NEUENTDECKTE INSCRIFTEN

ZUSAMMENFASSUNG

Es werden hier 7 in der Dobrudscha zwischen 1959 und 1962 geborgene Inschriften veröffentlicht.

Von den beiden aus Tomis stammenden Ehreninschriften bezieht sich die eine auf Kaiser Trajan (98—117), die zweite auf einen gewissen Aurelius (der Rest des Namens ist ausgemeißelt), einen *διασημότατον καὶ πατρῶνα*, vermutlich noch unbekanntem Statthalter der Provinz Moesia Inferior vom Beginn des 3. Jh. u. Z.

Von den religiösen Inschriften belegt die zwischen Gălbiori und Stupina geborgene erstmalig für die zweite Hälfte des 2. Jh. u. Z. und für dieses Gebiet, den Beinamen *Frugifera* der Göttin Ceres. Der Altar von Rasova wurde, wenn die vorgeschlagenen Annahmen zutreffen, im Jahre 195 u. Z. von *Aelius Castus*, einem ehemaligen *duumvir* (vermutlich des *Municipium Tropaeum Traiani*) errichtet. Die Votivtafel von Arsa bringt ein neues Epithet des thrakischen Reitergottes u. zw. *Δωσαηγός*. Weiters wird noch eine Votivtafel aus Tomis veröffentlicht.

Auf der Grabinschrift aus Carsium (3. Jh. u. Z.) erscheint der cognomen *Eutyches*, der auf die unfreie Herkunft des Betreffenden hindeuten dürfte.

MONUMENTE EPIGRAFICE INEDITE DIN LAPIDARIUL MUZEULUI REGIONAL DE ARHEOLOGIE DOBROGEA

DE

N. GOSTAR

Din bogatul material epigrafic inedit aflat în lapidariul muzeului din Constanța și din Mangalia, mi-au fost încredințate pentru publicare câteva inscripții dintre care unele prezintă un interes deosebit. Am împărțit aceste monumente în trei categorii: inscripții cu caracter public, inscripții cu caracter religios și inscripții funerare.

1. INSCRIPȚII CU CARACTER PUBLIC

Inv. L. 372 (Muzeul din Mangalia). Fig. 1. Placă de marmură albă pe care se păstrează un fragment dintr-o horothesia a calatienilor. Dimensiunile: $0,38 \times 0,35 \times 0,11$ m. A fost refolosită în epoca romano-bizantină la un edificiu creștin, când a fost transformată într-un capitel cu semnul crucii; mai târziu, într-o epocă mai nouă, monumentul a fost din nou folosit ca prag la intrarea unei clădiri, din care cauză suprafața scrisă a fost perforată în două locuri, făcând să dispară o bună parte din textul inscripției, deja mutilată. Scrierea este îngrijită. Înălțimea literelor: 0,12 cm.

Deși inscripția este extrem de mutilată, totuși de la început ne putem da seama că textul este identic cu cel al unei inscripții în limba latină și cu al alteia în limba greacă, ambele găsite tot la Callatis¹, ceea ce permite următoarea întregire:

- 1 *a lapid]e uicensim[*o et primo itinere recto ad lapidem**
- 2 *uice]nsimum et sec[undum, qui est in flexu inter Asbolodina et*
- 3 *Sardes, p. II C] C C C, a l[apid]e u[ic]ensimo et secundo sinistrorsum (?) itinere*
- 4 *recto ad lapidem uic]ensim[um et tertium p. II. a lapide uicensimo et tertio*

¹ Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus Rumänien*, AEM, XIX, 1896, p. 27–30 a extrasului; CIL, III, 14214.

itinere recto ad lapidem q[uar]t[um] et uicensimum p. II. a lapide quarto et uicensimo itinere recto ad lapide]m uicensim[um] et quintum p. II. a lapide uicensimo et quinto itinere recto ad lapid]em uicensimum [et sextum p.] ¹

Inscripția nu se leagă de fragmentul deja publicat, deci este o inscripție aparte conținând însă același text.

Din text putem deduce că monumentul este de fapt o *horothesia* a calatienilor, scrisă în mai multe exemplare în limbile greacă și latină; pînă acum se cunosc trei fragmente, unul în limba greacă și două în limba latină. În r. 3 al textului grecesc se poate citi ἐπὶ Καλλάτιδος ², ceea ce dovedește că prin această hotărnicie se fixa teritoriul orașului Callatis.

În cele două inscripții publicate pînă acum textul *horothesiei* putea fi întregit pînă la *ad lapidem uicensimum et quintum p(edum) II*, pe cînd inscripția noastră continuă hotărnicia pînă la *ad lapidem uicensimum et sextum p(edum)*.

Cuvîntul *uicensimum*, care este un arhaism, ne-ar ispiti să datăm inscripția în sec. I î.e.n. — I e.n., dar forma literelor Α, Π, Σ, și Ω din textul grecesc ne indică mai curînd sec. II e. n. N-ar fi exclus însă ca inscripțiile să fie copii mai noi după o *horothesia* extrasă dintr-un *decretum* imperial mai vechi, sau un *senatus consultum* din sec. I î.e.n., unde se prevedeau drepturile, imunitățile și hotarele orașului Callatis ³.

Inv. 1445 (Muzeul din Constanța). Fig. 2. *Titulus honorarius* în limba greacă, descoperit la Mangalia în condițiuni necunoscute. Lipsește cam jumătate din partea stîngă și sfîrșitul. Dimensiunile: 0,48 × 0,33 × 0,15 m. Scrierea este îngrijită, cu litere clare, înalte de 5 cm în r. 1, iar în rest de 4 cm.

[Ἄγαθῆι] τύχηι
[Οὐιτράσιο]ν Παλλίωνα
[πρεσβευτῆν] καὶ ἀντιστρά-
[τηγον Σε]βασ[τ]οῦ καὶ ἑαυ-
[τοῦς]

Dedicația este pusă în cinstea lui *T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio*, guvernatorul Moesiei Inferior în anul 157 ⁴, probabil de către orașul Callatis. *T. Vitrasius Pollio*, în afară de Callatis, a mai fost onorat la Odessos ⁵, Dionysopolis ⁶ și Histria ⁷.

N-ar fi exclus ca înaintea numelui Οὐιτράσιον să fi fost Τ(ίτων).

¹ Cuvintele subliniate apar în textul latin și în cel grecesc publicat de Tocilescu. Cantitatea rîndurilor nu este sigură.

² Gr. Tocilescu, *op. cit.*, p. 29.

³ Th. Sauciu-Săveanu, *Dacia*, III—IV, 1927/32, p. 456 urm. (cf. CRAI, 1933, p. 276 urm.) publică textul unui tratat de alianță din sec. I î.e.n., între romani (*populus Romanus*) și Callatis.

⁴ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, în *Diss. Pann.* ser. I, fasc. 11, Budapesta, 1940, p. 72—75.

⁵ CIL, III, 762 (cf. p. 1366) = Dessau, ILS, 5751 = IGR, I, 1440.

⁶ IGR, I, 663.

⁷ V. Pârvan, *Histria IV*, p. 80; id., *Histria VII*, p. 61—67; id. *Dacia*, II (1925), p. 211—213.

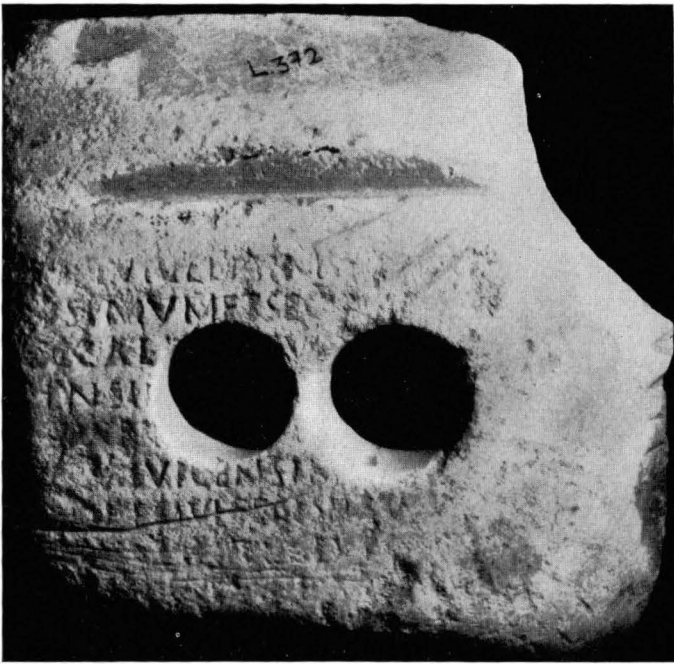

Fig. 1

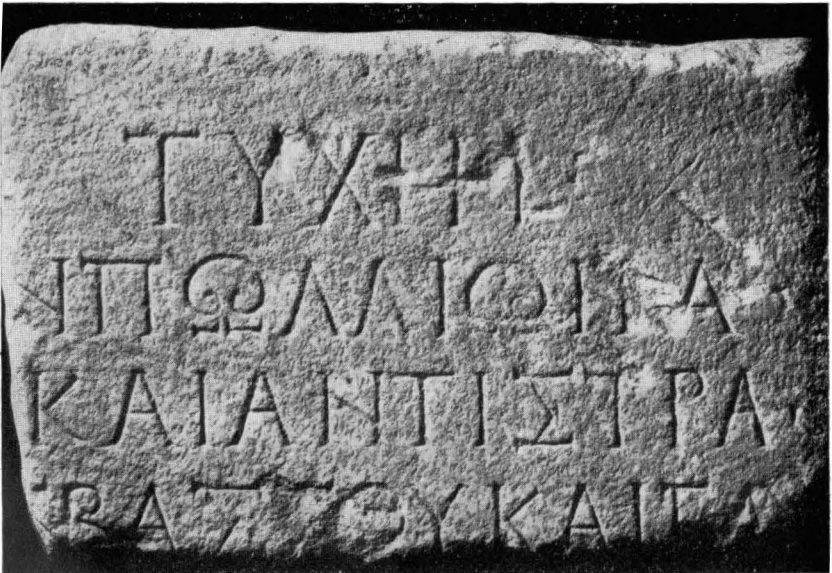

Fig. 2

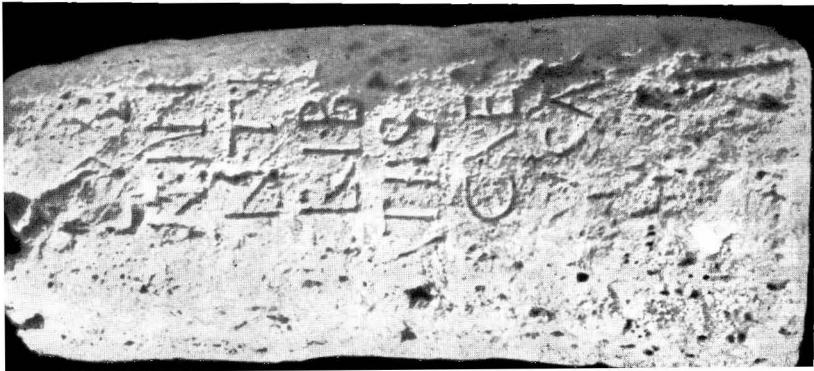
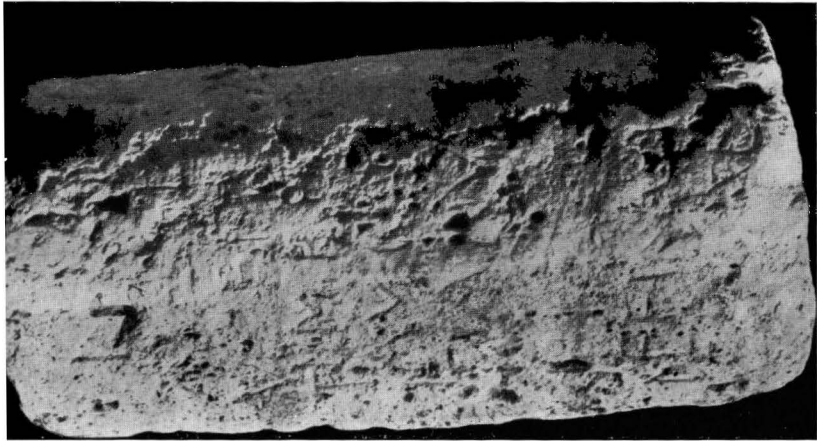
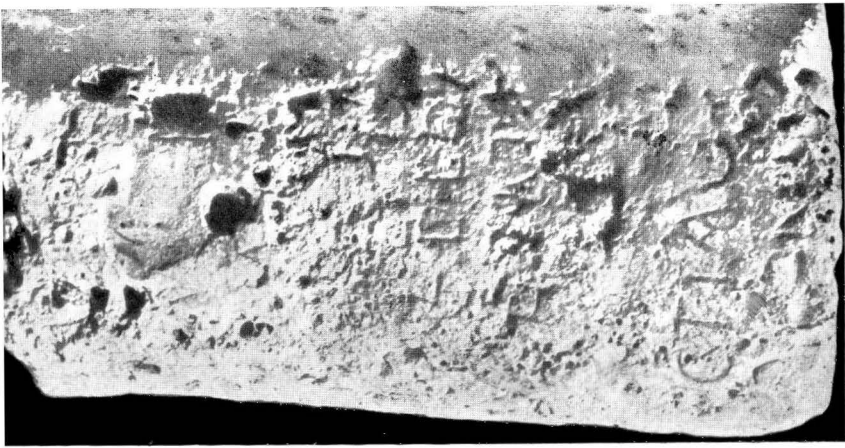

Fig. 3

Fig. 4

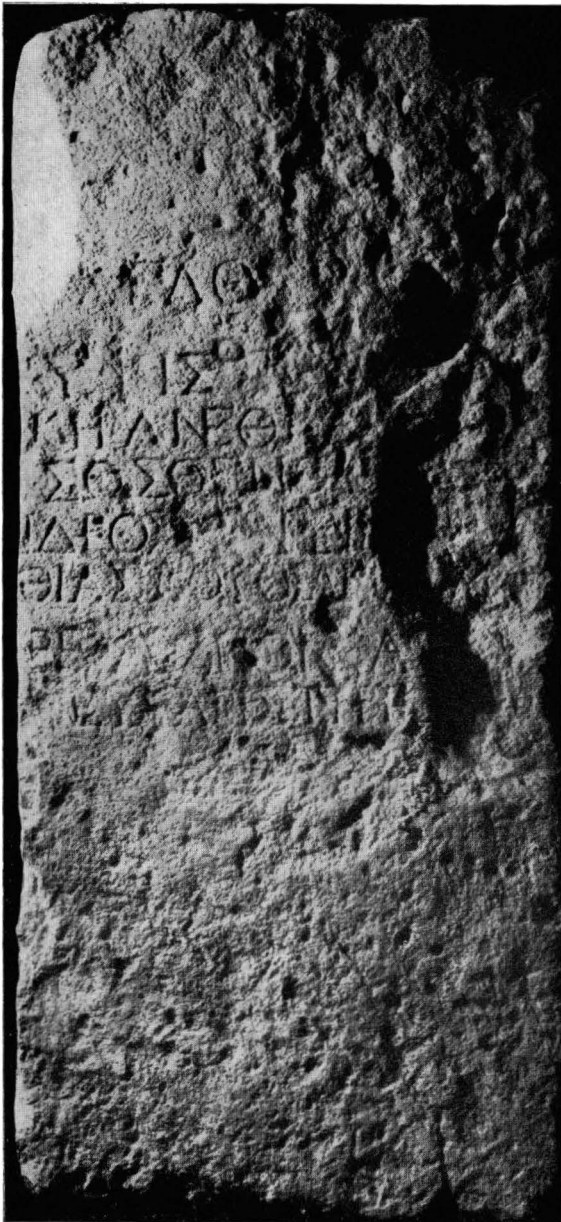

Fig. 5

Inv. 46 (Muzeul din Constanța). Fig. 3. *Milliarium* de calcar, cu inscripție în limba latină, descoperit la Mangalia în condiții necunoscute. Dimensiunile: 0,66×0,32 m.

Suprafața scrisă prezintă multe zgrunțurozități, iar o parte din rotunjimea coloanei a fost cioplită, din care cauză textul prezintă mai multe lacune.

Inscripția este un palimpsest. Textul nou (*b*) a făcut ca pe alocurea să dispară textul vechi (*a*), care în parte a fost martelat. Literele textului vechi (*a*), cât se mai văd, sînt clare și bine adîncite. Textul nou (*b*) are literele mai mici, iar scrierea mai puțin îngrijită; litera *A* are bara orizontală frîntă, litera *V* este cu unghiul rotunjit apropiindu-se de forma lui *U*, iar litera *D* de formă aproape pătrată; r. 4 al textului *b* pare să fi fost martelat.

Înălțimea literelor: în textul *a*, între 4 și 5 cm, iar în textul *b*, între 3 și 4 cm.

a

Im[p(erator) Caesa]r M[arcus]
Aureliu[s An]tonin[us Pi-]
us feli[x] Aug(ustus) ponti-
f[ex maximus] trib[u-]
n[iciae potest]atis[... co(n)-]
s(ul) [... proco(n)s(ul) p(ater) p(atriciae)] CAE...
NEF.....VSAR

b

Imp(eratores) C[aes(ares)] M(arcus)
Aur[el(ius)] Dioc[li]e-
tianus et M(arcus) Aur-
e[l(ius) Maximianus]
inuicti Aug(usti) et M(arcus)
[Fl(avius)] Val(erius) [C]on[stan-]
[tius et C(aius) Gal(erius) Val(erius)]
[Maximianus.....]

Inscripția *a* este un miliariu de la împăratul Caracalla (212—217). Ultimelor două rînduri este greu a li se da o dezlegare; ar putea fi nume de localități.

Inscripția *b* este un miliariu din anii 293—305.

2. INSCRIPȚII CU CARACTER RELIGIOS

Inv. 82 (Muzeul din Constanța). Fig. 4. Placă de marmură cu inscripție în limba greacă, descoperită la Mangalia în condiții necunoscute. Dimensiunile: 0,39×0,29×0,10 m.

Lipsește cam jumătate din partea stîngă a inscripției; cîteva lovituri au avariat unele litere. Textul a fost încadrat într-un chenar în relief în formă de *tabula ansata*.

Scrierea este îngrijită cu litere clare și egale, cu excepția literei *o* (penultima) din r. 4 imprimată foarte mic și rotund și litera *I* (ultima) din r. 7 imprimată ceva

mai mic decît în restul textului; litera *O* peste tot este de formă rombică iar Σ dreptunghiular; ligaturi în r. 2 $\Pi + E$ și în r. 4 $N + \Pi$. Înălțimea literelor: 1,5 cm.

[Ἀγαθῆι Τύχηι
 οἱ περὶ προστά-
 [την . . . Διο]σκουρίδου κατε-
 [σκευάσαντες] ἐκ τῶν ιδίων πρὸς
 Ν ὑπογεγραμ-
 [μένον . . .]ενων Ἀπολλω-
 [νίδου? . . .]κου καὶ Δομίτι-
 [ον Θ]έωνος.

Documentul vorbește despre un edificiu public sau religios, ridicat de cetățenii (?) din Callatis, pe cheltuiala lor, probabil pentru sănătatea a doi binefăcători concetățeni.

În r. 6 se poate întregi unul din numele proprii Ἀπολλωνίου sau Ἀπολλωνίδου. Numele Δομίτιος din r. 7 mai este cunoscut și la Histria¹; în r. 8, din motive de spațiu, a fost preferat numele Θεώνος. Onomastica și forma literelor datează monumentul în sec. II e. n., poate chiar din prima jumătate a acestui secol.

Inv. 1476 (Muzeul din Constanța). Fig. 5. Placă de calcar gălbui cu multe porozități, descoperită în Constanța în împrejurări necunoscute, cu inscripție în limba greacă. Piatra a fost refozosită, deoarece pe suprafața scrisă se văd urme de var amestecat cu bucăți mici de cărămidă. Dimensiunile: 1,45 × 0,65 × 0,30 m. Cam jumătate din partea dreaptă a textului a dispărut în urma erodării și în general literele sînt destul de șterse. Scrierea îngrijită cu litere înalte de 4—5 cm. Ligatura $N + E$ în r. 3.

Ἀγαθ[ῆι Τύχηι]
 ὑψίστ[ωι θεῶι? . . .]
 κῆ ἀνέθη[κε]
 Ἰσωσθένο[ς Καλλ-]
 ἰδρο[μος?]
 διασίτιοι καὶ ἱ[ε-]
 ρε[ῦς . . .] ION. A . . .
 εὐχαριστήρι[ον . . .]

În r. 5 este probabil să fie un nume de persoană, de felul lui Καλλἰδρο[μος]. Din punct de vedere al limbii remarcăm forma διασίτιοι, nominativ plural folosit în loc de formele διασίται sau διασῶται care sînt mai frecvente; în r. 3 κῆ, probabil pentru καὶ.

Monumental pare a fi o dedicație zeului θεὸς ὑψιστος de către o asociație religioasă, după cum reiese din r. 6 și 7 (διασίτιοι καὶ ἱερεὺς).

Inv. 45 (Muzeul din Constanța). Fig. 6. Placă votivă de marmură cu inscripție în limba greacă. Proveniența necunoscută. Dimensiunile: 0,35 × 0,25 × 0,10 m.

Monumentul este în bună parte distrus, lipsindu-i partea de sus cu figura divinității și partea de jos cu sfîrșitul textului; de asemenea a fost ciuntit și în părțile

¹ Pârvan, *Histria VII*, p. 40.

laterale, ceea ce a făcut să dispară începutul și sfârșitul rândurilor din text. În partea de sus apare, în relief frumos sculptat, o divinitate feminină, din care a rămas prea puțin pentru a se putea identifica. Alături un vultur; în mîna stîngă divinitatea ține o pateră îndreptată în jos, spre ciocul vulturului.

Scrierea este foarte îngrijită, cu litere de formă alungită și ușor adîncite. Înălțimea literelor: 1,08—2 cm.

71
[ἀγα]θῆ τὸ [χη]
ΛΩΔΕΙ
ΩΝ — Ἥρ[α?]
ΙΣΑΜ
ΟΘΕ
ΟΡ

În primul rînd se poate citi formula ἀγαθῆ τὸ χη; din r. 2 înainte de λ lipsesc cca. 2—3 litere, iar după ι, care ar putea fi și un K, cca. 5 litere; din r. 3 înaintea lui ω lipsesc cca. 2 litere; între ων și ηρ există la mijlocul rîndului o linie orizontală care poate să fie un semn de punctuație; ηρ ar putea fi de la numele zeiței *Hera*, pentru a cărei lectură ar pleda și relieful cu figura divinității alături de vultur; după ρ lipsesc cca. 4—5 litere; în r. 4 înaintea lui ι (sau η) lipsesc cca. 3—4 litere, iar după μ urmează γ sau π, după care mai urmau cca. 4—5 litere.

Este greu de a se face alte precizări la un asemenea text atît de fragmentar.

După litere și maniera sculpturii monumentul ar putea data din sec. II sau cel mai tîrziu începutul sec. III e.n.

Inv. 1471 (Muzeul din Constanța). Fig. 7. Altar de calcar cu inscripție greacă. Proveniență necunoscută. Dimensiunile: 0,47 × 0,33 × 0,28 m.

Monumentului îi lipsește ceva mai puțin din jumătatea dinspre partea dreaptă, precum și partea de jos; prezintă spărturi la colțuri și lacune în text. Cîmpul inscripției a fost încadrat sus și jos de un chenar în relief; sub inscripție exista un relief din care însă, în urma fragmentării altarului, nu se mai poate distinge nimic.

Scriere îngrijită, deși unele litere au imprimări curioase, ca bunăoară în r. 1 litera μ și litera ο foarte mică. Înălțimea literelor: 3,5—4 cm.

Μομήχη . . .
.. ΟΥΘΟ . . .
Ἥρωι . / . . .
χαριστή[ριον] . . .

Primul rînd poate fi citit Μομήχη, numele dedicantului sau al dedicantei, care ar putea fi de origine tracă sau micro-asiatică; ΟΥ din r. 2 pare a fi sfârșitul unui patronim; în r. 3 este clar ἥρωι, deci altarul a fost închinat divinității tracică *Heros*, după care urma probabil epitetul; ultimul rînd se întrecește prin χαριστήριον.

După forma literelor monumentul pare să dateze din sec. II sau începutul sec. III e.n.

Inv. 2091 (Muzeul din Constanța). Fig. 8. Altar de calcar, bine păstrat, descoperit în așezarea civilă de la Tropaeum Traiani¹. Dimensiunile: 0,71 × 0,44 × 0,34 m.

¹ Din săpăturile întreprinse de Paul Nicorescu, ale căror rezultate au rămas inedite.

Scrierea îngrijită, cu ligaturile: r. 1. A+T, R+I; r. 2. V+A+L, M+A, R+I. Textul rîndului 1 nu începe de la margine. Literele de formă alungită, sînt înalte de 4—5 cm.

Libero patri
P(ublius) Val(erius) Macrin(us)
ex uot(o) p(osuit).

Altarul este închinat lui *Liber pater*, divinitate răspîdită în Dobrogea și cunoscută mai demult la Tropaeum Traiani¹.

Monumentul probabil că datează din sec. III, deși nu poate fi exclus nici începutul sec. IV, cînd gentiliciul *Valerius* este des întîlnit în Dobrogea.

3. INSCRIPȚII FUNERARE

Inv. 30 (Muzeul din Constanța). Fig. 9. Placă de marmură cu basorelief și inscripție în limba greacă, provenită de la Dionysopolis (Balçic, R. P. Bulgaria). Dimensiunile: 0,23×0,18×0,05 m.

Placa are colțurile de sus și de jos dinspre stînga puțin avariate, ceea ce a făcut ca prima literă din r. 1 să fie puțin vizibilă.

În basorelief, în centru, apare figura defunctei stînd pe un scaun cu spetează, cu picioarele pe un taburet; în spate o altă figură feminină în picioare, redusă la jumătate, stînd pe un fel de coloană. Capetele celor două personaje sînt deteriorate.

Sus și jos, între două linii ușor adîncite, apare o inscripție de trei rînduri. Ultimul rînd a fost scris pe marginea chenarului și puțin mai sus; literele au o imprimare clară. Prima literă din r. 1, deși puțin vizibilă este sigur un Λ, iar ultima literă din ultimul rînd este Σ, pe care însă lapidul se pare că a avut intenția să-l corecteze în Υ; suprafața scrisă fiind aici însă foarte ștearsă, nu ne putem da seama exact de forma literei, deși în mod normal pare să fie un Σ. Înălțimea literelor: în r. 1 și 2 de 1,55 cm, iar în ultimul rînd de 1 cm.

Ληστόρμη Διζ-
δωνος γυνή Σουσα-
νου.

Atît Ληστόρμη cît și Διζδων nu au fost înregistrate încă în repertoriile de onomastică tracică. În ce privește Σουσαίνος ne-am putea gândi la o eventuală scriere greșită în loc de *Susagus*, comandant dac din primul război (101—102), cunoscut din scrisoarea lui Plinius cel tînăr². N-ar fi exclus însă ca tocmai manuscrisele pliniene să transmită forma greșită *Susagus* în loc de *Susanus*, care ar putea fi cea autentică. În epigrafia greacă numele feminin Σουσαίνα este destul de rar³ și pare a fi străin de onomastica greacă⁴. Întîlnim însă în onomastica micro-asiatică masculinul Σωσσόνης, în Lycaonia⁵. Nu putem totuși exclude posibilitatea originii trace.

¹ CIL, III, 14214¹.

² Plin., *Epist.* X, 74, 1.

³ CIG, IV, 9566.

⁴ Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 1884 p. 1428.

⁵ Joh. Sundwall, *Die einheimischen Namen der Lykien nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme*, Leipzig, 1913, p. 254.

După forma literelor monumentul datează din sec. II e. n., poate chiar din prima jumătate.

Inv. 15 (Muzeul din Constanța). Fig. 10. *Cippus* de calcar, cu inscripție în limba latină, găsit în Constanța, la geamia Azizie, în anul 1957, unde a fost folosit ca material de construcție. Dimensiunile: 0,53 × 0,54 × 0,37 m. Într-o epocă târzie, monumentul a fost prefăcut într-un capitel de pilastru, din care cauză s-a pierdut începutul și partea din dreapta a textului. Scrierea îngrijită cu litere înalte de 4,5—5 cm.

[D(ius) M(anibus)]
 Pompeia S[abi-]
 na uix(it) an[n(is)...]
 C(aius) Auf(idius) Sen[eca ?...]
 leg(ionis) V [Mac(edonicae)]
 con(ugi) cari[ssim(ae)]
 et sibi p[osuīt.]

Avînd în vedere dimensiunile spațiului pierdut, cognomenul defunctei a fost *Sabina* și nu *Saturnina*. Gentiliul celui care pune monumentul a fost mai curînd *Aufidius* decît *Aufius*, *Aufellius* etc., deși *Aufidius* nu se prea întilnește într-o asemenea prescurtare. Cognomenul lui a putut fi însă și *Senecio*, *Senilis*, *Senior* etc., iar calitatea în cadrul legiunii, țînînd seama de spațiu, ar putea fi *mil(es)*, *centurio* sau *vet(eranus)*, deși sînt posibile și alte întregiri.

Inscripția datează din sec. II e.n.

Inv. 2065 (Muzeul din Constanța). Fig. 11. Inscripție funerară în limba latină, scrisă pe o placă de calcar gălbui; partea de jos este mai îngustă pentru a se putea fixa într-o bază de piatră. Inscripția a fost descoperită în anul 1958 în castrul de la Mirleanu (raion Adamclissi), unde fusese refolosită ca piatră de construcție. Dimensiunile: 0,74 × 0,61 × 0,21 m.

Partea de sus a monumentului cu începutul inscripției lipsește ca și o bună parte din colțul de sus dinspre stînga; o crăpătură lungă se vede și în colțul de jos dinspre dreapta, care a distrus cîteva litere din textul inscripției; suprafața scrisă a fost ușor avariata în urma erodării. Se vîd și cîteva adîncituri naturale care au fost ocolite de lapicid.

Inscripția prezintă următoarele particularități grafice: litera *G* se confundă cu litera *C*; litera *O* și *Q* aproape întotdeauna sînt scrise mai mic. Litera *M* peste tot are barele laterale mult desfăcute, iar litera *L* are bara orizontală mai aplecată. În r. 2 litera *Q* este scrisă ca un *O* barat. În r. 5 litera *N* este scrisă ca și *AI*. Începînd cu r. 9 literele sînt mai înghesuite, iar ultimul rînd este mai lung și este scris sub chenar. În general grafia este neîngrijită, cu litere inegale, fără spațiu între cuvinte, fără punctuație și fără ligaturi. Înălțimea literelor variază între 2 și 3,05 cm.

.....VAEREN.....
VM adquae
 [et] digne locutu-
 s militia colui
 5. legionis II, leg(ionis) VII;
 Valerius Onesim[a]

10. centurio qui uixit annos quinquaginta et misesse III; Valeria Marcellina coniux pietissima super iam cum filibus suos huic titulum posuerunt. Auete uia[t]ore[s].

În r. 1 a putut fi cuvîntul *quaerenti* iar r. 2 s-ar putea completa prin *nondum*, *quidum*, sau *wixdum*, deși tot atît de bine ar putea fi *dum* sau *cum*. Cuvîntul *adquae* este folosit în loc de *atque*, confuzie frecventă în lexicul epigrafic latin. În r. 3 înainte de *digne* mai încăpeau cel mult două litere, deci este posibil să fi fost cuvîntul *et*. În r. 4, *militia* este folosit în loc de *militiam*. R. 5 *legionis II* și *leg(ionis) VII* indică *legio II Herculia* și *legio VII Claudia*. Pînă aici este posibil ca inscripția să fi fost scrisă în versuri. În r. 9 remarcăm cuvîntul *misesse* (mai curînd o formă populară decît o greșeală grafică) în loc de *menses*. Provincialisme sau expresii populare cunoscute și din alte texte se mai întîlnesc în r. 12: *filibus* în loc de *filis*, *suos* în loc de *suus* și *huc* în loc de *hunc*. Este interesantă și după cîte știu, neuzitată, expresia *digne locutus militia(m) colui*, mai pretențioasă, în loc de cea obișnuită și prea militărească, *missus honesta missione*.

În momentul cînd *Valerius Onesima* și-a terminat serviciul, *militia(m) colui*, el era un *centurio* în *legio II Herculia*, mutat din *legio VII Claudia*. Legiunea II Herculia, împreună cu *legio I Iouia*, erau cele două *legiones riparienses* ale provinciei Scythia¹. În sec. IV un *praefectus legionis II Herculiae* stătea la Troesmis², în nordul Dobrogei unde probabil că se găsea partea cea mai mare a efectivului acestei unități, iar cîte un *praefectus ripae legionis II Herculiae cohortis quintae pedaturae inferioris* se găsea unul la Troesmis³, iar altul la Axiopolis⁴. Nici una însă din aceste două localități nu pot corespunde cu castrul și așezarea romană tîrzie de la Mîrleanu. Avînd în vedere însă că *Notitia Dignitatum*, izvorul principal care documentează unitățile sec. IV în provincia Scythia, datează de la sfîrșitul acestui secol⁵, putem deduce că unitatea, sau o subunitate a legiunii II Herculia în vremea lui Dioclețian, sau poate ceva mai tîrziu, staționa și mai la sud de Axiopolis, unde se găsește castrul de la Mîrleanu. Pe acest criteriu se poate pune și datarea inscripției în epoca lui Dioclețian sau Constantin I; gentiliciul *Valerius* foarte obișnuit în această vreme, ar fi încă o dovadă pentru această datare.

Inv. 2066 (Muzeul din Constanța). Fig. 12. Stelă funerară de calcar cu inscripție în limba latină, descoperită în anul 1958, în castrul de la Mîrleanu (raion Adamclissi), unde probabil că fusese refolosită ca piatră de construcție. Dimensiunile: 0,57 × 0,57 × 0,25 m.

Lipsește partea de sus a monumentului, iar suprafața scrisă este foarte avariata, încît conturul unor litere este puțin vizibil. Pe margini se vede un

¹ *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 28–35; E. Ritterling, *RE*, XII, 2, 1467.

² *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 29; Ritterling, *ibidem*.

³ *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 31.

⁴ *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 30.

⁵ E. Polaschek, *RE*, XVII, 1, 1081–1097; cf. J. B. Bury, *JRS*, X (1920), p. 131–154; A. W. Byvanck, *Mnemosyne*, VIII (1939), p. 67–71.

ornament în basorelief lat de 20 cm, în motivul frunzelor de viță de vie cu struguri și lujeri.

Scrierea e neîngrijită, cu litere inegale; uneori literele trec peste bordura chenarului dinspre dreapta; în partea de jos suprafața scrisă se îngustează. Litera *Q* nu se distinge de litera *O*, ca și litera *G* de *C*; în r. 5, literele *IT*, din cuvântul *uixit* sînt scrise ca și litera grecească *Π*; uneori după prescurtări urmează cîte un punct; r. 1 și ultimele două rînduri, din cauza fragmentării și erodării cu greu pot fi citite și deci sînt nesigure. Înălțimea literelor variază între 3,05 și 5 cm.

-
 ...ERAS Procli-
 no ex<x>arc(ho)
 qui milit(auit) (inter)
 5. sag(ittarios), uixit
 an(nis) L, m(ensibus) III,
 d(iebus) V; n(umerus) e(quitum)
 NEC NIV
 pientis(simo)
 10. posu[i]t titu-
 [lu]m P...
O....

Piatra a fost pusă în amintirea lui *Proclinus* (scris astfel în loc de *Proculus*) care avea calitatea de *exarchus*. Grafia *exxarc(hus)* cum apare pe piatră este o eroare a lăpicideului care probabil că voia să scrie *exsarc(hus)*, dar care și-a dat seama de greșeală, deoarece primul *x* are o imprimare incompletă. *Exarchus* era un grad militar inferior în armata romană tîrzie și anume în unitățile auxiliare de cavalerie¹. Se cunosc astfel: *hexarchus alae celerum*², *exarcus qui militauit annos XX in uexillatione equitum Dalmatarum comitatensi Anchialitana*³, *exarchus in uexillatione equitum Stablesianorum*⁴ etc. *Exarchi* sînt atestați și într-o inscripție latină din nordul Dobrogei, datată în sec. IV⁵.

Rămîne greu de lămurit cuvîntul *ERAS* din r. 2. Mai mult ca sigur că nu poate fi verbul *eras*. Ar putea fi însă gentiliciul lui *Proclinus*, deci ar fi de citit ...*eras(io) Proclino*, deși nu vedem în ce chip s-ar putea întregi. Din cele cîteva exemple culese din inscripții, majoritatea exarchilor poartă și gentiliciul. Astfel *Val. Iuuentinus exarcus*⁶, *Val. Vasse exarcus*⁷, *Aurelius Albanus exarcus*⁸, *Aur. Maximus exar(cus)*⁹. Dar există și cazuri cînd exarchii apar fără gentilicii; astfel un oarecare *Aeggaeus hexarchus*¹⁰, iar în inscripția din nordul Dobrogei apar exarchii *Dicebalus* și *Faustinus*,

¹ Fiebiger, RE, VI, 2, 1552.

² CIL, III, 4832 (= ILS, 2528).

³ CIL, III, 405 (= ILS, 2792).

⁴ CIL, V, 4576 (= ILS, 2793).

⁵ P. Nicorescu, în *Analele Acad. Rom. Secț. Ist.*, seria III, tom. XIX, mem. 15, 1937, p. 211–216; *Rev. ist. rom.*, 1940, p. 333–339.

⁶ CIL, III, 405 (= ILS, 2792).

⁷ CIL, V, 4576 (= ILS, 2793).

⁸ ILS, 9207.

⁹ CIL, V, 7000 (= ILS, 2629).

¹⁰ CIL, III, 4832 (= ILS, 2528).

ambii fără gentiliciu ¹. Nu putem deci să ne dăm seama ce cuvînt formau literele *ERAS* din inscripția de la Mîrleanu.

În r. 5 în inscripție apare *SAC*, ceea ce nu pare a se întregi prin *sac-* (*rarios*) ci mai curînd prin *sag(ittarios)*. Deci se precizează că exarchul Proclinus a servit în cadrul unității în calitate de *sagittarius*. Textul inscripției în rr. 4—5 trebuie citit: *qui milit(avit) (inter) sag(ittarios)*, expresie ce-și găsește analogia într-o altă inscripție dobrogeană tot din epoca tîrzie: *militans inter sagittarios iuniores* ². Unitatea lui Proclinus era deci o trupă de cavaleri arcași. Asemenea trupe, pentru epoca tîrzie, sînt menționate în izvoare ³, iar o piatră funerară a fost pusă în amintirea unui *hexarcho alae celerum uiro sagittandi peritissimo* ⁴.

Insemnătate deosebită prezintă literele *NE NEC NIV* din r. 7—8. În mod obișnuit aici ar trebui să stea numele celui (sau al celor) care ridică monumentul. Este greu de admis însă că sub aceste curioase prescurtări s-ar ascunde nume de persoane. De aceea trebuie să admitem că inițialele amintite prescurtează numele unității din care făcea parte *Proclinus exarchus* și că monumentul s-a ridicat prin grija (sau poate pe cheltuiala) colectivă a tovarășilor săi de arme.

În concluzie *NE NEC NIV* trebuie citit: *N(umerus) E(quitum) NEC NIV*, ceea ce nu este de loc surprinzător. Tot din grija camarazilor s-a ridicat și monumentul funerar al exarchului *Val. Iuuentinus qui militauit annos XX in vexillatione equitum Dalmatarum comitatensi Anchialitana, uixit annos XL, collectarii titulum conscriptum ex bonis posuerunt* ⁵. Prescurtările *NEC* și *NIV* ar putea indica fiecare cite un nume etnic și un toponim așa cum întîlnim pentru multe unități auxiliare din sec. III—IV (*numerus equitum Sarmatarum Bremetennacensium* ⁶, *numerus Brittonum Triputiensium* ⁷, *numerus Dalmatarum Diuitiensium* ⁸ etc. Este greu de știut însă ce nume de populație se ascunde sub inițialele *NEC* sau care este localitatea care începe cu *NIV*. Izvoarele nu cunosc un *numerus* care ar fi purtat un nume în care să intre aceste șase litere. În Mauretania se cunoaște populația *Nectiberes* ⁹, iar în *Hispania* localitatea *Niuarua* ¹⁰, dar nu putem fi siguri ca aceste două denumiri să fi format numele unității de la Mîrleanu.

Se poate deci deduce din analiza inscripției că la Mîrleanu a staționat pe la sfîrșitul sec. IV unitatea *n(umerus) e(quitum) Nec... Niv.....*, care însă nu este notată în *Notitia Dignitatum* și nici în altă parte. Numele antic al castrului și al localității de la Mîrleanu probabil că este cel însemnat în itinerarii și în *Notitia Dignitatum* și deci trebuie căutat pe Dunăre între *Durostorum* (Siliștra) și *Aziopolis* (Cernavoda).

¹ Nicorescu, *ibidem*.

² D. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1918, p. 41, fig. 25.

³ *Not. Dign. Or.*, VIII, 30—31, *equites sagittarii seniores, iuniores*, XXXIII, 21, 22, *equites sagittarii Acadama, Acautha*, XXXVIII, 11, 12, *equites sagittarii Sabbu, Domana* etc.

⁴ CIL, III, 4832 (= ILS, 2528).

⁵ CIL, III, 405 (= ILS, 2792).

⁶ Rowell, RE, XVIII, 2, 2552—2553.

⁷ Rowell, *op. cit.*, 2542.

⁸ ILS, 2629.

⁹ Windberg, RE, XVI, 2, 2170.

¹⁰ A. Schulten, RE, XVII, 780.

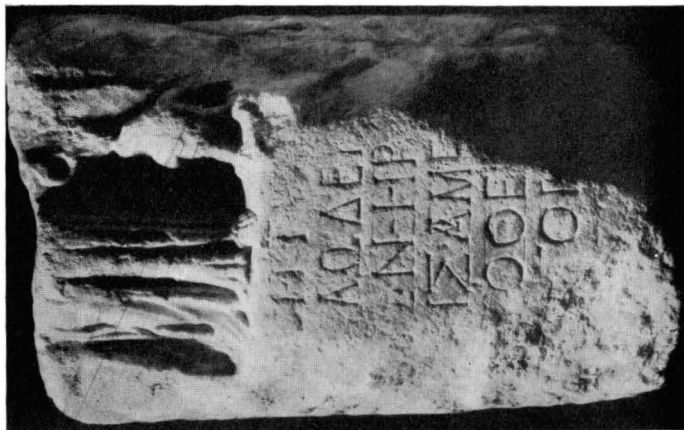

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

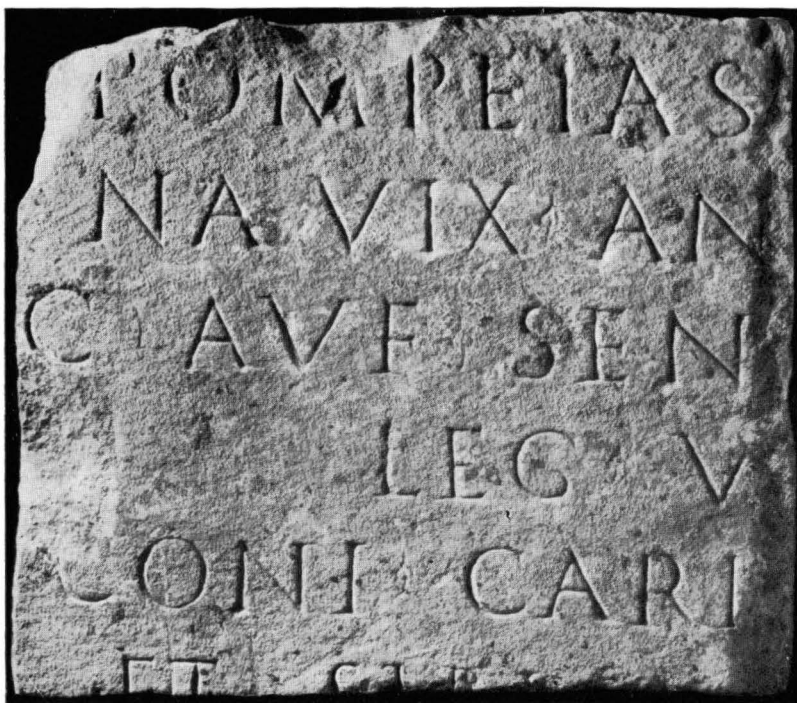

Fig. 10

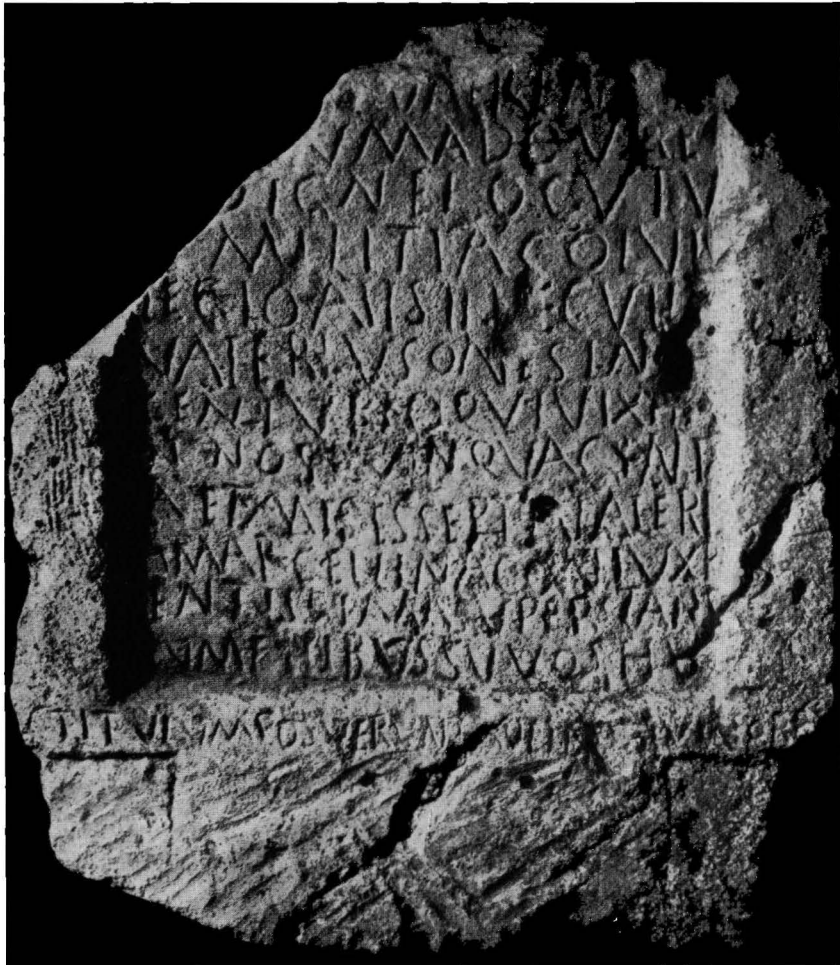

Fig. 11

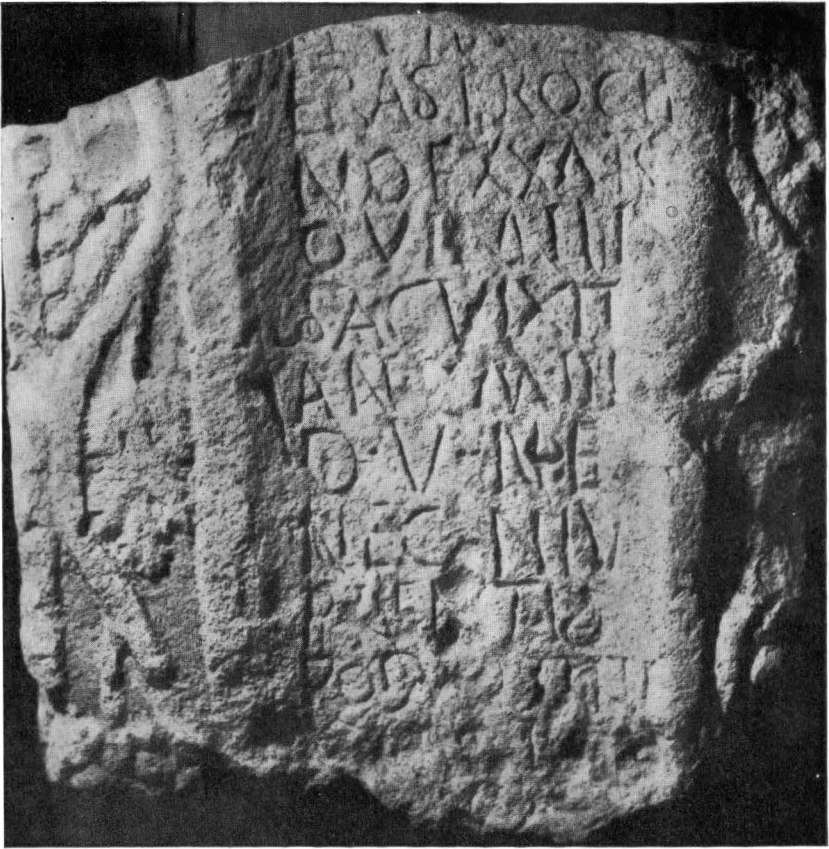

Fig. 12

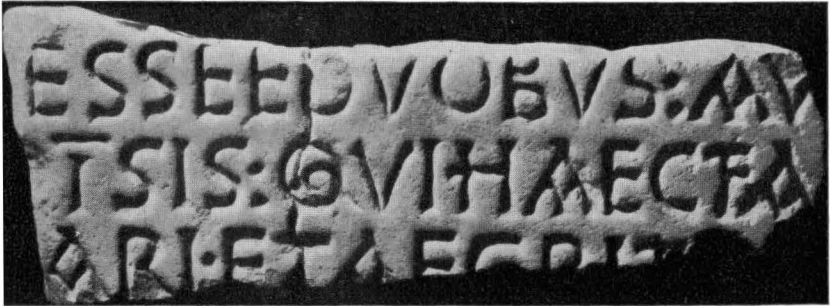

Fig. 13

Tab. Peut. segm. VIII, 3.

Durostero
Sagadaua
Sucidaua
Axiopolis

Identificarea se poate face fie cu *Sagadaua*, fie cu *Sucidaua*. În *Notitia Dignitatum* în provincia Scythia este cunoscută localitatea *Sacidaua*, unde staționa în sec. IV unitatea de cavalerie *cuneus equitum scutariorum*¹. Pe de altă parte același izvor nu menționează în Scythia localitatea *Sucidaua*, ci în Moesia Secunda². Nu poate fi însă verosimil ca localitatea antică de la Mîrleanu să fi aparținut la Moesia Secunda și în consecință *Sucidaua* din *Notitia Dignitatum* s-a transmis greșit *Sacidaua* în loc de *Sucidaua* din *Tab. Peut.*³, fie, ceea ce credem noi că este mai probabil, numele antic era *Sacidaua*⁴, așa cum este transcris în *Notitia Dignitatum* și transmis *Sagadaua*, deci eronat, în *Tab. Peut.* În cazul că *Sacidaua* corespunde cu actualele ruine de la Mîrleanu⁵, știm că aici staționa, pe la sfîrșitul sec. IV, tot o unitate de cavalerie, anume un *cuneus equitum scutariorum* și ar fi posibil ca această trupă să fie identică cu *n(umerus) e(quitum) Nec... Niv...* din inscripția noastră.

Inv. 1463 (Muzeul din Constanța). Fig. 13. Două fragmente care se racordează, dintr-o placă de marmură cu inscripție în limba latină. Nu se cunosc condițiile descoperirii. Dimensiuni: 0,40 × 0,15 × 0,05 m.

Scrierea foarte îngrijită, cu litere frumos și adînc săpate. Unele cuvinte sînt despărțite prin cîte două puncte; în r. 2 cuvîntul *primus* este indicat prin cifra I. Înălțimea literelor, peste tot egale, 3,05 cm.

.....
ESSE E DVOBVS: AV...
Ī SIS: QVI HAEC FA..
ARI: ET AEGRIT. T....

După cîte ne putem da seama, textul era un epitaf în versuri, deoarece cele două puncte de la sfîrșitul anumitor cuvinte indică sfîrșitul unui vers. Se poate deci reconstitui următoarea versificare.

.....
esse e duobus
 au.....primus sis
 qui haec fa..... ari

¹ *Not. Dign. Or.*, XXXIX, 12.

² *Not. Dign. Or.*, XL, 17.

³ Astfel crede și O. Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berlin, 1876, p. 86, nota 1; cf. K. Miller, *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana*, Stuttgart, 1916, p. 506—507; M. Fluss, *RE*, IV, A, 1, 560. După CIL, III, 12456, o localitate *Sucidaua* pare să fi existat între *Carsium* (Hîrșova) și *Durostorum* (Silistra).

⁴ Probabil identică cu *Saucidapa* din *Geogr. Rav.*

⁵ Deși această identificare pare posibilă nu credem că rr. 4—5 din inscripție s-ar preta la lectura: *qui milit(auit) Sac(idauae)*.

et aegritate.....

Cuvintele din primele trei versuri, s-ar putea încadra în hexametri. Începutul ultimului vers este însă iambic. Așadar nu putem preciza sistemul metric al epigramei. Cuvântul *aegritas* apare numai începând cu literatura creștină din sec. III¹. Forma literelor ne duce spre sec. V sau chiar VI. Se poate susține chiar că această grafie se apropie întrucîtva de scrierea uncială. Dar cu toată această grafie care se găsește pe monumentele creștine pînă în sec. VIII, nu credem că s-ar putea propune o datare mai tîrzie de sec. VI.

Importanța monumentului constă în faptul că relevă folosirea unei limbi literare latine, ca și a versului latin în orașele dobrogene, într-o vreme atît de tîrzie. Cu alte cuvinte sîntem în măsură să sesizăm prezența unei curate culturi romane în unele centre urbane din Dobrogea pînă în sec. V—VI e.n.².

★

Inscripțiile de care ne-am ocupat sînt interesante pentru atestările și precizările pe care le aduc.

Semnalăm astfel completarea horothesiei calatienilor și dovada existenței a mai multe exemplare ale aceluiași text; atestarea din nou, la Callatis de data aceasta, a guvernatorului provinciei *Moesia Inferior*, *T. Vitrasius Pollio*; refolosirea unui *milliarium* datînd din al doilea deceniu al sec. III e.n., la sfîrșitul secolului, prin săparea unei alte inscripții suprapusă celei vechi; inscripția funerară de la Mîrleanu (inv. 2066), ne poate duce la formularea ipotezei de a identifica acest castru cu *Sacidava*; cealaltă inscripție funerară de la Mîrleanu (inv. 2065) ne face să presupunem că *legio II Herculia* sau o subunitate de a ei, ar fi staționat în vremea lui Dioclețian, sau ceva mai tîrziu, mai la sud de *Axiopolis*, adică în castrul de la Mîrleanu (poate *Sacidava*?).

Din punct de vedere religios, în afară de noi dovezi ale răspîndirii în *Moesia Inferior* a cultului lui *Liber pater* și a lui *Heros*, deosebit de importantă este atestarea la Tomis a unui *thias* de adoratori ai lui *θεός Ὑψιστος* în sec. II și deci a pătrunderii în forme organizate a monoteismului.

Inscripțiile de care ne-am ocupat aduc o contribuție interesantă și în ceea ce privește elementele noi onomastice care apar. Astfel *Μομήκη* (inv. 1476) este un nume nou a cărui origine ar putea fi locală; pe inscripția cu nr. inv. 30 apar alte nume încă nefînregistrate în repertoriile de onomastică tragică: *Λεστόρη* și *Διζδων*, precum și numele *Σουσανός*, care ar putea fi eventual o altă transcriere (poate mai corectă) a lui *Susagus*.

În sfîrșit, inscripția cu nr. inv. 1463 este deosebit de interesantă, prin faptul că dovedește că în sec. V—VI e.n., existau în regiunea noastră vorbitori și buni cunoscători ai limbii latine, deci cultura latină era destul de mult împămîntenită.

Desigur că și alte amănunte pe care le prezintă inscripțiile de care ne-am ocupat pot fi mai amplu discutate. Noi ne-am rezumat însă să semnalăm datele cele mai importante, care pot contribui cît de cît la îmbogățirea cunoștințelor despre trecutul Dobrogei.

¹ Ps. Cypr., *adv. Iud.*, 5.

² O inscripție asemănătoare se găsește în muzeul din Eforie Sud.

ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ НЕИЗДАННЫЕ ПАМЯТНИКИ ИЗ ЛАПИДАРИЯ ОБЛАСТНОГО АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ДОБРОДЖИ

РЕЗЮМЕ

Автор публикует несколько неизданных надписей, находящихся в музеях Констанцы и Мангалии.

1. Надписи общественного характера

Инв. L. 372. Хоротесия жителей Каллатиса, третий экземпляр, содержащий тот же текст на латинском языке (известен еще один на латинском и один на греческом языке). Данная надпись пополняет межевание, известное из двух других экземпляров, до *ad lapidem vicensimum et sextum pedum*---

Инв. 1445. *Titulus honorarius* на греческом языке, воздвигнутый в честь губернатора Малой Мезии, *Titus Vitrasius Pollio*.

Инв. 46. *Milliarium* с двумя накладными надписями. Первая датируется 212—217 гг. (эпоха императора Каракаллы), вторая была написана в 293—395 гг.

2. Надписи религиозного характера

Инв. 82. В надписи говорится об общественном или культовом здании, построенном на собственный счет жителями Каллатиса, по-видимому за здоровье двух благодетелей сограждан.

Инв. 1476. Памятник в честь *θεός υψιστος*, поставленный религиозной общиной (*θίασος*) является доказательством того, что во II в. н. э. в Томисе существовали организованные формы монотеистической религии.

Инв. 1471. Алтарь, посвященный божеству *Heros*; на нем имеется неизвестное до сих пор имя посвяtitеля *Μουήκη*.

Инв. 2091. Алтарь, воздвигнутый в честь божества *Liber pater*.

3. Надгробные надписи

Инв. 30. Надгробная плита с барельефом, из Дионисополиса; на ней имеются новые фракийские имена: *Ληστέρμη* и *Διζδων*, а также имя *Σουσάνος*, которое могло бы быть другой формой (вероятно более правильной) имени *Susagus*, известного из писем Плиния.

Инв. 15. *Cippus*, поставленный военным из V-го македонского легиона.

Инв. 2065. Надгробная надпись, найденная в военном лагере в Мырляну (район Адамклисси). Из содержания можно заключить,

что II легион *Herculia* (или его подразделение) стоял во время правления Диоклециана, или немного позже, на юг от Аксиополиса.

Инв. 2066. Надгробная стела, найденная в военном лагере в Мырляну. Надпись свидетельствует о кавалерийской части, по-видимому стоявшей здесь в IV в. На основе этого свидетельства и сверки с *Notitia Dignitatum* и итинерариями можно предположить, что укрепленный пункт в Мырляну является античной *Sacidama*.

Инв. 1463. Надпись в стихах на латинском языке, относящаяся к V—VI вв. н. э., свидетельствующая о существовании чистой римской культуры в этот поздний период.

UNVERÖFFENTLICHTE INSCRIFTEN AUS DEM LAPIDARIUM DES ARCHÄOLOGISCHEN REGIONALMUSEUMS DER DOBRUDSCHA

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser bringt eine Reihe bisher unveröffentlichter Inschriften, öffentlicher und religiöser Natur, sowie Grabinschriften aus den Beständen der Museen von Constanța und Mangalia.

1. Inschriften öffentlicher Natur

Inv. L. 372. Eine Grenzsteininschrift der Bewohner von Callatis, das dritte derartige Exemplar mit dem gleichen Text in lateinischer Sprache (bekannt ist noch ein weiteres Exemplar in lateinischer und eines in griechischer Sprache). Die vorliegende Inschrift vervollständigt die aus den beiden anderen bekannte Grenzfestsetzung *ad lapidem vicensimum et sextum pedum*---

Inv. 1445. *Titulus honorarius* in griechischer Sprache, zu Ehren des *Titus Vitrasius Pollio*, Gouverneur der Provinz Moesia Inferior.

Inv. 46. *Miliarium* mit zwei übereinander eingemeißelten Inschriften. Die erste stammt aus den Jahren 212—217 (Kaiser Caracalla), die zweite aus der Zeit zwischen 293 und 305.

2. Inschriften religiöser Natur

Inv. 82. In dieser Inschrift ist von einem öffentlichen oder religiösen Bauwerk die Rede, das die Bewohner von Callatis auf ihre Kosten vermutlich für die Genesung zweier durch ihre Wohltätigkeit bekannten Mitbürger errichtet hatten.

Inv. 1476. Von einer Bruderschaft (*θίασος*) errichtetes Denkmal zu Ehren des *θεός ὑψιστος*. Diese Inschrift beweist, daß im 2. Jh. u. Z. in Tomis organisierte Formen monotheistischer Religion bestanden.

Inv. 1471. Der Gottheit Heros geweihter Altar. In der Inschrift erscheint auch der bisher unbekannt Name des Spenders, *Μομήκη*.

Inv. 2091. Zu Ehren der Gottheit *Liber pater* errichteter Altar.

3. Grabinschriften

Inv. 30. Grabplatte mit Bas-relief aus Dionysopolis stammend. Die Inschrift belegt folgende, für die thrakische Personennamenkunde neue Namen: $\Lambda\eta\sigma\tau\acute{o}\rho\mu\eta$ und $\Delta\acute{\iota}\zeta\delta\omega\nu$. Weiters erscheint der Name $\Sigma\omicron\upsilon\sigma\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$, möglicherweise eine andere (vielleicht richtigere) Form des aus Plinius Briefen bekannten Namens *Susagus*.

Inv. 15. Von einem Angehörigen der *Legio V Macedonica* errichteter Gedenkstein (*Cippus*).

Inv. 2065. Im Castrum von Mirleanu (Rayon Adamclisi) geborgene Grabinschrift. Aus dem Text ist zu erschließen, daß die *Legio II Herculia* oder eine ihrer Untereinheiten zur Zeit Diokletians, oder etwas später, südlich von Axiopolis ihren Standort hatte.

Inv. 2066. Im Castrum von Mirleanu geborgene Grabstele. Der Text dürfte belegen, daß in diesem Castrum im 4. Jh. eine Reitereinheit in Garnison lag. Auf Grund dieses Beleges und der Vergleiche mit der *Notitia Dignitatum* und den Itinerarien kann die Hypothese aufgestellt werden, die befestigte Siedlung Mirleanu entspräche der Ortschaft *Sacidava*.

Inv. 1463. Lateinische Versinschrift aus dem 5.–6. Jh. u. Z., Nachweis des Bestandes einer reinen, römischen Kultur in dieser Spätperiode.

NOTĂ ASUPRA UNUI DECRET ELENISTIC INEDIT DIN MUZEUL REGIONAL DE ARHEOLOGIE DOBROGEA

DE

A. ARICESCU

În lapidariul Muzeului de arheologie din Constanța se păstrează sub nr. de inventar 2106 un interesant decret de epocă elenistică, găsit în satul Potîrnichea, raionul Negru Vodă.

Placa, de marmură, din care se păstrează numai partea inferioară cu 13 rînduri de inscripție, a fost descoperită în timpul săpăturilor în anul 1958, la vest de satul Potîrnichea, unde sînt urmele unei așezări antice.

Inscripția este tocită și lovită, așa încît multe litere au dispărut, mai ales în colțuri și în margini.

Serierea este îngrijită, fără ligaturi. Semnalăm următoarele caracteristici grafice: O și Θ mai mici decît celelalte litere, a doua hastă verticală la N și Π mai scurtă decît prima, Σ unghiular ușor desfăcut, hastele oblice ale lui K scurte. Înălțimea literelor este în medie de 1,3 cm.

Dăm mai jos transcrierea textului păstrat, cu întregirile pe care le propunem:

..... ἀσποντος δεδός[θαι αὐτῶι και ἐκ-]
[γόνους πολι]τεῖαν, προξενίαν, εὐεργεσίαν, ἰσο[τέ-]
[λε]ίαν, εἴσπλουν και ἔκπλουν, και πολέμου και εἰρ[ά-]
[νας], ἀσυλεῖ και ἀσπονδεῖ· στεφανῶσαι δὲ αὐτὸν το[ῖς]
5 [Διο]νυσίοις τοῖς ξενικοῖς ἐν τῶι θεάτρῳι τοὺς προ-
[βού]λους χρυσεῶι στεφάνῳι ἀνδραγαθίας ἔνεκεν κα[ὶ]
[ἀνα]γγεῖλαι διότ[ι ἐστὶ] καλὸς και ἀγαθὸς και πρόθυμος
[και εὖν]ους περὶ τὰμ πόλιν· ἐπιμεληθῆμεν δὲ τοὺς ἀ[γο-]
[ρανό]μους? ὡς ὁ τελάμων αὐτοῦ ἀνατέθηι εἰς τὸ ἰ[ε-]
[ρὸν] τοῦ Ἑρα]κλέος· καλέσαι δὲ αὐτὸν και εἰς πρυτανεῖο[ν]
.. .. ἀποστεῖλαι δὲ αὐτῶι και ξένια τοὺς μ[ε-]
[ριστάς, τὸ δὲ] ἀνάλωμα ὑποτελέσαι τὸν ταμίαν...
..... ἀναλίσκ Ε ΙΟ

Desigur că unele întregiri făcute textului comportă discuții:

πολιτείαν (r.2) se întâlnește rar (ca de exemplu într-un decret de la Mesambria)¹, la începutul listei onorurilor, înaintea proxeniei, dar altă posibilitate de întregire nu vedem.

τοῖς Διονυσίοις τοῖς ξενικοῖς (r. 4—5) sînt sărbători în cinstea lui Dionysos, speciale, ale străinilor, atestate și în alte inscripții din Callatis² și aveau loc în luna lui Apolo Lykeios; N și Y la începutul r. 5, deși foarte șterse, sînt sigure. προβούλους (r. 5—6), magistrați cunoscuți la Callatis³.

εὖνους (r. 8) ni s-a părut cea mai potrivită întregire față de conținut și spațiu. ἀγορανόμους (r. 8—9), magistrați care nu sînt atestați încă la Callatis, dar a căror existență poate fi bănuită⁴.

τὸ ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέος (r. 9—10) este o întregire pe care ne-a sugerat-o analogia cu alte decrete (εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ)⁵ precum și existența lui ι la sfîrșitul r. 9, ca și terminația — έος, de genitiv doric. De altfel, înaintea lui λ se poate observa o hastă oblică inferioară scurtă, așa cum este la K din tot textul.

μεριστάς (r. 11—12) este o întregire propusă pe baza sensului, a existenței lui μ la sfîrșitul r. 11, cit și a analogiei cu unele decrete de la Histria⁶.

Deși preambulul și motivarea lipsesc, putem înțelege din fragmentul păstrat că sfatul și adunarea poporului (ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος), luînd în considerație meritele unui străin (care rămîne pentru noi anonim) hotărăște: « să i se acorde acestuia și urmașilor săi dreptul de cetățenie, onorurile de proxenie, titlul de binefăcător, egalitatea fiscală, libera intrare și ieșire din port, atît în timp de război, cît și în timp de pace, în mod inviolabil și irevocabil; să-l încoroneze la sărbătorile lui Dionysos cele ale străinilor, în teatru, consilierii sfatului, cu coroană de aur, datorită virtuții sale, și să se anunțe public că este un om ales și bun și prieten și binevoitor față de oraș; să se îngrijească magistrații publici (agoranomii?) ca inscripția lui să fie așezată în templul lui Heracles; să fie chemat și în prytaeum; ... să-i trimită și daruri împărțitorii (?), iar cheltuiala să fie suportată de vistier... »

O problemă importantă este cea a provenienței decretului. După formă și conținut, el aparține unui oraș-stat de pe malul vestic al Pontului Euxin. Existența unor particularități dorice, ca fonetismul τὰμ πόλιν, infinitivul ἐπιμεληθῆμεν și genitivul Ἡρακλέος, existența acelor Διονυσία τὰ ξενικά, precum și denumirea magistratilor πρόβουλοι, ne fac să considerăm că decretul provine din Callatis. Cum a ajuns fragmentul de care ne ocupăm la Potîrnichea (cca. 35 km departe de Callatis), localitate care se afla probabil în teritoriul Tomisului (la numai 15 km) nu putem ști. Deoarece nu s-au făcut cercetări în așezarea rurală în care a fost descoperit, nu știm dacă monumentul a fost refolosit ca piatră de construcție în ziduri antice sau a fost adus într-o vreme mai tîrzie.

Deși nu cunoaștem nici numele beneficiarului decretului, nici motivele pentru care i s-a acordat numărul considerabil de onoruri, inscripția ne dă unele date importante.

¹ G. Mihailov, IGB, I, nr. 307.

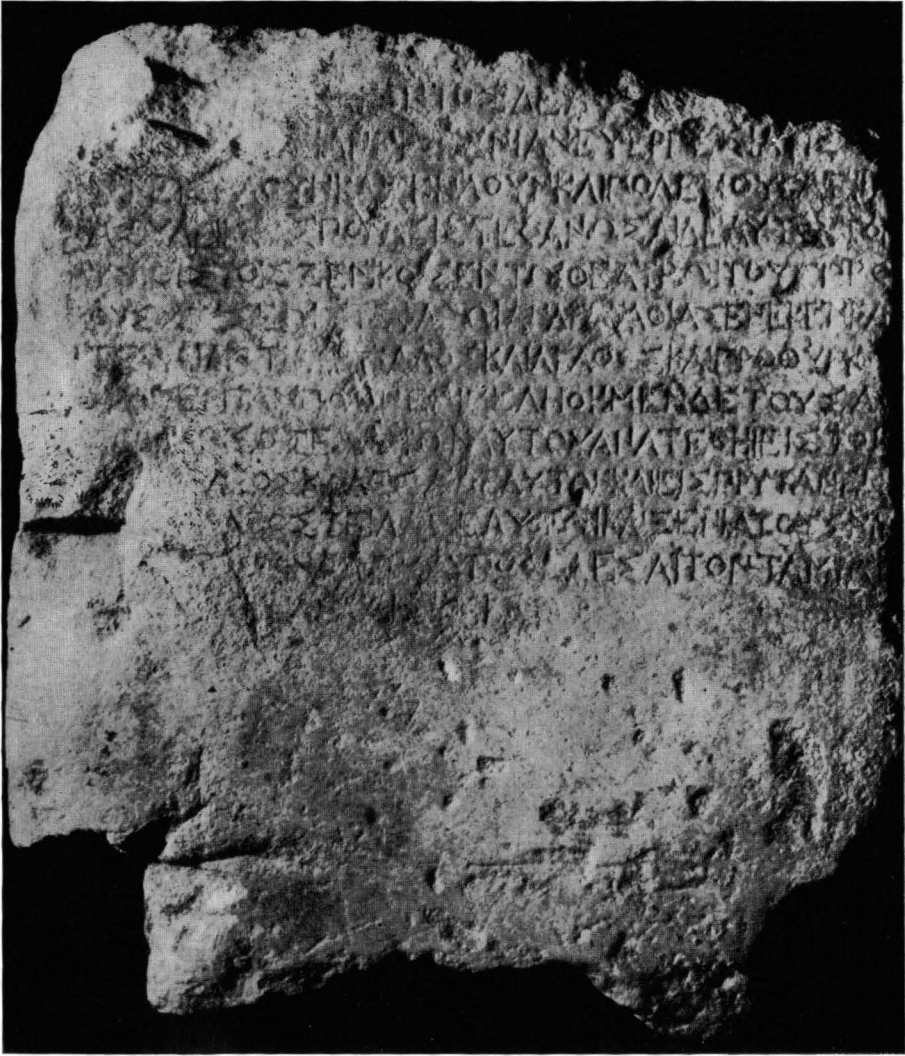
² Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, I, 1924, p. 144.

³ Jireček, AEM, 1886, p. 200.

⁴ Ar putea să fie și ἀρχοντας, dar la vremea decretului nostru pare mai plauzibilă existența agoranomilor atestați și la Mesambria (G. Mihailov, IGB, I, nr. 317).

⁵ Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia, III—IV, 1927—1932, p. 450; Gh. Mihailov, IGB, I, nr. 307, 313, 315 (decrete din Mesambria).

⁶ D. M. Pippidi, *Contribuții la Istoria veche a Romîniei*, București, 1958, p. 52.

Pentru prima oară este atestat la Callatis un teatru, edificiu care în mod normal trebuie să fi existat în toate polisurile grecești și în orice caz la Callatis, oraș cu o deosebită înflorire culturală în epoca elenistică.

Pare verosimil, și acest fapt sprijină întregirea făcută, ca la Callatis să fi existat un templu închinat lui Heracles. Din emisiunile monetare autonome calatiene reiese că Heracles și Demetra aveau o importanță de prim ordin printre divinitățile adorate la Callatis.

Prytaneul este cunoscut la Callatis numai dintr-o singură inscripție¹ și considerăm important să subliniem atestarea lui și în decretul nostru.

Dacă întregirea *μεριστάς* ar fi sigură, înseamnă că la Callatis, spre deosebire de Histria, « împărțitorii » sînt cei care execută, iar vistierul (*ὁ ταμίης*) este cel care dispune de cheltuieli, în timp ce la Histria, vistierul (*ὁ οἰκονόμος*) era executant, iar *οἱ μεριστάι* planificau cheltuielile².

După grafie³ și întrebuintarea lui *ἐνεκεν* în loc de *ἐνεκα*, considerăm că decretul poate fi datat spre sfîrșitul sec. al III-lea sau începutul sec. al II-lea î.e.n.

ЗАМЕТКА О НЕИЗДАННОМ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОМ ДЕКРЕТЕ ИЗ ОБЛАСТНОГО МУЗЕЯ ДОБРОДЖИ

РЕЗЮМЕ

Декрет был случайно найден в деревне Потырника (р-н Негру Водэ). Судя по языковым особенностям (дорийский диалект) и по некоторым свидетельствам в тексте (*τὰ Διονυσία τὰ ξενικά*), декрет происходит, по-видимому, из Каллатиса, откуда он и был привезен в Потырника (когда именно, невозможно уточнить).

Текст свидетельствует о существовании театра в Каллатисе и, если признать правильным восстановление текста, наличии храма, посвященного Геркулесу. Упоминается также и о *prytaneum* и магистратах.

Представляет интерес и вопрос о раздатчиках (*οἱ μεριστάι*) и казначее (*ὁ ταμίης*), конечно если наличие лишь одной буквы (*μ*) и соответствие с общим смыслом текста достаточно убедительны для принятия предлагаемого восстановления текста.

Таким образом, несмотря на то, что вводная часть отсутствует, и мы не знаем кем и для кого был выпущен декрет, он все-таки представляет большой интерес благодаря содержащимся в нем свидетельствам. Декрет относится к III—II вв. до н. э.

¹ Jireček, AEM, 1886, p. 200.

² D. M. Pippidi, *op. cit.*, pp. 52—53 și 69—70.

³ G. Mihailov, IGB, I, nr. 307, 308, 309.

MITTEILUNG ÜBER EIN BISHER UNVERÖFFENTLICHTES HELLENISTISCHES DEKRET AUS DEN BESTÄNDEN DES ARHÄOLOGISCHEN REGIONALMUSEUMS DER DOBRUDSCHA

ZUSAMMENFASSUNG

Das Dekret wurde als Zufallsfund im Dorfe Potîrnichea, Rayon Negru Vodă, geborgen. Auf Grund von Sprachbesonderheiten (dorischer Dialekt) und einiger Texthinweise (τὰ Διονυσία τὰ ξενικά) dürfte das Dekret aus Callatis stammen, von wo es zu einem nicht näher zu bestimmenden Zeitpunkt nach Potîrnichea geschafft wurde.

Der Text belegt das Bestehen eines Theaters in Callatis sowie — falls die vorgeschlagene Ergänzung angenommen wird — das Vorhandensein eines dem Herakles geweihten Tempels. Weiters werden neuerdings das Prytaneum und die Stadtmagistrate erwähnt.

Von Interesse ist auch die Frage der „Verteiler“ (οἱ μερισταί) und des „Schatzmeisters“ (ὁ ταμίης) selbstverständlich unter der Voraussetzung, daß das Vorhandensein eines einzigen Buchstabens (μ) und der sinngemäße Zusammenhang überzeugend genug sind, um die vorgeschlagene Ergänzung als annehmbar erscheinen zu lassen.

Obwohl die Einleitung fehlt und nicht bekannt ist, für wen und weshalb dieses Dekret erlassen wurde, ist es wegen der Belege, die es enthält, von besonderem Interesse. Zeiteinstufung: 3.—2.Jh.v.u.Z.

INSCRIȚII INEDITE TOMITANE ÎN VERSURI

DE

A. ARICESCU

Lapidariul Muzeului de arheologie din Constanța s-a îmbogățit în ultimii ani cu numeroase monumente, printre care sînt și cîteva inscripții funerare în versuri.

Am ales pentru a discuta în articolul de față inscripții funerare versificate provenite din Tomis: trei în limba greacă, una în limba latină și una bilingvă. Conținutul lor pune în discuție unele fenomene de limbă, metrică și tradiție literară și aduce noi elemente de ordin onomastic.

1. Inv. 2106 (Fig. 1). Stelă funerară pe placă de marmură, cu inscripție în limba greacă și în limba latină, descoperită în șantierul de construcții de pe terenul fostei gări, în săpătura de fundație pentru centrala termică.

Stela se compune din două registre. În partea superioară este sculptată scena banchetului funerar. Bărbatul întins pe *kline*, sprijinit în mîna dreaptă. Femeia, alături, așezată pe scaun, are veșmîntul bogat, căzut în falduri pînă jos. Lipsesc capetele, atît al bărbatului cît și al femeii. În fața *klinei*, masă cu trei picioare. La margine, în dreapta și în stînga, cîte un sclav. Totul sculptat cu multă finețe.

Al doilea registru cuprinde inscripția; tot acest spațiu, adîncit cu 2 cm față de nivelul plăcii, este delimitat pe margine cu un chenar profilat.

Pe spațiul care separă cele două registre sînt două rînduri de inscripție în limba greacă, păstrate în întregime. O parte din scena banchetului funerar și o parte neornamentată, de la bază, sînt distruse. Pe întreaga suprafață se observă depuneri de calcar și eroziuni în marmură.

Scrierea este îngrijită, cu literele uniform tăiate și apropiate între ele. Lipsesc ligaturile. Liniatura, pronunțată. În partea superioară se află textul grecesc, pe șapte rînduri, afară de cele două rînduri dintre registre, cu distanțe mici între ele. Sub el urmează textul latinesc în patru rînduri. Literele au înălțimea de 1,2—1,4 cm, în afară de prescurtarea H S E (r. 2) care are înălțime dublă, adică 2,4 cm.

Τὴν στήλην Τειμόθεος Νονίου Ι μνήμης
 χάριν
 Κορνηλία Φορτουάτα ἡ καὶ ΔΟΥΤΟΥΡΟΣ
 χαῖρε

5 Τὴν Σταβυλίονος σύνβιον Κορνηλίαν
 Ἀνάγνωθι Φορτουάταν εὐλόγων ξένη
 Στοργὴν πρὸς ἀνδρὸς κοσμίαν καὶ σώφρονα
 Διατελέσασαν συναπὴν τε δάκρυα
 Λιποῦσαν. εἶτα παρὶθι καὶ ἐπιτύγχανε.

10. Cornelia Fortunata M(arci) Corneli
 Stabilionis coniunx vixit an(nis) xxx
 H(ic) S(ita) E(st)
 Timotheus Noni f(ilius) d(e) s(uo) memoriae causa.

Transcrierea pe care am propus-o pentru sfârșitul rîndului 3 este discutabilă, pentru că nu putem interpreta cele ce urmează după Φορτουάτα.

Menționăm în r. 1 existența unui I înaintea lui μνήμης, care nu are nici o semnificație. Este poate o eroare de lapicid.

Dăm mai jos traducerea inscripției:

a) *Textul grec*: « Timotheus fiul lui Nonios (a pus) stela în semn de amintire. «Cornelia Fortunata.?»

Bucură-te!

«Distinsule străin, află că gingașa și înțeleapta Cornelia Fortunata, soția lui Stabilio, s-a sfârșit cu dragoste față de bărbatul ei, lăsîndu-l în suferință și lacrimi. (După ce citești astea) du-te cu bine și ai noroc».

b) *Textul latin*: «Cornelia Fortunata, soția lui M. Cornelius Stabilio, a trăit 30 de ani.

«Aici este așezată,

«Timotheus, fiul lui Nonius, din mijloacele sale (a pus acest monument) ca amintire».

Rîndurile 3 și 5—9 sînt în versuri iambice de cîte șase picioare (trimetru iambic).

Constatăm că simțul cantității silabelor nu mai era pus pe primul plan; important era să se păstreze un ritm iambic, chiar dacă în orînduirea lor cuvintele au dat naștere la spondei în loc de iambi. Numai în cinci cazuri (r. 5, r. 6, r. 8 și de două ori în r. 9) s-a făcut substituția cantitativă corectă cu tribrahi în loc de iambi.

Constatăm de asemenea că vocalale α, ι, υ și chiar diftongul ευ (r. 6), erau considerate scurte sau lungi, după nevoile metrice, indiferent de cantitatea lor naturală. Grupul de vocale ια din Κορνηλία (r. 3) se citește în synizesă. De fapt, fiind un cuvînt latin, ne aflăm în fața fenomenului de consonantizare a lui ι în fața unei vocale.

Iată schema metrică pe care o propunem:

3.	υ	ι		υ	ι		_	υ		υ	ι		υ	ι		_	υ	
5.	_	υ		υ	υ	υ		υ	ι		υ	ι		_	ι		υ	υ
	υ	ι		_	υ		_	ι		υ	υ	υ		υ	ι		υ	υ
	_	ι		υ	ι		_	ι		υ	ι		υ	ι		υ	υ	

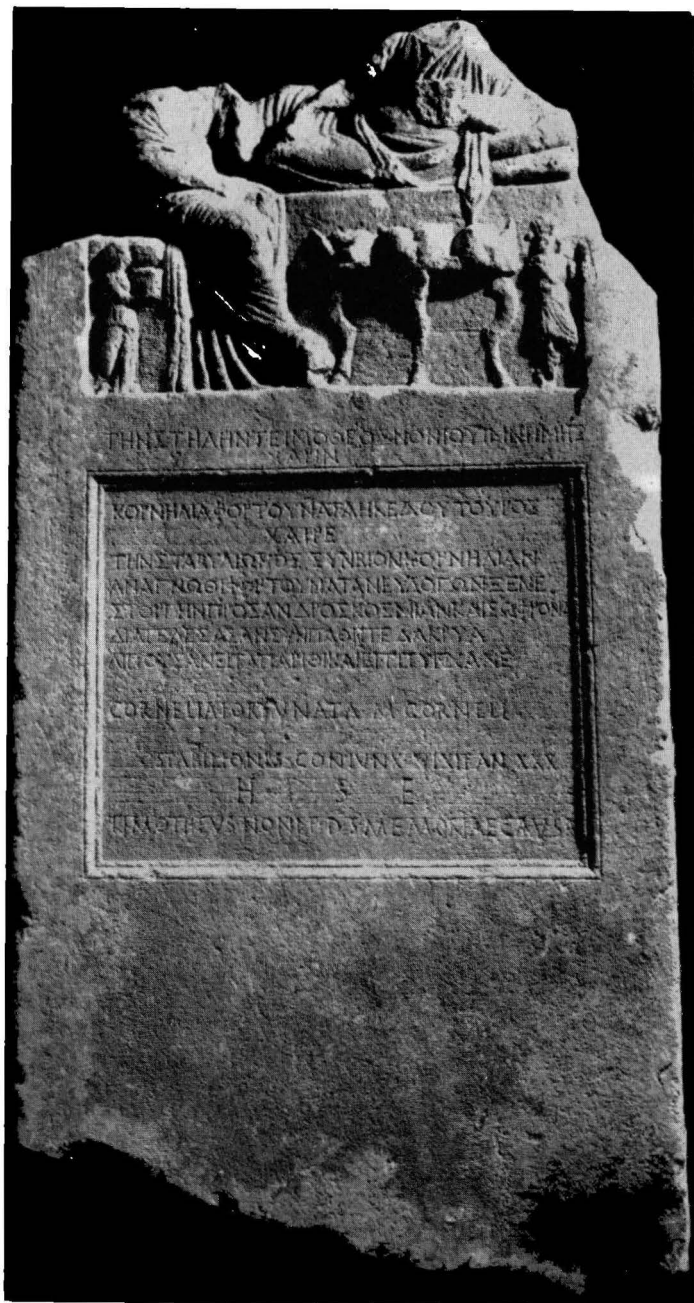

Fig. 1

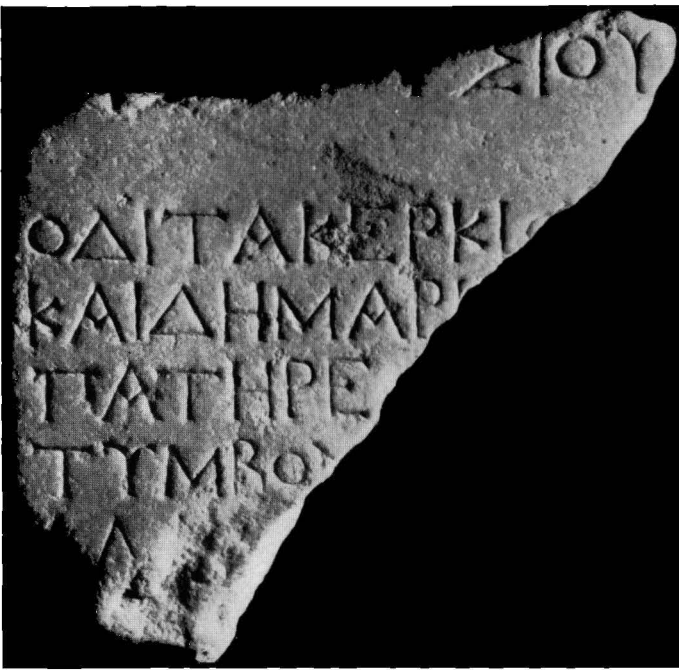

Fig. 2

Fig. 3

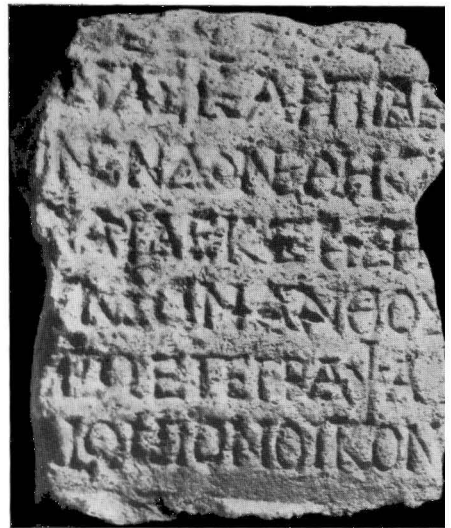

Fig. 4

Fig. 5

υ υ υ | υ υ | _ ' | υ ' | υ ' | υ υ
 υ ' | υ ' | υ υ υ | υ υ υ | υ ' | υ υ

Inscripția, atât prin formă cât și prin conținut, ne duce la unele concluzii care trebuie subliniate:

Din punct de vedere al limbii constatăm: — dispariția simțului cantității vocalelor α, ι, υ; — scrierea lui εi pentru ī (Τειμóθεος pentru Τιμóθεος)¹; — apariția lui υ în loc de μ înainte de labială (σύνβιον și συναπθή)².

Din punct de vedere metric, observăm că se tinde spre păstrarea unei ritmicități a versului, admitându-se numeroase licențe în ce privește cantitățile silabelor.

Din punct de vedere al conținutului, observăm: întrebuițarea unor termeni poetici, rar întâlniți în inscripțiile în proză: σποργήν, κοσμίαν, σώφρονα, συναπθή, δάκρυα; — textul latin nu traduce din cel grec decât pe σύνβιον = coniunx și formula μνήμης χάριν = *memoriae causa*; — monumentul este ridicat de Timotheus al lui Nonius, un grec cu patronim latin. El trebuie să fi fost o rudă a decedatei, aceasta luându-și prin căsătorie numele Cornelia, după gentiliciul soțului, cetățean roman.

După grafie (subliniem lipsa ligaturilor) și după fenomenele de limbă întâlnite în text credem că inscripția datează din sec. II e.n.

2. Inv. 1513 (Fig. 2). Fragment dintr-o placă de marmură cu inscripție în limba greacă, descoperită în anul 1959 într-un șanț de canalizare pe str. Karl Marx. Se păstrează numai fragmentul din stînga, sus, al plăcii, cu dimensiunile: 0,120 × 0,140 × 0,035 m. Scrierea este îngrijită, cu litere drepte, înalte de 1—1,2 cm. Menționăm: O mai mic decât celelalte litere și perfect rotund, K cu barele oblice scurte și mult aplecate, A cu bara interioară frîntă, Π cu bara din dreapta mai scurtă.

..... σίου
 ὀδίτα Κέρκιο[ς ...
 καὶ Δημάρ[ητος ...
 πατήρ ε
 τύμβον
 Λ Λ

În r. 1 avem terminația de genitiv a unui nume ca [Διονυ]σίου. — R. 2 conține vocativul ὀδίτα, folosit, se pare, în locul lui παροδεῖτα, pentru a putea fi încadrat în sistemul metric și Κέρκιος sau Κερκίων, probabil nume propriu³ (al decedatului?). — În r. 3, după καί, avem începutul unui nume care ar trebui să fie Δημάρ[ητος]⁴ ca să poată fi respectate necesitățile metrice. Acest nume, după care ar fi putut urma și un patronim, este probabil al lui πατήρ din r. 4. — Urmează apoi un cuvînt

¹ Gh. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 31.

² Gh. Mihailov, *op. cit.*, p. 72.

³ Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig, 1863—1870, I, p. 649.

⁴ *Ibidem*, p. 287.

care fucepe cu ε (poate ἐποίησε). — În r. 5 τύμβον, acuzativ cerut de acțiunea lui πατήρ. — În r. 6 se văd urmele a două litere care pot fi A sau Λ.

Rîndurile 2, 3, 4 sînt începuturi de versuri iambice:

υ — υ — υ —
υ — υ —
υ — υ

Rîndul 5 începe cu o silabă lungă, deci sau nu corespunde unui început de vers, sau sîntem în fața unei licențe.

Starea fragmentară a inscripției nu ne permite să mai facem alte precizări și ne vom limita să datăm monumentul, pe baza scrierii, în a doua jumătate a sec. II sau începutul sec. I î.e.n.

3. Inv. 2063 (Fig. 3). Fragment dintr-o stelă funerară de calcar, cu inscripție în limba latină, descoperit întîmplător în anul 1960 pe terenul fostei gări. Din monument lipsește mult, păstrîndu-se numai partea din stînga, sus, a chenarului, ornamentat cu vrej, ciorchini și frunze de viță. Vrejurile se întîlnesc la mijlocul laturii superioare a chenarului, unde se termină în spirale. Din inscripție se mai păstrează numai două rînduri întregi și trei litere din al treilea rînd. Deasupra chenarului, monumentul avea în partea superioară o ornamentație sau un basorelief dar din cauză că se mai păstrează numai foarte puțin din acest spațiu, nu putem ști despre ce este vorba. Dimensiunile fragmentului: 0,570 × 0,520 × 0,025 m. Deși literele sînt clare, scrierea nu este prea îngrijită. Înălțimea literelor variază între 4 și 5,5 cm.

D(iis) M(anibus)
Hic eg-
o qu[i i-]
[aceo....]
[.....]

Cu toate că s-ar putea să fi fost *quae iaceo* sau *iacior*, am propus întregirea de mai sus, gîndindu-ne la epitaful lui Ovidiu care începe la fel¹.

Probabil că și inscripția de care ne ocupăm a fost scrisă în distih elegiac, începînd cu primul vers al epitafului lui Ovidiu, așa cum este scrisă și o inscripție funerară de la Transmarisca (Turtucaia)².

Oricum, este o dovadă că amintirea lui Ovidiu la Tomis a dăinuit încă multă vreme, deoarece monumentul nostru, după grafie și execuție, nu poate data decît de la sfîrșitul sec. II sau începutul sec. III e.n.

4. Inv. 1482 (Fig. 4). Fragment de placă funerară de calcar, cu inscripție în limba greacă, descoperită întîmplător în anul 1959 la coada lacului Techirghiol, printre resturile cimitirului turcesc de la Urluchioi³. Fragmentul păstrat este din partea de jos a monumentului, deoarece numai latura inferioară corespunde cu una din limitele inițiale. Dimensiunile: 0,25 × 0,30 × 0,08 m. Piatra fiind de proastă

¹ *Tristia*, III, 3, 61.

² Dacia V—VI, 1935—36, p. 449—450.

³ Aici au existat numeroase inscripții provenite din Tomis, parte din ele cunoscute și cercetate de Vasile Pârvan. Inscripțiile și monumentele antice de marmură folosite de turci în acest cimitir au fost vîndute apoi de un hoga din Techirghiol pentru industrializare.

calitate și scrierea neîngrijită, lectura celor șase rînduri fragmentare de inscripție este dificilă. Înălțimea literelor: 1,9—2,8 cm. Ligaturi: r. 1 $\dot{H} + \Pi$, $A + \Delta$ (sic!); r. 2 $N + E?$, $N + E$, $H + K$; r. 3 $T + H$.

..... ν 'Ασκληπιάδης[ν? ...
 ... νευδον ἔθηκα ...
 ... και δεκέτη ζή[σας ...
 ... ον Ἄνθος ...
 ... ἐ]γὼ ἐπέγραψα ...
 ... αἰώνιον οἶκον ...

Este vorba de cineva care a trăit 10 ani. Cuvinte traducibile: « am pus » (monumentul), « eu am scris » (inscripția) și « casă veșnică ».

În inscripție apar două nume proprii, ambele grecești: Ἄσκληπιάδης și Ἄνθος sau un compus cu — ανθος. Despre primul, nu putem ști exact în ce caz este. Al doilea este în nominativ.

Fragmentul făcea parte dintr-o inscripție în versuri. Cele câteva cuvinte pe care le avem, se încadrează într-un sistem de versuri dactilice, hexametri sau pentametri. Pentru acest lucru pledează și existența lui ἐγὼ care n-ar fi avut de ce să fie pus în proză, pe cînd în versuri el poate avea un rol metric și este mai frecvent în limbajul poetic.

După scriere, inscripția ar putea data din sec. II—III.

5. Inv. 2055 (Fig. 5). Stelă funerară de calcar, cu inscripție în limba greacă, descoperită întîmplător, în anul 1961, pe terenul fostei gări, în săpăturile șantierului de construcții.

Dimensiunile: 1,21 × 0,57 × 0,17 m.

Stela este completă, dar ruptă în două. Ruptura, oblică, taie inscripția cu o linie care începe din rîndul 3 în dreapta sus și ține pînă în rîndul 11, în stînga jos. Ruptura afectează puțin textul, mai ales în rr. 7—9. O zgîrietură recentă a șters o literă din ultimul rînd. Partea figurată a stelei este prost conservată, din cauza calității pietrei.

Partea superioară a stelei este identică cu fața laterală a unui capac de sarcofag — un fronton mărginit de două acrotere cu palmete. În centrul frontonului, în relief, o pasăre cu un cioc chine.

Sub fronton, într-o ramă profilată, dreptunghiulară, lată de 7 cm, sînt cuprinse celelalte două părți ale stelei, despărțite între ele printr-o bară de 1 cm lățime. În prima parte, care este înaltă de 25 cm, sînt reprezentate în relief trei personaje — busturi pe socluri — îmbrăcate, de mărimi inegale. Personajul principal, cel pentru care a fost ridicată stela, copilul mort, este la mijloc. În stînga tatăl, în dreapta mama. Figurile sînt mutilate. Deasupra, pe ramă, imediat sub fronton, este scris titlul monumentului ΥΠΟΜΝΗΜΑ. Sub partea figurată, pe o înălțime de 0,51 m, se desfășoară cîmpul inscripției. Inscripția în versuri, cuprinzînd 21 rînduri este dialogată¹. La sfîrșitul r. 16, o frunzuliță cu vîrfurile spre stînga și cu coada spre dreapta, întoarsă în jos. La sfîrșitul r. 18, altă frunzuliță cu vîrfurile în jos.

În ce privește scrierea, semnalăm formele unghiulare ale literelor (O și Θ în formă de romb, Ω în formă de W, Σ dreptunghiular). Înainte de a serie, lăpiciul

¹ Alte inscripții funerare dialogate în versuri: în W. Peek, *Griechische Versinschriften*, Berlin, 1956, passim.

și-a trasat linii orizontale de la o margine la alta a cîmpului. Ultimele trei rînduri sînt însă scrise liber, fără această linie. În general, scrierea este destul de înghesuită, mai ales în rr. 3 și 11, unde ultimele litere N și respectiv Σ n-au mai încăput în cîmpul inscripției și au fost scrise pe rama laterală.

Inscripția este compusă dintr-o alternare de rînduri lungi — dintr-o margine în alta a cîmpului (1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17) — cu rînduri scurte, plasate aproximativ la mijlocul liniei respective (2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18). Rîndurile 19 și 20 sînt amîndouă de dimensiuni mijlocii, iar ultimul rînd (21) este foarte scurt, format dintr-un singur cuvînt. Lectura este dificilă, datorită numeroaselor ligaturi, unele destul de neobișnuite și mai ales datorită liniilor orizontale care fac posibile confuzii (ex. Δ cu Λ, Γ cu I și cu Σ etc.). Ligaturi: titlu: M + N + H; r. 1 O + Υ, Ω + Π; r. 3 Ω + Σ; r. 5 M + E, O + Υ, H + N + K; r. 6 N + E; r. 7 Ω + Σ; r. 9 N + M + E, N + H, H + Σ; r. 10 H + K; r. 11 Ω + N, H + Σ, N + E; r. 12 M + H + N; r. 13 Ω + Σ; r. 14 N + E, H + Σ, N + E; r. 15 H + Π; r. 17 M + E, H + N; r. 18 N + E.

Înălțimea literelor: 2,4 cm.

Ἐπιτύχημα

1. — οὐδὲν ἐπ' ἀνθρώποις μύραις (sic pro μοίραις) δ' ὑπο
πάντα κυκλεῖται.
καὶ γὰρ ἐγὼ σπεῦδον τρέψαι τέκνον
καὶ εἰς ἐλπίδας ἄγεσθαι.
5. ἀλλ' ἐμέο βουλήν κρῖσις ἔφθασεν
οὐνεκα τύμβω.
— ὡς κρῖσις ἐ[στί] φίλοι μου ῥητὸ[v]
χρε[ών] ἀπέτισα,
πρὶν [γέ] μολεῖν μέτρον ἡλικίης
10. καὶ εἰς ἀνδρας ἠκέσθαι (sic pro ἰκέσθαι).
παῖς ὦν ἕξαετής τυτθὸς νεῖος
Δίλλας ἐκαλούμην.
— ὦ τάφον οὐχ ὀσίως Βασιανὸς
γενέτης ἀνέγειρα
15. σὺν γαμετῇ Ἰανβαρία τῇ πολυ-
δακρυτάτῃ,
μυρόμενοι παιδὸς τὴν
ἀπαθῆ γένεσιν.
χαίροις ὦ παροδεῖτα
20. καὶ ὑγιένοις (sic pro ὑγαινοῖς) πάλιν
ἄλλοις.

Dăm traducerea textului:

« Spre pomenire.

— « Nimic nu depinde de oameni, toate se schimbă sub (puterea) destin(ului).
Într-adevăr, și eu m-am străduit să-mi cresc copilul și să-l conduc spre idealuri.
Dar voinței mele i-a luat-o înainte hotărîrea (destinului), prin acest mormînt.

— « După cum este hotărîrea (destinului), dragii mei, mi-am plătit soarta ce-mi era scrisă, înainte de a ajunge la vîrsta maturității și a intra în rîndul bărbaților. Fiind eu copil de 6 ani, mic și tînăr, mă numeam Lillas.

— « Căruia i-am ridicat acest mormînt așa cum nu trebuia (în mod anormal), eu Bassianos, tatăl, împreună cu soția mea, Ianuaria, cea mult prea înlăcrămată, jelind împreună nașterea fericită a copilului.

« Bucură-te, trecătorile și fii sănătos mai ales pentru ceilalți ».

Metrica. Inscricția este compusă din 10 versuri dactilice, hexametri și pentametri, neformînd însă distihul elegiac. Versurile 1—7 și 10 sînt hexametri, iar versurile 8 și 9 sînt pentametri. Ca să obținem o schemă metrică a poeziei, a fost necesar să facem unele intervenții în text care să nu altereze sensul și care să poată fi justificate. Iată textul pe care îl propunem și schema metrică a inscripției:

— οὐδὲν ἐπ' ἀνθρώποις, μύραις δ' ὕπο πάντα κυκλεῖται.

καὶ γὰρ ἐγὼ σπεῦδον τρέψαι καὶ εἰς ἐλπίδ' ἄγεσθαι.

ἀλλ' ἐμέο βουλὴν κρίσις ἐφθασεν οὐνεκα τύμβω.

— ὧς κρίσις ἐστὶ φίλοι μου ῥητὸ χρεὼν ἀπέτισα,

5 πρὶν γὰρ μολεῖν μέτρον ἡλικίης καὶ εἰς ἀνδρας ἰκέσθαι.

παῖς ὦν ἐξαετῆς τυτθὸς Λίλλας ἐκαλούμην.

— ὦ τάφον οὐχ ὀσίως Βασσιανὸς γενέτης ἀνέγειρα

σὺν γαμετῇ Ἰανβαρία τῇ πολυδακρυτάτῃ,

μυρόμενοι παιδὸς τὴν ἀπαθῆ γένεσιν.

10. χαίροις ὦ παροδεῖτα καὶ ὑγιένοις πάλιν ἄλλοις.

1. — υ υ / — / — / υ υ / υ υ / υ

/ υ υ / — / — / υ υ / υ υ / υ

/ υ υ / — / υ υ / υ υ / υ υ / —

/ υ υ / υ υ / — / υ υ / υ υ / υ

5. / υ υ / υ υ / υ υ / υ υ / υ υ / υ

/ — / υ υ / — / — / υ υ /

/ υ υ / υ υ / υ υ / υ υ / υ υ / υ

/ υ υ / υ υ / υ || / υ υ / υ υ /

/ υ υ / — / || / υ υ / υ υ / υ

10. / — / υ υ / υ υ / υ υ / υ υ / υ

Lectura inscripției, traducerea și schema metrică pe care le-am propus mai sus au nevoie de unele explicații:

Am socotit că în r. 1 trebuie citit *μοίραις* în loc de *μύραις*, pentru că: — în vremea în care a fost scris textul, pronunția diftongului *οι* se confundă cu cea a lui *υ*; — de la verbul *μύρω* (a plînge) nu cunoaștem o formă de optativ aorist *μύραις*¹; — dacă am presupune existența optativului aorist *μύραις* în vremea în care a fost scris textul, fraza respectivă n-ar mai avea un sens clar; — e adevărat că nu este obișnuită construcția lui *ὑπό* cu dativul, dar este explicabilă, dacă o înțelegem spațial. De altfel putem renunța la această soluție, considerînd pe *ὑπό* ca prefix al verbului *κυκλεῖται* folosit aici cu tmeză.

¹ Vezi dicționarele.

Am propus lectura $\acute{\iota}\kappa\acute{\epsilon}\sigma\theta\alpha\iota$ în loc de $\acute{\eta}\kappa\acute{\epsilon}\sigma\theta\alpha\iota$ (r. 10) pentru că: — în vremea în care a fost redactată inscripția, pronunția lui η și ι era aceeași; — de la verbul $\acute{\eta}\kappa\omega$ nu cunoaștem forme de aorist mediu¹; — necesitățile metrice cer vocală scurtă (ι) și nu lungă (η); — confuzia dintre cele două verbe ($\acute{\eta}\kappa\omega$ și $\acute{\iota}\kappa\nu\acute{\epsilon}\omicron\mu\alpha\iota$) era posibilă nu numai din cauza identității de pronunțare, dar și din cauza apropierii sensurilor, dintre care cel obișnuit într-o frază ca a noastră este al verbului $\acute{\iota}\kappa\nu\acute{\epsilon}\omicron\mu\alpha\iota$.

Am propus $\acute{\upsilon}\gamma\iota\alpha\acute{\iota}\nu\omicron\iota\varsigma$ în loc de $\acute{\upsilon}\gamma\iota\acute{\epsilon}\nu\omicron\iota\varsigma$ (r. 20) datorită confuziei dintre pronunția diftongului $\alpha\iota$ cu ϵ . Aceasta nu implică nici un fel de consecințe semantice sau metrice.

În r. 7 înțilnim cuvântul necunoscut $\beta\eta\tau\omicron$. El nu poate fi decât o formă incomplet scrisă de la adjectivul $\beta\eta\tau\acute{\omicron}\varsigma$, $-\acute{\eta}$, $-\acute{\omicron}\nu$. În cazul nostru, s-ar putea acorda fie cu $\phi\acute{\iota}\lambda\omicron\iota$, fie cu $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\nu$. Sensul frazei ne face să-l atribuim lui $\chi\rho\epsilon\acute{\omega}\nu$ și pare mai verosimilă omiterea lui ν final, care se pronunța slab sau nu se mai pronunța de loc, decât omiterea lui ι , care era parte componentă a unui diftong ($\omicron\iota$ se pronunța chiar i).

Din punct de vedere metric, forma $\beta\eta\tau\acute{\omicron}$ se încadrează perfect în vers. De altfel în limba greacă sînt numeroase adjective cu terminația de neutru $-\omicron$ ($\tau\omicron\acute{\upsilon}\tau\omicron$, $\acute{\alpha}\lambda\lambda\omicron$ etc.) cu care s-a putut face analogie.

Pentru alcătuirea schemei metrice, a fost necesar să facem unele suprimări în text. Poate că este vorba de adăugiri făcute eventual de lăpicide, acolo unde a crezut el că textul este neclar. Poate că însuși autorul a făcut respectivele întregiri, pentru a ușura înțelegerea textului, dar nu le-a luat în considerație în versificație. Astfel în r. 3 am suprimat cuvântul $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\omicron\nu$, fraza avînd înțeles și fără el. Cuvântul este scris înghesuit, iar ultima literă nemaiîncăpînd în cîmpul inscripției, a fost scrisă pe ramă. Introducerea cuvîntului $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\omicron\nu$ a dat un înțeles mai deplin frazei, dar a stricat versul. În r. 4 am suprimat desinența $-\alpha\varsigma$ din $\acute{\epsilon}\lambda\pi\acute{\iota}\delta\alpha\varsigma$. Altfel nu putem obține ultimele două picioare clasice ale hexametrelui, dactil și troheu sau spondeu. Este foarte posibil ca autorul să fi gîndit cuvîntul la acuzativ singular ($\acute{\epsilon}\lambda\pi\acute{\iota}\delta\alpha$) și atunci a putut face eliziunea în vers înaintea lui $\acute{\alpha}\gamma\epsilon\sigma\theta\alpha\iota$, iar lăpicidul, pentru că a crezut necesară o desinență casuală, a pus-o pe cea de acuzativ plural, care nu mai admite eliziunea. În r. 11 am suprimat cuvîntul $\nu\acute{\epsilon}\acute{\iota}\omicron\varsigma$ care face ca versul să fie prea lung. Acest cuvînt, pus alături de $\tau\upsilon\tau\theta\acute{\omicron}\varsigma$, formează o expresie pleonastică, amîndouă însemnînd cam același lucru și e posibil să fi fost adăugat aici pentru a-l traduce pe celălalt, care probabil că era mai rar. Se poate să se fi întîmplat și invers, dar $\nu\acute{\epsilon}\acute{\iota}\omicron\varsigma$, ca și $\tau\acute{\epsilon}\kappa\nu\omicron\nu$ din r. 2 este înghesuit și are ultima literă scrisă pe ramă.

Din textul inscripției subliniem cîteva amănunte de limbă, metrică și conținut:

- Fonetică. Se confundă υ cu \omicron (r. 1), η cu ι (r. 7) și ϵ cu $\alpha\iota$ (r. 20).
- Morfologie. Lipssește ι adscriptum.
- Sintaxa. Folosirea lui $\acute{\upsilon}\pi\acute{\omicron}$ (r. 1) cu dativul cu sens instrumental-spațial?
- Vocabular: constatăm existența formelor homerice $\acute{\epsilon}\mu\acute{\epsilon}\omicron$ (r. 5)², $\omicron\acute{\upsilon}\nu\epsilon\kappa\alpha$ (r. 6)³, $\acute{\omega}(\iota)$ (r. 13)⁴ și a altor expresii provenite din vocabularul epic.

Expresia $\omicron\acute{\upsilon}\chi$ $\acute{\omicron}\sigma\acute{\iota}\omega\varsigma$ (r. 13) care înseamnă « așa cum nu e bine, *impius* » trebuie s-o înțelegem cu sensul de « anormal », adică nu tatăl trebuia să clădească mormînt copilului, ci invers.

¹ Vezi dicționarele.

² Homer, *Iliada*, K, 124.

³ *Ibidem*, I, 505, A 21.

⁴ *Ibidem*, A, 86, B 205.

Adjectivul ἀπαθῆ pe lângă γένεσιν (r. 18), în contextul respectiv arată că părinții plîng moartea mai dureroasă a unui copil care atinsese vîrsta de 6 ani și care a scăpat de pericolul morții, mai normală la naștere.

Expresia ὑγιαίνους πάλιν ἄλλοις (r. 20—21) credem că este o urare adresată trecătorului, cu sensul de « a fi sănătos ca să nu-i faci pe cei apropiați nefericiți, așa cum sînt cei ce au scris piatra, îndurerați din cauza morții copilului ».

Βασιανός, numele tatălui este roman¹.

Ἰανβαρία, este transcrierea în limba greacă a numelui latin Ianuaria². Transcrierea ne arată că semivocala *u* din latină se pronunța consonantic, iar β se citea în greacă labiovelar. Acest fel de transcriere în greacă a numelui latin, îl mai întîlnim numai în papirii de la începutul sec. IV³.

Άίλλας este un nume care pune mai multe probleme. După cum am arătat, datorită liniilor trasate pe piatră pentru delimitarea rîndurilor, Δ și Λ se pot confunda ușor. Totuși, observațiile făcute asupra monumentului ne fac să înclinăm spre versiunea Άίλλας și nu Δίλλας sau Διδδας. Printre numele semitice am găsit asemănări cu Δίλλου (genitiv) și Δίλλα⁴. Printre numele tracice, sînt pomeniți Δίλλης și Λίλλα (fem.)⁵. La Chersonesos, într-o inscripție funerară apare Άίλλις⁶. Avînd în vedere însă că numele părinților sînt romane, este foarte posibil ca Άίλλας din inscripția noastră să fie un diminutiv de la un nume roman ca Laelius, transcris Λαίλιος dar și Λήλιος⁷, de unde Λίλιος. De altfel, însuși copilul spune că « fiind mic de numai 6 ani, se chema Άίλλας », amintind deci apelativul familial de copil și nu numele lui propriu-zis.

— *Metrică*. Trebuie semnalate unele excepții clasice și altele proprii acestui text, necesare pentru alcătuirea schemei metrice a inscripției.

Diftongii -αι, -οι la sfîrșitul cuvîntului sînt considerați lungi în και γάρ (v. 2), τρέψαι (v. 2), φίλοι (v. 4), μυρόμενοι (v. 9); sînt considerați scurți în και εις (v. 2), και (v. 5), και (v. 10); nu are importanță cantitatea lor la sfîrșitul versurilor 1, 2, 5.

Grupurile *muta cum liquida* din text (κλ, χρ, τρ, κρ) nu lungesc vocala anterioară scurtă decît într-un singur caz: πολυδακρυτάτη (v. 8).

În v. 3 se folosește lungirea homerică a lui -ο din ἐμέο.

Vocalele α, ι, υ, sînt considerate lungi sau scurte, după nevoile versului, fără a se ține seama de cantitățile lor naturale. Ex. υ- din ὑγιαίνους (v. 10) este considerat lung, deși prin natură este scurt⁸.

Diftongul ει- din prepoziția εις, trebuie citit scurt în ambele cazuri întîlnite (v. 2 și v. 5).

Numele proprii Βασιανός și Ἰανβαρία sînt introduse în versuri, nerespectîndu-se regulile metrice. Astfel -α- înainte de consoana dublă -σσ- trebuie citit scurt. La fel și celălalt α, care prin natură este lung⁹, trebuie citit scurt. Grupul

¹ Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I, p. 201.

² CIL, III, 2325.

³ ὕπὸ Ἰανβαρίων, în *The Oxyrhynchus Papyri*, I, Londra, 1898, nr. 43, col. IV, rr. 24 și 26.

⁴ Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Berlin, 1930, p. 43/28 și p. 67/30.

⁵ Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, 1957, p. 136/2 și p. 276/3.

⁶ Latyschew, IOSPE, IV, nr. 491.

⁷ Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, II, p. 797.

⁸ Vezi dicționarele.

⁹ Vezi dicționarele.

de vocale *-α-* trebuie citit în synizesă. Probabil că și în vorbirea curentă *i* era pronunțat consonantic, nefăcînd silabă aparte. La fel se citește grupul *α* și în *Ἰανβάρια*, atît la începutul cît și la sfîrșitul cuvîntului. Mai ciudat este faptul că deși *u* consonantic latin este transcris în greacă printr-o consoană (*β*), el nu face poziție împreună cu *v* pentru lungirea vocalei anterioare, astfel că prima silabă a cuvîntului rămîne scurtă.

În afară de obișnuitele formulări de rigoare și de expresiile poetice, luate mai ales din genul epic, inscripția are și alte părți interesante.

Destinul de neînălțurat și moartea sortită a copilului sînt înfățișate în inscripția noastră în mod figurat, prin termeni proprii acțiunilor judecătorești: *κρίσις*, *βήτος*, *ἀποτίω*. Este o exprimare eufemistică, marcată și prin indicarea în text a rezultatului hotărîrii soartei, în loc să fie exprimat mijlocul de îndeplinire a acestei hotărîri (mormînt în loc de moarte).

După grafie și după fenomenele de limbă pe care le conține inscripția (mai ales transcrierea *Ἰανβάρια* a numelui latin Ianuaria), considerăm că ea trebuie să dateze de la sfîrșitul sec. III sau începutul sec. IV.

Publicarea acestor cinci epigrame tomitane nu ne poate duce la concluzii generale de ordin istoric sau lingvistic, ele datînd din epoci diferite, dar prezintă interes ca documente în sine. Puse alături de alte inscripții în versuri provenite din Tomis, ca epigrama lui Hermogenes din Cizic¹ sau a celuilalt Hermogenes, din tribul Oinope², ne pot da o lumină asupra răspîndirii și importanței pe care le aveau pietrele funerare cu inscripții versificate, printre monumentele necropolelor tomitane. Acest fel de inscripții erau un mijloc de perpetuare a celor mai bune tradiții literare. Autorii epigramelor încercau pe de altă parte să păstreze o limbă clasică cît mai nealterată, și strădania lor a avut uneori destul succes în fața transformărilor impetuoase, deși insensibile pentru vorbitori, pe care le suferea limba.

Desigur că toate datele pe care le pot furniza inscripțiile versificate tomitane pentru cunoașterea fenomenelor lingvistice și de tradiție literară pot constitui obiectul unui studiu vast, în care, prin metoda comparației, să poată fi trase concluzii de ordin general. Deocamdată ne-am mulțumit cu punerea în circulație a acestor documente, semnalînd pe cît posibil detaliile cele mai interesante pe care le prezintă fiecare dintre ele.

НЕИЗДАННЫЕ ТОМИССКИЕ НАДПИСИ В СТИХАХ

РЕЗЮМЕ

Автор публикует несколько надгробных эпиграмм из Томиса. Содержащиеся в них языковые явления, их метрика, литературная традиция, упомянутые имена представляют большой интерес.

№ 1, инв. 2106. Двужычная надгробная надпись, в которой строки 3 и 5 — 9 написаны в стихах, ямбом (греческий текст); памятник

¹ Th. Sauciuc-Săveanu, în *Analele Dobrogei*, 1935, p. 156, § 4.

² Gr. Tocilescu, *AEM*, 1895, p. 227 — 229; I. Stoian, în *Studii Clasice*, III, 1961, p. 188.

воздвигнут Тимофеем, сыном Нонния, на могиле Корнелии Фортунаты, жены М. Корнелия Стабилио.

Проблематичной является транскрипция 3 строки, потому что слова, следующие за *Φορτουνάτα*, не поддаются истолкованию. В первой строке следует также отметить необъяснимое наличие буквы *Ι* перед *μνήμης*.

Встречаются некоторые известные фонетические явления, как например *ει* вместо *ι* (*Τειρόθεος*) или же появление *υ* перед губным (*σύνβιον*, *συνπαθῆ*).

Что касается метрики, намечается стремление сохранить лишь ритмичность стиха, без обязательного сохранения различия долгих или кратких слогов.

В лексике появляются поэтические формы как *στοργήν*, *χοσμίαν*, *σώφρονα*, *συνπαθῆ*, *δάχρυα*.

Латинский текст дает в переводе только *σύνβιος* = *coniunx* и выражение *μνήμης χάριν* = *memoriae causa*.

Надпись относится по всей вероятности к II в. до н. э.

№ 2, инв. 1513. Фрагмент надписи эллинистической эпохи (II—I вв. до н. э.) интересен, главным образом, своей древностью.

№ 3, инв. 2063. Фрагмент известнякового надгробного памятника с латинской надписью, из которой сохранились лишь две строки и 3 буквы из третьей. Начало этой надписи тождественно с началом эпитафии Овидия. Это доказывает, что жители Томиса в конце II или начале III в. н.э., к которому относится данный фрагмент, хранили еще память о поэте, который закончил здесь свою жизнь.

№ 4, инв. 1482. Фрагмент надписи надгробного известнякового памятника, найденный на берегу озера Текиргиол: памятник, по-видимому происходит из Томиса. Сохранилась очень незначительная часть текста, но оставшиеся слова, среди которых и местоимение *ἐγώ*, встречающиеся главным образом в стихотворном языке, принадлежат дактилической системе стихосложения. Дата: II—III в. н. э.

№ 5 Инв. 2055. Известняковый надгробный памятник с надписью на греческом языке. На скульптурной части памятника представлены три фигуры, из которых главная — умерший ребенок, которому поставлен памятник, находится посередине. Кроме заглавия (*ὑπόμνημα*), текст, занимающий 21 ряд, включает в себя 10 дактилических стихов, из которых 1—7 и 10 написаны гекзаметром, а 8 и 9 пентаметром.

Вследствии фонетических смещений того времени, некоторые слова написаны ошибочно или непонятны: напр. *μύραις* вместо *μοίραις* (1 строка); *ῥήτό* вместо *ῥητόν* (7 строка); *ἡέσθαι* вместо *ἰκέσθαι* (10 строка); *ὕγιένος* вместо *ὕγαίνος* (20 строка).

Для составления метрической схемы, автор был вынужден внести изменения в текст, исключив некоторые слова, как *τέχνον* (3 строка), *νεῖος* (11 строка) и окончание — *ας* в слове *ἐλπιδας* (4 строка). Очень может быть, что они принадлежат каменотесу, добавившему их для ясности там, где ему казалось необходимо, или же самому автору, который внес их, чтобы облегчить понимание текста, не принимая, однако, их в расчет при стихосложении.

Следует отметить некоторые фонетические подробности: смешение υ с \omicron , η , с ι , ϵ с α . В лексике встречаются гомеровские формы ($\epsilon\mu\acute{\epsilon}\omicron$, $\omicron\upsilon\nu\epsilon\alpha$, $\xi\acute{\omicron}$ и т. д.)

Собственные имена Βασσιανός и Ἰανβαρία римского происхождения. Транскрипция латинского имени *Ianuarina* представляет интерес с фонетической точки зрения (латинский согласный u и греческий β губно-зубной) и приводит нас к некоторым хронологическим уточнениям (имея в виду, что оно встречается и в папирусах IV в.). Δίλλας по всей вероятности является ласкательным именем ребенка.

Содержание надписи интересно некоторыми выражениями (πάντα κυκλεῖται), а также эвфемизмами с применением судебных выражений (κρίσις , ῥήσις , ἀποτίω).

Памятник, по-видимому, относится к концу III или началу IV в. н.э.

UNVERÖFFENTLICHTE VERSINSCHRIFTEN AUS TOMIS

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser veröffentlicht verschiedene Grabepigramme aus Tomis, die wegen der Sprachformen, der Metrik und literarischen Überlieferung sowie wegen des Nachweises einiger Personennamen von Interesse sind.

Nr. 1, Inv. 2106, ist eine zweisprachige Grabinschrift, bei der die Zeilen 3 und 5—9 (griechischer Text) in jambischen Versen abgefaßt sind. Die Grabstele wurde von Timotheus Sohn des Nonius zum Andenken an Cornelia Fortunata, Gattin des M. Cornelius Stabilio errichtet.

Zweifelhaft ist die Umschrift von Zeile 3, da der Φορτουνάτα folgende Text nicht ausgelegt werden kann. In Zeile 1 wird auf ein vor dem Worte μνήμης erscheinendes unerklärliches I hingewiesen.

Festzustellen sind auch einige bekannte phonetische Erscheinungen, wie die Verwendung der Umschrift $-\epsilon\iota-$ statt ι (Τειμύθεος) oder das Erscheinen von ν vor einem Lippenlaut (σύνβιον , συνπαθῆ).

Vom metrischen Standpunkt ist festzustellen, daß zwar auf die Beibehaltung des Versrhythmus Gewicht gelegt, die Silbenlänge jedoch nicht unbedingt beachtet wird.

Im Wortschatz erscheinen dichterische Formen wie στοργήν , κοσμίαν , σώφρονα , συνπαθῆ , δάκρυα .

Der lateinische Text bringt lediglich nur die Übersetzung von $\text{σύνβιος} = \text{coniunx}$ und der Formel $\text{μνήμης χάριν} = \text{memoriae causa}$.

Die Inschrift stammt wahrscheinlich aus dem 2. Jh. u.Z.

Nr. 2, Inv. 1513, ist ein Bruchstück einer Inschrift aus hellenistischer Zeit (2.—1. Jh. v.u.Z.), die insbesondere wegen ihres Alters Beachtung verdient.

Nr. 3, Inv. 2063, Bruchstück einer Kalksteinstele mit lateinischer Inschrift, von der nur zwei Zeilen und drei Buchstaben der dritten Zeile erhalten sind. Dieser Anfangsteil der Inschrift ist mit dem Beginn der Grabinschrift Ovids identisch. Dies beweist, daß gegen Ende des 2. oder Beginn des 3. Jh. u.Z. — aus dem die

vorliegende Inschrift stammt — die Erinnerung an den Dichter, der seine Tage in Tomis beschloß, bei den Bewohnern dieser Stadt noch lebendig war.

Nr. 4, Bruchstück einer Grabinschrift auf Kalkstein, die am Ende des Techirghiol-Sees geborgen wurde, wahrscheinlich jedoch aus Tomis stammt. Vom Text ist sehr wenig erhalten; die vorhandenen Worte, worunter auch das vor allem in der dichterischen Sprache verwendete Fürwort ἐγώ, gehören einem System daktylischer Verse an. Zeiteinstufung: 2. — 3. Jh. u.Z.

Nr. 5. Inv. 2055, Kalksteingrabstele mit griechischer Inschrift. Im bildlichen Teil sind drei Personen dargestellt, von denen sich die Hauptperson, das verstorbene Kind, für welches das Grabmal errichtet wurde, in der Mitte befindet. Abgesehen von der Überschrift (ὀπόμνημα), umfaßt der in 21 Zeilen geschriebene Text zehn daktylische Verse, davon Vers 1—7 und 10 Hexameter, 8 und 9 hingegen Pentameter sind.

Zufolge der damaligen Verwechslungen auf phonetischem Gebiete, sind einige Worte falsch geschrieben oder unverständlich wie μύραις statt μοίραις (Z. 1), ῥητό statt ῥητόν (Z. 7), ἠκέσθαι statt ἐκέσθαι (Z. 10), ὑγιένοις statt ὑγιαίνοις (Z. 20).

Zur Aufstellung des metrischen Schemas war es erforderlich, am Text gewisse Eingriffe vorzunehmen, wobei einige Worte wie: τέκνον (Z. 3), νεῖος (Z. 11) und die Endung -ας in ἐλπίδας (Z. 4) beseitigt wurden. Alle diese sind möglicherweise erklärende Zusätze, die der Steinmetz oder sogar der Verfasser für das leichtere Verständnis des Textes unter Hintansetzung des Versbaus für erforderlich hielten.

Als phonetische Besonderheiten sind die Verwechslung von υ und οι, η und ι, ε und αι hervorzuheben.

Im Wortschatz erscheinen homerische Formen (ἐμέο, οὔνεκα, ῶ usw.).

Die Eigennamen Βασσιανός und Ἴανβαρία sind römisch. Diese Umschrift des lateinischen Namens *Ianuarina* ist vom phonetischen Standpunkt aus bemerkenswert (lateinisches konsonantisches *u* und griechischer Labiovelar β) und führt zu einer genaueren Zeiteinstufung (erscheint auch in Papyri des 4. Jh.). Αίλλας dürfte ein vertraulicher Rufnamen eines Kindes gewesen sein.

Der Inhalt der Inschrift ist wegen einiger Formeln (πάντα κυκλεῖται) und wegen der euphemistischen Ausdrucksweise unter Verwendung von gerichtlichen Fachausdrücken von Interesse (κρίσις, ῥητός, ἀποτίνω).

Das Denkmal dürfte aus dem ausgehenden 3. oder beginnenden 4. Jh. u.Z. stammen.

O SURSĂ ANTICĂ A LUI CARAGIALE

DE

I. FISCHER

În *Moftul român*, I, 1893, nr. 14, Caragiale publică, fără semnătură, două anecdote reunite sub titlul *Logica baroului*¹.

Cea dintâi, care ne interesează aici, relatează un proces dintre un profesor-avocat și elevul său, privind neachitarea onorariului datorat pentru lecțiile predate; convenția fusese următoarea: « Pînă-n trei ani eu, profesorul, mă oblig a te face avocat perfect. Dacă p r i m u l proces ce-l vei avea îl vei câștiga, atunci îmi vei plăti suma cutare; dacă-l vei pierde, nu-mi vei plăti nimic ». După trei ani, elevul devine avocat, dar refuză să plătească onorariul, cu toate insistențele profesorului; acesta îl dă în judecată. Procesul fiind p r i m u l pe care-l avea de susținut reclamatul, e ușor de dedus impasul în care s-au găsit judecătorii (elevul socotea că nu datorează nimic: în virtutea sentinței dacă ar câștiga procesul, în virtutea convenției dacă l-ar pierde; pe o argumentare absolut similară, dar cu termenii inversați, se baza profesorul afirmînd că în ambele cazuri suma i se cuvine).

Anecdota nu este o amintire din practica barourilor noastre, ci exemplul clasic pentru ilustrarea sofismului numit *antistrephon* (utilizarea aceluiași argument atît în favoarea cît și împotriva unui lucru)². Eroii presupuși sînt celebrul sofist Protagoras și elevul său Euathlus. Întimplarea este relatată cel mai amplu³ de A. Gellius, *Noaptele atice*, V, 10⁴.

Localizarea lui Caragiale prezintă unele deosebiri față de originalul latin, dintre care cele mai importante sînt inversarea ordinii discursurilor și textul sentinței;

¹ Ediția A. Rosetti, Ș. Cioculescu, L. Călin, vol. II, p. 385—386 și 682.

² Cf. I. M. Bocheński, *Ancient Formal Logic*, Amsterdam, 1951, p. 101.

³ O relatare simplificată se găsește la Apuleius, *Florida*, 18, 19—29; cf. și Diogene Laerțiu, IX, 56; la Sextus Empiricus, *Adv. Math.*, II, 96, eroul e retorul sicilian Korax. Alte surse sînt citate în ediția Hosius, *ad loc.*; cf. și Mullach, *Fragmenta philosophorum Graecorum*, II, p. LXX.

⁴ Pentru comoditatea comparației, dăm aici, în traducere, povestirea lui Gellius: « Euathlus, un tînăr bogat, era dornic să învețe arta oratoriei și să pledeze în procese; s-a dus de aceea la Protagoras pentru a-i deveni elev și i-a promis ca răsplată o mare sumă de bani, cît ceruse Protagoras; jumătate i-a dat pe loc, înainte de a începe lecțiile, și s-a obligat să-i dea cealaltă jumătate în prima zi în care va avea un proces în fața judecătorilor și-l va câștiga. După aceea, deși l-a audiat și l-a urmat mai multă vreme pe Protagoras și a făcut

aceasta din urmă, aparent mai ingenioasă, este însă contradictorie și nu poate avea efect juridic:

« Avînd în vedere că atît reclamantul cît și intimatul ar și pierde și ar și cîștiga, și dacă ar cîștiga și dacă ar pierde:

Hotărăște:

Respinge cererea reclamantului, dar condamnă pe intimat la plata datoriei ».

Deși Caragiale avea o frumoasă cultură clasică, e puțin probabil să fi cunoscut anecdota chiar din *Noapțile atice* sau din *Floride* (texte puțin răspîndite); e de presupus că o va fi citit într-o culegere sau într-o revistă.

АНТИЧНЫЙ ИСТОЧНИК КАРАДЖАЛЕ

РЕЗЮМЕ

Рассказ Караджале *Logica baroului* (Адвокатская логика) является переработкой пассажа Авла Геллия (Аттические ночи, V, 10) о судебном процессе, возбужденном Протагором против своего ученика Еватла.

UNE SOURCE ANTIQUE DE CARAGIALE

RÉSUMÉ

L'esquisse *La logique du barreau* de I. L. Caragiale est une adaptation du récit d'Aulu-Gelle, *NA*, V, 10, concernant le procès intenté par Protagoras à son disciple Évathlus.

mari progrese în studiul elocvenței, totuși nu se angaja în procese; timpul trecea și elevul dădea impresia că face aceasta pentru a nu achita restul onorariului. Protagoras ia o hotărîre pe care o socotea atunci ingenioasă: pretinde onorariul în conformitate cu înțelegerea și îl dă în judecată pe Euathlus. Și cînd s-au prezentat în fața judecătorilor pentru susținerea cauzei, Protagoras a vorbit astfel:

‘ Află, tinere fără de minte, că oricum va fi dată sentința, împotriva ta sau în favoarea ta, va trebui să-mi plătești ceea ce-ți cer. Căci dacă hotărîrea va fi dată împotriva ta, onorariul mi se va cuveni în conformitate cu sentința, fiindcă eu voi fi cîștigat procesul; dacă însă hotărîrea va fi în favoarea ta, onorariul mi se va cuveni în conformitate cu înțelegerea dintre noi, fiindcă tu vei fi cîștigat procesul ’.

La aceasta Euathlus a răspuns:

‘ Aș fi putut evita cursa pe care mi-o întinzi, dacă n-aș pleda singur și aș recurge la alt avocat. Dar cu atît mai mare îmi este bucuria în această victorie, cu cît te înving nu numai în proces, dar și în propria ta argumentare. Află așadar și tu, maestre preînțelept, că, oricum va fi dată sentința, împotriva mea sau în favoarea mea, nu-ți voi plăti ceea ce ceri. Căci dacă judecătorii îmi vor da cîștig de cauză, nu ți se va cuveni nimic, în conformitate cu sentința, fiindcă eu voi fi cîștigat procesul; dacă însă vor hotărî împotriva mea, nu-ți voi datora nimic, în conformitate cu înțelegerea, fiindcă nu voi fi cîștigat procesul ’.

Atunci judecătorii, socotind că aceasta este o cauză îndoielnică și că argumentarea adusă de ambele părți nu poate rezolva cazul, pentru ca sentința lor, în favoarea oricui va fi dată, să nu se anuleze pe ea însăși, au lăsat pricina nehotărîtă și au fixat pentru pronunțare un termen foarte îndepărtat ».

**A VI-a CONFERINȚĂ INTERSOCIALISTĂ DE STUDII CLASICE
(Plovdiv, 24—29 aprilie 1962)**

DE

D. M. PIPPIDI

De-a lungul ultimilor ani, membrii Societății noastre și, îndeobște, cititorii Studiilor Clasice au avut în mai multe rânduri prilejuri să ia cunoștință de activitatea desfășurată de Comitetul permanent pentru încurajarea studiilor clasice în țările socialiste, întemeiat la Praga în 1957. Ei știu că, prezidat pînă în 1960 de regretatul Antonin Salač, inițiatorul întîlnirii de la Liblice, unde crearea lui a fost hotărîită, acest Comitet a preconizat și patronat convocarea unei serii de reuniuni de lucru cu participarea unui număr mai mare sau mai mic de delegați din țările de democrație populară și din U.R.S.S., menite să stimuleze și să coordoneze munca specialiștilor respectivi în domeniul vast al științei antichității. Asemenea reuniuni — modest intitulate « conferințe », măcar că prin numărul participanților cel puțin unele ar fi meritat numele de congrese — s-au ținut între 1957 — 1960 la Varșovia, Budapesta, Erfurt și Eforie, de fiecare dată cu o tematică fixată dinainte și, cu excepția Conferinței de la Varșovia, consacrată exclusiv sărbătoririi bimilenarului ciceronian, astfel aleasă încît să permită colaborarea reprezentanților unor discipline cît mai felurite.

În toate împrejurările amintite, comunicările citite și discutate în ședințele plenare sau de secție au făcut obiectul unor publicații ocazionale. În primul și al doilea caz: *Acta Sessionis Ciceronianae diebus 3—5 mensis Decembris a. 1957 Varsoviae habitae* (Warszawa, 1960), resp. *Dissertationes Congressui Academiae Scientiarum Hungaricae ad Studia classica prouehenda instituto relatae* (= *Acta Antiqua Academiae Scient. Hungaricae*, VII, 1959); în cel de-al treilea, trei volume independente apărute în seria *Schriften der Sektion f. Altertumswissenschaft der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*; în sfîrșit, în cazul Conferinței de la Eforie, în volumul III al Studiilor Clasice, în întregime consacrat acestui scop.

Încă de la Eforie, la invitația Academiei Bulgare de Științe, Comitetul EIRENE luase hotărîrea ca următoarea Conferință — a VI-a, începînd cu Liblice — să se întrunească la Plovdiv, în primăvara anului 1962. Această întîlnire a și avut loc, între 24—29 aprilie, în străvechiul centru al Traciei, în condiții și cu rezultate pentru care organizatorii se cuvin felicitați cu căldură.

Participarea a fost impunătoare. U.R.S.S. și celelalte țări socialiste au fost reprezentate fără excepție, unele — ca R.P.R. și R.D.G. — prin delegații neobișnuit de numeroase. Ca invitați cu titlu personal, au luat parte la Conferință profesorii Paul Chantraine (Paris), Sir Ronald Syme (Oxford), M. D. Petrușevski și P. Ilievski (Skoplje).

Înterupte de o zi închinată în întregime unei admirabile excursii în trei din cele mai importante puncte arheologice ale Traciei: Hisaria, Kazanlık, Stara Zagora — lucrările Conferinței s-au desfășurat simultan în patru secțiuni: Istorie, Lingvistică, Literatură și Arheologie. Cum, din pricina marelui număr de comunicări înscrise în program, nu pot fi amintite toate în această modestă cronică, mă mulțumesc să notez pur și simplu titlurile acelor care pentru un motiv sau altul s-au impus mai mult atenției:

M. Andreev, *Les notions « familia » et « pecunia » dans les textes des XII Tables*; V. Beševliev, *Die griechischen und römischen Theophoren- und Spitznamen der Thraker*; Paul Chantraine, *Le déchiffrement des tablettes mycéniennes et l'étymologie grecque*; D. P. Dimitrov, *Zur Frage der Entstehungszeit der Wandmalereien des Kuppelgrabes bei Kazanlık*; Vl. Georgiev, *Thrace et illyrien*; B. Gerov, *Die gotische Invasion in Mösien und Thrakien unter Decius im Lichte der Hortfunde*; J. Harmatta, *Das Pelasgische und die alten Balkansprachen*; K. Kumaniecki, *Zur Überlieferungsgeschichte Ciceros De oratore*; G. Mihailov, *Septimius Severus in Moesia Inferior and Thracia*; M. D. Petruševski, *Die griechischen Nomina und die kleinasiatischen Ethnika auf -eus*; I. Trencsényi-Waldapfel, *Griechische Vorbilder und römische Realität bei Terenz*; S. L. Utchenko, *Римская армия как социально-политический фактор рабовладельческой империи*; L. Varel, *Die sozialen Grundlagen von Lukians Werk*; I. Venedikov, *Sur certaines « anomalies » des reliefs en Thrace*; Ch.-L. Welskopf, *Die Analyse von Herrschafts- und Knechtschaftsformen durch Aristoteles*.

Cum am amintit-o înainte în treacăt, delegația română la Conferință a fost impunătoare: cca. 60 persoane de toate vîrstele și gradele, din care nu mai puțin de 20 au citit lucrări bine primite de ascultători. În ordine alfabetică: P. Alexandrescu, E. Bujor, S. Comănescu, Em. Condurachi, I. Fischer, R. Florescu, M. E. Halevy, A. Petre, Z. Petre, Ad. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghir, A. Rădulescu, S. Stati, L. Stoianovici, R. Vulpe, L. Wald. În plus, neputînd să se deplaseze personal la Plovdiv, au mai trimis contribuții Comitetului de organizare: Eug. Cizek, București, A. Bodor și K. Horedt, Cluj.

Potrivit unei hotărîri a Prezidiului Academiei Bulgare de Științe, întreaga recoltă de referate și comunicări discutate în cadrul Conferinței de la Plovdiv urmează a fi publicată pînă în 1963, în trei volume. Adăugate Actelor menționate înainte ale întîlnirilor din Varșovia, Budapesta, Erfurt și Eforie, ele vor constitui fără îndoială o mărturie impresionantă a vitalității studiilor clasice în R. P. Bulgaria și, totodată, în celelalte țări socialiste.

Nu pot să închei această notă fără să aduc, în numele Societății de Studii clasice din R.P.R. și al participanților romîni la Conferința de la Plovdiv, mulțumirile noastre recunoscătoare colegilor bulgari și, în primul rînd, Comitetului prezidat de acad. Georgiev, pentru perfecta organizare a lucrărilor și pentru prietenia dovedită de-a lungul unei săptămîni pe care ospitalitatea oamenilor și frumusețea neobișnuită a naturii au contribuit în egală măsură s-o facă pentru noi neuitată.

A II-a CONFERINȚĂ INTERNAȚIONALĂ A SECȚIEI DE ISTORIE ANTICĂ A SOCIETĂȚII GERMANE DE ISTORIE

DE

C. POGHIRC

Între 4—8 septembrie 1962 a avut loc în vechiul oraș hanseatic Stralsund cea de-a II-a conferință internațională a secției de istorie antică a Societății germane de istorie. Deși din diverse motive o parte din oaspeții anunțați nu au putut veni (au lipsit în întregime delegația sovietică, franceză, italiană și — din păcate — și cea românească, cu excepția subsemnatului), conferința s-a bucurat de o largă participare internațională. Cele mai numeroase delegații străine au fost cea cehă și maghiară (cca. 10 persoane fiecare), urmate de cea bulgară (5 persoane) și cea poloneză și engleză (cîte 3 persoane); au venit cîte un singur reprezentant din S.U.A., Belgia, R. F. Iugoslavă, R. F. Germană și R.P.R. Din partea gazdelor au participat cca. 100 de persoane, în majoritate tineri, care atît prin numărul și calitatea comunicărilor ținute, cît și prin participarea activă la discuții, au adus o contribuție esențială la buna desfășurare a Conferinței.

Lucrările propriu-zise ale Conferinței s-au desfășurat în trei zile și jumătate. După amiaza zilei de 5 sept., a fost dedicată vizitării orașului, muzeului și bibliotecii locale, posesoare a numeroase manuscrise, incunabule și alte cărți rare. În seara de 6 s-a dat pentru participanții conferinței un concert de orgă în catedrala Marienkirche (construcție din sec. XIII), iar în seara zilei de 7 municipalitatea a oferit invitaților un banchet. Conferința s-a încheiat la 8 septembrie cu o excursie cu vaporul pe Marea Baltică pînă la Kloster (insula Hiddensee), unde s-a vizitat interesantul muzeu etnografic și istoric local și casa memorială Gerhart Hauptmann.

Din cauza numărului mare de comunicări au avut loc ședințe plenare numai în prima zi și în ultima după amiază, în restul zilelor lucrările desfășurîndu-se pe secții, corespunzătoare în linii mari temelor Conferinței: I. Probleme social-economice; II. Cultura polisului grec; III. Drept roman; IV. Cultura veche orientală; V. Istoriografia și istoria religiei în antichitatea tîrzie. Ar fi greu de enumerat toate variatele și numeroasele comunicări ținute, fapt — de altfel — inutil, întrucît ele vor fi publicate în volum special, împreună cu cele care nu s-au ținut din cauza neprezentării autorilor. Cităm doar cîteva mai interesante prin caracterul lor mai general, prin noutatea ideilor sau pentru tangența lor cu istoria patriei noastre.

În ședințele plenare au fost prezentate următoarele comunicări: prof. dr. Ch. Welskopf (Berlin), *Problema generațiilor în mitologia și filozofia grecilor*; Fr. Pfister (Würzburg, R.F.G.), *Tradiția antică și critica istorică*; P. Oliva (Praga), *Trăsăturile caracteristice ale marilor răscoale*

de sclavi din timpul republicii romane; prof. Needham (Cambridge), *Triumfuri și deficiențe ale științei și tehnologiei vechi chineze*; prof. Bickerman (New York), *Prăbușirea tehnică a imperiului roman*; W. Steffen (R. P. Polonă, actualmente profesor la Leipzig), *Observații asupra motivării filozofice a faptelor istorice în opera lui Herodot*; dr. Hintze (Berlin), *Dare de seamă asupra săpăturilor de la Meroe*. Dintre lucrările care interesează istoria patriei noastre cităm: prof. B. Gerov (Sofia), *Latina și greaca în țăările est-balkanice în perioada romană*; V. Beșevliev (Sofia), *Problema continuității orașelor antice în Bulgaria*; Alföldy (Budapesta), *Viața orașelor dalmatine în perioada imperială*; V. Velcov (Sofia), *Populația Traciei la sfârșitul imperiului*; Kopp (Budapesta), *Unele probleme ale imperialismului bizantin în epoca lui Iustinian*; A. Fol (Sofia), *Tracia antică în Biografiile lui C. Nepos*. Mai cităm dintre celelalte: prof. J. Morris (Londra), *Observații asupra căderii imperiului roman*; Schrot (Leipzig), *Schimbări economice și sociale în antichitatea tirzie*; F. Claessens (Bruxelles), *Esența și evoluția teoriilor artistice în Grecia antică*; J. Kolendo (Varșovia), *Despre colonat în Africa preromană*; M. D. Petrușevski (Skoplje), *Toponimia Greciei în epoca miceniană*; Mathwich (Berlin), *Liturgia în Grecia clasică* etc. Singura comunicare românească prezentată a fost a subsemnatului (*O problemă controversată a istoriei Macedoniei*), cei care nu au putut participa urmînd să le publice în volumul cu lucrările conferinței.

Lucrările au decurs într-o atmosferă de colaborare prietenească, fiind însoțite de discuții duse la un înalt nivel științific, izvorîte din dorința sinceră de a adînci, cu forțe comune, problemele discutate. În afara interesului strict științific al comunicărilor, un cîștig însemnat pentru participanți l-a constituit stabilirea de legături personale cu cercetătorii străini de aceeași specialitate, legături care vor constitui, desigur, baza unor rodnice colaborări viitoare, precum și cunoașterea frumuseților și a realizărilor tinerei Republici Democrate Germane. Meritul esențial al reușitei Conferinței revine, fără îndoială, gazdelor, care prin amabilitatea și spiritul lor perfect de organizare au asigurat conferinței condiții ideale de desfășurare.

După Conferință, în zilele de 11—12 septembrie, s-a desfășurat la Berlin, în Secția de istorie antică a Institutului de istorie universală a Universității Humboldt, un scurt colocviu în jurul a două teme prezentate de prof. Wolski (Cracovia), *Formarea și evoluția statului partic* și A. R. Burn (Glasgow), *Temistocle și Pausanias*.

Conferința de la Stralsund, ca și celelalte inițiative prețioase ale instituțiilor științifice din R.D.G. (congrese, reviste și publicații de interes și colaborare internațională, schimburi de vizite etc.), constituie un aport important la dezvoltarea științei antichității și un exemplu demn de urmat.

AL IV-lea CONGRES INTERNAȚIONAL DE EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

(Viena, 17—22 septembrie 1962)

DE

D. M. PIPPIDI

Cel de-al IV-lea Congres internațional de epigrafie greacă și latină și-a desfășurat lucrările la Viena, între 17—22 septembrie 1962, sub auspiciile Ministerului austriac al Învățămîntului și ale Academiei de Științe, din inițiativa unui Comitet de organizare printre ai cărui membri se numără, din partea țării noastre, acad. Const. Daicoviciu.

La această manifestare științifică au luat parte cca. 200 specialiști din Europa și America. Generația vîrstnică era reprezentată prin cîțiva veterani ai studiilor antichității: Joseph Keil, Rudolf Egger, Günther Klaffenbach, Attilio Degrassi. Numeroși au fost însă epigrafiștii de vîrstă mijlocie (W. K. Pritchett, T. R. S. Broughton, Georges Daux, H. Hommel, T. B. Mitford, Ronald Syme, H.-G. Pflaum, H. Nesselhauf, N. Kontoleon) și, alături de ei, cercetătorii din generația nouă, afirmați în anii de după cel de-al II-lea război mondial.

Lucrările s-au desfășurat în localul Universității, unde au avut loc și ședințele solemne de deschidere și de închidere a Congresului. Numărul comunicărilor citite a fost mare (în medie, 10—11 pe zi), iar discuțiile la sfîrșitul fiecărei zile, însuflețite și interesante. Fiecare ședință de lucru a fost prezidată de un membru al Comisiei internaționale de organizare. Din partea R.P.R., acad. C. Daicoviciu a prezidat ședința din după-amiaza zilei de 19 septembrie.

După exemplul dat de Congresul al II-lea, ținut la Paris în 1952, urmat și de Congresul al III-lea, întrunit la Roma în 1957, organizatorii Congresului al IV-lea au inclus în program, alături de comunicări purtînd asupra unor documente izolate sau probleme speciale, referate de un caracter general, oglindind nivelul cercetărilor epigrafice în anumite țări sau stadiul de realizare a anumitor lucrări de interes comun: prosopografii, *corpora*, culegeri speciale etc. Aceste din urmă expuneri au stîrnit interesul cel mai viu și discuțiile cele mai însuflețite, cu prilejul lor subliniindu-se în chip repetat voința congresiștilor de a favoriza prin toate mijloacele lucrul împreună și nevoia de a se organiza cercetările epigrafice pe bază internațională. Cum nu poate fi vorba să trec în revistă întreg programul celor cinci zile de dezbateri, mă mulțumesc să citez, în ordinea prezentării:

T. B. Mitford, *The present state of Cypriot Syllabic Epigraphy*; D. M. Pippidi, *Les inscriptions grecques de Scythie Mineure, de Boeckh à nos jours*; Gerold Walser, *Die Vorarbeiten des*

Corpus Miliariorum; Werner Peek, *Die Inschriften von Epidauros*; Alvaro D'Ors, *El progreso de la Epigrafía romana de Hispania 1958—1961*; J. Šašel, *Probleme und Möglichkeiten onomastischer Studien*; Bengt Thomasson, *Die Statthalter der römischen Provinzen von Augustus bis Diokletian. Ein Forschungsplan*; N. Duval, *Projet de reprise de l'enquête sur l'épigraphie chrétienne d'Afrique de Paul Monceaux*; L. Moretti, *Progetto di una nuova edizione delle iscrizioni greche di Roma*; J. Morris, *Über den Stand der Arbeit der Prosopographie der Spätantike*; J. Coupry, *Les inscriptions grecques antérieures à l'époque impériale romaine, en Extrême-Occident (Gaule, Espagne). Catalogue; état des questions*; G. Mihailov, *L'épigraphie grecque en Bulgarie*.

Tot așa, din marele număr de comunicări de caracter special, mă mărginesc să însemn câteua, care s-au impus atenției în chip deosebit, fie prin natura subiectului, fie prin măiestria tratării:

W. K. Pritchett, *The Myth of Stoichedon Order in Attic Epigraphy*; H. Hommel, *Zur Orakelinschrift von Didyma (Rehm-Harder Nr. 217)*; A. Degrassi, *L'indicazione dell'età nell'epigrafi funerarie latine*; A. Chastagnol, *Les inscriptions des gradins sénatoriaux du Colisée*; Rudolf Egger, *Die Fluchttafel von Rom (Deux-Sèvres). Ihre Entzifferung und Sprache*; J. Labarbe, *Sur l'épigramme IG I², 834*; A. Raubitschek, *Demokratia*; N. Kontoleon, *Zu den literarischen ἀναγράφαι*; M. H. Jameson, *The Provisions for Mobilisation in the Decree of Themistocles*; G. Kolbe, *Die ritterliche Laufbahn des Kaisers Pertinax an Hand einer neuen Inschrift aus Brühl bei Köln*; M. Leglay, *Taxatio et autonomie municipale d'après une nouvelle inscription de Cuicul en Algérie*; S. Szadecky-Kardoss, *Zwei Beiträge zur Epigraphik und Literaturgeschichte*.

Expunerea cu privire la inscripțiile grecești din Dobrogea prezintă particularitatea de a oferi informații asupra unui sector al studiilor epigrafice îndeobște puțin cunoscut, a fost urmărită cu luare aminte. În discuția care a urmat, H.-G. Pflaum, salutând cu mulțumire proiectul Academiei R.P.R. de a pregăti un *Corpus* al inscripțiilor grecești și latine din țara noastră, a exprimat speranța că această culegere va fi redactată fie într-o limbă modernă cunoscută celor mai mulți, fie în limba latină. Îndelung aplaudată de cei prezenți, care și-au manifestat astfel adeziunea la propunerea epigrafistului francez, această intervenție a prilejuit răspunsul acad. C. Daicoviciu, care a făgăduit că va cere Secției de Științe Istorice a Academiei să examineze problema cu atenție înainte de a se păși la publicarea operei în pregătire.

Ospitalitatea organizatorilor, interesul și varietatea comunicărilor, felul curtenitor în care s-au dus discuțiile au contribuit ca programul destul de încărcat al fiecărei zile să nu apară obositor și ca, la despărțire, fiecare să păstreze amintirea unei întîlniri prietenești, profitabilă sub toate raporturile. Pentru delegații Academiei R.P.R. participarea la Congres a fost un prilej fericit de a face cunoscute bogățiile muzeelor noastre și contribuția specialiștilor români într-un sector deosebit de important al științei antichității. Legăturile personale create sau reînnoite în timpul lucrărilor vor avea, fără îndoială, urmările cele mai favorabile pentru întărirea colaborării științifice internaționale și pentru munca noastră viitoare.

MANIERISM ȘI ASIANISM

DE

TUDOR VIANU

Într-o comunicare anterioară consacrată analizei lucrării lui Auerbach: *Mimesis*, o întinsă cercetare asupra dezvoltării realismului în literatura Occidentului, făceam observația că istoria acestui curent literar ar fi trebuit să se însoțească cu aceea a curentelor antirealiste, deoarece, în creația literară, ca și în doctrinele privitoare la ea, realismul și-a precizat de mai multe ori pozițiile luptînd împotriva momentelor contrarii lui. În sprijinul acestei afirmații citam realismul clasic francez al secolului al XVII-lea, triumfător asupra barochismului de la începutul aceluiași secol, sau realismul critic, ca un curent literar al secolului al XIX-lea, în reacție față de academismul postclasic. « O istorie a realismului, notam în amintita comunicare, nu se poate scrie decît în legătură cu o istorie a antirealismului, și faptul de a fi omis această conexiune, alcătuiește unul din neajunsurile cărții lui Auerbach ».

Fără a fi întîmpinat, de la data comunicării, o istorie a realismului, concepută cum mi se pare necesar, lecturi recente mi-au adus o istorie a antirealismului în lucrarea lui Gustav René Hocke, *Manierismus in der Literatur*, 1959. Autorul dăduse mai înainte o cercetare asupra manierismului în artele plastice sub titlul: *Die Welt als Labyrinth*, față de care lucrarea adusă aici în discuție alcătuiește o continuare și o întregire. Ambele lucrări se leagă cu interesul și cu prețuirea deosebită arătate în culturile burgheze formelor decadente de artă apărute în faza finală a Renașterii, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apoi la începutul secolului al XVII-lea, adică în epoca dintre Renaștere și Baroc, cînd se afirmă opera unor artiști ca pictorii Parmigianino, Pontorno, Rosso, Bronzino, Allori, Salviati, dar și mai însemnații Tintoretto și Greco, pe lîngă care trebuie să mai amintim pe sculptorii Gianbologna, Danti, Rossi, Cellini, ș.a. Caracterizarea întregului curent s-a făcut, opunîndu-l îndrumării clasice din epoca Renașterii culminante, care dăduse pe Raffael, pe Leonardo, pe Dürer. Spicuiesc o astfel de caracterizare în cartea lui E. Panofsky, *Idea. Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte der älteren Kunsttheorie*, 1924, p. 41—42: « Arta specific « manieristică » deformează și înmlădie formele echilibrate și general-valabile ale clasicismului în interesul unei expresii mai intensive, încît nu sînt ceva rar (în acest curent) corpuri de zece ori mai lungi decît înălțimea capului și care se îndoaie, ca bătute de vînt, ca și cînd n-ar avea oase sau articulații. Tot astfel construcția plăcută și clară a spațiului din epoca de înflorire a Renașterii, rezultată dintr-o gîndire rațional-perspectivică, cedează locul unui fel propriu al compoziției, prin care figurile sînt comprimate, aproape ca în evul mediu, într-un singur plan, adeseori « nesuferit de aglomerat... ». De asemeni în teoria artei, începînd

de la jumătatea secolului și legându-se cu judecata negativă a lui Michelangelo despre doctrina proporțiilor, a lui Dürer, apare o vie și foarte conștientă critică față de încercările mai vechi de a raționaliza plăsmuirea artistică prin metode științifice și, mai ales, matematice. Astfel dacă Leonardo se silea să determine mișcările corpului după legile forței și ale rezistenței, dacă Piero della Francesca și Dürer căutau să stabilească raccourci-urile pe căile geometriei, și toți acești teoreticieni erau de acord că proporțiile corpului omenesc în stare de repaus pot fi stabilite cu ajutorul matematicii, acum (în epoca manierismului), întîmpinăm idealul așa-zisei « figura serpentinată », care, proporționată și mișcată în mod irațional, a fost comparată cu o flacăară alungată de vînt ». Panofsky dă apoi, în continuarea expunerii sale, citate din teoreticienii curentului, de pildă din Federico Zuccari, dar nu descrie toate consecințele iraționalismului manieristic, uneori mult mai departe împinse și mult mai uimitoare decît acele semnalate de el.

Manierismul a fost un concept stabilit și studiat, mai întîi, în legătură cu artele plastice, dar după cum s-a întîmplat și cu alte concepte artistice, de pildă cu barocul și chiar cu realismul, el a fost întrebuițat apoi și în legătură cu fenomenele literare. În aceasta constă, în primul rînd, interesul cărții lui Hocke, apoi în faptul că acest autor dispunînd de multe referințe la creația și teoriile literare ale Renașterii tîrzii, pe care izbuteste să le pună în legătură cu fapte literare ulterioare și chiar contemporane, el ajunge să stabilească o serie istorică foarte întinsă, ale cărei prime etape le identifică în asianismul antichității.

Această orientare a oratoriei și artei literare a celor vechi, în legătură cu orientarea opusă, cu aticismul, a fost studiată încă din antichitate. Cercetarea lui E. Norden, *Die antike Kunstprosa*, 1909, a grupat, pentru timpul nostru, toate măturile referitoare la cele două mari stiluri ale oratoriei și prozei din secolul al VI-lea î.e.n. pînă în epoca Renașterii. Rezultatele cercetării lui Norden au făcut binecunoscute originile și caracteristicile celor două curente. Pare deci o constatare asigurată astăzi, faptul că atunci cînd prin campaniile lui Alexandra în Asia, cetățile ioniene au început din nou a lua parte la viața culturală a grecilor, ceva din procedeele de stil ale grecilor din Asia Mică au trecut în arta oratorilor din alte puncte ale lumii grecești. În locul măsurii în expresie, așa de caracteristică pentru vechea oratorie ateniană, s-a ivit o elocință caracterizată prin abundență, prin intensificarea expresiei emoției, prin efecte ritmic-muzicale, prin antiteze, jocuri de cuvinte și stil bombastic. Împotriva acestei direcții se produce reacția aticismului, care își recunoaște modelele în scriitorii și oratorii greci ai secolului al V-lea și al IV-lea, un Tucidide, Lisias, Demostene, și recomandă norma măsurii, a clarității, a stilului clasic. Originea oratoriei asianice este atribuită lui Hegesias din Magnesia, reprezentantului unui stil foarte înflorit, de la începutul epocii elenistice, despre care Cicero a spus odată că cine îl cunoaște știe ce este nerozia (Norden, 134). Împotriva lipsei de firească și a umflăturii asianice se produce o reacție încă din secolul al II-lea î.e.n., care triumfă în secolul I și continuă în veacul următor cu unii retori greci, dar mai cu seamă cu oratori latini ca Iulius Caesar, M. Iunius Brutus, Herodes Atticus ș.a.

Paralelismul asianism-aticism nu este, de altfel, o construcție a filologiei mai noi. El este binecunoscut și vechilor autori, care au dat de asemeni caracterizări excelente ale celor două curente. Astfel, Cicero, după ce observă lipsa elocinței în Argos, Corint și Teba, sărăcia ei lăconică în Sparta, apariția ei în Atena, adaugă în *Brutus* (XIII, 51): « Îndată ce a ieșit din Pireu și elocința a fost dusă în afară, (această artă) a parcurs toate insulele și a călătorit prin întreaga Asie, astfel încît în contact cu moravuri deosebite a dobîndit un lustru străin, a pierdut puritatea vorbirii pe care o avea în Atica și ceea ce s-ar putea numi sănătatea ei, făcînd-o a nu mai ști să vorbească cu naturalețe. Așa se născură oratorii asiatici (*Asiatici oratores*), a căror repezițiune și abundență nu sînt de disprețuit, dar al căror stil este lipsit de concizie și prea îmbelșugat (*Hinc Asiatici oratores, non contentendi quidem non celeritate nec copia, sed parum pressi et nimis redundantes*). În altă parte a lui *Brutus* (XCV, 325), vorbind despre elocința lui Hor-

tensius, Cicero face următoarele distincții: « Elocința lui era de genul asiatic, acela care se potrivește mai mult cu vârsta tânără decît cu bătrînețea. Genurile elocinței asiatice sînt două: unul este sentențios și plin de trăsături spirituale (*sententiosum et argutum*) și gîndurile nu sînt atît grave și severe, pe cît concentrate și grațioase (*sententiis non tam grauibus et severis quam concinnis et uenustis*). Există și un alt gen care este mai puțin remarcabil prin bogăția cugetării cît și prin ușurința și vioiciunea frazei, un gen care domină astăzi în toată Asia și în care nu numai că fraza este curgătoare, dar, prin expresiile întrebuintate, este împodobită și elegantă (*Aliud autem genus est non tam sententiis frequentatum quam uerbis uolucres atque incitatum, quale est nunc Asia tota, nec flumine solum orationis, sed etiam exornato et facelo genere uerborum*) ».

Idei noi asupra originii asianismului și a caracterizării lui în raport cu aticismul găsim la Quintilian. Acest autor dă, la rîndul lui, o explicație a ivirii asianismului ținînd seama atît de condițiile lingvistice speciale ale locului apariției cît și de genul propriu al popoarelor în mijlocul cărora s-a născut, apoi o apreciere a fenomenului derivată din reacția aticistă a epocii. În *De institutione oratoria* (XII, 10) Quintilian scrie: « De multă vreme se distinge între două feluri de stil, unul strîns și plin (*pressi et integri*), celălalt umflat și gol (*inflati et inanes*), unul neavînd nimic de prisos, celălalt fiind lipsit de gust și măsură (*iudicium et modus*). Unii autori, printre care și Santora, atribuie această diferență faptului că limba greacă introducîndu-se încetul cu încetul în orașele Asiei, învecinate cu Grecia, locuitorii lor năzuiră la gloria elocinței mai înainte de a stăpîni bine această limbă, astfel încît, neputînd exprima un mare număr din gîndurile lor prin cuvîntul propriu, au fost obligați să recurgă la circumlocuții, și obiceiul acesta prinse rădăcini printre ei. În ce mă privește, aș atribui mai degrabă această deosebire genului (*naturae*) însuși al celor ce vorbeau și ascultau: fiindcă aticii, popor lustruit și fin (*limati... et emuncti*), nu puteau suferi ceea ce este umflat sau prea îmbelșugat (*inane aut redundans*), în timp ce asiaticii, mai vanitoși și mai declamatori (*tumidior... atque iactantior*), au dat în chip natural acest caracter și elocinței lor ». În altă parte (VI, 2), Quintilian ne dă o caracterizare a stilurilor prin categorii psihologice: « După cum ne învață cei vechi, scrie Quintilian, există două feluri de stări ale sentimentului: unul pe care grecii îl numeau $\pi\acute{\alpha}\theta\omicron\varsigma$, un cuvînt pe care-l traducem prin *affectum*, celălalt, numit de greci $\eta\theta\omicron\varsigma$, tradus de noi prin *mores*, de unde partea filozofiei numită *morală*, $\eta\theta\omicron\iota\chi\acute{\eta}$. Totuși, considerînd lucrurile după natura lor, mi se pare că nu înțelegem *mores* în general ci numai o anumită proprietate a lor; căci cuvîntul *mores* desemnează toate stările sufletului (*omnes habitus mentis*), și unii scriitori mai circumspecți au preferat să exprime printr-o perifrază ceea ce grecii înțelegeau prin $\eta\theta\omicron\varsigma$ și $\pi\acute{\alpha}\theta\omicron\varsigma$, decît să le traducă literar. Au preferat să desemneze prin numele de sentimente vii, vehemente, ceea ce grecii numesc $\pi\acute{\alpha}\theta\omicron\varsigma$, și sub acela de sentimente dulci și moderate ceea ce ei numesc $\eta\theta\omicron\varsigma$ ». Pentru a obține expresia unor sentimente vehemente, Quintilian recomandă folosirea acelor reprezentări ale imaginației, capabile să trezească acele simțiri: « Ceea ce grecii numesc $\phi\alpha\upsilon\tau\alpha\sigma\tau\alpha\iota$ noi numim *uisiones*: prin aceste imagini ale lucrurilor absente, lucrurile care nu sînt de față pot izbi sufletul nostru, ca și cum le-am avea sub ochi. Cine le va închipui bine pe acestea, va izbui să provoace pasiunile ».

Pornind mai cu seamă de la acest din urmă text, dar sprijinindu-se pe o anumită pregătire a cercetării anterioare, Hocke suprapune perechii de concepte: *atic-asianic*, noua pereche: *mimesis-phantasia*. Justificarea acestei suprapunerii se găsește în autorii vechi, deși doctrina artei ca imitație a lucrurilor reale, *mimesis*, a fost foarte generală în antichitate și, după cum rezultă din analiza textelor, chiar imaginile fanteziei, prin care se pot obține pasiunile violente ale oratoriei asianice, erau pentru vechii autori, și chiar pentru Quintilian, « copii ale lucrurilor ». În evoluția esteticii antice, a apărut însă un moment în care creația artistică n-a mai fost înfățișată ca fiind orientată de imitația lucrurilor reale, ci de viziunile fanteziei, de ceea ce Plotin

numea *forma internă*, ἔνδοξ εἶδος. Ideile lui Plotin s-au bucurat de o lungă posteritate; ele au inspirat pe unii din autorii de tratate de estetică din epoca Renașterii timpurii, unde conceptul plotinian al « formei interne » apare în varianta *disegno interno, disegno fantastico, imitazione fantastica*. Se pare că Shakespeare însuși a fost atins de aceste idei, când scrie în « Visul unei nopți de vară » V, 1:

Inchipuirea cea gravidă naște
Necunoscute lucruri, plâsmuește
Poetice avânturi, dă un nume
Nimicului din aer, loc în spațiu.

Abandonarea normei imitației și mutarea creației artistice pe terenul fanteziei a deschis drumul unui curent antirealist, ale cărui origini pot fi recunoscute în asianismul antic cu îndreptățirea că expresia artistică dobândește, în acest curent, o independență față de lucrurile reale, o abundență și un mod al ei propriu de a prolifera sau de a se restrânge care depășesc sau rămân în urma nevoilor reflectării realității. Fenomenul a fost cunoscut și descris de Quintilian, care observă în *op. cit.*, VIII, 2: « Unii autori păcătuiesc printr-o nefericită abundență de termeni inutili. Temându-se a vorbi ca toată lumea, și ademeniți de o zadarnică aparență a frumuseții, se învârtesc cu o locvacitate copioasă în jurul lucrurilor pe care nu vor să le exprime. Apoi, unind această serie de cuvinte cu o altă și pe aceasta cu o a treia, dau perioadelor lor o întindere pentru care nu există răsuflare îndestulătoare. Sînt și alții care își propun să fie obscuri, și acest defect nu este nou, căci citesc în Tit-Liviu că, în vremea lui, exista un profesor care recomanda elevilor să întunece (*obscurare*) ceea ce aveau de spus... de unde a rezultat acest elogiul extraordinar: Cu atît mai bine, nu înțeleg nimic (*Tanto melior; ne ego quidem intellexi*) ». Quintilian descrie apoi alte procedee ale obscurității, precum excesul concizunii, alterarea cuvintelor, echivocul. Plăcerea pentru acest fel al oratoriei trebuie să fi fost destul de mare în Roma imperială. Quintilian o compară (II, 5) cu predilecția unora pentru monștri, pentru corpurile rău făcute sau pentru figurile fardate și epilate, ca și cum, adaugă scriitorul, « frumusețea corpurilor ar putea să ia naștere din corupția moravurilor » (*ut pulchritudo corporis venire videatur ex malis moribus*). Atingem o dată cu aceasta și o vedere asupra cauzalității sociale a exceselor asianice, artă acordată cu preferințele unui public corupt, cum în Roma imperială exista fără îndoială.

După ce a suprapus dualității *alic-asianic* pe aceea desemnată prin termenii *mimesis-phantasia*, în care recunoaște temelia teoretică a opoziției anterioare, Hocke ajunge la a treia pereche de concepte dezvoltătoare a celor precedente: *clasicism-manierism*. Clasicismul ar fi deci arta dezvoltată din aticism și întemeiată pe mimesis, în timp ce manierismul ar fi arta pornită din asianism și fundată pe fantezie. Dar în timp ce clasicism și manierism au fost, în cercetările mai vechi de istoria artei, concepte istorice, legate adică de o perioadă anumită din dezvoltarea creației artistice și determinate de condițiile sociale proprii perioadelor respective, aceeași polaritate desemnează, la Hocke, două direcții constante ale artei în Europa, deci două tipuri estetice ale acesteia. Transformarea, în sens tipologic, a opoziției clasicism-manierism nu-i aparține, de altfel, lui Hocke. Această transformare se produsese mai de mult în estetica și istoria artei. Astfel, clasicismul care a desemnat, pe rînd, fie arhitectura lui Palladio cu prelungirile ei în Franța sec. XVII și în alte părți, fie arta constituită, prin reacție față de rococoul sec. al XVIII-lea și sub influențe antice, la sfîrșitul aceluși secol și la începutul celui următor, fie producția literară paralelă cu aceste manifestări ale artelor plastice, aceeași noțiune ajunge să desemneze o categorie estetică mult mai generală. În acest din urmă sens clasicismul a putut fi recunoscut în epocile cele mai diferite și adjectivul corespunzător, *clasic*, a putut fi legat de formele de artă cele mai variate.

Aceeași a fost și evoluția cuvintului *manierism* și a etimonului acestuia: *manieră*. Acest din urmă termen a fost semnalat încă din veacul al XVI-lea și cu un înțeles peiorativ în culegerea de biografii de artiști a lui Vasari. Nuanța peiorativă nu este absentă, dar e mai puțin accentuată în celebrul articol al lui Goethe: *Über einfache Nachahmung der Natur, Manier und Stil*, apărut în *Teutscher Merkur* al lui Wieland din 1778—1789. Goethe stabilește aici o scară de valori între simpla imitație a naturii în operele picturii, redarea obiectelor printr-o prismă subiectivă și prezentarea lor într-un fel care să arate esența lor. Operele care procedează în acest din urmă fel au, după Goethe, *stil*: cele amintite mai înainte manifestă numai *manieră*. Goethe nu dă, în articolul său, exemple pentru a ilustra ce anume opere trece sub categoria *manierei*, dar dezvoltările sale sînt suficiente pentru a arăta că nuanța corboritoare cu care cuvîntul a fost folosit mai întîi s-a neutralizat în cea mai mare măsură. *Maniera* nu este, pentru Goethe, un neajuns categoric, ci numai o treaptă pe care operele care posedă adevăratul stil o depășesc: « Stilul, ni se spune, este gradul cel mai înalt la care arta poate ajunge, deopotrivă cu nivelul supremelor eforturi omenești. Dar el nu poate fi atins decît după ce arta a lăsat în urmă etapa imitației naturii, după ce ea și-a făurit un limbaj general de forme și după ce, prin studiul adînc și precis al obiectelor, a izbutit să cunoască însușirile lucrurilor, să cuprindă și să poată imita seria formelor caracteristice ale naturii întregi. După cum simpla imitație se întemeiază pe sentimentul existenței liniștite și a prezentului îmbrățișat cu simpatie, după cum « maniera » cuprinde aparențele lumii cu o sensibilitate vie și mobilă, tot astfel stilul se dezvoltă din temeiurile cunoașterii, din esența lucrurilor, întrucît ne este îngăduit a cunoaște în forme vizibile și pipăibile ».

Evoluția mai nouă a termenilor « manieră » — « manierism », în istoria artei, a îndepărtat în fine orice nuanță peiorativă însoțitoare, ajungînd să desemneze două lucruri: 1) curentul artistic intercalat între Renaștere și Baroc, adică anumite opere ale artelor plastice din arta occidentală la sfîrșitul secolului al XVI-lea, 2) un anumit tip artistic, revenit de mai multe ori în istoria artei. Atestările acestor două înțelesuri sînt foarte numeroase în scrierile de estetică și istoria artei de după cel de-al doilea război mondial, mai cu seamă în Germania. Alegem, printre acestea, ca unul care se plasează către începutul evoluției semantice semnalate aici, articolul Margaretei Hörner *Manierismus* din *Zeitschrift für Aesthetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, 1924. Margareta Hörner începe prin a aminti cazul « barocului » care după ce a fost întrebuițat cu un răsunset dezaprobat, și-a pierdut acest răsunset, ajungînd să denumească, fără nici o judecată de valoare în acompaniament, arta plastică a occidentului european în epoca contrareformei și a absolutismului, apoi una din direcțiile revenite de mai multe ori în arta europeană, deci unul din tipurile ei, vizibil în momente așa de felurite ca începuturile elenismului (trecerea de la secolul al V-lea către al IV-lea i.e.n.), arta medievală a secolului al XIV-lea, în fine aceea care apare în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Marg. Hörner se aplică apoi să grupeze elementele comune unor manifestări artistice atît de deosebite, ca d.p. trecerea de la linearitate la picturalitate, de la compozițiile plane la cele profunde, de la simetrie la asimetrie, de la simplitate la complexitate etc. Astfel de evoluții polare s-au petrecut de mai multe ori în istoria artei, și această împrejurare legitimează transformarea conceptului istoric al « manierismului » într-un concept tipologic. Transformarea nu se produsese încă deplin în 1924, dar era pe cale să se producă. « Nu este exclus, scrie Marg. Hörner, ca schimbarea de înțeles, executată de « baroc », să se repete în același sens cu un alt termen, întrebuițat altădată numai în judecăți de valoare, cu termenul « manierism ». Este manierat tot ce depășește firescul și așteptatul (*das Natürliche und Zuerwartende*), dar nu numai ca o exagerare asemănătoare cu a barocului, ci însoțită de o treptată solidificare a formelor, în care se concentrează schimbările obținute mai înainte ».

Aceeași transformare în înțelesul cuvîntului « manierism » s-a produs și în domeniul studiilor literare. Procesul a fost favorizat de o anumită metodă folosită în mișcarea științifică de după

al doilea război mondial, pe care o amintesc în treacăt aici. Când, prin publicarea lucrării istoricului artei H. Wölfflin, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*, 1915, s-a obținut un grad mai mare de precizie în caracterizarea artei Renașterii culminante și a barocului, ca și a trecerii de la una din acele epoci la cealaltă, unii istorici literari au încercat să aplice conceptele lui Wölfflin și în producția literară. Acestui îndemn i se datorește în mare parte, opera lui O. Walzel, *Gehalt und Gestalt*, 1921. I se datorește apoi lui Walzel faptul că unele noțiuni, cum ar fi « barocul », întrebuițat mai înainte numai pentru opere ale artelor plastice, au început a fi folosite și pentru opere ale literaturii. Aceeași extindere de înțeles, precum și transformarea conceptului istoric într-unul tipologic, s-a produs și pentru cuvântul « manierism ». Procesul a ajuns la ținta lui în lucrarea lui E. R. Curtius, care în *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, 1948, p. 275, scrie: « Clasicismul lui Raffael și Fidias este pentru noi natura potențată la idealitate. Desigur, încercarea de a circumscrie conceptual esența marii arte rămâne un simplu expedient. Dar amintita formulă atinge ceea ce este « clasic » în Sofocle și Virgil, în Racine și Goethe. Arta clasică în acest sens foarte înalt apare numai în scurte epoci de înflorire. Chiar în epoca târzie a lui Raffael, istoria artei găsește sămânța curentului numit manierism, interpretat ca o degenerare a clasicismului. O « manieră » artificioasă, care se poate manifesta în forme felurite, proliferază și se revarsă asupra clasicismului. Gustul individual poate valorifica, precum dorește, această transformare. Cine preferă pe Tintoretto lui Raffael poate să invoce bunele lui motive. Nu putem să decidem aici dacă termenul « manierism » a fost bine ales pentru a denumi o epocă în istoria artei. Dar noi trebuie să-l întrebuițăm, fiindcă umple o lacună a terminologiei literare. În acest scop trebuie însă să-l golim de conținutul lui de istoria artei și să-l extindem atât de mult pentru a ajunge să denumească toate tendințele literare opuse clasicismului, fie ele preclasice, postclasice sau contemporane cu un anumit clasicism. Înțeles în acest sens, manierismul este o constantă a literaturii europene ».

După aceste precizări metodice, Curtius trece la enumerarea procedeelelor formei literare a manierismului, printre care hyperbaton, adică dislocarea topică și sintactică, circumlocuția (sau perifraza), annominatio (sau paronomasia, adică acumularea formelor flexionare ale aceluiași cuvânt, a derivatelor lui sau a unor cuvinte cu sunete apropiate), metafora manieristică (adică aceea de un gust îndoielnic, ca de pildă hidropisie pentru umflătura în manifestările spiritului), apoi așa-zisele « jocuri lipogramatice » (adică alegerea cuvintelor în care lipsește un anumit sunet sau a acelora unde același sunet revine în fiecare cuvânt, ca în cunoscutul vers al lui Ennius: *O Tite, tute, Tati, tibi tanta, tyrane, tulisti*), în fine poeziile ale căror versuri sînt astfel grupate încît întocmesc o anumită figură, de pildă a unei aripi, a unui ou, a unei securi etc. (adică ceea ce grecii numeau un *teknopaegnon*) sau așa-zisele *logodedali* (adică poeziile în care fiecare vers începe și sfîrșește cu un cuvînt monosilabic sau în care cuvîntul final al fiecărui vers se repetă la începutul celui următor) ș.a. Astfel de procedee sînt identificate de Curtius în cea mai veche antichitate greacă, apoi în perioada alexandrină, apoi în secolul al IV-lea al epocii imperiale, la Roma, apoi în evul mediu, apoi în « secolul de aur » spaniol, în barocul german și în alte momente. Revenirea aceluiași procedee la intervale atât de mari îl îndreptățește pe Curtius să dea un sens tipologic noțiunii de manierism. Dar Curtius nu-și pune niciodată problema căror împrejurări li se datorește revenirea aceluiași procedee și care sînt condițiile sociale care explică revenirea lor de fiecare dată. Ca mai toată știința literară burgheză, nici cercetarea lui Curtius nu-și pune vreodată problema cauzalității literare și, lucrarea sa nu se ridică niciodată dincolo de nivelul pozitivist al investigației faptelor și al descrierii lor.

După cum se vede, aproape toate elementele cărții lui Hocke au fost găsite înaintea lui. Ceea ce acest cercetător adaugă este înmulțirea referințelor la literatura contemporană decadentă, expresionistă, dadaistă, suprarealistă etc., astfel încît linia pornită din asianismul antic

ajunsă în manierismul sec. al XVI-lea și mai târziu, este continuată de Hocke pînă la producția literară cea mai nouă din țările capitaliste. Nici Hocke nu-și pune problema explicației sociale a fenomenului studiat de el. Se mulțumește a-l pune în legătură cu o anumită constantă a spiritului european, cu ceea ce i se pare a fi un anumit tip al acestuia, așa-numitul *homo absconditus*, a cărui revenire neîncetată o semnalează cu o satisfacție evidentă. Ba chiar, descoperirea revenirii periodice a acestui « homo absconditus » i se pare lui Hocke un act de igienă spirituală, pe care îl formulează astfel, în considerații al căror accent politic nu poate scăpa nimănui: « Se vorbește astăzi, scrie Hocke, de o renaștere a conștiinței istorice. Acesta ar fi un simptom important pentru renașterea Europei în noua ei năzuință către unite. Pentru extinderea conștiinței spiritului european poate juca un rol hotărîtor tradiția « ermetică » (*verborgene*), dacă vrem să depășim retorica europeană clasicistă ». Ce este această « retorică europeană clasicistă » nu este greu de înțeles. Este retorica democrației burgheze, inspirată de antichitate în declarațiile ei liberale. O figură reprezentativă a acestei retorici a creat Thomas Mann în personajul lui Settembrini din romanul « Der Zauberberg », continuator al ideologiei și frazeologiei revoluției franceze. Dar tendințele lui Hocke devin încă mai clare, atunci cînd declară ceva mai departe: « Dacă intelectualul modern european n-a dispărut încă în curentul civilizației de mase tehnificate (*im Malstrom der technisierten Massengesellschaft*), dacă mai este reprezentantul unui mediu spiritual creator, atunci ea căuta absolutul și mîntuirea din problematica lui neurotică în operele artiștilor, a poezilor și a compozitorilor », a celor care întruchipează tendința absconsă a literaturii europene. Dar o dată cu aceasta ajungem la problema sensului social al actualității dobîndite de curentul manierismului în cercetarea burgheză mai nouă. Atingerea acestei ultime probleme va completa referatul de față.

Ne vom întreba deci care sînt motivele interesului arătat de istoricii burghezi ai artei manierismului ca tip estetic, dar mai cu seamă formei lui oarecum exenplare din secolul al XVI-lea? În legătură cu această din urmă parte a întrebării pe care o punem s-au ivit discuții, vrednice a fi amintite aici. Este vorba de discuțiile suscitade de problema periodizării Renașterii. Începutul, culminarea și sfîrșitul acestei mari mișcări de cultură, în care se naște spiritul modern, au fost legate de date diferite, după tendințele diferiților savanți care și-au pus problema. Unii din acești savanți, începînd cu Bayle și Voltaire, recunosc începuturile Renașterii la mijlocul secolului al XV-lea, cînd prin emigrația învățaților greci în Italia, după căderea Constantinopolului sub stăpînirea turcească, se produce acea înviorare a studiilor clasice cu numeroase repercusiuni asupra dezvoltării culturii, precum ivirea spiritului critic, apropierea de natură în arte și în științe, slăbirea dogmatismului religios, înflorirea individualismului. Cercetările mai noi au arătat însă că studiul vechilor culturi ajunsesă la termenul lui încă de la sfîrșitul veacului al XIV-lea, cînd cunoștințele despre literatura grecilor și romanilor atinseseră aproape toate rezultatele de care dispunem și noi. Este concluzia unei cercetări ca aceea a lui G. Voigt în *Die Wiederbelebung des Klassischen Altertums*, o operă de la sfîrșitul veacului trecut. Pe de altă parte unele fapte literare, ca polemica antiscolastică și lirica lui Petrarca, proza satirică a lui Boccaccio, figura unor umaniști ca Colluccio Salutati sau Niccolò Niccoli, lupta politică împotriva baronilor feudali a lui Colo di Rienzi, ca și entuziasmul lui civic alimentat de inițierea lui antică, toate aceste fapte îndreptățesc îndeajuns așezarea începuturilor Renașterii la mijlocul secolului al XIV-lea. Tot atunci se produsese dezvoltarea comunelor italiene și a burgheziei lor în comerțul cu răsăritul, pe drumul deschis de cruciade, deci ascensiunea unei clase sociale a cărei expresie de cultură este tocmai Renașterea, adică mișcarea care putea oferi burgheziei vremii cadrul de libertăți spirituale necesare întreprinderilor ei. Renașterea a fost o revoluție, o mișcare de răsturnare a vechilor poziții spirituale. Caracterul acesta a fost recunoscut de istoricii mai vechi ai culturii, de pildă de Jacob Burckhardt în renumita lui lucrare, *Die Kultur der Renaissance in Italien*, 1859. Istoricii burghezi mai noi au manifestat însă tendința de a

tăgădui caracterul de revoluție culturală al Renașterii, susținând că mai toate însușirile atribuite ei apăruseră încă din secolele evului mediu, de pildă din secolul al XII-lea francez, și că, prin urmare, ele au fost un rod al culturii precumpănitor religioase a acestei perioade istorice. Această tendință de a împinge prea adânc în trecut originile Renașterii, foarte generală la un moment dat, și-a găsit criticul ei în istoricul Renașterii V. N. Lazarev care, în articolul *Împotriva falsificării istoriei Renașterii* (tradus din limba rusă împreună cu alte studii, în volumul « Împotriva artei și esteticii burgheze », 1952), a grupat, în chip convingător, toate argumentele menite să anuleze teza despre originile medievale ale Renașterii. Pare în adevăr absurd să susții că spiritul științific modern nu începe cu Leonardo și Galilei, ci cu Occam și Buridan și că umanismul se manifestă încă din secolul al XII-lea, când nu poate fi semnalată în această epocă nici acțiunea de descoperire a vechilor manuscrise, așa de caracteristică pentru umaniștii secolului al XIV-lea și al XV-lea, nici metodele moderne de studiere a vechilor manuscrise pentru a restabili forma lor autentică, adică toate acele lucrări ale filologiei în care ia naștere spiritul investigației critice cu rezultate pentru dezvoltarea tuturor științelor. Faptul de a fi pus în lumină toate aceste erori ale interpretării istorice, și altele multe, este un bun câștigat, de care nu ne mai putem lipsi.

Dar, împreună cu încercarea tendențioasă de a împinge în evul mediu începuturile Renașterii, a apărut și încercarea de a amputa Renașterea de unul din secolele ei, de secolul al XVI-lea, mai ales de a doua jumătate a acestui secol, atribuită de unii istorici, precum am văzut, unui alt curent, curentului « manierismului ». Este adevărat că opere manieristice apar în acest răstimp ca o manifestare a antirealismului pe care-l aduce cu sine recrudescența feudală, semnalată adeseori de istoricii Italiei, ca un rezultat al decadentei manufacturilor și al întoarcerii către pământ, fenomene apărute îndată ce Italia a trebuit să cedeze întietatea ei economică Spaniei sau țărilor din nordul Europei, unde, după epoca marilor călătorii, se mută centrele afacerilor europene. Manierismul a fost însă numai unul din aspectele artei europene a secolului al XVI-lea. Protestînd împotriva anexării întregului acest secol pe seama manierismului, istoricul de artă sovietic M. V. Alpatov în studiul *În apărarea Renașterii* (apărut, ca și cercetarea lui Lazarev, în volumul amintit) are dreptate să amintească faptul că secolul al XVI-lea nu este numai secolul manierismului dar și al școlii venețiene, al lui Tintoretto, al lui Veronese, apoi ai lui Michelangelo, al lui Daniele da Volterra și al altor mari maestri, a căror artă nu poate fi de loc redusă la formulele artificioase ale manierismului. Putem adăuga că, și în literatură, secolul al XVI-lea este acela în care apar marile creații ale lui Torquato Tasso și Ariosto, ale lui Rabelais, Ronsard și Montaigne sau ale lui Cervantes și Shakespeare, care nu pot fi cu nici un preț atașate curentului de absconditate al manierismului. Acest curent nu produce numele cele mai însemnate ale secolului, printre care nu putem trece nici pe Gongora, nici pe Marino, nici pe John Lily, autori manieriști fără îndoială, dar nu autorii cei mai mari ai veacului lor. Înțelegerea lui Shakespeare ca un autor baroc sau chiar manierist, întâmpinată în unele lucrări ale criticii shakespeareene mai noi, trezește multe obiecții. Pe unele din ele le-am formulat în studiul *Shakespeare ca poet al Renașterii* (din volumul « Studii de literatură universală și comparată », 1960), unde am căutat a arăta că prin teme și forme literare, dar mai cu seamă prin rostul pe care l-a dat poeziei și prin spiritul filozofic al operei lui, Shakespeare este fără îndoială un poet reprezentativ al Renașterii, cel mai de seamă al curentului întreg. Infiltrații manieristice, eufuistice, există fără îndoială în opera shakespeareană, dar mai cu seamă în faza din tinerețea poetului. Studiul acestei opere în dezvoltarea ei a arătat onora dintre criticii shakespeareeni, tendința de eliminare a manierismului eufuistic și acea îndrumare către adevărul expresiei, caracteristică pentru fazele mai noi ale creației shakespeareene.

Cît despre înțelegerea « manierismului » ca un stil autonom, deopotrivă de îndreptățit cu toate marile stiluri ale artei, trebuie să spunem că acest mod al prețuirii n-a fost adus decît

de nevoia de a impune formele actuale ale decadenței artistice, justificate, după unele păreri, dacă i se găsesc strămoși și o continuitate aproape neîntreruptă de-a lungul secolelor. În realitate, « manierismul » modern, ca și strămoșul lui îndepărtat, « asianismul » antic, au fost fenomene resimțite, încă din epocile respective, ca niște aspecte ale degenerării și corupției expresiei. Și după cum existența « asianismului » a produs în vechime reacțiunea « aticistă », tot astfel astăzi, în țările socialiste, se produce o reacție în sensul apărării simplității, a clarității, a proprietății expresiei, deci o mișcare neoaticistă, după cum, prin preferința arătată realismului, o întoarcere către estetica mimesis-ului. Sînt fenomene pe care trebuie să le reținem ca pe unele din cele mai interesante în actuala mișcare literară a lumii.

O COLECȚIE DE STUDII DESPRE CULTELE ORIENTALE ÎN IMPERIUL ROMAN

DE

D. M. PIPPIDI

Sînt mai bine de cincizeci de ani de cînd, invitat să expună în fața unui public francez rezultatele cercetărilor sale privitoare la istoria religioasă a primelor veacuri ale erei noastre, Franz Cumont, autorul încă tînăr al unei ample și exhaustive lucrări închinată zeului iranian Mithra¹, ținea la Collège de France ciclul de conferințe publicate sub titlul *Les religions orientales dans le paganisme romain*, în care, cu o rară eleganță dar și cu o deplină stăpînire a izvoarelor — literare, epigrafice și arheologice — schița tabloulul menit să devină clasic al răspîndirii cultelor răsăritene în lumea unificată de cucerirea romană. Apărută în 1906, lucrarea avea să cunoască pînă în 1929 trei ediții, urmate în același an de o a IV-a, cea din urmă îngrijită de autor și deosebită de cele anterioare printr-un aparat de note pe cît de amplu pe atît de indispensabil.

După ediția a IV-a, cartea învățatului belgian n-a mai fost retipărită, în ciuda faptului că astăzi a devenit cu totul rară și că bibliotecile și specialiștii n-au încetat s-o reclame. Ceea ce-l va fi împiedicat pe autor să răspundă așteptării generale trebuie să fi fost, în primul rînd, îndeletnicirea cu alte subiecte, dar poate și conștiința că — după trecerea mai multor decenii în care explorarea întregului *orbis Romanus* făcuse progrese uriașe, scoțînd la iveală monumente epigrafice și arheologice nebănuite — o simplă reproducere a ediției din 1929 n-ar fi fost socotită îndestulătoare. Pentru același motiv, probabil, cartea n-a fost reeditată nici după moartea lui Cumont, și tocmai în acest impas e de căutat explicația inițiativei care-mi reține atenția și pe care socot potrivit s-o aduc la cunoștința cititorilor Studiilor Clasice.

E vorba de o serie de studii monografice închinată fie unor centre importante, fie unor întregi provincii din Europa și Africa ale Imperiului, în care autori aleși cu grijă își propun să înfățișeze stadiul actual al cunoștințelor despre răspîndirea în ariile respective a cultelor răsăritene: egiptene, microasiatice și iraniene. Inițiativa colecției și planul ei de ansamblu se datoresc unui tînăr învățat olandez, Martin J. Vermaseren, cunoscut prin studii privitoare la religia lui Mithra, ale cărei vestigii le-a cercetat în lumea întreagă, editîndu-le în culegerea intitulată: *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae* (vol. I, Haga, 1956; vol. II, Haga, 1960. De același, cf. și *Mithra, ce dieu mystérieux*, Bruxelles, 1960).

¹ *Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra*, I—II, Bruxelles, 1896—1898

Întregul material avut în vedere urmează a fi prezentat în cca. 40 de lucrări, din care jumătate sînt de pe acum atribuite colaboratorilor chemați să le scrie. Din acest punct de vedere, se cuvine subliniat caracterul internațional al întreprinderii, așa cum rezultă dintr-o oricît de superficială trecere în revistă a numelor și a titlurilor: I. V. Wessetzky: *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*; II. Z. Kadar: *Die kleinasiatisch-syrischen Kulte in Ungarn*; III. M. Florian Squarciapino: *I culti orientali ad Ostia*; IV. E. Harris: *The Oriental Cults in Britannia*; V. A. Garcia y Bellido: *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*; VI. E. Diez: *Die orientalischen Religionen in der Provinz Noricum*; VII. M. Renard: *Les religions orientales dans la Belgique romaine*; VIII. B. Gabričević: *Corpus monumentorum religionum orientalium in Dalmatia repertorum*; IX. M. J. Vermaseren: *Le culte de Sérapis à Rome*; X. P. Romanelli: *I culti orientali sul Palatino*; XI. V. Scrinari: *I culti orientali nella X Regio Augustea, Venetia e Histria*; XII. B. Gavela: *Les religions orientales dans la Macédoine (partie yougoslave)*; XIII. K. Parlasca: *Die ägyptische Religion in Germania*; XIV. R. Pellmann: *Die orientalischen Religionen in der Schweiz*; XV. D. M. Pippidi: *Les cultes des villes grecques de la Scythie Mineure*; XVI. C. Daicoviciu: *Les cultes orientaux dans la Dacie romaine*; XVII. I. A. Berciu: *Les cultes orientaux à Apulum*; XVIII. V. D. Blawatsky: *Le culte de Mithra dans la Crimée*; XIX. J. Leclant: *Les monuments de la religion égyptienne récemment découverts hors d'Égypte*; XX. J. Leclant: *La religion égyptienne dans la Gaule*; XXI. M. J. Vermaseren: *Les religions orientales dans les Pays-Bas*.

Interesul fiecărei lucrări în parte abia dacă mai trebuie subliniat, dar poate că nu e fără rost să relev o oarecare inconsecvență în modul cum diferiții autori și-au conceput lucrările. În timp ce unii anunță studii în care-și propun să prelucreze materialele vechi și noi din aria respectivă, alții — mai puțini la număr — se pregătesc să dea la iveală simple *culegeri* de documente epigrafice și arheologice, cum pare să fie cazul armintitului *Corpus monumentorum religionum orientalium in Dalmatia repertorum*. Nepotrivită mi se pare, de asemenea, și împrăștierea excesivă a materialelor din aceeași parte de lume, rezultînd din tratarea independentă, de mai mulți colaboratori, a situației dintr-o singură provincie sau regiune. Această din urmă împrejurare va duce, fără îndoială, la o sensibilă inegalitate de întindere între diferitele fascicule, dar inconvenientul pe care-l semnalez stă mai ales în riscul ca încheierile diferiților autori să se resimtă de lipsa unei stăpîniri integrale a documentării.

Chiar dacă unele din inconvenientele semnalate nu vor putea fi înlăturate pe măsura cîștigării de experiență, rămîne, oricum, că publicarea pînă la capăt a seriei de volume proiectate va pune pe istoricul viitor al religiei antice într-o situație incomparabil mai bună decît aceea în care se găsea Cumont atunci cînd își scria memorabila carte. Strîngerea și clasarea sistematică a documentelor din cele mai variate locuri va permite nu numai schițarea unui tablou precis al răspîndirii cultelor orientale în provinciile de vest și de nord ale Imperiului, dar va contribui, cu siguranță, la mai buna înțelegere a numeroase aspecte obscure, începînd cu împrejurările istorice care au favorizat răspîndirea într-o atît de largă măsură a religiilor de mîntuire, continuînd cu tendințele sincretistice manifestate în cursul procesului de difuzare și sfîrșind cu unele spinoase probleme de iconografie.

Pînă în clipa cînd scriu, cele două fascicule apărute (*Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, de Vilmos Wessetzky, și *I culti orientali ad Ostia*, de Maria Florian Squarciapino) îndreptățesc așteptările legate de publicarea seriei proiectate. În amîndouă, abundența materialului ilustrativ completează în chip fericit bogăția informației epigrafice; în amîndouă, în ciuda obiectivelor circumscrise cu strictețe, concluziile parțiale converg spre concluzia de ansamblu ce trebuie să încununeze colecția întreagă și care-și va găsi, poate, expresie într-o lucrare menită să aducă științei serviciile pe care i le-a adus sinteza lui Cumont în ultimii cincizeci de ani. Pînă atunci nu va fi fără folos să citez unele considerații ale autoarei lucrării despre Ostia, a căror

îndreptățire nu mi se pare contestabilă și care vin să confirme reflecțiile precedente: «... Lo sviluppo dei culti orientali ad Ostia rientra nel più vasto quadro del mutamento spirituale e morale della società antica ed è quindi collegato e dipendente da un fenomeno generale e non rappresenta qualcosa di particolare, legato a circostanze contingenti di origine etnica della popolazione locale. Considerato sotto tale punto di vista mi pare che il fenomeno acquisti maggior interesse poichè il suo studio puo rivestire importanza più generale in quanto specchio non soltanto di condizioni e credenze locali e solo localmente giustificabili, ma parte di un più ampio e universale movimento. Quanto vedremo ad Ostia, quindi, potrà, secondo me, servire a giustificare e spiegare analoghi fenomeni se non altrove, almeno a Roma di cui in definitiva, almeno da un certo periodo, essa costituì il quartiere commerciale ».

**CONTRIBUȚII LA ISTORICUL ÎNVĂȚĂMÎNTULUI LIMBII
LATINE ÎN ȚARA NOASTRĂ**

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

Începutul învățămîntului limbii latine în Moldova este legat de inițiativa lui Iacob Despot Eraclide¹ de a întemeia o « Schola Latina » la Cotnari, în preajma Iașilor². Descendent dintr-un « arbor illustrissimae Heraclidarum familiae », pe care și-l alcătuisese singur, Iacob Despot Eraclide făcuse studii strălucite în insula Chios, sub conducerea învățatului grec Hermodorus Listarhos³, și ajunsese la o stăpînire perfectă a celor două limbi clasice ca și a mai multor limbi moderne. Cătreierînd prin apusul Europei, se impusese atenției lui Melanchton, vestitul « praeceptor Germaniae », și a lui Carol Quintul. Acesta din urmă, apreciindu-l pentru meritele lui literare, îi conferise chiar titlul de cavaler și-l cinstise cu dreptul de a încununa poezii. Întemeierea « Scholei Latinae » de la Cotnari este o urmare naturală a puternicei mișcări culturale a timpului, creată de Renaștere, cînd regi și prinți, în întrecere unii cu alții, se înconjoară la curte de poeți, artiști și învățați, organizează școli și concursuri poetice, favorizînd astfel dezvoltarea culturii.

Școala de la Cotnari pare să fi luat ființă pe la 1563, judecînd după cele două documente păstrate⁴.

Elevii școlii, recrutați « de pretutindeni » din țară, primeau, pe lângă instrucțiune, hrană și îmbrăcăminte. Învățămîntul consta, în primul rînd din însușirea limbii latine, așezămîntul de la Cotnari avînd caracterul unei școli elementare și al unui curs inferior, în același timp, organizare tipică pentru toate « școlile latine » ale vremii. După însușirea primelor elemente, elevii studiau, timp de trei ani, gramatica. Urma un curs de doi ani de retorică și dialectică; retorică avea ca obiectiv « ars dictandi », adică formarea deprinderii de a redacta hrisoave, acte diplomatice, scrisori etc., iar lecțiile de dialectică introduceau pe elevi în logica aristotelică.

¹ Iacob Despot Eraclide a venit pe tronul Moldovei, la 18 nov. 1561.

² Vezi Ștefan Bîrsănescu, « Schola Latina » de la Cotnari, Iași, 1957, p. 70.

³ Mihail Hermodorus Listarhos, originar din insula Zante, și-a făcut studiile la Roma și Ferrara. A activat ca profesor la Ferrara (1546—1547) și la Constantinopol. Apoi s-a întors în Grecia, s-a stabilit la Chios și a dezvoltat o laborioasă activitate ca profesor. Vezi C. Sathas, *Νεοελληνική φιλολογία*, Atena, 1863, p. 143—144.

⁴ Primul document este un raport către regele Maximilian al Boemiei, publicat în Hurmuzachi, II, I, p. 405—6; al doilea este programul cultural al lui Despot din « Vita Iacobi », publicată de Legrand.

Scopul final al acestor două discipline era pregătirea elevilor « ad dicendum et iudicandum »¹. Pe lângă lectura textelor și exercițiile gramaticale, în « Schola Latina » de la Cotnari, se făceau lecții de geografie, fizică, astronomie și religie. Elevii începători, numiți « tabulistae », învățau « tabula », un abecedar cu litere, silabe și mici texte latinești, în care locul principal îl aveau « Pater noster », « Ave Maria » și « Symbolum Apostolicum », memorate de elevi, cuvânt cu cuvânt. După această pregătire inițială, elevii treceau la manualul lui Donatus în care, pe lângă gramatică, studiau texte din Cicero, Esop și maxime, mai ales din Cato².

Intrucât manualul de bază era Donatus, elevii purtau numele de « Donatistae ». Cei din ultimul ciclu se numeau « Alexandristae », după numele lui Alexander de Villa Dei, autorul unui cunoscut manual de gramatică, redactat pe la 1200. Elevii avansați consacrau cele două ore de studiu din cursul dimineții, lecturii lui Esop, Terențiu și Plaut. După răgazul de la amiază, programul prevedea încă două ore de studiu și de muzică bisericească. Lecția se desfășura astfel: se făcea mai întâi lectura textului de către profesor, apoi se explicau cuvintele și se dădeau lămuriri privitoare la prozodie. Urma o nouă lectură cu care prilej se comentau « lucrurile » (*realia*), incluse în textele studiate. După aceea se extrăgea ideea și se lămureau noțiunile de astronomie, fizică, geografie și istorie³. Principiile călăuzitoare erau cele elaborate de Melanchton care recomanda să se practice metoda « învățării pe de rost », « intrucit atita știm cit putem reține » (*tantum scimus quantum in memoria tenemus*); de asemenea să se pretindă elevilor să pătrundă prin repetiții cunoștințele transmise (*lectio lecta et non repetita quasi nulla est*) și să se prevadă exerciții, cunoscând din dispuțe și declamații, pe baza autorilor studiați. Exercițiile aveau ca scop dezvoltarea memoriei și a vorbirii⁴. Personalul didactic al școlii era alcătuit dintr-un rector (director), doi lectori (profesori), doi profesori suplinitori și un « cantor »⁵.

Școala de la Cotnari a avut o existență de un secol și mai bine, ajungând cu vremea o simplă școală de gramatică cu două, trei clase. În ultimii ani, școala și-a restrâns activitatea, nemaifuncționând pentru « copiii de pretutindeni » din țară, ci numai pentru ai catolicilor din Cotnari⁶.

În afară de această școală ne mai sînt cunoscute și alte « școli latine », înființate la Brașov, Sibiu, Caransebeș, Lugoj, Făgăraș, Aiud și Orăștie. Matricolele școlii catolice din Sibiu datează din anul 1510. O dată cu trecerea sașilor din Sibiu la « Reformă », școala devine evanghelică. Către 1547, școala fiind mult frecventată, este înzestrată cu un local mai spațios, dispunând de un număr sporit de profesori pentru latină, greacă, ebraică, dialectică, retorică și religie. În perioada 1590–1598, școala se dezvoltă, funcționând cu șase profesori, un rector (director), doi lectori (profesori), doi colaboratori (profesori suplinitori) și cu un cantor. Ia ființă și o bibliotecă. Școala cunoaște o înflorire deosebită în 1637 sub conducerea lui Oltardus și în 1663, pe vremea rectoratului lui Iacob Schnitzler. Învățătura dată elevilor era cea obișnuită pe vremea Renașterii, punîndu-se accentul pe poetică și retorică. La această școală și-a făcut studiile Mihail Halici, « nobilus Romanus civis de Caransebeș », cum iscălește el oda scrisă în latinește și trimisă

¹ Vezi Șteian Bîrsănescu, *op. cit.*, p. 81.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ Vezi Fr. Paulsen, *Geschichte des gelehrten Unterrichts*, Leipzig, 1919, Ediția a III-a, vol. I, p. 44, 153, 155, 278–9, apud St. Bîrsănescu, *op. cit.*, p. 81, nota 99.

⁵ Se cunosc numele a doi profesori ai școlii de la Cotnari: Iohannes Sommer și Petrus Elmann. Iohannes Sommer, originar din Pîrna-Saxonia, a urmat cursurile universității din Francfurt pe Oder, la care a renunțat după un timp, învinuind « muzele » că nu îmbogățesc pe închinătorii lor. Pornind în lumea largă, poposește la curtea lui Despot, mai întâi ca secretar al cancelariei domnești și apoi ca director și profesor al școlii. Între 1567–1570 îl întîlnim ca profesor la « Liceul Evanghelic » din Bistrița. Vezi St. Bîrsănescu, *op. cit.*, p. 193.

⁶ *Op. cit.*, p. 118–121.

unui prieten al său¹. Școlile « latine » din Caransebeș și Lujog se dezvoltă cu sprijinul material și moral al lui Acațiu Baresay, ban al acestor orașe. Școala reformată românească din Făgăraș a fost deschisă de Suzana Lorantfi, soția lui György Rákoczi I, la îndemnul lui J.A. Komensky, care-n perioada 1650—1654 desfășurase o vie activitate în Ardeal, căutînd să frîneze propaganda catolică². Din regulamentul de funcționare al acestei școli — singurul cunoscut în zilele noastre — rezultă că acest așezămînt a funcționat ca școală elementară avînd și cîteva clase de gimnaziu inferior³. Este de remarcat că deși accentul se punea pe învățarea religiei, limbii romîne și latine, științele reale se bucurau de o atenție deosebită. Printre manualele folosite pentru predarea limbii latine la această școală, au fost « Janua linguarum reserrata » și « Vestibulum » ale lui J. A. Komenski. Absolvenții școlii puteau să-și completeze studiile urmînd un curs pregătitor, destinat viitorilor dascăli și preoți pentru poporul de la sate. Într-o astfel de școală a învățat carte Efreim Zăcanul, « dascălul Sebeșului », unul din talmăcitorii Paliei de la Orăștie.

Școala de la Orăștie a funcționat numai cu un număr de trei clase, fiind o școală elementară. În clasa I « alfabetică » se învăța scrisul și cititul; începînd cu clasa a II-a se învăța sistematic limba latină și elină, la care ulterior s-au adăugat limba ebraică, matematica și catehismul. Pe vremea lui Gh. Rákoczy, numărul claselor se urcă la șase, introducîndu-se o dată cu această schimbare noi discipline ca: psihologia, metafizica, istoria, retorica, algebra și geometria. Obiectul principal de studiu continuă să fie limba latină, în timp ce studiul limbii grecești, ca și al celei ebraice, se reduce treptat. În același secol, al XVII-lea, mai este menționat, la Aiud, vestitul « Collegium Bethlenianum Alba Enyedense », transferat de Mihail Apaffy I de la Alba Iulia.

La Brașov este menționată încă din sec. al XVI-lea o « Schola Coronensis ». În timpul rectorului (directorului) Dominicus Prodnerus din anul 1586, școala a primit denumirea de « Gymnasium Coronense »⁴. Ulterior a devenit liceu complet, dîndu-i-se numele lui Honterus. Unele date cu privire la programa Scholei Coronensis, în anul 1698, le găsim într-un « Diarium », redactat de Michael Eckhard și inserat în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó* (vol. 7, p. 618), în care sînt specificați autorii clasici studiați⁵.

Un strălucit învățat, format pe băncile liceului Honterus din Brașov și, mai tîrziu, la Universitatea din Lipsca, a fost Ștefan Bergler, renumitul editor de texte clasice.

În afară de aceste școli, învățămîntul limbii latine a înflorit la Tîrgoviște, în școala de tip academic de sub conducerea profesorului, chiot de origine, Pantelimon Ligaridis. Format în anii tinereții la Institutul « Sf. Athanasie » din Roma, una din cele mai vestite școli ale faimo-

¹ Vezi N. Drăganu, *Mihail Halici, Contribuție la istoria culturală romînească în sec. XVII*, p. 92—94. Vezi și L. Bologa, *Komensky și școala romînească din Transilvania*, în *Rev. de pedagogie*, nr. 5 din 1957, p. 27.

² I. V. Orghidan, *Două cărți consacrate memoriei lui J. A. Komensky*, în *Rev. de pedagogie*, nr. 1 din 1959, p. 118—120.

³ Regulamentul acestei școli este publicat în revista *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, Budapesta, 1910, p. 112—118. Trad. rom. se află în *Rev. gen. a învățăm.*, XII, 1924, p. 440—446.

⁴ Vezi I. Dück, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*, Kronstadt, 1845. Vezi Maria C. Marinescu, *Umanistul Ștefan Bergler*, Buc., 1943, p. 166—169.

⁵ « In poetica classe legantur: P. Vergilius, poetarum princeps. P. Ovidius Naso, in elegiis primus, poetarum felicissimus, sed amator et huius modi alia procul a te. P. Papinius Statius, Claudianus, Quint. Hor. Flaccus, M. Annaeus Lucanus, Annaeus Seneca in tragoediis, Juvenalis, Martialis, Catullus, Tibullus, Propertius. In Historia Latini: Sallustius, T. Livius, lacteum orationis flumen fundit. Cor. Tacitus, Q. Curtius, probus legitissimusque historicus, Thucydides inter eos palmam obtinere creditur, elocutione, tota gravis et brevi densus sententiis, sanus iudicis, actionis vitam dirigens. Orationibus et excursibus admirandus, Polybius, Plutarchus, via ad virtutem. In Oratoria: M. Tullius, Lucius Annaeus Seneca »...

sului ordin iezuit, ajunge în Orient, îndreptându-se către 1646 spre curtea lui Vasile Lupu, unde fusese chemat ca profesor la « Colegiul din Iași »¹. În drum este oprit de munteni în vechea capitală a Țării Românești, Tîrgoviște, și angajat de postelnicul Constantin Cantacuzino ca profesor al celor doi fii ai săi mai mari, Drăghici și Șerban, viitorul domn. Prezența acestui profesor la Tîrgoviște a determinat și pe alți boieri să-i solicite serviciile, luînd astfel naștere aci o școală umanistă de grad superior, numită « Schola Graeca et Latina »². Fără îndoială că școala organizată de Pantelimon Ligaridis a fost în spiritul și după modelul celor iezuite. Spre deosebire de « Schola Latina » de la Cotnari, care are caracterul unei « școli latine » propriu-zise, cu o durată de cinci ani, « Școala de la Tîrgoviște » era o școală de nivel superior. Deducem acest lucru din rapoartele adresate de Ligaridis « Propagandei », în care menționa că la « Școala greacă și latină » din Tîrgoviște ținea lecțiile în limba greacă și latină și că deținea două catedre, de logică și de retorică; prin aceasta, programa școlii era egală cu a colegiilor iezuite, apropiindu-se de colegiile academice³. Secundat de un alt profesor — și acesta chiot de origine — Ignatie Petriș, sosit în țară cu ani în urmă, colaborator la « Îndreptarea legii » (1652) și preluător al epopeii bizantine « Dighenis Akritas », el are meritul de a fi întemeiat prima școală de învățămînt superior, premergătoare universității. În această școală, Ligaridis a supravegheat instruirea a doisprezece tineri, aparținînd celor mai mari familii din Țara Românească⁴.

Importanța « Școlii grecești și latine » de la Tîrgoviște constă în pregătirea epocii de intensă activitate culturală, inaugurată după 1679 de Șerban Cantacuzino, fost elev al școlii, și ilustrează o etapă importantă din istoria culturii și învățămîntului din Țara Românească, întrucît, acum, pe lângă interesul pentru cultura greacă se naște interesul pentru cea latină. De asemenea, școala își are semnificația ei și sub un alt aspect: acela al propagandei catolice pentru a atrage la ideea unirii pe romîni, frînînd astfel înfrîurirea exercitată de școlile Reformei din Transilvania⁵. Școala academică de la Tîrgoviște, de tip umanist occidental, care a luat ființă pe pămîntul Țării Românești, a avut ca primi discipoli pe Șerban Cantacuzino, pe fratele acestuia, Drăghici, pe Daniil Panoneanu și, poate, pe Radu, fiul lui Udriște Năsturel, și pe Matei, fiul adoptiv al domnului⁶.

Studiul limbii latine a figurat la loc de mare cinste și-n programul celor două « academii domnești » din București și Iași. Elevii acestor « academii », care nu erau nicicînd recrutați dintre fiii plugarilor și țăranilor, « căroră » — zice hrisovul dat de Alexandru Ipsilante în 1776 — « le este dată agricultura, păstoria și ocupațiunea obligatoare pentru lucrarea pămîntului și creșterea vitelor », erau introduși în primii trei ani în studiul gramaticii grecești, după care începeau să studieze literatura greacă și latină, căroră le consacrau alți trei ani. Urmau alți trei ani pentru studierea poeticii retoricii și moralei lui Aristotel. După acest studiu, se făcea audierea, de-a lungul unui nou trieniu, a științelor universitare: aritmetica, geometria, istoria, istoria geografiei, filozofia aristotelică și astronomia. O dată absolvit acest ultim ciclu, « elevii urmau să iasă din școală și să-și aleagă fiecare viața ce voiește sau bisericească sau politică »⁷.

¹ Vezi Victor Papacostea, *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*, în Studii, nr. 5 din 1961, n. 1138—1167.

² *Ibidem*, p. 1153.

³ *Ibidem*, p. 1157.

⁴ Din faptul că cei doisprezece tineri munteni stăpîneau bine cele două limbi clasice, s-ar putea deduce că la Tîrgoviște va fi funcționat și « o școală de gramatică » sub conducerea poate a lui Ignatie Petriș sau a vreunui alt profesor. Vezi Papacostea, *op. cit.*, p. 1160.

⁵ Vezi Papacostea, *op. cit.*, p. 1163.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre romîni în epoca fanariotă*, București, 1888, p. XVIII—XIX.

Metoda de predare a limbilor clasice în cele două școli domnești era superioară celei întrebuințate în școlile occidentale, majoritatea profesorilor fiind educatori cu renume, care studiaseră la una sau două universități occidentale. Absolvenții celor două școli ajungeau la o stăpînire desăvîrșită a limbilor greacă și latină, așa cum e cazul lui Chesarie al Rîmnicului, absolvent al Academiei din București¹. Tinerii Filipești, Florești, Ghiculești și Sturzești redactau în limba greacă mai elegant decît grecii neași². Limba greacă se studia prin metoda parafrazării în limba vorbită, cultivîndu-se astfel amîndouă. Limba latină se învăța în mod obișnuit prin traducere atît în limba greacă veche cît și în cea nouă. Reputația la care ajunsese « Academia » din București făcea să fie frecventată de numeroși străini.

Un document aflat între fotocopiile venite de la Moscova și păstrat în Arhivele Statului din București ne arată că Andrei Mihailov, « traducătorul de limbă greacă de la departamentul treburilor din afară », era trimis la începutul veacului al XVIII-lea împreună cu solul Muntenei, David Ceaușul, în Țara Muntenească « pentru a învăța limba latină și celelalte științe ». Călătoria de studii a lui Andrei Mihailov urma să dureze pînă la porunca marelui suveran și pînă ce solul, David Ceaușul, se va fi înapoiat la Moscova³. Dintr-un al doilea document, din 26 mai 1707, aflăm că în anul 1705 a mai fost trimis în Țara Romînească, pentru a învăța limba romînă, tînărul Danilo Vasili, elev al școlii de științe matematice și de navigație⁴. Trimiterea acestor tineri la învățătură în țara noastră își află explicația în faptul că învățămîntul la București cunoștea o epocă de înflorire, capitala noastră dispunînd, pe la 1705, de două importante așezăminte culturale, unul pentru studiile slave, în incinta Mînăstirii Sf. Gheorghe Vechi, și Școala de la Sf. Sava sau Academia Grecească, care a avut rolul de a ridica învățămîntul nostru la un nivel european. Datorită programului, în școala de la Sf. Sava s-a statornicit într-o formă oficială cultul pentru clasicismul greco-roman, pentru disciplinele filozofice și, după unele izvoare, chiar pentru medicină⁵. Ulterior aveau să se bucure de o situație preponderentă științele pozitive și limbile moderne. Teologia, care inițial deținuse un loc de frunte, primea neîncetat lovituri din partea învățămîntului filozofic și științific, prin noile curente de idei, introduse de Teofil Coridaleu și emulii săi, deschizîndu-se filozofiei drumul pozitivismului și al materialismului. Aceste curente găseau, la sfîrșitul sec. al XVII-lea și începutul sec. al XVIII-lea, un climat favorabil de dezvoltare, la noi în țară, care lipsea la Constantinopol și în țările Orientului, aflate sub stăpînire otomană. Și nu este fără importanță faptul că unii dintre profesorii Academiei din București făceau un cald elogiu filozofiei cu tendințe ostile scolasticii, subliniind necesitatea luminării tineretului pe calea învățaturii libere, dezbărată de scolastica medievală, pe calea științei.

În sec. al XIX-lea, se observă că tendințele pentru sprijinirea învățămîntului științific sporesc. Învățămîntul clasic continuă totuși să aibă preponderență. Însuși Ion Ghica, precizînd deschiderea de școli profesionale, în care tinerii să poată dobîndi o profesie sau o meserie « care să le fie un mijloc de viațuire », susținea deopotrivă « învățămîntul colegial », organizat după cel francez și mai ales german, cu un caracter pur umanist și, în același timp, limitat⁶.

¹ Constantin Erbiceanu, *op. cit.*, p. XXXV.

² Const. Papanigopoulos, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, vol. 5, partea a II-a, Atena, 1925, p. 157.

³ Victor Papacostea, *Doi bursieri ai lui Petru cel Mare la școlile din București*, Studii, nr. 1, anul XIV, 1961, p. 115—121.

⁴ *Ibidem*, p. 116.

⁵ *Ibidem*; vezi și Hurmuzaki XIII, p. 217 (5), 219 (3), 227 (16) și 246 (8).

⁶ Vezi D. Păcurariu, *Ion Ghica și unele probleme ale învățămîntului*, în Rev. de pedagogie, nr. 5, 1957, p. 21.

« Învățăturile clasice trebuiesc urmate — zicea Ghica — numai de acei oameni care prin perseverența lor sau prin lesnea lor poziție în care se află sînt siguri că vor putea ajunge să dobîndească și să merite titlul de om învățat sau de doctor ». Recunoscînd din plin necesitatea dezvoltării învățămîntului practic, I. Ghica simțea, totuși, nevoia de a sublinia valoarea educativă a studiilor clasice. « Cunoașterea comorilor culturii clasice are o deosebită importanță — spunea el — pentru formarea gîndirii omului, pentru cultivarea sentimentelor înalte ». De asemenea sublinia faptul că cultura și limbile clasice înlesnesc învățarea istoriei, a filozofiei și literaturii, care fac baza învățăturilor colegiale, « științele care îmbogățesc duhul și-l pregătesc pentru descoperiri și invenții noi »¹.

După indicațiile lui Ion Ghica, studiul limbii latine se făcea după sistemul francez, pe bază de lecturi și traduceri din *Selecta e profanis, De viris illustribus urbis Romae*, epistolele lui Cicero, Cornelius Nepos, egllogele lui Vergiliu, Metamorfozele lui Ovidiu, Comentariile lui Cezar, discursurile lui Cicero, T. Livius, Salustiu și Terențiu. Paralel cu lecturile din autorii menționați, se dădeau noțiuni de morfologie și sintaxă latină și se practicau exerciții pentru căpătarea deprinderii de a scrie și vorbi latinește corect și elegant și pentru a versifica un subiect dat².

Dar necesitatea din ce în ce mai imperioasă de a se da învățămîntului o orientare pozitivă, cerută de realizările obținute în tehnică și știință, determină numeroși intelectuali progresiști să-și spună părerea față de școala timpului. O critică serioasă a învățămîntului din țara noastră, în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, a făcut de pe poziții materialiste, profesorul de științe fizico-chimice de la « Liceul Lazăr » din București, Ștefan C. Mihăilescu. Reprezentînd tendințele progresiste ale burgheziei care susținea intensificarea dezvoltării industriale a țării, profesorul Ștefan C. Mihăilescu a criticat învățămîntul clasic, bazat pe studiarea limbii latine, cerînd un învățămînt științific mai extins, organizat în școli « reale », legate de nevoile producției capitaliste. Lupta lui pentru un învățămînt « real » se reflectă cu prisosință în lucrarea *Industria și rebelul*. « Progresul — zice el — nu-și va lua zborul lui puternic decît în atmosfera liniștită a păcii universale. Utopia de astăzi, mîine va deveni o realitate. Nu vă îndoiiți. Toate ideile mari sînt utopii la început... Aceia care vor saluta aurora erei de adevărată pace și fericire, vor avea să aducă industriei mulțumirile lor adînci, precum și geniului inventiv al științelor pozitive. Școală și industrie: iată formula timpului. Popoarele care vor să trăiască și aspiră la un viitor mare, să înalțe școala, să cultive industria »³.

Interesul viu pentru o școală pusă în slujba poporului se reflectă în paginile « Contemporanului » din anii 1881—1891, în care au fost supuse unei analize atît planurile din învățămînt cît și manualele folosite în școli, dezvăluindu-se conținutul neștiințific, retrograd și mistic al învățămîntului, necorespunzător nivelului atins de știința contemporană. Glasul « Contemporanului » a arătat că științele naturii și matematica aveau cele mai puține ore, în comparație cu disciplinele umaniste. Ținînd seamă de aceste critici, legile școlare din 1898 și 1899 au urmărit ca, în conformitate cu cerințele dezvoltării capitalismului la noi, să dea învățămîntului de cultură generală o organizare și o orientare mai realistă, acordînd în planul de învățămînt o mai mare importanță științelor pozitive. Legea elaborată de Spiru Haret în 1898 realizează o modificare esențială în configurația liceului, prevăzînd trifurcarea cursului superior în secție clasică, modernă și reală. În chipul acesta se acorda aceeași importanță învățămîntului real ca și celui umanistic. Aceasta era, bineînțeles, o măsură impusă de dezvoltarea capitalismului în țara noastră. Aceasta n-a rezolvat problema învățămîntului nici pe departe, întrucît toate

¹ D. Păcurariu, *op. cit.*

² *Ibidem.*

³ *Vezi Texte privind dezvoltarea gîndirii social-politice în România*. Vol. I, Buc., Ed. Acad. R.P.R., 1954, p. 405—406.

legile înfăptuite în sec. al XIX-lea, cât și cele ce au urmat nu au urmărit în esență decît transformarea din ce în ce mai accentuată a școlii și, în genere, a învățămîntului într-un mijloc de apărare și întărire a orînduirii capitaliste. Acest principiu avea să fie călăuzitor pentru întreaga politică a burgheziei și moșierimii în domeniul învățămîntului, pînă la 23 August 1944.

După această dată, în ansamblul măsurilor menite să înfăptuiască construcția socialismului în țara noastră, reforma învățămîntului din 1948 reprezintă un moment de bază al revoluției culturale, ducînd la ridicarea școlii noastre pe o treaptă mai înaltă. La baza învățămîntului din zilele noastre stă ca principiu asigurarea accesului spre știință pentru toți oamenii muncii și, concomitent, asigurarea unui fundament realist-științific.

DIN NOU DESPRE VERSIUNILE ROMÎNEȘTI DIN CLASICI Pe marginea unor traduceri din Aristofan¹

DE

MIHAI NASTA

La această rubrică în Studii Clasice II din 1960, a fost publicată o dare de seamă a profesorului N. I. Barbu referitoare la traducерile din clasicii greci și latini. Cu acest prilej se arată că « dezbaterea în curs este abia un început, care, pe viitor, poate avea urmări cît se poate de favorabile pentru traducерile din autorii antici ».

În același spirit, al continuării unei dezbateri, au fost redactate observațiile de mai jos care discută calitatea unor *traduceri din Aristofan*, editate după eliberare (mai ales unele considerațiuni de ordin teoretic formulate aici justifică includerea acestui material într-o secțiune a publicației noastre care urmărește dezvoltarea studiilor umaniste în România²).

Lipsa unui mănunchi de traduceri izbutite din teatrul lui Aristofan se făcea de mult resimțită în perspectiva de ansamblu a literelor romînești. Dacă moștenirea marelui clasic a fost cultivată la noi în ultimele decenii, fie și sporadic, datorim acest efort lăudabil regretatului Ștefan Bezdechi, care s-a ostenit cu traducerea și prezentarea unor piese din repertoriul aristofanian, mereu preocupat să ne dea o versiune autentică a textului grec. Totuși, elenistul de la Cluj nu a izbutit să publice o ediție integrală a comediilor în traducere romînească. Și volumul pe care-l vom lua în discuție, deși reprezintă colecția cea mai cuprinzătoare de traduceri din Aristofan, se oprește la jumătatea drumului: alegerea s-a limitat la patru comedii din cele

¹ Aristofan, *Teatru (Pacea, Păsările, Broaștele)*: în romînește de Eusebiu Camilar și H. Mihăescu; *Norii*: în romînește de Demostene Botez și Ștefan Bezdechi), București, ESPLA, 1956. În colaborare cu D. Botez, Șt. Bezdechi publicase în 1955 o versiune îmbunătățită a traducерii sale din *Norii*, la aceeași editură, în colecția « Biblioteca pentru toți » cu o prefață de C. I. Balmuș. În cele ce urmează, vom lua în considerare unde va fi cazul și această ediție anterioară.

² Autorul prezentei discuții a mai publicat de altfel o recenzie la volumul Aristofan, *Teatru* în *Gazeta literară* din 21 martie 1957, p. 2 (la rubrica *Breviar*). Articolul de acolo a fost scurtat pe alocuri în redacție și de aceea prezintă soluții de continuitate. Semnalăm aici o eroare care s-a strecurat în textul tipărit: în loc de *poeziei vechi* (r. 56 din col. I) trebuie citit *comediei vechi*. Revenind asupra unei traduceri recenzate cu ani în urmă, autorul și-a permis să reia cîteva observații din articolul sus menționat, deși, în general, de astă dată a insistat mai mult asupra unor probleme tehnice, mereu actuale.

unsprezece păstrate. În forma ei finală, fiecare versiune a fost realizată pe baza colaborării dintre un elenist și un poet consacrat — pe cât se pare nespecialist în problemele de filologie greacă. Precizarea filologului Haralamb Mihăescu despre aportul scriitorului Eusebiu Camilar, care « s-a ostenit să transpună versiunea în imagini cât mai artistice și mai aproape de înțelegerea vremurilor noastre », se referă probabil la o modernizare a stilului și la reliefarea pasajelor unde coloratura poetică era mai puțin evidentă. Oricum ar fi, în comparație cu alte încercări dinainte vreme, traducerile din Aristofan publicate la ESPLA reprezintă un progres vădit din multe puncte de vedere: exactitate, ținută literară, prezentare grafică. Un singur aspect a fost neglijat cam frecvent, în mod regretabil: corectitudinea tiparului. Pentru evitarea unei asemenea situații se cerea mai multă grijă din partea editurii — respectiv a responsabilului de carte —, dat fiind că publicarea unui autor clasic impune consultarea specialistului ori de câte ori mai subzistă îndoiele cu privire la particularități ale textului respectiv. Dintr-o erată minimală, de anexat la volumul *Teatru* publicat în 1956, spicuium deformările următoarelor nume proprii și calificative: Heritele (pentru Haritele, în *Pacea*, v. 465), Ancipsias (pentru Ameipsias, numele corect al autorului de comedii menționat la p. 222, n. 1), Taramènes (pentru Teramenes, în *Broaștele*, v. 544), Hemipos (pentru Hermipos, în *Norii*, v. 617 — o greșeală care nu figura în ediția separată a piesei), Bellerophon (pentru Bellerophon, la p. 68, n. 1). Nu prelungim lista greșelilor de acest gen care s-au strecurat probabil în faza culegerii textului. Vom adăuga însă următoarea observație cu privire la transpunerea și adaptarea numelor grecești. Ediția Aristofan apărută la ESPLA este mai omogenă decât antologia *Tragicii Greci*, publicată de aceeași editură. Totuși am fi de părere că trebuie mers mai departe cu adaptarea numelor conform particularităților fonetismului românesc. Mai ales când e vorba de răspindirea unei opere clasice în masele largi, n-are nici un rost să păstrăm, alături de forme foarte firești ca Trigeu, Socrate, Eschil, Sofocle, Strepsiade, Fidipide, transliterări savante cum ar fi *Amphipolis*, *Dionysos*, *Charon*, *Cleonym* (dar *Keos*!), *ecclesia*, *Attica*. În primul rând, după cum se vede, transliterările au fost uneori arbitrare (de ce *Cleonym* și nu *Kleonymos*, după modelul *Keos*, *Dionysos*?). În al doilea rând, redactorul de carte ar trebui să vegheze cu un ochi de expert asupra tuturor erorilor posibile atunci când se culeg nume și denumiri în care abundă geminate, sau *k*, *ch*, *ph*, *y*, *ai*, *-es* și *-os*. Prin exemplele citate mai sus am demonstrat că această vigilență a fost destul de frecvent înșelată chiar în cazul unor grafii relativ simple. Mai cităm fluctuații inexplicabile, cum ar fi *Xantias* (de exemplu în v. 1539 din *Broaștele*) și *Xanthias* (ori de câte ori se dau indicații scenice), *Phrynikhos* (p. 159 n. 3) și *Phrynicos* (p. 222, n. 1). Nu avem nimic împotriva transliterării numelor grecești explicate în note. Dar atunci nu trebuie să umblăm cu jumătăți de măsură. La ultimul exemplu citat, mai adăugăm transliterarea incorectă *Dactilos* (cf. p. 369, n. 2: « *Dactilos* pe grecește înseamnă și dactil și degete — *sic* — ») și *Köreis* (p. 374, n. 1; de unde va fi apărut acest o cu tremă?). În sfârșit trebuie să precizăm totuși că adeseori în alegerea uneia dintre alternative (transliterație sau adaptare) un rol important îi revine *eufoniei* care va scuza uneori fluctuații și compromisuri. Astfel, în textul traducerilor noastre, bunul gust a dictat păstrarea unor grafii de tipul *Kydoimos*, *Pisthetairos* și *Euelpides* cu care sîntem întru totul de acord (*Cidem*, *Pisteter* și *Euelpid* ar da sonorități meschine; în schimb trebuie transliterat corect *Aias* și nu *Aiax* — o formă hibridă). Mai grave sînt erorile de tipar sau de redactare care alterează înlanțuirea logică a ideilor. Astfel, apar *versuri* dulci de fluier în loc de *viersuri* (*Pacea* v. 530) și în altă parte o frază întreagă pierde înțelesul ei primordial: « Se spune că soluțiile greșite cresc în voie la Atena, dar că *aezii* au ei grijă și le-ntorc în fel și chipuri... » (*Norii* v. 654—6; de fapt e vorba despre *zei*, așa cum se poate constata chiar la simpla confruntare cu textul mai corect al ediției anterioare — colecția B P T).

O dată ce am epuizat capitolul erorilor de tipar și de ortografiere a numelor — scăderi care nu pot fi puse, principial, în seama traducătorilor —, vom termina discuția referitoare la

prezentarea generală a lucrării oprindu-ne asupra concepției care i-a călăuzit pe autori în alcătuirea notelor și a introducerii (aceasta din urmă se datorează lui H. Mihăescu). Cititorul lipsit de cunoștințe speciale despre teatrul antic capătă informații utile despre originea comediei, ideologia epocii, aportul lui Aristofan, structura și conținutul pieselor sale. Introducerea, judicios redactată, nu se menține însă totdeauna la nivelul unei aprecieri *critice* a genului dramatic pe care-l reprezintă comedia veche, se mărginește să dea explicații cam simpliste diferiților termeni tehnici, nu analizează destul de nuanțat ideologia poetului, substratul atacurilor sale și modalitățile stilului aristofanian. Trebuia insistat mai mult asupra caracterelor distinctive care definesc prima perioadă din evoluția comediei atice: îmbinarea de cîntec și replici vorbite (structura epirematică), predominanța invectivei politice și a farsei grotești, inconsistența intrigii, funcțiile unor alegorii scenice etc. Părțile comediei au fost definite prin simpla enunțare a termenilor respectivi, însoțiți de o traducere etimologică în ghilimele. După ce am aflat că « intrarea corului pe scenă se numește *parodos* », explicația termenului — « trecere pe alături » — rămîne cam enigmatică (pe lângă *cine* sau pe lângă *ce* trece corul?). Lipsesc lămuriri despre *orchestra* și *scena* anticilor. Epirema este definită ca « expunere suplimentară a ideilor personajului ». De fapt e pur și simplu o replică vorbită — cf. și termenul ὄρχος — la fraza lirică întoarsă de cor. În *parabază* de obicei actorii se retrag și corul pășeste singur în fața spectatorilor; deci structura epirematică este mai caracteristică pentru *parodos* (H. Mihăescu prezintă lucrurile invers). Nicăieri — nici la *parodos*, nici la *ezodos* — nu se face apropierea cu tradiționalul convoi dionisiac, menționat la originea comediei (cu toate acestea în Aharnienii *parodosul* ne înfățișează tocmai o *falografie*, cortegiul tipic dionisiac). Ar fi fost oportun să figureze indicarea diferitelor secțiuni ale comediei chiar în cuprinsul ediției care, așa cum a fost concepută, derutează cititorul modern, obișnuit cu diviziunea în acte și scene sau tablouri. În desfășurarea acțiunii abia dacă figurează cîteva indicații scenice sumare. Din edițiile *Les Belles Lettres* a fost preluat calificativul *melodramă*, inserat în cursive ori de cîte ori actorul sau corifeul intonează un recitativ liric. Fără explicații suplimentare, « publicul » din zilele noastre nu are de unde să cunoască acest termen tehnic, care a fost luat aici într-o accepțiune mai restrînsă, valabilă numai pentru elenistii francezi din epoca modernă.

Interpretarea veridică a fenomenului Aristofan nu trebuie să tindă la idealizare sau la simplificarea exagerată a problemelor de istorie doctrinară și de sociologie pe care le implică analiza unei personalități complexe. Autorul introducerii a prezentat corect contradicțiile sociale și împrejurările istorice în care s-a maturizat opera poetului. În schimb, evoluția ideologiei sale se conturează foarte vag. Această poezie « doctrinară și de idei, de o mărție puțin obișnuită » nu s-a dezvoltat liniar; pledoaria poetului pentru pace este motivată în multe împrejurări de orientarea sa conservatoare. Latura tradiționalistă a convingerilor lui Aristofan devine un factor determinant mai ales în *Norii*, unde trebuia interpretată cu discernămint poziția sa față de sofști, menționîndu-se, măcar și în trecere, caracterul arbitrar al identificării lui Socrate cu un dascăl din școala sofștilor (acest aspect al problemei a fost tratat cu înțelegere de C. I. Balmuș în prefața la ediția din B P T, p. 9—10; semnalăm totodată și prezentarea mai adecvată a părților din structura comediei, *ibidem*, p. 11—12). Predilecția arătată moravurilor arhaice de la țară și un sentiment de ostilitate crescîndă pentru frunțașii democrați care se îmbogățeau de pe urma războiului contribuie la situarea lui Aristofan printre apărătorii unei cauze umanitariste mereu actuale. La H. Mihăescu expunerea concepțiilor care inspiră tematica și tonul comedii ar fi cîștigat în profunzime dacă se respecta ordinea cronologică a pieselor, pentru obținerea unei caracterizări dinamice a dramaturgului. Datorită unei prezentări cam neutre, în toate i se dă dreptate lui Aristofan; invectiva răutăcioasă și exemplele concrete de exagerare caricaturală au fost menționate foarte timid. Dacă ar fi să-l credem pe H. Mihăescu, pînă și Euripide, calul de bătaie al parodiei răsuflăte din comedia veche, își merita într-un fel

«șarja»! Cum rămâne însă cu Pericle? La un moment dat găsim o caracterizare judicioasă a psihologiei și a metodelor de transpunere dramatică specifice comediei aristofaniene (psihologie sumară a personajelor, efecte de contrast, trăsături individuale îngroșate, deformare a unor aspecte ale realității). Desigur «Aristofan *cumulează* (sic) asupra unui personaj virtuțile sau lipsurile categoriei sociale din care face parte» și «personajele negative ajung repede grotești»; ar fi însă exagerat să susținem că «personajele pozitive se înalță pînă la dimensiuni supraomenești». Deși celebrează bunăvoința și entuziasmul unor protagoniști cum ar fi Trigeu, Strepsiade, Fidipide, Diceopolis, sclavii de casă din *Cavalerii* sau personajele *Avuției* (*Plutos*), în anumite situații «eroice» poetul nostru dezvăluie pe neașteptate inconsistența lor himerică; cîteodată surusul înduișat se preface în batjocură de o cruzime rafinată, efortul zadarnic al eroilor de comedie fiind contemplat de la înălțime, de un satiric aproape deznădăjduit (*urbi et orbi docet castigando*). Pe aceeași linie, e bine de precizat că seriozitatea care subzistă îndărătul glumelor trebuie atribuită intențiilor și căutată chiar acolo unde tonul ușuratic înșeală. Aproape nicăieri poetul nu așează o «seriozitate impresionantă», deși, de obicei, majoritatea replicilor țintesc un obiectiv de interes public. Tocmai de aceea s-ar fi convenit să aflăm un comentariu judicios al traducerii, care să ancoreze orice aluzie în contextul epocii. În cele din urmă se poate afirma că studiul introductiv se resimte din pricina unor limite de ordin mai general, oferindu-ne un fel de medalion festiv cu anumite contururi prea simplificate.

Cu toate acestea, alături de alte studii introductive apărute în seria de traduceri din autorii clasici publicată la ESPLA (din păcate nu este vorba de o colecție unitară), paginile consacrate lui Aristofan ne oferă un mănunchi de informații corecte (interpretarea cam fantezistă a părților din structura comediei, după părerea noastră, rămâne singura discrepanță supărătoare). În definitiv lacunele se pot împlini prin consultarea unor lucrări de informare generală, riguros alcătuite. Ca un aport meritoriu al introducerii (de consemnat și ca principiu metodic), am reținut observațiile pe marginea problemei sclavilor (citată judicios ales la p. 18, iar mai departe o caracterizare a tipului de sclav în ultimele comedii, p. 19–20) și pasajele care ilustrează stilul sau tendința comediei atice folosind judecăți din antichitate (Aristotel, Quintilian), citate dintr-un istoric contemporan (Tucidide) sau din parabazele poetului.

După cum arătam înainte, este cu totul reprehensibilă neglijența editurii față de aparatul de note extrem de sărac și *împrumutat* aproape literal ediției *Les Belles Lettres*. Aici traducătorul de specialitate și autorul introducerii trebuiau să intervină mai energic, deoarece publicarea unui clasic dificil fără comentariul succint de rigoare (cel puțin la pasajele care conțin aluzii) constituie pur și simplu o risipă de intenții laudabile (dacă cititorul pierde un *à propos*, nu gustă pe de-a-ntregul virtuozitatea traducerii). Or, traducătorii au arătat ingeniozitate în redarea jocurilor de cuvinte. Acolo unde acest exercițiu le-a reușit, figurează uneori și o notă ca să-ți dezvăluie resortul care l-a împins pe Aristofan să alunece pe lângă înțelesul curent al cuvintelor sau să deformeze sonoritatea lor pentru obținerea unor asociații hazlii (vom reveni mai departe asupra reușitelor de acest fel din versiunea discutată). În principiu, socotim că împrumutarea (respectiv traducerea) unor explicații din alte ediții nu contravine practicii curente de alcătuire a lucrărilor de popularizare sau de răspindire a valorilor clasice. Desigur comentariul anexat numelui Fidonide (p. 327, n. 2) corespunde notei din *Les Belles Lettres*: «cuvîntul care constituie rădăcina numelui Fidonide înseamnă pe grecește 'zgîrie-brînză, zgîreit'» (Phidon qui est à la base de Phidonide, signifie «parcimonieux»). La fel s-a procedat în cazul fazanilor pe care-i creștea Leogoras (p. 330, n. 4; respectiv p. 168, n. 3 B.L.) sau în explicarea aluziei la regele Athamas (p. 342, n. 1: «regele Athamas purta o coroană pentru a fi sacrificat lui Zeus; respectiv: «le roi Athamas portait une couronne pour être sacrifié à Zeus» — B.L. p. 174, n. 1). S-ar fi putut evita poate un decalce servil; eventual o notă asupra ediției ar fi putut indica sursa de documentare. Apar totuși, sporadic, unele contribuții personale în aparatul explicativ;

note care interesează publicul de azi. Reținem, de exemplu, raportarea unei replici la frământările de la Atena pentru rezolvarea problemei agrare, informațiile istorice despre Eubeeea, explicarea cuvîntului Comos (care a fost reluată pe drept), notele referitoare la Pericle, Fidas, Pisandru etc. Prea succintă totuși prezentarea lui Cleon (p. 63, n. 3: «conducător politic atenian, mort la Amphipolis în anul 422»). S-ar putea crede că inamicul numărul unu al poetului a fost un simplu figurant pe scena politică ateniană! Iată acum cîteva exemple de situații în care semnificația unor aluzii scapă cititorului din cauza lipsei oricărei lămuriri. Trigeu în *Pacea* cere trei bănuți: «să-mi cumpăr un purcel, Să mă împac întii cu cele sfinte!» (v. 380—381 din traducere). Nu e vorba aici de o jertfă oarecare ci de animalul tradițional ale cărui mădulare erau îngropate la oficierea unui cult de purificare și de mîntuire a sufletului: misterii elusine. Așa se explică de ce Trigeu cere un purcel cînd este amenințat cu moartea de vestitorul zeilor. Comicul situației nu a fost semnalat de adnotator. În altă parte Strepsiade va deplînge trîndăvia slugilor care înainte vreme puteau fi trase mai ușor la răspundere. Cu ce a schimbat războiul situația sclavilor? Fără altă precizare, cititorul rămîne dezorientat sau presupune că mîna de lucru servilă a devenit mai rară și mai scumpă. De fapt, într-o perioadă de lipsuri materiale tot mai apăsătoare, în vremea războiului peloponeziac, sclavii prea exploatați fugeau la dușmani (treceau în Peloponez). Pentru întocmirea unui comentariu judicios, specialistul nu se va limita îndeobște la materialul furnizat de notele din colecția Guillaume Budé, deoarece edițiile mai savante omit unele comentarii; în special aspectul istoric și tot ce ține de înțelegerea aprofundată a conținutului pînă nu de mult preocupa în mod inegal pe acești filologi, editori de texte. În general, comentarii foarte recente la textul comediilor nu oferă tot belșugul de informații pe care-l aflăm în ediții mai vechi. De la Van Leeuwen, operă care apare în livrări succesive la începutul secolului, nu cunoaștem altă lucrare cu adnotări mai bogate. Multe aspecte ale realității grecești din secolul V, reflectate de textul comediilor, au fost discutate în subsolul volumelor publicate de marele umanist olandez (v. de ex. Aristophanis, *Ranae*, cum prolegomenis et commentariis, Leyden, Sijthoff, 1896 sau ediția *Norilor*, concepută la fel — *ibidem*, 1898). Ne mai putem referi la autoritatea unor lucrări cum ar fi: edițiile parțiale sau integrale datorate lui Meineke, Kock, Dindorf, Elmsley, Blydes, Hall-Geldard (oxfordiană), Rademacher (*Broaștele*; ediția a 2-a a apărut în 1954), Süss (aceeași piesă cu scoli alese reeditată în 1959), Rogers (9 volume cu traducere și comentarii, mereu reeditată) etc. etc. Pentru a cunoaște tot ce a produs erudiția europeană pînă la începutul secolului XIX, în strădania de a înțelege aluziile textului, există și o compilație a tuturor comentariilor mai semnificative ale interpretilor lui Aristofan: *Nolae in Aristophanem*, 3 volume, apărute la Londra în 1829. În sfîrșit, prea puțin au fost consultate edițiile speciale de scoli (cum ar fi, de ex., *Scholia in Aristophanem*, ed. Dübner, Didot, 1842). După cum se vede, există destule lucrări de erudiție și practica unor colecții moderne de traduceri, lipsite de cel mai rudimentar aparat exegetic, indispensabil pentru înțelegerea unui autor din antichitate, nu trebuie să-i descurajeze pe editorii noștri.

Cele spuse în legătură cu introducerea și notele nu afectează aprecierea muncii depuse de traducătorii volumului *Aristofan*. După lectura integrală și confruntarea pasajelor mai reprezentative, rămînem cu impresia unei transpuneri de merit, care a găsit adeseori tonalitatea adecvată, chiar dacă n-a izbutit să păstreze întotdeauna echilibrul clasic dintre violența invectivelor rustice și urbanitatea parodiei. Referindu-se la Plaut și la comedia veche din Atica, Cicero definește undeva cele două maniere de a provoca rîsul: «Duplex omnino est iocandi genus: unum illiberale, petularum, flagitiosum, obscenum, alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum». Această demarcație subtilă este foarte greu de restabilit adeseori în dialogul comediilor lui Aristofan, tocmai fiindcă protagoniștii nu se dau înapoi de la obscenități și cruditatea exprimării devine aproape intolerabilă pentru cititorul modern. Un singur element din caracterizarea lui Cicero trebuie să ne dea foarte serios de gîndit: în orice împrejurare efectul comic e căutat cu

ingeniozitate. Chiar acolo unde sîntem dispuși să criticăm elucubrația puerilă, strălucește un filon al invenției poetice. Pegasul înstrunat de poezii emfatici s-a coborît pe scena comediei sub înfățișarea unui cărăbuș, hrănit cu bălegar; venerabilii pritani afumă coapsele unei statui alegorice: și-au mutat bucătăria acolo unde rîvneau mai înainte să-și arate virilitatea! Asemenea descoperiri ale geniului comic vorbesc de la sine și sugestia globală nu răsare dintr-un simplu calambur. Autorii traducerii au înțeles de obicei cum trebuie interpretată jovialitatea textului grecesc. Limba primelor trei comedii stilizate de Eusebiu Camilar se distinge prin vivacitatea firească a replicilor, reușind să imite destul de bine pantomima verbală și varietatea intonațiilor. Undeva corul se adresează chipului cioplit al Păcii și vorbirea românească dezmiardă zeita cu simplitate fraternală așa cum grăia și poetul elin:

Bine-ai venit, iubito! Sîntem veseli,
Și ne-am gîndit oricînd numai la tine!

.....
O, tu, Zeița noastră mult rîvnită!
Și numai tu oricînd ne-ai ajutat
Și numai stăpînirea ta ne-a dat
Și simpla și plăcuta bucurie...
Turtă de orz crai și mîntuire!...

Te vor primi acum viile,
Cu zîmbetele lor de veselie,
Te vor primi la fel smochinii tineri,
Și pomii roditori vor fi iar veseli!...

CONDUCĂTORUL CORULUI Dar unde-a stat ascunsă-atîta vreme
Zeița Păcii? Spune-ne, o, Hermes!

HERMES Prea înțelepți țărani! De vreți să știți
Cum au răpit zeița, ascultați!

Știindu-vă răzbunători și cruzi
Pericle se temea de un surghiun,
Și vrînd să scape, el a aruncat
Scinteia și a rupt-o cu Megara;
Din ea s-a ridicat vîrtej năprasnic
Și de-al lui fum a lăcrămat Elada!

Apreciem mai ales avîntul liric al ultimelor versuri intonate de cor. Elegant a fost redată de asemeni prezentarea caricaturală a conflictului din care s-a iscat vîlvătaia războiului. E interesant de notat că tocmai pasajele în care traducerea se îndepărtează de text tulbură limpezimea poetică a versurilor. Nu mă refer la obscurități de limbaj ale versiunii românești ci la culorile mai terne care întunecă expresia. Versul «Și ne-am gîndit oricînd numai la tine!» e prozaic și de altfel nu figurează în original (unde se începe cu «χαῖρε, χαῖρ' ὡς ἀσμένοισιν ἦλθες, ὦ φιλάττη· σὺ γὰρ ἐδάμην πόθῳ» care a fost redat în versurile 582—584 ale traducerii).

Versurile «Πολλὰ γὰρ ἐπάσχομεν πρὶν ποτ' ἐπὶ σοῦ γλυκέα κἀδάπανα καὶ φίλα» au fost redatate aproximativ prin «... numai stăpînirea ta ne-a dat și simpla și plăcuta bucurie...» (de fapt e vorba de *plăceri suave și gratuite*). Din punctul de vedere al căutărilor stilistice, unei anafore din textul grec (τῶν τε παλασίων... τῶν τε σύκων... τῆς etc.) îi corespund versurile care încep cu «Și numai tu... Și numai... Și simpla...». Îmbinarea grațioasă de iambi și critici e imitată în pasajul citat al traducerii de ritmul ascendent, pe cît se poate asemănător (vom reveni ulterior asupra corespondențelor metrice la care au recurs traducătorii).

trivială. Într-un articol programatic, publicat în «Studii Clasice», se arată că o traducere fidelă «nu pierde nimic din original, nu adaugă nimic și nu alterează conținutul» și, mai departe, «prima condiție a vocabularului unei bune traduceri este aceea a proprietății termenilor». Chiar din citatele discutate de noi am relevat un exemplu de tălmăcire mai diluată — în urma intercalării unui vers superfluu. Vom arăta pe alocuri toată înțelegerea pentru o transpunere poetică (interpretare mai suplă a textului; în germană «eine Verdichtung»). Nu-și găsesc însă justificarea *banalitățile poetice* (podoabele convenționale), *regionalismele dispartate*, *traducerea facilă*, soră cu vulgaritatea, obscuritățile (construcția incorectă, versificația forțată, îmbinări prea eterogene de cuvinte). Iată mai jos câteva cazuri concrete.

În *Pacea* sclavii îl hrănesc cu năduf pe gămanul cărăbuș. Una din replici exprimă tocmai acest sentiment:

... ὁδὸς αὐτῶ τῶ κάκιστ' ἀπολουμένῳ
καὶ μήποτ' αὐτῆς μᾶζαν ἤδλω φάγοι.

De ce mai era nevoie de expresia vulgară «să nu mai crape altfel de plăcinte!» cînd grecul a folosit optativul aoristului ἔφαγον («să nu mănînce plăcintă mai suavă»)? Se arată o predilecție deosebită acestui verb care mai apare și la v. 157 («... să crape orz!»). La fel adeseori, unde trebuie calificat vestitul cărăbuș, vom fi mereu gratificați cu epitetele «putoare» sau «puturos», deși undeva trebuia tradus prin «blestemat» (κατάρατος, iar în altă parte apărea epitetul grotesc (Zeus) *aruncătorul de bălegar* (Ζ. σκαταιβάτης, redat prin Ζ. puturosul!). Cum era și firesc, trebuia găsit un echivalent pentru obscenitățile textului; versiunea spune adeseori lucrurilor pe nume într-un limbaj pigmentat. Dar vulgaritățile gratuite nu-și au rostul. În *Broaștele* v. 45 din original «οὐχ οἶός τ', εἴμ' ἀποσοβῆσαι τὸν γέλω» «a fost redat prin expresia boulevardieră «mă stric de ris» (Heraclès spune «nu pot să-mi gonesc risul»). La fel am judecat versurile 546—548: «Xanthias *crăcește-n* față-mi o dănțuitoare trîntită pe covoare de Milet». Exemple de traducere aproximativă: «Stăpînul meu s-a îmbolnăvit ciudat, Dar nu de-o boală ce-i obișnuită, / Ci, uite, cam așa: stă zile-ntregi / La cer cu ochii, întrebînd mereu, / Cu glasul aspru...» (*Pacea* v. 54—57). De fapt, sclavul le spune spectatorilor că Trigeu nu suferă de nebunia lor (i.e. a spectatorilor; probabil mania politicii), ci s-a îmbolnăvit de o *boală nouă*; stă ziua întreagă *gură-cască* (κεχρηγῶς) și îl insultă pe Zeus (λοιδορεῖται τῶ Δί). Conținutul a fost sărăcit. Mai departe a fost sacrificată metafora λήσεις σεαυτὸν τὰς πόλεις ἐκκοκίσας (nu vezi că *spulberii cetățile noastre ca păstăile*). Imnul intonat de cor în *parodos* pare mai degrabă un fel de odă patriotică plagiată din Caragiale:

Veniți, fiți gata pentru libertate!
Săriți, eleni, acum ori niciodată!

sau mai departe:

Urm dezmațul însă fericirea
Ne îndeamnă să jucăm fără să vrem!

Corifeul intonează la Aristofan un cîntec amplu și demn: «să vină fiecare cu nădejdea mîntuirii...» Traducerea simplifică la maximum exprimarea din original. Unde e «ziua ostilă lui Lamahos care-și arată zorile» (ἡμέρα ἐξέλαμψεν μισολάμαχος, redat prin «Lamahos e înfrînt»). Au fost omise «fronturile de luptă și nesuferitele mantii stacojii», iar în tirada lui Trigeu nu mai figurează două distracții favorite ale ateniensilor care dau culoare locală: *cotabul* și *lenea sibarită* (vv. 343—344 din original). În schimb au apărut la Atena *cozonacii* (v. 1195); din *Norii* aflăm despre *felinarul* soarelui (v. 643). Traducătorii, care au știut de obicei să

recurgă la limbajul savuros, se arată uneori foarte timizi, chiar acolo unde nu apar expresii obscene, și cultivă tonalitatea minoră de romanță-parodie:

... Ci vin lângă noi,
Așa ca gospodinele cinstite !
Noi te iubim atât ! Și suferim
De dorul tău de treisprezece ani !

De fapt tonul e mai imperativ (de acolo efectul comic):

ἀπόφηνον ἄλην σαυτῆν
γενναιοπρεπῶς τοῖσιν ἑρασταῖς

« te dezvăluie toată privirilor noastre, cum li se cuvine amantilor, (te dezbracă) pentru noi ».

Inadvertențe mai apar și în versiunea *Păsărilor*. Astfel de exemplu, « ἦδε δ' αὖ κρῶζει πάλιν » trebuia tradus « cioara cîrîie iarăși îndărrăt ». Sînt omise de cîteva ori cuvintele care indică atitudinea vorbitorului (de exemplu, *comizerafie* la v. 3 ὃ πονήρε sau la v. 12 ὃ τᾶν — pentru τάλαν, « nenorocitul »). În general, traducătorul a dat limbii sale coloratura vorbirii sfătoase cu moldovenisme (*ista, s-așază, țernă*), arhaisme (*nime, ticnit, a pogori*), familiarisme (socotim că este de netolerat expresia « *trăsnit la minte* » — *Pacea*, v. 65). Citim la versul 38 din *Păsările* regionalismul inexplicabil *gloabe* (în accepțiunea « *amenzi* », pentru a traduce un *χρόματα* mai general). Adresîndu-se privighetorii, corul debutează facil în parabolă:

Iubita mea cu pletele de aur
O tu, neprețuită pasăre

În text era ὃ φίλη, ὃ ξουθή. S-a mers prea departe cu identificarea pasăre-femeie. Și apoi chiar dacă dicționarul ne dă la ξουθός accepțiunea galben-auriu, nu e greu de văzut aici că epitetul se referă la culoarea bălai-roșietic (cf. și ξανθός cu această accepțiune în *Ant. Pal.* 12, 97). De altfel, pentru aceeași interpretare pledează și traducerea Van Daele: « ô Chérie, ô brune ». La versul 774 « nefericiți ca un vis » e absurd. Originalul distinge mizeria condiției umane (ταλαοί βροτοί) și fragilitatea vieții asemenea visului (ἀνέρες εἰκελόμενοι); două noțiuni care au fost contopite în mod arbitrar. La fel de prozaic e « zburdalnicul Eros » pentru Ἔρως ὁ ποθινός (*rîvnitul, doritul*). La versul 791, « veșnicul neam al nefericitorilor zei » schimbă cu totul înțelesul din original unde avem θεῶν μακάρων γένος (să fie în traducere o greșală de tipar — nefericiții în loc de preafericiți — ?) « Feciorași mofturoși » pentru ἀπομωμοκότας (« care au renegat dragostea ») e facil, la fel și vocabula modernă « ștampila cocostîrcilor » (σφαγίς) sau expresia « zbori așa, aiurea ». În *stasimonul* din care am citat mai sus frazeologia e laborioasă, alegerea cuvintelor pe alocuri nepotrivity; de exemplu: « dobîndă de hrană » (traducerea literală a lui βιότου χρῆσις); « ... nici nu veți mai ști ce să mai faceți cu *avufiile* / Așa de multe *avufii avînd* ». Balast de atributive: « cei ce iubesc... cei ce-i iubesc... cocorul cel ce vestește cîrmaciul cînd » etc. Nu sună corect replici de felul acesta:

Dar încă tot jucați? (*Pacea*, v. 331)

.....
Vă laud, căci e *totul* ce-ați săvîrșit mai bun

(*Broaștele*, v. 694)

sau accentuarea *Theoria* (reluată mereu, vezi de exemplu p. 58 și 67) și *Pelops*. Printr-o perifrază trebuie evitată forma barbară « un saión » (*Pacea*, v. 1299) care în grecește n-ar putea fi decît un genitiv plural (e vorba de tribul *sailor* sau al *saienilor*). În schimb, jocurile de cuvinte au fost rediate cu ingeniozitate (v. de exemplu *Păsările*, vv. 290 și urm.).

În *Broaștele* se impune atenției noastre parodia stilurilor, sugerată cu talent de traducători; ciocnirea ideilor și dezbaterrea amplă din *agon* constituie de asemeni secțiuni realizate ale traducerii. Mai ternă e versificația și expresia corurilor, unde nu corespunde mereu tonalitatea lirică și lîncezește ritmul. Cîteva obiecții: versul 1307 « La loc frumos, ce-am strîns din loc frumos ! » nu e destul de explicit. « Hades cel lipsit vederii noastre » e un nonsens (în original apare doar « tărîmul nevăzut »). O expresie de un gust îndoielnic este: « ochii careucid ca niște gheare »; provine și aici din contopirea unor epitete distincte (φόνια δερκόμενον μεγάλους ὄνοχας ἔχοντας). La v. 555 ληρεῖς înseamnă « flectărești, bați cîmpii » (a fost tradus prin « a birfi »). E interesantă traducerea odei care introduce *agonul* (vv. 814—829):

« ... Aprigă bătălie va fi, în fulgere de coifuri,
Între stihurile cu aripi și peneturi, și între falsele dulcęgării
Cînd omul daltei mărunte va sta să înfrunte poetul
Cu minte scăpărătoare și înaripate cuvinte !

Avem în aceste versuri un exemplu concludent de *transpunere liberă a textului*, soluție adoptată în multe pasaje lirice ale traducerilor semnate de Mihăescu și Camilar. A fost omisă expresia σκινδαλάμων παραξόνια (rumeguș presărat din goana carului pe sub osii) și s-a tradus aproximativ φρενοτέκτονος ἀνδρὸς ῥήματ' ἱπποβάμονα (cuvinte călare pe armăsari ale bărbatului cu minte dibace).

Norii (tălmăcire de Ștefan Bezdechi și Demostene Botez) reprezintă o variantă ameliorată a lucrării apărute în colecția *Biblioteca pentru toți* (vezi totuși rezervele de mai sus în privința corectitudinii). Colaborarea între specialist și poet și-a propus probabil să îmbunătățească stilul. Față de prima versiune, publicată de Ștefan Bezdechi în 1924 la Cultura Națională, progresul este evident. A fost ameliorată versificația prin respectarea mai strictă a metrului. O inițiativă binevenită: desființarea rimelor cam ieftine care figurau în E.C.N., eliminarea neologismelor și a modernismelor, proprii unui limbaj prea familiar. De exemplu:

« Pe Haos, pe văzduh, pe-al Universului ventilator
N-am văzut încă pin-acum un om așa neștiutor
(E.C.N., p. 61)

a fost îndreptat sub forma:

« Pe-a Universului suflare, pe Haos gol și pe Văzduh
Eu n-am văzut în viață un om atît de necioplît
(ESPLA, Teatru, v. 685—686)

Haos gol rămîne un pleonasm supărător dar, cel puțin, a fost înlăturat *ventilatorul!* Pe alocurii, tendința de a înlocui neologismele nu ține seama de anumite situații speciale. În parabază « nu mi-am expus copilul » (care mai figurează încă în traducerea B.P.T.) redă întocmai noțiunea din original: ἐκτιθέναι παῖδα, « a expune un copil » (în văzul trecătorilor, pentru a fi preluat eventual de un cetățean milos). Aristofan face aluzie la o practică destul de barbară din vremea lui, arătînd că și primele sale comedii au fost *expuse* și reprezentate apoi de altul (autorul fiind minor). Trebuia păstrat în traducere « mi-am expus copilul », cum era la Bezdechi, « mi-am părăsit » fiind prea slab. În aceeași parabază înlocuirea lui *alianșă* prin *prieteșug* și a cuvîntului *tîlluri* prin *nume* nu aduce nimic nou. Primul exemplu (la v. 533 din original) în traducere literală sună astfel: « de-atunci mi-ați lăsat cheazăsia fidelității (πιστά γνώμης . . . ὀρκια) » și al doilea: « nu încerc să vă înșel prezentînd de două ori sau chiar de trei ori același lucru ». Revizuirea traducerii ar fi dus la un rezultat optim dacă se eliminau în primul rînd cuvintele de prisos. Ștefan Bezdechi nu ezita să folosească neologisme care banalizau conținutul. În această privință s-au realizat mari progrese din strădania de a conferi omogenitate vocabu-

larului: *măscărici* (v. 578 ESPLA) e mai sugestiv decât *bufon*, oarecum anacronic în secolul V î.e.n. (poate că distonează totuși *ghiuș*, folosit aiurea); la fel *Zeus domnitorul* (v. 624 ESPLA) care a eliminat varianta *suveranul*; *a domni* pentru *a trona*, *născociri dibace* pentru *ingenioase* etc. Dece nu s-a mers pînă la capăt în trierea vocabularului, tolerîndu-se anacronisme cum ar fi *fanfara* (v. 599, ESPLA) și *felinarul* (v. 643, ESPLA)? Pe alocuri, destul de rar, stilizatorul nu-și atinge scopul. Fraza se înțepenește în «rostirea-i strămoșească» și acolo unde nu este lezat bunul gust, are de suferit corectitudinea gramaticală. Exemple: «*În ce privește însă eu, deși sînt mare ca poet...*» (v. 602); «*Și tu cel ce stă pe stîncă Parnasiană și lucește / În mijlocu-atîtor torțe cu bacante delfiene / Nobilă figură amică a lui comos Dionysos*» (p. 366; ultima parte mai mult tradusă din *Les Belles Lettres* «*noble figure, l'ami de Dionysos*»); «*Cînd unul o făcea pe caraghiosul sau poate își îngăduia / Să facă o modulație întortocheată...*» (v.1008). Cîteodată se încearcă din nou o modernizare (stilizare nereușită a traducerii Bezdechi): «*mai bine m-ar fi trăznit atunci sincopa*» (mai corect în versiunea anterioară «*decît așa mai bine ochii mi-aș fi scos*»).

Cîteva cuvinte despre *factura versificației* în cele patru comedii traduse. Versul dialogurilor de comedie era în antichitate trimetrul: seria celor șase picioare iambice care admiteau în anumite locuri substituiri (*spondei, tribrahi, anapești, dactili* sau chiar *proceleusmatici*). Datorită acestor posibilități se evita monotonia — isosilabismul și cadența prea regulată (de altfel ritmul cantitativ nu mai poate fi redat în versificația și prozodia limbilor romanice, bazate pe succesiunea accentelor dinamice — de intensitate). Traducerile Mihăescu-Camilar au adoptat un vers de zece silabe care alternează într-o proporție inegală cu versuri de douăsprezece sau de unsprezece silabe. În părțile corale se recurge la combinații de iambi și anapești, mai rar la dactili (varietatea metrelor lirice este sugerată destul de palid; versurile au fost numai pe departe «*adaptate ritmului antic*»). Ștefan Bezdechi și Demostene Botez au ales tetrametrul iambic (*octonarul*) care în tiparele adoptate de traducători oscilează între șaisprezece, șaptesprezece și optsprezece silabe. Emistihurile sînt marcate clar și în forma lărgită se intercalează o silabă neaccentuată după cezură sau la sfîrșitul versului.

Iată cîteva exemple:

Ce lungi sînt nopțile, o zei, sînt parcă fără de sfîrșit !

E bine dacă este așa să-mi trag și eu o cergă în cap
Dar vai de mine, bietul om, nici n-am răgaz să ațipesc

Taci. Nu-mi vorbi copilării; iar dacă de-al tău tată ești
Îngrijorat să nu ajungă cumva un muritor de foame,
Atunci tu să-mi ajungi ca dînșii și lecuiește-te de cai.

Se zice că la ei sînt două metode de argumentare
E una tare, alta slabă, dar că, din două, *acea* slabă
E mai tare cînd e vorba *ca să susții* nedrepte pricini...

Versul poate să pară pe alocuri laborios și frazeologia cam forțată (fraza trebuie să umple versul, uneori prea amplu). De vreme ce toți colaboratorii volumului Aristofan elimină rima (cum era normal în traducerea metrelor antice), ne așteptam să apară în dialoguri aceleași forme de versificație în cele patru comedii pentru a păstra, în mod convențional, echivalentul trimetrelor din original (care oscilează între douăsprezece și optsprezece silabe). Sub raportul versificației din părțile dialogate, neconcordanța soluțiilor adoptate de traducătorii volumului *Teatru* este de-a dreptul supărătoare. Cu toate acestea, în *Norii*, cititorul fără noțiuni precise de versificație percepe un metru al vorbirii emfatic, propriu recitărilor din amfiteatru. Decasilabii sau endecasilabii din traducerile Camilar-Mihăescu au respirația scurtă și scot în evidență bufoneria ușoară, rostirea grăbită a replicilor (care ne sugerează cupletele satirice). Asemenea

forme își făceau apariția numai în anumite secțiuni ale spectacolului de comedie — în *agon* de pildă și ori de câte ori încăierarea atinge un paroxism.

La capătul acestor considerațiuni se impun câteva aprecieri de ansamblu. În volumul Aristofan, *Teatru*, au fost reunite câteva traduceri literare, cu un stil personal, colorat, din care nu lipsesc expresii plastice populare și, câteodată, invenții verbale. Ne dezamăgește într-o măsură oarecare versificația, inegală și neomogenă de la un autor la altul. La o confruntare mai atentă cu originalul am constatat că nu s-a urmărit în mod constant o redare fidelă a textului grec. În sfârșit, latura cea mai vulnerabilă a traducerii o reprezintă pasajele unde s-au făcut concesii unui limbaj cam prozaic și efectelor facile. Discuția noastră a urmărit în primul rînd să scoată în evidență anumite deficiențe care ar trebui evitate pe viitor. Colaborarea unor oameni de litere la opera filologică de interpretare și transpunere a poeziei clasice trebuie prețuită la justa ei valoare. Oricine poate să-și dea seama cît a cîștigat traducerea Bezdechi de pe urma unei reelaborări literare. Deși în primele trei comedii versificația îi aparține lui H. Mihăescu (efort meritoriu, adeseori încununat de succes), e lesne de presupus că aportul scriitorului Eusebiu Camilar a determinat în egală măsură o îmbogățire stilistică. Cît privește rezultatul final, se poate afirma că traducerea fidelă și autentică ar avea mai mult de cîștigat de pe urma unei transpuneri directe, aproape mimetice, în proză ritmată. Cu toate acestea lucrarea publicată la ESPLA aduce o contribuție extrem de interesantă la opera de răspîndire a valorilor clasice; ea rezistă în multe părți examenului critic și se citește cu plăcere.

Apar astfel realizări parțiale care pregătesc o înfăptuire majoră pe care o întrezărim în anii ce vin: publicarea clasicii greco-latini în traduceri filologice integrale.

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÎNEASCĂ (1962) *

DE

, I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂȚI

1. *Bibliografia lucrărilor de lingvistică apărute în țara noastră de la 1 mai 1961 pînă la 1 mai 1962.* LR, XI, 1962, 4, p. 445—491.
2. M. Comșa, M. D. Matei, E. Comșa, C. Preda, *Dare de seamă asupra sesiunii științifice a Institutului de arheologie, 15—21 mai 1961.* SCIV, XII, 1961, 2, p. 155—202; versiune rusă, Dacia, V, 1961, p. 556—565.

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din R.P.R., tipărite în țară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanților străini publicate la noi. Dintre recenzii au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele românești (despărțite de indicațiile bibliografice ale acestora printr-o bară verticală). Lucrările litografiate și manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croșete, indicații asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat șantierele consacrate altor civilizații decît celei greco-romane numai în cazul cînd a fost găsit material grecesc și roman, semnalînd sumar natura acestui material. La capitolul *Traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor traduși; în cadrul celorlalte capitole s-a ținut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni. Au fost incluse și unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenți.

Deoarece strîngerea documentării din publicațiile puțin accesibile întîmpină dificultăți, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea să ne semnaleze contribuțiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicațiilor despuiate:

Acta Log	= <i>Analele Universității din București. Seria Acta Logica.</i>
AUB	= <i>Analele Universității din București. Seria științe sociale.</i>
AUI	= <i>Analele științifice ale Universității « Al. I. Cuza » din Iași (serie nouă). Secțiunea III (științe sociale).</i>
CF	= <i>Cercetări filozofice.</i> București, Ed. Academiei R.P.R.
CL	= <i>Cercetări de lingvistică.</i> Cluj, Ed. Academiei R.P.R.
CLTA	= <i>Cahiers de linguistique théorique et appliquée.</i> București, Ed. Academiei R.P.R.
Dacia	= <i>Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne.</i> București, Ed. Academiei R.P.R.
EHP	= <i>Études d'histoire et de philosophie des sciences.</i> București, Ed. Academiei R.P.R.

3. Em. Condurachi, *L'archeologia romana dopo un secolo di esistenza*. *Archeologia classica* (Roma), XII, 1960, p. 226–230.
4. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1961)*. *StCl*, IV, 1962, p. 367–379.
5. D. M. Pippidi, 'Apologia' lui André Bonnard. *Amintirea lui Concetto Marchesi*. *StCl*, IV, 1962, p. 363–365.
6. R. Vulpe, *Grigore Florescu*. [Necrolog și bibliografie.] *SCIV*, XII, [1961, 2, p. 419–422.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

7. A. Graur, «Être» et «avoir» chez Homère. [Pentru noțiunea de «a avea», folosirea turnurii ἐμοί ἐστι față de ἔχω este mai frecventă în Iliada decât în Odissea, ceea ce dovedește caracterul mai recent al acesteia din urmă.] *Minoica und Homer*, Berlin, 1961, p. 20–23.
8. C. Poghir, *Μακροδοκιμίες y Εερυνιδα*. [ἀμαλός, δαίτας, γυάλας.] *StCl*, IV, 1962, p. 315–318.
9. Sebastiana Popescu, *Exprimarea factitivului în limba greacă*. [Procedee vechi (-εγώ) și creații noi (-σχω, forme active de la verbe medii, aoriste sigmatice, denominative în -όω, -όωω, -ίζω, -άζω, -αίωω.)] *StCl*, IV, 1962, p. 29–34.
10. I. I. Russu, *Seirenes*. [Cuvânt indo-european, probabil trac, de la *g'her «a ruga, a dori, a iubi».] *StCl*, IV, 1962, p. 319–331.
11. C. Săndulescu, *Studiu asupra onomatologiei ceramice grecești*. [Concluzii asupra formei, materialului, modului fabricării și utilizării vaselor.] *StCl*, IV, 1962, p. 35–48.
12. F. Vanț-Ștef, *Aoristul sigmatic cu flexiune tematică*. [Reprezintă o adaptare a aoristului sigmatic (atematic) la aoristul radical tematic, sprijinită de existența aoristului subjonctiv.] *StCl*, IV, 1962, p. 19–28.

FVL	= <i>Forschungen zur Volks- und Landeskunde</i> . Sibiu, Ed. Academiei R.P.R.
IMRU	= <i>Din istoria medicinei românești și universale</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
LR	= <i>Limba română</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
MA	= <i>Materiale și cercetări arheologice</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
Ortodoxia	= <i>Ortodoxia, revista Patriarhiei române</i> . București, Institutul biblic.
RFRG	= <i>Revista de filologie romanică și germanică</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
RJS	= <i>The Rumanian Journal of Sociology</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
RL	= <i>Revue de linguistique</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
RRH	= <i>Revue roumaine d'histoire</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
RSS	= <i>Revue des sciences sociales</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
SCB	= <i>Studii și cercetări de bibliologie</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
SCIA	= <i>Studii și cercetări de istoria artei</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
SCIV	= <i>Studii și cercetări de istorie veche</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
SCSI	= <i>Studii și cercetări științifice</i> . Iași, Ed. Academiei R.P.R.
SCL	= <i>Studii și cercetări lingvistice</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
SLU	= <i>Studii de literatură universală</i> . București, Societatea de științe istorice și filologice.
ST	= <i>Studii teologice</i> . București, Institutul biblic.
StCl	= <i>Studii clasice</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
Studii	= <i>Studii, revistă de istorie</i> . București, Ed. Academiei R.P.R.
SUC	= <i>Studia Vniuersitatis Babeș-Bolyai</i> . Cluj.

B. *Limba latină*

13. A. Graur, *Double suffixation des noms d'habitants*. [Tipurile *Neopolitanus* (-ιτης + -anus), *Gallicanus* (-icus + -anus), născute din necesitatea de a distinge substantivele de adjective.] *Acta antiqua* (Budapesta), X, 1962, 1-3, p. 119-121.
14. M. Iliescu, *Observații asupra evoluției propozițiilor complete introduse prin ut și ne*. [Completele cu *ut* se dezvoltă în epoca clasică, fiind înlocuite în epoca tardivă prin construcții infinitivale sau prin conjunctiv fără conjuncție; înlocuirea prin *quod* e extrem de rară; propozițiile negative cu *ne* corespund atât celor afirmative cu *ut*, cât și celor fără *ut*; tardiv s-a dezvoltat *ut ne* și *ut non*.] *SCL*, XII, 1961, 4, p. 487-493.
15. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 327 p. | *SCSI* (Filologie), XII, 1961, 1, p. 109-112, *St. Cuciureanu*; *CL*, VI, 1961, 1, p. 209-218, I. I. Russu.
16. S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia minor*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1961, 161 p. | *SCL*, XIII, 1962, 1, p. 85-86, H. Mihăescu.
17. L. Stoianovici, *Semantismul termenului domina*. *StCl*, IV, 1962, p. 333-339.
18. I. Șiadbei, *Contribuții la studiul latinei orientale (IV). Asupra elementului latin din neogreacă*. [Pe baza împrumuturilor latine din neogreacă, se trag concluzii privind ariile de inovații în latina orientală: două arii, una meridională, legată de Italia sudică, alta septentrională, danubiană.] *SCL*, XII, 1961, 4, p. 495-513.

C. *Lingvistică indo-europeană*

19. Vl. Bănățeanu, *Observații în legătură cu termenii pentru arbuști în limba armeană*. [Majoritatea își au originea în substrat (etimologia acestora poate fi dedusă din prezența termenilor în urartică, hurrită și georgiană); există și un fond de împrumuturi din siriacă, iraniană (partă), arabă și greacă; pentru arbuștii care trăiesc în Europa se păstrează unii termeni indo-europei.] *SCL*, XII, 1961, 4, p. 515-540.
20. Vl. Bănățeanu, *Problema lexicului urartic în limba armeană*. [Etimologia a 33 de termeni.] *SCL*, XIII, 1962, 2, p. 257-279.
21. I. Fischer, *La description phonologique des langues disparues (Applications aux langues de l'Italie ancienne)*. [Vezi bibliografia 1961, nr. 27.] *StCl*, IV, 1962, p. 5-17.
22. Th. Simenschy, *Pro domo*. [Răspuns la recenzie Tr. Costa, *SCL*, XI, 1960, 1, la *Gramatica limbii sanscrite*; vezi bibliografia 1960, nr. 33.] *AUI*, VII, 1961, p. 231-239.

III. CRITICĂ ȘI EXPLICAȚII DE TEXT

23. A. M. Frenkian, *Les travaux de Paul Henry et de Hans-Rudolf Schwyzer sur Plotin et les « Ennéades »*. Maia (Bologna), XII, 1960, p. 289-309.
24. A. M. Frenkian, *L'Ennéade IV 7 de Plotin et l'édition d'Eustochius*. Maia (Bologna), XIII, 1961, p. 197-208.
25. A. Graur, *Multa contingere uirga (Iuvenal, VIII, 7)*. [*Contingere uirga* = « a atinge (pentru a arăta) cu bățul »; *multa* e adverbial, hypallage pentru *multum*.] *StCl*, IV, 1962, p. 241-243.

IV. METRICĂ, VERSIFICAȚIE

26. M. Nasta, *Considérations sur les caractères distinctifs du mètre grec*. [Caracterizarea evoluției trimetrului iambic, hexametrului etc.; discutarea clasificării tipologice a lui J. Lodz; regularitatea construcției metrice în strofele liricii corale.] CLTA, I, 1962, p. 135–151.

V. ISTORIE LITERARĂ

27. N. I. Barbu, *Cicéron peintre des hommes et homme d'action*. Acta Sessionis Ciceronianae Varsoviae habitae, Varșovia, 1960, p. 29–35.
28. V. Bria, *Imnul dragostei (I Corinteni XIII, 1–13) în omiliile sf. Ioan Gură de Aur*. ST, XIII, 1961, 5–8, p. 427–436.
29. E. Cizek, *O anumită tehnică literară în câteva biografii ale lui Suetonius*. [Denigrarea gra-duată.] AUB, IX, 1960, 18, p. 305–318.
30. E. Cizek, *Aspecte ideologice în literatura latină a epocii lui Nero*. [Ideologia aristocrației romane în anii 54–56, pe baza textelor lui Calpurnius Siculus și Seneca.] StCl, IV, 1962, p. 221–240.
31. I. G. Coman, *Mama fericitului Augustin*. [Studiu biografic.] ST, XIII, 1961, 5–8, p. 391–409.
32. F. Edelstein, I. Winkler, *Poziția lui Tacitus față de armată, popor și provincii*. StCl, IV, 1962, p. 245–274.
33. A. M. Frenkian, *Curs de istoria literaturii grecești. Epoca clasică, secolele al V-lea și al IV-lea î.e.n.* București, Ed. didactică și pedagogică, 1962, 351 p.
34. Fl. Fugariu, « *Personajul anonim* » în *epopeea homerică*. [Personaj colectiv care comentează acțiunea.] StCl, IV, 1962, p. 71–78.
35. Gh. Guțu, *Privire asupra cărții a II-a a Eneidei*. [Structura cîntului: tragedie narată (1–558), epopee propriu-zisă (559 – sfîrșit).] StCl, IV, 1962, p. 211–219.
36. M. Hetco, *Puncte de vedere în critica literară la Quintilian*. AUB, IX, 1960, 18, p. 283–287.
37. A. Piatkowski, *Curs de istoria literaturii grecești. Epoca preclasică, secolele al IX-lea – al VI-lea î.e.n.* București, Ed. didactică și pedagogică, 1962, 375 p.
38. A. Piatkowski, *Personificări și abstracții la Alcman*. AUB, IX, 1960, 18, p. 319–324.
39. A. Piatkowski, *Stesihoros din Himera și posteritatea literară*. SLU, III, 1961, p. 25–34.
40. L. Rusu, *Eschil, Sofocle, Euripide*. București, Ed. tineretului, 1961, 432 p.
41. N. Ș. Tanașoca, *Valoarea și funcțiile elementului narativ în comedia plautină*. StCl, IV, 1962, p. 177–187.
42. I. Vesa, *Așa-zisa „Anafora a sf. Hipolii Romanul”*. ST, XIII, 1961, 5–8, p. 437–444.
43. T. Vianu, *Începuturile realismului în Antichitate într-o prezentare modernă*. [Pe marginea lucrării lui E. Auerbach, *Mimesis*.] StCl, IV, 1962, p. 349–358.
44. R. Vulpe, *Ovidio nella città dell'esilio*. Studi Ovidiani, Roma, 1959, p. 39–62.

VI. ISTORIA FILOZOFIEI ȘI A ȘTIINȚELOR

45. I. Banu, *Materialismul și dialectica școlii hipocratice*. IMRU, p. 33–48.
46. D. Bădărău, *Le nombre chez les premiers Pythagoriciens*. Acta Log., V, 1962, 5, p. 87–101.
47. V. L. Bologa, *Marginalii iatroristorice la opera poetică a lui Ovidiu*. IMRU, p. 49–52.
48. N. Botnariuc, *Théophraste – botaniste et biologiste*. EHPS, p. 125–134.

49. A. M. Frenkian, *Langue et philosophie: la notion d'ἀρετή et l'Éthique d'Aristote*. Helikon (Napoli), I, 1961, p. 439—448.
50. Ath. Joja, *Studii de logică*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 391 p. | SCB, IV, 1961, p. 226—232, D. Bădărău.
51. Ath. Joja, *Éléatisme et logique formelle*. EHPS, p. 243—287.
52. Ath. Joja, *Formes logiques et formation sociale chez Aristote*. RSS, VI, 1962, 1, p. 11—45, și RJS, I, 1962, p. 103—137.
53. Ath. Joja, *Logique et métalogue du principe d'identité*. Acta Log., V, 1962, 5, p. 7—44.
54. C. Săndulescu, *Arta medicală hipocratică*. IMRU, p. 19—31.
55. A. Piatkowski, Ἐκὼν ἀμαρτάνειν. [Problema etică a erorii voluntare; surse, poziții adoptate de diverși gânditori greci.] StCl, IV, 1962, p. 79—93.

VII. ISTORIA RELIGIILOR

56. N. Balca, *Conceptia despre lume și viață în teologia fericitului Augustin*. ST, XIV, 1962, 3—4, p. 183—201.
57. P. Bălă, *Genealogia mitului hristic*. CF, IX, 1962, 5, p. 1239—1255.
58. G. Bordenache, *La triade eleusina a Tomis*. StCl, IV, 1962, p. 281—290.
59. O. Ch[e]șan, *Libera cugetare și ateismul în Grecia antică*. [Discută lucrările lui F. H. Kessidi (*Filos. nauk.*, 1962, 1) și A. Bayet, *Histoire de la libre-pensée*.] CF, IX, 1962, 3, p. 786—788.
60. D. M. Pippidi, *Pour une histoire des cultes d'Istros. Documents d'époque hellénistique*. StCl, IV, 1962, p. 125—142.
61. I. Rămureanu, *Sinodul de la Sardica din anul 343. Importanța lui pentru istoria pătrunderii creștinismului la geto-daco-romani*. ST, XIV, 1962, 3—4, p. 146—182.
62. D. Tudor, *Discussioni intorno al culto dei cavalieri danubiani*. Dacia, V, 1961, p. 317—343.

VIII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ

63. M. Coja, *Activitatea meșteșugărească la Histria în sec. VI—I î.e.n.* SCIV, XIII, 1962, 1, p. 19—46.
64. H. Daicoviciu, * *Programul * de luptă al lui Crizos în cadrul răscoalei lui Spartacus*. [Crizos nu dorea emigrarea sclavilor, ci lupta pe teritoriul Italiei și cucerirea puterii în sud.] SUC (Historia), IV, 1961, 1, p. 7—17.
65. Gh. Ștefan, *Cu privire la forța de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia*. [Sclavi în primul rând, dar și salariați sezonieri, în exploatările arendate ărilor.] AUB, IX, 1960, 16, p. 19—29.

IX. ISTORIE POLITICĂ

66. *Istoria României. I. Comuna primitivă, sclavagismul, perioada de trecere la feudalism*. București, Ed. Academiei R.P.R., LXXI + 889 p. + 16 pl. | SCB, IV, 1961, p. 213—226, Em. Condurachi; FVL, 5, 1961, p. 187—190, N. Lupu; RRH, I, 1962, 1, p. 199—211, Em. Condurachi; Studii, XV, 1962, 4, p. 1011—1022, S. Morintz, Iorgu Stoian, E. Stănescu.

67. P. Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria*. [Primul nivel datează din 600 î.e.n.] StCl, IV, 1962, p. 49–69.
68. A. Bodor, *Makedonia és a Dáciai törzsek kapcsolatai az i.e. II. század első felében*. [Relațiile Macedoniei cu triburile din Dacia în prima jumătate a secolului al II-lea î.e.n.] SUC (Historia), IV, 1961, 1, p. 19–33.
69. E. Condurachi, *Tiberio Plauzio Eliano e il trasferimento dei 100 000 Transdanubiani nella Mesia*. [Vezi bibliografia 1958–1959, nr. 98.] Epigraphica (Milano), XIX, 1957, p. 49–65.
70. C. Daicoviciu, St. Pascu, V. Cheresteșiu, St. Imreh, A. Neamțu, T. Morariu, *Din istoria Transilvaniei. I. Ediția a II-a*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1961, XII + 354 p. | FVL, 4, 1961, p. 135–137, N. Lupu [se referă la prima ediție; vezi bibliografia 1960, nr. 84]; RRH, I, 1962, 1, p. 224–234, E. Gheran.
71. N. Gostar, *Lupta populațiilor de la gurile Dunării împotriva autorității romane*. AUI, VII, 1961, p. 1–10.
72. K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1958, 195 p. | Dacia, V, 1961, p. 611–616, M. Comșa.
73. D. M. Pippidi, *Sur une hypothèse de Patsch concernant l'histoire de la Mésie au Ier siècle*. [Vezi bibliografia 1961, nr. 78.] Homm. A. Grenier, Bruxelles, 1962, p. 1265–1275.
74. Iorgu Stoian, *La città pontica di Tomis. Saggio storico*. Dacia, V, 1961, p. 233–274.
75. D. Tudor, *La prétendue guerre contre les Carpes*. Latomus (Bruxelles), XIX, 1960, p. 350–376.
76. R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*. Dacia, V, 1961, p. 365–393.

X. ARHEOLOGIE GRECO-ROMÂNĂ

77. I. Barnea, *Garvân-Dinogetia*. București, Ed. Meridiane, 1961, 87 p.
78. D. Berciu, *Die Stellung der Gelen im Lichte der Archäologie*. [Discută și mărturiile lui Herodot.] Dacia, V, 1961, p. 163–184.
79. G. Bordenache, *Histria alla luce del suo materiale scultoreo*. Dacia, V, 1961, p. 185–211.
80. V. Canarache, *Tomis*. București, Ed. Meridiane, 1961, 71 p.
81. M. Coja, *Alcuni aspetti della coroplastica ellenistica di Histria*. Dacia, V, 1961, p. 213–232.
82. Em. Condurachi, *Histria, Ediția a II-a*. București, Ed. Meridiane, 1961, 34 p.
83. Em. Condurachi, *La genèse des sujets de chasse des « tondi adrianei » de l'arc de Constantin*. Atti del settimo Congr. intern. di Archeologia classica, Roma, 1961, II, p. 451–459.
84. Em. Condurachi, *Contributi allo studio della scultura pontica in età imperiale romana*. Acta antiqua (Budapesta), X, 1962, 1–3, p. 33–53.
85. Em. Condurachi, D. M. Pippidi, G. Bordenache, V. Eftimie, A. Petre, Iorgu Stoian, S. Dimitriu, C. Dumitrescu, M. Coja, P. Alexandrescu, D. Vilceanu, P. Cotet, *Șantierul Histria*. MA, VIII, 1962, p. 383–438.
86. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Sarmizegetusa. Cetățile și așezările dacice din Munții Orăștiei. Ediția a II-a*. București, Ed. Meridiane, 1961, 46 p.
87. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Vlpiia Traiana (Sarmizegetusa romană)*. București, Ed. Meridiane, 1962, 112 p. + 4 pl.
88. C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, St. Ferenczi, N. Vlassa, *Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului*. [Fragmente epigrafice grecești (?)] MA, VIII, 1962, p. 463–476.
89. H. Daicoviciu, *Probleme și perspective ale săpăturilor arheologice din Munții Orăștiei*. SCIV, XIII, 1962, 1, p. 9–17.

90. Gh. Diaconu, N. Constantinescu, *Șantierul arheologic Țirgșor*. [Ceramică romană, pavaj roman.] MA, VIII, 1962, p. 537–545.
91. I. T. Dragomir, *Săpăturile arheologice întreprinse la Bălteni (r. Făurei, reg. Galați)*. [Fragmente de amfore elenistice, sticlă romană.] MA, VIII, 1962, p. 11–23.
92. Fl. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani. Ediția a II-a revizuită și adăugită*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1961, 747 + 3 p. + pl.
93. Gr. Florescu, *Deux tablettes nouvelles des Cavaliers danubiens*. Homm. L. Herrmann, Bruxelles, 1960, p. 369–373.
94. Gr. Florescu, R. Florescu, Gl. Ceacalopol, *Săpăturile arheologice de la Capidava*. MA, VIII, 1962, p. 693–704.
95. N. Gostar, *Săpăturile și sondajele de la Șendreni-Bărboși*. [Castru roman.] MA, VIII, 1962, p. 505–511.
96. K. Horedt, Z. Székely, St. Molnár, *Săpăturile de la Porumbeni Mici (r. Odorhei)*. [Așezare din epoca romană.] MA, VIII, 1962, p. 633–641.
97. N. Lupu, *Ein Körpergrab aus dem 3. Jahrhundert bei Kleinprobstdorf*. [Monede romane din timpul lui Gordian III.] FVL, 5, 1961, p. 153–163.
98. M. Macrea, M. Rusu, I. Mitrofan, *Șantierul arheologic Porolissum*. MA, VIII, 1962, p. 485–504.
99. B. Mitrea, N. Angheliescu, *Șantierul Independența*. [Ceramică romană de import.] MA, VIII, 1962, p. 609–614.
100. B. Mitrea, C. Preda, N. Angheliescu, *Șantierul Satu Nou. Necropola geto-dacă*. [Ceramică greacă.] MA, VIII, 1962, p. 369–372.
101. S. Morintz, *Новый облик дакийской культуры в римскую эпоху (Открытие в Кулиу р-н Веза, обл. Питешты)*. Dacia, V, 1961, p. 395–414.
102. S. Morintz, *Săpăturile de la Chilia (r. Vedea, reg. Argeș)*. [Așezare dacică romanizată.] MA, VIII, 1962, p. 513–519.
103. A. Petre, *Săpăturile de la Piatra Frecăței*. [Necropolă romană și romano-bizantină, sec. II–VII.] MA, VIII, 1962, p. 565–589.
104. Al. Popa, I. Berciu, *Cetatea Albă Iulia*, București, Ed. Meridiane, 1961, 78 p.
105. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1960*. Dacia, V, 1961, p. 567–579.
106. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Populară Română în anul 1961*. SCIV, XIII, 1962, 1, p. 201–215.
107. C. Preda, *Archaeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis – Mangalia (IVth – IIIrd Centuries before our Era)*. Dacia, V, 1961, p. 275–303.
108. C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *Săpăturile arheologice de la Mangalia (Callatis)*. MA, VIII, 1962, p. 439–455.
109. D. Protase, *Șantierul arheologic Soporul de Cîmpie (r. Turda, reg. Cluj)*. [Cimitir dacoroman, ceramică romană, monede de la Traian la Marc Aureliu.] MA, VIII, 1962, p. 527–536.
110. A. Rădulescu, *Noi mărturii arheologice din epoca elenistică la Nuntași*. [Vase elenistice din sec. IV–III î.e.n.] SCIV, XII, 1961, 2, p. 387–393.
111. M. Rusu, *Esculap reprezentat pe vase de terra sigillata romane găsite în Dacia*. IMRU, p. 53–58.
112. G. Simion, Gh. I. Cantacuzino, *Cercetările arheologice de la Telița (com. Poșta, r. Tulcea, reg. Dobrogea)*. [Ceramică elenistică.] MA, VIII, 1962, p. 373–382.
113. Z. Székely, *Săpăturile arheologice de la Porumbeni Mici (r. Odorhei, reg. Mureș-Autonomă Maghiară)*. [Așezare romană din sec. III e.n.] MA, VIII, 1962, p. 25–33.

114. Z. Székely, *Sondajele executate de Muzeul regional din Sf. Gheorghe*. [Așezare romană la sud de Baraolt, castru la Olteni și la Sărățeni, monede romane republicane la Sălașuri.] MA, VIII, 1962, p. 325–340.
115. Gh. Ștefan, I. Barnea, B. Mitrea, *Șantiierul arheologic Garvăn (Dinogetia) (r. Măcin, reg. Dobrogea)*. MA, VIII, 1962, p. 675–692.
116. D. Tudor, *Une nouvelle tablette des Cavaliers danubiens découverte à Sucidava*. *Homm. L. Herrmann*, Bruxelles, 1960, p. 739–744.
117. D. Tudor, *Un pont romain ignoré dans la région du Bas-Danube*. *Latomus* (Bruxelles), XX, 1961, p. 501–509.
118. D. Tudor, *Săpăturile arheologice de la Cioroiul Nou (r. Băilești, reg. Oltenia)*. [Așezare civilă și fortificație romană.] MA, VIII, 1962, p. 547–554.
119. D. Tudor, E. Bujor, *Sucidava VI. A douăsprezecea (1959) campanie de săpături și cercetări arheologice de la Celei (r. Corabia, reg. Oltenia)*. MA, VIII, 1962, p. 555–563.
120. Gh. Untaru, S. Morintz, *Mormînt sarmatic descoperit în orașul Focșani*. [Monedă a lui Constantius II, provenită probabil din altă parte.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 157–163.
121. D. Vilceanu, *Urme de viețuire antică la Gura Canliei (r. Adamclisi)*. [Așezare romană din sec. II–VI.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 141–145.
122. N. Vlassa, *Un cimitir de incinerajie de la sfârșitul veacului III, de la Iernut*. [Monedă tarraconează din 275 atestînd persistența populației romanizate după retragerea administrației lui Aurelian.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 153–156.
123. N. Vlassa, St. Dănilă, *Săpăturile arheologice de la Sărățel (com. Sărata, r. Bistrița, reg. Cluj)*. [Fortificație romană.] MA, VIII, 1962, p. 341–347.
124. R. Vulpe, *Șantiierul arheologic Popești (r. Drăgănești-Vlașca, reg. București)*. [Figurină de bronz elenistică, sec. I î.e.n.] MA, VIII, 1962, p. 457–461.

XI. EPIGRAFIE GREACĂ ȘI LATINĂ

125. Em. Doruțiu, *Some Observations on the Military Funeral Altar of Adamclisi*. [Date istorice, epigrafice, prosopografice.] *Dacia*, V, 1961, p. 345–363.
126. Em. Doruțiu, *Despre unele inscripții latine din M.N.A. recent publicate*. [Rectificări de lectură la 22 de inscripții.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 133–139.
127. N. Gostar, *Două inscripții inedite din Dacia*. [Cîp funerar și altar.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 125–131.
128. D. M. Pippidi, *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*. Berlin, Akademie-Verlag, 1962, XII + 216 p. + 18 pl.
129. D. M. Pippidi, *Inscriptions d'Istros. Décret inédit du IIe siècle*. *Dacia*, V, 1961, p. 305–316.
130. D. M. Pippidi, *Pierres errantes (IGB I 300)*. [Provine din Histria și a fost publicată de V. Pîrvan, *Histria IV*, p. 549.] *Dacia*, V, 1961, p. 533–535.
131. D. M. Pippidi, *Știri noi despre comunitatea ponlică în sec. II e.n. Pe marginea unei inscripții agonale din Histria*. [Album al unor himnozi victorioși la un concurs, între 140 și 160 e.n.] StCl, IV, 1962, p. 291–313.
132. D. M. Pippidi, *Dédicaces au cavalier thrace découvertes à Histria*. *Acta antiqua* (Budapesta), X, 1962, p. 219–224.
133. D. M. Pippidi, *Sur une inscription oraculaire de Callatis*. *Bull. Corr. Hell.*, 86, 1962, 2, p. 74–80.
134. Al. I. Popa, *O nouă inscripție închinată zeiței Isis la Apulum*. SCIV, XIII, 1962, 1, p. 147–152.

135. A. Rădulescu, *Inscription inédite de Callatis*. [Dedicație latină pe un monument construit între 103 și 116, prima mențiune a unui grup de cetățeni romani stabiliți la Callatis.] StCl, IV, 1962, p. 275—279.
136. Iorgu Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 381 p.
137. D. Tudor, *O nouă inscripție privilegiate la slavii din Dacia*. [Altar votiv din 161—168.] AUB, X, 1961, 20, p. 7—11.
138. D. Tudor, *Comunicări epigrafice. I*. [5 inscripții, inedite sau revizuite.] SCIV, XIII, 1962, 1, p. 115—123.

XII. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ. METROLOGIE

139. P. Diaconu, *Un pond din epoca romano-bizantină, descoperit la Păcuilui lui Soare (r. Adamclisi)*. SCIV, XII, 1961, 2, p. 403—405.
140. N. Lupu, A. Mureșan, *Numismatische Mitteilungen*. [Colecția Muzeului din Sighișoara: imitații de monede thasiene.] FVL, 3, 1960, p. 119—127.
141. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie*. Dacia, V, 1961, p. 583—593.
- 141 a. B. Mitrea, *Descoperiri recente și mai vechi de monede antice și bizantine în Republica Populară Română*. SCIV, XIII, 1962, 1, p. 215—223.
142. C. Preda, *Date și concluzii preliminare asupra tezaurului descoperit la Mangalia în anul 1960*. [Tezaur monetar (8000 monede grecești și romane imperiale, sec. II—III) și obiecte de podoabă.] SCIV, XII, 1961, 2, p. 241—251.
143. Florentina Preda, *Vîrfuri de săgeți cu valoare monetară descoperite pe litoralul de nord-vest al mării Negre*. [Folosite de greci în relațiile comerciale cu băștinașii.] AUB, IX, 1960, 16, p. 7—17.

XIII. SUPRAVIEȚUIREA ANTICHITĂȚII

144. V. Antonescu, *Mitul lui Orfeu și al Eurydicei în reprezentarea scenică a lui Poliziano și în tragedia lui Anouilh*. AUB, IX, 1960, 18, p. 289—303.
145. V. A. Georgescu, *Ecouri literare clasice în cultura juridică a Țării Românești la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*. StCl, IV, 1962, p. 341—347.
146. M. Marinescu-Himu, *Traduceri rusești din Homer*. StCl, IV, 1962, p. 359—362.
147. P. Petrescu, *„Pomul vieții” în arta populară din România*. [Printre tipurile ornamentului studiat se află un „tipar elenistic.”] SCIA, VIII, 1961, 1, p. 41—82.
148. T. Vianu, *Studii de literatură universală și comparată*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1960, 253 p. | RFRG, V, 1961, 1, p. 121—126, M. Călinescu.

XIV. TRADUCERI

A. Literatura greacă

149. Eschil, Sofocle, Euripide, *Teatru (Perși, Antigona, Troienele)*. Prefață de Tache Aurelian. (În românește de G. Florin, D. Botta, E. Camilar.) București, Ed. tineretului, 1962, 247 p.

B. *Literatura latină*

150. *Proză istorică latină*. Caesar, Sallustius, Titus Liuius, Quintus Curtius, Tacitus, Suetonius. În românește de R. Albala. Studiu introductiv și note bio-bibliografice de M. Nichita. București, Ed. pentru literatură universală, 1962, XXXV + 474 p.
151. Titus Liuius, *De la fundarea Romei. Vol. IV.* (Traducere de Fl. Demetrescu, T. Vasilescu, P. H. Popescu; note de T. Vasilescu, P. H. Popescu.) București, Ed. științifică, 1962, 766 p.
152. Marțial, *Epigrame*. Traducere de T. Mănescu. (Note de Tr. Costa.) București, Ed. pentru literatură universală, 1961, 423 p.

XV. CULEGERI

153. *Din istoria medicinei românești și universale*. Sub îngrijirea Prof. V. L. Bologa. București, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 521 p.
154. *Études d'histoire et de philosophie des sciences*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1962, 311 p.
155. *Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*. București, Ed. Academiei R.P.R., 1960, XIX + 576 p. | FVL, 4, 1961, p. 131–135, N. Lupu.

XVI. MANUALE DIDACTICE¹. ANTOLOGII

156. *Crestomație romanică întocmită sub conducerea acad. Iorgu Iordan. Vol. I* [Limba latină de M. Iliescu și L. Macarie, p. 1–138.] București, Ed. Academiei R.P.R., 1962, XV + 883 p.
157. *Crestomație de texte privitoare la istoria antică*. Întocmită sub redacția acad. prof. Em. Condurachi. București, Ed. de stat didactică și pedagogică, 1961, 240 p. + pl. | StCl, IV, 1962, p. 410, A. Piatkowski.
158. J. Vilan-Unguru, *Antologie latină pentru facultatea de filologie*. București, Ed. de stat didactică și pedagogică, 1962, 274 p.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimis la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Aleman 38	Curtius (Q) 150
Aristotel 49, 52	Eschil 40, 149
Augustin 31, 56	Euripide 8, 40, 149
Caesar 150	Herodot 78
Calpurnius Siculus 30	Hipocrat 45, 54
Cicero 27	Hipolit Romanul 42

¹ Manualele pentru învățământul mediu retipăririndu-se fără modificări (și fără menționarea numărului ediției) la începutul fiecărui an școlar, nu vom înregistra sub această rubrică decât lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

Homer 7, 34
 Ioan Hrisostomul 28
 Iuvenal 25
 Liuius (T) 150, 151
 Marțial 152
 Ovidiu 44, 47
 Plaut 41
 Plotin 23, 24
 Quintilian 36
 Salustiu 150
 Seneca 30
 Sofocle 40, 149
 Stesihor 39
 Suetoniu 29, 150
 Tacit 32, 150
 Teofrast 48
 Vergiliu 35

II. Cuvinte

a. grecești

ἀμαλός 8
 ἀρετή 49
 γυάλας 8
 δαίτας 8
 εἰμί (ἐμοί ἐστι) 7
 ἔχω 7
 Sirenes 10

b. latine

domina 17
 Gallicanus 13
 ne 14
 Neapolitanus 13
 quod 14
 ut (ut ne, ut non) 14

III. Autori moderni

Albala R 150
 Alexandrescu P 67, 85
 Anghelescu N 99, 100
 Antonescu V 144
 Balca N 56
 Banu I 45
 Barbu N I 27

Barnea I 77, 115
 Bădărău D 46, 50
 Bălă P 57
 Bănățeanu VI 19, 20
 Berciu D 78
 Berciu I 104
 Bodor A 68
 Bologa V L 47, 153
 Bordenache G 58, 79, 85
 Botnariuc N 48
 Botta D 149
 Bria V 28
 Bujor E 119
 Camilar E 149
 Canarache V 80
 Cantacuzino Gh I 112
 Călinescu M 148
 Ceacalopol GI 94
 Cherestiesiu V 70
 Chețan O 59
 Cizek E 29, 30
 Coja M 63, 81, 85
 Coman I G 31
 Comșa E 2
 Comșa M 2, 72
 Condurachi Em 3, 66, 69, 82, 83, 84, 85, 157
 Constantinescu N 90
 Costa Tr 152
 Coteț P 85
 Cucuireanu St 15
 Daicovicu C 70, 86, 87, 88
 Daicovicu H 64, 86, 87, 88, 89
 Dănilă St 123
 Demetrescu Fl 151
 Diaconu Gh 90
 Diaconu P 108, 139
 Dimitriu S 85
 Doruțiu Em 125, 126
 Dragomir I T 91
 Dumitrescu C 85
 Edelstein F 32
 Eftimie V 85
 Ferenczi St 88
 Fischer I 4, 21
 Florescu Fl B 92
 Florescu Gr 93, 94
 Florescu R 94
 Florin G 149

- Frenkian A M 23, 24, 33, 49
Fugariu Fl 34
Georgescu V A 145
Gheran E 70
Gostar N 71, 95, 127
Graur A 7, 13, 25
Guțu G 35
Hetco M 36
Horedt K 72, 96
Iliescu M 14, 156
Imreh St 70
Iordan Iorgu 156
Joja Ath 50, 51, 52, 53
Lupu N 66, 70, 97, 140, 155
Macarie L 156
Macrea M 98
Marinescu-Himu M 146
Matei M D 2
Măinescu T 152
Mihăescu H 15, 16
Mitrea B 99, 100, 115, 141, 141 a
Mitrofan I 98
Molnár St 96
Morariu T 70
Morintz S 66, 101, 102, 120
Mureșan A 140
Nasta M 26
Neamțu A 70
Nichita M 150
Pascu St 70
Petre A 85, 103
Petrescu P 147
Piatkowski A 37, 38, 39, 55, 157
Pippidi D M 5, 60, 73, 85, 128, 129, 130,
131, 132, 133
Poghirc C 8
Popa A I 104, 134
Popescu Dorin 105, 106
Popescu Em 108
Popescu P H 151
Popescu Sebastiana 9
Preda C 2, 100, 107, 108, 142
Preda Florentina 143
Protase D 109
Rădulescu A 110, 135
Rămureanu I 61
Russu I I 10, 15
Rusu L 40
Rusu M 98, 111
Săndulescu C 11, 54
Simenschy Th 22
Simion G 112
Stati S 16
Stănescu E 66
Stoian Iorgu 66, 74, 85, 136
Stoianovici L 17
Székely Z 96, 113, 114
Șiadbei I 18
Ștefan Gh 65, 115
Tache A 149
Tanașoca N Ș 41
Tudor D 62, 75, 116, 117, 118, 119, 137, 138
Untaru Gh 120
Vanț-Ștef F 12
Vasilescu T 151
Vesa I 42
Vianu T 43, 148
Vilan-Unguru J 158
Vilceanu D 85, 121
Vlassa N 80, 122, 123
Vulpe R 6, 44, 76, 124
Winkler I 32

Die Schule des Aristoteles. Text und Kommentar. Heft I—X von Fritz Wehrli. Basel/Stuttgart, Benno Schwabe & Co. Verlag, 1944—1959.

I	<i>Dikaiarchos</i> , 1944	80 p.
II	<i>Aristoxenos</i> , 1945	89 p.
III	<i>Klearchos</i> , 1948	85 p.
IV	<i>Demetrios von Phaleron</i> , 1949	91 p.
V	<i>Straton von Lampsakos</i> , 1950	83 p.
VI	<i>Lykon und Ariston von Keos</i> , 1952	67 p.
VII	<i>Herakleides Pontikos</i> , 1953	124 p.
VIII	<i>Eudemos von Rhodos</i> , 1955	123 p.
IX	<i>Phainias von Eresos. Chamaileon. Praxiphanes</i> , 1957	111 p.
X	<i>Hieronimos von Rhodos. Kritolaos und seine Schule</i> <i>Rückblick: Der Peripatos in vorchristlicher Zeit.</i> <i>Register</i> , 1959	200 p.

După culegerile de fragmente ale filozofilor greci devenite clasice și indispensabile pentru cercetătorii istoriei filozofiei grecești, cum sînt *Die Fragmente der Vorsokratiker* de Diels-Kranz, *Stoicorum veterum fragmenta* de S. ab Arnim și *Epicurea* de Hermann Usener, lucrarea de față a lui Fritz Wehrli împlinește una din lacunele care mai rămîn, dîndu-ne fragmentele filozofilor urmași ai lui Aristotel, a căror operă a pierit în decursul timpului, parțial, cu excepția lui Teofrast. Editorul se oprește la Andronicos din Rhodos, a cărui ediție critică a operelor acroamatice ale lui Aristotel reprezintă o fază nouă în dezvoltarea școlii peripatetice.

În fiecare caiet, Wehrli dă o culegere a fragmentelor rămase de la filozoful respectiv, urmată de un comentariu scurt dar judicios.

Textul grec al fragmentelor este publicat clasificat în rubrici: *Viața*, *Opera*, împărțită după titluri și fragmentele respective, dacă o atribuire precisă este posibilă, apoi fragmente *incertae sedis* și dubioase. Ele sînt luate din edițiile consacrate, critice, ale autorilor pe care îi citează, dînd și un aparat critic cu variante de lecturi.

Comentariile sînt concentrate, dînd esențialul pentru orientarea cititorului. Ele nu puteau fi făcute în forma aceasta decît de un ađinc cunoscător al filozofiei grecești postaristotelice. Wehrli arată modificările pe care le aduc acești discipoli ai școlii peripatetice doctrinei maestrului, influențele pe care le încearcă aceștia din partea platonismului și a școlilor postaristotelice ale stoicismului și epicurismului. Din lectura fragmentelor și comentariilor se desenează direcția materialistă în care se angajează Dikaiarhos, Aristoxenos și Straton din Lampsakos, pe cînd Heracleides din Pont se atașează de elementele mistice și fantastice din pythagorism și platonism.

După Theofrast, Eudem face o ultimă încercare de a menține doctrina lui Aristotel în forma ei originară, dându-i o formă mai scolastică, riguroasă.

Desigur partea cea mai remarcabilă a comentariilor lui Fritz Wehrli este cea ce privește etica, retorica, biografia și istoria, dezvoltate de acești peripateticieni din generațiile următoare. În general se observă la ei o orientare spre cercetarea empirică, bazată pe date concrete, care caracterizează pe Aristotel din ultima fază a creației lui. În schimb, în retorică spre exemplu, peripateticienii se îndepărtează de maestru și iau o atitudine ostilă față de ea, care este conformă cu cea a lui Platon. Despre bogăția de informații și trimiterile de detaliu foarte pertinente, pe care le face Wehrli în comentariile sale, se poate lua cunoștință numai citindu-le. Astfel lucrarea savantului editor și comentator al fragmentelor filozofilor din școala lui Aristotel devine un instrument indispensabil pentru cercetarea filozofiei postaristotelice.

Tot acest material bogat, prezentat în texte și comentarii, ne face să înțelegem și cauzele incapacității peripateticienilor postaristotelici de a crea sisteme mari filozofice și a preocupării lor cu domenii secundare, lăturalnice ale filozofiei. Dar cu atât mai fecundă a fost influența aristotelismului în antichitatea greacă din epoca elenistică în domeniul istoriei, biografiei, istoriei literare și istoriei culturii. Odată concepția ontologică de ansamblu a aristotelismului lăsată la o parte, cu atât mai fecunde s-au dovedit elementele empiriste pe care le conținea doctrina maestrului.

Toate acestea sînt puse în evidență și de Wehrli în *Privirea retrospectivă* cu care încheie caietul X al mării sale lucrări, expozeu pe care l-am fi dorit mai dezvoltat și împărțit pe capitole, dacă este îngăduit să ceri mai mult, atunci cînd s-a și dat atât de mult.

Tot ce putem spune este că am dori să vedem o lucrare similară cu cea de față, pentru epoca peripatetismului de la Andronicos din Rhodos la Alexandru din Aphrodisias. Dar aceasta este o altă problemă, ce iese din cadrele fixate de F. Wehrli pentru lucrarea sa.

A. M. Frenkian

POLYBE, *Histoires* (livre XII). Texte établis, traduit et commenté par Paul Pédech (Collection des Universités de France publiée sous le patronnage de l'Association Guillaume Budé). Paris, « Les Belles Lettres », 1961. LV-153 p. în parte duble. 1 hartă.

Așa cum, în cartea a II-a a *Istoriilor*, Polibiu polemizează cu Phylarchos și cu întreaga școală istorică de inspirație peripatetică, în cartea a XII-a critică cu asprime scrisul și gîndirea lui Timaios din Tauromenion, a cărui operă o supune unui examen atent, purtînd asupra stilului, conținutului de fapte și, înainte de toate, asupra concepției istorice a învățatului sicilian. Cu acest prilej, și ca o încununare a laturii negative a expunerii sale, istoricul din Megalopolis schițează în linii mari propriile sale vederi despre rostul și metoda scrisului istoric, oferindu-ne informații prețioase asupra perioadei din biografia sa cuprinsă între 144 și 134, vreme în jurul căreia se presupune a fi fost redactate paginile în chestiune. Pentru toate aceste motive, în desfășurarea narațiunii evenimentelor care formează materia *Istoriilor*, cartea a XII-a reprezintă un lung excursus intrucitivă autonom, putînd fi editat și studiat în chip de sine stătător, așa cum — pentru înțîia oară, cred, în istoria textului polibian — face acum Paul Pédech, a cărui lucrare poate fi socotită ca o contribuție la înțelegerea operei și personalității lui Polibiu și, totodată, ca un capitol din istoria istoriografiei grecești, în sensul larg al cuvîntului.

Comparată cu alte publicații din colecția « Universităților franceze », ediția pe care o semnalez se atrăge, ca economie, de ediția *Politicii* lui Aristotel îngrijită de Jean Aubonnet, recenzată într-un volum precedent al *Studiilor clasice* (III, 1961, p. 463—465), în sensul că împreună cu textul, traducerea și o introducere informată și precisă ne oferă un amplu comentariu, ce nu trebuie confundat cu obișnuitele note explicative, și în care autorul — un specialist al studiilor polibiene — lămurește cu pătrundere și competență dificultățile de ordin filologic și istoric oferite de un text prin el însuși destul de anevoios.

Cum se știe, fragmentele cărții a XII-a (cca. 30 la număr) ne-au ajuns pe patru căi diferite: o veche *epitome* cuprinzând extrase din primele 18 cărți; o antologie bizantină întocmită din ordinul împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul și grupînd — sub titlul *Περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας* — extrase din istoricii greci; o culegere similară intitulată *Περὶ γυμνασίων*; în sfârșit, obișnuitele citate risipite într-un mare număr de scriitori antici. Dacă, în general, fragmentele cuprind o referire la cartea *Istoriilor* de unde au fost extrase, ordinea în care figurau în respectiva carte nu e, firește, indicată. Punerea lor în rînduială, ori reconstituirea polemicii cu Timaios oferă greutăți a căror rezolvare reprezintă pentru autor o sarcină tot atât de importantă ca și constituirea textului. Pe urmele lui Im. Bekker, care a încercat pentru întâia oară această operație în ediția sa din 1844, P.P. deosebește în structura cărții a XII-a trei momente principale: 1° o înșirare a greșelilor comise de Timaios în legătură cu geografia Africii, Sardiniei, Italiei și Siciliei; 2° un examen al criticilor îndreptate de același împotriva mai multor autori, în frunte cu Ephoros și cu Aristotel; 3° o analiză a metodei istorice a lui Timaios, completată printr-o expunere a propriilor vederi ale lui Polibiu despre îndatoririle istoricului, în general.

Cum relevă cu ascuțime ultimul editor, mai curînd decît exemplul unor Istros, Demetrios din Skepsis sau Polemon, care polemizaseră și ei cu Timaios, e posibil ca tocmai dorința de a-și face cunoscute concepțiile într-o materie atât de importantă să-l fi îndemnat pe autorul *Istoriilor* să stăruie cu înverșunare asupra greșelilor și confuziilor învățatului sicilian, care, la vremea lui, se făcuse celebru prin severitatea cu care exprimase judecăți asupra operelor predecesorilor. Oricare ar fi însă adevărul, și indiferent de chestiunea de a ști dacă în combaterea lui Timaios sau a altor istoriografi Polibiu n-a întrecut măsura și nu s-a abătut de la buna credință, din punctul nostru de vedere n-avem decît să ne felicităm de o polemică mulțumită căreia sîntem în măsură să reconstituim astăzi un capitol obscur din istoria literelor antice.

În stabilirea textului (transmis, cum am avut prilejul s-o arăt, în condiții foarte felurite), editorul a revăzut întreaga tradiție manuscrisă, reprezentată în primul rînd de un *Urbinas* din sec. XI (F), în al doilea rînd, de o familie de manuscrise din sec. XIV—XV (indicate colectiv prin sigla S), risipite în mai multe biblioteci europene. Vechimea lui F nu e o dovadă de superioritate: în numeroase cazuri mss S prezintă lecțiuni mai bune (în acest sens, P.P. relevă interesele unui *Mediceus*, pe nedrept desconsiderat de predecesori). În ansamblu, noua ediție prezintă puține lecțiuni noi, trăsătura ei principală fiind revenirea la tradiție și mesocotirea unora din corecțiunile propuse în ultimul veac de Bekker, Hultsch și Büttner-Wobst.

În legătură cu versiunea franceză, trebuie subliniată marea ei aderență la text, în sensul că traducătorul s-a ferit să înfrumusețeze stilul originalului, lăsîndu-l să apară cu toate stîngăciile și particularitățile știute.

Despre amploarea și seriozitatea comentariului, care numără singur aproape 100 de pagini, am pomenit la începutul acestei dări de seamă. Grijă cu care e întocmit face din noul text Budé un prețios instrument de lucru, care-și va păstra valoarea și după publicarea integrală a marelui comentariu polibian al lui Walbank. Rețîn, în treacă, sugestia că în frg. 14, vorbind despre « cuviință » în critica istorică, Polibiu a putut fi influențat de tratatul *Περὶ τοῦ καθήκοντος* al lui Panaitios, pe care fără îndoială a avut prilejul să-l cunoască la Roma, în casa Scipionilor. Și-mi exprim surprinderea că, în legătură cu ideile expuse în frg. 25 i cu privire

la folosirea cuvîntărilor în scrierile istorice, P.P. nu găsește necesar să pună în lumină dependența lui Polibiul de Tucidide, a cărui operă și a cărui personalitate sînt de căutat la originea celor mai multe din vederile urmașului cu privire la natura și rostul scrisului istoric.

D. M. Pippidi

EXCERPTA VALESIANA recensuit Jacques Moreau (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Latinorum Teubneriana). Lipsiae, 1961. XIX—33 p.

În apendicele ediției lui Ammianus Marcellinus apărute la Paris în 1636, umanistul francez Henri Valois, mai cunoscut cu numele latinizat Henricus Valesius, publica pentru întâia oară o seamă de fragmente privitoare, unele, la domnia lui Constantin cel Mare (mai exact, anii 305—337), altele, la epoca lui Theoderich (aproximativ anii 474—526). Din capul locului, pătrunderea editorului a știut să deosebească în aceste însemnări mîna a doi autori, deosebiți sub toate raporturile, ceea ce n-a împiedicat pe unii erudiți din zilele noastre să susțină, împotriva oricărei evidențe, că ar fi vorba de un singur scriitor, acela căruia — după o deprindere devenită tradiție — i se spune indeobște *Anonymus Valesianus*. Împotriva acestei *inanis coniectura* (apărată, între alții, de Frick), Jacques Moreau, de la a cărui tragică moarte s-a împlinit de curînd un an, relevă cu dreptate trăsăturile deosebitoare ale omului care a scris despre Constantin (spirit cumpănit, bine informat, bun cunoscător al limbii latine) și ale compilatorului știrilor privitoare la Theoderich, lapidar caracterizat de Mommsen drept « homo Christianus parum cultus et summae infantiae scriptor ». Mai mult, chiar în această de-a doua parte a fragmentelor, ultimul editor deosebește, după Cessi și Stein, mîna a doi scriitori, dintre care unul ar fi narat evenimentele dintre 511—517, altul pe cele posterioare anului 518. Ambii scriu prost latinește, sînt creștini habotnici și de o credulitate fără margini. Dar, cită vreme primul pare să fi trăit la Ravenna și e favorabil fără rezerve regelui ostrogot, al doilea vorbește de el cu o dușmănie fățișă.

Chiar dacă această din urmă trăsătură se poate explica și altfel decît prin postularea unui autor diferit de cel al paginilor favorabile lui Theoderich (cum a încercat s-o dovedească, după Mommsen, Arnaldo Momigliano, într-o scriere intitulată *Gli Anicii e la storiografia latina del VI secolo d.C.* (= *Secondo Contributo alla Storia degli Studi classici*, Roma, 1960, p. 235—236), deosebirea de stil și de tendință între *Origo Constantini imperatoris* și *Theodoriana* subsistă în toată plinătatea, și aceasta dă dreptul ultimului editor să vorbească în chip constant nu de un *Anonymus Valesianus*, cum se face încă de cei mai mulți, ci de *Excerpta* sau *Fragmenta Valesiana*.

Textul publicat pentru întâia oară de sine stătător în Bibliotheca Teubneriana (după exemplul lui Valesius, timp de mai bine de 300 de ani « Anonimul » fusese editat împreună cu opera lui Ammianus Marcellinus) ne-a fost păstrat de două mss. principale, un *Berolinensis* (frîntură dintr-un *Parisinus* altădată în biblioteca colegiului Clermont, din sec. al IX-lea), și un *Vaticanus-Palatinus*, copiat în împrejurimile Veronei către începutul sec. al XII-lea. Opinia generală era că, pe o cale sau alta, *Palatinus* (P) n-ar fi decît reproducerea unui ms. în totul asemănător cu *Berolinensis* (B). În realitate, cum încearcă s-o dovedească Moreau cu argumente plauzibile, B și P derivă amîndouă dintr-un ms. pierdut A, ultimul prin intermediul unui alt ms. pierdut (C), cunoscut la vremea lui și folosit de un corector al lui *Berolinensis* (B²). Ceea ce

caracterizează noua ediție e deci valoarea sporită atribuită lui P în raport cu B, ale cărui lecțiuni nu mai sînt invariabil socotite preferabile, așa cum judecaseră editorii mai vechi, fără excepție.

Un *index nominum et rerum* și o bibliografie exhaustivă completează lucrarea, una din ultimele contribuții științifice ale regretatului profesor din Heidelberg.

D. M. Pippidi

Иордан, О происхождении и деяниях готв — *Getica*. (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы). Вступительная статья, перевод, комментарии Е. Ч. Скржинской. Издательство восточной литературы, Moscova, 1960, 435 p.

Volumul pe care colecția sovietică de Monumente ale istoriei medievale a Europei centrale și răsăritene l-a consacrat principalei opere a lui Iordanes, *Getica*, se datorează cercetătoarei E. C. Skrjinskaia. Volumul cuprinde: o prefață care face istoricul edițiilor lui Iordanes și expune principiile care au stat la baza introducerii, comentariului și traducerii, o amplă introducere (« Iordanes și opera sa *Getica*, p. 11—63), traducerea rusă (p. 65—130) și textul latin al *Geticelor* (p. 131—183), însoțite de un minuțios comentariu (p. 183—366). La acestea se adaugă traducerea prefeței lui Iordanes la *Romana* (p. 367 și urm.), două scurte studii asupra fragmentului din Lausanne și a celui din codicele panormitan (p. 369—376), o listă bibliografică (p. 377—387) și indici de nume proprii, nume geografice și nume de popoare din versiunea rusă cit și din textul latin (p. 397—435).

Amploarea și caracterul științific al acestei ediții apar evidente fie și numai din această însușire. Deosebit de interesant este în primul rînd studiul introductiv, în care E. C. Skrjinskaia discută principalele probleme ale biografiei lui Iordanes și ale operei sale consacrate istoriei goților.

În problema originii scriitorului, autoarea subliniază categoric faptul că acesta e ostrogot, și nu goto-alan sau got. Raporturile lui cu alanii se mărginesc la aceea că și el și bunicul său au fost notari ai unui șef alan; optînd pentru lectura « Cuius Condacis Alan[orum ducis] Viiamuthis, patris mei genitor Paria, id est meus auus, notarius... fuit » la § 266 din *Getica*, autoarea subliniază tradiția căreia i s-a conformat Iordanes exercitînd profesia de notar pe lângă Guntigis Baza.

În ce privește cronologia biografiei lui Iordanes, cercetătoarea sovietică, fără a face afirmații categorice, acceptă ca fiind cea mai verosimilă opinia lui Friedrich, după care, născut în jurul anului 485, Iordanes a fost notarul lui Guntigis cîndva între anii 505—536. Skrjinskaia consideră ca loc probabil al nașterii istoricului Scythia Minor și Moesia Inferior.

Cu privire la înțelesul în care vorbește Iordanes de a sa *conuersio*, autoarea consideră că Iordanes a trecut de la arianism la ortodoxie, devenind nu călugăr, cum socotea Mommsen, ci *religiosus*, mirean care urma regulile vieții mănăstirești. Fără a exclude posibilitatea ca Iordanes să fi fost episcop, Skrjinskaia demonstrează că el nu a putut în nici un caz ocupa scaunul episcopal din Ravenna, așa cum ne informează unele manuscrise; ea subliniază, pe de altă parte, indiferența totală a istoricului față de disputele teologice ale vremii și în genere față de problemele religioase.

Discutînd valoarea epitetului de *agrammatus* pe care istoricul și-l aplică sieși, autoarea demonstrează că acest termen nu trebuie luat *ad litteram*, și că el se referă probabil la lipsa unei instrucții regulate; studiul operelor lui demonstrează că, pe lângă cunoștințele necesare exercițiului profesiei sale, Iordanes cunoștea limba greacă și era familiarizat cu istoriografia epocii imperiale romane, și chiar cu *Eneida* și *Georgicele*. Proclamarea modestă a propriei ignoranțe se leagă de un obicei răspîndit în scrierile medievale.

Din analiza celor două texte ale lui Iordanes, autoarea ajunge la concluzia că ele au fost scrise în ultimele luni ale anului 550 și în primele luni ale celui următor, pînă la 1 aprilie. O minuțioasă cercetare a evenimentelor anului 551 și a ogîndirii lor în opera lui Iordanes o conduce pe E. Skrjinskaia la concluzia că *Geticele* n-au putut fi scrise în altă parte decît în Italia (p. 61), și anume într-un puternic centru urban supus Bizanțului, nu prea îndepărtat de locul de desfășurare al operațiilor militare — foarte probabil la Ravenna.

În sfîrșit, autoarea discută problema poziției politice a lui Iordanes și sensul operei sale. Pe cît ni se pare, aceasta e contribuția cea mai interesantă și mai personală a introducerii; ea aruncă o lumină nouă asupra *Geticelor*, situate astfel în mijlocul realităților pe care autorul și contemporanii săi le-au trăit. Independent de valoarea ei documentară, opera capătă semnificații mai adînci ca mărturie a unei tendințe politice și a unei ideologii.

E. C. Skrjinskaia pornește de la raportul între opera lui Iordanes și cea a lui Cassiodor, și anume de la problema de a ști de ce s-au păstrat *Geticele* în timp ce cele 12 cărți ale Istoriei lui Cassiodor, mult mai amplă, s-au pierdut în întregime. După părerea autoarei, acesta e mai mult decît un simplu joc al întîmplării: cele două opere, tratînd același subiect, reflectau în fapt două puncte de vedere diametral opuse, dintre care cel reprezentat de Iordanes a precumpănit. Reluînd constatarea făcută mai de mult că opera lui Cassiodor tindea să echivaleze gloria goților cu cea romană și să exalte neamul amaliilor, autoarea sovietică consideră insuficiente explicațiile pe care Wattenbach sau Ensslin au încercat să le dea acestei tendințe. Ea socotește că paralela continuă trasată de Cassiodor între geți și romani răspundea acțiunilor lui Teodoric, bazate pe dualismul goto-italic; după reprimarea opoziției «italice» în frunte cu Boethius și Symmachus, această tendință se cerea reafirmată. Așa cum spune E. Skrjinskaia (p. 38), «cartea lui Cassiodor a fost scrisă și pentru întărirea conștiinței naționale (sic!) a ostrogoților, și pentru a-i convinge pe italici că e absolut necesar să trăiască împreună cu barbarii, al căror stat... nu era nici mai rău, nici mai slab decît imperiul».

Aceste idei nu mai sînt nici actuale nici utile spre mijlocul secolului VI; în momentul în care victoria lui Iustinian devenise certă, «supunerea față de împărat... și separarea de acei ostrogoți care se mai opuneau încă... era absolut necesară din punctul de vedere al aristocrației Italiei și chiar al unei părți din cea gotică» (p. 39). Acum i se sugerează lui Iordanes reluarea subiectului tratat de Cassiodor într-un alt sens și îndreptat spre o altă concluzie (p. 39).

Adoptînd idei deja elaborate de partida filo-bizantină din Italia, Iordanes cinstește neamul gotic pentru a aduce mai multă glorie împăratului și imperiului (cf. *Getica*, § 315 și urm.). Răspunzînd în mai mare măsură necesităților vieții politice și cerințelor clasei dominante, conchide autoarea, opera lui Iordanes s-a răspîndit și ne-a putut parveni, spre deosebire de cea a lui Cassiodor, curînd uitată și apoi pierdută.

Valoarea de izvor istoric a operei lui Iordanes nu e pusă în discuție în introducere; în schimb, vastul comentariu ce însoțește textul pas cu pas dă autoarei prilejul de a cîntări însemnătatea fiecărui rînd aproape.

Semnalăm ca deosebit de interesante amplele comentarii privitoare la sarmați (p. 232 și urm.), gepizi (p. 206—208), veneți (p. 209—214), anți (p. 218—220), lacul Mursianus (p. 214—218). Fără a se adresa exclusiv specialiștilor, comentariul e extrem de lămuritor și în problemele generale și în cele de amănunt și dovedește erudiția filologică și istorică a autoarei.

Textul, reprodus după ediția din 1882 datorată lui Mommsen, e însoțit de traducerea în limba rusă datorată tot cercetătoarei E. C. Skrjinskaia; făcută în intenția mărturisită de a reda cât mai îndeaproape înțelesul și stilul *Geticelor*, traducerea reprezintă o încercare meritorie de a concilia fidelitatea față de text cu o formă nu excesiv de greoaie sau neclară. Din păcate, textul latin urmează, nu însoțește versiunea rusă, ceea ce îngreuiază și utilizarea ediției și justa apreciere a calităților traducerii.

Anexele dau cititorului o idee asupra problemelor paleografice ridicate de manuscrisele *Geticelor*, iar utilitatea indicilor nu se mai cere subliniată.

Completă și utilă, ediția operei lui Iordanes datorată cercetătoarei sovietice E. C. Skrjinskaia interesează pe toți cei preocupați de fenomenele structurale, politice sau culturale ale antichității târzii și perioadei de trecere spre feudalism.

Zoe Petre

I. M. TRONSKI, *Древнегреческое ударение*. Moscova-Leningrad, Editura Academiei de Științe a U.R.S.S. 1962, 148 p.

O monografie asupra accentuării grecești la nivelul actual al științei era foarte necesară. Tratatul de accentuare greacă a lui J. Vendryès este vechi de aproape 60 de ani (1904), căci edițiile ulterioare (1929 și 1945) nu aduc nou decât punerea la curent a bibliografiei, iar lucrarea lui I. P. Postgate, *A short guide to the accentuation of ancient Greek*, Londra, 1924, pe lângă faptul că are un caracter introductiv, a rămas aproape necunoscută. Manualul mai recent al lui Ch. Bally (*Manuel d'accentuation grecque*, Berna, 1944), deși conține noi puncte de vedere, rezultate din metodologia școlii geneveze a lui F. de Saussure, are un pronunțat caracter didactic și nu ține seama de achizițiile mai noi, mai ales de teoria fonologică a morelor expusă de R. Jakobson în articolul *Problemele prozodiei grecești* apărut în volumul omagial *Z zagadnień poetyki* tipărit în cinstea lui Kaz. Wóycicky la Wilno în 1937, teorie care a dat posibilitatea rezolvării definitive a problemei locului accentului grec; în plus progresele realizate în ultima vreme în privința accentuării grecești (v. nota 100 de la p. 127 a lucrării prezentate), dar mai ales cele din domeniul accentuării indo-europene (v. în primul rând fundamentala lucrare a lui J. Kurylowicz, *L'accentuation des langues indo-européennes*, Cracovia, 1952, ed. a II-a, 1958), făceau necesară o nouă sinteză.

Cartea profesorului Tronski împlinește în mod strălucit această nevoie. Autorul întrunește în persoana sa un desăvârșit cunoscător al filologiei clasice (ceea ce lipsea în lucrările — altfel deosebit de importante — ale lui R. Jakobson) și un fin lingvist, la curent cu ultimele teorii (lucru care lipsește de obicei filologilor clasici).

Lucrarea are ca introducere un capitol despre *Cantilalea vocalelor și a silabelor în limba greacă*, în care se arată că specificul accentului grecesc depinde nu numai de opoziția de înălțime a vocalei sau de opoziția între silabe lungi și scurte, evidentă în metrică, ci și de existența în silabele lungi a două unități mai mici, morele, opuse una celeilalte după cum accentul stă pe prima sau pe a doua. Opoziția silabelor lungi și scurte concepută ca 2:1 more este pur fonologică și nu absolută, morele nefiind obligatoriu izocrone. De aici rezultă faptul că silabele închise, terminate într-o consoană implozivă, contează ca având două more, chiar dacă vocala

lor este scurtă, lucru remarcat încă din antichitate de Dionis din Halicarnas (începutul cap. XV din *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων*). Din păcate teoria lui n-a fost luată în seamă. Tradiția gramaticală antică, provenind probabil încă din epoca scrierii silabice miceniene, recomandă să raportăm la silaba următoare orice grup de consoane cu care poate începe un cuvânt în grecește. Rezultă de aici lucrul absurd, înlinit și astăzi în gramaticile școlare de limba greacă: cauza lungimii unei silabe cu vocală scurtă sînt consoanele aparținînd altei silabe. Teoria autorului în această privință a fost expusă ulterior mai pe larg în articolul *Слоговая структура древнереческого языка и греческое слоговое письмо* din culegerea de articole *Древний мир* publicată în cinstea acad. V. V. Struve la Moscova în 1962 (p. 620—626).

Primul capitol se ocupă de izvoarele studierii accentului grec, teoriile gramaticilor greci și tradiția accentuării din manuscrisele grecești, autorul atrăgînd atenția că aceasta din urmă este tîrzie, dintr-o epocă în care distincția dintre acut și circumflex se pierduse în pronunțare. Accentele manuscriselor grecești se bazează deci tot pe teoriile — uneori greșite — ale gramaticilor mai vechi și nu pe pronunția contemporană, neformînd deci un izvor independent alături de teoria gramaticală, ci o variantă a ei. Autorul atrage atenția asupra unor lipsuri ale teoriei antice asupra accentului, fără să împărtașească însă scepticismul absolut al unor autori moderni. În continuare el dă un scurt istoric al studierii accentului grec în epoca modernă.

Cel de-al II-lea capitol se ocupă de natura și locul accentului în greaca veche. Autorul aduce o serie de dovezi care confirmă teoriile antice despre caracterul muzical al accentului grec în perioada clasică. În ce privește felul accentului, autorul demonstrează că opoziția esențială de accent era între acut și circumflex, rezultînd din opoziția dintre vocalele cu o singură moră și cele cu două și din poziția accentului pe prima sau pe a doua moră. Din punct de vedere fonologic este justă părerea lui Atenodor că există numai două prosodii — înaltă și joasă; tonul «mediu», ca și celelalte tonuri descrise de Glaucos din Samos nu sînt decît simple variante fonetice ale celor două tonuri fundamentale. Distincția între acut și grav ca formă de accent, ca schimbare a direcției tonului de sus în jos sau de jos în sus, nu interesează fonologic, căci silaba accentată se poate deosebi atît prin tonul ei mai înalt față de tonul jos al celorlalte, cît și invers, printr-un ton mai jos decît restul cuvîntului. În ce privește vocalele lungi, ele poartă accent circumflex dacă tonul urcă pe prima moră, coborînd în mod firesc pe a doua, și accent ascuțit cînd tonul urcă pe a doua moră: dovada o constituie faptul că vocalele lungi rezultate din contracția a două vocale, dintre care prima purta acut, au accent circumflex, în timp ce, dacă accentul stătea pe a doua vocală (= a doua moră a vocalei rezultate din contragere), el nu poate fi decît acut. În esență deci important este faptul că în primul caz acutul se află pe prima moră iar în celălalt pe a doua, coborîrea tonului pe a doua moră în cazul circumflexului fiind un fapt la fel de normal ca și coborîrea lui pe silaba următoare în cazul vocalelor cu o singură moră, accentuate acut.

Al III-lea capitol este dedicat locului accentului, problemă deosebit de importantă, întrucît tipul accentului grec este legat de calculul morolor. Autorul atrage atenția asupra faptului că în cuvintele grecești există două structuri ritmice independente: una silabică, condiționată de alternanța silabelor lungi și scurte, alta vocalică. Ca bază a mișcării tonului și a stabilirii limitelor accentului nu poate servi decît ritmica vocalică, întrucît accentul nu poate sta în greacă niciodată pe mora consonantică a silabelor lungi cu vocală scurtă (ca în lituaniană, de ex., unde o silabă *ár* se opune alteia *ař*).

În stabilirea locului și felului accentului grec interesează, deci, cantitatea vocalei, nu a silabei finale, dovadă accentul unor cuvinte ca $\alpha\tilde{\eta}\rho\omega\tilde{\xi}$, $\sigma\tilde{\upsilon}\rho\gamma\tilde{\xi}$ etc. Utilizînd noțiunea de *ansamblu final* stabilită de J. Kuryłowicz (fragmentul final al cuvîntului începînd de la silaba care conține penultima moră), autorul stabilește trei ansambluri finale posibile în greacă: 1) silabă finală cu vocală lungă ($\underline{\upsilon\upsilon}$), 2) două silabe cu vocale scurte ($\upsilon\upsilon$) și 3) silabă finală

cu vocală scurtă precedată de una cu vocală lungă (υυ υ). Având în vedere că mora penultimă din ansamblul final 3 nu poate niciodată purta accent, există deci trei tipuri de accent:

1. Cuvinte cu accent *final* (oxitonele din gramatica tradițională de tipul ἀγαθός, ολιστής).
2. Cuvinte cu accent *central*, pe prima moră a ansamblului final (*perispomene*, în cazul ansamblului final 1 — tip ἀδεῶς; *paroxitone* în ansamblul 2 — tip μέγала, ολικίον și *properispomene* în ansamblul 3 — tip ἀρχαίος, χεμῶνος).

3. Cuvinte cu accent *îndepărtat*, precedând imediat ansamblul final (paroxitone în cazul ansamblelor finale monosilabice de tip 1 — de ex. μεγίστη, βεβαίως iar la ansamblele finale bisilabice de tip 2 și 3 — proparoxitone, de ex. πόλεμος, σοφώτατος, ἄνθρωπος, κίνησης).

Excepție de la aceste reguli fac numai cuvintele în care s-a produs mătatea cantității. Spațiul nu ne permite să insistăm mai mult asupra tuturor concluziilor care decurg de aici.

Capitolul IV se ocupă de modificările accentului în frază: cuvintele neaccentuate și oxitonele, ca și schimbarea accentului survenită prin sandhi.

Al V-lea capitol tratează despre rolul gramatical al accentului (fapt observat încă de gramatici antici, care au lăsat lungi liste de cuvinte opuse numai prin accent) și influența analogiei gramaticale în schimbarea locului accentului.

Faptele expuse pînă aici se bazează aproape exclusiv pe dialectul ionic-atic și pe koine, singurele care atestă mai amănunțit și mai precis accentele. Cel de-al VI-lea capitol se ocupă de accent în dialecte (doric, eolic, beoțian, atic propriu-zis și homerice), atît cît pot fi ele deduse din datele puține și contradictorii cîte le avem.

Deosebit de important este capitolul al VII-lea: *Originea sistemului accentologic grecesc*, unde autorul arată ce a păstrat și ce a schimbat limba greacă din accentul indo-european. I. M. Tronski pornește de la teoria că accentul indo-european era muzical și liber, admitînd teoria lui Fortunatov despre cele două tipuri de intonație în silabele lungi: prelungă și întreruptă, trăsături păstrate, cu unele modificări, și în greacă, ca și în baltică. Negarea intonațiilor silabice indo-europene de către J. Kuryłowicz i se pare autorului nejustificată.

Deosebirea funcțională dintre intonația greacă și cea baltică nu este un argument suficient, după părerea lui I. M. Tronski, că cele două sisteme nu au origine comună, căci diferențierea funcțională s-a putut ivi ulterior. Înșuși faptul că Kuryłowicz postulează pentru faza indo-europeană accent dinamic și nu muzical, îl face pe autor să privească cu multă rezervă teoriile acestuia, căci accentul dinamic nu putea să nu lase o urmă cît de slabă asupra vocalismului limbilor vechi indo-europene.

Deosebirea esențială dintre accentul grec și cel indo-european constă în limitarea locului accentului în greacă. Brugmann pusese acest lucru pe seama substratului pregrecesc, ipoteză nedemonstrabilă și puțin probabilă, căci limitarea locului accentului s-a petrecut și în latină și în sanscrita clasică, fapt care îl face pe autor să caute mai degrabă cauze interne. J. Kuryłowicz crede că limitarea locului accentului ca și apariția intonației (care, după părerea lui, nu este de dată indo-europeană), își au originea în greacă în contracțiile vocalice. Or, sistemul accentuării este de dată mai veche, din greaca comună, în timp ce contracțiile sînt fapte dialectale. Faptul că contracția vocalelor are ca rezultat două tipuri de intonație în silabele finale și doar unul în cele penultime nu poate fi decît urmarea, și nu cauza limitării locului accentului. Autorul încearcă să explice limitarea accentului în greacă pe de o parte prin nevoia de a crea un centru fonetic mai precis cuvîntului oarecum difuz din cauza libertății absolute a accentului, pe de altă parte ca rezultat al formării unor grupuri enclitice, care au aceleași legi în privința zonei accentului. Cuvinte cîndva ortotonice și-au retras accentul pe finală cînd au format un grup cu encliticele. Deosebirile de accent dintre greacă și sanscrita vedică care nu sînt datorate limitării accentului sînt explicate de autor fie ca efect al analogiei, cum crede Kuryłowicz, fie ca variante dialectale indo-europene normale în orice limbă cu accent liber.

Ultimul capitol al cărții urmărește transformarea sistemului accentologic grecesc din tonic în intensiv, și aduce dovezi că această schimbare se petrecuse deja în sec. II—III ale erei noastre, cam în același timp, deci, ca și în latină.

Cadrul acestei prezentări nu ne-a permis să rezumăm întreaga bogăție de idei cuprinse în această carte. După cum își va fi dat, desigur, seama cititorul, cartea profesorului I.M.Tronski este una din cele mai interesante și mai originale lucrări de lingvistică greacă apărute în ultima vreme.

C. Poghirc

GIUSEPPINO PERNICE, *Contributo ad uno studio sistematico dei preverbi in greco*. (Serie « Humanitatis Studiorum Subsidia », nr. 1), Torino, Arti Grafiche Gili, 1962, 20 p.

Așa cum afirmă și autorul, mica lucrare pe care o prezentăm răspunde în primul rând unor necesități didactice. După câteva considerații generale, care nu depășesc cadrul teoriilor tradiționale, prof. Pernice prezintă, sub formă de articole de dicționar, o listă a preverbelor grecești. Pornind de la o valoare de bază, dată de etimologie, sensurile diferitelor preverbe sînt expuse « secondo un ordine logico e una classificazione didatticamente utile » (p. 3). Este de remarcat faptul că adoptarea acestor criterii de clasificare nu duce, în cele mai multe cazuri, la încălcări grave ale cronologiei. Totuși aplicarea prea riguroasă a principiului logic îl face pe autor să reconstruiască uneori sensuri neatestate în limba greacă, dar pe care « ne-am aștepta » să le întîlnim. Astfel, la p. 18, sîntem avertizați că *ὄρεφ-* ar trebui să aibă și o valoare « di incidenza instantanea » pe care însă greaca o rezervă altor preverbe. Comparația cu faptele similare din latină și, mai rar, din unele limbi moderne încheie paragraful rezervat fiecărui preverb. Corespondențele cu latina sînt de altfel rezumate sistematic în apendicele nr. 1 al lucrării. Un al doilea apendice grupează laolaltă preverbele grecești susceptibile de a avea aceleași sensuri.

Datorită atît subtilității analizei semantice, cît și caracterului sistematic al expunerii, lucrarea prof. Pernice se recomandă ca o contribuție utilă la studiul preverbelor grecești.

Liana Lupăș

ALESSANDRO RONCONI, *Il verbo latino. Problemi di sintassi storica*. Edizione rinnovata e ampliata. Firenze, Felice le Monnier, 1959, 251 p.

În această nouă ediție, autorul pleacă de la câteva principii de bază, care nu pot decît să mărească valoarea lucrării. Astfel, în introducere, după ce arată caracterul limitat și formalist al gramaticii antice — care era subordonată filozofiei și retoricii, clasificînd mai mult decît explicînd fenomenele — și caracterul logistic al gramaticilor din evul mediu, autorul continuă: « Empirism și logicism sînt depășite astăzi de constatarea că orice fapt lingvistic nu este expresia unui act logic, ci este determinat încă de un impuls al imaginației și, mai ales, de constatarea că faptul lingvistic presupune precedente în care-și găsește explicația istorică; cu alte cuvinte, de constatarea că limba își are propria ei devenire și, din cînd în cînd, limba se constituie ca

rezultantă a propriei ei evoluții istorice. Gramatica devine disciplină istorică, deoarece în faptul studiat se întâlnește un moment al unei tradiții lingvistice, adică fructul unei experiențe colective în lăuntru al căreia acționează expresia individuală ».

Din pasajul citat se desprind limpede principiile de bază ale lucrării, care se pot formula astfel: limba este un produs al activității unei colectivități; limba evoluează neîncetat; actul lingvistic pornește nu numai din nevoi logice, ci și din nevoi afective; gramatica este o disciplină istorică. Ronconi se ridică, de asemenea, împotriva conceptelor de « corect » și « eronat », sub care sînt etichetate construcțiile sintaxei latine.

Autorul își propune să studieze contradicția (contrast) între norma impusă de tradiție și inovații, care sînt efemere sau durabile, apoi să arate antecedentele, cauzele, dezvoltarea, consecințele unui fapt gramatical.

Călăuzit de aceste idei fundamentale, autorul a izbutit să dea o lucrare interesantă și utilă. Fără să împartă materia în capitole și subcapitole numerotate, așa cum se face — și desigur nu fără motiv — în gramaticile obișnuite, autorul tratează, rînd pe rînd, diferitele probleme pe care le ridică verbul latin, precum: *Persoană și număr*; *Diatezele verbului*; *Aspeci și timp verbal*; *Modurile*; *Subordonarea*; *Formele nominale ale verbului*.

Autorul, așa cum și-a propus, mai mult discută, explică, încearcă să determine antecedentele unui fenomen gramatical și să arate urmările, critică teorii cu care nu este de acord și, în general, observațiile făcute de autor sînt juste, iar criticile întemeiate. De pildă, socotim că autorul are dreptate cînd (p. 41), se ridică împotriva acceptării, fără rezerve, a teoriei lui Meillet cu privire la sistemul timpurilor verbului latin. Se știe că, potrivit teoriei lingvistului francez, timpurile verbului latin se pot grupa în două mari categorii, după criteriul aspectului, și anume: în categoria *infectum* (*laudo, laudabam, laudabo*) și în categoria *perfectum* (*laudavi, laudaueram, laudavero*); Meillet observă, de asemenea că, *dixi, feci, tuli* sînt teme de aoriste primitive și au valoare de *perfectum*, pe cînd *memini, stetimus*, avînd reduplicare, poartă semnul durativității acțiunii. Ronconi observă însă pe bună dreptate — criticînd schematismul teoriei lui Meillet — că *dixi* nu se poate confunda cu *δείξω*, nici *μεινήσομαι* cu *meminero*. Nu trebuie, observă Ronconi, trecut cu vederea nici faptul că verbul *pango*, care are perfectul *pepigi* și aoristele *pegi* și *panxi*, în compusul *compingo* are numai *compegi*.

Pe de altă parte, latina arhaică însăși demonstrează că vorbitorii nu mai aveau conștiința clară a diferenței dintre *perfectum* și *infectum*, cînd după tipul *legam* au făcut forme ca *fuam, abstulam, attigam*. De asemenea, latina întrebuițează prezentul și nu perfectul spre a exprima, cu ajutorul altor mijloace decît cele morfologice, acțiuni ingressive: *lacrimo* = plîng, *collacrimo* = încep să plîng. În privința perfectului latin, Ronconi observă că acest timp « nu este un timp perfectiv al prezentului, ci sau un perfectiv al trecutului (*Caesar castra movit*) sau un imperfectiv al prezentului (*didici* = știu, *meminî* = îmi amintesc, *perî* = δλωλα); forma perfectivă în primele două verbe este *disco, comminiscor*, adică un prezent, deși momentaneitatea este exprimată de sufixul *-sco*; în al treilea caz, sensul este *pereo*; cf. *qualis artifex pereo*; *Si quis pereat*, în grecește εἰ τις ὀλοῖτο ». Ronconi observă de asemenea, cu multă finețe, că sînt imperfective: prezentul iterativ (*saepe in hanc uillam uenio*); prezentul dramatic și literar (contra lui Brugmann și Delbrück, care le consideră istorice). Ronconi, de asemenea, are toată dreptatea cînd face rezerve în privința împărțirii rigide a timpurilor în absolute și relative (p. 46), deoarece și timpurile absolute sînt relative, referindu-se la momentul în care se află vorbitorul. Într-adevăr *legi* = am citit arată că acțiunea s-a petrecut în trecut față de momentul în care eu exprim acest adevăr.

Nu întotdeauna însă tezele lui Ronconi pot fi acceptate. De pildă, spre a susține că indicativul este prin excelență modul care exprimă acțiuni reale sau gîndite ca atare, autorul (p. 6, 109 și urm., 156) susține că, în condiționalele la indicativ, indicativul exprimă întotdeauna

acțiuni reale. Adevărul este că în astfel de propoziții indicativul exprimă, după caz, acțiuni reale sau ireale. Astfel, în fraza *ne sim saluus si aliter scribo ac sentio*, Cic., *Att.*, XVI 13 « Să nu fiu sănătos, dacă gîndesc altfel decît scriu », acțiunea exprimată de *scribo* este evident ireală. Chiar în exemplul citat de Ronconi, *expediui ex seruitute filium si dis placet* (Plaut, *Captiui*, 454) « mi-am scăpat fiul din sclăvie, dacă vor zeii », condiționala *si dis placet* aruncă o umbră de îndoială asupra realității exprimate de principală *expediui*.

Dar în cazul *Si peccauit, mi Chremes, insciens feci*, Ter., *Heaut.*, 631 « dacă ți-am greșit, dragul meu Chremes, am făcut-o fără să-mi dau seama » indicativul *peccauit* exprimă o acțiune reală sau ireală: reală dacă vorbitorul a greșit, și în acest caz, vrea să-și atenueze greșeala prezentînd-o sub o formă ipotetică, sau n-a greșit, și, în acest caz, vrea să pară modest. (A se vedea și studiul nostru *Condiționalele la indicativ în greacă, latină, română*, Studii clasice, II (1960), p. 159 și urm.)

Chiar dacă nu în toate problemele de amănunt Ronconi izbuteste să convingă — și trebuie subliniat că aceste cazuri sînt destul de rare — cartea este valoroasă tocmai prin perspectiva istorică și stilistică din care privește faptele de limbă discutate. Și nu putem încheia această recenzie fără a sublinia, printre calitățile remarcabile, logica și claritatea cu care explică faimoasa *consecutio temporum* pornind de la ideea esențială pe care am formulat-o noi înșine în *Sintaxa limbii latine, după metoda istorico-stilistică*, București, 1947, anume că acordul timpurilor se face după cum se ia ca punct de plecare momentul în care se găsește vorbitorul, deci prezentul, sau un timp din altă sferă temporală — trecutul sau viitorul (p. 170) și că faimoasa *consecutio* se aplică nu numai la propozițiile subordonate, ci și la cele coordonate: « Este un principiu sintactic, căruia gramaticile școlare îi dau puțină atenție, cînd este vorba despre propoziții coordonate, în timp ce tind să-l dramatizeze în domeniul subordonării, în realitate *consecutio temporum* nu este altceva decît principiul relativității timpurilor în propoziții dependente și are aceeași latitudine ca în cele coordonate:

hortor te: facias « te îndemn: fă asta ».

timeo: ne facias « mi-e teamă: să nu faci ».

hortatus sum: faceres « te-am îndemnat: trebuia să faci ».

timebam: ne faceres « mă temeam: nu trebuia să faci » (p. 171).

Schema indică, în același timp, efortul autorului de a arăta cum dependentele au fost, la început, paratactice. Acest efort constituie, de asemenea, un mare merit al lucrării.

N. I. Barbu

HERMANN GÄHWILER, *Das lateinische Suffix -ensis*. Diss. Zurich, 1962, 89 p.

Lucrarea a fost alcătuită la îndemnul și sub conducerea profesorului Manu Leumann și s-a sprijinit îndeosebi pe materialele adunate la *Thesaurus linguae Latinae* din München. Autorul a urmărit faptele în dezvoltarea lor (diacronic, dar și sincron) și a constatat că sufixul *-ensis* a apărut mai întîi în nume de locuri, în jurul Romei, începînd din secolul al III-lea î.e.n., apoi s-a răspîndit treptat și s-a generalizat: în secolul următor era frecvent în nume de popoare, apoi s-a extins în tot imperiul și a depășit sfera numelor proprii, îmbrățișînd și apelativele: *castrensis, circensis, forensis, hortensis, praetensis, uallensis* etc. Cu vremea

a pătruns în terminologia militară în cuvinte ca *calcariensis* « care lucrează într-o vărărie » (de la *calcaria*), *canabensis* « care locuiește în barăci » (de la *canabae*), *comitatensis* « care însoțește » (de la *comitatus* « însoțire, escortă »), *fabricensis* « care lucrează într-un atelier », *ripensis* și *ripariensis* « care păzește granița » (de la *ripa* și un presupus **riparia* « limită, hotar pe malul unei ape »). Unele adjective în *-ensis* arată îndeletnicirea sau locul unde muncește cineva: *atriensis* (*atrium*), *amanuensis* « stenograf » (de la *a manu*), *commentariensis* « referent » (de la *a commentariis*), *libellensis* « contabil » (de la *a libellis*), *catabolensis* « magazioner » (de la *catabulum* « depozit, magazin »), *thesaurensis* « trezorer » (de la *thesaurus*).

Originea sufixului *-ensis* nu poate fi explicată prin indo-europeană și nici prin influență osco-umbriană. În consecință autorul adoptă părerea profesorului său Manu Leumann și presupune că *-ensis* ar fi pornit din etruscă. Într-adevăr, știm că din etruscă a intrat sigur în limba latină cuvântul *atrium*, care putea avea acolo un derivat corespunzător latinescului *atriensis*. Totuși etruscologii n-au reușit încă să dea de urmele acestui sufix în etruscă. Teoretic, presupunerea n-ar avea nimic împotrivă, deoarece etruscii s-au bucurat vreme îndelungată de un prestigiu imens și au influențat pe latini în multe privințe. Totuși trebuie să avem în vedere că o înfrîurire străină în domeniul morfologiei se desfășoară foarte încet, abia după o conviețuire stăruitoare și masivă, și după ce se împrumută în prealabil un mare număr de cuvinte. Argumentul a *silentio*, că nu există în latină derivate în *-ensis* înainte de secolul al III-lea î.e.n., nu convinge, deoarece și documentele scrise care ni s-au păstrat sint extrem de rare.

Autorul are merite în munca de analiză a faptelor discutate. Presupusul **riparia* « țărnișă » era fără îndoială popular încă din secolul al III-lea: cuvântul a stăruit în fr. *rivière* și a dat naștere derivatului *ripariola*, păstrat în sudul Franței (*ribeirou*, *ribeirolo*) și în Spania (*reviruelo*), v. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935, nr.7329. Derivatul *calbiensis* (CIL, VI, 710: *Soli sanctissimo sacrum / Ti Claudius Felix et... / uotum soluerunt libens merito / calbienses de coh. III*) se explică mai ușor prin *horrea Galbae* (deci *galbiensis* « care păzește hambarele lui Galba »), decât prin *calbeus* « brățară ».

H. Mihăescu

Inscriptions in the Minoan Linear Script of Class A. Edited by W. C. Brice, M.A., from the Notes of Sir Arthur Evans and Sir Sohn Myres. Oxford, University Press, The Society of Antiquaries, 1961, XII 41 (34–41 nenumerate) p. + 31 duble planșe + Vocabular (23 p. nenumerate), în -4°.

Salutăm apariția — în condițiuni tehnice excepționale — a acestui *Corpus* al inscripțiilor în linearul A cunoscute pînă în 1961.

Deși autorul, W. C. Brice, spune în titlul lucrării, cu modestie, că publicația este făcută după notele lui A. Evans și S. Myres, meritul său personal este mult mai mare decât acela de a fi ordonat aceste note.

În 41 pagini introductive, Brice dă toate informațiile necesare despre textele care urmează, pentru întrebuintarea lor adecvată.

Regretăm că unele opere mai recente despre linearul A nu sînt menționate, ca, spre exemplu, admirabila lucrare a lui Emilio Peruzzi, *Le Iscrizioni minoiche*, Firenze, 1960: acest lucru se explică prin faptul că lucrări mai recente de 1958 nu se găsesc menționate în publicația pe care o recenzăm.

Mai departe, în 31 planșe duble, sînt publicate textele: pe planșa din stînga, în caractere originale unificate, în dreapta fotografii excepțional de clare, în măsura în care acest lucru era posibil, care permit controlarea lecturilor date pe planșa din stînga. Admitem principiul caracterelor unificate ale linearului A pe care îl aplică Brice pe planșele din stînga. De altfel pe paginile 38—40 (nenumerate) sînt date variantele de formă ale fiecărui caracter, așa cum se găsesc pe diversele inscripții, variante produse de diversitatea de locuri și de mîini care le-au scris. Uneori lecturile caracterelor în unele texte sînt destul de nesigure, dar nu se putea face mai mult.

Un vocabular normal și unul invers (complete) încheie lucrarea.

Fără a deprecia edițiile anterioare, ca cea a lui G. Pugliese Carratelli, mai ales pentru inscripțiile din Hagia Triada, și cea a lui Doro Levi, *Le cretule*, ediția lui W. C. Brice va constitui pentru multă vreme cea mai de seamă realizare în acest domeniu.

A. M. Frenkian

SAMOTHRACE. Excavations Conducted by the Institute of Fine Arts, New York University. Karl Lehmann, Editor. I. *The Ancient Literary Sources*, edited and translated by Naphthali Lewis. (Bollingen Series LX 1). New York, Pantheon Books, 1958. 148 p. in -4°, 2 pl. afară din text.

Despre importantele săpături întreprinse în Samothrake, începînd din 1938, de o expediție a Universității din New York sub conducerea lui Karl Lehmann (altădată K. Lehmann-Hartleben), am avut prilejul să scriu în *Dacia*, N.S.V, 1961, p. 597—601, recenzînd volumul II (părțile 1—2) din cele nouă, cite sînt plănuite să înfățișeze rezultatele a mai bine de două decenii de asidue cercetări arheologice. Era vorba acolo de inscripțiile venite să se adauge la cele anterior cunoscute, în cea mai mare parte editate în IG XII 8, — inscripții pe piatră, editate de P. M. Fraser, și inscripții ceramice, publicate de K. Lehmann, a cărui neașteptată moarte pune capăt speranței de a-l vedea, cum era firesc, contribuind la publicarea monumentelor de cult explorate de regretatul învățat cu o luare aminte specială și cu o deosebită competență.

Volumul de care mă ocup astăzi e primul din serie și a fost plănuit să servească oarecum de introducere întregii lucrări, punînd la dispoziția specialiștilor și a nespecialiștilor o culegere pe cît posibil completă a textelor grecești și romane unde se vorbește de Samothrake și de orice prezintă vreo legătură directă sau indirectă cu insula și cu faimoasele-i mistere. Extrasele (cca. 250 la număr) încep cu Homer și sfîrșesc în sec. al VI-lea e.n., cînd triumful creștinismului pune capăt definitiv activității sanctuarului. Caracterul lucrării excludea posibilitatea pentru editor de a încerca să stabilească filiații între izvoare, — altfel spus un studiu al tradiției, — sarcină anevoioasă și aproape disperată. Ceea ce ni se oferă sînt pur și simplu texte stabilite după cele mai bune ediții, traduceri fidele și un număr restrîns de note explicative, de cite ori pasajul reprodus e greu de înțeles sau lacunar.

Clasarea materialelor e făcută după cuprins. Primele trei secțiuni privesc geografia economică și fizică a insulei (1° așezare; 2° topografie; 3° produse). Următoarele cinci au ca obiect insula și sanctuarul în istorie și legendă (4° legendele despre origini; 5° Homer și comentarii; 6° autorii greci și romani din sec. V î.e.n. pînă în sec. VI e.n.; 7° scrieri pierdute despre Samothrake; 8° miscellanea). Secțiunile 9° și 10°, — poate cele mai importante, oricum cele mai

controversate, — grupează informațiile despre originea Cabirilor și a cultului samothracian, ca și despre identitatea și genealogia zeilor. Secțiunea 11° tratează despre faima și influența cultelor din Samothrake în lumea veche. În sfârșit, în secțiunea finală se citesc mărturiile despre ceea ce editorul numește « Characteristics & Attributes of the Samothracian Cult ».

Lucrarea comportă și un apendice închinat personalității unui scriitor astăzi pierdut, Nicostratos, autor al unor comentarii la operele lui Homer și Herodot dispărute fără urmă dar care, în sec. XVII, se puteau citi și au fost folosite în chip repetat într-o carte a lui Francesco Piacenza, *L'Egeo redivivo*, publicată la Modena în 1688. Judecând după pasajele reproduse de Piacenza, în afară de o serie de indicații geografice despre insulă și locuitorii ei, Nicostratos oferea amănunțite prețioase despre un templu al Cybelei înălțat « nu departe de castelul Melita, între porturile de nord și de vest » ale insulei. Alte date păstrate de umanistul italian lasă să se înțeleagă că misteriosul autor pare să fi trăit între Ștefan din Bizanț și Tzetzes, cu alte cuvinte între sec. VI—XII e.n. Până la un timp suspectate de Rubensohn, admise apoi ca autentice de Hemberg, care plasează activitatea lui Nicostratos *grosso modo* între 800—1150, informațiile lui Piacenza sînt acum socotite neîndoioase de Naphtali Lewis, pe baza argumentului convingător că unele din aceste știri au fost confirmate de descoperirile recente.

Judicios concepută, frumos tradusă și adnotată cu sobrietate (interpretarea istorică și istoric-religioasă a fragmentelor fiind rezervată autorului încă necunoscut al ultimului volum din serie, plănuit ca o istorie cuprinzătoare a cultelor și a sanctualelor din Samothrake), culegerea întocmită de Naphtali Lewis lasă cititorului un sentiment de insatisfacție, prilejuit de constatarea că, pînă la urmă, zăbava oricît de atentă asupra mărturiilor literare privitoare la religia samothraciană dezvăluie prea puțin din natura exactă a acesteia ori din modul de celebrare a riturilor. Fără a exclude cu totul posibilitatea ca descoperiri viitoare — epigrafice ori arheologice — să sporească întrucîtva cunoștințele noastre actuale, înclin să cred că taina în care sînt învăluite originea și semnificația celebrelor misterii va dăinui mai departe nepătrunsă. Cum o dovedește tocmai citirea celor mai bine de 200 de excerpte strînse în volumul de care mă ocup, de-a lungul întregii antichități consemnul tăcerii a fost respectat cu sfințenie. Nu degeaba mărturisește Ovidiu, în versurile deseori citate: *Quis ritus Cereris ausil uulgarare profanis, / magnaue Threicia sacra reperta Samo? / exigua est uirtus praestare silentia rebus; / contra grauis est culpa tacenda loqui...* (*Ars amat.*, II 601—604).

D. M. Pippidi

L. ROBERT, *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques.* Vol. XI—XII. Paris, Adrien-Maisonneuve, 1960. 648 p. + 40 pl.

Locul ocupat de Louis Robert în mișcarea epigrafică a zilelor noastre e atît de important, încît o laudă adusă neobositei lui activități sau sublinierea meritelor vreuneia din numeroasele-i lucrări riscă să apară necuviincioase. De altă parte, multiplicitatea preocupărilor, știința-i atotcuprinzătoare ajutată de o metodă impecabilă desfid competența recenzentului, care, ținut să dea seamă de o operă de o asemenea însemnătate, anevoie poate face altceva decît să-i redea în linii mari cuprinsul, zăbovind asupra acelor aspecte care se apropie mai mult de propriile sale interese științifice. E ceea ce-mi propun să fac în cele ce urmează cu vol. XI—XII din seria intitulată *Hellenica*, a cărui amploare depășește simțitor amploarea fasciculelor precedente și ale cărui pagini aduc contribuții esențiale unor sectoare foarte variate ale științei anti-

chităţii, de la lexicografie la istoria literară, trecînd prin istoria socială şi politică, istoria religiilor, geografia istorică, toponomastica şi antroponomia, numismatica şi papirologia.

Spre convingere, reproduc în primul rînd tabla de materii: I. *Sur un papyrus de Paris, glossaire latin-grec* (p. 5—15); II. *TAXEION* (p. 16—20); III. *Épigraphes et acclamations byzantines à Corinthe* (p. 21—52); IV. *AITHSAMENON* sur les monnaies (p. 53—62); V. *Circulation des monnaies d'Histie* (p. 63—69); VI. *Hagia Marina en Phocide* (p. 70—84); VII. *Inscription hellénistique d'Iran* (p. 85—91); VIII. *Décret d'Athènes pour un officier d'Antiochos Épiphane* (p. 92—115); IX. *Décret d'Andros* (p. 116—125); X. *Παράστασις τερῶν* (p. 126—131); XI. *Sur un décret des Korésiens au Musée de Smyrne* (p. 132—176); XII. *Monnaies et divinités d'Aspendos* (p. 177—188); XIII. *Sur une loi d'Athènes relative aux Petites Panathénées* (p. 189—202); XIV. *Décret de Lébédos pour un juge de Samos* (p. 204—213); XV. *Inscriptions d'Asie Mineure au Musée de Leyde* (p. 214—262); XVI. *ΛΙΜΕΝΕΣ* (p. 263—265); XVII. *Épigrammes* (p. 267—349); XVIII. *Inscriptions agonistiques d'Ancyre* (p. 350—367); XIX. *Un relief inscrit au Musée de Stamboul* (p. 369—380); XX. *Épigraphes juives d'Éphèse et de Nicoméde* (p. 381—413); XXI. *Épigraphes d'Eumeneia de Phrygie* (p. 381—413); XXII. *Inscriptions de Didymes et de Milet* (p. 440—489); XXIII. *Sur Didymes à l'époque byzantine* (p. 490—504); XXIV. *Inscriptions hellénistiques de Dalmatie* (p. 505—541); XXV. *Addenda aux tomes I—X* (p. 542—648).

Această simplă înşirare e edificatoare pentru varietatea subiectelor tratate în volum. Şi totuşi, aşa cum o ştiu cititorii lui L.R., rămîne departe de numărul şi de varietatea problemelor discutate « pe parcurs » de un autor care ştie tot, nu uită nimic şi excelează în arta de a face descoperiri de seamă acolo unde alţi epigrafişti — oricît de renumiţi — se mulţumesc cu aproximaţii. Aşa fiind, abia dacă trebuie să spun că o astfel de carte nu se povesteşte şi nu se analizează. Ea se cere citită şi recită, pentru a surprinde de fiecare dată un aspect neobservat, o apropiere sugestivă, explicaţia nebănuită a unei probleme rămase multă vreme fără dezlegare. Din acest punct de vedere, abia dacă se deosebeşte de celelalte lucrări ale autorului, de la masivele *Études anatoliennes* ori *La Carie* la studiile de mai mică întindere, dar nu mai puţin importante, ca dările de seamă închinat Inscipţiilor din Didyma sau primelor tomuri din *Inscriptions Graecae in Bulgaria repertae*.

Dacă mai era nevoie, ultima lucrare citată (Rev. Phil., XXXIII, 1959, p. 165—236) a arătat că inscripţiile greceşti din cetăţile de pe coasta tracă (şi, în general, cele din coloniile greceşti ale Mării Negre) n-au pentru L.R. mai multe taine decît inscripţiile din Asia Mică. Nu e de mirare aşadar, dacă, la fel cu volumele precedente, ultimul volum din *Hellenica* e plin de observaţii asupra unor texte provenind din această parte a lumii vechi, şi în special din oraşele dobrogene. Semnalez cîteva la întîmplare:

p. 17 şi n. 6: reflecţii despre τάχειον într-un decret al thiasişilor din Callatis (Dacia, I 1924, p. 140);

p. 26 şi n. 5: texte antice şi bibliografie modernă asupra carierelor de marmură din Proconnesos, de unde provine sarcofagul descoperit la Bărboşi, cu numele unui asiarch cunoscut la Cyzic (Pârvan, *Castrul de la Poiana*, ARMSI, XXXVI, p. 112 = C. Moisil, BCMI, II, 1910, p. 86. Cf. L. Robert, *Études anatoliennes*, p. 124—127; J. şi L. Robert, REG, LXXIII, 1960, p. 178—180);

p. 42, n. 8: anunţul unui studiu de apropiată publicare despre tehnica pescuitului cu faclă în antichitate, pornind de la un pasaj al Hotărniciei lui Laberius Maximus (*Histria IV*, 16 = SEG I 329), r. 23—25;

p. 135 şi n. 4: comentînd un decret din Koresos în cinstea unui necunoscut care răscumpărase mai mulţi concetăţeni răpiţi de filhari, L.R. precizează din nou accepţia participiului ἀπαχθέντων în inscripţia *Histria IV* 2, r. 6, al cărui înţeles nu apărea limpede lui Pârvan şi care a fost explicat de Ad. Wilhelm, Anz. Akad. Wien, 1922, XV—XVIII, p. 34 (cum erorile

se îndreaptă anevoie, greșeala lui Pârvan se regăsește acum la I. Stoian, SCIV, IV, 1953, p. 683—685);

p. 271, n. 4: în legătură cu o cunoscută epigramă din Olbia, ni se comunică pentru întâia oară un important pasaj din decretul în cinstea lui Agathokles (mai sus, p. 137 și urm.), privind apărarea teritoriului rural al cetății împotriva unor «tilhari» traci: τῆς τε π[όλεως] οὔσης ἐν ταραχῇ καὶ πειρατευ[όντων] Θραικῶν οὐκ [όλι]γων τῆν [τε χ]ώραν καὶ τὴν [πόλ]ι[ν], τ[ῶ]ν δ[ὲ] θ[ε]ρῶν ὄντων ὑπογύων καὶ τῶν πολιτῶν ἐν ἀγωνίαι καθεστῶτων, ἀ[ίρεθ]εῖς τοξάρχης καὶ λαβῶν στρατιώτας μισθοφόρους [δι]ε[φύ]λαξε τῆν τε χώραν καὶ τὰ θέρη ἐποίησε τοὺς πολίτας ἀβλαβεῖς συναγαγεῖν.

p. 274: considerații asupra decretului olbian în cinstea unui locuitor al acestui oraș care alungase pe piratii înstăpiniți pe insula Leuke, astăzi Insula Șerpilor (Tocilescu, AEM, XI, 1887, p. 37, nr. 41 = IPE I² 525);

p. 296: colonii de greci stabiliți în mai multe centre miniere ale lumii vechi, inclusiv Dacia (C. Daicovicu, Dacia, VII/VIII, 1937—1940, p. 301—303; Dacia, N.S., II, 1958, p. 265);

p. 372, n. 5: numele Δαδχ într-o inscripție din Tomis (AEM, VI, 1882, p. 23, nr. 50);

p. 426, n. 5: formula ὁ βίος ταῦτα în inscripțiile funerare păgâne și creștine, al cărei echivalent latin: *h(a)ec sunt a* fost de curând studiat de I. I. Russu în Studii Clasice, II, 1960, p. 361—364, pornind de la epitaful *Histria IV*, 52;

p. 599, n. 3: înțelesul termenului εὔθυ[νος] într-un album colegial din Histria (Pârvan, *Histria, IV*, 59 = SEG II 458).

Aceste câteva exemple vor fi arătat, nădăjduiesc, folosul pe care epigrafistii români, între alții, îl pot găsi în citirea studiilor semnalate. Dar, cum am mai avut prilejul s-o scriu, lucrarea întreagă se cuvine citită cu luare aminte și meditată: *uos exemplaria Robertiana nocturna uersate manu, uersate diurna...*

D. M. Pippidi

(INSCRIPTIONS LATINES DE L'ALGÉRIE, tome II, *Inscriptions de la confédération cirtéenne de Cuicul et de la tribu des Suburbures*. Recueillies par St. Gsell; préparées par E. Albertini et J. Zeiller; publiées par H.-G. Pflaum, sous la direction de Louis Leschi. Vol. I. Paris, 1957, in -4°, 374 p., 4 187 nr. (4 225 piese).

Este util și necesar a semnală, chiar cu întârziere de câțiva ani, volumul II/1 al impozantului corpus francez de inscripții latine din teritoriul Algeriei, nu numai spre a releva bogăția și valoarea deosebită a materialului epigrafic cuprins aici, ori unele erori și lipsuri, ci mai ales pentru unele observații și obiecții în legătură cu felul cum sînt publicate inscripțiile în aceasta și în alte mari colecții, cu principiile adoptate în ultima vreme de unii epigrafiști. Este o problemă de metodă și principiu ce interesează direct și colectivele din țara noastră, a căror sarcină de căpetenie este realizarea marii «Culegeri de inscripții din teritoriul R.P.R. ».

Inscripțiile din ILAlg. II/1 sînt în măsură preponderentă epitafe (3700, din care vreo 1400 copiate și publicate acum pentru prima dată de Pflaum): un «corpus» sistematic, ordonat, prezentînd materia după un plan general simplu, clar, practic. La fiecare localitate se dă o introducere istorico-geografică, locul descoperirii și păstrării pieselor, categoria monumentului,

materialul, dimensiunile, textul în litere capitale tipografice (cu puține variații de dimensiuni, de « corp »), bibliografia cuprinzând CIL VIII și alte publicații (chiar anterioare acestuia), un comentariu epigrafic, istoric, datarea, analogii și alte elemente utile, transcrierea integrală sau a rîndurilor abreviate resp. lacunare, întregiri, lectura corectă. În general, Pflaum a lucrat după principiile lui Gsell: « textele epigrafice » sînt identificate și transcrise rînd cu rînd, însoțite de definiția și dimensiunile pieselor. În aceste privințe, principiul poate fi considerat ca foarte bun, model, — firește, în măsura cît s-a lucrat cu suficientă acribie mai ales la copierea și redarea textelor, la observarea « mărunțișurilor » considerate uneori ca « nesemnificative » și la interpretări; ceea ce însă nu este cazul peste tot, cum a arătat recenzia critică a lui J. Mallon¹: pe baza unei ample documentări, a unei excelente cunoașteri a materialului epigrafic din Algeria, recenzentul a relevat multe lacune, inconsecvențe și contradicții², erori de interpretare a unor accidente grafice (litere rău gravate pe piatră ori citite greșit de copistul modern) luate drept fenomene de limbă latină « vulgară »³, sau invers, considerarea ca « grafii » a unor forme reale de nume proprii⁴; de asemenea utilizarea inconsecventă a semnelor diacritice în epigrafie.

Nu este cazul a insista aici asupra acestui aspect al ILAlg. II/1, a cărui deficiență mai gravă este totala lipsă a ilustrației, a oricărei fotografe sau desen: « corpus »-ul algerian se ghidează în redarea textelor antice după sistemul vechi (adoptat cu unele ameliorări de S. Gsell) al CIL berlinez, depășit demult, azi necorespunzător și la care este inadmisibil a reveni după experiența îndelungată și marile progrese tehnice și metodologice. E surprinzătoare lipsa oricărei¹ ilustrații, neexplicată de editori; probabil să fie în primul rînd motive economice, ca și nevoia de a nu întîrzia și mai mult apariția lucrării, a cărei imprimare a durat aproape două decenii (1939—1957). În privința ilustrării, unul din colaboratorii volumului, L. Leschi exprima (în 1952) ideea de a se întocmi un fel de « antologie » cu fotografiile pentru fiecare volum din ILAlg.; ceea ce pînă acum nu s-a făcut. Este însă problematic dacă asemenea « albume » vor putea să ilustreze în măsură suficientă grafia, alfabetul și diferitele nuanțe ale scrierii, importante din punct de vedere paleografic și în genere cultural, dacă vor servi adică pentru controlul și verificarea lecturilor, ca și pentru cunoașterea cît mai amplă și corectă a figurației (portrete, ornamentație etc.) legate în chip organic de monumentul epigrafic pe care-l ilustrează, explicîndu-se reciproc în cea mai mare parte. Adevărat că o redare prin clișee (fotografe ori desene) integrală este practic foarte greu, dacă nu imposibil de realizat, nefiind de altfel necesară pretutindeni, la toate fragmentele și chiar la unele piese întregi. Dar tehnica are un nivel ridicat în toate sectoarele de cercetare, iar studiul epigrafelor nu se limitează la simplul « text epigrafic », nu este pur filologic, ci multilateral, cercetează piesele epigrafic-sculpturale sub toate aspectele: paleografic, stilistic, social-economic, arheologic-artistic, deci în general cultural-istoric; încît apare absolut necesară ilustrarea cel puțin parțială prin clișee a unui corpus epigrafic (fotografe și desene mai ales la piesele fragmentare, corodate, care necesită o întregire și reconstituire pe baza unui control direct; de asemenea la piesele cu scriere aberantă); căci caracterele tipografice « speciale » (cu litere combinate, ligaturi sau semne convenționale) nu pot reda decît

¹ Jean Mallon, *Revue archéologique* (Paris), 1959, II, p. 160—169; cunoscînd bine istoricul colecției ILAlg., autorul recenziei relevă și o scăpare de natură mai mult etică: lipsa unei mențiuni despre ajutorul valoros dat în explorarea pe teren a materialelor epigrafice de către algerianul Amar Britek (« dont l'aide méritait d'être citée et publiquement reconnue », p. 169).

² Într-un loc, RA, 1959, II p. 166, el exclamă chiar « il est surprenant qu'un éditeur (Pflaum) connaisse si mal les inscriptions de son propre recueil... ».

³ De ex. p. 165 TERTLA în nr. 1131 înțeles de Pflaum ca « Tert(u)la », în loc de ceea ce trebuie să fie în realitate: TERTIA.

⁴ De ex. *Ispes, Istatianus* (nr. 380, 2051), forme de pronunțare populară în loc de *Spes, Statianus* etc.

incomplet și imperfect, cu erori și aproximații ductul literelor, stilul și eleganța, respectiv stîngăcia lor. Ilustrarea poate fi «eclectică» la epigrafele clare, corecte, elegante și monumentale, lipsite de reliefe și de ornamentații: redarea textului lor prin litere tipografice capitale de tip «clasic» ar putea fi în general suficientă; în schimb apare necesară reproducerea majorității pieselor cu forme aberante, cu scriere deosebită, unde lectura poate sau trebuie să fie controlată, eventual îndreptată. Astfel, pentru a pomeni numai două cazuri mai semnificative: ILAlg. II/1 nr. 510 text votiv grecesc (dedicație a unui trac bitin din Asia Mică), reprodus în litere capitale aproximative: Μοκκῆλεμος Διλιπρος (?), care trebuie citit Διλιπτορεος (numele *Diliporis*); nr. 2626 epitaf cu textul în dublă grafie (ceea ce este o raritate) D M S / L GABINIVS / MATVTINVS / V A LXXXV / H S E, — repetat după răsturnarea pietrei, — despre care editorul Pflaum observă «on a gravé deux fois le même texte, peut-être parce que le premier avait déplu». O imagine fotografică a inscripției ar putea să confirme asemenea ipoteză, ori să permită altă supoziție.

Este inutil a repeta că orice culegere modernă, științifică, de inscripții trebuie să aibă o ilustrare «minimă», dar multilaterală, întrucît nu poate fi integrală; ceea ce — fiind evident mult mai costisitor decît sistemul Gsell—Pflaum din ILAlg.¹ — de mult nu mai constituie un simplu «pium desiderium», căci a fost realizat cu multe decenii în urmă de epigrafistul-filolog rus Vassili Latîșev: monumentalul corpus de inscripții ale țărmului nordic al Mării Negre (IOSPE), care ține seama în primul rînd de necesitatea ilustrării oferind puțînța de a cunoaște majoritatea pieselor epigrafice, de a controla lecturile adoptate de editor; în cadrul «articoulului» (inscripției) este reprodusă fotografia ori desenul (eventual numai cîmpul inscripției), punînd simultan în față textul, comentariul și imaginea monumentului (relief, statuie etc.), lucru de importanță capitală pentru studiul multilateral al materialelor epigrafice-sculpturale. Sistemul a fost urmat cu succes de alții: Hoffiller - Saria, *Antike Inschriften in Jugoslavien* (I, 1938); modificînd aranjamentul (fotografiile în planșe la sfîrșitul volumului) de G. Mihailov în corpus-ul inscripțiilor grecești din teritoriul Bulgariei². O reproducere fotografică (ori desen) este absolut necesară atît la epigrafele urbane mai îngrijite și elegante, cît și la cele de la periferia provinciilor și localităților, ale poporului de rînd, în majoritate neinstruit, autorul acelor produse epigrafice cu grafii aberante, confuze, cu litere stîlcite care constituie mici probleme pentru cercetătorii epigrafiști, filologi, romaniști.

În recenzia sa detaliată, critică, a ILAlg. II/1, J. Mallon arată o lungă serie de lacune în lecturile și interpretările lui Pflaum, la care se pot adăuga altele, relevîndu-se unele forme aberante fie ca «accidente grafice», fie ca forme autentice de limbă provincială, «vulgară»; astfel: nr. 82 INGENVS pentru *Ingenus*, 246 LONLIVS *Lollius*, 255 LACENVA *Ingenua*, 260 NICANRO *Nicandro*, 303 MVNTANVS formă populară pentru *Montanus* (cf. rom. *munte* etc.), 513 ΘΑΙΔΩΡΟC este *Theodoros*, 679 VICENSVMARI, 922 QVINITA pentru *Quinta*, 1040 AERMETIO pentru *Hermelio*, 1065 ASCLEPINDES pentru *Asclepiades*, 1286 ORICLO cognomen derivat de la *oriola*, *auricula*, 3431 REOCATA considerat de Pflaum «pour *Ro(g)ata*», adică redarea lui G prin C și adăugarea unui E; dar «Reocata» este o formă vulgară «normală» după criteriile fonetice ale pronunțării populare, cu omiterea lui -u- intervocalic din *Reuocala*, cognomen binecunoscut.

¹ În legătură cu acest «corpus» algerian, J. Mallon observă «un choix de photographies... — auquel on emploierait tout l'argent que l'on perd en caractères typographiques spéciaux, nécessairement infidèles». Ce sont tous problèmes qui ne laissent pas indifférents d'autres épigraphistes... » (RA, 1959, II p. 168).

² *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, editit Georgius Mihailov. Serdica (Sofia), vol. I, 1956, II, 1958, III/1, 1961; v. observațiile din SCIV, XIII, 1962, p. 227, unde sînt consemnate recenziile și criticile anterioare în legătură cu IGB I, II.

Părțile negative, în primul rând deficiența totală a ilustrației și erorile mărunte de copiere, lectură și interpretare (care ar apărea desigur mai numeroase dacă ar fi existat un mijloc de control prin ilustrarea fotografică a epigrafelor) nu scad valoarea deosebită a marelui « corpus » algerian, rod al unei îndelungate munci dârze și perseverente, al erudiției solide a unora din cei mai de seamă epigrafisti ai Franței. ILAlg. II/1, prin simplele « texte epigrafice » reproduse și comentate de H.-G. Pflaum, a pus la dispoziția cercetătorilor un bogat material documentar deosebit de prețios în primul rând pentru studiul organizării politico-militare, administrative, economice-sociale în epoca romană, pentru populația indigenă și formele limbajului popular în zona mediteraneană a nord-vestului Africii antice și a imperiului roman în general.

I. I. Russu

H. BENGTON, *Einführung in die Alte Geschichte*. Dritte, revidierte Auflage, München, Beck, 1959, 205 p. 16°.

În ciuda unei literaturi de specialitate imense, în toate limbile și de toate formatele, o introducere în istoria veche în același timp succintă și documentată, judicios concepută și scrisă cu claritate nu mai fusese publicată de mai bine de jumătate de veac. Cunoscuta *Einleitung in das Studium der Alten Geschichte* a lui Curt Wachsmuth, apărută în 1895, a adus învățămîntului istoric timp de mai multe zeci de ani servicii ce nu pot fi trecute cu vederea: mai mult decît o « introducere în studiul istoriei vechi », e însă o introducere în istoriografia antică, în cel mai bun caz în izvoarele literare ale antichității. Alte două lucrări apărute în vremea din urmă: *Avviamento e guida allo studio della storia e delle antichità classiche*, de A. Evaristo Breccia (Pisa, 1950) și *Introduzione allo studio della storia greca e romana*, de Eugenio Manni (Palermo, 1952), fără să fie lipsite de calitate, păcătuiesc prin aceeași unilateralitate de orientare, atenția autorilor îndreptîndu-se aproape exclusiv asupra sectorului greco-roman al istoriei antice.

Din acest punct de vedere, ceea ce distinge lucrarea pe care o recenzez (apărută pentru întâia oară în 1950 și ajunsă în mai puțin de zece ani la a 3-a ediție) e efortul de a depăși concepția « clasicistă », prea multă vreme dominantă în învățămîntul istoric din universitățile europene, și de a îngloba în conceptul de « istorie antică » perioada veche a istoriei omenirii întregi, una și indivizibilă. Citatul din Ed. Meyer cu care începe *Introducerea* — « die Alte Geschichte ist nie etwas anderes und darf nie etwas anderes sein als ein Teil der einen, allgemeinen Geschichte » — e, sub acest raport, programatic, chiar dacă în cuprinsul cărții — din motive de ordin practic mai curînd decît teoretic — sectoare întregi din istoria universală nu sînt luate în considerație (cea mai mare parte a Africii, Asia răsăriteană, Oceania, cele două Americi). E ușor de văzut, într-adevăr, că în accepția pe care i-o atribuie H. Bengtson și în funcție de care e concepută lucrarea, « istoria antichității » echivalea a cu istoria spațiului mediteranean și a regiunilor învecinate cu care locuitorii acestuia au întreținut legături economice, culturale și politice: aproximativ de la Gibraltar pînă în valea Indusului și de la Marea Baltică pînă la Oceanul Indian și pustiul Sahara. Din chiar punctul de vedere al autorului, nu se poate tăgădui o oarecare contradicție între luarea de poziție inițială și tratarea ulterioară,

între postularea unității de dezvoltare a întregii omeniri și nesocotirea unei părți considerabile a acesteia, chiar dacă motivele unei astfel de comportări sînt pînă la urmă comprehensibile: incapacitatea minții de a îmbrățișa imensitatea cunoștințelor necesare și inegalitatea dezvoltării cunoștințelor despre antichitate în diferitele părți ale lumii.

Interesantă e și poziția autorului în problema delimitării cronologice a istoriei zise « vechi ». În ce privește începutul, deși legat încă de concepția după care perioadele din istoria omenirii pentru care sîntem lipsiți de izvoare scrise ar aparține « preistoriei », B. nu uită să releve în ce măsură descifrarea în zilele noastre a unei întregi serii de scrisuri pînă de curînd necunoscute a împins înapoi hotarele « istoriei » — în Orientul apropiat pînă în mileniul al IV-lea, în bazinul egeean pînă la începutul mileniului al II-lea. De altă parte, cu privire la sfîrșitul antichității, subliniind lipsa de semnificație adevărată a datelor tradiționale: 325, 375, 476 (respectiv, sinodul de la Niceea, invazia hunilor, depunerea lui Romulus Augustulus), proclamă nevoia de a concepe granița dintre sclavagism și feudalism în chip « elastic », sugerînd — fără a se referi explicit la tezele lui Pirenne din *Mahomet et Charlemagne* — ca un « Endtermin » posibil al vechii orînduirii pătrunderea arabilor în Mediterana occidentală (în același sens se pronunță acum și Lynn White Jr., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962).

Ca plan de ansamblu, volumul cuprinde nouă capitole de întindere inegală, închinatе respectiv: definirii conceptului de istorie veche și delimitării lui spațiale și temporale; istoricului studiilor de istorie veche, din vremea Renașterii pînă astăzi; bazelor cercetării în domeniul istoriei vechi (cronologie, geografic, antropologie); tradiției (material documentar primar, istoriografie, mit și legende populare); monumentelor arheologice; științelor speciale ajutătoare (epigrafie, papirologie, numismatică); raporturilor dintre istoria veche și alte științe înnrudite; mijloacelor de studiu și revistelor de specialitate; în sfîrșit, unei bibliografii sumare a istoriei antice îndeobște și a principalelor ei sectoare: Orientul, Grecia, Roma. În legătură cu capitolul final, trebuie precizat că îndrumări bibliografice destul de amănunțite se citesc și la sfîrșitul fiecăreia din celelalte împărțiri. Cu rezerva că producția istoriografică a țărilor socialiste pare să fi rămas în cea mai mare parte, dacă nu în întregime necunoscută autorului, se poate spune că aceste bibliografii speciale sînt în general judicioase întocmite și că scăpările de oarecare însemnătate sînt rare: p. 34, se relevă faptul că ediția *Cronicii* lui Eusebios de Schoene e învechită, dar nu se menționează cele două ediții mai noi, îngrijite de Fotheringham și Helm (ultima, Berlin, 1956); p. 65, în legătură cu descifrarea scrierii lineare B, se acordă luare aminte criticilor formulate de Grumach și Beatty, dar se trec sub tăcere numeroasele adevărate și recunoașteri ale epocii descoperirii a lui Ventris; p. 138, cu privire la SEG, se spune că ar număra 14 volume (în realitate sînt 19); p. 139, din lista operelor lui L. Robert, lipsește poate cea mai importantă și mai semnificativă: *La Carie*, II (Paris, 1964); p. 184 urm., bibliografia privitoare la Imperiul roman (precumpănitor politică) omite aproape cu totul studiile de istorie a provinciilor etc.

O introducere în studiul istoriei, chiar de proporții reduse, ca aceea pe care o analizez, ar fi trebuit să cuprindă o fie și succintă inițiere metodologică. Cum am avut prilejul s-o arăt, un astfel de capitol lipsește din economia cărții lui Bengtson. Această lacună nu poate fi împlinită de considerațiile de caracter general din capitolele I și III, dar unele din acestea pot servi la definirea poziției autorului în raport cu probleme de bază sau cu orientări recente ale scrisului istoric. De reținut respingerea tendințelor modernizatoare manifestate în lucrări de felul cunoscutei cărți a lui Pöhlmann (p. 18; exemplele ar fi putut fi lesne înmulțite), precum și condamnarea hotărîtă a doctrinelor rasiste care și-au făcut drum în istoriografia germană dintre cele două războaie (p. 47 urm.).

D. M. Pippidi

M. I. FINLEY, *El mundo de Odiseo*, Fondo de cultura economica (*Breviarios*, nr. 158), Mexico-Buenos Aires, 1961, 171 p.

În cadrul unei colecții sud-americane de monografii consacrate problemelor de cultură generală (*Breviarios del Fondo de cultura economica*) se publică traducerea unei lucrări englezești care s-a bucurat de un binemeritat succes: *The world of Odysseus* (apărută prima dată la Viking Press, N.Y. în 1954; ediția revăzută e din 1956). Autorul, cercetător de autoritate al aspectelor social-economice din antichitate, ne prezintă o imagine sugestivă a civilizației care a generat poemele homerice. Problemele de literatură *stricto sensu*, respectiv geneza și specificul poemelor homerice, au fost examinate pe scurt în primele două capitole: *Homer și grecii*; *Barzi și eroi*. Generalitățile, care se adresează unui public nefamiliarizat cu literatura greacă, îi permit autorului să-și definească punctul de vedere, adeseori destul de original, cu privire la datarea poemelor, raporturile dintre legendă și literatura tradițională, locul lui Homer în ansamblul culturii elenice. Se înclină spre atribuirea paternității poemelor unor autori diferiți (cf. p. 15: « es probable que la *Iliada* y la *Odisea* que leemos fueran obra de dos personas, y no de una sola »); perioada elaborării finale este situată între 750—650 î.e.n. (Asemenea puncte de vedere nu au de ce să ne surprindă, dacă ținem seama de faptul că majoritatea cercetătorilor tind să coboare data lui Homer și deosebesc doi autori diferiți.) Substratul istoric al epocii eroice este prezentat cu mult discernămint la Finley. După discuția consacrată aheenilor și problemei migrației triburilor grecești, aflăm strictul necesar despre contextul istoric al poemelor și soarta lor în antichitate.

În capitolul *Barzi și eroi*, pornind de la *vîrsta eroilor* care a fost intercalată de Hesiod între vîrsta de bronz și cea de fier, Finley explică foarte ingenios cum au apărut personajele paradigmactice care animă universul epic și definește caracterul lor. În istorie sau în literatură, din perioada dramaturgiei atice a secolului V î.e.n. pînă în vremea noastră, puțini eroi au fost înzestrați cu o mentalitate atît de sumară ('simplicidad mental') cum e cea pe care o vădese predecesorii lor homerici.

Această mentalitate apare într-o societate dominată de aristocrația războinică iar termenul *heros*, care se aplica la început numai reprezentanților de frunte ai nobilimii, va căpăta mai tîrziu o extensiune mult mai considerabilă ajungînd să califice în *Odiseea* pe orice om liber. Denumirea unei noțiuni care joacă un rol foarte important în procesul de idealizare și de elaborare mitică nu se deosebea așadar la început de alte denumiri onorifice aplicate « celor puternici », « celor buni » sau « celor liberi ». Se poate vedea însă din textul poemelor cum ajung să capete consistență valorile etice și morale care-l vor impresiona în cel mai înalt grad pe Hesiod, atunci cînd va imagina o epocă de glorie situată între vîrsta de bronz și epoca mai tristă a realităților contemporane — vîrsta de fier. Astfel, istoricul este obligat să-și pună el însuși problema raporturilor dintre ficțiune și realitatea social-istorică. Or, ca să obținem rezultate valabile de pe urma cercetării acestor raporturi, trebuie să delimităm tot ceea ce este specific *oralității*, operelor literare apărute în condițiile unei răspîndiri extrem de limitate a scrisului (sau chiar mai înainte de apariția unui alfabet)¹.

Finley reușește să prezinte cu date extrem de semnificative caracteristicile fenomenului respectiv, condițiile în care a fost elaborat și transmis textul poemelor. Se trec în revistă cîteva

¹ Pentru a caracteriza această perioadă foarte îndelungată a creației literare, englezii dispun de un termen mai puțin brutal decît expresia infamantă de *analfabetism*. Pe urmele lui Gilbert Murray, specialiștii întrebunțează de obicei denumirea « age of illiteracy » care atenuează nuanța peiorativă.

trăsături fundamentale: principiile compoziției în literatura epică orală, circulația temelor și a motivelor, selecția faptelor într-o narațiune epică, aezii și rapsozii (inclusiv problema home-rizilor), redacția pisistratidă și « variantele » epopeilor.

O dată ce a definit convenția epică în ce are ea mai esențial, autorul va intra propriu-zis în materie, adâncind studiul societății homerice căreia i se aplică expresia sugestivă de *lume a lui Odiseu*, tocmai pentru a ne face să înțelegem că imaginea convențională a vieții eroilor nu se deosebește radical de un prototip real care poate fi localizat în timp și spațiu, undeva în lumea grecească a secolelor X—VII î.e.n.

Fiecare capitol din această secțiune — respectiv, cap. 3. *Bogăția și munca*, 4. *Căminul, înrudită și comunitatea*, 5. *Etica și valorile* — ne dă o expunere concentrată și accesibilă a problemelor. Lucrarea se încheie cu o dare de seamă asupra implicațiilor pe care le-a scos la iveală descifrarea tăblițelor miceniene (*apendice*, p. 158—159).

Analiza bazei materiale și a structurii sociale ia în considerare următoarele aspecte: latura demografică (55—57), clasele și sclavajul (59—60), alte grupuri sociale exploatate, mai importante numeric decât sclavii (61—64), economia patriarhală și regimul proprietății (69—80). Probleme spinoase, cum ar fi situația muncitorilor simbriași, bunurile teaurizate (*κρυμμένα*) și proprietatea au fost interpretate cu discernământ, încercându-se pe alocuri apropieri sugestive.

Un exemplu concludent: *schimbul de daruri*, atât de frecvent în epopee, nu trebuie considerat (așa cum sîntem adeseori înclinați s-o facem) un simplu ceremonial decorativ, actul acesta fiind extrem de caracteristic pentru multe popoare cu o structură socială mai primitivă. Afirmarea este coroborată de faptele studiate la Malinowski în *Crime and customs in savage society* (Londra, 1926). Reținem următoarea caracterizare: «... el intercambio de regales... es el mecanismo de organización fundamental en muchos pueblos primitivos, como en las islas Trobriand, donde *casitodos si no todos los actos económicos pertenecen a alguna cadena de presentes recíprocos* ». În mod regretabil, autorul nu a recurs la metodologia marxistă pentru a demonstra că dezvoltarea foarte slabă a mijloacelor de producție determină caracterul relațiilor pe care le descrie cu multă acuratețe (deși explicația cauzelor, datorită lacunei sus-menționate, nu e totdeauna convingătoare; v. de ex. motivarea cam unilaterală a înapoierii comerțului — p. 75 și urm.).

Celula de bază a structurilor gentilice și dinamica acestei societăți au fost studiate cu un discernământ admirabil în capitolul consacrat *familiei, legăturilor de rudenie și comunității*. Se arată aici că viața individului « era definită din punctul de vedere material și psihologic de coexistența celor trei categorii distincte ale structurii sociale: clasă, înrudire și *oikos* ». Aparținerea de clasă explică meritele pe care poezia epică le atribuie eroilor; obligațiile față de *oikos* și privilegiile care decurg din poziția stăpînitorului (*oikos*-ul e în același timp unitatea economică de bază și « casa domnitoare ») determină comportarea acestor eroi. Strategia casei lui Ulise și politica peștorilor devin obiectul unor interpretări pasionante. Discuția celor trei tipuri de relații — înrudire, ospitalitate și subordonare — ocupă ultima parte a capitolului și face tranziție către cel din urmă.

Tabloul valorilor morale și al eticii se distinge prin aceleași calități care făceau atât de atrăgătoare lectura capitolelor precedente. Se definesc mai întii, sub raportul ideologiei proprii societății homerice, anumite concepte-cheie cum ar fi: întrecerea sau competiția (*agonul*) ca mijloc de a scoate la iveală calitățile fizice și morale, noțiunile de *supremație, onoare, virtute* etc.

Reiese perfect rolul pe care-l joacă ideologia de clasă în procesul de cristalizare a valorilor. Astfel, în ochii poetului instinctul de acumulare al eroilor și sentimentul bogăției « se deosebesc prin calitatea lor onorifică de tendințele materialiste ale celorlalte clase ». Aflăm detalii despre obiceiul de a face daruri și despre practicile ospitalității, despre semnificația ospetelor de proxenie și a ritualurilor însoțite de un ospăț. Observații « moderne » scot în evidență carac-

terul specific al relațiilor dintre stăpînitori și supuși, bărbat și femeie, tată și copil, prieteni de totdeauna și oaspeți ocazionali. Orientat în lumea relațiilor de tot felul din societatea homerică, cititorul capătă apoi cunoștințe fundamentale despre raporturile dintre oameni și zei. Expunerea se încheie cu o judecată îndrăzneată, caracteristică pentru felul de a gândi al autorului: « por haber Homero convertido a los dioses en hombres, el hombre aprendió a conocerse a sí mismo ».

Cartea lui M. I. Finley întrunește calități proprii unor lucrări care urmăresc de obicei țeluri diferite: unele tratează probleme speciale, celelalte au în vedere răspîndirea cunoștințelor în mase. De data aceasta, volumul de proporții reduse pune la dispoziția noastră un bagaj de cunoștințe indispensabil pentru a reconstitui edificiul istoric al epocii homerice, oferindu-ne în același timp puncte de vedere originale cu privire la o serie de probleme controversate. Deși nu folosește terminologia marxistă, autorul a folosit o metodă de investigație care coincide în mare parte cu orientarea materialismului istoric. Studiul prealabil, aprofundat, al realităților istorice i-a permis în majoritatea cazurilor să tragă concluzii juste și să descopere adevărul îndărătul transpunerii poetice.

După cele spuse, pare aproape inutil să mai scoatem în evidență calitățile predominante ale stilului și ale expunerii: talentul de a « lega vorba » cu cititorul și de a pătrunde *in medias res* de la primele rînduri ale fiecărui capitol.

Ar fi cu totul temerar să ne pronunțăm asupra însușirilor traducerii în limba spaniolă. Ne mulțumim doar să mai semnalăm prezentarea impecabilă a volumului, editat pe hîrtie-foiță, într-un format maniabil (în 16°), cu două hărți (înăuntrul copertilor), tabloul referințelor la izvoare (inclus după text), bibliografia principalelor traduceri din care au fost extrase citatele, lista lucrărilor în limba spaniolă care tratează probleme de cultură greacă, menite să îmbogățească informația cititorului.

Mihai Nasta

DETLEF LOTZE, METAΕΥ ΕΑΕΥΘΕΡΟΝ ΚΑΙ ΔΟΥΛΟΝ. *Studien zur Rechtsstellung unfreier Landbevölkerungen in Griechenland bis zum IV. Jahrhundert v. Chr.* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, 17). Berlin, Akademie-Verlag, 1959, VIII-86 p., 16°, 10 DM.

Veacuri de-a rîndul reduce la informațiile oferite de izvoarele literare asupra robiei « clasice » din Atena și Roma, cunoștințele noastre despre sclavaj în antichitate se dezvoltă de la o vreme în măsură considerabilă, deopotrivă în extensiune și în profunzime. În extensiune, în sensul că alături de cele două metropole ale lumii mediteraneene regiuni tot mai întinse din *orbis antiquus* intră în sfera de cercetare a istoricului: Egiptul ptolemaic și roman, înainte de toate, dar și ținuturi periferice ale *diasporei* grecești asiatice și pontice, fără a mai vorbi de provinciile vestice ori răsăritene ale Imperiului roman, mulțumită descoperirilor epigrafice cunoscute astăzi mai mult decît oricînd în trecut. În profunzime, în înțelesul că în locul unei imagini stereotipe a sclaviei, neschimbată de-a lungul unei întregi orînduiri, își face drum în lucrările specialiștilor o concepție dialectică, suplă, care ține seamă de mediul social-economic în care s-a dezvoltat instituția și deci de aspectele particulare pe care le-a îmbrăcat în timp și spațiu, în condiții istorice concrete. Ecouri ale acestei transformări în concepții și metode sînt de înregistrat în numeroase publicații recente, începînd cu lucrarea lui W. L. Westermann

semnificativ intitulată *The Slave-Systems of Greek and Roman World*, trecînd prin memoriile lui Arangio-Ruiz și Koschaker asupra unor aspecte caracteristice ale sclaviei în perioada elenistică și sfîrșind cu studiul recent al lui M. I. Finley: *The Servile Statues of Ancient Greece* (Rev. Intern. des Droits de l'Antiquité, 3e série, t. VII, 1960, p. 165—189).

În măsuri inegale, dar cu rezultate pozitive, contribuții ca acele pomenite au sporit cunoștințele noastre despre robia antică, pregătind calea sintezei care ne lipsește și care nu va putea fi scrisă înainte ca unele condiții prealabile să fi fost împlinite (în această ordine de idei, cf. considerațiile mele din SCIV, XII, 1961, p. 75—83). De altă parte, lărgind considerabil perspectiva în care a fost studiat pînă acum sclavajul greco-roman, ele au contribuit, în același timp, la îndreptarea atenției cercetătorilor asupra stărilor intermediare între condiția omului liber și cea a sclavului, situații care sub nume diferite se întîlnesc de-a lungul întregii antichități în puncte diferite ale lumii grecești sau romane și care nu fuseseră niciodată supuse unui examen atent și cuprinzător. Rarele încercări în această direcție, de felul articolului lui K. J. Neumann despre Sparta, publicat în Hist. Zeitschrift 1906, sau al lui W. L. Westermann din Amer. Hist. Review 1945, nu-și propuneau să studieze problema în toată amploarea-i neobișnuită și n-au făcut decît să sublinieze lipsa unei analize critice a izvoarelor de toate categoriile. În aceste condiții, trebuie salutată cu căldură inițiativa lui Detlef Lotze de a proceda la un examen sistematic al datelor de care dispunem cu privire la condiția acelor categorii de locuitori ai lumii vechi pe care un lexicograf din sec. II e.n. îi situează laolaltă «*entre liberi și sclavi*»: μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων.

Alături de meritul de a veni la momentul potrivit, cartea pe care o semnez se distinge de altfel printr-o serie de calități ce se cuvin subliniate: bună orientare metodologică, remarcabilul spirit analitic, informație ce nu lasă nimic sau prea puțin de dorit. În aceste condiții, trebuie să regretăm numai că îmbrățișează abia perioadele arhaică și clasică din istoria Greciei și că autorul a găsit cu cale să lase altcuiva sarcina de a examina, după criterii similare, problema populațiilor dependente în lumea elenistică — metropolitană și colonială.

Alături de o scurtă introducere care fixează țelurile cercetării, lucrarea cuprinde trei capitole istorice tratînd despre situațiile din Creta, Sparta și restul statelor grecești unde e atestată existența unei țărănime dependente (Thessalia, Heraclea Pontică, Syracuse, Byzantion), apoi două capitole metodologice, în care se examinează, pe de o parte, deosebirile dintre «*dependența*» antică și servajul medieval, pe de altă parte, împrejurările istorice care au determinat apariția în locuri atît de felurite a unei țărănime dependente.

În fiecare din cele trei capitole istorice, o atenție deosebită se acordă terminologiei folosite în izvoarele respective, care nu se distinge prin claritate, nici prin uniformitate. Nu o dată oameni aparținînd aceleiași condiții sociale sînt indicați cu termeni diferiți, și nu o dată același termen pare să îmbrace accepții felurite, după izvorul unde se citește. Chiar într-un document juridic ca faimoasa inscripție din Gortys, înțelesul termenilor δούλος și οἰκεύς e departe de a apărea limpede, și același lucru se poate spune despre κλαρῶται, ἀφαμιῶται și μνωῖται, întîlniți în alte texte epigrafice sau literare. Încercarea de a proiecta lumină asupra unor astfel de situații e cu atît mai meritorie cu cît eforturile autorului nu se opresc la vocabular, ci năzuiesc să fixeze în termeni concreți obligațiile și drepturile țăranilor astfel menționați, în raport cu oamenii liberi și în raport cu semenii lor din Sparta ori Thessalia.

Capitolele II și III sînt tot atît de interesante și, în ansamblu, tot atît de bine informate. Surprinde întrucîtva ezitarea autorului de a vedea în mariandynei, ceea ce fără îndoială au fost, o țărănime dependentă comparabilă sub raportul condiției juridice cu așa-zîșii λαοί din restul Asiei Mici elenistice. Pasajul din Kallistratos care-i numește δωροφόροι e, din acest punct de vedere, revelator, iar interpretările diferite ale unor autori care — pentru a le defini poziția — se slujesc de termeni ca δούλοι sau περίοικοι, nu trebuie să precumpănească asupra argu-

mentului major decurgînd din similitudinea împrejurărilor istorice și a mediului social în care ni se înfățișează numita populație în epocile clasică și elenistică. Observații asemănătoare sînt de făcut în legătură cu cele scrise la p. 58 despre bithynienii din cuprinsul teritoriului bizantin. Între Phylarchos, care-i numește ειλώται, și Polibiu, în ochii căruia sînt niște λαοί, Lotze înclină spre prima opinie, socotind-o « immerhin konkreter als die beiläufige Erwähnung von Laioi ». În realitate, în contextul unde apare (*Hist.*, IV, 52), ultimul termen e departe de a fi « beiläufig »: textul rezumat de Polibiu e o clauză a tratatului dintre Prusias I și bizantinii potrivit căreia regele se obliga să restituie adversarilor... ἠρώρας καὶ τὰ φρούρια καὶ τοὺς λαοὺς καὶ τὰ πολεμικὰ σώματα... În aceste condiții, λαοί poate fi socotit aci un termen tehnic, și această convingere e întărită de corectura palmară introdusă în pasajul reprodus de Ad. Wilhelm, care încă de acum o jumătate de veac propunea să se citească în loc de πολεμικά, πολιτικά σώματα (*Wiener Eranos*, 1909, p. 131; *Anz. Akad. Wien*, 1922, p. 77).

Nu poate fi vorba să reproduc argumentele cu care autorul combate confuzia (frecvență în istoriografia burgheză a ultimei jumătăți de veac) între țărănimea dependentă din antichitate și servajul medieval. Analiza lui se întemeiază pe stări de lucru din țările germane, dar e valabilă în fapt pentru toate statele feudale din Europa de Apus, unde feudalismul și-a atins forma-i clasică. Față de situația de fapt și de drept a iobagului, condiția țărănului dependent din Grecia e diferită și se definește în termeni diferiți. « Die Unterwerfung und die gleichmässige Regelung der Stellung durch die Gemeinde — citim, în această ordine de idei, la p. 66 — bietet wenig Vergleichsmöglichkeit zur feudalen Hörigkeit. Dass die Stellung der μισθοφοροῦντες auf dem Willensakt ihrer einzelnen Herren die der Heloten usw. auf einer Regelung durch die Gemeinde beruhte, betrifft nur bestimmte Einzelheiten, nicht den Status der Sklaverei an sich, in dessen sozusagen formaljuristischen Rahmen für die verschiedensten tatsächlichen Gestaltungen des Verhältnisses zwischen Herren und Sklaven Raum war. Der Umstand, dass die Rechte der Herren gewissen Einschränkungen unterworfen waren, gab jedenfalls den Heloten keine grössere Freiheit, da sie um so schwerer die Hand des Staates fühlten. Wie wenig z.B. das Verkaufsverbot eine Vergünstigung bedeutete, zeigt das daneben genannte Freilassungsverbot. Es handelt sich dort also nur um eine verschiedene Verteilung der Herrenrechte, nicht um eine Stärkung der Rechte der Unfreien. Den Klaroten ging es offenbar besser, doch galt das auch für die kretische Haussklaven. Ort und Art der Beschäftigung schliesslich gestatten keine klare Rückschlüsse auf den rechtlichen Status. So ergibt sich, dass die von Busolt aufgezählten Merkmale zwar für die Unterschiede zwischen gewöhnlichen δοῦλοι μισθοφοροῦντες und unfreier Landbevölkerung gültig sind, jedoch nicht die Bezeichnung der letzteren als Leibeigene oder Hörige rechtfertigen. Beide waren vielmehr verschiedene Kategorien von Sklaven ». Și în alt loc: « So wird auch aus dieser Sicht deutlich, wie wenig die Terminologie der Feudalgesellschaft den Verhältnissen des alten Griechenland angemessen ist. Bei wissenschaftlichen Bezeichnungen geht es ja nicht nur um Worte, sondern um die Sache selbst. Da, auf anderen Gebieten so beliebte Verfahren, gängigen Bezeichnungen einen neuen Sinn unterzulegen, sollte besser keine Schule machen, da es in der Regel nur Verwirrung stiftet; man denke an Begriffe wie den des Humanismus. Daher empfiehlt es sich, in der Geschichte des Altertums grundsätzlich diejenige Definition vorzuziehen, die den Verhältnissen und Vorstellungen der alten Welt am besten entspricht, und das ist für die Stellung der bei Pollux genannten Kategorie von Unfreien nicht die Definition als Hörigkeit oder Leibeigenschaft, sondern als Sklaverei » (p. 67).

Punctul de vedere afirmat aci cu vigoare anticipează intrucîtva asupra dezgării date în cap. V ultimei probleme discutate în carte, împrejurările istorice în care și-au făcut apariția în lumea greacă populațiile nelibere clasate de cei vechi μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων. Răspunsul nu e nou, dar e formulat viguros și convingător, pe baza unui examen circumstanțiat al

fiecărei situații în parte. Pretutindeni și întotdeauna e vorba de un proces de cucerire, pe urma căruia o populație băștinașă mai mult sau mai puțin numeroasă e redusă de învingători la o situație a cărei caracteristică principală e privațiunea de libertate. Cu propriile cuvinte ale autorului: «Die Eroberer etablierten sich als neue Herrenschicht über der Vorbewohnerschaft, die als vorwiegend bäuerliche Schicht die wirtschaftliche Grundlage des Staates bildete. Bei der Aufteilung des Landes wurden die einzelnen Glieder der unterworfenen Bevölkerung zusammen mit dem Land, auf dem sie sassen, individuellen Herren als Eigentum und Rentenquelle zugesprochen. Das persönliche Rechtsverhältnis zwischen Herren und Sklaven war jedoch eingebettet in das kollektive Rechtsverhältnis zwischen Erobererstaat und unterworfenener Vorbewohnerschaft als Gesamtheit, so dass man diese Art der Unfreiheit als Kollektivsklaverei — sit venia verbo — bezeichnen kann».

La începutul acestei dări de seamă, exprimam regretul că D.L. își oprește cercetarea în pragul sec. al III-lea, lăsînd în seama altcuiva examenul condiției țărănimii dependente în statele elenistice și într-o seamă de cetăți coloniale. Încheind, nu-mi rămîne decît să exprim nădejdea că acel ce va lua asupra-și această sarcină se va achita de ea cu aceeași seriozitate ca autorul a cărui carte am analizat-o.

D. M. Pippidi

NORBERT ZEGERS, *Wesen und Ursprung der tragischen Geschichtsschreibung*, lucrare de disertație, Köln, 1959.

Am citit cu interes și plăcere disertația lui Norbert Zegers admirînd maturitatea concluziilor trase din cercetarea unui material atît de ingrat ca acela care i-a stat la dispoziție tînărului candidat. Lipsa izvoarelor originale, lipsa oricărei indicații asupra punctului de plecare teoretic al istoriografiei «tragice», înjgheburile tezei în sine aproape numai prin mijlocirea ipotezelor constituie tot atîtea prilejuri de reflectare asupra lucrării de care ne ocupăm, mai ales că problema specificului istoriografiei elenistice în ansamblul ei a fost atacată înaintea lui N. Zegers de învățați ca E. Schwartz, F. Jacoby, de curînd F. Wehrli și alții.

Condusă de prof. dr. Dihle de la Universitatea din Köln, disertația lui N. Zegers nu s-a diluat în considerații care ar fi putut dăuna expunerii ci se înfățișează ca o lucrare bine gîndită, bine documentată, în care nici un paragraf nu apare de prisos.

Autorul și-a conceput disertația în patru capitole. În capitolul I este expusă teza conform căreia istoriografia tragică are o bază teoretică în strînsă legătură cu vederile lui Aristotel despre tragedie; capitolul II încearcă a reconstituire a acestei baze teoretice, expusă, după părerea autorului, într-o lucrare de sine stătătoare, independent de aluziile sau indicațiile risipite prin alte opere care ne-au parvenit; capitolul III, pivotul întregii disertații, indică ca autor al acestei lucrări pe un peripatetician, și anume pe Teofrast, care a scris o $\rho\epsilon\pi\lambda\iota\sigma\tau\omicron\pi\lambda\alpha\varsigma$ pierdută pentru posteritate. Totodată acest capitol cuprinde o interpretare originală a cap. IX din *Poetica* lui Aristotel, încercare critică care-i îngăduie ulterior lui N.Z. să stabilească legătura între șeful școlii peripatetice, principiile teoretice ale istoriografiei tragice și principalii ei reprezentanți Duris și Phylarchos. Disertația se încheie cu unele considerații asupra influenței pe care istoriografia tragică a avut-o asupra posterității.

Mai întîi de toate voi semnala unele idei ale disertației lui N.Z. care mi se par deosebit de meritorii. Obiecția împotriva viziunii acelora care consideră istoriografia elenistică ca un tot nediferențiat, în care predomină aceleași influențe și direcții de dezvoltare este justă. Și

distincția pe care tînărul cercetător, urmînd pe E. Schwartz, o face între direcția retorică și cea tragică în istoriografia elenistică, cu rezerva admiterii unor influențe reciproce, ni se pare la fel de oportună. N. Zegers nu cunoaște teoria reflectării și a tipicului în artă, formulată de V. I. Lenin după unele indicații ale lui K. Marx și Fr. Engels. Cu toate acestea, N.Z. e pe calea cea bună cînd subliniază adevărul despre generalizarea artistică care se obține pe calea abstractizării (p. 60), cînd încearcă să stabilească în ce constă esența operei poetice față de materia tratată de un istoric. Interesantă ni se pare și observația asupra modului cum a considerat Aristotel scrierile istorice în raport cu comedia și tragedia, sublinierea ideii aristotelice despre posibilitatea inspirației poetului tragic din realitatea istorică.

Partea substanțială a disertației o constituie capitolele II și III. Capitolul II ne satisface într-o măsură mai redusă decît capitolul al III-lea prin însuși faptul că N.Z. este silit să se sprijine în lucrul său filologic pe texte compilate de Diodor și de Plutarh după Duris și Phylarchos, principalii reprezentanți ai istoriografiei tragice. Încercări de a ocoli această obiecție de principiu se găsesc destule în cap. II (vezi, de pildă, p. 41). Ele nu izbutesc însă să înlăture dubiul asupra graniței între compilația propriu-zisă, imitație sau chiar colaborare creatoare. Abstractie făcînd de această observație, apropierea conștiințioasă cu tendință critică făcută de N.Z. între principiile aristotelice despre tragedie, expuse în *Poetica* și pasajele analizate din Diodor (cărțile XIX, XX, parțial XXI) și Plutarh (Viețile lui Agis și Cleomenes) este deosebit de valoroasă. După părerea noastră însă, o asemenea analiză comparativă care se poate extinde asupra multor pasaje din *Vitae*-le lui Plutarh, ca să ne mîngînim la acest singur exemplu, nu îndrituiește pe autor să se ocupe în exclusivitate de pasajele compilate. Disertația nu pomeniște nimic despre întinderea influenței istoriografilor tragici în operele istoricilor și a compilerilor din perioada elenistică și romană, dar în schimb identifică cu prea multă încredere pe Duris și Phylarchos cu Diodor și Plutarh.

Capitolul III al lucrării este, așa cum am specificat, pivotul întregii lucrări, căci în această parte a discuției N.Z. încearcă să demonstreze filiația teoriei tragice aplicată în istoriografie. Contrar lui B. L. Ullman (*History and Tragedy*, TAPhA 73, 1942, p. 25 și urm.) care consideră cap. IX al *Poeticii* drept piatră de hotar între concepția aristotelică despre poezie și scrierile istorice, N.Z. caută, dimpotrivă, să verifice dacă în cap. IX se pot stabili unele puncte de contact pe tărîm teoretic între creația poetică și istoriografie. Omitînd diferențele, iată care sînt apropierile stabilite de Zegers: 1) Ambele activități de creație literară sînt « imitații », deși natura « imitației » este alta în poezie și alta în istorie. 2) « Imitația » în opera istorică nu îndeplinește condițiile cerute de Aristotel unei opere de artă dramatică cu o acțiune unitară; conform teoriei de care se ocupă N.Z., și istoria poate totuși găsi mijlocul de a înfățișa acțiuni disparate sub o privire unitară: concepția despre Tyche. 3) Ca și istoriografia, tragedia redă uneori întîmplări adevărate desprinse din realitatea istorică (p. 68—69), considerîndu-le însă din unghiuri de vedere diferite.

Aristotel însuși nu a încercat niciodată o transpunere a principiilor sale estetice despre tragedie în genul istoriografiei. Cum însă istoriografia începînd cu pleiada care-l înconjoară pe Alexandru se încarcă cu elemente poetice, este firesc să ne gîndim la formularea unei teorii unitare care încurajează această direcție, la crearea unei punți între ideile estetice ale lui Aristotel despre tragedie și istoriografia propriu-zisă. După toată probabilitatea, afirmă N.Z., autorul acestei teorii este Teofrast. Argumentele acestei preferințe N.Z. le expune la p. 76—77 din disertație.

Ingenioasă reconstrucție a lui N. Zegers, printre alte merite, îl are și pe acela de a ridica probleme multiple. Să luăm ca exemplu modul în care autorul socotește că Teofrast a rezolvat problema *unității* unei opere istorice cu ajutorul doctrinei despre Tyche (p. 74—75). Ne-ar fi interesat să știm în ce fel privește N.Z. raportul dintre teoria istoriografiei tragice, așa cum

o reconstituie, și prefața programatică a *Istoriei* lui Polibiu, unul din principalii adversari ai acestei teorii. Este cel puțin curios de ce, discutînd problema unității operei istorice, N.Z. nu raportează primele capitole din cartea I a lui Polibiu la vederile lui Aristotel însuși, exprimate în *Poetica*, 1459 a, 16—25. Cercetarea asupra izvorului și esenței istoriografiei tragice făcută de Zegers este în mod voit restrînsă la operele lui Duris și Phylarchos (analizate prin intermediul lui Diodor și Plutarh), principalii reprezentanți ai acestei direcții. O analiză cît de sumară a condițiilor materiale, concret istorice în care s-a dezvoltat istoriografia tragică ni se pare însă indispensabilă pentru o mai bună înțelegere a fenomenului literar analizat, pentru plasarea lui în dezvoltarea generală a istoriografiei grecești. În disertație nu găsim nici un fel de verigi de legătură, disertația, ca să întrebuițăm termenii aristotelici folosiți atît de des de Zegers nu este ancorată în « realitate » ci plutește în domeniul « posibilității ». Tînărul cercetător se folosește de o bibliografie aproape exclusiv în limba germană. El nu cunoaște interpretările asupra *Poeticii* lui Aristotel făcute de A. Rostagni, E. Bignami, F. Albergiani pentru a nu cita decît cîteva nume ilustre din Italia. Contactul cu interpretările învățaților italieni i-ar fi înlesnit lui Z. clarificarea unora din propriile sale idei.

Contribuția lui N. Zegers la cunoașterea roadelor date de învățătura aristotelică în domeniul poeziei și-a căpătat fără îndoială un loc temeinic în cadrul controverselor expuse de autor. Îngustarea voită a cîmpului cercetării asupra unor pasaje din Diodor și Plutarh, pe care autorul le consideră fără umbră de îndoială ca aparținînd lui Duris și Phylarchos, ne face totuși să fim circumspecți față de această atitudine de adîncă convingere în determinarea paternității unor pasaje compilate.

A. Piatkowski

LIVIU RUSU, *Eschil, Sofocle, Euripide*, Editura tineretului, Colecția « Oameni de seamă », 1961, 432 p.

Pentru a înfățișa tinerilor cititori viețile marilor tragici, Liviu Rusu a ales o metodă deosebită de cele care au stat la baza lucrărilor apărute pînă acum în aceeași colecție. Dîndu-și seama de caracterul particular al cărții sale, autorul a socotit necesar — și pe bună dreptate — să-l explice într-o prefață. Încercăm să o sintetizăm în cîteva rînduri:

Constrîns de pușinătatea datelor relative la viața oamenilor de seamă de care se ocupă, Liviu Rusu a căutat să o reconstituie prin mijloace indirecte. Pe de o parte, prin cercetarea și evocarea epocii în care și-au desfășurat activitatea, a evenimentelor în mijlocul cărora s-au format și în raport cu care s-au definit cei trei dramaturgi; pe de altă parte, prin expunerea și interpretarea operelor acestora, autorul urmărește evoluția gîndirii și a simțirii lor, reface « aventura vieții lor nu în latura ei trecătoare, ci în aceea durabilă », semnificativă, care le-a conferit nemurirea.

Ar fi vorba, deci, de o biografie ideologică, psihologică, de o biografie, într-un fel, interioară. Totodată, ținînd seama de faptul că operele celor trei mari eleni au constituit fapte de viață, forme de participare activă, uneori foarte la obiect, la viața politică, la dezbaterile de idei ce frămîntau lumea lor, sîntem de acord cu autorul că « lucrarea nu depășește (cel puțin pe această linie, *n.n.*) caracterul unei biografii ».

Desigur, metoda folosită de Liviu Rusu comportă riscuri și discuții. Sînt laturi ale vieții artistului care, cu sau fără voia acestuia, nu apar în operă, rămînînd totuși la fel de semnificative pentru personalitatea și evoluția lui, la fel de instructive pentru cel care-i urmărește biografia. Scrisorile lui Cicero, documente personale, neliterare, dezvăluie adesea un alt om,

ale cărui gânduri și sentimente intime contrazic uneori pe cele exprimate public, în discursuri. Desigur, e vorba aici de « politică ». Dar și discursul și tragedia nu sînt oare, ambele, manifestări în forul public ale unui anumit fel de a gândi și a simți?

Apoi, ceea ce ni s-a păstrat din operele tragicilor e mult prea puțin în raport cu ceea ce au produs ei. E mai ușor să schițezi un portret al fiecăruia, să le descoperi particularitățile care-i diferențiază, decît să le urmărești evoluția.

Dar, trebuie să o recunoaștem, cu toate riscurile pe care le implică, metoda folosită de Liviu Rusu este singura posibilă pentru a realiza o carte de tipul aceleia pe care și-a propus-o, o carte a cărei utilitate și ale cărei calități se impun de la prima vedere. Căci ea îl *introduce* pe tînărul cititor într-o lume mai puțin și mai de departe cunoscută. Îl face să trăiască alături de cei trei artiști problemele ce preocupau această lume. Îi dă cunoștințe de istorie, de istorie a teatrului, a moravurilor, a artelor plastice. Mai mult: îl învață — și aici cartea lui Liviu Rusu depășește biografia — să citească literatura, să descifreze sensurile adînci, tilcurile ascunse explicațiile și implicațiile social-politice ale unei opere de artă. Îi dă, în același timp, exemple de conduită morală pe care biografia oricărui « om de seamă » le oferă și pe care autorul nu scapă niciodată prilejul să le sublinieze.

Ne îngăduim însă și unele rezerve față de poziția adoptată de autor în citeva probleme ridicate de cercetarea sa.

În *Prologul* cărții, Liviu Rusu caută să explice « formarea unei mentalități dinamice » a poporului grec, mentalitate oglindită de întreaga cultură grecească și care a permis înflo, rirea genului dramatic. Explicația ar sta în caracterul zbuciumat al istoriei acestui popor, în « varietatea factorilor economici, politici și sociali din trecutul lui »: mișcări de populație, antagonisme acute de clasă, dezvoltare inegală a regiunilor etc. E o opinie, credem, exagerată. Preferința pentru un anumit gen poate caracteriza o perioadă din istoria culturii unui popor, dar nu poate fi un element constant, structural și un criteriu de diferențiere a culturilor. Nu numai antagonismele de clasă — care sînt motorul istoriei oricărui popor — dar și ceilalți factori enumerați de autor au acționat și asupra altor popoare fără să ducă în mod necesar la « cristalizarea unei mentalități dinamice » și la dezvoltarea dramei. Tragedia greacă însăși avea, la începuturile ei, un pronunțat caracter liric, ca să nu mai vorbim de înflorirea pe care poezia lirică în genere a avut-o în literatura greacă.

În problema originii sociale a lui Euripide s-au purtat numeroase discuții. Reacționînd cu violență față de noutatea teatrului euripidian, comicii făceau din tragic fiul unei precupețe. Nu știm de ce Liviu Rusu folosește povestea romantică a unei mame nobile care, în disprețul conveniențelor, nu se sfiște să-și vîndă produsele proprietății la piață. O asemenea poveste nu aduce în definitiv nimic substanțial la înțelegerea dramaturgului și, dacă faptul ar fi fost real, conformiștii antichității i-ar fi dat desigur o atenție mai mare și o altă tratare.

În sfîrșit, citeva observații mai mărunte. Este vorba de stilul lucrării. Pentru a se face mai pe înțelesul cititorilor — majoritatea elevi — autorul se silește să folosească un stil simplu, direct, poate prea direct și prea oral-didactic. Inerente acestei oralități, pe alocuri, unele neglijențe de stil pot duce chiar la confuzii (vezi de pildă la p. 168, unde o formulare nefericită poate face pe cititor să creadă că la Atena exista un singur hellenotamias, care, la un moment dat, era Sofocle). E cu atît mai regretabil cu cît acolo unde, furat de condei, autorul e mai personal, stilul său viguros și avîntat nu e mai puțin inteligibil. Ne gîndim în primul rînd la acele portrete finale, menite parcă să fixeze din nou în liniștea galeriei tragice, de unde le-a smuls, tulburîndu-le, curiozitatea neastîmpărată a cercetătorului, imaginile celor trei titani.

Ar fi fost utilă și o bibliografie. Ea ar fi oferit cititorului inițiat în cunoașterea teatrului grec de această carte valoroasă și alte ispite prețioase.

Nic.-Șerban Tanașoca

История Римской Литературы. Sub redacția lui S. I. Sobolevski, M. E. Grabar-Passek și F. A. Petrovski. 2 vol. Moscova, Editura Acad. de Științe a U.R.S.S., 1959—1962. 584 + 484 pag.

Istoria literaturii latine pe care o prezentăm este a IV-a lucrare de acest fel apărută în U.R.S.S. în ultimii douăzeci de ani după acele ale lui M. M. Pokrovski (1942), I. M. Tronski (partea a doua a Istoriei literaturii antice apărută în 1946 și reeditată ulterior) și cea de sub redacția lui N. F. Deratani (1954). Lucrarea este întocmită de colectivul Sectorului de literatură antică al Institutului de literatură universală Maxim Gorki de pe lângă Academia de Științe a U.R.S.S. Pe lângă cei trei redactori citați au mai colaborat E. A. Berkova, M.E. Gasparov, T. I. Kuznețova, T. A. Miller, I. P. Strelnikova și I. F. Șulț.

Lucrarea constituie un tratat complet de istoria literaturii latine (de la origini pînă în secolul V) de nivel academic. Autorii au renunțat la sistemul introducerilor generale despre condițiile social-istorice, în care nu se spune nimic în plus peste noțiunile elementare din tratatele generale de istorie, după care urmează tratarea autorilor fără nici o legătură cu cele spuse în capitolele introductive. Cartea începe direct cu *Problemele generale ale istoriei literaturii latine*, unde se dă și o periodizare: I. Perioada inițială, corespunzînd republicii timpurii (pînă la Plaut inclusiv), II. Secolul II î.e.n., III. Epoca războaielor civile, IV. «Veacul de aur» (epoca lui August), V. «Veacul de argint» (sec. I e.n., inclusiv Tacit și Pliniu cel Tînăr), VI. Secolul II al erei noastre (mai precis perioada de la Nerva la Septimius Severus exclusiv), VII. Sfirșitul literaturii latine, sec. III—V. După cum se vede, nu se ține seama numai de perioadele istorice, ci criteriul istoric-social se împletește firesc cu cel literar.

Capitolul al II-lea este intitulat *Limba latină și schițează fazele generale ale evoluției latinei literare și influențele suferite*. Cel de-al III-lea capitol se ocupă de *Istoria studierii literaturii latine* din antichitate și pînă astăzi, cu un paragraf special despre studierea literaturii latine în U.R.S.S., după care se trece la tratarea materiei. Împărțirea cărții nu corespunde însă cu periodizarea inițială, căci fiecare volum este divizat doar în două părți: vol. I a) Literatura timpurie (pînă la Cicero exclusiv); b) Literatura sfîrșitul republicii (pînă la Seneca returul inclusiv); vol. II c) Literatura imperiului timpuriu (inclusiv Tacit); d) Literatura imperiului tîrziu. Scriitorii nu sînt tratați după un anume șablon, ci în funcție de specificul fiecăruia dar, pe cît se pare, și de personalitatea autorului articolului respectiv. Astfel există capitole speciale despre limba scriitorului numai la Plaut, Terențiu, Tit Liviu, Petroniu, Tacit și Suetoniu dar asemenea capitole ar fi fost tot atît de necesare și la Lucrețiu, Cicero, Seneca ș.a. Unitatea lucrării este asigurată însă nu de criterii de organizare exterioară a materialului, ci de concepția unitară, marxistă, a autorilor asupra fenomenului literar, tocmai în acest fapt constînd, de altfel, meritul esențial al lucrării. O analiză critică a interpretării autorilor iese însă din cadrul unei simple prezentări, ca cea de față.

Lucrarea fiind adresată cititorilor de limba rusă, se insistă mai ales în analiză asupra operelor care nu au fost încă traduse în rusește. Ea este însă un repertoriu destul de complet al operelor și autorilor latini cunoscuți chiar și numai din nume, deși este în primul rînd o lucrare de interpretare și nu una de referințe. Interesante și utile sînt capitolele de felul celui despre atitudinea contemporanilor și a generațiilor următoare față de opera lui Tacit și este de regretat că ele nu apar la mai mulți scriitori.

Este de remarcant prezentarea grafică frumoasă și corectă a lucrării și ilustrațiile numeroase și adevrate, majoritatea reproduse după colecțiile Ermitajului. Un indice complet de nume de autori antici și moderni și de operele citate încheie lucrarea. Lipsește însă bibliografia lucrărilor consultate și consultabile. Apariția recentă a unui indice complet al lucrărilor de filologie

clasică apărute în rusește de la 1885 și pînă astăzi suplinește numai parțial această lipsă. În privința lucrărilor în limbi străine lipsa este cu atît mai simțită, cu cît în paragraful despre lucrările asupra literaturii latine în sec. XVII—XVIII și în perioada modernă nici nu sînt amintite istoriile literare mai noi ale lui C. Marchesi, A. Rostagni sau E. Bignone și nici măcar manualul clasic al lui R. Pichon. Sînt citați doar în interiorul lucrării autorii moderni ale căror teorii sînt discutate.

Noua istorie a literaturii latine nu le înlocuiește, desigur, definitiv pe cele apărute anterior în limba rusă, căci în această privință nici o sinteză autentică nu seamănă cu celelalte și nu le face de prisos. Ea reprezintă însă, fără îndoială, o fază nouă, un progres în anumite domenii ale cercetării și va aduce reale servicii studiului literaturii latine atît în U.R.S.S. cît și în alte țări.

C. Poghirc ·

GEORGES PIRE, *Stoïcisme et pédagogie. De Zénon à Marc-Aurèle. De Sénèque à Montaigne et à J. J. Rousseau*. Liège-Paris, H. Dessain — J. Vrin, 1958, 219 p.

Este întotdeauna interesantă o sirguincioasă istorie a stoicismului, mai ales cînd își propune evidențierea aspectelor educative, etice și pedagogice ale gîndirii celor mai vestiți dascăli ai Porticului. Georges Pire preconizează o concepție deosebit de largă asupra pedagogiei, care ar îngloba toate învățăturile referitoare la formarea, la educarea omului și nu numai cele privitoare la instruirea tinerei generații sau la formarea discipolilor în general. Fără îndoială, acest ultim aspect este urmărit deosebit de atent în cartea lui Georges Pire, dar nu sînt uitate nici celelalte laturi ale filozofiei stoice.

În introducerea autorul anunță metoda utilizată în cartea sa: « Nous allons offrir au lecteur une gerbe de citations en nous gardant soigneusement de rien changer à la pensée des auteurs. Le lecteur nous saura vraisemblablement gré d'employer une méthode chère à Rousseau, c'est-à-dire de nous interposer le moins souvent possible entre les textes et lui, et de ne point le condamner à jouer un rôle purement passif » (p. 16). Într-adevăr, fără a renunța frecvent la analiza ideilor reliefate, autorul utilizează mai ales procedeul reproducerii învățăturilor stoice, înfățișării teoriilor, narării filozofiei și pedagogiei Porticului, folosind cuvintele sale și apelînd uneori (dar nu prea des) la citate. După o prefață semnată de Henri-Irénée Marou și o introducere, autorul prezintă succesiv pe Zenon, Cleante, Crisip, gramaticii influențați de Stoa, Panaitios, Poseidonios, Seneca, Epictet, Marc-Aureliu și ecurile stoice din opera lui Montaigne și Rousseau. Reproducerea gîndirii fiecărui filozof este astfel organizată spre a reliefa trei aspecte: educație intelectuală, formație morală, metode de învățămînt la filozoful studiat. Pentru stocii vechi și medii, G. Pire adoptă următorul plan: biografie, opere și surse (se insistă asupra lucrărilor referitoare la educație), idei pedagogice. În ultima rubrică apar mai multe subdiviziuni, dar nu lipsește de regulă prezentarea atitudinii filozofului studiat față de activitățile intelectuale și formarea morală. La ceilalți stocii planul este modificat, dar obiectivele rămîn cele mai sus consemnate.

Cercetarea aplicată și adesea judicioasă, evidențiază de multe ori aspecte puțin cunoscute și deosebit de interesante ale ideilor Porticului. Este impresionant efortul autorului de a releva umanismul și actualitatea concepțiilor studiate, aspectele luminoase ale învățaturii investigate.

Nu poate fi decît lăudabilă strădania de a depăși în ultimul sector al cărții prezentarea minuțioasă, a.m spune izolantă, a concepțiilor stoice și de a propune o veritabilă doctrină pedagogică relativ unitară a stoicismului. Concomitent este de semnalat sublinierea evoluției permanente a ideilor stoice, a modificării punctelor de vedere în funcție de schimbarea cadrului istoric. Remarcăm astfel pasajele în care este cercetată originalitatea lui Crisip (p. 43). Autorul explorează cu sagacitate problema evoluției conceptului de natură și corolarelor sale etice și pedagogice. G. Pire subliniază că, în funcție de intensificarea individualismului, accentul se mută de pe conformarea la natura universală spre recomandarea unei existențe în armonie cu natura individuală. Sfera așa-numitului τέλος suprem este elastică, evoluează de la un filozof la altul în pofida aparențelor. Paginile de sinteză, mai sus menționate, sînt scrise clar și elucidează opiniile autorului, care altfel riscuă să se piardă în masa materialului folosit. Concluziile rezultă cu o limpezime remarcabilă.

Desigur se pot formula și anumite rezerve. Unii cititori ar fi putut prefera unei înfățișări pe texte, unei reproduceri a opiniilor stoice, traducerea fragmentelor utilizate, urmată de un comentariu mai amplu, mai adîncit, acolo unde era posibil. Autorul nu omite să evoce dependența ideilor filozofice și pedagogice de contingentele istorice, dar nu analizează acest fenomen decît sumar și mai ales în paginile rezervate concluziilor. Deși în genere capitolul consacrat lui Zenon este lucrat cu multă acuratețe, în pasajul scurt, închinat concepțiilor sociologice (p. 28), sînt complet omise acele fragmente din opera părintelui stoicismului, care preconizau un stat mondial întemeiat pe egalitatea oamenilor, pe suprimarea barierelor etnice și de clasă. *E contrario*, autorul ajunge la concluzia nejustificată de textele ajunse pînă la noi, că statul lui Zenon imită pe cel imaginat de Platon (p. 200). Se pot regreta și alte aspecte ale lucrării. Amintim tendința de-a imagina stoicismul recent ca o creație a lui Seneca, afirmîndu-se că anterior concepțiile stoice erau apanajul unui cerc foarte restrîns și preocupat doar de aspectul lor cultural (p. 67—68). Dar neostoicismul ilustra o atitudine destul de răspîndită în rîndurile societății romane, impusă tocmai de factorii sociali și economici. Noi opinăm că eșecul activității de preceptor și sfetnic a lui Seneca nu trebuie explicat exclusiv prin natura funciar vicioasă, pe care Georges Pire o atribuie lui Nero.

În pofida acestor obiecții și eventual a altora, care s-ar putea adăuga, lectura cărții lui Georges Pire este prețioasă atît pentru specialiștii în pedagogie, psihologie pedagogică, istoria educației etc. cît și pentru toți cei ce îndrăgesc antichitatea și filozofia greco-romană.

Eugen Cizek

LUIGI PEPE, *Per una storia della narrativa latina*, Napoli, Armani, 1959, 208 p.

În epoca noastră, cînd interesul publicului pentru proza scurtă, pentru nuvele și schițe, pentru povestirea concentrată crește neconținut, o încercare de-a schița istoria acestui gen în antichitatea romană nu poate fi decît însemnată. Chiar dacă meritul autorului s-ar reduce — și nu este cazul — la a fi atras atenția asupra nuvelisticii latine, a fi îndemnat pe cititori să reflecteze asupra destinului prozei scurte romane, încă atît de puțin explorate, cartea semnată de Luigi Pepe este vrednică de-a fi considerată ca o lucrare remarcabilă.

După lungi capitole introductive (aproape 54 de pagini), rezervate delimitării conceptului de *novella*, autorul tratează pe larg despre Aristide și Sisenna, considerați întemeietori ai nuvelei în lumea grecească și cea romană, despre soarta speciei literare studiate în vremea lui Cicero,

apoi la Ovidiu, Fedru, Apuleius, Petroniu și la unii autori minori. Merită a fi semnalate ipotezele ingenioase, ca și dezinvolvura cu care este mînuit materialul. Aristide este construit convingător, deși a suscitât obiecțiile unor cercetători reputați (a se vedea recenzia cărții semnată de Léon Herrmann în « Latomus » 19, fasc. 1, p. 140—141). De multe ori autorul delimitează cu acribie *la novella* de alte specii literare înrudite, indică uneori sursa ei socială. *La novella* ilustrează interese umane reale, spune autorul (p. 33 sau 50—51) are *carattere realistico, meglio diremmo di profonda e piena aderenza alla vita quotidiana, che ne costituisce il segno distintivo e ne determina l'essenza* (p. 57—58). Capitolul dedicat lui Apuleius este foarte consistent, atestînd o temeinică cercetare a operei marelui prozator roman și reliefind observații judicioase. Autorul pare a crede în originalitatea, în contribuția substanțială a Romei la dezvoltarea literaturii antice.

Dar, deși rezervă multe pagini aprecierilor asupra esenței nuvelei (sau poate tocmai de aceea!), autorul nu reușește să-și circumscrie totdeauna limpede pozițiile teoretice. Nu este clar dacă cercetătorul italian acceptă funcțiunea cognitivă a literaturii. Apar suficient de nebulose și opiniile autorului în problema influențelor. Consemnăm totuși că cercetătorul italian pare a gândi că înfrirurile nu se grefează decît pe un teren prielnic, cînd afirmă că suculenta nuvelistică mileziană a pătruns la Roma, întrucît corespundea gustului roman (p. 75—76). Opune nuvela, proclamată esențialmente realistă, mitului și tragediei (p. 35 și p. 53), considerate rupte total de realități. Este îndubitabilă dependența mai limpede de realitatea cotidiană a nuvelei, dar și mitul sau tragedia au o sursă reală, o dimensiune realistă, chiar dacă travestită. Se poate opina că partea a doua a cărții, dedicată cercetării momentelor din evoluția narativei scurte este mai realistă și mai interesantă decît cea dintîi, deși nu lipsesc nici aci, cum am evidențiat mai sus, aspecte valoroase. Semnalăm cititorilor remarcă lui Léon Herrmann că ar fi fost utilă explorarea legăturii nuvelei grecești cu literatura narativă orientală, asiriană și egipteană. Așezarea capitolului consacrat lui Petroniu în urma celui despre Apuleius reflectă o cronologie pe care n-o putem accepta. În ultima pagină cercetătorul italian atrage atenția asupra faptului că el n-a realizat un studiu exhaustiv și speră că truda lui va fi reluată și adîncită. Nu putem decît să-i împărtășim nădejdea. Oricînd va fi utilă o istorie completă a nuvelei și a motivelor nuvelistice în lumea romană.

Eugen Cizek

E. DE LOTTO, *Una divinità sanante a Làgole (Calalzo di Cadore) nel III sec. a. C.*, Calalzo di Cadore, a cura del Comune (1962), 49 p., 8°.

Autorul lucrării pe care o prezentăm este, împreună cu G. B. Frescura, descoperitorul importantelor documente arheologice și epigrafice de la Làgole, care au îmbogățit în mod esențial cunoștințele noastre asupra limbii și civilizației venete. Tot De Lotto este și cel care a atras atenția lumii științifice și opiniei publice asupra acestor descoperiri.

În această din urmă ordine de preocupări se înscrie și opusculul de față¹, care își propune ca obiectiv principal demonstrarea persistenței la Làgole a unei divinități cu atribuții tămădui-

¹ Cf. p. 5 (prefață): «... allo scopo di far conoscere, in maniera accessibile a tutti, il valore e l'importanza delle scoperte di Làgole, sotto la cui terra sono nascosti certamente ancora dei tesori archeologici».

toare. Numele venit al acestei divinități (feminine sau masculine¹) este *Trumusiat(is)*, cu varianta *Tribusiat(is)*, cuvânt compus în care primul element ar conține numeralul « trei » și ar corespunde gr. τριπρόσωπος « cu trei înfățișări, cu trei fețe »². După romanizare, sanctuarul principal din Lâgole a aparținut lui Apollo, cum o dovedesc inscripțiile latine găsite în localitate³. În sprijinul atribuțiilor tămăduitoare ale divinității sint aduse mai multe argumente:

(1) Existența unor izvoare de ape minerale (sulfuroase), în jurul cărora apar în mod obișnuit culte religioase de natura amintită.

(2) Prezența, în inscripțiile votive, a epitetului *sainat-* (cunoscut și ca epitet al Reitei, zeița venetă de la Este), interpretat de majoritatea cercetătorilor drept « sanatrix ». Argumentul acesta trebuie primit cu toată prudența, deoarece singurul sprijin al explicației etimologice îl constituie asemănarea cu cuvântul latinesc care-i servește drept traducere convențională; de altfel, și această asemănare a devenit mai puțin evidentă din momentul în care semnul venit . | . a fost interpretat *i* și nu *h* (presupus indiciu al lungimii vocalei precedente)⁴.

(3) Natura obiectelor votive: s-au găsit, printre altele, reprezentări ale unor membre izolate, care ar putea fi membrele bolnave pentru care era invocat ajutorul divinității.

(4) Menținerea, în cultul creștin și în superstițiile populare din regiune, a unor particularități pe care le prezintă cultele păgâne.

Amplu informată, clar construită și accesibil expusă, lucrarea lui E. De Lotto, remarcabilă și prin bogăția și calitatea tehnică a ilustrațiilor, își va îndeplini desigur misiunea pentru care a destinat-o autorul: de a trezi sau a menține interesul față de stațiunea arheologică de la Lâgole⁵. Numeroase tezaure își așteaptă încă descoperitorii și cercetătorii.

I. Fischer

FR. SCHACHERMEYR, *Die ägäische Frühzeit (Kreta und Mykenai), IV. Bericht*, în *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, XIV, 1961, 3/4, col. 129—172.

Darea de seamă pe care o semnalăm aci este a patra din seria dedicată de prof. Schachermeyr lumii egeice preclasice, prin supunerea la un examen critic foarte competent a lucrărilor și chiar periodicelor privind această problemă, apărute între 1957—1961. Cele trei dări de seamă

¹ Pentru discuțiile purtate asupra acestei probleme, vezi G. B. Pellegrini, *Le iscrizioni venetiche*, Pisa (1956), p. 155.

² Cf. G. B. Pellegrini, *op. cit.*, p. 154—155; bibliografia ipotezelor emise asupra semnificației numelui, la J. Untermann, *Kratylos*, VI, 1961, 1, p. 4.

³ La p. 15, fig. 11, se reproduce o inscripție latină (*Apolini*), dar legenda vorbește de « lettere paleovenete » (corect la p. 43, într-un citat din G. B. Pellegrini).

⁴ În transcrierea epitetului, De Lotto își urmează sursele, ceea ce duce la numeroase variante nereale (*sahnat-*, *sainat-*); tot astfel, autorul citează numele *trumusiat-* sub diversele lui forme cazuale, vorbind de o zeiță *Tribusiatin* sau *Trumusiatei* (p. 11—12; corect la p. 43, într-un citat din G. B. Pellegrini). Pentru discuțiile suscitade de interpretarea cuvântului *sainat-*, vezi G. B. Pellegrini, *op. cit.*, p. 149.

⁵ Cît de necesară este o asemenea acțiune o dovedește faptul că, după ce o parte din localitate a fost acoperită de un lac de acumulare, fără cercetări arheologice prealabile, campania de săpături, începută în 1949 cu rezultate atât de încurajatoare, a fost întreruptă în 1953 din lipsă de fonduri, fără a fi reluată de atunci, cu excepția unei foarte scurte perioade, în august 1956. Cf. G. B. Pellegrini, *Atti dell'Ist. Veneto di scienze, lettere ed arti*, CXIX, 1960—1961, Cl. di sc. morali e lett., p. 382.

precedente au apărut în același periodic în vol. IV (1951), VI—VII (1953—1954) și X (1957). Împărțind materia în câteva capitole (Lucrări de caracter general; Creta; Grecia continentală; lumea insulară egeică și coasta ionică; articole din periodice asupra antichităților myceniene; Asia Anterioară și Levantul; legături cu Italia; migrații și, în sfârșit, începutul epocii fierului), Sch. depășește precum se vede, în chip cu totul justificat de altfel, tema strictă pe care o indică titlul dării de seamă, tocmai pentru că astăzi nimeni nu mai poate crede că primele începuturi ale culturilor străvechi din Grecia și din Egeea ar putea fi înțelese fără indiscutabilele legături cu Asia Anterioară. Ceea ce, de altfel, nu-l duce pe profesorul de la universitatea din Viena dincolo de limitele competenței sale, deoarece se știe că el îmbrățișează cu tot atita pătrundere atît problemele lumii clasice cît și pe acelea ale lumii preclasice grecești, ale cărei strînse legături cu Asia Anterioară încă din epoca neolitică au fost subliniate și de el într-o serie de lucrări.

Este de la sine înțeles că o asemenea dare de seamă despre numeroase alte lucrări — peste 50 de volume și studii speciale, pe lângă nenumărate alte articole semnalate! — nu poate fi examinată după criteriile obișnuite ale unei recenzii, așa încît ne vom mulțumi să semnalăm aci cîteva dintre problemele asupra cărora Sch. își spune punctul său de vedere.

Iată, de pildă, critica formulată împotriva unora dintre concluziile lui L. R. Palmer în cartea *Mycaeneans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets* (London, 1961): apreciind contribuția pozitivă adusă de Palmer la lectura unora dintre texte (căci lui i se datorește lectura λαβουριτοιο în loc de *dapuritoio*), Sch. nu poate fi de acord cu coborîrea de la 1400 la 1200 î.e.n. a datei distrugerii sălii tronului de la Knossos, și mai ales respinge categoric afirmația că luvii ar fi invadat și ocupat Creta pe la 1700 și că limba tabletelor cu scriere liniară A ar fi limba lor. Elementele pe care Palmer le consideră luvice, nu sînt altceva — spune Sch. — decît elemente comune substratului preindo-european, care — dacă a fost înlocuit de luvii în Anatolia — nu a fost înlăturat în Creta decît de migrațiile grecești (1470, 1400 și sec. XI î.e.n.).

În funcție de aceiași luvii din Asia Mică își îndreaptă Sch. săgețile și asupra unora dintre ipotezele și concluziile lui A. Goetze (*Kulturgeschichte Kleinasiens*, în *Handbuch d. Altunterswissenschaft*, III). Critica este pe de o parte îndreptată asupra faptului că și în a doua ediție a acestei lucrări problemele privind preistoria Asiei Mici sînt cu totul insuficient tratate, bibliografia fiind de altfel învechită mai ales în urma publicării descoperirilor excepționale făcute în ultimii ani, iar pe de altă parte împotriva rolului primordial acordat luvilor în culturile Bronzului timpuriu. În stadiul actual al cunoștințelor noastre, nimeni nu poate ști, spune Sch., dacă prima apariție a luvilor aci se situează la începutul culturilor Bronzului timpuriu vest anatolian sau chiar la începutul Chalcoliticului tîrziu (specia ceramică cu luciu închis). Totodată este greșit să se afirme — cum face Goetze — că în regiunea egeică numele cu -ss- și cu -nt- corespund cu răspîndirea culturii timpurii helladice, deoarece aceleași sufixe și rădăcini se întîlnesc în numirile geografice din Peninsula Balcanică, Ungaria, Italia și în parte chiar în sudul Franței și în Spania. Dacă aceste sufixe ar fi atribuite luvilor, atunci s-ar ajunge la concluzii cu totul imposibile. În realitate, arată Sch., aceste sufixe aparțin unui strat mai vechi, preindo-european și au fost încorporate de luvii năvălitori în Anatolia, în limba lor amestecată, împreună cu multe alte bunuri lingvistice mediteraneene.

Apreciind valoarea incontestabilă a rezultatelor săpăturilor conduse de Vl. Miloječić în Tesalia, pentru precizarea succesiunii diferitelor culturi neolitice — săpături la care a participat și Sch. cîva timp, — el își exprimă îndoiala asupra valabilității absolute a succesiunii stratigrafice indicate de Miloječić pentru neoliticul tîrziu, chiar dacă deocamdată și el are impresia că această succesiune este la ora actuală cea mai verosimilă. În orice caz Sch. nu este de acord cu terminologia folosită de Miloječić, și în special cu denumirea de « Presesko » dată unei

faze situate între « Protosesklo » și Sesklo — obiecție firește justificată, deoarece « Presesklo » nu poate fi decât *înainte* de primul (Proto)Sesklo. De aceea Sch. propune să se folosească termenii « Protosesklo » pentru prima jumătate a neoliticului de la Sesklo și Sesklo pentru perioada ceramicii pictate.

Rezultatele ultimelor cercetări privind neoliticul din Asia Mică — unde s-a descoperit și o cultură neolitică preceramică — sînt pe drept cuvînt apreciate de Sch. ca o nouă dovadă a rolului primordial pe care această regiune l-a avut în răspîndirea culturii neolitice în Peninsula Balcanică, confirmînd astfel teze mai vechi, dezvoltate și de Sch. într-o serie de lucrări, dintre care cea mai corespunzătoare a fost *Die ältesten Kulturen Griechenlands*. Aceste rezultate dovedesc încă o dată că atît cultura Sesklo din Grecia, cît și regiunile din Balcani legate de ea nu erau în vremea aceea altceva decît « provincii marginale ale înaintatei civilizații a Asiei Mici ».

Săpăturile colectivului condus de R. Braidwood în Irak și în Siria (R. Braidwood — Bruce Howe, *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*, 1960 și R. Braidwood—Linda Braidwood, *Eccavations in the Plain of Antioch*, I, 1960) au adus și ele la lumină fapte deosebit de importante, putîndu-se preciza acum că neoliticul preceramic din Asia Anterioară se întinde într-o regiune începînd de la Ierichon, prin Mesopotamia și pînă în centrul Asiei Mici (și de altfel putem aminti că neolitic preceramic s-a găsit și în Cipru). Unele așezări (ca de pildă aceea de la Amq, în Siria) sînt importante și pentru preistoria Mediteranei, deoarece diferite bunuri culturale ajunse spre vest dar plcate din Asia Anterioară pot fi acum mai bine precizate din punct de vedere cronologic. Sch. nu este însă de acord cu datele prea înalte stabilite prin C-14, dar, dacă le acceptăm pe acelea indicate pentru neoliticul european pe baza aceleiași metode, cred că trebuie să le primim și pe acestea. Nouă nu ni se pare exagerată de altfel data de 5500 i.e.n. pentru neoliticul de la Iarmo, de vreme ce și neoliticul vechi din Cilicia și din alte zone ale Asiei Mici a fost datat înainte de 6000 — iar recent chiar pentru descoperiri neolitice din Grecia s-au indicat date în cuprinsul mileniului VI i.e.n.

Unei critici severe este supusă cartea lui T. Burton Brown, *Early Mediterranean Migrations, an essay in archaeological interpretation* (Manchester, 1959). Necunoscînd toate materialele referitoare la epoca pe care o discută, autorul acestei cărți dă « o imagine greșită relațiilor de schimb din lumea veche ». El nu admite nici influențe din afară, nici dezvoltări culturale paralele, ci exclusiv migrații, poziție pe care Sch. o combate cu toată dreptatea, căci acestea din urmă nu pot constitui singura explicație a atîtor fenomene de istorie culturală. Pe de altă parte, după T. B. Brown, toate migrațiile în zona Mediteranei Orientale (inclusiv Egiptul) ar fi pornit din Caucaz și din Nordul Persiei sau cel puțin ar fi trecut pe aci în drumul lor spre sud-vest. Aci în nord-est ar fi fost leagănul « Protogrecilor » și pînă și Celții și elementele esențiale ale culturii La Tène ar avea aceeași origine!

În sfîrșit, mai amintim și poziția categoric negativă pe care o ia Sch. față de unele teze formulate de F. Cassola (*La Ionia nel mondo miceneo*) în privința migrației ionice. Cercetătorul italian socotește că n-a existat niciodată o asemenea migrație, căci ocuparea insulelor și a coastei apusene a Asiei Mici s-a făcut aproape exclusiv încă din epoca miceniană. Numai dorienii ar mai fi pătruns aci după prăbușirea lumii miceniene. Argumentele invocate de Sch. împotriva acestor teze sînt hotărîtoare. În primul rînd trebuie să se fiină seama chiar de rezultatele cercetărilor arheologice, care arată că pe la 1200 la Milet a fost o catastrofă cumplită și că repopularea acestei zone s-a făcut abia în perioada protogeometrică. La Smirna viața grecească începe abia cu această perioadă. Totuși Cassola socotește că ionenii s-au format chiar în Ionia și de aci au răspîndit o serie de elemente noi, peste insule, pînă în Attica. Dar este absolut exclus, spune Sch., ca filele ionice să fi fost transplantate din Ionia în Attica, deoarece filele au fost introduse întotdeauna din Grecia în colonii. Dacă s-ar admite că filele

s-au născut în Ionia și de aci au fost ulterior transplantate în Attica, atunci ar trebui admis că Attica a fost recolonizată de ionieni. De aceea întreaga construcție a lui Cassola este respinsă și, credem, pe bună dreptate.

Puținele observații și scurtele rezumate parțiale de mai sus nu pot da însă o imagine completă a bogăției de fapte, ipoteze și concluzii discutate, respinse, împărtășite, completate sau emise de Sch. în cele peste 20 de pagini pe două coloane ale textului său, care se citește nu numai cu cel mai viu interes, dar și cu reală plăcere.

Vladimir Dumitrescu

J. M. COOK, R. V. NICHOLLS, J. K. ANDERSON, JOHN BOARDMAN, *Old Smyrna 1948—1951*, în «The Annual of the British School at Athens», 53—54, 1958—1959, p. 1—181, pl. 1—44.

Între 1948—1951 o expediție anglo-turcă, sub conducerea prof. J. M. Cook și a prof. Ekrem Akurgal, a întreprins săpături arheologice lângă Bayrakli, în ruinele vechii Smirna. Cu un personal științific de prima mână, care a dirijat eficient lucrările, s-au putut cerceta într-un timp scurt — am putea spune record — principalele probleme pe care le pune așezarea. După o scurtă etapă de studiu a materialelor, s-a trecut la publicarea rapoartelor definitive, dintre care prima serie vom încerca s-o prezentăm în rândurile care urmează.

Importanța așezării de la Bayrakli ca obiectiv arheologic este considerabilă. Din informațiile autorilor antici și după observațiile și cercetările de teren mai vechi, se știe că Smirna grecească a fost de două ori întemeiată. Primul oraș, datînd din timpul migrației eline-ioniene, s-a așezat în partea de nord a golfului Smirna, pe un promontoriu lângă actualul sat Bayrakli. Această veche Smirnă, înfloritoare în sec. VII î.e.n., a fost distrusă din temelii de regele Alyattes al Lydiei la sfîrșitul aceluiași secol. Noua Smirnă a fost întemeiată mai tîrziu, în epoca lui Alexandru cel Mare, în partea de sud a golfului. Astfel, promontoriul de lângă Bayrakli, pe lângă avantajul pe care îl prezintă de a fi actualmente nelocuit, putînd fi cercetat nestîngherit, oferă posibilitatea unor săpături executate direct în nivelele arhaice ale orașului, anterioare cuceririi lidiene. În felul acesta, la Smirna se poate studia amplu originea și dezvoltarea unui mare centru grecesc arhaic din Grecia asiatică. Materialele descoperite aici beneficiază de un *terminus ante quem* constituit de nivelul de distrugere al cuceririi lidiene.

Săpăturile au fost executate cu toată exigența pe care progresele metodei stratigrafice o cer. În rapoartele prezentate se remarcă de la prima vedere concepția clară după care s-au urmărit obiectivele și acuratețea lucrului. S-au obținut observații numeroase, precise, ușor verificabile pe planurile și fotografiile prezentate.

În raportul introductiv, prof. J. M. Cook, după o scurtă descriere geografică a stațiunii, expune istoricul orașului după izvoarele istorice (exemplar studiate de J. C. Cadoux în cartea sa *Ancient Smyrne*) și cele arheologice. Cel mai vechi nivel de la Smirna este protogeometric (resturile din epoca bronzului timpuriu nu au legătură cu locuirea greacă), datîndu-se în jurul anului 1000 î.e.n. Acest nivel este contemporan cu cel mai vechi nivel grecesc descoperit la Milet, dovedînd astfel că așezările ioniene de pe coasta Asiei Mici au apărut în epoca protogeometrică. Orașul se dezvoltă repede. Se construiește prima incintă fortificată în a doua jumătate a sec. IX, urmată, după un secol, de a doua. Către sfîrșitul veacului VIII, se semnalează

primele importuri de amfore de Chios cu angobă albă și de amfore cenușii, probabil de Lesbos. Observații importante au fost făcute în straturile sec. VII, explorate extensiv. S-a constatat că în această perioadă se plasează epoca de maximă înflorire a orașului (crearea *temenos*-ului zeiței tutelare și primele construcții sacre monumentale, început de orientare urbanistică, extinderea locuirii în afara zidului de apărare etc.). De la mijlocul secolului datează un fragment ceramic ionian, care poartă semnătura unui pictor cu numele Istrokles, dovedind veclimea legăturilor ioniene cu Marea Neagră (constituind eventual o informație prețioasă privind existența Histriei de la această dată). După unele păreri însă, acest nume s-ar referi nu la cetatea Histria sau la numele grecesc al Dunării, ci la o mică insulă Istros din Dodecanez (C. Roebuck, *Ionian Trade and Colonisation*, New York, 1959, p. 118). Principala problemă a raportului introductiv al lui J. M. Cook este însă aceea privind cronologia cuceririi lidiene a Smirnei. Chestiunea este deosebit de importantă, deoarece această dată este considerată de istoriografia modernă ca unul din punctele de reper pentru cronologia istorică și arheologică a epocii arhaice. De pildă, periodizarea ceramicii corintice este direct legată de această dată, deoarece s-a observat că nivelul distrugerii lidiene, precis definit stratigrafic, conține ceramică corintică timpurie. Se încearcă astfel ca prin datarea nivelului de distrugere să se obțină un punct fix de sprijin pentru construirea unei cronologii stabile. Acesta este unul din cele mai importante rezultate, cu consecințe pe plan general istoric, obținute la Smirna.

Raportul al doilea aparține lui R. V. Nicholls și expune observațiile făcute asupra fortificațiilor grecești și celelalte resturi de pe perimetrul orașului. Autorul a conceput monografie acest raport. Prezentarea rezultatelor de pe teren este amplă, urmată de o anchetă asupra tuturor fortificațiilor grecești și orientale. Dezvoltarea dată de Nicholls este pe deplin justificată de importanța descoperirilor. La Smirna a putut fi studiată o succesiune de ziduri de apărare din sec. IX pînă la sfîrșitul sec. VII î.e.n., corect prinsă stratigrafic, avînd o mare întindere, necunoscută în alte orașe grecești arhaice. Studiul este bogat ilustrat, avînd și unele reconstrucții interesante.

Materialul ceramic aduce un aport neprețuit la lămurirea istoriei vechii Smirne, în special în problema cronologiei începutului așezării, precum și asupra cronologiei mult dezbătute a distrugerii orașului. În plus de aceasta, tot datorită ceramicii putem cîștiga o privire de ansamblu asupra legăturilor economice și comerciale ale vechii Smirne cu diferitele centre ale lumii grecești.

Vechea tradiție a unei întemeieri eoliene, succedată de o colonizare ioniană, despre care lasă să se înțeleagă și Herodot, I, 149, se confirmă prin marea cantitate de ceramică monocromă cenușie, descoperită în nivelele inferioare. Alături de această categorie, apare din belșug ceramica protogeometrică cu elemente databile în jurul anului 1000, ceramică asemănătoare cu cea protogeometrică atică, dar totuși cu elemente proprii, care împiedică o conectare cu aticul. Cu cît crește cantitatea ceramicii pictate, procentul ceramicii monocrome scade, pentru ca, în sec. VIII, așezarea să prezinte un facies net ionian (pl. 5/b-d). Începînd din acest secol, putem — pe baza materialului ceramic — urmări legăturile dintre Smirna și unele centre grecești. Circulația amforelor de Chios este atestată la Smirna încă în sec. VIII, continuînd și în secolul următor, din categoria cu angobă albă și ca decor un S culcat pe umăr (fig. 4 ilustrează o astfel de amforă din sec. VII tîrziu). Dacă — datorită descoperirilor de la Smirna — se poate stabili circulația acestei categorii de amfore într-o epocă atît de timpurie, putem adăuga că în urma descoperirilor din stratul arhaic de la Histria se poate dovedi durata circulației amforelor de Chios cu angobă pînă la sfîrșitul sec. VI î.e.n., ceea ce infirmă teza veche, exprimată de M. Lambrino în *Les vases archaïques d'Histria*, p. 101 și urm., unde li se conferea o anterioritate asupra amforelor de Chios fără angobă. Prezența anumitor categorii ceramice cenușii atestă de asemenea legături cu Lesbos, dar ceea ce apare mai interesant pentru această

epocă timpurie este prezența « amforelor balon » (balloon-amphorae, p. 14), se pare atice. Legăturile cu Grecia continentală se confirmă și prin apariția ceramicii corintiene (pl. 21—30), prezentată de J. K. Anderson într-un catalog care însumează 160 ex., cele mai vechi din prima jumătate a sec. VIII (după unele păreri din perioada geometrică târzie, v. p. 138, n. 1 și n. 3), cele mai recente în pragul sec. VI î.e.n.

J. K. Anderson periodizează în catalogul respectiv ceramica corintiană pe grupe determinate de contextele stratigrafice. Astfel, grupele A—F cuprind ceramica *de dinainte* de nivelul de locuințe curviliare (care par a începe a fi construite din sec. VIII, p. 14), *din timpul* acestui nivel și *după părăsirea* nivelului respectiv. Grupa H înglobează ceramica din nivelul distrus de lidieni. Ceramica din ruinele unor locuințe dezafectate nu poate însă oferi întotdeauna puncte de reper, întrucât aceste locuințe apar deranjate de alte locuințe posteroare. Numai în felul acesta poate fi explicată prezența unor fragmente corintiene timpurii în nivelele superioare, databile în sec. V—IV î.e.n.

După cum s-a menționat mai sus, ceramica corintiană aduce o foarte însemnată contribuție la precizarea datei distrugerii orașului Smirna de către lidieni: J. M. Cook acordă, în p. 25—27, un amplu comentariu acestei probleme, dovedind în chip convingător că, deoarece *cea mai târzie* ceramică corintiană din nivelul respectiv este așa-numitul corintian timpuriu (*early Corinthian*) și urme de corintian mijlociu sau de tranziție spre corintianul mijlociu neaflindu-se în context, distrugerea Smirnei a trebuit să aibă loc la « circa 600 sau nu mult după această dată » (p. 25). Pe de altă parte, unele date deduse după izvoarele istorice (citate în p. 25—26, n. 67—69): începutul domniei lui Alyattes, circa 618—617, diferite evenimente din timpul domniei acestuia, precum și moartea lui, circa 560 î.e.n., îl îndreptățesc pe autor să adopte următoarea secvență în desfășurarea evenimentelor: *primo*, campania lui Alyattes contra Smirnei; *secundo*, războiul cu mezii, care se încheie cu ocazia eclipsei de soare din 585 î.e.n., pentru că, altfel, s-ar ajunge la o coborâre imposibilă a corintianului timpuriu, despre care am arătat că este *cea mai târzie* categorie ceramică corintiană.

După o perioadă de tranziție, înfîlțită în nivelul distrus de lidieni, « village period », repopularea așezării este documentată prin prezența ceramicii corintiene din faza mijlocie a stilului. Cu această grupă pare să se fi oprit importul corintian la Smirna, alegerea oprindu-se de-acum înainte asupra altor categorii, unele superioare din punct de vedere al calității, atice sau ioniene.

Din această ultimă categorie, puține exemplare sînt însă publicate și probabil de uz curent (pl. 4: menționăm că vasele din această planșă, grupa *a*, sînt considerate ca boluri lidiene; câteva exemplare au fost descoperite și la Histria; pl. 6/b, prezintă fragmente din sec. VI î.e.n.; pentru grupa *b* este greu de precizat centrul de producție).

Ceramica atică este cuprinsă într-un catalog de 163 exemplare (dintre care 1—117 ceramică cu figuri negre, restul figuri roșii), ilustrată în pl. 31—44 și este descrisă de J. Boardman. Seria atică începe în primul sfert al sec. VI î.e.n. (nr. 1, un *lebes gamikos*, amplu comentat de autor și determinat ca provenind din atelierul lui Sophilos) și continuă pînă în pragul anului 500. Următoarele forme de vase apar: amfore sau hydrii (nr. 2 subscris pictorului Gorgonei), cratere, lekanai, platouri (nr. 25 subscris lui Lydos) și seria aproape completă a cupeilor (lipsesc cupele cu comaști), skyphoi și lekytoi.

Încercînd o paralelizare cu situația ceramicii atice de la Histria, constatăm pentru această din urmă așezare un import al ceramicii atice cu figuri negre mult mai timpuriu, deși sporadic. Un singur exemplar descoperit pînă în prezent marchează acest import în ultimele decenii ale sec. VII î.e.n. (publicat de Petre Alexandrescu: *Autour de la date de fondation d'Histria, Studii clasice*, IV, 1962, p. 58, nr. 27). În ceea ce privește importul atic în sec. VI, bilanțul categoriilor atice importate este aproape același în ambele așezări. Paralelizări de situație se pot face și pentru seriile atice cu figuri negre tîrzii de la Smirna și de la Histria. J. Boardman

remarcă pentru primul sfert al sec. V o scădere a importului atic (p. 152) și semnificația istorică a acestei stări de lucruri este arătată de J. M. Cook (p. 32), explicându-se ca o consecință a controlului persan, efectuat pe coasta Asiei Mici. Raportînd această situație la cea cunoscută de noi la Histria, și în genere în bazinul pontic, putem menționa ca un fenomen analog absența evasiintegrală a ceramicii atice de stil sever, absență justificată în parte prin motivul arătat de J. M. Cook, la care trebuie totuși să adăugăm că seriile *ieftine* cu figuri negre tîrzii au ajuns pe piața histriană, serii databile în primele decade ale sec. V î.e.n. Ceea ce înscamnă că și alte cauze, în afară de cea luată în considerare de autor, trebuie avute în vedere.

Ceramica atică cu figuri roșii este atestată la Smirna începînd cu al patrulea deceniu al sec. V î.e.n. (nr. 118, crater atribuit pictorului Niobidelor, în perioada timpurie a activității sale). În al doilea sfert al sec. IV este cunoscută și ceramica de stil Kertch (nr. 134). Inventarul trebuie completat cu un număr de lekanai, cupe, skyphoi. Grupele « Black ware » și « patterned ware » circulă paralel cu categoriile de mai sus, putînd fi urmărite pînă în sec. IV î.e.n.

Dacă ceramica prezentată în publicația *Old Smyrna* ajută în așa mare măsură la reconstituirea vieții așezării pe perioadele arătate, pentru ca această reconstituire să fie completă este indispensabilă și publicarea ceramicii grecești orientale, *in extenso*. Categoriile publicate de Fr. și H. Miltner în „Jahreshefte des oesterreichischen archaeologischen Instituts“, vol. 27, se completează desigur cu serii noi, descoperite în cercetările recente. Paralelizarea acestor serii, pe care le socotim bogate, cu seriile descoperite în coloniile grecești vest- și nord-pontice ar duce poate la crearea a noi puncte de vedere asupra legăturilor dintre lumea grecească și zona de periferie a acestei lumi.

Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu

HEINRICH ALEXANDER STOLL, *Griechische Tempel*. Leipzig, Koehler & Amelang, 1961.
110 p. Numeroase planșe afară din text.

Cititorii *Studiilor Clasice* cunosc numele lui Heinrich Alexander Stoll, despre ale cărui cărți închinată lui Schliemann s-a vorbit într-un volum precedent al publicației noastre (III, 1961, p. 495—496). Între timp, alături de cercetări de mai mică întindere privind viața și opera lui Winckelmann și de un volum despre pergamentele din peșterile de la Qumran, pe malurile Mării Moarte, harnicul autor a dat la iveală lucrarea a cărei apariție o semnalează și a cărei fericită întocmire poate fi luată ca pildă.

E vorba, într-adevăr, de o carte de popularizare în înțelesul cel mai bun al cuvîntului, acela care presupune cunoștințe temeinice despre subiectul tratat, alături de darul de a expune în chip convingător și limpede. În cazul ce ne reține atenția, aceste condiții sînt împlinite cu prisosință: efortul de informare e indiscutabil, iar talentul de povestitor, neobișnuit. Citirea cărții e astfel pe cît de plăcută pe atît de instructivă, mai ales cînd la frumusețea textului se adaugă frumusețea ilustrațiilor, în bună parte noi și aproape toate sugestive.

În intenția autorului, lucrarea își propune să fie în același timp o introducere în istoria arhitecturii sacre și o călăuză pe lîngă principalele sanctuare ale lumii grecești, ale căror ruine

sînt descrise și explicate în cadrul lor de natură și în contextul istoric. Fără pedanterie, dar și fără superficialitate, sîntem făcuți să asistăm la apariția templului ca tip arhitectonic, apoi la crearea celor trei ordine tradiționale, studiate în monumentele reprezentative ajunse la cunoștința noastră. Pe parcurs, se dă cititorului puțința să afle nu numai caracteristicile mai notabile ale tuturor acestor clădiri, dar și chipul cum s-a ajuns la cunoașterea lor amănunțită, începînd cu impresiile de călătorie ale sec. al XVIII-lea, trecînd prin observațiile deschizătoare de drumuri ale unor Cockerell și Penrose, pînă la studiile cele mai adîncite din zilele noastre.

Cum am mai spus-o, ilustrațiile sînt noi și sugestive, prezentarea grafică și legătura de o sobră eleganță. În ansamblu, o realizare pentru care autorul și editorul se cuvin felicitați și îndemnați să ducă mai departe o muncă atît de utilă.

D. M. Pippidi

V. D. BLAVATSKI, *Античная археология северного Причерноморья*, Moscova, 1961, 229 p.

Literatura rusă și sovietică cu privire la antichitatea greco-romană de pe litoralul nordic al Mării Negre și la influențele exercitate de ea asupra interiorului continental este foarte abundentă. Această parte a lumii vechi, care a dezvoltat o civilizație puternică și originală, a constituit încă din veacul trecut obiectul a numeroase studii. S-a impus astfel necesitatea ca, la intervale mai mult sau mai puțin scurte, să se facă suma rezultatelor în cadrul unor volume speciale. Tradiția unor asemenea lucrări este veche și ilustră. În ultima vreme, prin amploarea pe care au luat-o atît cercetările în orașele antice propriu-zise cît și asupra civilizațiilor paralele din preajma lor (scitii, sîndo-meoții, sarmații etc.) se remarcă tendința ca lucrări epitomatoare să fie consacrate exclusiv cercetărilor întreprinse în orașele antice riverane, delimitîndu-se din ce în ce mai precis ceea ce este grecesc, respectiv roman, în raport cu ceea ce este derivat, influențat de acesta.

Cartea prof. V. D. Blavatski de la Universitatea din Moscova este o lucrare consacrată exclusiv antichităților greco-romane. Volumul se adresează marelui public iubitor de antichitate. Astfel în prima parte a lui, care s-ar putea intitula, după o celebră colecție a editurii Hachette, « Viața de toate zilele în orașele nord-pontice », se pune accentul nu atît pe aspectele suprastructurale ale civilizației, deși există în volum capitole tratînd despre artă, arhitectură etc., ci asupra economiei, creșterii animalelor, agriculturii, meșteșugurilor, comerțului, monedelor. Predomină documentele arheologice asupra celor literare, epigrafice. O a doua parte a cărții este consacrată unei treceri în revistă a principalelor așezări și necropole greco-romane: Tyras, Olbia cu așezările sale rurale, Chersones cu micile orașe dependente și teritoriul agricol, cetatea romană Charax, regatul bosporan cu orașele sale mari și mici, cu așezările rurale și sistemele sale de fortificație. Aceste prezentări sînt însoțite de scurte informații cu privire la istoricul săpăturilor arheologice; cum e și firesc, autorul scoate în relief activitatea profesorului său B. V. Farmakovski, considerînd că cercetările sale « au jucat un rol foarte mare în dezvoltarea arheologiei naționale ». Cartea se încheie cu o bibliografie a principalelor lucrări sovietice asupra subiectului.

Petre Alexandrescu

M. M. HUDIAK, *Из истории Нимфея VI — III в. до н.э.*. Leningrad, 1962, 64 p. + 47 pl. + 1 plan.

Unul dintre orașele nord-pontice cele mai bine cunoscute în ultimul timp este micul *polis* Nymphaeum, situat în imediata apropiere a capitalei regatului bosporan Panticapaeum (Kerci). În acest punct un colectiv de arheologi de la Muzeul Ermitaj din Leningrad întreprinde de mai mulți ani săpături arheologice cu rezultate importante. Recent au apărut două lucrări care prezintă aceste rezultate. Prima este excelentul articol scris de L. F. Silanțeva, *Некрополь Нимфея*, MIA 69, 1959, p. 5—107. A doua este cartea pe care îmi propun să o prezint în rândurile de mai jos.

Volumul postum al lui M. M. Hudiak, decedat în 1959, reprezintă o expunere a săpăturilor pe care autorul le-a condus în ruinele orașului începând din 1939. Această expunere nu are însă caracterul unui raport definitiv asupra lucrărilor. Așteptăm deci cu interes apariția unui asemenea raport cu o documentație și ilustrație adecvată.

Orașelul Nymphaeum era puțin cunoscut înainte de începerea lucrărilor arheologice. Pe baza unor informații de ordin general istoric se știa că era o colonie ateniană întemeiată în sec. V î.e.n., cu o istorie aproape complet obscură. M. M. Hudiak a propus un cadru cronologic mai larg pentru istoria orașului, începând cu sec. VI până în sec. III î.e.n. Pe baza materialului arheologic, în special ceramic, el a constatat că Nymphaeum, ca atâtea alte orașe pontice, era o colonie ioniană, și nu ateniană, cum se crezuse înainte, întemeiată în al doilea sfert al sec. VI î.e.n. Este interesant de subliniat că cel mai vechi strat grecesc stă la Nymphaeum pe un nivel de locuire indigen, caracterizat prin bordeie și gropi. Materialul din acest nivel se caracterizează prin ceramică grosolană și lustruită, având analogii cu aceea din așezările și cimitirele din regiunile muntoase din Crimeea și Kuban. Totuși autorul încearcă să atribuie nivelul precolonial sciților, deși nu par să existe apropieri posibile (cel puțin după materialul publicat) cu ceramica scitică, cercetată în ultimul timp atât de temeinic de B. Grakov și A. Meliukova, în goriștele stepelor nord-pontice. Existența unui nivel de locuire precolonial la Nymphaeum are o deosebită valoare. Este unul din puținele puncte de pe litoralul Mării Negre în care s-a putut surprinde arheologic instalarea unei colonii grecești chiar în mijlocul unei așezări indigene.

Principalul efort al colectivului de la Nymphaeum s-a îndreptat, cum era și firesc, asupra stratului grecesc. Deși în cartea sa există unele capitole consacrate locuințelor și zidului de incintă, apare evidentă intenția lui Hudiak de a căuta și a identifica în special temple în ruinele orașelului. Ni se prezintă astfel trei sanctuare situate în diverse puncte ale orașului (regretăm absența unui plan general al orașului pentru orientarea, măcar sumară, a cititorului). Primul dintre ele, situat în afara zidului de incintă din sec. IV î.e.n., dar mai vechi decât acesta (sec. V, cu unele indicii pentru o fază anterioară), era constituit dintr-o clădire de 14,3 m lungime și 5 m lățime, orientată NNV—SSE, cu latura scurtă de NNV absidată. Hudiak propune identificarea cu Kabirion, templul marilor zei chthonieni, și încearcă să stabilească asemănări între elementele sanctuarului de la Nymphaeum și temple închinat Kabirilor din Grecia (Theba, Samothrake, Delos). Fără a încerca aici o analiză a argumentelor sale, ținem în primul rând să arătăm că absida ca element arhitectonic nu este prin ea însăși specifică templelor închinat unor anumiți zei. Este cunoscut că în Grecia arhaică temple absidate sînt dedicate Atenei Polias la Gonnos în Thessalia, Herei Acraia la Perachora (unde s-au descoperit și câteva modele geometrice de teracotă de temple absidate), Aphaiei la Egina (templul aflat sub fundațiile celui din sec. V î.e.n.) etc. În al doilea rând trebuie observat că prezența gropilor rituale în interiorul templelor nu este caracteristică numai sanctuarelor zeilor din Samothrake,

Lista lor a a fost întocmită de M. Launey, *Le sanctuaire et le culte d'Héraklès à Thasos*, Etudes thasiennes, 1, Paris, 1944, p. 174, de unde reiese că asemenea temple se găseau și la Eleusis (sec. IX—VIII î.e.n.?), la Gortyna, dedicat lui Apollo Pythios, la Kos în Asklepeion etc., în afară de sanctuarele Kabirilor. Celelalte dovezi aduse de Hudiak în favoarea atribuirii acestui sanctuar Kabirilor nu par nici ele suficient de pregnante. Evident, ideea prezenței unui sanctuar închinat zeilor din Samothrake în Crimeea nu este prin ea însăși imposibilă; dimpotrivă, se știe că acest cult a fost larg răspândit în regiunile pontice. Dar aceasta într-o epocă mai târzie.

Aceleași remarci se pot face și cu privire la al doilea sanctuar, atribuit Afroditei, al cărui plan arhitectonic nu pare a aparține în chip indubitabil unui templu. De un interes considerabil este însă cel de-al treilea sanctuar, așezat pe malul mării, într-o porțiune stîncoasă a plajei. Aici colectivul Ermitajului a descoperit un întreg complex sacru închinat Demetrei. Pe lângă sanctuarul propriu-zis al zeiței, avînd mai multe faze de construcție începînd din sec. VI pînă în sec. III î.e.n., au apărut numeroase obiecte de cult. Astfel au fost descoperite 4 fragmente de măști rituale de teracotă, unele păstrînd resturi de policromie. Împreună cu acestea se găseau o serie de *rythona* de teracotă de un tip cu totul nou. În câteva gropi de ofrandă din preajma sanctuarului au fost descoperite fragmente ceramice purtînd inscripții votive pentru Demetra și alte divinități. În sfîrșit, tot în incinta sacră se găsea și un cuptor ceramic din sec. VI î.e.n. pentru ceramica folosită ca *ex uolo* în sanctuar (mărturisim că prezența unui cuptor ceramic într-un *temenos* ni se pare insolită!). Această descoperire este importantă. Se constată pentru prima dată în chip concret că o parte din ceramica cenușie și aceea pictată de uz curent, atît de răspîndită în Marea Neagră, era parțial fabricată pe loc (cel puțin la Nymphaeum).

În încheiere trebuie să arătăm că ultima carte a lui M. M. Hudiak, tipărită în condiții grafice agreabile și prefațată de distinsa cercetătoare în domeniul ceramicii grecești Anna Alexeevna Peredolskaia, reprezintă o contribuție interesantă și utilă la cunoașterea lumii antice nord-pontice.

Petre Alexandrescu

FLOREA BOBU FLORESCU, *Monumentul de la Adamklissi. Tropaeum Traiani*. Ediția a II-a revizuită și adăugită, Editura Academiei R.P.R., Monografiile de monumente, II. București, 1961. 750 p., format 4°, 350 fig., 13 pl.

Cuprins: Prefață (p. 5—7). Cuvînt introductiv (9—14). I Așezarea monumentului și istoricul cercetărilor (15—46). II Starea actuală a monumentului și piesele « dispersate » (47—61). III Inscripția (63—68). IV Construcția (69—354). V Ornamentaica (355—377). VI Reconstruirea Monumentului (379—399). VII Reliefurile cu scene (401—567). VIII Cercetarea elementelor etnografice (569—624). IX Apartenența etnică a « barbarilor » de pe reliefuri (625—659). X Problema asemănării dintre Tropaeum Traiani și Coloana lui Traian (661—669). XI Gradul de cunoaștere statistică a structurii monumentului (671—679). Privire de ansamblu (681—692). Planșe (693—709). Bibliografie (711—717). Indice (719—731). Lista figurilor (734—744).

Primirea favorabilă de care ediția I (1959) a « monumentului » s-a bucurat atît din partea cercetătorilor¹, cît și a publicului iubitor de arheologie, artă antică și etnografie, a dus la epuizarea rapidă a cărții și la necesitatea de a întocmi și scoate la scurt interval de timp o ediție nouă,

¹ Recenzii C. N. Mateescu, în *Studii și cercetări de istoria artei*, București, VI, 1959, p. 282—286; G. Bordenache, în *Dacia*, IV, București, 1960 [1961], p. 595—597; notă de popularizare: C. Ciuchindil în *Viața Romînească*, 1959, nr. 11, p. 175. Cf. *Istoria Romîniei*, I (1960), p. 531—538. Recenzii apărute în străinătate (A. Merlin, J. Marcadé, A. Frova, R. Bloch) sînt citate în ed. II, p. 45—46 și 711—717.

care a luat proporții mai mari, în condiții mult îmbunătățite. Aceasta « nu se deosebește în liniile ei generale de ediția I, dar ea aduce date decisive la determinarea imaginii inițiale a monumentului, adâncind studiul registrelor mai importante care alcătuiesc exteriorul volumului cilindric: friza inferioară, metopele cu pilaștri, friza superioară și coronamentul » (p. 5). « Atât prin complexitatea studiilor, cât și prin completarea ilustrației, o dată cu publicarea tuturor pieselor cu caracter decorativ ale frizei inferioare și superioare, ediția de față capătă un caracter definitiv » (p. 6). Crescând substanțial numărul paginilor (de la 609 în ed. I, la 760; diferența reală e de 165, în urma omiterii rezumatelor, ed. I, p. 551—575) și al figurilor (de la 296 la 350), au sporit în chip firesc părțile pozitive și utile (adaosuri mai importante: p. 228—243 « briul de metope și pilaștri », p. 253—284 « blocurile de friză superioară », 349—353 « construcția » și alte pasaje noi aduse de continuarea studiului și de bibliografia recentă); deci a crescut cantitatea și s-a ameliorat calitatea documentării și ilustrației, eliminându-se în același timp multe erori mărunte (nume proprii și titluri de cărți inexistente, date fictive etc.), dar nu și cele mari din capitolele și pasajele tratând despre semnificația figurilor de « barbari » pe metope și creneluri, apartenența lor etnică, interpretarea istorică a rostului și genezei monumentului, cu care toată lumea nu va fi de acord.

Sînt recunoscute ca ceva evident marile merite ale monografiei despre Tropaeum Traiani, alcătuită de eminentul etnograf bucureștean F. B. Florescu, cu o hărnicie și rivnă impresionantă, după o muncă dîrză și susținută de vreo 17 ani, străbătută de dragostea nobilă pentru un subiect grandios dintr-o disciplină învecinată. Ducînd cercetarea analitică pînă la ultima limită, monografia prezintă o documentare integrală a monumentului și pieselor respective (repertoriu al materialelor existente la Adamklissi, în satele vecine ori la București), descrise și ilustrate în chip exhaustiv prin fotografii, desene relevee, reconstrucții și grafice excelente. Între rezultatele principale de valoare arheologică-istorică deosebită ale monografiei, sînt de amintit: stabilirea structurii monumentului, a dimensiunilor exacte ale ansamblului arhitectonic și ale pieselor singurate; precizarea caracterului unitar al construcției (materialul identic, omogen de sus pînă jos), care a fost executată într-o singură fază, fără restaurări sau adaosuri, făcută din porunca lui Ulpus Traianus după încheierea războaielor și subjugarea Daciei carpatice; determinarea poziției corelate a pieselor din friza principală: blocuri de friză inferioară și superioară, metope și pilaștri; desfășurarea pieselor din briul de parapet crenelat, în două superbe planșe (VII, VIII) de 57×96 cm. În munca îndelungată de cercetare pe teren și în elaborarea monografiei, autorul a fost ajutat de cîțiva colaboratori valoroși; în probleme de arhitectură și artă plastică, de un colectiv în frunte cu arh. D. Teodorescu, iar în ceea ce privește munca migăloasă și dificilă (de mare importanță tehnică, arheologică și istorică) a diverselor calcule, măsurarea și situația terenului, a construcției, litologia, analiza și compararea materialelor de construcție etc., de cîțiva eminenți oameni de știință (S. Comănescu, M. Chiriac, A. Steopoe, A. Kathrein), care au și redactat capitolele privind topografia și dimensiunile monumentului, elementele geologice-petrografice, betonul, metalul de legătură a blocurilor (p. 70—166 și 182—188), contribuind astfel în mod substanțial la soliditatea și trăinicia monografiei, la aspectul ei monumental ca dimensiuni și conținut, — care stau cu cinste alături de dimensiunile grandioasei ruine a monumentului Tropaeum Traiani. Prin monografia lui F.B.F., tipărită și ilustrată în condiții materiale tehnice excepționale — sintetizînd munca și talentul întregului colectiv de colaboratori în noul plan de reconstituire grafică a monumentului —, uriașul trofeu traianic cunoaște a doua etapă din renașterea sa (după prima, din săpătura și monografia lui Tocilescu).

În prezentarea de față nu este posibil și nici util a face o analiză și discuție a conținutului integral, a tuturor rezultatelor valoroase și a problemelor ridicate ori încă discutabile (ca: ordinea metopelor și crenelurilor etc., importante pentru interpretarea arheologică-

istorică); nu sînt discutate nici chestiuni de arheologie, arhitectură ori sculptură (ca: valoarea artistică a pieselor decorative, ori lipsa de valoare a reliefulor cu scene etc.), — ceea ce s-a făcut mai de mult ori de curînd și se va face de cercetători mai competenți și mai bine documentați; iar pentru noi soluții și interpretări sînt necesare studii la fața locului, săpături și compararea cu alte materiale și monumente. Paginile următoare au numai rostul unor rectificări necesare; în ele se fac o serie de observații privitoare la două aspecte (neglijate în recenziile ediției I): a) chestiuni de amănunt și documentare bibliografică (erori de cuvinte, nume, termeni străini etc.), întrucît și acestea au, proporțional, importanța lor, peste tot, chiar și într-o monografie monumentală asupra celui mai grandios monument antic de pe teritoriul țării noastre; b) interpretarea etnologic-istorică a figurilor de «barbari» de pe metope și creneluri, legăturile lor în zona dunăreană, care pe baza cercetărilor mai vechi au dat indicii asupra genezei, rostului și destinației monumentului de la Adamklissi. Toate aserțiunile privind interpretarea istorică și etnică se repetă în ediția II la fel ca în I, aducînd prejudicii monografiei și muncii valoroase a autorului și colaboratorilor săi; ele trebuie să fie relevate și îndreptate măcar în linia mari, spre a nu le vedea răspindite și reapărînd într-o eventuală ediție a III-a ori într-o reimprimare (dacă e sigur că «ediția de față capătă un caracter definitiv»), mai ales că, pe cît știam, critica recenzenților (impresionați și de masivitatea, luxul și monumentalitatea cărții și a trofeului descris) le-a considerat admisibile ori le-a trecut sub tăcere.

Un progres substanțial de la ediția I la ediția II (pe care nu-l relevă autorul în prefață) este îndreptarea multor erori (unele grave, supărătoare) privind documentarea, bibliografia și alte elemente și care erau frecvente, rezultînd mai ales din pripa în care a fost făcută conspectarea lucrărilor utilizate; unele din acestea par a nu fi fost consultate direct, ci luate din «a doua mînă», ceea ce a făcut să se strecoare multe erori¹. Cele mai grave din ele, ca și multe sfîngăcii de stil, au fost eliminate în ediția a II-a; dar nu lipsește nici aci cîte un lapsus, fie de condei, fie dactilografic ori tipografic (categoria nu s-ar putea stabili peste tot; majoritatea însă nu sînt tipografice, dată fiind grija deosebită ce se pune azi la editarea cărților). Trecem peste frecventele inconsecvențe rezultate din lipsa unui tabel de abrevieri (care ar fi adus după sine scurtarea titlurilor lungi, în note, repetate monoton, ca o risipă de erudiție), de ex. la p. 31 «*Arch. epigr. Mitt.*» se dezvoltă și devine la p. 33 «*Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich*»; cf. p. 31 nota 1 față de p. 67 nota 4; p. 627 nota 3 și p. 646 nota 4 etc. Sînt de semnalat numai cîteva din erorile care pretează la echivoc și încurcă lucrurile, fiind vorba de termeni ori indicații improprii, care urmează a fi îndreptate. P. 34 în «epoca augustiniană»; «augustinian» e termen greșit, el derivă de la Augustinus (sec. V e.n.); așadar ori «epoca lui Augustus», ori eventual «epoca augustană». — P. 35 «legiunea XXI Rapax» este *Rapax*. — P. 36 «E. Petersen, T. Antonescu, *Le trophée*...», p. 61 nu concordă cu p. 715 «E. Petersen, *Th. Antonescu, Le trophée*...» recenzie în *Neue Jahrbücher*...

¹ De ex. nume de autori și de cărți inexistente, ca: ed. I, p. 23 «M. Pick, *Arch. epigr. Mitt.*, 1892, 18», care de fapt e «B. Pick»; prenumele «M.» rezultă din copierea pripită a citatului din G. Tocilescu, *Fouilles*, p. 22 «M(onsieur) B. Pick»; nu era, deci, vorba de o «eroare tipografică», cum prezintă autorul lucrurile în «Erata» la ed. I. La p. 35 nota 3 era citat «Fr. Deckel (devenit H. Deckel, p. 501, 577), *Altes und Neues von Trop. Traiani*, în *Neue Jahrbücher für Archaeologie*, Berlin, 1922»; dar nici autorul, nici revista nu există. În ed. II, p. 38, nota 3 etc. e rectificat: Fr. Drexel, *Neue Jahrbücher für des klassische Altertum* etc. În ed. I, p., 509 invazia sarmaților-roxolani în Moesia, petrecută în a. 69 e.n. (Tacitus, *infra*, p. 462, n. 1) era pusă la a. 69 i.e.n., rectificată (după observația din *Dacia*, IV, 597) în ed. II, p. 654, dar concluziile scoase din vechea «datare» a autorului nu se modifică. Formula dedicației puse de Ulpus Traianus, MARTI VLTOR (care nu e latinește corect) e menținută în reconstituirea de la p. 66 și pe copertă (deși s-a atras atenția asupra greșelii: *Dacia*, IV, 597). Dacă «VLTOR nu are un I final» (p. 68), trebuia scris *Ulor[i]*.

1905, p. 613—618 ». — P. 37, 645, 711, 720 « Adolf Baur » este « Adolf Bauer ». — P. 40 « P. Polonic... reafirmă în 1935 teza... » din nota 11 « Polonic, *Natura* XXIV (1931), p. 26 ». — P. 41 *Oratio* X Themistius — e citat în nota 1 astfel: « *Themisti de pace ad Valentin imperio oratio* (după codicele din Paris, 1684) » apoi « *acel Oratio* » [1]; în ediția I, p. 34 era « *oda* » [1]; dar trebuia citat măcar Themistii *Orationes* edit. G. Dindorf, 1832. — P. 67 « *rest[itu]it* » și « *exerc[itu]s* » este o inversare a lucrurilor, căci piatra păstrează tocmai literele ITV, pe care F.B.F. le consideră întregite prin așezarea lor între paranteze [] ; în schimb e redat *[exerc]itu[s]* în index p. 722. — P. 358, 367, 722, 728 « *Forum Traianum* », corect: *Forum Traiani*. — P. 358 « *Nymphaeum* » corect: « *Nymphaeum* », ori pe românește Nimfeu. — P. 405 metopa VIII « *înfățișează o turmă de oi* »; în realitate: trei oi și doi țapi (aceștia ridicăți în două picioare, cum a arătat Tocilescu). — P. 472 « *legionarul împlintă sabia în clavicula unui dac* », ceea ce ar implica spargerea osului; mai simplu era « *împlintă sabia în umăr* ». — P. 478 metopa XL « *reprezintă pe împărat cu un locotenent... și țin câte un scut în stînga* »; dar împăratul Traian nu e înfățișat cu scut, în figură (la fel metopa XLV) nu se vede așa ceva: cele două personaje țin în stînga câte un obiect mic rotund, ca un băț scurt, evident un *rotulus*; s-ar părea că, în loc de « *scut* », autorul a vrut să scrie *sul*, copiind pripit textul lui Tocilescu (p. 83) « *figurile... țin amîndouă în stînga un sul* ». — P. 590 « *Gh. Barbul, Portul romînesc în sec. XVII, Cluj, 1938* » nu corepunde cu p. 711 « *Barbul Eugen, Costume romînești din veacul al XVII-lea, Cluj, 1935* » — a doua lucrare este cea reală, prima nu există ca și « *Gh. Barbul* », care de altfel nici nu apare în indice. — P. 642 (și 721 index) « *Claudiamus* » este *Claudianus*; « *Apollinnaris* » este *Apollinaris*. — P. 662 « *Paul Wissowa, Real Encyclopedie* » nu este un prenume Paul și un nume Wissowa, ci două nume « *de familie* »: August Pauly și Georg Wissowa, redactori ai celebrei « *Real-Encyklopädie* », primul al ed. I (1839—1852, 1864—), Wissowa al ediției începute la 1893. — P. 749—750 « *mormîntul lui Calpurnius Pisones* » (un gentiliciu la singular și un cognomen la plural), în loc de *Calpurnius Piso*. Nici ultima « *eroare* » nu pare a fi tipografică, ci mai curînd — alături de altele (lista lor ar putea fi amplificată) — e indiciu al unei prea modeste familiarizări cu multe lucruri din domeniul antichităților romane și al culturii generale.

Repertoriul bibliografic (p. 711—717) este amplu: 157 lucrări mari sau mai mărunte în legătură cu *Tropaeum*; s-a urmărit deci idealul oricărei bibliografii: a fi completă. Greșelile (de tipar?) abundă și aici. În afară de cele semnalate, rămîn multe de lămurit: la ce se referă, d. ex., « *Müller I. V., Handbuch des Klassischen Altertums V* »? căci « *Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft, V* » editat de Iwan von Müller cuprinde vreo 6 volume; ar putea fi « *Wissowa, Religion* » citat de F.B.F. la p. 67. — Preocuparea de a nu omite nimic a cuprins chiar și notițe și indicații neînsemnate, ca Petrescu Stelian, *Cetatea de lîngă Adamklissi, în Călduza căilor ferate romîne* (1913); ceea ce nu e rău. Dar nu este admisibilă omiterea unor lucrări arheologice utile și necesare, ca: M. Macrea, *Contribuți alio studio del trofeo nell' arte romana*, în *AISC, Cluj, II, 1935*, p. 107—146 (pentru discuția de la p. 17), ori Em. Coliu, *Un sarcophage à symboles à Tomis, în Istros, București, 1934*, p. 81—116 (în locul căruia se utilizează și se citează, la p. 361, articolul geografului C. Brătescu, 1931). Alături de « *călduza CFR* », putea fi menționat, natural, articolul lui Téglás G., *A dobrudszai emlékek jelenléte Dácia történelében* (Importanța monumentelor dobrogene pentru istoria Daciei), în *Századok* (Budapest), 1905, p. 320—334, ori studiul despre Traian la Dunăre de B. Filov, în *Bulletin Societ. arch. bulg.*, Sofia, V, 1915, p. 187—189 (bibliografia principală și trei figuri reprezentînd *Tropaeum Traiani*), ca și acela al lui F. B. Florescu însuși, *La successione delle metope del trofeo di Adamklissi*, în *Studii clasice*, București, III, 1961, p. 117—121 și altele — **I n d i c e l e**, nesistematic, este plin de erori (posibil în majoritate tipografice).

Eroarea de fond a monografiei lui F.B.F. este, însă, i n t e r p r e t a r e a figurației scenice (metope, creneluri), ca și aceea a genezei și rostului atribuit monumentului de la Adamklissi,

în nepotrivire cu aproape totalitatea interpretărilor anterioare, și care încearcă să schimbe unele date și concluzii precise sau probabile, dobândite de munca celor peste șapte decenii de când Tropaeum a fost scos la lumină de către Gr. Tocilescu. Influențat în parte de acesta și de alții în sensul că Tropaeum Traiani se referă la luptele romanilor cu dacii, lupte desfășurate în Dacia carpatică (« monumentul de la Adamklissi, ca și coloana lui Traian, redau aspecte din luptele purtate pe pământul dacic », p. 647), F.B.F. pleacă de la o prejudecată cu două aspecte căutînd prin toate mijloacele și împotriva oricăror piedici s-o acrediteze în cursul expunerii; după autor, toate figurile de « barbari » sînt pe ambele monumente numai « traco-geto-daci ». Totul se învîrte într-un cerc vicios al argumentării, bazate pe cele două false premise, considerate ca dovedite prin artificii întortocheate. Mai întîi, este pe cît de stranie, pe atît de absurdă aversiunea lui F.B.F. față de tot ce nu e dacic (sau cel puțin « traco-getic ») și strădania de a găsi peste tot numai daco-geți, suprimînd dintr-un condei, pe toată linia Dunării, în Balcani și Carpați, toate populațiile numeroase și importante în afară de daci, ca sarmați (iazigi, roxolani), bastarni etc., care au jucat un rol de seamă începînd din sec. I î.e.n., dar mai ales în sec. I—II e.n. și mai târziu. Se cunosc luptele și incursiunile lor în imperiu, în Moesia, Dacia, Pannonia etc. și importante urme arheologice pe care le-au lăsat. Toate știrile despre aceste populații (aliatate cu dacii, în multe acțiuni anti-romane) și elementele de civilizație materială atribuite lor (arme, îmbrăcăminte etc.) F.B.F. caută să le acapareze pe seama dacilor, forțînd argumentarea, ipotezele și prezumțiile sale, uneori servindu-se drept argument de simpla etichetă: « dac(ic) »¹ — fără să aducă nici un element valabil și util, ba chiar sfidînd știrile documentare concrete — puține, dar cu atît mai prețioase — și concluziile stabilite de cercetătorii arheologi și istorici. Tot ce face autorul în acest sens constituie o deformare deliberată a lucrurilor, în parte clare, stabilite cu începere de la Tocilescu.

E știut că explicarea genezei și rostului pe care l-a avut Tropaeum de la Adamklissi s-a făcut, în chip destul de verosimil, pe baza informațiilor scrise (în primul rînd inscripția fragmentară dedicată de Traian lui Mars Ultor) și a figurației scenice (metope, creneluri); acestea indică o mare acțiune militară romană în zona unde s-a ridicat trofeul, zdrobirea și capturarea (subjugarea) unor populații năvălitoare, din afara provinciei Moesia: sarmați, bastarni (?), daci, eventual și alții, uniți într-o mare coaliție și care provocaseră o gravă înfrîngere armatelor romane, în timpul lui Traianus (ori sub Domitianus?), — înfrîngere răzbutată de « Mars Ultor » prin ofensiva energetică a lui Optimus Princeps. Evenimentele s-au petrecut în timpul primului război dacic (la a. 102?), cînd confederații sarmați, daci, bastarni etc. au trecut Dunărea în provincia Moesia, jefuind teritoriul². Oricum, un lucru este cert: Tropaeum Traiani nu redă luptele din Dacia (ca un pretins « dublet în provincie » al columnei de la Roma) — pentru a ilustra aceleași lupte, trebuia (cum s-a observat de mult) să se construiască un monument chiar în Dacia carpatică, nu în Moesia pontică —, ci oglindește o luptă mare (judecînd numai după dimensiunile ciclopice ale trofeului de la Adamklissi) desfășurată în zona acestui monument, în orice caz pe teritoriul Moesiei Inferior. S-a stabilit că pe reliefulurile de la Tropaeum Traiani apar mai multe tipuri de « barbari », cel puțin trei, după îmbrăcăminte, armament și chiar fizionomie; între ei au fost recunoscuți: a) sarmați (roxolani), cu săbii

¹ De ex. la descrierea metopelor și crenelurilor (captiv dac, prizonier dac), ori p. 583, fig. 271, p. 650—652, fig. 338—340, patru importante scene de pe columna de la Roma, cu grupe de daci, sarmați, germani și eventual alte neamuri (cum s-a recunoscut de toată lumea), care însă pentru F.B.F. devin automat « daci », fără excepție.

² Toată problema, după Cichorius, Petersen, T. Antonescu, R. Paribeni este expusă de R. Vulpe, în *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 1938, p. 138—155, de unde F.B.F. putea ușor să se informeze și să evite greșelile pe care le-a pus în circulație, « interpretînd » în felul său reliefulurile de pe Tropaeum Traiani.

lungi curbe, cei mai mulți cu trunchiul gol, b) germanici (bastarni?) cu părul în nodus (coc pe tîmplă), c) daci în costumul specific (ca pe columnă) și cu sabia scurtă curbă (în chip de seceră). Deși nu toate elementele sînt clare și categorice, în linii generale rostul acestor tipuri și deosebiri dintre ele apar evidente: prin ele artiștii romani indicau trei (sau mai multe) grupe de populații, pe care forțele armate romane le-au înfrînt și capturat în Moesia Inferior (Dobrogea), chiar în zona sau în locul unde s-a construit Tropaeum Traiani (la Adamklissi), într-o acțiune contemporană ori simultană cu campaniile din Dacia carpatică. Situația exactă a proporției în care apar aceste populații pe piesele cu reliefuri scenice ale monumentului traianic nu se poate stabili, din cauza echivocului unor elemente de port și a fizionomiei, precum și a stării precare a unora din reliefuri. În orice caz, între « barbarii » la care se pot distinge elemente caracteristice, majoritatea o formează « nedacii », oricum vor fi clasificați aceștia: germanici, sarmatici ori de alt neam; astfel, pe cel puțin 19 metope apar sarmați (cu sabie lungă recurbată) și germanici (bastarni, cu « nodus »): metopele V—VII, IX, XVI—XX, XXII—XXIV, XXIX, XXX, XXXIII—XXXVI, XLVIII, în timp ce dacii pot fi identificați pe vreo 8 piese (metopele IV, XVI un dac cu sabie scurtă curbă și un bastarn-germanic cu nodus, XXI?, XXXVII, XLVI, XLVII, XLIX, L). Dar pe creneluri (mult mai deteriorate decît metopele), reprezentînd fiecare cîte un « barbar » legat de un copac, numărul dacilor pare să fie mai mare, dacă pe piesele II, IV—VII, IX—XI, XIII, XIV, XVI, XVIII?, XIX?, XXI?, XXVI sînt de fapt înfățișați daci, și numai vreo 7 (?) sarmați și bastarni. Chiar dacă această statistică este aproximativă și cu erori, apare evident că numeric importanța sarmaților și bastarnilor, în scenele cu lupte (metopele), este mult mai mare decît aceea a dacilor; încît rolul lor militar, în luptele duse cu romanii (care au determinat și inspirat construirea și « ilustrațiile » plastice ale uriașului Tropaeum de lângă Adamklissi) a fost mult superior celui ce revine dacilor: campania lui Traian în Moesia a fost înainte de toate o acțiune contra sarmaților (« bellum Sarmaticum ») și bastarnilor, aliați și cu alte populații « transdanuviene » între care și daco-geții (cum au arătat Gr. Tocilescu și indeosebi T. Antonescu (la 1905), pe baza știrilor literare-istorice antice: Iordanes, Aurelius Victor, Eusebius, Cassiodorus, Hieronymus).

Ce a înțeles și a reținut F.B.F. din aceste realități istorice? Și cum a purces la interpretarea reliefurilor scenice? În goană după originalitate, plecînd de la afirmația prezumțioasă că « cercetătorii din trecut n-au utilizat o metodă riguroasă de studiu »¹, el aplică o « nouă metodă », zisă etnografică, ale cărei rezultate lasă foarte mult de dorit; ele arată o lipsă de experiență și de simț critic istoric și filologic, chiar de elementară acribie științifică: țînînd seama de faptul că autorul nu e de specialitate, credem că ar fi fost necesară o colaborare cu specialiștii, ceea ce ar fi dus la înlăturarea unei serii întregi de greșeli. Tot ce ne servește

¹ Deformările în interpretarea figurației scenice a metopelor și crenelurilor (elemente de importanță capitală pentru geneza și rostul întregului monument) se fac în descrierea acestora (p. 401—567) și în cap. VIII—X (p. 569—669). Cap. VIII (« cercetarea elementelor etnografice ») începe cu niște fraze pretențioase și găunoase ca « pentru a restabili realitatea cu privire la determinarea specificului unor elemente de cultură materială înfățișate pe monument... vom utiliza cu grija cuvenită metoda comparativă de cercetare a elementelor de cultură materială... Cercetătorii din trecut n-au utilizat o metodă riguroasă de studiu [1]. Ei n-au sesizat că analiza structurii elementelor etnografice care coexistau cu nodus-ul ar putea duce la concluzii noi în legătură cu trofeul. În felul acesta nu numai că s-a manifestat o deficiență metodologică, dar s-a neglijat un material prețios... Pe de altă parte, lipsa unei metode juste de cercetare a înlăturat, pentru multă vreme, orice posibilitate de rezolvare a unei probleme cum este aceea a nodus-ului în raport cu celelalte elemente de cultură materială, alături de care există. Elementele de cultură materială oferă, în lipsa mărturiilor scrise, baza necesară pentru interpretarea justă a fenomenelor istorice petrecute. Pentru aceasta, e nevoie de o metodă precisă de lucru, care să nu lase loc arbitrarului. Această metodă e cea a analizei morfologice... » (p. 569).

autorul cu insistență pentru a găsi (cum își imaginează p. 570) « determinarea adevăratei apartenențe etnice a purtătorilor unor asemenea elemente de cultură materială », sînt argumente întortocheate, expuse în fraze sucite, alambicate și care complică artificial și inutil niște lucruri simple și destul de clare prin rezultatele cercetărilor mai vechi ale unor arheologi și istorici competenți (Gr. Tocilescu, O. Benndorf, E. Petersen, A. Furtwängler, C. Cichorius, F. Studniczka, T. Antonescu, V. Pârvan, C. Patsch, R. Vulpe ș.a.) față de care F.B.F. manifestă destul de puțină considerație și dintre care pe cei mai mulți, în chestiuni de interpretare, îi « combate » mereu, uneori ironic și chiar vehement¹. Cauza acestui tratament vitreg este faptul că elementele utile, precise ori măcar verosimile aduse de cercetătorii amintiți contrazic categoric teza « dacofilă » susținută în recenta monografie romînească despre Tropaeum Traiani. Lipsa de consistență și de valoare istorică a materialelor etnografice, în felul cum le prezintă F.B.F., este vizibilă de departe². Așa-zisele criterii etnografice ale « analizei structurii morfologice » ar vrea să probeze că unele piese de port (cămașa, ȋțarii, opincile etc.) ale figurilor « barbare » de pe Tropaeum (ca și de pe columnă) aparțin integral și exclusiv dacilor (eventual traco-geților), fiind chiar asemănătoare ori identice cu cele romînești de azi. Se știe însă că în trecut și în prezent, portul și încălțămîntea sînt legate de unii factori istorici-culturali (între care supremația cultural-politică a unor triburi sau popoare, moda etc.) și că se împrumută ușor, migrează pe teritorii vaste în cursul timpului, se amestecă etc. (cămăși, pantaloni, sumane, opinci ș.a. [la p. 594—601 autorul expune un mic tratat de « opincologie », încercînd să dovedească o « tradiție illiro-tracă »]; la fel « croiul cămășii, sumanului etc.). Piesele de îmbrăcăminte și încălțăminte pot să ofere doar niște criterii vagi, aproximative, cu mult echivoc, deci permit comparații diverse în zona de sud-est a Europei, nu numai la romîni, ci și la bulgari, sîrbi, secui, ruteni, slovaci etc., sau chiar în teritorii mai depărtate de Moesia și Dacia antică. Adoptate fără suficient simț critic istoric (după aceea « structură morfologică »), astfel de « analogii » și pseudo-argumente nu pot să aducă ceva util și durabil, pot duce însă la confuzii și la denaturări destul de grave ale unor lucruri simple. După criteriile etnografice ale lui F.B.F., s-ar putea dovedi că opincile « barbarilor » (daci) sînt identice cu ale seculilor, sîrbilor etc., ori invers, că derivă, deci, unele din altele. Prin asemenea închipuiri naive și inconsistente, cu toată risipa de fraze și de ilustrații superbe, nu se va ajunge la clarificări utile, ci se demonstrează doar ceea ce s-a mai spus: încercarea de a utiliza interesantele materiale etnografice (haine, încălțăminte) de azi în legătură cu populații de acum două milenii nu este concludentă, fiind foarte greu de identificat elemente caracteristice și exclusive portului unei populații de azi care să

¹ De ex. afirmația excentrică de la p. 617 « nici vorbă că arma curbă de pe monument ar aparține unor luptători sarmați și, după cum am arătat [?], încercările mai recente [1937] ale lui C. Patsch de a demonstra acest lucru sînt lipsite de orice temei științific », — cită vreme caracterul sarmatic al paloșului lung curbat este atestat direct de contemporanul Tacitus, *Historiae* I, 79 (*gladii, quos praelongos utraque manu regunt* [Sarmatae] = săbii pe care, din cauză că sînt foarte lungi, le țin cu ambele mîini; pasaj cunoscut și citat de F.B.F., p. 653; la fel apare această armă pe metopele trofeului de la Adamklissi), ca și de alte informații. — Dacă Gr. Tocilescu « a fost un cercetător luminat » (p. 68), în schimb Teohari Antonescu de la Iași, autorul excelentei monografii *Le trophée d'Adamklissi* (1905), uzează « de o argumentare adesea neștiințifică; cercetările sale dovedesc o lipsă de metodă; e mai mult un animator, decît un om de știință » (p. 36), — evident pentru că (ignorant și el în materie de « structură morfologică » și croiul opincilor, ȋțarilor și cămășilor) a relevat pe bună dreptate numărul mare și importanța altor populații în afară de daci pe relieful trofeului dobrogean.

² Ceea ce rezultă chiar din unele observații ale autorului etnograf, de ex. atunci cînd constată, în legătură cu nodus-ul (după o discuție prolixă, p. 631—648), că acesta « nu prezintă un element cu caracter stabil în pieptănătura bărbătească; că — putea fi ușor părăsit de unele triburi și preluat de altele » (p. 648). Asemenea fluctuații (cu « părăsire » și « preluare ») erau, însă, necesare pentru a transfera acel misterios « nodus » de la populațiile germanice la... traco-daci, la care nu este atestat de nici un document literar ori arheologic.

fie regăsite în antichitate, în teritoriile din sud-estul Europei. Este apoi firesc ca opinca ori cămașa zisă « de tip dacic » să poată fi atribuită cu aceeași ușurință și altor populații, învecinate sau înrudite, ca: sarmații, slavii sau alți « indo-europeni ». În sfârșit, n-ar trebui uitată nici terminologia pieselor respective (a portului în general), care în limba română de ex., este foarte amestecată: elemente latine (*cămașă, îmbrăca, încălța* etc.), autohtone (*pînză, căciulă, brîu, căpulă*), slave etc.

Nu este de loc îmbucurător faptul că trei capitole (VIII—X, p. 569—669) nu constituie un comentariu istoric de o valoare științifică echivalentă cu aceea a restului splendidei cărți despre Tropaeum Traiani. Monografia și monumentul respectiv prezintă un remarcabil paralelism în ce privește părțile valoroase și cele mai puțin reușite. Monumentul, precum se știe, de concepție, execuție arhitectonică și dimensiuni grandioase, are un aspect discordant: calitatea scăzută, mediocră din punct de vedere artistic a reliefulor scenice (care însă prezintă o excepțională valoare documentară arheologică-istorică), față de calitatea remarcabilă a pieselor cu ornament vegetal și geometric de pe frizele și parapeții coronamentului. Tot așa, recenta monografie românească este deficitară tocmai în legătură cu aceleași piese sculptate, nereușite artistic: interpretarea reliefulor scenice și atribuirea lor etnică, — în contrast cu valoarea deosebită a prezentării și ilustrării arhitectonice, artistice și chiar arheologice a monumentului (cap. I—VII și XI). Asemenea deficiență (împreună cu erorile mărunte și bibliografice) se putea remedia prin valorificarea judicioasă (fără prejudecăți și preocupări « dacofile » ori de alt fel) a tuturor achizițiilor și ideilor valabile stabilite de cercetarea din trecut, — ceea ce ar fi dus la o interpretare istorică justă, chiar numai pe baza informațiilor arheologice, epigrafice și literar-istorice existente astăzi. Este necesar să se facă și un studiu nou, adecvat cunoștințelor actuale și obiectiv al reliefulor scenice, eventual și al inscripției (dacă se vor mai recupera fragmente, care vor aduce indicații prețioase în ce privește geneza monumentului), spre a stabili definitiv interpretarea simplă și justă în ansamblu a uriașului trofeu traianic din sud-vestul stepei dobrogene.

I. I. Russu

Kadmos, Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik. In Verbindung mit: Bennett — Brice — Dikaios — Ktistopoulos — Masson — Meriggi — Schachermeier — Sundwall, herausgegeben von Ernst Grumach, Bd. I, Heft 1, Walter de Gruyter & Co, 1962, 86 pagini și planșe, în -8°.

Această revistă, al cărei prim caiet a apărut, este un produs al specializării tot mai mari a științelor, care a făcut să se simtă necesitatea unei publicații care se ocupă de epigrafia preelenică și arhaică greacă.

Articole semnate de savanți cunoscuți în domeniul descifrării textelor din Creta și Grecia preistorică sînt deosebit de valoroase contribuții.

Cele mai multe articole se ocupă de probleme legate de linearul A (Sundwall, Brice, Raison), un articol (Grumach) tratează despre discul din Phaistos, unul (Henbeck) despre linearul B. Altele tratează probleme legate de istoria diverselor scrieri. Un număr de patru comunicări închide caietul.

Revista va apărea în două caiete anuale de cite 90 de pagini. Așa cum e concepută și cum se prezintă în acest prim număr, credem că va aduce reale servicii pentru progresul descifrării scrierilor vechi din Grecia preistorică.

A. M. Frenkian

Romanitas. Revista de cultura romana (Lingua, Instituições e direito), An. III, vol. 3—4, Romanitas, livraria Editora Ltda, Rio de Janeiro, Brasil, 1961 (Volum *In honorem Henrici Lévy-Bruhl*). 559 p. + 1 portret al sărbătoritului.

Din Brazilia ne vine această interesantă publicație, organ al tinerei *Sociedade Brasileira de Romanistas*. Asociația braziliană a romaniștilor, animată de Dr. Vandick L. da Nóbrega, profesor de drept roman la Rio de Janeiro, care este și directorul revistei, se limitează la studiul antichității romane, ceea ce desigur corespunde unor împrejurări locale și unei faze de început; în schimb, Asociația stringe laolaltă pe filologi, istorici și juriști, potrivit unei concepții juste, care se impune tot mai mult în domeniul studiilor clasice.

Colaborarea oamenilor de știință din străinătate este foarte largă; participarea corpului didactic al școlilor medii (licee, colegii) este intensă și nu lipsește o anumită deschidere spre ceea ce se întâmplă la Est, în domeniul de activitate al asociației. Prof. sovietic S. L. Utcenko figurează printre colaboratori cu un interesant studiu în limba germană, despre ideea de suveranitate la romani (*Die Idee der Volksouveranität bei den Römern*, p. 227—248), în care, cu o pătrunzătoare analiză a noțiunilor de *crimen minutae maiestatis* și *maiestas populii*, și, ținându-se seama de condițiile social-economice și social-politice de tip sclavagist în care se dezvoltă statul roman, se demonstrează că nu există la Roma urme ale unei idei de suveranitate națională; o astfel de idee, aplicată constituției romane, este o construcție tîrzie a istoricilor și juriștilor europeni.

La Cronică, se rezumă comunicările prof. K. Kumaniecki (Varșovia) despre *Tradiția și contribuția originală în opera lui Cicero* (p. 524), a lui Gr. Novak despre colonizarea grecească în Marea Adriatică (p. 526) și a prof. S. Utcenko (despre subiectul tratat în articolul citat), prezentate la al III-lea Congres de studii clasice de la Londra (1959). La rubrica periodicelor, foarte bogată, se reproduce sumarul *Studiilor clasice*, II (București) și al *Analelor Univ. din Brno, Fac. de filozofie, Secția de arheologie clasică* (1959). Se anunță de asemenea apariția lucrării lui H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman* (1960). La acest număr colaborează doi autori iugoslavi, prof. M. Kravar și prof. V. Korošec.

Volumul este închinat cunoscutului romanist și sociolog al dreptului, H. Lévy-Bruhl, profesor la Universitatea din Paris, care în 1958 l-a sărbătorit prin publicarea unui volum de *Mélanges* (Sirey, 1959), intitulat «Droits de l'antiquité et sociologie juridique», cu prilejul retragerii sale din învățămînt. Sumarul este foarte bogat, dar de o valoare inegală pentru noi, mai ales din cauza metodei de cercetare folosită în majoritatea studiilor. Bibliografia completă a lucrărilor sărbătoritului este urmată de procesele verbale ale ședințelor Asociației, în care se indică subiectul comunicărilor prezentate lunar. Volumul conține 30 de studii și note care sînt datorate, pe lîngă cei citați mai sus, unor autori brazilieni, argentinieni, francezi, germani și englezi. Raportul UNESCO asupra rolului studiilor clasice și umaniste în educație și sumarul revistelor permise (15) completează volumul în mod util pentru cercetători. Dintre studii, nu putem decît să cităm pe cele mai importante:

Drept roman : Este dreptul roman egalitar? (H. Lévy-Bruhl), p. 47—56; *Influențele dreptului roman* (Adalfo Nogueira), p. 57—67; *Europa și dreptul roman* (Franz Wieacker), p. 68—87; *Testamentul* (A. Diaz Biale), p. 189—198; *Legislația romană a divorțului* (S.A.B. Meira), p. 199—226; studiul citat al lui S. Utchenko; *Hermeneutică juridică aplicată la Interdictul unde ui coactis armatiue în Pro Caecina al lui Cicero* (V.L. da Nóbrega), p. 249—260; *Acțiunea rei usoriae* (același), p. 461—474.

Istorie romană : Naeuius și analistica (Franz Altheim), p. 86—110; *Honos și Nobilitas* (Hans Drexler), p. 135—188; *Drumul lui Hannibal peste Alpi* (A. Correia), p. 320—324 și A. Dorey, 325—330).

Filologie latină : Cicero și semințele sufletelor din Timeu (Pierre Boyancé), p. 111—117; *Vergiliu și Milton* (W. S. Maguinness), p. 118—130; *Umbrianul Kastru — « Castrum » sau « Caput »* (A. Ernout), p. 131—134; *Rădăcina în cuvintele latine* (A. Juret), p. 286—292; *Relația aspectului în latină* (M. Kravar), p. 293—309; *Cornelius Galba și elegia latină* (A. L. da Costa), p. 331—339; *Teoria atomică a lui Lucrețiu* (S.T. de G. Paula), p. 347—363; *Stilul lui Catul* (I. P. Hilebrandt), p. 364—375.

Drepturile antice : Cîteva tratate (internaționale) *din epoca neosiriană* (Victor Korošec, Lubljana), p. 261—277.

În cele două articole ale profesorilor H. Lévy-Bruhl și Franz Wieacker, poziția lumii actuale față de dreptul roman este privită din două puncte de vedere diferite, care merită o discuție mai largă într-un articol separat. Contribuția romanistică a prof. V.L. da Nóbrega se remarcă în toate compartimentele revistei. În eruditul-i articol, Pierre Boyancé studiază sursele lui *De Legibus*, 1, 24, unde Cicero vorbește de « momentul potrivit înșămînțării divine a sufletelor ». Autorul explică diferența versiunii ciceroniene față de originalul din *Timaeus* al lui Platon, prin adoptarea unei interpretări deformante, aparținînd probabil lui Antiochus din Ascalon, a cărui doctrină despre om se regăsește la Cicero. Eudorus din Alexandria, elevul lui Antiochus a scris un comentariu despre *Timaeus*, iar *Quaestiones Platonicae* (atribuite lui Plutarh) resping interpretarea pasajului în discuție, pe care o regăsim la Cicero (inclusiv în traducerea sa latină din dialogul platonician) și, mai târziu la Diodor din Sicilia. De aceea autorul admite ca foarte firesc să regăsim în *Quaest. Plat.*, operă a Academiei, ecoul tocmai al interpretării pasajului din *Timaeus*, lansată de Antiochus sau de elevul său, și preluată de Cicero o dată cu învățătura lui Antiochus despre om. Studiul aruncă o lumină interesantă asupra formării culturii filozofice a lui Cicero. Din restul sumarului, istoricii vor reține analiza la care Franz Altheim supune începuturile istoriografiei romane, iar lingviștii, interesanta apropiere a lui Alfred Ernout între lat. *castrum*, *caput* și umbrianul *kastru*, ca și teoria schițată de A. Juret, cu privire la rolul rădăcinii în determinarea sensului și formei cuvintelor. Autorul analizează rolul rădăcinii în funcție de două noțiuni simple, a) *être — agir — faire — être*, și b) *unité-ensemble*, susținînd că acestor noțiuni și grupelor semantice respective, le corespund, pe de o parte, științele naturii, iar pe de alta, cele abstracte, ca matematica. Teoria a fost expusă pe larg în lucrarea *Les Idées et les mots, Essai de philosophie linguistique*, Paris, 1960, ridică multe obiecții și trebuie lăsată pe seama specialiștilor, la locul potrivit.

Studiile lui Hans Drexler despre *honos* și *nobilitas* aduc o prețioasă sistematizare a textelor și o analiză sugestivă, care mai mult implică, decît tratează direct și critic adevărata problematică socială a acestor două importante formații ale societății sclavagiste romane, ca societate împărțită în clase antagoniste. Reconstituind în mod limitat unele poziții ideologice ale partidelor romane din epoca studiată (*optimates*, *nobilitas* — *populares*) autorul conchide că la Roma nu existau partide în sensul modern (?) al noțiunii, precizînd că în raport cu ideea romană de *res publica* nu numai că orice partid apărea nelegitim, dar însuși numele de partid ar fi trebuit să fie suprimat. Cititorul nu vede însă, din expunere, a cui era această concepție despre

res publica, ce interese slujea ea, în ce măsură corespundea cu permanenta luptă socială care se desfășura în lumea romană, ca și aiurea.

În studiul despre Lucretius, care nu poate să nu rețină atenția cititorilor noștri, metoda referințelor la autori ca Santayana, Frankl, K. Jaspers, Freud se dovedește nepotrivită pentru a dezvălui conținutul social și rolul înaintat al materialismului lui Lucretius, care se explică prin condițiile de dezvoltare ale societății sclavagiste romane pe o anumită treaptă a istoriei sale. Prin solicitarea textelor sau prin simple afirmații, gândirea lui Lucretius este declarată nu numai conformă cu «viziunea cosmică ce se desprinde din actuala concepție științifică monistă», și superioară «monismului spiritualist», dar superioară chiar... «monismului materialist al lui Marx». O astfel de afirmație se ruinează prin ea însăși. De altfel autorul reduce superioritatea atribuită lui Lucretius, la un agnosticism, nelipsit de un accent creaționist revelator: «Trebuie să existe un principiu superior, total, un zeu, o *causa causarum*. Dar de ce să încercăm a-i da un nume, a-l explica, dacă aceasta ar fi cel mult o *ghicire (adivinhação)*, atât de mare este distanța care ne separă de el, atât de diversă trebuie să fie de esența noastră, esența lui eternă și infinită?» Această caracterizare nu prețuiește la justa ei valoare gândirea lui Lucretius, iar prin analogiile amintite tinde să deprecieze adevărata gândire științifică a vremii noastre, cu grandioasele ei perspective de viitor.

Din studiul bine documentat al prof. V. Korošec, desprindem această concluzie interesantă: tratatele descoperite în ultima vreme (al lui Asarhaddon, în 677, cu stăpînul orașului Urukazaba(r)na; al lui Mati'el, regele Arpadului, cu Bar-ga'ayah, regele Urartului (?), un secol mai devreme) arată că tendințele care au prevalat în tratatele asiriene s-au răspîndit în toată Asia anterioară. Nu este lipsit de interes să amintim că un proces paralel cu cel descris mai sus se constată în materie de drept privat, prin răspîndirea dreptului babilonian al vânzării și prin rolul jucat de acest drept în viața economică a aceleiași vaste regiuni.

Valentin Georgescu

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN R.P.R.

DĂRI DE SEAMĂ ALE ȘEDINTELOR

XXXIV

ȘEDINȚA DIN 29 NOIEMBRIE 1961

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, R. Albala, N. I. Barbu, Vl. Bănățeanu, D. Crăciun, C. Drăgulescu, A. Enculescu, I. Fischer, Al. Graur, Vl. Iliescu, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, M. Nasta, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, C. Săndulescu, M. Spiridon, S. Stati, Iorgu Stoian, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Invitați: R. Florescu, Z. Petre, E. Poghirc, C. Popovici.

Alegeri de noi membri. Sint aleși membri ai Societății: A. DONCIU (recomandat de C. POGHIRC și I. FISCHER), C. GEORGESCU (recomandat de acad. AL. GRAUR și I. FISCHER), S. NICOLAU-CISMAȘ (recomandată de prof. D. M. PIPPIDI și acad. AL. GRAUR), Z. PETRE (recomandată de prof. D. M. PIPPIDI și acad. AL. GRAUR), R. FLORESCU (recomandat de prof. D. M. PIPPIDI și prof. IORGU STOIAN).

În continuarea ședinței, acad. AL. GRAUR informează pe membrii Societății de întvederile avute în Franța și Polonia cu colegii noștri J. Ernst, M. Durry și K. Kumaniecki.

Prezentări de lucrări recente. Acad. AL. GRAUR: *Studii Clasice*, III, 1961. Prof. H. MIHĂESCU: C. S. Litavrin, *Очерки истории Византии у южных славян*, Moscova, 1958; B. Gerov, *Проучвания вързу западнотракийските земи праї Римско време*, Sofia, 1961; B. Nadel, *Les inscriptions des régions septentrionales du bassin de la Mer Noire et le latin vulgaire*, Varșovia, 1958; id., *Проблема языка и населения доримской Италии*, Moscova, 1957; id., *Фонетические явления фракийского и иллирского языков*, Moscova 1958; id., V. Pisani, *Le lingue dell'Italia antica...* (recenzie), Moscova, 1958; D. Norberg, *Epistulae S. Desiderii Cadurcensis*, Stockholm, f.a.; B. Löfstedt, *Studien über die Sprache der langobardischen Gesetze*, Stockholm, 1961. C. POGHIRC: V. V. Ivanov, V. N. Toporov, *Санскрит*, Moscova, 1960. M. NASTA: *Helikon*, I, 1961, 1, 2. I. FISCHER: Em. Condurachi și colab., *Crestomafie de texte privitoare la istoria antică*, București, 1961; ΛΟΓΟΣ, *Monografias y Sintesis Bibliográfica de Filología Griega*, I, Barcelona, 1960; E. Kieckers, *Historische lateinische Grammatik*, München, 1960.

Comunicare. A. PIATKOWSKI, *Greșeala voluntară în etica Greciei arhaice*. (Vezi « Studii clasice », IV, 1962, p. 79—93.)

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: N. I. BARBU, R. ALBALA, D.M. PIPPIDI, C. POGHIRC, M. NASTA și AL. GRAUR.

Prof. N. I. BARBU atrage atenția asupra impropriității termenului « arhaic » folosit în titlul comunicării și socotește, pe de altă parte, necesară distincția dintre un gest de curaj și scopul în care gestul a fost făcut, pentru aprecierea justă a unei « greșeli voluntare »; în sfârșit, interpretarea textelor tragice, care reproduc mituri, trebuie pusă pe alte baze decât interpretarea textelor filozofice.

Prof. D. M. PIPPIDI: Poemele homerice trebuiau incluse în analiză, deoarece problema răspunderii omului se pune la Homer în mod diferit în Iliada, unde vina unor greșeli este socotită ca revenind zeilor, și în Odissea, unde răspunderea independentă a omului e afirmată explicit. O ordine mai strict cronologică a analizei ar fi fost de dorit.

C. POGHIRC: Apariția conflictelor dintre individ și societate precede întemeierea statului sclavagist.

M. NASTA: Autoarea nu ar fi trebuit să se mărginească la cercetarea expresiei ἐκὼν ἀμαρτάνειν, ci ar fi fost necesar să atragă în discuție sinonimele acestei expresii.

Acad. AL. GRAUR: În aprecierea raportului dintre o « greșeală voluntară » și progres trebuie să se țină seama dacă actul se împlinește în favoarea unei orînduirii sociale noi sau pentru conservarea uneia istoricește depășite.

Diverse. Prof. D. M. PIPPIDI dă câteva informații asupra Conferinței internaționale de studii clasice de la Plovdiv (aprilie 1962).

Acad. AL. GRAUR anunță că la recenta ședință a Comitetului pentru filozofie și științe umane din cadrul UNESCO, ținută la Tokio, prof. K. Kumaniecki a fost ales vice-președinte al Comitetului.

În încheiere, I. FISCHER prezintă câteva detalii privind organizarea ședințelor.

Ședința se ridică la ora 20.

XXXV

ȘEDINȚA DIN 21 DECEMBRIE 1961

Prezidează prof. GH. GUȚU, vice-președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: R. Albala, N. I. Barbu, E. Cizek, M. Coja, Tr. Costa, P. Creția, Fl. Demetrescu, A. Donciu, I. Fischer, R. Florescu, Gh. Guțu, M. Iliescu, Vl. Iliescu, L. Macarie, H. Mihăescu, M. Nasta, M. Nichita, N. I. Niculiță, Z. Petre, D. M. Pippidi, C. Poghirc, Ana Popa, V. Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, E. Slave, S. Stati, Iorgu Stoian, L. Stoianovici, N. I. Ștefănescu, Gh. Tohăneanu, M.-J. Vilan-Unguru, R. Vulpe.

Invitați: Tr. Diaconescu, N. Ghinoiu, M. A. Halevy, R. Holzmann, L. Lupaș, E. Poghirc, Al. Suceveanu, A. Tuzu.

Alegeri de noi membri: Sînt aleși membri ai Societății: T. WEISS (recomandat de prof. N. LASCU și A. BODOR), I. BITAY (recomandată de prof. N. LASCU și A. BODOR), M. DEMETER (recomandată de prof. N. LASCU și A. BODOR), F. EDELSTEIN (recomandată de prof. N. LASCU și A. BODOR), I. WINKLER (recomandată de I. I. RUSSU și M. MACREA), A. TUZU (recomandat de prof. N. I. BARBU și E. CIZEK).

Prezentări de lucrări recente: Prof. H. MIHĂESCU: Iordanes, *O происхождении и деяниях гетов, Gética*, ed. E. Skržinskaja, Moscova, 1960; M. E. Colonna, *Gli storici bizantini dal IV al XV secolo. I. Storicî profani*, Napoli, 1956; E. Lipšic, *Очерки истории византийского общества и культуры*, Moscova-Leningrad, 1961. M. NASTA: J. Carrière, *Stylistique grecque pratique*, Paris, 1960. Prof. D. M. PIPPIDI: Cicero, *Pro Murena*, ed. H. Kastén, Leipzig, 1961; *Excerpta Valesiana*, ed. J. Moreau, Leipzig, 1961; Ptolemaeus, *Opera*, III, 2, ed. Fr. Lammert — E. Boer, Leipzig, 1961; *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 186, 1960, 6; K. Svoboda, *Bibliografie českých a slovenských prací o Antice za léta 1901—1950*, Praga, 1961; G. Sotgiu, *Studi sull'epigrafia di Aureliano*, Sassari, 1961; G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, III, 1, Sofia, 1961.

Comunicare. I. FISCHER, *Observații asupra limbii comediei latine*. Împotriva opiniei curente, după care limba lui Plaut reprezintă limba vorbită a epocii sale (Stolz-Debrunner², p. 10, 82, J. B. Hofmann, *Lat. Umgangsspr.*², p. 2, Meillet, *Esquisse*⁴, p. 176, M. Leumann, *Kl. Schr.*, p. 136 etc.), autorul încearcă să demonstreze că avem de a face cu o limbă poetică, artificială într-o largă măsură, prezentînd caracteristici analoge cu limba poetică a genurilor înalte, adaptate specificului comediei. Argumentarea se bazează pe examinarea măturilor antice, a creațiilor lexicale plautine (diminutive, compuse, adjective, abstracte etc.), a rolului metricii în folosirea formelor arhaice etc.

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: N. I. BARBU, A. PIATKOWSKI, M. NICHITA, H. MIHĂESCU, R. ALBALA.

Prof. N. I. BARBU: ar trebui lămurită contradicția dintre aprecierile făcute de Cicero: *elegantia* plautină, pe de o parte, și identificarea limbii comediei cu *sermo cotidianus* (*De off.* I, 29, 104, și *Or.* 20, 67), pe de altă parte.

M. NICHITA socotește că ar trebui stabilit rolul lui Naeuius în elaborarea limbii comediei și consideră necesare criteriile mai precise de delimitare între elementul popular și creațiile plautine propriu-zise.

Prof. H. MIHĂESCU: Plaut trebuie confruntat cu modelele sale grecești.

Ședința se ridică la ora 20¹⁵.

XXXVI

ȘEDINȚA DIN 18 IANUARIE 1962

Prezidează acad. EM. CONDURACHI, vice-președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: R. Albala, R. Alexandrescu, Vl. Bănățeanu, E. Bujor, Em. Condurachi, Tr. Costa, D. Crăciun, A. Donciu, I. Fischer, R. Florescu, A. Frenkian, C. Georgescu, Val. Georgescu, Vl. Iliescu, I. Ionescu, M. Jacotă, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cișmaș, Z. Petre, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, Cl. Popovici, L. Stoianovici, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitați: E. Doruțiu-Boilă, E. Poghirc, C. Popescu, A. Suceveanu.

Alegeri de noi membri: Sînt aleși membri ai Societății: E. MIHĂESCU (recomandată de prof. D. MARMELIUC și D. POPESCU), EMILIA DORUȚIU-BOILĂ (recomandată de acad. EM. CONDURACHI și Prof. D. M. PIPPIDI).

Prezentări de lucrări recente: Prof. H. MIHĂESCU: *Византийский Временник*, 18, 19, 20 (1961). I. FISCHER: G. B. Pellegrini, *Panorama di storia linguistica Giuliano-Carnica. Il periodo preromano*, Gorizia, 1961.

Comunicare. Prof. M. JACOTĂ, *Cîteva texte din epoca clasică a dreptului roman oglindind descompunerea relațiilor de producție sclavagiste.* (Vezi mai sus, p. 191).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: VAL. GEORGESCU, H. MIHĂESCU, I. IONESCU, D. M. PIPPIDI, EM. CONDURACHI.

VAL. GEORGESCU nu se declară de acord cu limitarea epocii clasice a dreptului roman la sec. I—III e.n., considerînd sec. I e.n. ca făcînd parte din aceeași epocă; de asemenea, pornind de la excesiva schematizare a spețelor în textele juridice, înclină să nu le atribuie o prea mare valoare în legătură cu faptele materiale reale. Periodizarea istoriei dreptului roman trebuie făcută în legătură cu baza economică a societății; diversele etape ale evoluției relațiilor de producție repercutîndu-se în instituțiile juridice.

D. M. PIPPIDI: autorul ar fi trebuit să se refere și la datele furnizate de alte izvoare, în special la cele epigrafice; ar fi fost util să se urmărească și procesul decăderii, chiar și temporare, a unui om liber în starea de sclavie.

EM. CONDURACHI atrage atenția asupra categoriei libertilor condiționați.

În răspunsul său, tovarășul M. JACOTĂ arată că își menține părerea asupra periodizării dreptului roman și asupra valorii documentare a textelor juridice: schematizarea spețelor e opera compilatorilor Digestelor; textele jurisconsultilor porneau de la cazuri reale, prezentate lor spre rezolvare.

Diverse. Prof. D. M. PIPPIDI informează pe membrii Societății că un număr de 21 de comunicări românești au fost înaintate comitetului de organizare a Conferinței de la Plovdiv.

Ședința se ridică la orele 20⁰⁶.

XXXVII

ȘEDINȚA DIN 15 FEBRUARIE 1962

Prezidează acad. EM. CONDURACHI, vice-președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, R. Albală, P. Alexandrescu, R. Alexandrescu, N. I. Barbu, Vl. Bănățeanu, E. Bujor, E. Cizek, Em. Condurachi, Tr. Costa, D. Crăciun, Fl. Demetrescu, S. Dimitriu, A. Donciu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, Val.-Al. Georgescu, Vl. Iliescu, M. Nasta, M. Nichita, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, D. Popescu, T. Vianu, R. Vulpe.

Invitați: M. Alexandrescu, N. Bădescu, Gh. Cantacuzino, I. Crevedia, M. Crișan, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, M. A. Halevy, L. Lupaș, R. Munteanu, A. Petre, E. Poghirc, M. Vulpe.

Alegeri de noi membri: Sînt aleși membri ai Societății: VLADIMIR DUMITRESCU (recomandat de S. DIMITRIU și D. M. PIPPIDI), HORTENSIA DUMITRESCU (recomandată de S. DIMITRIU și D. M. PIPPIDI), LUCIA BUZDUGAN (recomandată de N. I. BARBU și S. DIMITRIU), O. TCACIUC (recomandat de H. MIHĂESCU și I. FISCHER), M. A. HALEVY (recomandat de AL. GRAUR și VL. BĂNĂȚEANU), GH. CANTACUZINO (recomandat de R. VULPE și D. M. PIPPIDI).

Prezentări de lucrări recente: R. ALBALA: Marțial, *Epigrame*, traducere de T. Măinescu, București, EPLU, 1961. I. FISCHER: F. R. Adrados, *Estudios sobre las laringales indoeuropeas*, Madrid, 1961; Istituto Orientale di Napoli, *Annali, sezione linguistica*, III, 1961. M. NASTA: F. Beissner, *Hölderlin, Reden und Aufsätze*, Weimar, 1961.

Comunicare. Acad. T. VIANU, *Manierism și asianism.* (Vezi mai sus, p. 341).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: N. I. BARBU, A. PIATKOWSKI, D. M. PIPPIDI, M. NASTA și EM. CONDURACHI.

N. I. BARBU stabilește un raport între exagerările asianiste ale literaturii epocii celei de a doua sofistici și lipsa de cultură a tineretului din acea vreme.

D. M. PIPPIDI: numeroase caracteristici ale curentului asianic apar înaintea epocii alexandrine, în plin elasicism.

M. NASTA socotește necesară o apreciere nuanțată a elementelor asianismului, condamnabile fiind numai excesele acestui curent.

EM. CONDURACHI atrage atenția asupra raportului dintre evoluția literaturii și a artelor plastice: există coincidență și în timp și în spațiu între asianismul oratoric și curentul orientalizant din arta plastică; ca și în literatură, elementele acestui curent apar cu mult înaintea perioadei elenistice. Pe de altă parte, neoaticismul nu reprezintă un curent progresist, ci o perfecțiune formală academistă, lipsită de valoare artistică.

Diverse. Prof. D. M. PIPPIDI face câteva comunicări asupra organizării participării românești la Conferința de la Plovdiv.

Ședința se ridică la ora 20.

XXXVIII

ȘEDINȚA DIN 22 MARTIE 1962

Prezidează Prof. GH. GUȚU, vice-președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, R. Albala, N. I. Barbu, Vl. Bănățeanu, E. Bujor, Gh. Cantacuzino, E. Cizek, M. Coja, Tr. Costa, D. Crăciun, A. Donciu, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, Gh. Guțu, M. A. Halevy, I. Ionescu, N. Lascu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaș, C. Poghirc, A. Popa, David Popescu, Em. Popescu, L. Stoianovici, M.-J. Vilan-Unguru, R. Vulpe.

Invitați: I. Barnea, M. Bîlțiu, M. Crișan, N. Gostar, A. Horhoianu, L. Lupaș, R. Mironescu, E. M. Păsculescu, A. Suceveanu, G. Tănănescu.

Alegeri de noi membri. Sînt aleși membri ai Societății: M. CRIȘAN (recomandată de VL. BĂNĂȚEANU și M. NASTA), AL. SUCEVEANU (recomandat de I. FISCHER și C. POGHIRC), M. PĂTRUȚ (recomandată de N. LASCU și I. I. RUSSU), M. BÎLȚIU (recomandată de N. I. BARBU și I. FISCHER), S. BENGA (recomandată de N. LASCU și G. TOPLICEANU), I. DRINCEANU (recomandată de N. LASCU și G. TOPLICEANU), I. FEJÉR (recomandată de N. LASCU și G. TOPLICEANU), M. KOVACS (recomandat de N. LASCU și G. TOPLICEANU), A. NEGREANU (recomandată de N. LASCU și G. TOPLICEANU), M. STANCIU (recomandată de N. LASCU și G. TOPLICEANU), E. TÓTH (recomandată de N. LASCU și G. TOPLICEANU), N. GOSTAR (recomandat de N. LASCU și I. FISCHER), FL. B. FLORESCU (recomandat de N. I. BARBU și R. VULPE).

Prezentări de lucrări recente. C. POGHIRC: I. M. Tronskij, *Древнегреческое ударение*, Moscova-Leningrad, 1962. H. MIHĂESCU: Cicero, *Epistulae ad Atticum*, ed. H. Sjögren, vol. IV, Uppsala, 1961. I. FISCHER: E. de Lotto, *Una divinità sanante a Lagole (Calalzo di Cadore) nel III sec. a.C.*, Calalzo (1962).

Comunicare. Prof. N. LASCU, *Un manuscris necunoscut al Ponticelor*. (Vezi mai sus, p. 181).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: N. I. BARBU, R. VULPE, H. MIHĂESCU, TR. COSTA, EM. POPESCU, N. GOSTAR, AL. HORHOIANU, I. FISCHER, GH. GUȚU.

Ședința se ridică la ora 20.

XXXIX

ȘEDIȚA DIN 19 APRILIE 1962

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: R. Albala, N. I. Barbu, M. Bîlțiu, E. Bujor, E. Cizek, Em. Condurachi, M. Crișan, C. Drăgulescu, I. Fischer, R. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, Gh. Guțu, M. A. Halevy, Vl. Iliescu, I. Ionescu, Tr. Lăzărescu, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, Z. Petre, A. Popa, M. Spiridon, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Invitat: Al. Horhoianu.

Prezentări de lucrări recente. H. MIHĂESCU: *Linguistique balkanique*, III, 1961, 2.

Comunicare. Prof. VAL-AL. GEORGESCU, *Locul dreptului roman în cadrul studiilor clasice din țările socialiste*. Definind conținutul istoriei statului și dreptului roman ca disciplină științifică, autorul a arătat revoluția pe care a produs-o din acest punct de vedere general, ca și din acela al rezolvării problemelor speciale, studierea dezvoltării istorice a statului și dreptului sclavagist roman de pe pozițiile concepției materialismului dialectic și istoric. S-a înfățișat organizarea cercetării științifice și a învățămîntului superior în domeniul acestei discipline, în țările socialiste, și s-au expus pe scurt rezultatele obținute în literatura de specialitate, în deosebi în URSS și RPR, precum și în celelalte țări socialiste. În concluzie s-a invederat conținutul nou al problemei utilității studiilor de drept roman pentru formarea istorică a juriștilor și necesitatea ca pregătirea noilor cadre de romaniști să fie asigurată de facultățile de științe juridice în strînsă colaborare cu cele de istorie și filologie (secția clasică), completîndu-se și dezvoltîndu-se organizarea cercetării științifice de drept roman în institutele de specialitate.

Discuții. Au luat parte la discuții tovarășii I. IONESCU, N. I. BARBU, EM. CONDURACHI și AL. GRAUR.

Prof. N. I. BARBU atrage atenția asupra importanței dreptului roman în interpretarea textelor literare.

Acad. EM. CONDURACHI scoate în evidență posibilitățile vaste pe care interpretarea marxistă le oferă studiilor de drept roman, în cadrul științelor istorice.

Ședința se ridică la ora 20¹⁵.

XL

ȘEDIȚA DIN 24 MAI 1962

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, R. Albala, P. Alexandrescu, N. I. Barbu, M. Bîlțiu, E. Bujor, Gh. Cantacuzino, Tr. Costa, M. Crișan, E. Doruțiu-Boilă, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, A. Frenkian, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, M. A. Halevy, Vl. Iliescu, Tr. Lăzărescu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaș, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, Em. Popescu, V. Popescu, M. Spiridon, Iorgu Stoian, N. I. Ștefănescu, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitați: G. Bichir, V. Bușilă, L. Lupaș, E. Poghirc, A. Popovici, A. Vulpe.

Alegeri de noi membri. TOVARĂȘUL AURELIAN PETRE este ales membru al Societății (recomandat de acad. AL. GRAUR și I. FISCHER).

Prezentări de lucrări recente. Acad. AL. GRAUR: *Studii clasice*, IV, 1962.

În continuarea ședinței, prof. D. M. PIPPIDI dă informații asupra desfășurării celei de a VI-a Conferințe internaționale de studii clasice, ținute la Plovdiv între 24 și 29 apr. 1962, precum și asupra hotărârilor sesiunii Comitetului « Eirene »; cea de a VII-a Conferință de studii clasice va avea loc în URSS, în iunie 1963, și va avea următoarea tematică: (1) Forme de muncă în societatea sclavagistă, (2) Relațiile de schimb între lumea clasică și « barbari » în Europa centrală și orientală, (3) Istoria filozofiei și filozofia istoriei în Antichitate, (4) Probleme lingvistice și de etnogeneză în bazinul Mării Negre, (5) o temă de istorie literară nefixată încă. Tovarășul prof. D. M. PIPPIDI amintește, de asemenea, că articolele pentru vol. V al *Studiilor Clasice* trebuie predate pînă în oct. 1962.

Comunicare. Prof. R. VULPE, *Burii, aliații lui Decebal în primul război cu Traian*. (Vezi mai sus, p. 223).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: N. I. BARBU, G. BICHIR, VL. DUMITRESCU, TR. COSTA, C. POGHIRC, AL. GRAUR, R. FLORESCU, GH. CANTACUZINO, VL. ILIESCU.

R. FLORESCU atrage atenția asupra faptului că nici un tip de barbar ca acela al solului bur nu apare printre aliații dacilor pe columna lui Traian, în timp ce, în tabloul 44, un tip asemănător apare printre aliații romanilor; s-ar putea trage de aici concluzia că burii erau aliați ai romanilor.

VL. ILIESCU se întreabă dacă burii din Slovacia au avut posibilitatea să ajungă în timp util în Moesia.

Ședința se ridică la ora 20.

XLI

ȘEDINȚA DIN 21 Iunie 1962

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: R. Albală, N. I. Barbu, M. Bîlțiu, Tr. Costa, M. Crișan, Fl. Demetrescu, I. Fischer, C. Georgescu, Al. Graur, Tr. Lăzărescu, H. Mihăescu, Margareta Nasta, M. Nasta, M. Nichita, S. Nicolau-Cișmaș, N. I. Niculiță, A. Piatkowski, C. Poghirc, V. Popescu, Iorgu Stoian, N. I. Ștefănescu, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitați: E. Poghirc, C. Popescu.

Prezentări de lucrări recente. I. FISCHER: J. Vilan-Unguru, E. Cizek, *Antologie latină pentru Facultatea de istorie*, București, 1962; O.J.L. Szemerényi, *Trends and Tasks in Comparative Philology*, Londra, 1962. M. NASTA: Pindar, *Siegelslieder*. Deutsche Übertragungen zusammengestellt von U. Hölcher (mit einem Nachwort von Br. Snell), Frankfurt/M., 1962.

Comunicare. Prof. N. I. BARBU, *Observații asupra poeziei lui Claudius Claudianus*. (Vezi mai sus, p. 259).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: C. POGHIRC, H. MIHĂESCU, I. FISCHER, A. PIATKOWSKI, R. ALBALĂ, TR. COSTA, AL. GRAUR.

H. MIHĂESCU socotește că valoarea unei opere literare e determinată de sinceritatea autorului față de subiectul tratat.

A. PIATKOWSKI atrage atenția asupra contrastului dintre elogiile aduse de Claudian comandanților militari și oamenilor politici romani și situația reală a imperiului, în pragul prăbușirii.

TR. COSTA consideră abuzul de mitologie din opera lui Claudian ca izvorit din necesitatea de a da consistență unor personaje mediocre; în același fel se explică și aluziile la trecutul îndepărtat al Romei.

Acad. AL. GRAUR: opera literară trebuie judecată și în raport cu gustul epocii în care a fost scrisă. Între folosirea mitologiei la Claudian și la Vergiliu deosebirea constă în faptul că Vergiliu transpune prezentul în mitologie iar Claudian aduce mitologia în prezent.

Ședința se ridică la ora 20.

XLII

ȘEDINȚA EXTRAORDINARĂ DIN 18 SEPTEMBRIE 1962

Prezidează prof. D. M. PIPPIDI, secretar.

Ședința se deschide la ora 18³⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, R. Albala, R. Alexandrescu, N. I. Barbu, E. Cizek, Tr. Costa, D. Crăciun, M. Crișan, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, M.-A. Halevy, Vl. Iliescu, H. Mihăescu, N. Niculiță, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, A. Popa, D. Popescu, Cl. Popovici, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Invitați: M. Andreev, E. Ciorănescu, G. Cronț, G. Fotino, M. Guțu, R. Holtzmann, L. Lupaș.

Prof. D. M. PIPPIDI salută prezența la ședință a profesorului de drept roman de la Universitatea din Sofia, M. ANDREEV.

Prezentări de lucrări recente. H. MIHĂESCU: V. V. Kropotkin, *Клады византийских монет на территории СССР*, Moscova, 1962; H. Gähwiler, *Das lateinische Suffix -ensis*, Zehnder Zug, 1962. I. FISCHER: A. de Franciscis — O. Parlangeli, *Gli Italici del Bruzio nei documenti epigrafici*, Napoli, 1960; O. Parlangeli, *Studi messapici*, Milano, 1960.

Comunicare. Prof. M. ANDREEV, *Lex Iulia de adulteris coercendis*. (Vezi mai sus, p. 165).

Discuții. Pun întrebări și iau parte la discuții tovarășii: M.-A. HALEVY, VAL.-AL. GEORGESCU, D. M. PIPPIDI și N. I. BARBU.

VAL. GEORGESCU pune problema raportului dintre legislația pentru combaterea adulterului și dispozițiile privind complicarea formelor de divorț; se întreabă de asemenea în ce măsură descompunerea familiei a depășit cercul vîrfurilor societății din Roma.

În răspunsul său, prof. M. ANDREEV arată că legislația lui August era un complex de elemente interdependente: nu numai soția adulteră și complicele ei era pedepsită, ci și soțul vinovat de proxenetism; prevederile care fac obligatorie prezența a 7 martori pentru a conferi un caracter legal divorțului aveau ca scop excluderea posibilității pe care o aveau soții de a eluda pedeapsa, afirmînd că luaseră hotărîrea de a divorța; toate aceste dispoziții se aflau în contradicție cu tradiția romană, pentru care căsătoria fusese o chestiune pur particulară; astfel se explică și persistența divorțului neformal. Autorul consideră că criza căsătoriei cuprindea ansamblul clasei proprietarilor de sclavi, inclusiv cei din provincii.

Ședința se ridică la ora 20.

XLIII

ȘEDINȚA DIN 1 NOIEMBRIE 1962

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18¹⁵.

Membri prezenți: I. Acsan, P. Alexandrescu, N. I. Barbu, Vl. Bănățeanu, M. Bîlțiu, G. Bordenache, E. Bujor, I. Casan-Franga, E. Cizek, M. Coja, Tr. Costa, D. Crăciun, P. Creția, M. Crișan, E. Doruțiu-Boilă, C. Drăgulescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, R. Florescu, Al. Graur, Gh. Guțu, M. A. Halevy, M. Iliescu, Vl. Iliescu, Tr. Lăzărescu, L. Macarie, M. Marinescu-Himu, D. Marmeliuc, H. Mihăescu, S. Nicolau-Cismaș, N. I. Niculiță, A. Petre, Z. Petre, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, A. Popa, Em. Popescu, V. Popescu, S. Stati, Iorgu Stoian, L. Stoianovici, A. Suceveanu, N. I. Ștefănescu, R. Vulpe.

Neputînd participa la ședință din motive de forță majoră, următorii membri ai Societății au trimis delegații scrise, prin care se asociază hotărîrilor majorității: I. Bitay, A. Bodor, E. Chirilă, Em. Condurachi, I. H. Crișan, M. Demeter, F. Edelstein, V. Eftimie, St. Ferencsi, N. Hamparțumian, V. Macrea, N. Lascu, D. Protase, I. I. Russu, I. Winkler.

Constatăndu-se că numărul de membri prezenți prevăzut de statute a fost atins, se trece la ordinea de zi a Adunării generale.

1. Raportul de activitate al biroului pe anul 1961—1962, prezentat de prof. D. M. PIPPIDI:

«Tovarășe și tovarăși,

Prezenta dare de seamă este a cincea pe care am cinstea s-o citesc înaintea Dvs., ceea ce înseamnă că ne găsim la încheierea celui dintii *lustrum* de activitate a Societății noastre. În raport cu vechimea altor întocmiri științifice din R.P.R. sau din străinătate, cifra e desigur modestă. Ea nu e totuși mai puțin îmbucurătoare, dacă ținem seamă de greutatea inerente fiecărui început și de rezultatele pozitive obținute de-a lungul unei atît de scurte existențe.

Nu cred că exagerez, într-adevăr, spunînd că în puține organisme de acest fel, pe care le cunosc, s-a realizat atît de mult într-un timp atît de scurt și cu atît de puține mijloace. Începînd cu numărul membrilor, continuînd cu desfășurarea ședințelor de lucru și sfîrșind cu publicația noastră periodică, progresele Societății de Studii clasice de la întemeiere pînă astăzi au fost reale și neîntreprupte. Avem acum mai bine de 100 de membri devotați și activi; în cifre exacte: 132, din care 96 în București, 28 în Cluj, 3 în Iași și cîte unul în Rîmnicul Sărat, Roman, Alba Iulia și Timișoara. Reuniunile noastre lunare se succed cu regularitate în prezența unui mare număr de participanți, recrutați în primul rînd dintre membrii fondatori, cărora li s-a adăugat treptat un număr crescînd de cercetători tineri și de studenți. În sfîrșit, cum știm cu toții, *Studiile Clasice* apar din 1959 cu o punctualitate pe care ne-ar putea-o invidia numeroase organe ale unor instituții mai vechi și mai puternice decît modesta noastră înjghebare. Deși n-am cultivat nicicînd statistica pentru statistică, însemnez cu satisfacție faptul că primele patru volume totalizează 1625 de pagini și că, în afara secțiunii principale, în cuprinsul căreia au văzut lumina 94 de studii și comunicări, numeroase alte rubrici au adăpostit contribuții interesante și variate, de la nelipsitele «note și discuții» pînă la cronică anuală a vieții Societății.

Tot în legătură cu *Studiile Clasice*, nu pot să nu reamintesc împrejurarea că publicarea vol. II ne-a dat prilejul să omagiem pe președintele nostru, acad. Al. Graur, la împlinirea vârstei

de 60 ani, și că în vol. III, apărut în 1961, ne-am îndeplinit într-un timp record îndatorirea de a edita *Actele Conferinței de Studii clasice* organizate în toamna 1960 la Eforie, în strînsă colaborare cu Institutul de Arheologie al Academiei R.P.R.

De bună seamă, asemenea realizări n-ar fi fost posibile fără sprijinul puternic și continuu al Academiei R.P.R., de aceea nu mă îndoiesc că sînt în asentimentul Dvs. al tuturor exprimînd Prezidiului Academiei, în primul rînd, și Editurii Academiei R.P.R., în al doilea rînd, mulțumirile noastre călduroase pentru ajutorul moral și material acordat Societății de studii clasice de-a lungul primilor ei ani de existență.

Mulțumirile noastre se îndreaptă de asemenea către Ministerul Învățămîntului (pînă de curînd Ministerul Învățămîntului și al Culturii), care de mai multă vreme ne ajută să plătim în valută străină cotizația anuală Federației Internaționale a Asociațiilor de Studii clasice și care în anul curent ne-a acordat o subvenție, despre a cărei întrebuițare va fi vorba mai departe.

Înainte de a ajunge la partea din raportul meu închinată activității Comitetului în exercițiul încheiat astăzi, aș vrea să zăbovesc, cu voia Dvs., asupra unui alt aspect al progreselor realizate de Societatea noastră în anii scurși de la întemeiere. Mă gîndesc la relațiile întreținute, pe de o parte, cu Federația tutelară — FIEC-ul abia amintit — din care facem parte din 1958 și la ale cărei adunări generale din 1959 și 1961 am fost reprezentate după cuviință; pe de alta, cu societățile de studii clasice din țările socialiste, membre ale Comitetului EIRENE întemeiat la Praga în 1957. Nimeni dintre Dvs. nu ignoră faptul că e meritul Comitetului EIRENE de a fi preconizat și patronat întîlnirile periodice dintre specialiștii studiilor clasice din URSS și țările de democrație populară, conferințele devenite acum tradiționale și care — de la Liblice la Plovdiv, trecînd prin Budapesta, Erfurt, Varșovia și Eforie — ne-au dat prilejul să cunoaștem pe rînd ospitalitatea atîtor țări prietene.

Și acum, după considerațiile generale inspirate de realizările primelor cinci exerciții încheiate, să ne oprim atenția asupra activității desfășurate în anul academic 1961/1962, la care se referă în special raportul meu și în legătură cu care veți avea să vă spuneți cuvîntul. Și în acest caz, îmi propun să vă întretin în primul rînd despre viața internă a Societății, apoi despre activitatea noastră pe plan internațional, pentru a încheia cu unele perspective de viitor.

Obișnuiții ședințelor noastre de lucru au fost în situația de a constata o ameliorare în modul de desfășurare a acestor reuniuni. Sala încăpătoare și plăcută în care ne găsim astăzi, pentru folosirea căreia trebuie să mulțumim o dată mai mult acad. A. Oțetea, directorul Institutului de Istorie al Academiei R.P.R., ne-a văzut adunîndu-ne cu regularitate din noiembrie pînă în iunie — ba, într-o ședință extraordinară, chiar în septembrie, pentru a asculta un oaspete bulgar, pe profesorul Mihail Andreev din Sofia. Sînt convins că ați apreciat cu toții interesul și varietatea comunicărilor prezentate — în ordine cronologică — de tovarășa Adelina Piatkowski și de tovarășii I. Fischer, M. Jacotă, acad. Tudor Vianu, N. Lascu, Valentin Georgescu, Radu Vulpe și N. Barbu. E meritul secretarului nostru adjunct, tov. I. Fischer, de a fi întocmit mai întîi acest program copios, apoi de a fi vegheat cu strălucire ca îndeplinirea lui să nu cunoască abateri. Tot tov. Fischer îi datorăm perfecționarea vechiului sistem de convocare, prin invitațiile scrise pe care le primim cu regularitate nu numai noi, cei din București, dar și tovarășii noștri din provincie, dintre care unii, ca tov. D. Crăciun, fac sacrificiul de a se deplasa în Capitală ori de cîte ori se anunță vreo ședință. În aceeași ordine de idei, notez cu satisfacție împreriurarea că, din cei opt vorbitori pe care i-am ascultat, doi veneau din Iași și Cluj — tovarășii Jacotă și Lascu. O veche dorință a noastră, aceea de a întări colaborarea cu celelalte centre universitare din R.P.R., căpăta astfel un început de realizare, precedent pe care l-am dori din toată inima repetat și multiplicat în programele noastre viitoare.

Cum am mai spus-o înainte, în trecut, anul 1962 a văzut împlinindu-se o nădejde a noastră mai veche, prin acordarea de către Ministerul Învățămîntului a unei subvenții. Aceasta, adăugată la modestele noastre fonduri strînse din cotizații, ne va permite, nădăjduim, să ne organizăm în cel mai scurt timp un sediu permanent și un aparat redacțional a cărui lipsă se făcea simțită mai ales în perioadele de pregătire a succesivelor volume din *Studii Clasice*. Un prim pas în această direcție s-a făcut prin angajarea în calitate de secretară tehnică — cu jumătate de normă — a tovarăsei Elisabeta Poghirc.

În acel sector al activității noastre științifice care se concretizează în publicații, membrii și Biroul Societății de studii clasice au depus în cursul anului încheiat eforturi ce se cuvin subliniate. În primul rînd, e vorba de alcătuirea și tipărirea într-un timp extrem de scurt a vol. IV din *Studii Clasice*, prezentat participanților la Conferința de la Plovdiv. În vederea aceluiași eveniment, o bună parte din participanții romîni la Conferință, toți membri ai asociației noastre, au redactat și prezentat mai mult de 20 de comunicări, ce urmează a fi tipărite în *Actele Conferinței*. În sfîrșit, tot în previziunea unei manifestări internaționale, Conferința de la Moscova din iunie 1963, ne-am grăbit să pregătim pentru tipar vol. V din publicația noastră, care înmănușează un destul de mare număr de contribuții și care a și fost predat Editurii Academiei R.P.R. Despre importanța științifică a acestor felurite publicații, nu e locul să vorbesc: o vor face desigur alții, în scris, o puteți face și Dvs, în cursul discuției la acest raport. În ce mă privește, consemnez aci rezultatul acestor silințe pentru a mulțumi acelor tovarăși care nu și-au precupețit ajutorul Comitetului, în general, și redactorilor responsabili, în chip special.

Capitolul publicațiilor ne readuce pe nesimțite la problema afirmării științei romînești a Antichității pe plan internațional, și deci la raporturile pe care — încă de la întemeiere — Societatea noastră le întreține și le consolidează cu asociații similare străine în cadrul Comitetului EIRENE și al Federației internaționale a asociațiilor de studii clasice. În anul încheiat, aceste legături s-au manifestat în două feluri: prin participarea, cu titlu personal, a unora din membrii Societății la conferințe și congrese de specialitate din Europa ori America; prin ajutorul masiv dat prietenilor noștri bulgari la buna desfășurare a Conferinței de la Plovdiv.

În prima categorie se rînduiesc prezența președintelui nostru la Congresul internațional de lingvistică de la Cambridge Mass., a tov. C. Poghirc la Conferința istoricilor Antichității din RDG, organizată în septembrie la Stralsund, a acad. C. Daicovicu și a celui ce vă vorbește la Congresul al IV-lea de epigrafie greacă și latină întrunit de curînd la Viena. În toate aceste împrejurări, comunicările prezentate și contactele stabilite cu lingviști, filologi și istorici de cele mai felurite neamuri au contribuit, sînt convins, la bunul nume al țării și, într-o oarecare măsură, la «popularizarea» Societății de Studii clasice printre confracții de specialitate. Cît privește participarea noastră spectaculară la Conferința de la Plovdiv, împrejurările în care s-a produs și bunele ei rezultate în toate privințele sînt prea cunoscute pentru a mai fi nevoie să mă opresc asupra lor. Numai o precizare aș vrea să fac în această privință, și anume că în măsura în care sprijinul Societății a fost decisiv pentru organizarea excursiei care a permis atîtor tovarăși să ia parte la interesanta manifestare din țara vecină, în aceeași măsură atenția stăruitoare a Comitetului viitor va trebui să se îndrepte spre organizarea unei excursii similare cu prilejul Conferinței din 1963 de la Moscova.

Trebuie într-adevăr să amintesc că — potrivit unei hotărîri a Comitetului EIRENE luată chiar la Plovdiv și dînd urmare unei invitații din partea Academiei de Științe a URSS — viitoarea Conferință de studii clasice a specialiștilor din țările socialiste urmează să se țină în URSS — la Moscova, după toate probabilitățile, — la o dată ce n-a fost definitiv stabilită, oricum spre începutul verii. În liniile-i mari, tematica întîlnirii a fost fixată — despre ea s-a mai vorbit în ședințele noastre și nu e cazul să revenim. Important e ca problema reprezentării Societății

noastre la Conferință să ne preocupe de pe acum și ca — în măsura în care fiecare își propune să ia parte la lucrări — să se gîndească la pregătirea unei comunicări potrivite. Comitetul pe care-l veți alege astăzi va avea să înscrie această problemă printre preocupările sale de căpetenie. Noi, oricum, îi vom fi înlesnit sarcina prin pregătirea unui volum de *Studii* despre care am apucat să spun că a și fost predat Editurii și care urmează să apară cel mai tîrziu în luna mai a anului viitor. Ca la Plovdiv, nu vom merge deci la Moscova cu mîna goală, și aceasta e fără îndoială un motiv de satisfacție pentru Comitetul al cărui mandat expiră, ca și pentru cel ce-i va lua locul.

Despre alte planuri de viitor, cum ar fi sporirea numărului publicațiilor noastre prin editarea unei colecții de lucrări monografice paralele cu *Studiile* periodice, ar fi prematur să vorbim. Problema ne-a preocupat, unele demersuri în această direcție au și fost făcute, dar rezultatele de pînă acum nu ne îndreptățesc să vorbim de ele cu un minimum de certitudine. Cei ce ne vor lua locul vor avea de adăugat în această privință efortul lor la efortul nostru. Pînă atunci, mulțumindu-vă o dată mai mult pentru încrederea arătată, Comitetul în numele căruia vorbesc își depune acum mandatul și, la capătul discuției ce trebuie să urmeze și pe care o dorim cît mai amplă, vă roagă să-i acordați cuvenita descărcare ».

2. Raportul asupra gestiunii financiare, prezentat de Tr. COSTA:

« La începutul anului școlar 1961—1962, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de 1.100 (una mie una sută) lei. În anul școlar 1961—1962 s-au încasat din cotizații lei 1.285 (una mie două sute optzeci și cinci). S-au cheltuit cu acte justificative (materiale, corespondență) 679,80 lei (șase sute șaptezeci și nouă lei și optzeci de bani). Au rămas deci 1.705,20 lei (una mie șaptesute cinci lei și douăzeci de bani) ».

3. Raportul comisiei de cenzori, prezentat de prof. N. I. BARBU:

« Comisia de cenzori aprobă prezentul raport ».

4. **Discuții.** Iau parte la discutarea rapoartelor tovarășii: D. MARMELIUC, H. MIHĂESCU, EM. POPESCU, C. POGHIRC, TR. LĂZĂRESCU.

H. MIHĂESCU propune extinderea schimbului de publicații cu « Studii Clasice ».

C. POGHIRC atrage atenția asupra unor dificultăți întîmpinate de redacția publicației amintite.

În numele biroului răspund prof. D. M. PIPPIDI și acad. AL. GRAUR.

5. Se supune apoi votului Adunării descărcarea de gestiune. Aceasta este acordată cu unanimitate de voturi.

6. **Alegerea biroului pentru anul 1962—1963.** Pentru conducerea lucrărilor se alege un președiu, compus din prof. D. MARMELIUC, președinte, Prof. R. VULPE și N. NICULIȚĂ, membri. S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcția de președinte: acad. AL. GRAUR (propus de prof. N. I. ȘTEFĂNESCU și H. MIHĂESCU).

Pentru funcția de vice-președinte: acad. C. DAICOVICIU (propus de prof. D. M. PIPPIDI), acad. EM. CONDURACHI (propus de prof. N. I. ȘTEFĂNESCU), prof. GH. GUȚU (propus de prof. R. VULPE și N. I. ȘTEFĂNESCU), prof. C. DRĂGULESCU (propus de H. MIHĂESCU), prof. N. NICULIȚĂ (propus de Tr. LĂZĂRESCU). Prof. N. NICULIȚĂ nu acceptă să candideze.

Pentru funcția de secretar: prof. D. M. PIPPIDI (propus de prof. D. CRĂCIUN).

Pentru funcția de secretar adjunct: I. FISCHER (propus de prof. D. M. PIPPIDI).

Pentru funcția de casier: Tr. COSTA (propus de prof. N. I. BARBU).

Au fost aleși:

Președinte: acad. AL. GRAUR (cu unanimitate de voturi).

Vice-președinți: acad. C. DAICOVICIU (cu majoritate de voturi), acad. EM. CONDURACHI (cu unanimitate de voturi), prof. GH. GUȚU (cu majoritate de voturi).

Secretar: prof. D. M. PIPPIDI (cu unanimitate de voturi).

Secretar adjuncț: I. FISCHER (cu majoritate de voturi).

Casier: TR. COSTA (cu unanimitate de voturi).

Se trece apoi la alegerea comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Ca membri: Prof. N. I. BARBU (propus de prof. N. NICULIȚĂ), C. POGHIRC (propus de prof. N. I. ȘTEFĂNESCU).

Ca membri supleanți: prof. C. DRĂGULESCU (propus de M. MARINESCU-HIMU), prof. TR. LĂZĂRESCU (propus de EM. POPESCU), prof. N. I. ȘTEFĂNESCU (propus de prof. N. I. BARBU); TR. LĂZĂRESCU nu acceptă să candideze.

Au fost aleși:

Cenzori: Prof. N. I. BARBU (cu unanimitate de voturi), C. POGHIRC (cu unanimitate de voturi).

Cenzori supleanți: prof. C. DRĂGULESCU (cu unanimitate de voturi), prof. N. I. ȘTEFĂNESCU (cu unanimitate de voturi).

În numele celor aleși, acad. AL. GRAUR mulțumește pentru încrederea acordată; prof. C. DRĂGULESCU se angajează să sprijine legătura dintre Societate și corpul didactic al învățămîntului mediu.

7. Diverse. Acad. AL. GRAUR dă informații asupra publicației « Eirene ».

Prof. D. M. PIPPIDI dă citire unei propuneri a unor membri clujeni ai Societății de a se constitui o filială la Cluj; filiala ar avea de pe acum 28 de membri. Pusă la vot, propunerea este acceptată în unanimitate. Acad. AL. GRAUR propune ca o ședință de comunicări a Societății să fie organizată la Cluj.

Ședința se ridică la ora 19⁴⁵.

INDICE DE MATERII

GENERALITĂȚI

BIBLIOGRAFIE clasică românească: 1947—1957 I 229—245; 1958—1959 II 413—430; 1960 III 449—461; 1961 IV 367—379; 1962 V 375—386; ~ lucrărilor acad. Al. Graur II 11—30

BIBLIOTHECA TEUBNERIANA I 252—253

CONFERINȚE, CONGRESE de studii clasice: Eforie (1960) III 7—18, Plovdiv (1962) V 335 s; de istorie antică: Stralsund (1962) V 337 s; de epigrafie greacă și latină: Viena (1962) V 339 s

STUDII CLASICE istoric III 488—490; reviste noi III 445—448, IV 411 s, V 438—440; rolul ~ III 435—443

SUPRAVIEȚUIREA ANTICHITĂȚII în România II 373—376; IV 341—347; V 333—334

TRADUCERI problema ~ II 403—411; ~ românești: Aristofan V 363—374; Iliada V 269—285; rusești: Homer IV 359—362

LINGVISTICĂ

ACCENT grec V 393—396; trac III 35

ADJECTIV latin (raport cu genitivul) II 65—67

ALBANEZA raporturi cu dacia II 39—58; III 23—27, 33—37, 479 s; cu romina

II 57; III 25—27; fonetică ~ II 56; III 24—26, 33—37

ARMEANA raporturi cu frigiana II 57 s

ASPECT VERBAL v. *factitiv, iterativ*

AORIST SIGMATIC (tematic) grec IV 19—28, 31

BALCANICE, LIMBI: origine, raporturi III 23—27, 479 s

CANTITATEA vocalelor (limbi italice) IV 14 ss

CAZ general (latina vulg.) III 144 s; sincretismul ~ (latină și greacă) I 181—190

CERAMICĂ onomatologia ~ greacă IV 35—48

COMEDIA limba ~ latine V 443

COMPLETIVE v. *propoziții*

CONDIȚIONALE v. *propoziții*

CONJUNCTIV, CONJUNCȚIE v. *propoziții complete*

CUVÎNTUL analiza ~ (la epicurei) II 180 ss

DACO-MOESIANA raporturi cu traca și frigiana II 39—58; cu albaneza II

56 s; III 23—27, 479 s; fonetica II 47—49; III 24—26; glose II 48;

onomastică II 47; toponimie II 49

DECLINARE v. *caz*

DETERMINATIVE v. *ideograme*

DIMINUTIVE (grecești) IV 43 s

ETIMOLOGIE, principii II 39 ss; III 20 s, 478—480

EUFEMISM V 124 ss v. și *indice de cuvinte, glose, onomastică, toponimie*

FACTITIV IV 29—34

FONEME și grafeme III 29 ss; IV 7 ss v. și *consoane, fonologie, vocale*

- FONETICĂ** albaneză II 56; III 24–26, 33–37; bulgară (b < tracă) III 33–37; dacă II 47–49; III 24–26; frigiană II 53–55; greacă III 29–32, 143; V 393–396; indo-europeană II 31–37; latină (vulg.) III 143 s; romină (d < tracă) III 33–37; tracă II 50–52; III 33–37; v. și *accent, cantitate, consoane, fonologie, vocale*
- FONOLOGIE** istoric II 318; ~ limbilor dispărute IV 5–17; inventar fonologic IV 8 ss; greacă (vocale) III 29–32; latină II 85–93; ~ și scrierea IV 7 ss; III 33–37
- FRIGIANĂ** raporturi cu armeană II 57 s; cu dacă și traca II 39–58; fonetică II 53–55; glose II 54; onomastică II 46
- GLOSE** v. *dacă, frigiană, tracă*
- GRAFEME** raport cu fonemele III 29 ss
- GRAFIE** dublă III 33 s, IV 12 s
- GREACA** I 181–189, 207–215; II 59–64, 69–72, 77–84, 151–187, 303–307, 431–434, 443 s; III 29–32; IV 19–48, 315–331, 393 s; V 93–110, 393–396, 399 s; istoria limbii IV 383–386
- IDEOGRAME** și **DETERMINATIVE** în linearul B II 303–305
- INDICATIV** v. *propoziții condiționale*
- INSCRIȚII** limba ~ latine (Dacia, Scythia Minor) III 143–146
- ITALICE, LIMBI:** fonologie IV 5–17
- ITERATIV** (latină) V 7–11
- LATINA** I 181–189, 191–195; II 65–67, 85–93, 159–170, 279–290, 317–330; III 305–311; IV 333–339; V 7–11, 111–135, 396–399; ~ vulgară II 331–336; III 143–146; gramatică istorică ~ IV 386 s
- LIMBA** în concepția antică: caracter convențional (ῥῆσις) V 96 s, social II 179; ~ și gândire IV 381–383; mijloc de comunicare V 94 s; originea ~ II 177 s
- MACEDONISME** la Euripide IV 315–318
- MICENIANA** I 207–215; II 59–64, 303–305, 431–434; V 399 s
- « **MORMÎNT** » terminologia latină V 111–135
- ONOMASTICA** greacă în românește V 364; v. și: *dacă, frigiană, tracă*
- ONOMATOLOGIE** v. *ceramică*
- ORTOGRAFIE** ionică atică III 29–32
- OSCA (vocale)** IV 9 ss, 15 s
- OSCILAȚII** fonetice v. *variații*; ~ grafice: trac a/e III 33–37; lat. u/i = gr. υ III 143
- PĂRȚI DE VORBIRE** la Aristotel II 77–84; V 97–108
- PREFIXE VERBALE** GRECEȘTI I 184 ss; V 396; v. și *indice de cuvinte*
- PREPOZIȚIA** I 184 ss
- PROPOZIȚII** complete, cu conjunctiv, fără conjuncție (lat. vulg. și romane) II 331–336; condiționale, la indicativ (gr., lat., rom.) II 159–170
- ROMANICE, limbi** II 326–328, 334 s
- ROMÎNA** d < tracă III 33–37; nume proprii grecești redatate în ~ V 364; sintaxă II 159–170, 335; substrat II 57; III 19–27, 479 s; suf. -atic II 327 s
- SCRIEREA** egipteană II 303 s; miceniană I 207–215; II 303–305; sumero-akkadiană II 304; ~ și fonologia IV 7 ss; v. și *determinative, grafie, ideograme, ortografie, oscilații*
- SEMANTICĂ** v. *eufemism, domina, ordo*
- SINCRETISM** v. *caz*
- SINTAXA** verbului latin V 396–398; v. și *caz, propoziții*
- SUBSTRAT** v. *romina*
- SUFIXE** diminutive gr. IV 43 s; factitive IV 29–34; iterative V 7–11; peiorative II 321–330; v. și *indice de cuvinte*
- TEORII LINGVISTICE ANTICE** v. *Aristotel, Epicur, Ovidiu, Priscian*
- TOPONIMIE** II 40, III 478–480; v. și *dacă, tracă*
- TRACA** fonetică II 50–52, III 33–37; glose II 50 s; onomastică II 45 s, III 252 ss; raporturi cu dacă și frigiana II 39–58; toponimie II 51 s
- VARIAȚII** de consoane i-e. II 31–36; ~ de vocale i-e. II 36 s
- VENETA:** inscripții III 476–478

VERB flexiune (în lat. vulg.) III 145; v. și aorist, *factitiv*, *iterativ*, *sintaxă*
 VOCABULAR grece în limbile europene II 69–72
 Vocale grecești III 29–32, 143; italițe IV 9–17; latine II 85–93; lat. vulg. III 143 s

LITERATURĂ

ALEXANDRIN arta ~, canoane III 320
 ANTISTROFĂ v. *strofă*
 ASIANISM și MANIERISM V 341–349; ~ și *aticism* V 342
 ATICISM v. *asianism*
 CANOANE v. *alexandrin*
 CERCURI LITERARE SUB NERO IV 232 ss
 COMEDIE teoria aristotelică I 197–206; ~ latină veche II 145–150, limba ~ V 443
 CORURI CICLICE I 58 ss
 DIGRESIUNE Horațiu despre ~ V 267
 DITIRAMB I 64
 DRAMA ARHAICĂ v. *tragedia*
 EPODĂ v. *strofă*
 EPOPEE mitologie – istorie în ~ V 266 s; trecutul în viitor în ~ III 281 ss
 EXCERPTA VALESIANA V 390 s
 HISTORIA AUGUSTA V 249–258
 IMNURI I 58 ss
 MANIERISM v. *asianism*
 MIMESIS III 317–322; ~ și *phantasia* V 343
 MISTERII I 32 ss
 NARAȚIUNEA la Plaut IV 177–187; ~ în epopee la pers. I III 281 s
 NOUL TESTAMENT II 151–156
 ORACLE sibiline III 292 ss; poezia ~ III 282
 ORHESTIC v. *recitare*
 PEAN I 59
 PERIODIZAREA literaturii latine V 417 s; v. și *renaștere*
 PERSONAJ anonim la Homer IV 71–78; colectiv IV 73
 PHANTASIA v. *mimesis*
 POETICA aristotelică I 197–206; termenii ~ III 317–336
 POEZIE, origini III 482–484

POVESTIRE v. *narațiune*
 PROCESIUNI I 54–58
 REALISM ANTIC IV 353–357
 RECITARE ORHESTICĂ I 31–75
 RENĂȘTEREA periodizare V 347 s
 RETORICA (aristotelică) II 79 s
 RITM I 35 s, 40, 45, 48 ss, 54, 56, 58 ss; psihologia ~ I 54–58
 SUGESTIE arta ~ la Tacit III 361–368
 STILUL lui Iuvenal III 345–353; ~ poeziei oracolelor III 282 s; Seneca despre ~ II 247–255
 STROFĂ, antistrofă, epodă, I 61 ss
 TRAGEDIA GREACĂ I 31–75; genuri premergătoare I 32 ss, 54–65; originea ~ I 67–70; v. și *recitare*, *ritmuri*

FILOZOFIE — ȘTIINȚĂ

CONCEPTUL II 115–120
 « CONCORDIA » V 84–88
 EDUCAȚIE v. *Paideia*
 EGALITATEA NATURALĂ I 87; V 69–90; v. și « *concordia* »
 ETICA și existența socială IV 90 s; ~ și politica II 112–115
 EUDAIMONIA IV 110 s
 EXPERIENȚĂ v. *Raționament*
 φύσις v. νόμος
 GNOME II 127–143
 GNOSEOLOGIE la epicurei II 171–187
 GREȘEA LA VOLUNTARĂ v. *necesitate*
 LIBERTATE v. *necesitate*
 MEDICINĂ analogia I 25; creier, funcții V 47 s; criza bolii V 50; etiologia I 17–30; medicamente II 288; prognostic V 45; școala din Cos V 43 s; terminologie II 279–290; v. și *Celsus*, *Hippocrate*
 NECESITATE și libertate: greșea la voluntară IV 79–92; ~ divină I 23
 νόμος-φύσις (opoziție) II 106; V 71–75
 ONTOLOGIA II 108–112
 PAIDEIA IV 402–405 aristotelică IV 118 ss; stoică V 418 s; educația fizică IV 95–124
 RAȚIONAMENT și EXPERIENȚĂ V 46
 SOFIȘTI apariția ~ V 70; ~ despre egalitatea naturală I 87; V 69–91

RELIGIE — MITOLOGIE

AFRODITA IV 130—134
 CAVALERUL TRAC V 292, 303; "Ἡρώς Δω-
 σαηνός V 292
 CERES FRUGIFERA V 293
 CREȘTINISM primitiv (după Engels) III 99—
 106; la Salona IV 301—313; Lucian
 și ~ III 377—383
 CULTE inițiatice la Eleusis și Delfi I 65;
 ~ orientale în imperiul roman V
 351—353; ~ din Istros IV 125—
 142; ~ din Samothrace V 400 s
 DEDAL I 222—224
 DEMETER la Istros IV 128 ss; la Tomis IV
 284—290
 Διονύσια τὰ ξενικά V 316
 DIONYSOS v. *Liber* și *Sabazios*
 DIOSCURII la Istros IV 140 ss
 HERCULES IV 308 s
 HEROS v. *Cavalerul trac*
 LIBER PATER V 304
 MORMINTE denumiri în latină V 111—135;
 ~ în Dobrogea III 75—81, 203—
 225
 MUZELE la Istros IV 134 s
 NIKE la Istros IV 136
 PANCRAATES la Istros IV 136 s
 PLUTON la Tomis 281—290
 POSEIDON HELICONIOS IV 126
 PROMETEU III 385—393
 PROSERPINA la Tomis IV 281—290
 SABAZIOS II 52
 SEIRENES IV 319—331
 SIBYLLA III 292 ss
 Θεός ὕψιστος V 302; ~ μέγας IV 137 s;
 θεοὶ μεγάλοι ἐν Σαμοθράκη IV 139
 TRIADA ELEUSINĂ la Tomis IV 281—290
 TRIMUSIAT(is) divinitate venetă V 420
 TRITONES ministri ad ~ IV 301—313
 ZEUS POLIEUS III 64 s; IV 126 s

ISTORIE

AGRICULTURA la Columella I 91—103;
 ~ la Homer V 13—41; ~ în Italia
 veche III 495
 ALUMNI II 293 ss

ARISTOCRAȚIA TRACĂ, favorabilă romanilor
 III 108 ss
 ARMATA la Tacit IV 247—259; v. și *cohors*,
legio, *militar*, *veterani*
 CAMPANII Traian în Moesia Inferior V
 233 s
 CETĂȚENIE ROMANĂ la Callatis IV 278;
 ~ la traci III 107—116
 CIVILIZAȚIE ROMANĂ III 493 ss
 COALIȚIE Decebal cu burii V 223—247, cu
 triburile nordice V 232 s
 COHORS I Hispanorum ueterana quinge-
 naria equitata II 337—341
 COLONIA LIBERA III 113
 COLONIZĂRI Histria IV 49—69; Olbia IV
 67 ss; în Tracia înainte de Traian
 III 111 s
 COMUNITATE pontică IV 291—300;
 EFBIA IV 121 s
 ETNOGENEZA popoarelor balcanice III
 23—27
 EUNUCI V 255 s
 GENTILICIA romane la traci III 108 ss
 GYMNASION, gymnopaedia I 59, IV 121 s
 χώρα v. *teritoriu*
 κοινόν v. *comunitate*
 ÎNZAVIE celtică în Balcani II 189—201
 LEGIO II Herculia V 306
 LIBERTI la Roma: în războaiele civile IV
 189—209; la Tacit IV 257 s
 LIMES roman în Bulgaria III 241—249;
 v. și *teritoriu*
 MILITAR arta ~ tracă III 39—47; soldați
 traci în armata romană III 258 s
 ORIENT grecii și ~ II 434—437
 PANNONIA în istoriografie III 127—130
 PONTARH IV 297—299
 POPULARES IV 189 ss
 PRAEFECTI GENTIUM (Africa) III 169
 PRINCIPES GENTIUM III 170 s
 PROPRIETATE forme de ~ (Grecia arhaică)
 V 13—20; relații de ~ (Micene) V
 16 s, 421—424; ~ colectivă (Grecia
 arhaică) V 14 ss; v. și *drept roman*
 QUINQUENNIALIS PERPETUUS IV 278 s
 RĂSCOALE populare sub Iustinian III 429—
 433; ~ de sclavi (Roma sec. I î.e.n.)
 IV 189—209

RĂZBOI I dacic V 223–247; ~ romane (N. Africii) III 171 ss; ~ civil (Roma sec. I î.e.n.) IV 189–209

REFORME Nero V 211–214; Polycrate din Samos I 9–16

ROMANIZARE Pannonia III 128; Tracia III 251 ss

SCLAVAGISM, sclavi la Athena V 80; la Euripide I 77–90; la Dion din Prusa III 369–375; în Egiptul roman III 147–162; în Iudeea IV 159; în Pannonia III 128; la Roma V 191–210, condiția lor juridică V 194 ss, ~ în războaiele civile IV 189–209; la Tomis II 291–302; v. și *alumni, uernae*

SOLDAȚI v. *militar, veteran*

SPORT la greci IV 95–124

STAT CELTO-TRAC II 192

TERITORIU tribal în Africa III 168 ss; ~ Histriei V 144 s

THEȚI V 19 s

θηρτοί v. *alumni*

TRATAT Decebal cu Domițian V 232; Histria cu Apollonia II 206 ss

TRIBURI în Africa de Nord III 163 ss; în Dacia V 232 s; la Tomis III 175–202

VERNAE III 147 ss

VETERANI traci III 110 ss

VIAȚA COTIDIANĂ sub Pericle IV 401 s

ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

ARTĂ Columna lui Traian V 225, 242 s; ~ provincială: edificiul cu mozaic (Tomis) III 227–240; medalioane funerare (Dacia) III 133–141; monumentul de la Adamklissi III 117–121, 123–126; V. 237 s, 430–437

CERAMICĂ autohtonă în Dobrogea III 70–72; în morminte dobrogene III 75–81; ~ greacă: onomatologie IV 35–48; la Histria IV 54–63; atică IV 58; corintiană IV 59 ss; ioniană IV 56 s; rodiană IV 54 s, 58

CULTURĂ MATERIALĂ dobrogeană autohtonă III 67–82: elemente de unitate

III 70–72; influență greacă III 72–81; diferențe locale III 68–70; ~ în nordul Mării Negre V 428; în Polonia: import roman IV 408–410

NECROPOLE la Tomis III 203–225

SĂPĂTURI Histria: cel mai vechi nivel IV 51–54; zona sacră V 160; Palmyra III 267–269; Samothrace V 400 s; Smyrna V 424–427; Tell Atrib III 265–267; Tomis III 203–226, 227–240

EPIGRAFIE — NUMISMATICĂ

ETALON: focean, lesbic, milesian I 12

INSCRIPTII grecești I 105–113; II 203–224, 359–361; III 55 s, 65, 95 s, 175–202; IV 125–142, 291–300, 394–397, 398 s; V 137–169, 289 ss, 300 ss, 315 ss, 319 ss, 401–403; ~ latinești II 73–76, 291–302, 361–364; III 131; IV 275–279; V 293–296, 299 s, 305–310, 322, 403–406; ~ miceniene I 207–215; II 431–434; IV 393 s, V 399 s; ~ venete III 476–478

MONEDA dacă de aur III 89–92 (staterul ΚΟΣΩΝ); ~ histriană în Scythia Minor III 84, în teritoriul nord pontic III 85; ~ pontice grecești – răspîndire III 83–88

REFORMA MONETARĂ a lui Polycrate din Samos I 9–16

SISTEMUL PONDERAL EUBOIC I 10

DREPT ROMAN

PERIODIZARE V 191 ss, 444

LOCUL ~ în studiile clasice V 446

ACTE *nomine proprio* (sclavi) V 199 s

ADULTER v. *lex Iulia*

AGER PUBLICUS I 122 ss; 154 ss; ~ *priuatus* I 123 ss

ARENDA V 204

CREDITOR sclav V 202–203

DEBITOR sclav V 200–202

DUALISM v. *proprietate*

FAMILIA RUSTICA V 203 s; ~ urbana V 195—203

FORMALISM v. *particularism*

Ius *Quiritium* I 127—130; *privatum* I 160—172

LEX *Iulia de adulteriis* V 165—180, 448; *Plaetoria* II 317

LIBERTATE JURIDICĂ V 209

MISSIO I 134 s

NUNCUPATIO I 145 s

OCCUPATIO I 143—146

PARTICULARISM și FORMALISM I 125—127

POSSESSIO, POSSESSIONES I 115—180

PROPRIETATE relații de ~ : dualismul regimului de ~ I 122—125; *meum esse*... I 122—125; v. și *possessio*

REVENDICAREA I 132 s

REVOCABILITATEA posesiei I 146

SANȚIUNEA JURIDICĂ V 208

SCLAVI condiția lor juridică V 191—210

SECHESTRUL JUDICIAR I 134

SISTEME JUDICIARE I 126 s

SUCCESIUNEA V 19

NUME PROPRII

1. AUTORI MODERNI

- Aigrisse G. III 490—493
Albertario E. I 116 s, 120 s, 141
Albertini E. II 245; V 403—406
Albini U. IV 389 s
Alexandrescu P. II 434—437; IV 49—69; V 424—430
Alföldi A. III 127 ss
Alpatov M. V. V 348
Anderson J. K. V 424—427
Andreev M. V 165—180, 448
Aricescu A. III 67—82; V 315—318, 319—331
Aubonnet J. III 463—465
Auerbach E. IV 351—358
- Babelon E. I 11, 13
Balmuş C. I 257 s
Banu I. II 99—125
Barbu N. I. I 181—190; II 159—170, 403—411, 438—439; III 345—353; V 259—268, 396—398, 442 s, 446
BARBU V. III 203—225
Bastide G. II 108 s
Bauer B. III 100 s
Baynes N. H. V 251
Beattie A. J. I 212
Becatti G. I 222 s
Bengtson H. V 406 s
Bennett E. L. II 62, 431—434
Bentley R. II 388
Benveniste E. II 65—67
- Bérard V. IV 71
Bergler S. II 365—372
Beševliev V. III 251—263
Biežuńska Małowist I. III 147—162
Bignone E. V 84
Blavatskaia T. V. IV 399—401
Blavatski V. D. V 428
Boardman J. V 424—427
Boeckh A. II 378
Bonfante G. I 116, 127 s; II 43
Bonnard A. IV 363 s
Bordenache G. I 217—224; IV 281—290
Bourgery A. II 262
Bozza Fr. I 120 s, 140, 150 s, 153, 164
Brandenstein A. I 217 s
Brandis Chr. A. II 194
Brătescu G. V 43—67
Brecht B. I 69
Brice W. V 399 s.
Brožek M. II 145—150
Brugmann K. I 181, 184
Buccheit V. II 442 s
Buck C. D. IV 16
Bulgăr Gh. I 225—228
Burian J. III 163—174
- Calliergus Z. II 377
Camilar E. V 364 ss
Canarache V. III 227—240
Caragiale I. L. V 333 s
Cardinali Fr. I 139
Cahn H. A. I 14
Caster M. III 379 ss

- Chadwick J. I 207—215; II 59—64, 431 s
 Chantraine P. I 42; II 69—72
 Ciapessoni P. I 138 s
 Cichorius C. V 224 s
 Cizek E. II 257—277; III 355—360, 484 s,
 487 s; IV 221—240, 407 s; V 211—
 222, 418—420
 Coja M. IV 49
 Comănescu S. III 123—126
 Condurachi Em. I 9—16; IV 410; V
 444—446
 Cook, J. M. V 424—427
 Cooper L. I 197—202, 205
 Corbato C. I 221
 Costa Tr. II 373—376; V 287 s, 447
 Creția P. II 309—316; III 369—375
 Cumont Fr. V 351
 Curtius E. R. V 346

 Danoff Chr. II 207; III 39—47
 Daux G. III 49—51
 Degrassi A. II 73 s
 Della Corte Fr. III 487 s
 De Lotto E. V 420 s
 Demetrescu F. II 321—330, 443 s
 Dessau H. V 249
 Dimitriu S. IV 49; V 424—427
 Ditten H. III 474—476
 Dow S. II 73 s
 Duchemin J. III 482—484
 Dumitrescu Vl. V 421—424
 Dunbabin T. J. II 434—437

 Edelstein F. IV 245—274
 Egerman F. III 272 s
 Eilers W. I 212 s
 Eminescu M. II 373—376
 Engels Fr. I 36, 85, 122; II 184, 299 s;
 III 201, 99—106; IV 98, 172; V
 14 s, 38
 Ernout A. II 73—76
 Evans A. I 207; V 399 s

 Ferguson W. S. II 196
 Fink R. O. II 338, 340, 346 s
 Finley M. I. V 408—410
 Fischer I. I 191—196, 229—245; II 317—
 319, 413—430; III 29—32, 449—
 461, 476—478, 478—480; IV 5—17,
 367—379; V 333 s, 375—386, 420 s,
 443
 Flacelière R. IV 401 s
 Florescu F. B. III 117—121; V 430—437
 Florian M. II 437 s
 Floriani Squarciapino M. V 352
 Fotino M. IV 341 s
 Frenkian A. M. I 207—215, 252 s; II
 303—307, 431 s, 432—434, 437 s;
 III 395—403, 468—470; IV 389 s,
 393 s; V 387 s, 399 s, 437 s
 Frost H. I 220
 Fugariu F. IV 71—78

 Gähwiler H. V 398 s
 Georgescu Val. Al. I 115—180; IV 341—
 347; V 438—440, 444, 446, 448
 Georgiev Vl. II 39—58; III 23—27, 478—
 480
 Gercke A. II 248
 Gerhard A. II 128
 Gerov B. III 107—116
 Ghica I. V 359 s
 Goethe J. W. V 345
 Gomperz Th. II 99
 Gostar N. III 313—315; V 299—313
 Grabar-Passek M. E. V 417 s
 Grasberger L. IV 104
 Graur Al. I 257 s; II 11—30; III 19—22;
 IV 241—243; V 7—11, 442, 447
 Grégoire H. II 43; III 405 ss
 Grimal P. III 493 s; IV 405—408
 Grințescu E. V 13—41
 Grumach E. I 213 s
 Gsell St. V 403—406
 Guillemin A. II 247
 Guiraud P. IV 350 s
 Guțu Gh. II 247—255; IV 211—219

 Habrich E. III 471—473
 Halévy M. A. III 89—92
 Haret S. V 360 s
 Hartke W. V 252
 Hausrath A. II 439 s
 Henry P. III 468—470
 Hermann L. II 243—246
 Hetco M. II 442 s
 Heyne Chr. G. II 378

- Hilgenfeld II 258
 Hjelmslev L. IV 8
 Hoerner K. V 345
 Hock G. R. V 341
 Horváth I. K. III 337-343
 Hubert H. II 195
 Hudlak M. M. V 429 s
 Hunt A. S. II 337 ss
 Huschke I 139
- Iliescu M. II 331-336
 Irmscher J. II 151-158; III 99-106,
 474-476
 Iwanow Th. III 93-98
- Jacotă M. V 191-210, 443 s
 Juret A. II 31-37; IV 381-383
- Kaibel G. II 388
 Karakulakov Vl. V. II 77-84; V 104
 Kaser M. I 120 s, 140, 164
 Kautsky K. III 104 s
 Klingner Fr. II 441 s
 Kober A. I 207
 Kock Th. II 388
 Körte A. II 128, 387-397
 Kranz W. I 67
 Kreissig H. IV 143-175
 Kühne H. IV 189-209
 Kumaniecki K. II 95-97, 225-241
 Kurz K. IV 301-313
 Kyminitis S. II 377
- Lambrino M. IV 54
 Lana I. III 484 s
 Lascu N. III 305-311; V 181-189
 Lehmann K. V 400 s
 Lenin V. I. II 99 s, 172, 176, 183; IV 86,
 98; V 84, 193
 Leschi L. V 403-406
 Levi A. I 140
 Löfstedt E. II 65 s
 Losev A. F. III 480-482
 Lotze D. V 410-413
 Lupaş L. V 111-135, 396
 Luria S. I 211
- Maass E. III 396
 Majeovski K. IV 408-410
- Marastoni A. IV 391 s
 Marchesi C. IV 364 s
 Marinescu-Himu M. II 365-372, 399-
 402, 443 s; III 471-473; IV 359-
 362, 411 s; V 355-361
 Marmeliuc D. V 269-285
 Marrou H.-I. IV 402-405
 Martha C. I 191
 Martin J. III 465-467
 Marx K. I 36, 85, 122; II 107, 177, 299;
 III 283, 317, 393; IV 98; V 14
 s, 38
 Meillet A. I 45, 47
 Meineke A. II 127 ss, 388 s
 Meyer W. II 128
 Michałowski K. III 265-269
 Mihăescu H. I 91-103; IV 392 s; V
 364 ss, 398 s, 443
 Mihăilescu St. C. V 360
 Milne J. G. I 14
 Mitrea B. III 83-86
 Momigliano A. III 488-490
 Mommsen Tycho II 378
 Moreau J. V 390 s
 Murnu G. I 255 s; V 269-285
 Musiolek P. IV 95-124
 Myres S. V 399 s
- Nasta M. I 31-75; II 377-386; III
 317-336, 490-493; V 363-374,
 408-410, 442, 445
 Naum Th. I 255 s
 Nedoşivin V. G. III 317
 Nichita M. II 441 s; IV 405-407, V 443
 Nicholls R. V. V 424-427
 Niebuhr B. G. I 119 s, 139
 Niedermann M. II 85
 Nietzsche Fr. III 396
 Niese B. II 194
 Nilsson M. P. I 38
 Norberg D. IV 392 s
 Norden E. V 342
- Oliva P. III 127-130
 Ollier Fr. IV 390-391
- Pallottino M. I 218 s, 220
 Panofsky E. V 342

- Pärvan V. I 106, 110; II 362; III 201; V 227
 Pédech P. V 388–390
 Peek W. IV 394–397
 Pellegrini G. B. III 476 ss
 Pepe L. V 419 s
 Pernice G. V 396
 Peruzzi E. IV 393 s
 Perpessicius P. P. II 374
 Petre Z. V 69–91, 391–393
 Petrovski F. A. V 417 s
 Pflaum H. G. V 403–406
 Piatkowski A. II 189–201; III 473 s,
 482–484; IV 79–93, 388 s, 410;
 V 13–41, 413–415
 Pickard-Cambridge W. I 65
 Pippidi D. M. I 197–206; II 203–224;
 III 53–66, 445–448, 463–465,
 486 s, 488–490, 493 s, 495 s, 501 s;
 IV 125–142, 291–300, 363–365,
 390 s, 398 s, 401 s, 408–410; V
 137–169, 335 s, 339 s, 351–353,
 388–391, 401–403, 406 s, 410–
 413, 427 s, 449–452
 Pire G. V 418 s
 Pisani V. IV 383–386
 Poenaru-Bordea Gh. V 289–297
 Poghirc C. III 33–37, 495; IV 315–318,
 386 s, 399–401; V 337 s, 393–396,
 417 s, 442
 Pohlenz M. II 81
 Popescu Em II 203–224; IV 394–397,
 402–405
 Popescu S. IV 29–34
 Pouilloux J. IV 398 s
 Protase D. I 77–90; III 133–141
 Puech A. II 380

 Radermacher L. II 442 s
 Rădulescu A. IV 275–279
 Ranovici A. B. IV 158
 Riccobono S. I 116 s
 Ridgeway W. I 65
 Robert L. V 401–403
 Ronconi A. V 396–398
 Rudorff A. Fr. I 139
 Russu I. I. II 40 s, 42, 359–364; IV 319–
 331; V 403–406, 430–437
 Rusu L. V 415 s

 Safarewicz J. II 85–93
 Salač A. III 501 s
 Săndulescu C. I 17–30; II 280–290;
 III 480–482; IV 35–48
 Sandys J. II 380
 Savigny Fr. C. I 116
 Schachermeyr Fr. V 421–424
 Schliemann H. III 495 s
 Schmidt E. II 377
 Schmidt E. G. III 413–420
 Schmidt W. I 56
 Schroeder O. II 379
 Schubart W. III 150, 152, 154
 Schulten A. I 220
 Schwyzer H. R. III 468–470
 Sergheenko K. E. III 495
 Shakespeare W. V 348
 Skrzjinskaia E. B. V 391–393
 Snell B. II 379, 382 s, 385, IV 388 s
 Sobolevski S. I. V 417 s
 Soyter G. III 473 s
 Sprengel K. V 59
 Stati S. III 143–146; IV 383–386
 Ștefănescu N. I. II 127–143, 387–397
 Stella L. A. I 218 s
 Stern H. V 252 s
 Stoian I. I 105–113; II 291–302; III 175–202
 Stoianovici L. III 385–393; IV 333–339
 Stoll H. A. V 427 s
 Stolz Fr. V 10
 Sycutris I. II 399–402
 Syme R. II 345 ss, 348; III 131

 Tanașoca N. Ș. IV 177–187, V 415 s
 Tarn W. W. II 195
 Thomson G. V 15 s, 38
 Tocilescu Gr. III 119 s
 Trencsényi-Waldapfel I. III 281–304
 Treu K. III 421–427
 Tronski I. M. I 79; IV 386 s, V 393–396
 Turyn A. II 380, 385

 Usener H. III 396
 Utcenko S. L. III 271–279
 Uxkull-Gyllenband W. III 150, 153 s

 Valesius H. V 390
 Vanț-Ștef F. II 171–185, 443 s, IV 19–
 28; V 93–110

Varcl L. III 377—383
 Velkov V. III 240—249
 Ventris M. I 207—215; II 431 s
 Vermaseren M. J. V 351
 Vianu T. IV 349—358; V 341—349
 Vidman L. III 486 s
 Vilan-Unguru J. II 439 s, IV 391 s
 Voigt M. I 139
 Vulpe R. II 337—357; V 223—247

Wackernagel J. I 41, 184; II 65
 Wald L. III 465—467; IV 381—383
 Wehrli Fr. V 387 s
 Welskopf E. Ch. III 361—368
 Wessetzky V. V 352
 Winkelmann F. III 405—412
 Winkler I. IV 245—274
 Winkler S. III 429—433
 Wölfflin H. V 346
 Wutzer C. W. III 119

Zambon A. III 158
 Zawadzki T. V 249—258
 Zegers N. V 413—415
 Zeiller J. V 403—406
 Ziegler K. II 438 s

2. PERSOANE ANTICE

Acihorios II 190
 Q. Aelius Tubero II 243 s
 Aeschylus v. Eschil
 Agathocles III 55; V 137—169
 Agennius Urbicus I 142
 Alcidas din Elea I 88
 Ambivius II 146 ss
 Ammianus Marcellinus V 245
 Anaxagoras I 19
 Andocide IV 389 s
 Androtion I 14
 Antifon V 74, 76, 86
 Antigonos Gonatas II 192 s, 194 ss, 197 s
 Antiochos II 193 s
 Antoninus Pius III 131
 Antonius, Marcus II 73—76
 Apollodor din Cassandreia II 193 s
 Apollodor din Athena III 400
 Arcadius I V 258

Ariobarzanes II 232 s
 Arion din Methymna I 60, 64
 Aristofan I 197—206; II 322; III 36; V
 363—374
 Aristotel I 67, 88, 197—206; II 77—84,
 117, 299, 437 s; III 463 s; IV 87 ss,
 95—124; V 74, 87, 93—110, 387
 Aristoxenos din Tarent I 50
 Arruntius L. II 253
 Asclepios IV 134
 Auluporis II 46
 Aurelius Victor V 246
 Ausonius II 373—376; III 413—420

Bacchilide I 64; IV 388 s
 Basilus III 421—427
 Belgios, Bolgios II 190
 Belisarios v. Velisarius
 Brennos II 189 ss, 207
 Brutus Marcus II 230
 Burcentius V 227, 229
 Burebista V 159 s, 227, 229
 Buridava V 227

Caecilius (poeta) II 145 ss
 Caesar IV 202 ss
 Callicles II 103 s
 Callicrates II 207
 C. Calpurnius Piso IV 228 s
 Calpurnius Siculus IV 227 s
 Caracalla V 301
 Cassius Dio IV 270 s; V 223
 Catilina IV 198 ss
 Celsus I 92; II 280—290
 Ceretrius II 190 s, 197 s
 Cicero I 138 s, 149, 152; II 93, 95—97
 (De orat. II, § 6, 142, 148 s), 225—241,
 252; IV 198 ss; V 167, 342 s

Cinna IV 195 ss
 Claudian V 259—268
 Claudius Pulcher II 227
 Cluvius II 238
 Coelius Rufus II 229
 Columella I 91—103
 Comontorios II 192, 194 s
 Constantin cel Mare II 298 s
 Constanțiu II V 258
 Corbulo II 246
 Cornutus III 339

- Cotys II 46; III 93 ss
 Curio v. Scribonius
- Decebalus II 47; V 223—247
 Degis, Diegis III 24
 Dedal I 222—224
 Demetrios din Magnesia III 399
 Democrit I 18 s, 27 s; II 103, 106 s, 171—187
 Demostene II 400
 Diocles din Magnesia III 399
 Diocletian IV 312
 Diofantos II 223
 Diogene Laertiu III 395—403
 Dion din Prusa III 369—375
 Dionis din Halicarnas II 78
 Διζδων V 304
 Dolabella II 238 s
 Domitian II 349 s; V 232
 Δορζας, Δορσας II 45
 Δορζενθης II 45
- Epicur II 171—187, 228
 Eschil III 387; V 415 s
 Euripide I 77—90; IV 315—318; V 76 s, 415 s
 Eusebius din Caesarea III 405—412; V 245
- Favorinus III 399
 Ferecrate V 79
 Festus I 137 s, 140 ss, 144 ss
 Filammon din Delfi I 57
 Filemon V 79
 Flavieni III 109 ss
 T. Flavius Priscus Gallonius Fronto III 131
 Florus I 149
 Frontinus I 141 s
 Fronto v. Marcius
- Galenus V 63 s
 Gallus, Aelius I 137 ss
 Gellius Aulus V 333 s
 Gorgias I 87
 Grigore din Nazianz III 421—427
- Hegesagoras II 213, 216 s, 219
 Helioabal V 254
 Heraclide Lembos III 398
 Hermippos din Smirna III 398
- Hermogene din Tarsos II 402
 Herodot II 53
 Hesiod III 387; IV 80
 Hippias din Elis I 87; V 73 s, 75, 85
 Hippocrate I 17—30; V 43—67
 Homer II 309—316; III 480 s; IV 71—78, 81, 100 ss, 359—362; V 13—41, 269—285
 Horațiu II 441 s; V 267
 Hyginus I 141 s
- Iamblichos III 471—473
 Iordanes V 245, 391—393
 Isidorus din Sevilla I 137 s, 141
 Isocrate II 399; V 86
 Isus Sirach IV 154 ss; 164 ss, 171
 Iuba II III 165 s
 Iulio-Claudieni III 114 ss
 Iustinian III 429 ss
 Iuvenal III 345—353; IV 241—243 (VIII, 7)
- Labeo I 135 s
 Leonnorios II 191, 194 s
 Ληστόρμη V 304
 Liberalis II 272
 Livius, Titus I 141
 Lucas II 151—158 (23, 3)
 Lucian III 377—383, 385—393
 Lucilius II 257—277
 Lucrețiu I 191—195; II 172—187; III 465—467
 Lutarios II 191, 194 s
 Lycofron III 287, 303 s
- Maecenas II 252
 Q. Marcius Fronto Publicius Severus III 131
 Marcus II 151—158 (15, 2)
 Marius IV 189 s
 Matthaenus II 151—158 (27, 11)
 Memmius, Caius II 228
 Menandru II 127—143; 387—397
 Messalla II 229 s
 Μομήκη V 303
 Mucabur V 229
- Naevius II 145 ss
 Nero II 246; III 337—343; IV 221—239; V 211—222
 Nicomedes II 192, 194 s

- Octavius II 244
 Olimpos I 52
 Orion II 127
 Ovidiu I 225–228; III 305–311, 313–315 (Tristia II 191); IV 342 s; V 181–189, 322

 Papinian V 195 s
 Papirius Fabianus II 250
 Patron II 228
 Pericle II 101; IV 401 s
 Persius III 337–343
 Pindar II 377–386
 Platon I 49; II 77 s, 117, 401; IV 86 s; V 58 s
 Plautus II 145 ss, 317 (Ps. 303); IV 177–187
 Plinius cel Tânăr II 297 s (Scris. către Traian X 65, 66); III 486 s
 Plotin III 468–470
 Plutarh I 253; II 438 s
 Polibiu V 388–390
 Polimnastes din Colofon I 59 s
 Polycrate din Samos I 9–16
 T. Pomponius Vitrasius Pollio II 359 ss; V 300
 C. Pomptinus II 227
 Priscian II 93, 318 (GLK II 18–19)
 Probus II 88, 90
 Proclus I 70
 Procopius III 429 ss
 Propertius II 90
 Ptolemaeus III 165
 Ptolemei IV 153–156
 Cl. Ptolemeu V 226

 Quintilian II 85 ss, 90, 442 s; V 343 s

 Rhemaxos III 55; V 152 ss
 Rhescuporis III 93 ss
 Rhoemetalces III 96 ss, 106 ss
 Rutilius Namatianus II 318

 Saitapharnes III 58 s
 Sallustiu III 271–279
 Satyros din Callatis III 398
 Saumakos II 223
 Saptius II 230
 C. Scribonius Curio II 235
 Seleucizi IV 156–166

 Seneca II 243–246, 247–255, 257–277; III 484 s; IV 224 s, 226, 229 s, 233–236, 343, 406; V 211–222, 418
 Seuthes II 45, 52
 Severus Alexander V 254 ss
 Sextus Empiricus I 252 s
 Sicculus Flacus I 142
 Socrate II 99–125; IV 85
 Sofocle V 415
 Solon I 13–15
 Sotion din Alexandria III 397 s
 Spartacus IV 198 ss
 Speusippos II 400
 Stadius P. Papinius IV 391 s
 Stesichoros I 60
 Stobaeus, Ioannes II 127, 388
 Strabo II 53
 Suetoniu III 355–360, 487 s
 Sulla IV 196 ss
 Suilius V 214–216

 Tacfarinas III 165 ss
 Tacit II 245 s; III 93 ss (Ann. II 64–67; III 38; IV 46, 49–51), 361–368; IV 245–274; V 212 s, 226 (Germ.43)
 Taletas I 58 s
 Teofrast V 77
 Teognis V 81
 Teopomp V 79
 Terențiu II 147 ss
 Terpandru I 52 s, 57 s
 Tespis I 31 ss
 Thrasea III 339
 Tiberius III 94 ss
 Timaios din Tauromenion V 79
 Tobiazii IV 160 ss
 Τόρυχος II 46
 Traian II 337–357; III 486 s; IV 275–279; V 223–247, 290
 Trivolis Iacobos III 474–476

 Ulpian V 196 s

 Varro II 93
 Varus, Alfenus V 197
 Velisarius III 258 s
 Velius Longus II 93
 C. Velleius Paterculul II 244 s
 Vergilius III 281–304; IV 211–219

Verrius Flaccus I 137 s
 Vitruvius V 287 s (De arch. 6, 6, 7; 8, 3, 2)
 Xantos I 60
 Xenofon IV 390
 Xifilinus V 223 s
 Zalmodegikos III 57, 63; V 150, 158 s
 Zoltes III 55; V 151 s

3. NUME GEOGRAFICE ȘI ETNICE

Adamklissi III 117–121; 123–126; V
 236 ss, 430 ss
 Aegeis V 421 ss
 Africa de Nord III 163–174
 *Άχελον II 51
 *Άχελῶν II 51
 *Άχελῶος II 51
 Aigikoreis III 180–184
 Aikoreis III 183 s
 Αἴσηπος III 20
 Anchialos II 214, 216
 *Άνθεια II 52
 Anthium II 52
 Aramea II 231
 Apollonia Pontica II 203–224
 Arpulum III 134
 Aquincum III 129
 Argadeis III 176–180
 *Αρτάκης II 51
 *Αρτακος II 51
 *Αρτάνης II 51
 *Αρτισκός II 51
 *Ατλας II 51
 Atlantida I 217–222
 Athribis III 265–266
 *Αθρος II 51
 *Αξίοπα II 42, 49; III 26
 *Αξιος II 42
 *Αξιούπολις II 42
 Βαρδάριος II 42
 Βαρδουάριος II 42
 bastarni V 239
 Beroa III 262 s
 Bessi III 24, 254 ss
 Βέσσοι Βησσοί Βίεσσοι III 24
 Bizanz III 429 ss

Bospor IV 399–401
 Braşov II 365–372
 Brucla III 134 s
 buri V 223–247
 Buridava II 342 s; V 229
 Βούροι V 223–247

Callatis IV 275–279, 299; V 299 s, 302,
 316 s
 Capidava V 293
 Cappadocia II 232 s
 Καρπάτης ἕρος II 49
 Καρπάτης II 57
 Cassandreia II 194
 Κέλλη II 52
 Κέλλαι II 52
 celți II 189–201
 Chalcis (Eubea) I 10
 Cilicia II 225–241
 Corint I 64
 Creta V 421 ss
 Κρίσος II 49; III 26

daci V 240 s, passim
 Dacia III 131, 133–141; V 223–247 et passim
 Δάκαι II 48
 Δάκες II 48
 Δακοί II 48; III 26
 Δᾶκοι II 48; III 26
 Δάοι, Δᾶοι II 48; III 26
 Δαούσδαυα II 48
 Dalmatia IV 310 ss
 Dimallon III 21
 Dionysopolis IV 299
 Dobrogea III 67 ss et passim
 Δοκίδαυα III 25
 Dunăre III 25

Egipt III 147–162

germani V 236, 242
 geți III 53–66; V 137–163 et passim
 Grecia, greci passim

Histria II 203–224; IV 49–69; V 137–163
 v. și Istros
 Hopletes I 105–113; III 186–188
 *Ίέρασος III 24

- Iatrus II 51
 Ieterus II 51
 Istros III 53—66; IV 125—142, 297 s
 Iudeea IV 143—175

 Lampsakos I 12
 Laodicea II 231
 Lysimacheia II 193, 196 ss

 Maccabei IV 143—175
 Maluensis (Dacia) II 21, 49
 Marisia II 49
 Marus II 49
 Ματῆρες, Ματῆροι III 314
 Mauretania III 165 ss
 Mesambria II 216
 Meterea(que) turba III 313—315
 Μοισοί III 25
 Μορήσης II 49
 Μόσχοι II 58
 Μυσοί II 58
 Μῦσοι III 25
 Micene V 16 s, 421—424
 Moesia Inferior II 335 ss; III 114 s; V 233 s

 Numidia III 165 ss

 Ὀβουλῆνσιοι III 25
 Odessos IV 299
 Oinopes III 188—193
 Olbia IV 67 ss
 Οὐαρδάριος II 42

 Palmyra III 265—269
 Panisos II 52
 Pannisis, Pan(n)ysis II 52
 Pannonia III 127—130
 Πάνυσ(σ)ος II 52
 Pelendova II 25
 Πέρωνθος II 52
 perși IV 150—153
 Philippopolis III 111 s, 262
 Phryges (Φρύγες) II 58

 Pindenissus II 234
 Piroboridava II 342 s, 352
 Poiana II 348 s
 Πολόνδα(υα) III 25
 Pulpudeva III 262
 Ripensis (Dacia) III 21
 Ῥωμαίοι (φυλὴ Ῥωμαίων) III 193—198
 Roma, romani — passim

 Sacidava V 309
 Salamina II 230
 Σάλδη, -ηνός II 41 s
 Saldacapat II 41 s; III 479
 Σαλδῆνσιοι II 42
 Σαλδοβυση, -ηνός II 42
 Σαλδοκελη II 41 s

 Salmorude III 25
 Salona IV 301 ss
 Salsovia III 26
 Samos I 9—16
 sarmati V 244, 246 s
 Scheria I 218
 Scythia Minor III 143—146
 Στρυμών II 52

 tectosagi II 191, 194 s
 Tell Atrib III 265—269
 Thasos III 49—51
 Timachus II 51
 Tinosul II 349
 tolistobogi, tolistoboi II, 191, 194 s
 Tomis II 291—302; III 175—202, 203—225,
 227—240; IV 281—290, 298 s;
 V 289—292, 319—331
 traci III 39—47, 261 et passim
 trocmi II 191, 194 s
 Tropaeum Traiani V 294; 304
 Tsierna, Tierna III 24
 Tyllis II 192, 207

 Utus II 51

CUVINTE

ALBANEZA

amel(j)e II 57
karpë II 57
mal II 57; III 21
man II 57
shqer II 57

DACO-MOESIANA

amalusta II 57
βουδάθλα II 48; III 26
δάκινα II 48
dava II 44, 49; III 25, 479
deva III 25
διέλλεινα III 24
diespater II 43
διέσεμα II 43, 48; III 26
dona III 25
δύν II 48
κινούβοιλα II 50; III 479
mal II 57; III 21
μαντία II 57
σέβα III 26
σκιάρη II 57

FRIGIANA

βαλλιον II 54
βάμβαλον II 54
βέκος II 54

ζέτνα II 54
ζευμάν II 54
ιος II 54
κος II 54
ονεγνώ II 54
ονομαν II 54
ουκερο- II 54
ουιτετο II 54
ουιτετεου II 54
τιημον II 54
τιος II 54
Febri II 54

GREACA

ἀγάπη III 421 ss
ἀγάστονος II 311
-άζω IV 33
a-ja-me-no II 64
*αία(ι)μενος II 63
αιγιαλός II 313
-αίνω IV 33
αίτια I 20 ss
ἀκοή III 322 s
ἀκτή II 313
ἄλς II 310
ἄλφιτα V 25
ἄλφιη V 24
ἀμαλός IV 315 s
ἀμαρτάνειν (ἐκών) IV 79—93
ἀνα- IV 33
ἀνορεξία II 284

ἄξεινος II 42
ἀπειριτος II 311
ἀπειρων II 311
ἀπόδοσις II 62
a-ru-do-si II 61 s
ἄρθρον II 80 s, 82; V 99 s
ἄρμονία I 49
ἄροτρον αὐτόγυον V 21
ἄροτρον πηκτόν V 21
ἀρχή I 18
ἀρχιερέυς IV 295
ἀτρύγετος II 312

βαθεΐα II 311
βασιλεύς II 64; III 94 ss
βύβλος V 29

γλαυκή II 311
γνώμαι II 127 ss
γυάλας IV 316 s
γύης V 22

δαίτας IV 316
δια- IV 33
διάφραγμα II 282 s
διαχωρητικά II 288
δέκτασις I 41
δμῶες V 20
δρέπανον V 23
δυναστής (τῶν Θρακῶν)
III 94 ss

- ἐκῶν (ἀμαρτάνειν) IV 79—
 93
 ἐλαστικόν II 71
 ἐλπίς ἀποθανεῖσθαι II 288
 ἔναιμα II 288
 ἐξάρχοντες I 32 ss
 ἐρέβινθος V 28
 e-re-pa-te II 63
 εὐρύπορος II 311
 εὐρύς II 311
 εὐφωμία III 323
 ζειά V 26 s
 ἡγεμόνες III 63
 ἡεροειδής II 311
 ἡῶν II 313
 ἡλιοτρόπιον II 285
 ἡχέσσα II 311
 θάλασσα II 310
 θεωρία I 19
 θίς II 313
 θρήνοι I 65
 θρεπτοί II 295 ss
 θρυῶν V 32
 ἱερά νόσος II 284
 -ίζω IV 33
 -ικός II 321
 ἰοειδής II 311
 ἴον V 32
 ἰχθυόεις II 312
 καθαρμοί I 20
 καιροί V 142
 καιρός I 28
 ka-ko II 59 ss
 κακός II 59 ss
 καταβήτηκά II 288
 καταστάζεις II 283
 κληρός V 18 s
 κοινόν τῶν Ἑλλήνων IV 297
 κόρυζα II 283
 kotona kekemena V 17
 kotona kitimena V 17
 κρῖ, κρήνη V 26
 κρόμμυον V 30
 κυμαίνων II 311
 κύπειρον V 30
 λαῖτμα II 310
 λαπακτικά II 288
 λέγω (σὺ λέγεις) II 151 ss
 λέξις II 83 s
 λίνον V 28 s
 λόγος II 81, 83; V 103
 λύσις II 284
 λυχνίτις II 43
 λωτός V 29, 31 s, 33 s
 μαρμαρέη II 311
 μάχαιρα III 43
 μεγακήτης II 312
 μέλας II 311
 μενιγγοφύλαξ II 283
 μέρη τῆς λέξεως II 82 s;
 V 97—104
 μήκων V 32
 μήλωθρον II 50
 μολπῆ I 51
 μόλυ V 33
 μύλαι V 25
 μυρική V 32
 μυστικός II 70
 νεϊός (γῆ) V 21
 νόμος II 106; V 71—75
 οἶνοψ II 311
 δμηροί III 61
 ὀμόνοια V 84—88
 ὄνομα II 77, 81; V 100 s
 o-pi-i-ja-pi II 64
 ὀπός II 281
 οὔρον V 23
 -ὄω IV 32
 πέλαγος II 310
 πῆθος II 62; V 24
 πλέθρον V 22
 πνευματικός II 70 s
 ποίημα III 335
 ποιήσις III 332 s
 ποιητής III 333 s
 πολίη II 311
 πολυβενθής II 311
 πολύκλυστος II 311
 πολύφλοιστος II 311
 ποντάρχης IV 295 s
 πόντος II 310
 πορφυρέη II 311
 πρασιαί, πράσον V 30 s
 προσόπιον, II 282
 πτύον V 24
 πτώσις II 81 s; V 103
 πυρός V 25
 qa-si-re-u II 64
 qe-to II 62
 ῥηγμίν II 313
 ῥῆμα II 76, 81; V 101 s
 ῥοά, ῥοιά V 37
 σέλινον V 30
 Σειρήν IV 324
 σημείον II 282
 σιτωνία V 148
 στοιχεῖον II 81; V 97
 συλλαβή II 81; V 98
 σύνδεσμος II 80 s, 82; V
 98 s
 σύνεδροι V 143
 σύστασις πραγμάτων I 198 s
 -τας (-της) IV 316
 τεκμήριον II 282
 τέμενος V 18
 τέχνη I 21
 -τικός II 321 s
 ὕγεια II 287
 ὑδροφοβία II 284
 -ύνω IV 32
 ὑπομέλας II 287
 ὑποκρίτης I 31 ss
 ὑποξανθός II 287
 ὑποπύρρος II 287
 ὑπόρχημα I 48 s
 ὑπόχυσις II 284

φακός V 28
 φάρμακον V 32
 φάσαγον III 43
 φίλια III 421 ss
 φλόγμος, φλόμος II 43
 φρήν II 283
 φύσις I 20 ss; II 106;
 V 48 s, 71—75
 φωνή II 81 s
 χαλκός II 59 ss
 χορεία I 49

LATINA

accubitorium V 118
 adulterium V 170 s
 aedes V 114 et pass.
 aedicula V 115
 aedificium I 138; V 114
 et pass.
 aer V 116
 aeternale V 126
 ager nuncupatus I 145 s
 ager priuatus I 123 s
 ager publicus I 122—125,
 135—160
 ager publicus priuatusque
 I 139 s
 altercum II 285
 alumni II 295 ss, 300 s
 amomum II 285
 amphora V 114
 animus possidendi I 167
 antrum V 114
 ara V 114, pass.
 arca V 113, pass.
 arcella V 117
 arcisolum V 117
 arcula V 113 pass.
 arcus V 127
 area V 127
 arula V 115 pass
 -aticus II 321—330
 auctoritas I 129, 131
 bisomum V 117
 bustum V 112 et pass.

caespes V 117
 capulus V 113 pass.
 carcinodes II 285
 casa V 127
 casula V 114 pass.
 catageum V 127
 cauum V 127
 cella V 118
 cellula V 128
 cenotaphium V 115
 cenotaphiolum V 128
 chelidonia II 285
 cinerarium V 115
 cinis V 117
 cippus V 114
 coemeterium V 115
 collegia IV 208
 colonus I 98 s; V 204,
 206
 columbarium V 115
 conditorium V 114
 conditium V 115
 confessio V 128
 crypta V 117
 cubiculum V 117
 cubile V 115
 culina V 115
 cupa V 115
 cupella V 117
 cupula V 115
 curatus II 288
 custos membranae cerebri
 II 283
 destillatio II 283
 diaeta V 116
 Dianaticus II 325
 domina IV 333—339
 dominium I 124
 domicilium V 114 pass.
 domus V 114 pass.
 domus Romula V 115 s.
 donum V 129
 dormitio V 117
 dormitorium V 117
 elocutio III 322—330
 -ensis V 398 s.

epitaphium V 117
 erraticus II 326
 erysipelas II 285
 exarchus V 307
 exitus V 116
 fabrica V 116
 factum I 125
 fanaticus II 324
 fascia II 382
 fastidium cibi II 284
 fides dominica V 205
 fiducia I 133
 fossa V 114
 fossura V 117
 fouea V 114
 funesta V 116
 ganglia II 285
 gangrena II 285
 gentilicium V 116
 grauedo II 283
 grumus V 113
 habere I 133, 120 s
 haec (sunt) II 361—364
 herba solaris II 285
 herba sanguinalis II 285
 herma V 115
 heroum V 115
 hirundinina II 285
 hospitium V 114 pass.
 hydria V 115
 hyoscyamus II 285
 hypogaeum V 115
 inscriptio V 116
 inuentio III 324 ss
 iris II 285
 ispeluncula V 130
 -ito V 7—11
 ius I 125 s
 ius Quiritium I 127—130
 lacrima II 281
 lacrimae papaueris II 281
 lapis V 113 pass.
 lapillus V 115

- lectus V 115
 lectulus V 117
 lenocinium V 176—179
 lethargus II 285
 libra III 417 ss
 linamentum II 282
 lingua resoluta II 284
 linteolum II 282
 locellus V 117
 locus V 129 pass.
 locus V 114
 lunaticus II 325
 lymphaticus II 324 s

 mancipatio I 130
 mancipium I 141
 manducare II 286
 manes V 115
 mansio V 118
 marmor V 114
 mausoleum V 115
 medicamina II 288
 memoratio V 117
 memoria V 117
 memorium V 116
 mensa V 118
 ministri (ad Tritones) IV
 301—313
 missio I 134 s
 mnema V 116
 monumentum V 112 pass.
 munus V 116

 natura I 192—195
 nota II 282
 nuncupatio I 142, 144—146

 ob II 286
 obitus V 117
 oboos V 115
 occupatio I 142—146
 olla V 115
 opera V 116
 opion, opium II 281
 opus V 131
 ordior II 318
 ordo II 318
 ossuarium V 115

 panarium V 113
 pantheum V 132
 peculium I 134
 penetrale V 132
 personina II 282
 pignus I 133 s
 piscina V 115 pass
 plancae V 115
 philosophia II 280 s
 philosophus II 280
 pragmaticus II 322
 precarium I 134
 praefecti collegiorum IV
 309 ss
 praemium V 116
 propter II 287
 Ptolemaeum V 132
 possessio I 115—180
 possessiones I 115—180
 potestas I 127—130
 potestates I 127—130
 puteus V 117
 pyalis V 115

 quies V 115
 quietorium V 115
 quinauicenaria II 317
 quinquennalis perpetuus
 IV 278 s

 requies V 115
 requietorium V 115
 rerum natura I 194
 resolutio membrorum II
 284
 resolutio neruorum II 284
 resolutio II 283
 rogus V 117

 sacramentum I 132
 sacrum V 116
 saeptum transversum II 283
 sanguinem suppressere II
 288
 sapientia II 280 s
 sapientiae professor II 281
 sarcophagus V 114
 saxum V 113 pass

 scrinium V 118
 scrobis V 114
 sedes V 114 pass.
 sepulcrum V 112 pass.
 sepultura V 133 pass.
 sepultus V 116
 serui inquilini V 204
 signinum V 116
 signum II 282
 -sco- IV 30
 siluaticus II 325
 soliare V 133
 solium V 114
 speleum V 133
 spelunca V 117
 speluncula V 117
 sponsio I 132 s
 stilibata V 116
 stuprum V 170 s
 subalbidus II 287
 subcaeruleus II 287
 subniger II 287
 subpallidus II 287
 subrubicundus II 287
 succus II 281
 suffusio sanguinis II 284
 supremum V 116
 sycamen II 281

 tabula V 133
 templum V 115
 terminus V 133
 testa V 114
 tholus V 133
 thorax II 285
 thymium II 285
 timor aquae II 284
 titulus V 116
 torus V 115
 trisomus V 133
 tumba V 118
 tumulus V 112
 turricula V 116
 tutamen V 134

 ualetudo II 287 s
 uas V 115
 uascellum V 115

uctigal I 146
 uernae II 296; III 147—
 162
 uilla I 94
 uillicus V 205 s
 uir perfectissimus IV 310
 uitium II 286
 umbraticus II 325
 uolaticus II 325
 urceus V 115 pass.
 urna V 114

usus I 120 s, 131
 uotum V 115

TRACA

βόλιθος II 50
 -bria II 44
 βρυγχόν II 50
 dinupula II 50 s
 -οπα II 42

-ουπολις II 42
 -para II 44
 Σαβάζιος II 52

ALTE ELEMENTE

bur- V 227, 229
 *-iō/e- IV 32
 *-eǰō/e- IV 30
 *-sko- IV 30

Universitatea București
 SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
 „VASILE PÂRVAN”

Redactor responsabil: STELLA NICOLAU

Dat la cules 09.01. 1963. Bun de tipar 13.07. 1963. Apărut 1963.
Tiraj 1430 ex. Hirtie velină de 63 g/m² 700×1000/16. Coli
editoriale 44,13. Coli de tipar 29,75. Planşe 27 tipo A 4679/82/1962. C. Z.
pentru bibliotecile mari 908.5 (37+38) (082) C. Z. pentru bibliotecile
mici 9 (37+38) (082)

Întreprinderea poligrafică nr. 4, Calea Şerban-Vodă nr. 133—135,
Bucureşti, R.P.R., comanda nr. 53

ERATĂ

<u>Pagina :</u>	<u>rîndul :</u>	<u>în loc de :</u>	<u>se va citi :</u>	<u>din vina :</u>
4	7 de jos	Sohn	John	editurii
37	6 „ „	(alt.).	(att.).	„
82	15 „ „	αὐτό	διό	„
262	13 „ „	descrierilor	descrierile	„
325	8 de sus	trecătorile	trecătorule	„
327	11 „ „	labiovelar.	labiodental.	autorului
331	8 de jos	Labiovelar	Labiodental	„
399	14 „ „	Sohn	John	editurii

Studii clasice, vol. V

Universitatea București
SEMINARUL DE ARHEOLOGIE
„VASILE PÂRVAN”

Lei 31

